

**EL-MELİKÜ’S-SÂLİH NECMEDDÎN EYYÛB
DÖNEMİNDE EYYÛBÎ DEVLETİ
(637-647/1240-1249)**

Bedrettin BASUĞUY

Doktora Tezi

**İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN**

2016

Her hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

Bedrettin BASUĞUY

**EL-MELİKÜ'S-SÂLİH NECMEDDÎN EYYÛB DÖNEMİNDE
EYYÛBÎ DEVLETİ
(637-647/1240-1249)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN**

ERZURUM - 2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

06.05/2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Döneminde Eyyûbî Devleti (637-647/1240-1249) " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Bedrettin BAŞOĞLU

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN danışmanlığında, Bedrettin BASUĞUY tarafından hazırlanan bu çalışma 11 / 04 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Tevhit BAKAN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR DİZİNİ	X
HARİTALAR DİZİNİ	XI
ŞEKİLLER DİZİNİ	XII
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XIII
ÖNSÖZ.....	XIV

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	1
A. KAYNAKLAR.....	1
1. Arşiv Vesikaları	1
2. Husûsî-Mahallî Tarihler	2
3. Umûmî Tarihler	4
4. Biyografiler.....	8
5. Teşkilâta Dâir Kitaplar	10
6. Seyahatnâmeler.....	12
B. ARAŞTIRMALAR.....	13
1. Siyasî Tarihe Dâir Çalışmalar.....	13
2. Teşkilâta Dâir Çalışmalar	15
3. Sosyal ve Kültürel Hayata Dâir Çalışmalar.....	18
II. TEKNİK, YÖNTEM VE PROBLEMLER.....	20
III. EL-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNE KADAR EYYÛBÎ DEVLETİ.....	23
A. KURULUŞ DÖNEMİNDE EYYÛBÎLER ve SULTAN SALÂHADDÎN DÖNEMİ	23
B. SALÂHADDÎN SONRASI EYYÛBÎLER	29
1.el-Melikü'l-Âdil Dönemi.....	30
2.el-Melikü'l-Kâmil Dönemi	33
3.el-Melikü'l-Kâmil'in Vefâtından Sonra Ülkenin Durumu	39
C. el-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN SALTANAT ÖNCESİ FAÂLİYETLERİ	42
1. el-Melikü's-Sâlih'in, Babası el-Melikü'l-Kâmil Devrinde Üstlendiği Görevler	43

2. Sincar, Nusaybin ve Habur'u Alması, Rahbe'yi Kuşatması.....	46
3. Hârizmlilerle Münâsebeti	47
4. Selçuklularla İlişkisi	50
5. Dımaşk'ı Alması.....	51
6. Dımaşk Hâkimiyeti	54
7. Mısır Seferine Hazırlık	55
8. İmâdeddîn İsmail'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi	59
9. el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'a İltica Etmesi	64

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN SALTANAT DÖNEMİ, SİYASÎ VE ASKERÎ

FAÂLİYETLER (637-647/1240-1249)

1.1. DIMAŞK FETHİNE KADAR GELİŞEN OLAYLAR.....	71
1.1.1. el-Melikü's-Sâlih'in en-Nâsır Dâvûd'la Anlaşması ve Serbest Kalması.....	71
1.1.2. Tahta Geçmesi.....	73
1.1.3. Elçileri Kabulü	77
1.1.4. Hâkimiyetini Tesis Etmeye Yönelik Çalışmaları	77
1.1.4.1. Hazineyi Denetlemesi.....	78
1.1.4.2. Yemen ve Mekke Seferleri	79
1.1.4.3. en-Nâsır Dâvûd'u Mısır'dan Uzaklaştırması.....	79
1.1.4.4. Kahire'deki Muhalefeti Bastırması	81
1.1.4.5. Yakın Adamlarını Ödüllendirmesi	82
1.1.4.6. Saltanat Merkezini Ravza Kalesine Taşınması.....	82
1.1.5. İmâdeddîn İsmail'in el-Melikü's-Sâlih'e Karşı İttifak Arayışları.....	82
1.1.6. İmâdeddîn İsmail'in Frenklerle İttifak Kurması	83
1.1.7. İmâdeddîn İsmail'e Karşı Yükselen Tepkiler	84
1.1.8. el-Melikü's-Sâlih'in Diplomatik Zaferi ve İttifâkın Bozulması.....	85
1.1.9. Hârizmlilerin Şam Baskını	87
1.1.10. Şam Güçlerinin Birleşmesi ve Hârizmlilerin Yenilgiye Uğratılması.....	88
1.1.11. Selçukluların Amid'i Ele Geçirmesi	90
1.1.12. Hârizmlilerin Meyyâfarikîn Sahibi ile İttifakı.....	91
1.1.13. Dımaşk'ın Durumu.....	95

1.1.14. el-Melikü's-Sâlih'le İmâdeddîn'in Antlaşması	96
1.1.15. Kudüs'ün Yeniden Fethi	101
1.1.16. Hiribyâ (La Forbie) Savaşı	102
1.2. DİMAŞK'IN FETHİ VE SİYASÎ BİRLİĞİN SAĞLANMASI	106
1.2.1 el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı Alması	106
1.2.2. Dımaşk'ta Yapılan Düzenlemeler	109
1.2.3. İmâdeddîn İsmail ve Veziri Emînü'd-Devle'nin Dımaşk'taki Bazı Uygulamaları	111
1.2.4. Hârizmlilerin İsyanı ve İsyanın Bastırılması	115
1.2.5. Kassab Savaşı ve Sonuçları	118
1.2.6. el-Melikü's-Sâlih'in Saltanatının Abbâsî Halîfesi Tarafından Onaylanması	122
1.2.7. Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin Ba'lebek'i Kuşatması	123
1.2.8. Vezîr Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un Şâm Seferi	124
1.2.9. el-Melikü's-Sâlih'in Şam Seyahati	126
1.2.10. el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'a Dönüşü	129
1.2.11. Taberiye ve Askalan'ın Fethi	130
1.2.12. Hıms Kuşatması	133
1.2.13. el-Melikü's-Sâlih'in Kerek'i İlhakı	136
1.3. YEDİNCİ HAÇLI SEFERİ VE EL-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN VEFÂTI.....	139
1.3.1. Yedinci Haçlı Seferinin Sebepleri	139
1.3.2. Yedinci Haçlı Seferi Öncesi Avrupa'nın Durumu ve Fransa Kralı IX. Louis	141
1.3.3. Haçlı Moğol İlişkileri	144
1.3.4. el-Melikü's-Sâlih'le Kral IX. Louis'in Mektuplaşması	145
1.3.5. Haçlılar'ın Mısır Seferi ve Dimyat'ın Düşüşü	148
1.3.6. el-Melikü's-Sâlih'in Mansûra'ya Gidişi ve Aldığı Tedbirler.....	153
1.3.7. Dimyat'taki Haçlılar'ın Durumu	155
1.3.8. el-Melikü's-Sâlih'in Hastalığı ve Vefatı	157
1.3.9. el-Melikü's-Sâlih'in Şahsiyeti	159
1.4. EL-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN VEFÂTINDAN SONRA EYYÛBÎ DEVLETİ... 162	
1.4.1. Şeceretüddür'ün Aldığı Tedbirler	162
1.4.2. Haçlılar'ın İlerleyişi ve Mısır Ordusu Karşısında Mevzilenmesi	165
1.4.3. Mansûra Savaşı.....	167

1.4.4. el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Mısır'a Gelmesi ve Tahta Geçmesi	172
1.4.5. Deniz Savaşları	175
1.4.6. Haçlıların Ateşkes Talebi	177
1.4.7. Haçlı Ordusunun Bozguna Uğratılması ve Kral Louis'in Akıbeti	178
1.4.8. Yedinci Haçlı Seferinin Başarısızlıkla Sonuçlanmasının Nedenleri	183
1.4.9. el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Öldürülmesi	185
1.4.10. Şeceretüddür Dönemi	188
1.4.11. el-Melikü'l-Eşref Musa'nın Saltanatı ve Mısır Eyyûbîlerinin Sonu	191

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNDE DEVLET TEŞKİLÂTI

2.1. EYYÛBÎ DEVLET TEŞKİLÂTININ YAPISI.....	198
2.2. İDARÎ TEŞKİLÂT	202
2.2.1. Hükümdâr	202
2.2.2. Vezir	205
2.2.3. Nâib	208
2.2.4. Hâkimiyet Telakkisi ve Saltanatın İntikâli	211
2.2.5. Hükümdarlık Alâmetleri.....	215
2.2.5.1. Hutbe.....	216
2.2.5.2. Sikke	218
2.2.5.3. Tevkî'/'Alâmet	222
2.2.5.4. Taht, Tâc ve Sarık.....	223
2.2.5.5. Bayrak ve Sancak	225
2.2.5.6. Hil'at	226
2.2.5.7. Dehlîz-i Sultânî (Saltanat Otağı)	228
2.2.5.8. Gâşiye	230
2.2.5.9. Diğer Hâkimiyet Sembolleri.....	232
2.2.6. Saray	234
2.2.7. Saray Görevlileri	237
2.2.7.1. Üstâdüddâr	237
2.2.7.2. Hâcib	240
2.2.7.3. Silahdâr	241

2.2.7.4. Emîr-i Âhûr.....	243
2.2.7.5. Emîr-i Candâr	243
2.2.7.6. Hazînedâr	245
2.2.7.7. Emîr-i Çâşnigîr	247
2.2.7.8. Diğer Saray Görevlileri.....	248
2.2.8. Dîvânü'l-İnşâ.....	248
2.3. ADLÎ TEŞKİLÂT	252
2.3.1. Dârü'l-'adl ve Mezâlim Mahkemesi	253
2.3.2. Kâdîlkudât	256
2.3.3. Kazasker	260
2.3.4. Muhtesib	261
2.4. ASKERÎ TEŞKİLÂT	264
2.4.1. Dîvânü'l-ceyş	265
2.4.2. İktâ' Sistemi	268
2.4.2.1. Hârizmliler	271
2.4.2.2. Memlûkler.....	272
2.4.3. Dîvânü'l-ustûl ve Donanma	275
2.5. MÂLÎ TEŞKİLÂT	278
2.5.1. Mâlî Dîvânlar	278
2.5.3. Nazarü'd-Devâvîn	280
2.5.2. Meclisü Ashâbi'd-Devâvîn.....	281
2.5.3.1. Şâddü'd-Devâvîn	282
2.5.4. Dîvânü'l-mâl ve Görevlileri	282
2.6. VERGİLER VE DİĞER GELİR KAYNAKLARI	286
2.6.1. Harâc	286
2.6.2. Merâ'î (Otlatma).....	288
2.6.3. Zekât.....	290
2.6.4. Hums	291
2.6.5. Cevâlî (Cizye).....	292
2.6.6. Me'âdîn (Madenler)	293
2.6.6.1. Şap	294
2.6.6.2. Natrûn	295

2.6.7. Balıkçılık	296
2.6.8. Diğer Vergiler.....	297
2.6.9. Düzensiz ve Geçici Gelirler	297
2.6.9.1. Müsâdere.....	297
2.6.9.2. el-Mevârisü'l-Haşriyye.....	299
2.6.9.3. el-Emvâlü'l-Hilâliyye	299

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. SOSYAL HAYAT	302
3.1.1. Etnik Unsurlar	302
3.1.2. Dînî Gruplar	303
3.1.3. İktisadî Yapı	309
3.1.4. Ticarî Faâliyetler	310
3.2. İLMÎ HAYAT.....	313
3.2.1.el-Melikü's-Sâlih ve Ulemâ	313
3.2.2. Sâlihiyye Medresesinin Önemi ve Müderrisleri.....	317
3.2.3. Dönemin Rağbet Gören İlimleri ve Önde Gelen Âlimler	321
3.2.3.1. Kıraat ve Tefsir	322
3.2.3.2. Hadis	330
3.2.3.3. Fıkıh.....	339
3.2.3.4. Tasavvuf	354
3.2.3.5. Dil ve Edebiyat	367
3.2.3.6. Tarih ve Coğrafya	374
3.2.3.7. Felsefe ve İlgili İlimler (Ulûmü'l-Evâil):	391
3.3. İMAR FAÂLİYETLERİ	414
3.3.1. Ravza Kalesi.....	417
3.3.2. Sâlihiyye Medresesi	420
SONUÇ.....	423
KRONOLOJİ	429
BİBLİYOGRAFYA	431

EKLER.....	459
EK 1. SİKKELER	459
EK 2. GÖK KÜRE	462
EK 3. LEĞEN.....	463
EK 4. ARŞİV VESİKASI	464
EK 5. SÂLİHİYYE MEDRESESİ VE KUBBETÜ’S-SÂLİH	465
EK 6. DÂRÜ İBN LOKMAN	466
ÖZGEÇMİŞ.....	467

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**EL-MELİKÜ’S-SÂLİH NECMEDDİN EYYÛB DÖNEMİNDE EYYÛBÎ
DEVLETİ (637-647/1240-1249)**

Bedrettin BASUĞUY

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

2016, 467 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Doç. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU

Yrd. Doç. Dr. Tevhit BAKAN

el-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb döneminin siyasî tarihini, devlet teşkilatını ve sosyo-kültürel hayatını ele aldığımız bu araştırma Eyyûbî tarihinin son dönemindeki önemli bir devri aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Siyasi birliğin dağıldığı, hânedan üyeleri arasında güç ve itibar hiyerarşisini belirlemeye yönelik mücâdelelerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemde tahta geçen el-Melikü’s-Sâlih, ancak 1245’te Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail’i tasfiye edip Dımaşk’ı fethettikten sonra siyasi birliği sağlama imkânı yakalamıştır. Amcası İmâdeddîn İsmail’le giriştiği iktidar mücadelesi sırasında yaşadığı hayal kırıklıkları es-Sâlih’te merkezîleşme temâyülünü giderek güçlendirmiştir. Otoriter mizacı ve akrabalarına karşı hissettiği yabancılaşma duygusunun da etkisiyle el-Melikü’s-Sâlih ülkesini hânedan mensubu olmayan görevliler eliyle yönettiği merkeziyetçi bir devlet yapısı oluşturmuştur.

el-Melikü’s-Sâlih döneminde politik sistem merkezîleşmeye doğru evrildiği halde devlet teşkilâtında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemdeki idârî, adlî, mâlî ve askerî müesseseler küçük bazı değişiklikler hâriç Salâhaddîn döneminde görülen kurumlarla benzerlik arz etmektedir.

el-Melikü’s-Sâlih dönemi, yoğun ve yıpratıcı siyasî ve askerî faaliyetlere rağmen sosyal alandaki gelişmelerin devam ettiği bir dönemdir. İmar faaliyetleri bakımından canlı geçen bu dönem iktisadî ve ilmî faaliyetlerin önceki dönemlere nispetten zayıfladığı bir dönem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûbî Devleti, Eyyûbîler, Teşkilât, Sosyal, Siyasî, İlmî, Âlim, Ortaçağ Tarihi, Mısır, Şâm.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

**AYYUBID STATE DURING THRE REIGN OF AL-MALİK AL-SALİH NAJM
AL-DIN AYYUB (637-647/1240-1249)**

Bedrettin BASUĞUY

Advisor: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

2016, Pages: 467

**Jury: Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ
Doç. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
Yrd. Doç. Dr. Tevhit BAKAN**

This dissertation project handles the political history, state organization and socio-cultural life in the period of al-Malik al-Sâlih aims to lighten an important era in the last period of Ayyubid history.

al-Malik al-Sâlih, who governed at a period in which political unity was dispersed, and struggle for power to determine the hierarchy of esteem among members of dynasty was intense, caught the opportunity to provide political unity after liquidating of Imad al-Din Ismail and the conquest of Damascus in 1245. al-Salih's tendency towards centralization strengthened after his frustration during struggle for power with his uncle Imadeddin İsmail. Having a domineering temperament and under the influence of alienation towards his his relatives, al-Malik al-Sâlih established a centralist structured state ruled by the officers non-members of the dynasty.

In the period of al-Malik al-Sâlih the state structure did not experienced a significant change in spite of inversion of political system towards centralization. Administrative, judicial, financial and military institutions during this period except from some trivial changes were similar to those seen during Salah al-Din period.

In the reign of al-Malik al-Sâlih, social developments continued in spite of intense and exhausting political and military activities. This term which was rich in terms of construction facilities was partly weak in economic and scientific aspects compared to previous periods.

Key words: al-Malik al-Sâlih, Ayyubid state, Ayyubids, State Organization, Social, Political, Scientific, Scholar, Medieval History, Middle Ages, Egypt, Syria.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.e.	: Aynı eser
BEO	: <i>Bulletin d'Études Orientales</i>
b.	: Bin, ibn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
BSOAS	: <i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
Çev.	: Çeviren
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DMBİ	: <i>Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî</i>
Ed.	: Editör
EF ²	: <i>The Encyclopedia of Islam</i> , 2nd Edition
EF ³	: <i>The Encyclopedia of Islam</i> 3rd Edition
Eİr	: <i>Encyclopaedia Iranica</i>
Haz.	: Hazırlayan
İA	: <i>İslam Ansiklopedisi</i> (MEB yay.)
IRCICA	: Istanbul Research Centre for Islamic Culture and Arts
JAOS	: <i>Journal of the American Oriental Society</i>
MÜ	: Marmara Üniversitesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SUNY	: State University of New York
TAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Thk.	: Tahkik eden
Trans.	: Translation
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
yay.	: Yayını, yayınları

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Eyyûbîler Döneminde Mısır ve Bereketli Hilal.....	194
Harita 1.2. Merkezî Suriye ve Filistin: Dımaşk ve Çevresi.....	195
Harita 1.3. IV., VI. ve VII. Haçlı Saferlerinin Rotası.....	196

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un Şeceresi.....	197

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto 1. el-Melikü'n-Nâsır Salâhaddîn Adına Basılan Altın Para	459
Foto 2. Abbasi Halifesi el-Mansûr Adına Basılan Sikke.....	459
Foto 3. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Adına Dımaşk'ta Basılan Gümüş Sikke	460
Foto 4. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Adına Basılan Gümüş Sikke	460
Foto 5. 641 Yılında Kahire'de Basılan Dinar	461
Foto 6. el-Melikü'n-Nâsır Salâhaddîn adına Meyyafarikin'de Basılan Gümüş Sikke	461
Foto 7. 'Alemüddîn Kayser'in, el-Melikü'l-Kâmil'in Emriyle Yaptığı Gök Küre	462
Foto 8. el-Melikü's-Sâlih Adına Yaptırılmış Leğen.....	463
Foto 9. Gayri müslimlerin giydiği muayyen kıfatlere dâir el-Melikü's-Sâlih döneminde yazılmış bir mektup.....	464
Foto 10. Sâlihiyye Medresesi ve Kubbetü's-Sâlih'in Yüksekten Çekilmiş Bir Fotoğrafi.....	465
Foto 11. Dârü Lokman Müzesinin Salonu.....	466

ÖNSÖZ

Eyyûbî Devleti, XII. yüzyılın son çeyreğinden XIII. yüzyılın ortasına kadar Mısır, Suriye, Filistin, Ürdün, Lübnan, el-Cezire'nin önemli bir bölümü ve Yemen'de hüküm süren büyük bir devlettir. Frenklerin İslâm dünyasını tehdit ettiği bir dönemde kurulan Eyyûbî Devletinin hâkimiyeti altında bulunan bölgeler Üçüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Haçlı seferlerinin ilk hedefi olmuştur. İslâm tarihinin nispeten kısa fakat önemli bir dönemini kapsayan Eyyûbîler devri, yoğun siyasî ve askerî faaliyetlerin yaşandığı bir dönem olmasının yanında İslâm medeniyeti ve kültür hayatı bakımından da canlı bir dönemi teşkil etmektedir.

el-Melikü's-Sâlih, babası el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra dağılan siyasî birliğin etkisiyle hânedân üyeleri arasında güç ve itibâr hiyerarşisini belirlemeye yönelik mücadelelerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemde tahta çıkmıştır. el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyet dönemi yoğun iktidar mücadelelerinin ve bu mücadelelerin sonucu olarak devletin zayıflamaya başladığı ve politik yapının merkezîleşmeye doğru evrildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

el-Melikü's-Sâlih dönemi Hârizmlilerin ve Memlûklerin siyasî ve askerî alanlarda oynadıkları rol itibâriyle de önem arz etmektedir. Celâleddîn Hârizmşâh'ın öldürülmesinden sonra dağılan Hârizmlileri hizmetine alan es-Sâlih, hem Frenklerle yaptığı savaşlarda hem de dâhilî rakipleriyle giriştiği iktidar mücadelesinde Hârizmlilerin askerî kabiliyetlerinden olabildiğince yararlanmışır. Diğer yandan niceliksel ve niteliksel bakımdan en büyük gelişmeyi el-Melikü's-Sâlih döneminde kaydeden Memlûkler, saltanata giden yolda ve saltanatı esnasında es-Sâlih'in en sâdik yardımcıları olmuştur. es-Sâlih'in vefatından kısa bir süre sonra Mısır'da iktidarı ele geçiren Memlûklerin politik kültürü ve devlet yapısı el-Melikü's-Sâlih döneminde edindikleri politik kültür ve elde ettikleri güç ile yakından ilişkilidir. Bu bakımdan araştırmamıza konu olarak seçtiğimiz dönem Eyyûbî tarihi ile Memlûk tarihi arasında bir geçiş dönemi olarak da tarihî bir öneme sahiptir.

İslâm ve Batı dünyasında Eyyûbî tarihi ile ilgili çalışmalar, güçlü şahsiyeti ve Haçlılara karşı verdiği mücadele ile hafızalara kazınan Sultan Salâhaddîn ve dönemi üzerinde yoğunlaşmış, Salâhaddîn'den sonraki dönemler daha az çalışılmıştır. Eyyûbî tarihinin önemli bir dönemine tekâbül eden el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb devrini

ele aldığımız bu çalışmayla hem bu alandaki boşluğu doldurmayı hem de ülkemizde Ramazan Şeşen'in öncülüğünde yapılan Eyyûbî tarihi çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçladık.

el-Melikü's-Sâlih döneminde Eyyûbî Devletini ele aldığımız bu çalışma, giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir.

Giriş kısmında tezimizi hazırlarken yararlandığımız kaynaklar türlerine göre tasnîf edilerek, bu kaynakların tezimiz açısından ifade ettiği önem değerlendirilmiştir. Ayrıca el-Melikü's-Sâlih dönemine kadar Eyyûbî Devleti'nin tarihî seyri ele alınmış, bu bağlamda Salâhaddîn, el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil dönemleri ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra oluşan siyasî atmosfer ve el-Melikü's-Sâlih'in bu atmosferdeki yeri giriş kısmında incelediğimiz diğer bir konuyu teşkil etmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde el-Melikü's-Sâlih'in saltanatı dönemindeki siyasî ve askerî faaliyetleri ele aldık. Bu bölümde el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyeti açısından bir dönüm noktası teşkil eden Dımaşk fethine kadar gelişen olayları ve Dımaşk fethinden sonraki gelişmeleri inceledik. el-Melikü's-Sâlih'in siyasî birliği yeniden tesis etmeye yönelik gayretleri, bunu yaparken dâhili ve harici rakipleriyle giriştiği mücadeleler, kurduğu ittifakların mahiyeti, kendisine karşı kurulan ittifaklarla mücadele biçimi gibi dönemin siyasî portresini çizmeye yardımcı olan konuları tetkik ettik. Frenklerle yapılan savaşlar ve Yedinci Haçlı Saferi bu bölümde ele aldığımız diğer konular arasında yer almaktadır. es-Sâlih'in kurduğu politik yapının etkilerini ve döneminde yaşanan olayların ölümünden sonraki yansımalarını görebilmek için siyasî tarihi onun vefatıyla sonlandırmadık. Yoğun siyasî ve askerî faaliyetlerin yaşandığı ve sonunda Memlûk Devleti'nin kurulduğu es-Sâlih'in vefatından sonraki ilk sekiz aylık süreci de birinci bölüme dâhil ettik.

İkinci bölümde el-Melikü's-Sâlih dönemi devlet teşkilâtını ele aldık. es-Sâlih dönemindeki kurumların ana hatlarıyla Salâhaddîn dönemi kurumlarıyla benzerlik arz ettiğini ve Eyyûbî devlet teşkilâtının daha önce çalışıldığını dikkate alarak es-Sâlih dönemindeki kurumsal yapıları temsil eden örnekleri sunmayı öncelikli hedefimiz olarak belirledik. Fakat ele aldığımız kurumların es-Sâlih dönemine kadar olan tarihî seyrini tespit etmek için çoğu zaman es-Sâlih döneminden önceki Eyyûbî kurumlarına

da atıfta bulunduk. Böylece Salâhaddîn'in vefatından es-Sâlih'in tahta geçmesine kadar geçen 47 yıllık süre zarfındaki kurumsal sürekliliği veya varsa kurumsal değişiklikleri göstermeye yönelik bir mukâyese yapma imkânı yakaladık. Bu bölümde çalışmamızda amaçladığımız bütünlüğü sağlamak açısından kurumların tanımı, tarihsel gelişimi, nitelikleri ve işleyişi hakkında özet bilgiler vermeyi de ihmâl etmedik.

es-Sâlih döneminin sosyal ve kültürel hayatını incelediğimiz üçüncü bölümde bu dönemdeki sosyal yapıyı, ilmî hayatı ve imar faâliyetlerini ele aldık. Dönemin sosyal hayatını ele alırken bu dönemde görülen etnik unsurları, iktisâdî yapıyı, dînî grupları ve ticari faâliyetleri inceledik. es-Sâlih'in ulemayla ilişkisini, dönemin rağbet gören ilimlerini ve önde gelen âlimlerini ilmî hayat başlığı altında inceledik. İmar faâliyetlerini ele alırken es-Sâlih'in naipliği ve saltanatı döneminde inşâ ve imar ettiği yapıları mimarî özellikleriyle birlikte incelemeye çalıştık.

Çalışmam boyunca teşvik ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Ağırman'a, kıymetli mesailerini harcayarak tezimi okuyan; tenkit, tashih ve tavsiyeleriyle tezin son hâlini almasında büyük emeği bulunan değerli hocam Prof. Dr. M. Hanefi Palabıyık'a minnet ve şükranlarımı arz ediyorum. Kendisine Eyyûbî tarihi ile ilgili çalışmak istediğimi söylediğimde hiç tereddüt etmeden el-Melikü's-Sâlih dönemini çalışmamı tavsiye eden Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e, tez izleme komitesinde bulunup çalışmamla ilgili gelişmeleri takip eden Yrd. Doç. Dr. Tevhit Bakan'a, fikirlerinden ve tavsiyelerinden yararlandığım Eyyûbî tarihçisi Ahmet Demir'e, ihtiyaç duyduğum kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Yusuf Baluken'e teşekkür ederim. Çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen Doç. Dr. Mustafa Kırkız'a, Doç. Dr. Ousama Ekhtiar'a, Yrd. Doç. Dr. M. Zahir Ertekin'e, Öğr. Gör. Nebi Butasım'a, tezi dil ve anlatım yönünden inceleyen Dr. Yusuf Aydoğdu'ya, haritaların çiziminde yardımlarını esirgemeyen Ömer ve Nagehan Delikaya'ya ve diğer mesai arkadaşlarıma teşekkür etmeyi önemli bir görev telakki ediyorum. Çalışmam boyunca manevî yardımını esirgemeyen, sabrı ve özverisiyle çalışma azmimi zinde tutan eşime şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

A. KAYNAKLAR

1. Arşiv Vesikaları

el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb dönemiyle ilgili elimizde resmî bir devlet arşivi bulunmamaktadır. Günümüze kadar gelen resmî olmayan vesikalar ise husûsî konularla ilgili sınırlı malumat verip ikinci derecede öneme sâhiptirler ¹ . Araştırmamızda, Cambridge Üniversitesi tarafından online erişime açılmış, Kahire Geniza arşivinden ² elde edilmiş Taylor-Schechter ve Mosseri koleksiyonlarındaki çözümlenmiş bazı vesikaları inceleme imkânı bulduk.

Yahudilere ait 300.000 el yazması fragmanı barındıran Kahire Geniza veya Geniza arşivi, Fustat'taki Ben Ezra Sinagogu'nun deposunda bulunmuştur. 1896 yılında İngiliz iki turist, Mısır'dan getirdikleri arşive ait bazı parçaları Cambridge Üniversitesin'den Yahudi bilgin Solomon Schechter'e sunmuş, belgelerin tarihsel önemini fark eden Schechter, St. John's Koleji sahibi Charles Taylor'un finansal yardımıyla Mısır'a giderek bu belgelerden 193.000 tanesini Cambridge'e getirmiştir. Taylor-Schechter koleksiyonunda toplanan bu belgelere, 2006 yılında Mosseri ailesine ait 7000 fragman daha eklenmiş, bu belgeler de Mosseri koleksiyonunda toplanmıştır³.

Akdenizin en zengin topluluklarından biri olan Fustat Yahudileri, Geniza arşivine yerleştirdikleri dua kitapları ve Yahudi hukuk özetleri gibi dînî metinlerin yanına, alışveriş listeleri, evlilik sözleşmeleri, boşanma belgeleri, Arapça masallardan seçmeler, Tasavvuf ve Şîîliğe dair metinler, tıp kitapları, büyü müskalar, iş mektupları, hesap kayıtları ve yüzlerce hususi mektub eklemişlerdir. Dokuzuncu yüzyıl ile on dokuzuncu

¹ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1983, 2; Ayşe Duda Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, 2.

² Kahire Geniza arşiviyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, Blackwell, 1959.

³ Cairo Genizah (16.01.2016) <http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/genizah>

yüzyıl arasında üretilen belgelerin büyük bir kısmı, İbrani alfabesi kullanılarak İbranice veya Yahudilere has bir Arapça ile yazılmıştır⁴.

Günümüzde yaklaşık 12.000 belge Taylor-Schechter ve Mosseri koleksiyonları genelinde online erişime açıktır. Erişime açık bu belgeler arasından es-Sâlih dönemine (1240-1249) ait 48 adet bulunmaktadır. Konularına ve tarihlerine göre tasnif edilen bu belgeler hususi mektup, kıyafet, vasiyetnâme, alış veriş akdi ve muska türündedir. es-Sâlih döneminde gayri müslimlerle ilişkileri ele aldığımız bölümde bu belgelerin biri üzerinde ayrıntılı olarak durduk.

2. Husûsî-Mahallî Tarihler

Araştırmamızda yararlandığımız husûsî tarihlerin başında İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298), *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*⁵ adlı eseri gelmektedir. Eyyûbî tarihinin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilen *Müferricü'l-Kürûb*'un, 1218 yılına kadarki bölümü İmâdeddîn el-İsfahânî, İbnü'l-Esîr ve Bahâeddîn b. Şeddâd gibi tarihçilerin eserlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. 1218 yılından sonrası için önemli miktarda orijinal bilgiler veren eserde el-Kâmil'in vefatından sonra aktarılan olayların büyük çoğunluğu müellifin doğrudan tanıklıklarına dayanmaktadır.

es-Sâlih dönemi siyasî tarihini ayrıntılı olarak ele alan İbn Vâsıl, bu dönemdeki olayların büyük bir kısmını gözlemlerine veya tanıklıklara dayandırmaktadır. el-Melikü's-Sâlih'in nâibi ve ordu komutanı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin yakın arkadaşı olan İbn Vâsıl, bu yakınlığın sağladığı avantajla bu dönemde cereyan eden hadiseleri yakından görme imkânı bulmuştur.

İbn Vâsıl, Eyyûbî tarihini bütün karmaşıklığına rağmen ayrıntılı ve geniş bir biçimde sunarken tutarlılığını korumuştur. İlk bakışta standard bir kronik görünümü arz eden eseri, son derece net bir dille yazılmış, kendi içinde tutarlı ve güven verici bir uslûba sahiptir. Yararlandığı kaynaklarını kritiğini yapmayan İbn Vâsıl, bazen bir olay hakkında bildiği rivayetleri sırayla vermiş, bazen de en güvendiği rivayeti aktarmıştır.

⁴ <http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/genizah>

⁵ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* (III. Cilt), Thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1960; (IV. Ve V. ciltler) Thk. Haseneyn Muhammed Rebi', Dârü'l-Kutüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 1972, 1977; a.e., Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2004.

Erken dönem Eyyûbî tarihiyle ilgili kullandığı rivayetlere kıymetli eklemeler ve düzeltmelerle katkıda bulunmuştur.

Yoğunluklu olarak es-Sâlih döneminin siyasî tarihini çalışırken yararlandığımız *Müferricü'l-Kürûb*, devlet teşkilâtında çalışan görevlilerin tesbitinde ve dönemin sosyal hayatını anlamada da çalışmamıza önemli katkılar sundu.

Çalışmamızda yararlandığımız diğer önemli bir eser, İbnü'l-'Adîm'in (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*⁶ adlı mahallî tarihidir. Eserin müellifi Kemâleddîn İbnü'l-'Adîm, es-Sâlih döneminde yaşamış, edebiyatçı, müderris, hattat ve diplomat vasıflarına da sahip önemli bir tarihçidir. Haleb sâhibi II. en-Nâsır Yusuf'un hizmetinde çalışan İbnü'l-'Adîm'in bu eseri Haleb ve Kuzey Suriye Eyyûbî tarihi için önemli kaynaklarımızdan birini teşkil etmektedir. Ne var ki bu kitap, 641/1243 yılına kadarki olayları ele almış, müellifin uzun bir süre daha olayların merkezinde bulunduğu Eyyûbî tarihinin önemli bir bölümünü atlamıştır.

İbnü'l-'Adîm, Eyyûbî tarihinin ilk dönemiyle ilgili malumatın büyük bir bölümünü İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inden almıştır. Eserinde gereksiz ayrıntılara inmeyen İbnü'l-'Adîm, olayları olabildiğince özetleyerek aktarmayı seçmiştir. Eserlerini karşılaştırdığımızda İbni Vâsıl'ın özellikle Haleb Eyyûbîleriyle ilgili birçok noktada İbnü'l-'Adîm'den yararlandığını gördük.

Eyyûbîler dönemi tarihçisi Ebû Şâme'nin (ö. 665/1267) *Terâcimü Ricâli'l-Karneyn: es-Sâdis ve's-Sâbi'* (*ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*)⁷ adlı eseri, çalışmamızı hazırlarken yararlandığımız diğer önemli bir tarih kitabı olmuştur. Müellifin, 589/1193 yılına kadarki olayları ele aldığı *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* adlı kitabını tamamlayıcı mâhiyette olan *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn* hicrî VI. ve VII. asırda yaşamış önemli kişilerin biyografilerini de içermektedir. Salâhaddîn'den sonraki Eyyûbî tarihi için sağlam bilgiler veren önemli bir kaynak olan eser, 590/1194 ile 665/1267 yılları arasını kapsamaktadır. Kitapta verilen bilgilerin önemli bir kısmı müellifin gözlem ve tanıklığına dayanmaktadır. *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*'den es-Sâlih

⁶ İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Thk. Sâmî ed-Dehhân, el-Ma'hedü'l-Frensî bi-Dımaşk, Dımaşk 1968, III, 236.

⁷ Ebû Şâme, *Terâcimü Ricâli'l-Karneyn: es-Sâdis ve's-Sâbi'* (*ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*), Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

döneminin kültür hayatı başta olmak üzere siyasî tarihini ve teşkilâtını işlerken yararlandık.

3. Umûmî Tarihler

Çalışmamızda İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-Kürûb*'uyla birlikte en çok yararlandığımız ikinci kitap, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*⁸ adlı eseridir. Umûmî bir İslam tarihi olan *Mir'âtü'z-Zamân*, müellifin Bağdat'tan Şam'a geldiği tarih olan 600/1203 yılından sonraki Eyyûbî tarihi için orjinal bilgiler barındırmaktadır. Sultan Salâhaddîn dönemi için İmâdeddîn el-İsfahânî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerden yararlanan İbnü'l-Cevzî, el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşanan olayların büyük bir kısmının canlı şahidi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, olayları önem sırasına koymadan aktarma yolunu seçmiştir. Ünlü bir vaiz olması hasebiyle tarihinde edebî bir dil kullanan müellif, çoğu zaman rivayetlerini kronolojik bir düzlemde verirken, bazen de gelişigüzel vermiştir. Öte yandan el-Muazzam İsa, en-Nâsır Dâvûd ve es-Sâlih Eyyûb gibi Eyyûbî Hânedânına mensup devlet adamlarıyla yakın ilişkileri bulunan İbnü'l-Cevzî, bu dönemle ilgili bazı rivayetleri onların ağzından aktarmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin bize sunduğu farklı olaylar dizisi, özellikle Dimaşk Eyyûbîlerinin politik hayatı için başka kaynaklardan elde edemeyeceğimiz zenginlikte bilgiler barındırmaktadır. Eser, İmâdeddîn İsmail'in Dimaşk hâkimiyetini ayrıntılı olarak ele alması nedeniyle araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

581/1185 yılında Bağdat'ta doğan Sıbt İbnü'l-Cevzî, genç yaşta geldiği Dimaşk'ta Şam Emeviyye Camisin vaiz kadrosuna girmiştir. Elde ettiği bu pozisyonla Dimaşk'ı gözlemleme olanağı yakalayan İbnü'l-Cevzî, bu gözlemlerini tarihine almayı ihmal etmemiştir. Vaizliği sırasında tarihi için malzeme toplayan İbnü'l-Cevzî, kimi zaman dönemin âlimlerinin iktidarla ilişkilerini eleştirel bir tarzda vermiş, iktidar karşısında âlimlerin takındığı muhtelif tutumları ilginç anekdotlarla okuyucusuna aktarmıştır.

⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Dârü'-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009 Dimaşk, XXII.

Araştırmamızda, *Mir'âtü'z-Zamân*'ın el-Melikü's-Sâlih dönemini de kapsayan XXII. cildinden yararlandık. İbrahim ez-Zeybek'in tahkik ve ta'lîkiyle hazırlanmış bu cilt, 2009 yılında Dımaşk'ta basılmıştır. 1952 yılında Haydarabad'ta basılan kısmıyla karşılaştırdığımızda mevcut yazmalardan istifade edilerek eksiklerinin giderildiğini gördük.

Kutbuddîn el-Yûnînî'nin (ö. 726/1326) *Mir'âtü'z-Zamân*'a yazdığı *Zeylû Mir'âtü'z-Zamân*⁹ adlı zeyil, es-Sâlih döneminde yaşayan âlimlerle ilgili kıymetli bilgiler barındırmaktadır. 654-711/1256-1311 yıllarını kapsayan eser Eyyûbîlerin son dönemi ile Bahrî Memlûklerin erken dönemi için temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Eserinde olayları kronolojik olarak veren Yûnînî, her senenin sonunda o sene vefat eden meşhur kişilerin hayatına dâir bilgiler vermektedir. Yûnînî, es-Sâlih dönemi için İbn Vâsıl, İbn Hallikân ve Ebû Şâme'nin eserlerinden yararlanmıştır.

el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşamış Süryanî kâtip İbnü'l-'Amîd'in (ö. 672/1273-74), *el-Mecmû'u'l-Mübârek* adlı genel tarih kitabının "Târihü'l-Müslimîn" kısmında yer alan Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn bölümü araştırmamızda yararlandığımız diğer bir kaynağı teşkil etmektedir. Salâhaddîn sonrası Eyyûbî tarihinin önemli kaynakları arasında yer alan Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn, 602/1205-658/1260 yıllarını kapsamaktadır. İlk defa Calude Cahen tarafından yayımlanan¹⁰ *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, daha sonra müstakil bir kitap hâlinde basılmıştır¹¹.

Eserini bir islam tarihçisi üslubuyla yazan İbnü'l-'Amîd olayları aktarırken olabildiğince tarafsız kalmaya çalışmıştır. Taberî'nin *Târihü'r-Rûsûl ve'l-Mülûk* adlı eseri ile İbn Vâsıl'ın *Târihü's-Sâlihi*'inden yoğun olarak yararlanan İbnü'l-'Amîd'in tarihi, orijinalliği hakkındaki kuşkulara rağmen İslam tarihçileri arasında rağbet görmüştür.

Araştırmamızda yararlandığımız diğer bir umûmî tarih, Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*¹² adlı eseri olmuştur. Eyyûbî hânedânına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacı olan Ebü'l-Fidâ'nın dünya çapında üne

⁹ el-Yûnînî, *Zeylû Mir'âtü'z-Zamân*, Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmanîyye, Haydarabad, 1954.

¹⁰ C. Cahen, "La Chronique des Ayyoubides da'l Makîn b. al-'Amîd" (Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn), *BEO*, 15, 1955-1957, 109-184.

¹¹ İbnü'l-'Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Said ts.

¹² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Dârü'l-Ma'ârif, Thk. Muhammed Z. Azb, Kahire 1119.

kavuşmasını sağlayan *el-Muhtasar*, bidâyetten 729/1329 yılına kadar olan olayları özetlediği önemli bir eserdir. Müellif, eserinin mukaddimesinde yararlandığı kaynakların adını verirken *el-Kâmil*, *Tecâribü'l-Ümem*, *Târîhü'l-Muzafferî*, *Müferricü'l-Kürûb* ve günümüze ulaşmayan diğer bazı tarih kitaplarını zikretmektedir¹³. Bunlar arasında en çok başvurduğu kaynak ise İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'idir. Çalıştığımız dönemle ilgili ise daha çok İbn Vâsıl'ın *el-Müferric*'inden yararlanmıştır. *el-Muhtasar*'ın günümüze kadar gelmeyen tarih kitaplarından içerdiği pasajlar ise eserin önemini arttırmaktadır. *el-Muhtasar*'dan daha çok siyasi tarihi ele alırken yararlandık.

Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar*'da kullandığı ihtisar metodu, üslûbu ve dakikliği gibi unsurlar eserine olan ilgiyi arttırmıştır. *el-Muhtasar*'a İbnü'l-Verdî, İbnü's-Şihne ve İbn Habîb ed-Dımaşkî'nin yazdığı zeyiller bulunmaktadır¹⁴. Çalışmamızda İbnü'l-Verdî'nin (ö. 749/1349), 729 yılına kadar devam eden *el-Muhtasar*'ı özetlediği, 729-749 (1329-1349) yılları arasındaki olayları ise kendisinin kaleme aldığı *Tetimetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*¹⁵ adlı tarihinden de yararlandık. Yine Ebü'l-Fidâ'nın pek meşhur olmayan *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Tevârihi'l-Mülûk*¹⁶ adlı eserinden de yararlandık. *el-Muhtasar*'ın kısa bir özeti olan bu eserde Eyyûbî tarihindeki olaylar yıllara göre kronolojik olarak verilmiştir.

Mısırlı tarihçi İbn Aybek ed-Devâdârî'nin¹⁷ *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*¹⁸ adlı dokuz cüzlük genel tarihinin Eyyûbîler hakkındaki *ed-Dürrü'l-Matlûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* isimli VII. cüzü, siyasî tarihi yazarken yararlandığımız kaynaklar arasında yer aldı. İbn Aybek 709/1309 yılında taslağını oluşturmaya başladığı eserini 735/1334'teki olayları zikrederek tamamlamıştır¹⁹. Eserin Memlûk tarihiyle ilgili son iki cüzü müellifin gözlem ve tanıklığına dayandığı için son derece önemlidir. Müellif, el-Melikü's-Sâlih dönemiyle ilgili daha çok İbn Vâsıl ve İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinden

¹³ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, Müellifin Mukaddimesi, I, 13-14.

¹⁴ Batı dillerine en erken çevrilen ve yayımlanan İslam tarihi kitaplarından biri olan *el-Muhtasar*, on sekizinci yüzyıl oryantalizminin temel kaynaklarından biri olmuştur. Eserin Latince, Fransızca ve İngilizce çevirileri vardır. Bkz. H. A. R. Gibb, "Abu'l-Fidâ", *IE*, I, 119;

¹⁵ İbnü'l-Verdî, *Târîh (Tetimetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

¹⁶ Ebü'l-Fidâ, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Tevârihi'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed 'Azb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 1995.

¹⁷ İbn Aybek'in doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. *Kenzü'd-Dürer*'i 736'da tamamladığına göre vefat tarihi 736/1336'dan sonra olmalıdır.

¹⁸ İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, Thk. Said Abdülfettah Âşûr, Merkezu Vudûd li'l-Mahtûtât, Kahire 1972, VII.

¹⁹ İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, I, Muhakkikin Mukaddimesi, 8-11.

istifâde etmiştir. Ancak dedesi ve Sarhad sâhibi İzzeddîn Aybek el-Mu‘azzamî’nin el-Melikü’s-Sâlih’le ilişkisi hakkında İbn Vâsıl ve İbnü’l-Cevzî’de geçmeyen bazı orjinal bilgiler vermektedir.

Çalışmamızda önemli oranda yararlandığımız diğer kıymetli bir eser Nüveyrî’nin (ö. 733/1333), *Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûni’l-Edeb*²⁰ adlı eseridir. Nüveyrî’nin Sultan Kalavun’a ithâf ettiği bu eser, 9000 sayfadan meydana gelen devasa bir ansiklopedidir. Kendi içinde beş bölüme (fenne) ayrılan eserin en hacimli bölümü tarihe ayrılmıştır. Hz. Âdem’in yaratılışından başlayan tarih kısmı umûmî bir tarih mahiyetindedir. Eserin 28 ve 29. ciltlerinde Eyyûbî tarihiyle ilgili geniş malumat bulunmaktadır. el-Melikü’s-Sâlih dönemini ayrıntılı bir şekilde ele alan Nüveyrî’nin bu dönemle ilgili en çok yararlandığı tarihçi Sıbt İbnü’l-Cevzî’dir. es-Sâlih dönemiyle ilgili iki temel kaynağımız *Mir’âtü’z-Zamân* ve *Müferricü’l-Kürûb*’ta yer almayan bazı orjinal bilgilere de yer veren *Nihâyetü’l-Ereb*, tezimizin hemen her aşamasında yararlandığımız önemli bir kaynak olmuştur.

Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Târîhü’l-İslâm*’ı²¹ tezimizi kaleme alırken sık sık başvurduğumuz kaynaklar arasında yer aldı. *Târîhü’l-İslâm*’da es-Sâlih dönemiyle ilgili aktardığı rivayetlerin önemli bir kısmını İbnü’l-Cevzî, Ebû Şâme ve İbn Vâsıl’a dayandıran Zehebî, bu dönemde Taberiye ve Askalan’ın fethiyle ilgili diğer kaynaklarımızda yer almayan rivayetleri ise Sadeddîn b. Hameviyye’ye dayandırmaktadır. Benî Hameviyye diye bilinen sufî ve fukaha ailesine mensup Sadeddîn, Taberiye ve Askalan’ın fethinde bizzat yer almıştır²².

İbn Kesîr’in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve’n-Nihâye*²³ adlı umumi İslâm tarihinden, es-Sâlih’in saltanat öncesi faaliyetlerini ve es-Sâlih döneminin âlimlerini ele alırken yararlandık. İbn Kesîr, es-Sâlih dönemiyle ilgili daha çok İbnü’l-Cevzî, Ebû Şâme ve İbn Hallikân’dan yararlanmıştır.

²⁰ en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûni’l-Edeb*, Thk. N. Mustafa Fevâz-Hikmet Fevâz, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2004.

²¹ Zehebî, *Târîhü’l-İslâm*, Thk. Abdüsselam Tedmurî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1998.

²² Zehebî, *Târîh*, XLVII, 32.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Thk. Riyad Abdülhamid-M. Hassan ‘Ubeyd, Dâru İbni Kesir, Beyrut-Dımaşk 2010.

4. Biyografiler

es-Sâlih döneminin sosyal ve kültürel hayatı başta olmak üzere tezin hemen her aşamasında yararlandığımız kaynakların bir kısmı da biyografi türünde telif edilen eserlerden meydana gelmektedir.

es-Sâlih dönemini ele alırken yoğunluklu olarak yararlandığımız biyografi kitaplarının başında İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân*²⁴ adlı eseri gelmektedir. *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı 654/1256 yılında Kahire'de yazmaya başlayan müellif, 659/1261 yılında Dımaşk'a gidince yazmaya ara vermiş, 669/1271'de Mısır'a döndükten sonra yeniden başladığı çalışmasını 672/1274'te bitirebilmiştir. Yıllarca topladığı dokümanlarını titizlikle kontrol ettikten sonra yazdığı eserine sahâbe, bir kaçı dışında tabiîn ve halîfeleri dâhil etmeyen İbn Hallikân, bunun nedeni olarak bu kişiler hakkında daha önce yazılmış çok sayıda eserin varlığını göstermektedir. Müellif, kendisinden sonra gelecek nesillerin seleflerini tanıması amacıyla yazdığı kitabında, bizzat gördüğü, kendi zamanında yaşadığı halde görüşme imkânı bulamayıp hakkında malumat sahibi olduğu ve vefat tarihini bildiği meşhur kişilerin biyografilerini yazdığını belirtmektedir²⁵. 850 kişinin biyografisini içeren *Vefeyâtü'l-A'yân*, Eyyûbîler döneminde yaşayan çok sayıda sultan, melik, emir, âlim ve diğer meşhur kişiler hakkında detaylı bilgiler verdiğinden bu dönemin siyasî tarihi ve kültür hayatı için önemli bir kaynaktır.

Sonraki tarihçiler tarafından güvenilir bir biyografi kitabı olarak addedilen *Vefeyât*'ın çok sayıda muhtasarı ve zeyli yapılmıştır. Çalışmamızda bu eserlerden İbn Şâkir el-Kütübî'ye (ö. 764/1363) âit *Fevâtü'l-Vefeyat*²⁶ adındaki zeyilden de yararlandık. *Fevâtü'l-Vefeyât*, biyografik ve edebî bilgilerin yanı sıra Şâm'ın kültür hayatına dâir önemli bilgiler barındırmaktadır.

Tezimizde yararlandığımız diğer bir biyografik eser es-Sâlih döneminin meşhur hadis âlimi Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nukelâ*²⁷ adlı biyografî kitabıdır. Hocası Ebü'l-Hasan el-Makdisî'nin (ö. 611/1214) 581/1186 yılına kadarki

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân*, Thk. İhsân Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1968.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 20.

²⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyl 'aleyhâ*, Thk. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1974.

²⁷ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nukelâ*, Thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.

vefeyâtı ele aldığı *Vefeyâtü'n-Nukelâ* adlı eserine yazdığı zeyl olan *et-Tekmile*, 60 cüzden meydana gelmiştir. 581/1186 ile 642/1245 yılları arasındaki vefeyâtı kapsayan eserin ilk cüzü hâric diğerleri günümüze ulaşmıştır. Gün, ay ve yıl esasına göre titizlikle tertîb edilen ve 3100 kişinin biyografisinin işlendiği bu geniş kapsamlı eser, el-Melikü's-Sâlih dönemi de dâhil Eyyûbi kültür tarihi için başlıca kaynaklar arasında kabul edilmektedir. *et-Tekmile*, önemine binâen Eyyûbî tarihini yazan İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), Zehebî (ö. 748/1348), el-İsnevî (ö. 772/1370) ve es-Sübkî (ö. 771/1370) gibi tarihçiler tarafından sıkça başvurulmuş bir biyografi olmuştur²⁸.

İbnü'l-'Adîm'in *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*²⁹ isimli, Haleb'le bağlantılı şahısları işlediği eseri tezimizde yararlandığımız diğer önemli bir kaynağı teşkil etmektedir. Büyük bir kısmı kaybolan bu eser özellikle Haleb tarihi için emsalsiz bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Eserin büyük bölümünün kaybolmasını nazara alırsak, İbni Vâsıl'ın bu eserden bolca istifade etmesini, araştırmacılar için önemli bir şans olarak değerlendirebiliriz. Süheyl Zekkar'ın uzun araştırmalar neticesinde İstanbul kütüphanelerinden elde ettiği müellif nüshası, Beyrut'ta yine Süheyl Zekkar'ın tahkikiyle 10 cilt olarak basılmıştır.

İbn Ebû Usaybi'a'nın (ö. 668/1269) '*Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*³⁰ adlı eseri es-Sâlih döneminde yaşayan filozof ve hekimleri araştırırken yararlandığımız kaynakların başında gelmektedir. Eser, Grek, Roma ve Hint tabipleri de dâhil, mitolojik çağlardan müellifin dönemine kadar yaşayan tabipleri; eserleri, fikirleri ve hayatlarıyla birlikte ele alan oldukça kapsamlı bir biyografi çalışmasıdır. Tıbbın tarihi süreç içerisinde gelişimini ve ele aldığı 400'ü aşkın tabibin tıbbî uygulamalarını, teşhis ve tedavi yöntemlerini ve kullandıkları ilaçları göstermesi bakımından büyük bir değere sahip olan eser, alanında yazılmış en orijinal kitaplardan biridir. Müellifin kendisinin de doktor olması, tıbbî literatüre hâkim olması ve zengin kütüphanelerden yararlanmış olması eserin önemini arttırmıştır.

²⁸ Münzirî, *et-Tekmile*, Neşredenin Girişi, I, 24.

²⁹ İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut ts. IV, 1809.

³⁰ İbn Ebû Usaybi'a, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1269), '*Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*', Thk. Nizar Rıza, Dârü Mektebi'l-Hayat, Beyrut ts.

Zehebî'nin *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*'sı³¹ es-Sâlih döneminde yaşayan âlimleri ele alırken yararlandığımız diğer bir biyografi kitabı olmuştur.

Fransız tarihçi Jean de Joinville'nin (ö. 716/1317) Yedinci Haçlı Seferi komutanı ve Fransa Kralı Saint Louis'in (IX. Louis) hayatını yazdığı *Saint Louis: King of France*³² adlı biyografik eserden de yararlandık. Ortaçağ Fransası'nın önemli tarihçilerinden biri olan Joinville, Saint Louis'in düzenlediği Yedinci Haçlı Seferine katılmış, onun danışmanlığını yapmış, 648/1250 yılında Louis ve beraberindekilerle birlikte esir alınmış, daha sonra fidye karşılığında serbest bırakılmıştır. Araştırmamızda, *Recueil des historiens des Gaules et de la France* serisinin XX. cildindeki "Histoire de Saint Louis, par Joinville" bölümünün James Hutton tarafından İngilizce'ye çevrilen baskısından yararlandık. Bu kitap, Yedinci Haçlı Seferinin Avrupa'daki hazırlık aşamasından sefer boyunca meydana gelen olaylar hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

5. Teşkilâta Dâir Kitaplar

el-Melikü's-Sâlih dönemi teşkilâtını ele alırken Nâblusî, Nüveyrî, Kalkaşandî Makrîzî ve İbn Mamâtî en çok yararlandığımız müellifler olmuştur. Bu müelliflerden Nâblusî es-Sâlih döneminde yaşarken, Nüveyrî, Kalkaşandî ve Makrîzî Memlûkler döneminde, İbn Mamâtî ise Salâhaddîn döneminde yaşamışlardır.

es-Sâlih döneminde Feyyûm'daki dîvanların başkanlığına getirilen Nâblusî (ö. 660/1262), burada kaldığı iki yıl boyunca bölgenin Finansal sistemini detaylı bir biçimde araştırmış, araştırma sonuçlarını *Târîhü'l-Feyyûm ve Bilâdiha*³³ adlı kitabında toplayarak el-Melikü's-Sâlih'e ithaf etmiştir. On bölümden oluşan kitabın ilk sekiz bölümü Feyyûm'un coğrafi özellikleri, iklimi, sâkinleri, köyleri, camileri, manastırları ve kiliseleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Dokuzuncu bölüm Feyyûm'un total mâlî kaynaklarını ele almaktadır. Son bölüm ise Feyyûm ve bağlı bölgelerde bulunan değerli metalleri içermektedir. Bu eserden es-Sâlih dönemindeki mâlî teşkilâtı ele alırken yoğun bir şekilde yararlandık.

³¹ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. B. Avvaâd Maruf- M. Hilal es-Serhân, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

³² Sire de Joinville, *Saint Louis: King of France*, Trans by: James Hutton, London 1870.

³³ Nâblusî, *Târîhü'l-Feyyûm ve Bilâdiha*, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1974.

Nâblusî'nin dîvanlarla ilgili yazdığı *Lümaü'l-Kavânîni'l-Mâziyye fî Devâvîni'd-Diyâri'l-Mısriyye*³⁴ adlı kitab, araştırmamızda yararlandığımız diğer önemli bir eseri oldu. Müellifin, uzun süre divanlarda çalışması hasebiyle tanık olduğu bir takım ihmaller ve sahtekârlıklar konusunda sultanı uyarmak amacıyla yazdığı bu kitap dışarıdan gelen malların satıldığı metcerlerin yönetimi, Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-ahbâs ve Dîvânü'l-mal ile bu divanlarda çalışan görevliler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Memlûkler döneminde muhtelif divanlarda görev alan Nüveyrî'nin ansiklopedik eseri *Nihâyetü'l-Ereb*, kurumların işleyişi ve es-Sâlih dönemindeki kurumlarda çalışan görevliler hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. es-Sâlih döneminin siyâsî tarihini ele alırken de yararlandığımız *Nihâyetü'l-Ereb*, bu dönemdeki hemen her kurumla ilgili başvurduğumuz önemli bir kaynağı teşkil etmiştir.

es-Sâlih dönemi teşkilâtını çalışırken Kalkaşandî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*³⁵ adlı ansiklopedik eserinden oldukça sık yararlandık. es-Sâlih dönemindeki kurumların yapısı ve işleyişi hakkında orijinal bilgiler barındıran *Subhu'l-A'şâ*'dan müesseselerin tanımı ve işleyişi noktasında yoğun bir şekilde yararlandık. Özellikle es-Sâlih dönemi saray teşkilâtını yazarken sıkça başvurduğumuz kitapların başında gelmektedir.

Salâhaddîn devri Mısırı'ndaki teşkilât, iktisâd ve kültür târihinin en zengin kaynağı olarak kabul edilen Makrîzî'nin (ö. 845/1442), eserleri³⁶ es-Sâlih dönemi için de aynı öneme sâhiptir. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr (el-Hitat)*³⁷ adlı eseri hem es-Sâlih dönemindeki teşkilâtı ele alırken hem de dönemin soyo-kültürel yapısını işlerken en çok yararlandığımız kitapların başında gelmektedir. es-Sâlih dönemi kurumlarını ve bu kurumlarda çalışan görevlileri araştırırken başka hiçbir kaynakta rastlamadığımız malumatları *el-Hitat*'ta bulduk. Yine es-Sâlih dönemi Mısır topoğrafyasıyla ilgili en geniş mâlumatları ve es-Sâlih'in Mısır'daki imar faaliyetleriyle ilgili en detaylı bilgileri *el-Hitat*'tan elde ettik. Müellif'in, Eyyûbî ve Memlûk tarihini

³⁴ Nâblusî, *Lüma'ü'l-Kavânîni'l-Mudiyye fî Devâvîni'd-Diyâri'l-Mısriyye*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, ts., 36.

³⁵ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Hadiviyye, Kahire 1914.

³⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, 22.

³⁷ Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Thk. Muhammed Zeynehum-Medîhatü's-Serkâvî, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1998.

ele aldığı *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*³⁸ adlı eserinin ilgili kısımlarından ise daha çok siyasî tarih açısından istifade etmekle birlikte teşkilâtı ve sosyal hayatı ele alırken de yararlandığımızı belirtelim. Makrîzî'nin es-Sâlih dönemini yıllara, aylara ve günlere göre kronolojik olarak ele aldığı *es-Sülûk* adlı eserinde bu dönemin siyasî tarihiyle ilgili en çok yararlandığı tarihçi ise İbn Vâsıl'dır. Makrîzî'nin yararlandığımız diğer iki eseri ise *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*³⁹ ve *el-Mukaffa'l-Kebîr*⁴⁰ adlı kitapları oldu. es-Sâlih dönemindeki iktisadî yapıyı ele alırken *İğâsetü'l-Ümme*'den, o dönemdeki ilmî hayatı yazarken *el-Mukaffa*'dan yararlandık.

es-Sâlih dönemindeki kurumları Salâhaddîn dönemindeki kurumlarla mukâyese ederken İbn Memâtî'nin (ö. 606/1209) Mısır'daki dîvânlar ve bunların işleyişi hakkında yazdığı *Kavânînü'd-Devâvîn*⁴¹ adlı eserinden yararlandık. İbn Memâtî'nin Salâhaddîn'in vefatından sonra tamamladığı bu eser, Salâhaddîn döneminde Mısır'ın mâlî teşkilâtı, iktisadî ve ziraî yapısı hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

6. Seyahatnâmeler

639/1241 yılında, el-Melikü's-Sâlih'in saltanatı döneminde Mısır'ı ziyaret eden İbn Saîd el-Mağribî'nin (ö. 685/1286) *Kitâbi'l-Muğrib fî Hıla'l-Mağrib* adlı eserinin Mısır'la ilgili *el-Kısmü'l-Hâs bi'l-Kâhire min Kitâbi'l-Mu'rib fî Hıla'l-Mağrib*⁴² adlı kısmı, müellifin Mısır'daki gözlemlerini içeren önemli bir kitaptır. es-Sâlih dönemin Mısır ekonomisi ve ticari hayatıyla ilgili önemli bilgiler barındıran bu kitapta Mısır'daki yerleşim merkezleri coğrafi bakımdan tanıtılmış, önemli devlet adamları, âlim, kadı, edip ve diğer meşhurların biyografisi işlenmiştir. es-Sâlih döneminde Mısır'daki ticari hayatı ele alırken bu kitaptan yararlandık.

³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Thk. M. Abdülkadir 'Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997

³⁹ Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*, Thk. Kerem Hilmi Ferhat, Aynu'd-Dirâsât ve'l-Bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Mısır 2007.

⁴⁰ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-Kebîr*, Thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.

⁴¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, Thk. Azîz Süryal Atiyye, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1991.

⁴² İbn Saîd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Hılâ Hazreti'l-Kâhire: el-Kısmü'l-Hâs bi'l-Kâhire min Kitâbi'l-Mu'rib fî Hıla'l-Mağrib*, Thk. Hüseyin Nessâr, Dârü'l-Kütüb, Kahire 1970 .

B. ARAŞTIRMALAR

1. Siyasî Tarihe Dâir Çalışmalar

el-Melikü's-Sâlih döneminin siyasî tarihi üzerinde yapılmış iki müstakil çalışmadan biri Fatma Zebar el-Hamdânî'ye aittir. *el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve İncâzâtühü's-Siyâsiyye ve'l-Askeriyye*⁴³ adlı çalışmasında yazar el-Melikü's-Sâlih'in hayatını, şahsiyetini, askerî başarılarını ve Yedinci Haçlı Seferini ele almaktadır. el-Hamdânî, çalışmasında es-Sâlih dönemini ele alan kaynakları herhangi bir tasnife tabi tutmadan gelişi güzel kullanmıştır. es-Sâlih dönemi siyasî tarihinin iki temel kaynağı olan İbn Vâsıl ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinden ise nadiren yararlanmıştır. es-Sâlih dönemiyle ilgili malumat veren kaynaklara ulaşmamızda önemli bir işlev gören bu çalışma, dönemin iç siyasî faaliyetlerini ele almamasıyla çalışmamızdan ayrılmaktadır.

es-Sâlih döneminin siyasî tarihini inceleyen diğer bir çalışma ise Ferid Vahid Saydem'in *Cihâdü's-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve Cuhûduhu fî Tevhîd-i Mısır ve's-Şâm*⁴⁴ adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışma, es-Sâlih'in saltanat yolunda verdiği mücâdeleyi, Dimaşk'ı hâkimiyeti altına alma çabalarını, Kudüs'ü Haçlılar'dan almasını ve Haçlılarla ilişkilerini ele almaktadır. Saydem'in çalışması gerek kaynakları kullanmadaki mahareti gerekse ele aldığı konulara hâkimiyeti bağlamında nitelikli bir araştırma olup tezimizde yararlandığımız başlıca araştırmalardan biri oldu.

Ülkemizde Eyyûbî tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ramazan Şeşen'in *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)*⁴⁵ adlı çalışması tezimizin siyasî tarih bölümünde yararlandığımız önemli araştırmalardan biridir. Şeşen bu çalışmasını daha önce kaleme aldığı *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* adlı doçentlik tezini tamamlayıcı mâhiyyete yazmıştır. Başlıca iki bölüme ayrılan bu çalışmanın ilk kısmı Salâhaddîn'den sonraki dönemin siyasî tarihine, ikinci kısmı ise dönemin kültür ve ilim tarihine tahsis edilmiştir. 1967'den itibaren Eyyûbî tarihi alanında araştırmalar yapan Şeşen'in bu çalışması Salâhaddîn sonrası dönemi ele alan en kapsamlı çalışma olması hasebiyle önemlidir. Bu çalışma tezimizde yoğun olarak

⁴³Fatma Zebar Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve İncâzâtühü's-Siyâsiyye ve'l-Askeriyye*, Dârü'z-Ziya, Ürdün 2007.

⁴⁴Ferid Vahid Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve Cuhûduhu fî Tevhîd-i Mısır ve's-Şâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Gazze 2010.

⁴⁵Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)*, İsar, İstanbul 2007.

yararlandığımız R. Stephen Humphreys'in *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*⁴⁶ ile Süheyl Takkûş'un *Târihü'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre*⁴⁷ adlı çalışmalarından daha kapsamlıdır. Eyyûbî tarihi alanında yapılmış önemli çalışmalardan biri olan *From Saladin to the Mongols* dönemin siyasî tarihini Dımaşk ve çevresini eksene alarak ele almıştır. Takkûş ise el-Kâmil devrinden sonraki dönemi özetleyerek ele almıştır.

es-Sâlih dönemi siyasî tarihini yazarken istifade ettiğimiz iki doktora çalışmasından biri Süleyman Özbek'e diğeri ise Mustafa Kılıç'a âittir. Özbek'in *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri (1175-1250)*⁴⁸ adlı çalışmasından el-Melikü's-Sâlih'in Selçuklularla ilişkisini ele alırken yararlandık. Kılıç'ın *Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyûbiler Devleti (634-659/1236-1261)*⁴⁹ isimli doktora çalışmasından ise hem tezimizin taslağını şekillendirirken hem de dönemin siyasî tarihini incelerken istifade ettik.

Ahmet Demir'in *Urfa ve Çevresi Eyyûbiler Tarihi*⁵⁰ adlı çalışmasından es-Sâlih'in el-Cezîre'deki faâliyetlerini ve Harezmlilerle ilişkisini ele alırken yararlandık.

Yedinci Haçlı Seferi'ni ele aldığımız bölümde Peter Jackson'un *The Seventh Crusade*⁵¹; Işın Demirkent'in *Haçlı Seferleri*⁵²; Steven Runciman'ın *A History of the Crusades*; W. B. Stevenson'un, *The Crusaders in the East*⁵³; J. R. Strayer'in "The Crusades of IX. Louis"⁵⁴ adlı çalışmaları en fazla yararlandığımız çalışmalar arasında yer almıştır.

⁴⁶ R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, SUNY Press, Albany 1977.

⁴⁷ Süheyl Takkûş, *Târihü'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1999.

⁴⁸ Süleyman Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri (1175-1250)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, 74.

⁴⁹ Mustafa Kılıç, *Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyûbiler Devleti (634-659/1236-1261)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001

⁵⁰ Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbiler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2008.

⁵¹ Peter Jackson, *The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents*, Ashgate Publishing, Surrey 1999.

⁵² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.

⁵³ W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, Cambridge 1907.

⁵⁴ J. R. Strayer, "The Crusades of Louis IX", Wolff, R. L.-Hazard, H. W. (Ed.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969.

el-Melikü's-Sâlih'in ölümüne yol açan hastalıkları ele alırken Felix Klein-Franke'nin "What was the Fatal Disease of al-Malik al-Salih Najm al-Din Ayyub⁵⁵", adlı çalışması; es-Sâlih'in Hârizmlilerle ilişkisini yazarken Musa Mustafa el-Hesniyânî'nin 'Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi'l-Harezmiyye⁵⁶', adlı makalesi baş vurduğumuz diğer araştırmalar arasında yer aldı.

Bahattin Kök'ün *DİA*'da yazdığı "el-Melikü's-Sâlih⁵⁷" ile D. S. Richards'ın *EI*²'de yazdığı "al-Malik al-Sâlih⁵⁸" adlı maddeler hem es-Sâlih dönemiyle ilgili kaynakların tespitinde hem de dönemin siyasî tarihini ele alırken yararlandığımız çalışmalar arasında yer almıştır.

2. Teşkilâta Dâir Çalışmalar

Ülkemizde Eyyûbî Devlet teşkilâtına yönelik üç önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Ramazan Şeşen'e diğerleri ise Ayşe Dudu Kuşçu ve Mustafa Kılıç'a aittir. Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* adlı doçentlik tezinin üçüncü bölümünde Salâhaddîn dönemi devlet teşkilâtını oldukça ayrıntılı ele almıştır. Şeşen, bu çalışmasını giriş, askerî ve mâlî teşkilât ile kültür hayatı kısımlarına önemli bazı ilâveler ekleyerek *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri* adıyla yeniden yayımlamıştır. Bu çalışma es-Sâlih dönemi kurumlarını Salâhaddîn dönemindeki kurumlarla mukayese etmede, bu kurumların yapısındaki ve işleyişindeki değişiklikleri ve gelişmeleri tespit etmede tezimize önemli katkılar sunmuştur. Kuşçu'nun *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı* adlı doktora çalışması ise Eyyûbî devletinde görülen kurumları, bu kurumların kökenini, tarihsel gelişimini ve Türk Devlet Teşkilâtı içindeki yerini oldukça kapsamlı ele almıştır. es-Sâlih döneminde görülen kurumların yapısı, nitelikleri ve işleyişiyle ilgili konularda Kuşçu'nun bu çalışmasından sıklıkla istifâde ettik. Kılıç'ın *Melik Nâsır II. Salâhaddîn Yusuf Devrinde Eyyûbîler Devleti* isimli doktora çalışmasının ikinci bölümü Haleb Eyyûbî Devleti teşkilâtına tahsis edilmiştir. Haleb Eyyûbîlerini merkeze alan bu çalışma teşkilatla ilgili baş vurduğumuz diğer önemli bir çalışmayı teşkil etmektedir.

⁵⁵ Felix Klein-Franke, "What was the Fatal Disease of al-Malik al-Salih Najm al-Din Ayyub", (Ed. Mose Sâron), *Studies in Islamic History and Civilization: In Honour of Professor David Ayalon*, Jerusalem 1986.

⁵⁶ Musa Mustafa el-Hesniyânî, 'Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi'l-Harezmiyye', *Mecelletü't-Terbiyye ve'l-İlim*, 14 (18), 2007, 1-16.

⁵⁷ Bahattin Kök, "el-Melikü's-Sâlih" *DİA*, XXIX, 80-82.

⁵⁸ D.S. Richards, "al-Malik al-Sâlih", *EI*², VIII, 988-989.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*⁵⁹ adlı eseri çalışmamızda başvurduğumuz önemli eserlerden biridir. Uzunçarşılı'nın Selçuklu ve Memlûk devlet teşkilâtını detaylı bir şekilde işlediği bu eser es-Sâlih döneminde görülen teşkilâtların menşei ve tarihsel seyrini anlamlandırmamızda önemli bir rol oynamıştır.

Hassanein Rabie'nin *en-Nüzümü'l-Mâliyye fî Mısır Zamani'l-Eyyûbiyyîn*⁶⁰ adlı yüksek lisans çalışması ile bu çalışmanın geliştirilmiş hâli olan *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*⁶¹ adlı kitabı, Eyyûbîlerin mâlî teşkilâtı hakkında yapılmış iki önemli çalışmadır. Eyyûbî devleti iktâ, vergi, mâlî ve para sistemlerini ele alan bu iki çalışma es-Sâlih dönemi mâlî teşkilâtını ve vergi sistemini ele alırken yoğunluklu olarak başvurduğumuz araştırmalardandır. *The Financial System of Egypt*, Fâtımîlerin son dönemi ile Memlûklerin ilk dönemlerini de kapsadığından es-Sâlih dönemindeki finansal yapının Fâtımîler dönemine uzanan tarihsel arka planını ve Memlûk dönemindeki yansımalarını anlama noktasında da faydalı olmuştur.

Hâlid Süleyman'ın Eyyûbîlerin Dimaşk'taki idarî, mâlî, askerî ve dînî teşkilâtlarını detaylı bir biçimde incelediği *İdâretü Bilâdü's-Şâm fî'l-Asri'l-Eyyûbî*⁶² adlı doktora çalışmasından es-Sâlih döneminde Dimaşk'taki kurumları ve bu kurumlarda çalışan görevlileri araştırırken yararlandık.

Hasan el-Başa'nın müslüman hükümdarların kullandıkları unvan ve lakapları içeren *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-Târîh ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*⁶³ adlı çalışmasından Eyyûbî hükümdarlarının kullandıkları ünvanları araştırırken yararlandık. Hasan Hallâk ve Abbas Sabâğ'ın Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı dönemi ıstılahlarını kaleme aldıkları *el-Mu'cemü'l-Câmi' fî'l-Müstalahâti'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmâniyye*⁶⁴; Mustafa Abdülkerîm el-Hatîb'in Tarihî ıstılahları ve lakapları ele aldığı *Mu'cemü'l-*

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

⁶⁰ Hasaneyn Muhammed Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye fî Mısır Zamani'l-Eyyûbiyyîn*, Matabaatü'l-Câmi'atü'l-Kâhire, Kahire 1964.

⁶¹ Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, Oxford University Press, London 1972.

⁶² Hâlid Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm fî'l-Asri'l-Eyyûbî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Ürdün 1997.

⁶³ Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-Târîh ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*, ed-Dârü'l-Fenniyye, Kahire 1989.

⁶⁴ Hasan Hallâk-Abbas Sabâğ, *el-Mu'cemü'l-Câmi' fî'l-Müstalahâti'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmâniyye*, Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1999.

*Mustalahâtü ve'l-Elkâbü't-Târîhiyye*⁶⁵ adlı sözlüklerinden teşkilâtla ilgili kavram ve ıstılahları tanımlarken yararlandık. es-Sâlih dönemindeki müesseselerin menşei ve manalarını araştırırken Arapça kökenli olanlar için İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*⁶⁶ adlı ansiklopedik sözlüğüne, Farsça kökenli olanlar için Ali Ekber Dihhudâ'nın *Lüğatnâme-i Dihhudâ*'sına⁶⁷ başvurduk.

el-Melikü's-Sâlih döneminde basılan sikkelerle ilgili, bir kısmını matbu eserlerden, diğer bir kısmını ise dijital ortamlardan elde ettiğimiz önemli bilgilere ulaştık. es-Sâlih'in Kahire'de adına bastırıldığı sikkelerden bazı nümûneler The British Museum'da korunmaktadır. Stanley Lane Pool tarafından *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum* serisi içinde hazırlanan “The Coinage of Egypt under The Fatimee Khaleefehs, The Ayyoobees, The Memlook Sultans” adlı çalışmayla Eyyûbî sultanları ve el-Melikü's-Sâlih adına Mısır'da basılmış paralar dikkatli bir şekilde incelenerek okunmuş ve kritize edilmiştir.⁶⁸ es-Sâlih döneminde basılan sikkelerle ilgili bu çalışmadan önemli oranda yararlandık. Peter Watson'un Antik Mısır döneminden yirminci yüzyıla kadar olan Mısır paralarını incelediği *A Brief Introduction to Egyptian Coins and Currency* adlı kitabının⁶⁹ Eyyûbîlere ait kısmı ile Paul Balog'un Fâtımîler döneminden Memlüklerin yıkılışına kadar Mısır'daki dirhemlerin tarihini incelediği makaledeki⁷⁰ ilgili yerler başvurduğumuz diğer kaynaklar arasında yer almaktadır. Warren C. Schultz'un, Ayşe Dudu Kuşçu tarafından Türkçeye çevirilen, Şikago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü Müzesi'nde bulunan Eyyûbî ve Memlük dönemlerine ait 47 sikkeyi tanımladığı makalesinden de yararlandık⁷¹. “es-Sâlih döneminde Haçlıların bastığı imitasyon paralarla ilgili ise Abdurrahman Fehmî Muhammed'in yayımladığı bir

⁶⁵ Mustafa Abdülkerîm el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahâtü ve'l-Elkâbü't-Târîhiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sadr, Beyrut ts.

⁶⁷ Ali Ekber Dihhudâ, *Lüğatnâme-i Dihhudâ*, Müessesetü'l-İntişârat ve Çap-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1998.

⁶⁸ Stanley Lane Poole, “The Coinage of Egypt under The Fatimee Khaleefehs, The Ayyoobees, The Memlook Sultans”, Reginald Stuart Poole (Ed.), *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1879, IV.

⁶⁹ Peter Watson, *A Brief Introduction to Egyptian Coins and Currency*, Authorhouse, Bloomington 2014.

⁷⁰ Paul Balog, “History of the Dirhem in Egypt from the Fâtimid Conquest until the collapse of the Mamlûk Empire”, *Revue Numismatique*, 6 (3), 109-146.

⁷¹ Warren C. Schultz, “Ayyubid and Mamluk Coins Preserved in the Oriental Institute of the University of Chicago” (Çev.: Ayşe Dudu Kuşçu), *Akademik Bakış*, 2 (4), Yaz 2009, 175-181.

makaleden istifâde ettik⁷². el-Melikü's-Sâlih'in Dimaşk ve Kahire'de bastırıldığı sikkelerin fotoğraflarının yer aldığı web siteleri konumuz açısından önem taşıyan diğer referanslarımızı teşkil etti⁷³. Fotoğrafları verilen bu sikkeler, hâkimiyet telakkisi, es-Sâlih'in diğer Eyyûbî hükümdarlarıyla ilişkisi ve dönemin ekonomik yapısı hakkında önemli veriler sağlamaktadır.

es-Sâlih dönemindeki teşkilâtlarla ilgili kavram ve ıstılahları anlamada ve kaynaklara ulaşmada *DİA* ve *Eİ²*'nin ilgili maddeleri de yararlandığımız çalışmalar arasında yer almaktadır.

3. Sosyal ve Kültürel Hayata Dâir Çalışmalar

es-Sâlih döneminin sosyal ve kültürel hayatıyla ilgili malumatlar, Eyyûbîler dönemini genel olarak ele alan çalışmalardaki belli bazı konularla sınırlıdır.

es-Sâlih dönemindeki imar faaliyetlerini ele alırken Nüveyser'in *el-‘İmâretü'l-İslâmiyye fî Mısır: ‘Asrû'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*⁷⁴ adlı çalışması, Creswell'in *The Muslim Architecture of Egypt: Ayyûbids and Early Bahrîte Mamlûks*⁷⁵ adlı kitabı ile Mackenzie'nin *A Topographical Study of Cairo under The Ayyubids*⁷⁶ adlı doktora tezi en çok yararlandığımız çalışmalar arasında yer almıştır. es-Sâlih'in en büyük iki imâr faâliyeti olan Ravza Kalesi ve Sâlihiyye medresesinin mimarî ve teknik özellikleriyle ilgili Nüveyser'in ve Creswell'in eserlerinden yararlandık. Mackenzie'nin, Makrîzî'nin *el-Hıtat*'ından faydalanarak hazırladığı *A Topographical Study of Cairo* adlı çalışmasından ise es-Sâlih döneminde Mısır'da yapılan irili ufaklı yapıları ele alırken faydalandık. Eyyûbîler döneminde Kahire'deki fiziksel değişiklikleri belirlemek amacıyla yazılan bu tez, es-Sâlih döneminde Mısır'da yapılan imar faâliyetlerinin hemen hepsini içermektedir.

⁷² Abdurrahman Fehmî Muhammed, “en-Nükûdu's-Salîbiyye tahte Te'sîri'n-Nükûdi'l-İslâmiyye fî Şarki'l-Arab”, *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, ts., 277-298.

⁷³ <http://www.zeno.ru>; <http://www.coinarchives.com>; <http://www.edgarlowen.com/islamic-coins.shtml>.

⁷⁴ Haseni Muhammed Nüveyser, *el-‘İmâretü'l-İslâmiyye fî Mısır: ‘Asrû'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Mektebetü Zehrâu's-Şark, Kahire 1996.

⁷⁵ K.A.C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt: Ayyûbids and Early Bahrîte Mamlûks*, Hacker Art Books, Newyork 1978.

⁷⁶ Neil D. Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo under The Ayyubids*, The University of Michigan, Michigan 1986.

es-Sâlih dönemine ait kitâbeleri incelerken bu alanda yapılmış iki önemli çalışmadan yararlandık. es-Sâlih'in, babasının şark nâipliği esnasında Diyarbakır surlarında yaptığı tamir ve tahkim çalışmalarına dâir bilgiler içeren kitabelerle ilgili Şevket Beysanoğlu'nun *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*⁷⁷ adlı eserinden yararlandık. es-Sâlih'in en büyük eserlerinden biri olan Sâlihiyye medresesini ele alırken medresenin kitâbe metnini en erken yayımlayanlardan biri olan İsviçreli kitâbe uzmanı ve tarihçi Max Van Berchem'in *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*⁷⁸ adlı çalışmasından faydalandık.

es-Sâlih döneminde Mısır'daki ilmî atmosferi ve burada yaşayan âlimleri ele alırken Muhammed el-Etrûşî'nin, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır Hilâli'l-Asri'l-Eyyûbî*⁷⁹ adlı çalışması ile Leiser'in *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisûn (495-647/1101-1249)*⁸⁰ adlı doktora tezi sıklıkla yararlandığımız iki çalışma olmuştur. el-Etrûşî, çalışmasında Eyyûbîler döneminde Mısır'ın düşünce hayatında etkili olan ilimleri ve eğitim-öğretim merkezlerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Leiser ise Eyyûbîler döneminde Mısır'da sünnî düşüncüyü ikâme edip kökleştiren medreseleri ve bu medreselerde ders veren müderrisleri ele almıştır.

el-Hâzmî'nin *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk fî'l-'Asri'l-Eyyûbî 569-659/1173-1260*⁸¹ adlı yüksek lisans tezi es-Sâlih döneminde Dımaşk'taki ilmî hayatı ve burada yaşayan âlimleri belirlememizde önemli bir katkı sunmuştur. Bu çalışmada Eyyûbîler döneminde ilmî hayatı etkileyen faktörler, sünnî düşüncenin yaygınlaşmasında ve siyasî birliğin sağlanmasında Dımaşk âlimlerinin rolü, Dımaşk'taki eğitim- öğretim kurumları, bunların işleyişi ve dönemin rağbet gören ilimleri etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

Muhammed Zağlûl Selâm'ın *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*⁸² adlı kitabı ile Eymen Şâhin Selâm'ın *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-'Asri'l-Eyyûbî ve Devruhâ fî*

⁷⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi: Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar*, DBB Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1997.

⁷⁸ Max Van Berchem, "Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum" Ernest Leroux, (Ed.), *Mémoires Publiés par les Membres de la Mission Archéologique Française au Caire*, Paris 1894.

⁷⁹ Şevket Arif Muhammed el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır Hilâli'l-Asri'l-Eyyûbî*, Dâru Dicle, Amman 2007.

⁸⁰ Gary La Viere Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisûn (495-647/1101-1249)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania 1976.

⁸¹ Nâsir Muhammed Ali el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk fî'l-'Asri'l-Eyyûbî 569-659/1173-1260*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 2009.

⁸² Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, Münşeâtü'l-Ma'ârif, İskenderiye 1990.

*Neşri'l-Mezhebi's-Sünnî*⁸³, Nathan Hofer'in *Sufism, State and Society in Ayyubid and Early Mamluk Egypt, 1173-1309*⁸⁴ ve Mahmut Dündar'ın *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*⁸⁵ isimli doktora tezleri, ilmî hayatı ele alırken baş vurduğumuz diğer çalışmalar arasında yer almaktadır.

es-Sâlih döneminde Mısır'daki dînî grupları ele alırken Mohammed Hawary'in, "Muslim-Jewish Relations in Ayyubid Egypt"⁸⁶ ile Norman A. Stillman'ın "The non-Muslim Communities: The Jewish Community"⁸⁷ adlı çalışmaları yararlandığımız araştırmalar arasında yer almaktadır. Hawary, 1171-1250 yılları arasında, Mısır'daki Müslümanlarla Yahudilerin ilişkilerini zimmîlerin statüsü bağlamında ele almıştır. Stillman ise Fâtımî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde Mısır'daki Yahudi toplumunun durumunu incelemiştir. Dımaşk'taki sosyal dokuyu ve dînî grupları incelerken de Ömer Musa Başa'nın *el-Edeb fî Bilâdi's-Şâm; 'Usûrû'z-Zengiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*⁸⁸ adlı kitabından istifade ettik.

Medîha eş-Şarkâvî'nin, *el-'Alâkâtü'l-İktisâdiyye ve't-Ticâriyye beyne'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlikü'l-Burciyye ve Evrubâ*⁸⁹, isimli çalışması Eyyûbîler ve Memlûklerin Avrasyayla geliştirdiği ekonomik ve ticari ilişkileri inceleyen önemli bir çalışmadır. es-Sâlih döneminin ticari hayatını ele alırken bu araştırmadan yararlandık.

II. TEKNİK, YÖNTEM VE PROBLEMLER

el-Melikü's-Sâlih döneminde Eyyûbî devletini ele aldığımız bu araştırmadaki temel amacımız o dönemin siyasî ve medeniyet tarihini anlamaya çalışmak olmuştur. Tezimize konu olarak seçtiğimiz dönemde yaşanan olayları, kurumları veya sosyal

⁸³ Eymen Şahin Selam, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-'Asri'l-Eyyûbî ve Dûruhâ fî Neşri'l-Mezhebi's-Sünnî*, Câmi'atü Tantâ, Tanta 1999.

⁸⁴ Nathan C. Hofer, *Sufism, State and Society in Ayyubid and Early Mamluk Egypt, 1173-1309*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Emory University, Atlanta 2005

⁸⁵ Mahmut Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

⁸⁶ Mohammed Hawary, "Muslim-Jewish Relations in Ayyubid Egypt 1171-1250", (Ed. Moshe Maoz), *The Meeting of Civilizations: Muslim, Christian and Jewish*, Sussex Academic Press, East Sussex 2009.

⁸⁷ Norman A. Stillman, "The non-Muslim Communities: The Jewish Community", (Ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Newyork, 1998.

⁸⁸ Ömer Musa Başa, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şâm; 'Usûrû'z-Zengiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, el-Mektebetü'l-'Abbâsiyye, Dımaşk 1391.

⁸⁹ Medîha eş-Şarkâvî, *el-'Alâkâtü'l-İktisâdiyye ve't-Ticâriyye beyne'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlikü'l-Burciyye ve Evrubâ*, ed-Dârü's-Sekâfiyye, Kahire 2007.

yapıyı irdelerken o dönemde yazılmış kaynakları birincil referanslar olarak kullanmayı yeğledik. Bununla birlikte araştırmanın nesnelliğini ve bilimselliğini korumak adına birinci el kaynaklarda nakledilen bilgileri aynı konuyu ele alan muahhar kaynaklardaki verilerle mukâyese ettik.

Kaynaklarda nakledilen olaylarla ilgili olarak ortaya çıkan çelişkili durumlarda, bahsedilen olayın tarihsel gerçeklikle ilişkisini de sorgulayarak olayın yaşandığı zamana en yakın kaynakları referans aldık. es-Sâlih’le çağdaş olan kaynaklarda yer alan bir rivayet muahhar kaynaklarda da yer almışsa önce çağdaş kaynağa, sonra muahhar kaynağa atıfta bulunmak suretiyle dipnotlarda ikisine de yer verdik.

Siyasî tarihin yazımında, ardı sıra gelişen olayların birbiriyle münâsebetlerini tayin etmek için başlıklar bağlamında tematik bütünlüğü de göz önünde bulundurarak kronolojik esaslı bir metot takip ettik. el-Melikü’s-Sâlih’in saltanat dönemindeki siyasî ve askerî faaliyetlerini üç devreye ayırdık. İlk devrede tahta geçmesinden Dımaşk’ı almasına kadar gelişen olayları, ikinci devrede Dımaşk’ı alıp hâkimiyetini yaygınlaştırmasından Yedinci Haçlı Seferine kadarki olayları, üçüncü devrede ise Yedinci Haçlı Seferi ve sonrasını işledik.

Dönemin devlet teşkilâtı hakkında bilgi verirken kurumsal kimliğin varlığını isbatlayan örnekler üzerinden hareket ettik. el-Melikü’s-Sâlih döneminde varlığını sürdürdüğüne dâir örnekler sunduğumuz kurumların o dönemdeki işleyişi hakkında malumat bulamadığımız zaman es-Sâlih öncesi dönemlerdeki işleyişi baz aldık. Söz gelimi es-Sâlih döneminde hisbe teşkilâtının varlığını o dönemde muhtesib olarak çalışan görevlileri tesbit ederek; hisbe teşkilâtının işleyişini ise Salâhaddîn döneminde te’lif edilen *Nihâyetü’r-Rütbe fî Talebi’l-Hisbe* adlı eserden yararlanarak verdik.

Araştırmamızı hazırlarken terim ve şahıs isimlerinin yazılışında *TDV İslâm Ansiklopedisi*’ni (*DİA*) referans aldık. Meşhûr olmayan yer isimleri hakkında dipnotta bilgi verdik, diğer yer isimlerini ise haritalar üzerinde gösterdik. Çok sayıda lakap ve ünvanın kullanıldığı bu dönemde devletin kurucusu el-Melikü’n-Nâsır Salâhaddîn Yusuf’un ismini Salâhaddîn lakabıyla, diğer Eyyûbî sultanlarının veya meliklerin ismini ise el-Melikü’l-Âdil, el-Melikü’l-Kâmil, el-Melikü’s-Sâlih... veya yalnızca el-Âdil, el-Kâmil, es-Sâlih... lakaplarıyla verdik. Bunu yaparken de Ramazan Şeşen’in

DİA'daki "Eyyûbîler" maddesini ve Claude Cahen'in, *EF*'deki , "Ayyûbids" maddelerini örnek aldık.

Yöntem olarak tümevarım ve deskriptif (tanımlama) yöntemlerini kullanmayı tercih ettik. Kaynaklarda geçen bilgileri mukayeseli ve tarihsel bir bakışla resmedip, bütünü bir araya getirmeye çalıştık.

İncelediğimiz dönemin iki önemli aktörü olan Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb ile Dimaşk sâhibi el-Melikü's-Sâlih İmâdeddîn İsmail'in aynı lakapla (el-Melikü's-Sâlih) anılması, hem kaynakları inceleme hem de tez metnini inşa aşamasında çözülmesi gereken bir problem olarak karşımızdaydı. Kaynakları tahlil aşamasında el-Melikü's-Sâlih lakabıyla verilen kişinin kimliğini dikkatli bir şekilde tesbit ettikten sonra yazım aşamasında, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için el-Melikü's-Sâlih İmâdeddîn İsmail'i, İmâdeddîn İsmail veya İmâdeddîn şeklinde yazdık. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'u ise Eyyûbî devletinin sultanı olması hasebiyle el-Melikü's-Sâlih veya es-Sâlih biçiminde yazdık. Siyasî kariyerinin başladığı 625/1228 yılında babasının Mısır nâibi ve veliahdi olarak ilan edildiği törende el-Melikü's-Sâlih ünvanını aldığını dikkate alarak saltanat öncesi siyasî faaliyetlerinden bahsederken de el-Melikü's-Sâlih lakabını kullanmayı tercih ettik.

Kaynaklarda farklı formları verilen yer isimlerindeki belirsizliklerden kaynaklanan problemleri gidermek için Yâkût'un *Mu'cemü'l-Büldânı*'nın yanı sıra Google'de bulduğumuz ortaçağa ait haritalardan yararlandık.

Çağdaş ve muahhar kaynaklarda ele aldığımız dönemin siyasî tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Ne var ki aynı şey, dönemin medeniyet târihi için geçerli değildir. el-Melikü's-Sâlih'in saltanat süresinin nisbeten kısa olması (yaklaşık on yıl), bu sürenin önemli bir bölümünün siyasî ve askerî faâliyetlere sahne olması, dönemle ilgili yazılan tarih kitaplarının siyasî tarih eksenli olması gibi nedenler dönemin medeniyet tarihi ile ilgili detaylara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu zorluğun üstesinden gelebilmek için medeniyet tarihinde ele aldığımız başlıklarla ilgili yazılmış müstakil eserlere veya konuyu farklı yönleriyle ele alan diğer disiplinlere başvurduk. Mesela es-Sâlih döneminde yapılmış imar faâliyetlerini ele alırken bu dönemi ele alan sanat tarihi araştırmalarından istifâde ettik.

Son olarak, araştırmadaki hicrî tarihlerin mîladî karşılıklarını Türk Tarih Kurumu'nun resmî veb sitesindeki tarih çevirme klavuzundan yararlanarak verdik.

III. el-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNE KADAR EYYÛBÎ DEVLETİ

A. KURULUŞ DÖNEMİNDE EYYÛBÎLER ve SULTAN SALÂHADDİN DÖNEMİ

Eyyûbî hânedanına adını veren, Salâhaddîn'in babası el-Melikü'l-Efdal Necmeddîn Eyyûb b. Şâdî, Azerbaycan bölgesinin Arrân ve Gürcistan tarafındaki sınırında yer alan Duvîn⁹⁰ kapısının yakınındaki Ecdânekân köyünde doğmuştur. Duvîn'in saygın ve önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Şâdî, bölgenin etkili bir Kürt aşireti olan Hezbânîlerin Revvâdî koluna mensuptur⁹¹.

Şeddâdîlerin hizmetinde çalışan Şâdî, VI/XII. yüzyılın başlarında⁹² çocukları Esededdîn Şîrkûh ve Necmeddîn Eyyûb'u da yanına alarak daha önceden tanıştığı Selçukluların Irak şihnesi Mücâhidüddîn Bihrûz'un yanına geldi⁹³. Arkadaşı Şâdî'nin siyasî ve askerî yeteneklerinin farkında olan Bihrûz onu kendi iktâ olan Tikrit'e vali olarak atadı. Bihrûz, Şâdî'nin kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine, aklı, ileri görüşlülüğü ve güzel ahlâkıyla ön plana çıkan Necmeddîn Eyyûb'u onun yerine atadı. Necmeddin Eyyûb, 525/1131'de Tikrit civarında Abbasi Halîfesi Müsterşid Billâh ve Karaca Sâkî'nin güçlerine yenilen Musul Atabeyi İmaddüddîn Zengî'ye yardım ederek

⁹⁰ Antik Ermenistan'ın Artaşat şehrinin kuzeyinde, günümüz Erivanı'nın yaklaşık 35 km. güneyinde bulunan Duvîn, ticari ve siyasî bir merkez olarak Sasani döneminden 13. yüzyıla kadar önemini korumuştur. Şehrin adı eski Ermenice kaynaklarda Dovin ve Dvin; İslam tarihi kaynaklarında ise Duvîn veya Devîn olarak zikredilmektedir. Bir ara Şeddâdîlere başkentlik yapan Duvîn 1233-1236 tarihleri arasında Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra önemini yitirmeye başlamıştır. Şehrin kurulduğu yerde günümüzde küçük bir yerleşim birimi bulunmaktadır. Erich Kettenhofen, "Dvin", *Eİr*, VII, 616-619.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Thk. M. Yusuf ed-Dekâke, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, X, 16; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 255-256; VII, 139.

⁹² Eyyûbî ailesinin Duvîn'den ne zaman ayrıldığına dâir temel kaynaklarda herhangi bir malumata rastlamadık. Eyyûbî tarihi araştırmalarıyla tanınan araştırmacılardan Ramazan Şeşen, 1126 yılı öncesini, Anne-Marie Eddé 1130 tarihini, Ali Beyyûmî ise Bihrûz'un Bağdat şihneliğine getirildiği tarih olan 1108'den hemen öncesini referans almaktadır. Bkz. Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 24-25; Ali Beyyûmî, *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler*, Çev. Abdülhadi Timurtaş, Kent yayınları, İstanbul 2005, 64-65; Eddé, Anne-Marie "Ayyubids", *EI Three*, Leiden-Boston 2007, 191.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 16; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 140.

Dicle nehrini geçmesini sağladı⁹⁴. Eyyûbîler ile Zengîlerin tanışmasına vesile olan bu olay, iki hânedan arasında ileride tesiri fazlasıyla hissedilecek büyük dostluğun başlangıç noktasını teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Eyyûbî ailesi, Salâhaddîn'in doğduğu yıl olan 532/1137'de Tikrit'ten ayrılarak Musul'a, İmâdeddîn Zengî'nin yanına gitti. Musul atabeyi Zengî, zor gününde kendisine iyiliği dokunan dostlarını en güzel şekilde ağırladı. Siyasî yeteneği ve zekâsıyla ön plana çıkan Necmeddîn Eyyûb, askerî kabiliyetleri ve cesaretiyle kendini gösteren kardeşi Esededdîn Şîrkûh ile birlikte Zengî'nin en yakın adamları arasına girdi. Zengî, 534/1140 yılında ele geçirdiği, Dimaşk'ın kuzeybatısında bulunan Ba'lebek'i Necmeddîn'e iktâ etti⁹⁵.

541/1146'da İmadeddîn'in ölümü üzerine desteksiz kalan Necmeddîn Eyyûb, Börilerin Dimaşk emîrinin hizmetine girmek zorunda kaldı. Bu arada kardeşi Esededdîn ise İmâdeddîn'in yerine geçen oğlu Nûreddîn tarafından ordu komutanlığına getirilmiş, Humus ve Rahbe kendisine iktâ olarak verilmişti. 549/1154 yılında Nûreddîn, Dimaşk'ı Börilerden alınca Necmeddîn Eyyûb de kardeşi Şîrkûh gibi Nûreddîn'in hizmetine girdi. Her iki kardeşin Dimaşk'ın alınmasında oynadıkları rol, Nûreddîn'in yanındaki konumlarını yükselterek, onun en büyük emirleri arasına girmesini sağlamıştır⁹⁶. Genç Salâhaddîn'in, Nureddîn Mahmûd ile tanışması da bu döneme denk gelmektedir. Necmeddîn Eyyûb, çocukluğunu yanında geçiren Salâhaddîn'i, Nûreddîn Mahmûd ile tanıştıırıp onun himâyesine tevdi etmişti. Kısa zamanda Nûreddîn'in dikkatini çekmeyi başaran Salâhaddîn, onun yakın adamları arasına girmeyi başardı. Aralarındaki yaş farkına rağmen Nûreddîn'e eşlik etme imkânı yakalayan Salâhaddîn, onunla Dimaşk kalesi yanındaki meydanda çevgân oynuyor, Haleb'te ikâmet eden amcası Esededdîn'le Nûreddîn arasındaki iletişimi sağlıyordu⁹⁷.

Eyyûbî ailesinin belirgin bir biçimde ortaya çıktığı tarih, 559/1164 yılına denk gelmektedir. Bu tarihte Nûreddîn'in, Mısır'ın devrik veziri Şâver'in yardım talebine olumlu cevap vermesi, Eyyûbî ailesinin istikbali açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Fâtımîlerin yönetimindeki Mısır'da vuku bulan dâhilî kargaşalar, Sultan

⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 142-143.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 16; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 144; İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 8-9.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 16; İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 9-10; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20.

⁹⁷ Osman Gürbüz, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *TAED*, 48, 2005, 394-395.

Nûreddîn'e buraya üç askerî sefer düzenleme imkânı sunmuştu. Nûreddîn, bu seferleri düzenlemekle hem kendisine sığınan Şâver'e yardım etmeyi hem de askerî bakımdan zayıf olduğunu duyduğu Mısır hakkında birinci elden bilgi sâhibi olmayı amaçlamıştı⁹⁸. Bu seferleri komuta etmekle görevlendirilen Esededdîn Şîrkûh, son Mısır seferinde yeğeni Salâhaddîn'le beraber Rebûlevvel 564/Aralık 1169 ayının başlarında muzaffer bir şekilde Kahire'ye girdi⁹⁹.

Mısır'daki iktidar mücadelelerinden ve yerli askerlerin zulmünden bıkan halk, Şîrkûh ve bereberindeki askerlere kurtarıcı gözüyle bakıyorlardı. Fakat Şâver Mısır'a davet ettiği askerlere verdiği sözleri tutmamış, onların aleyhine bir takım komplolar kurmaya başlamıştı. Bu durumdan rahatsız olan Salâhaddîn ve bereberindeki bazı genç komutanlar Şâver'i yakalayarak Fatımî Halîfesi'nin onayıyla idam ettiler. Şâver'in idam edilmesi üzerine Esededdîn, Fâtımî Halîfesi Adid-Lidînillâh'ın yeni veziri olarak göreve başladı. Esededdîn Şîrkûh'un, iki ay birkaç gün süren vezirliğinden sonra vefat etmesini müteakib Salâhaddîn, 25 Cemâziyelâhir 564/ 26 Mart 1169'da vezirliğe getirildi. Diğer taraftan Nûreddîn'in Mısır'daki ordusunun başkomutanlığını da üstlenen Salâhaddîn, Nûreddîn'in 569/1174'teki ölümüne kadar, gelecekteki iktidarının temellerini inşa ederken, Mısır'ı ve fethettiği diğer bölgeleri onun adına yönetmiştir¹⁰⁰. Daha sonra güçlü bir sünî devlet kuracak olan Salâhaddîn, Şîf Fâtımî devletinde yaklaşık iki buçuk yıl deruhte ettiği vezirlik görevi boyunca hem devleti yönetme hem de Fâtımî kurumları ve bu kurumların işleyişiyle ilgili ciddi bir tecrübe kazanmıştır. Salâhaddîn'in ilk iş olarak Fâtımîlere âit ideolojik kurumları ortadan kaldırmasında, mensup olduğu sünî geleneğin yanında bu tecrübenin de önemli bir etkisi olmalıdır.

Eyyûbî Devleti'nin kurucusu olan Salâhaddîn, ordu içindeki rakiplerinden kurtulup otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Muharrem 567/Eylül 1171'de Abbâsî halîfesi adına hutbe okuyarak Mısır'ı Abbasi hilâfetine bağladı¹⁰¹. Bu durum, iki asırdan ziyâde Mısır'da hüküm süren Fâtımî hilâfetinin sonu anlamına geliyordu. Salâhaddîn, bu yıllarda bir yandan Mısır'daki nüfuzunu güçlendirirken diğer taraftan hâkimiyet sahasını genişletme çabalarını sürdürüyordu. Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı başarılı

⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 145.

⁹⁹ Bahâeddîn ibn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1375, 79; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 148-149.

¹⁰⁰ Şeşen, *Salâhaddîn*, 41-43; Eddé, "Ayyubids", *EI Three*, 191.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33; Bundârî, *Sena'l-Berki's-Şâmî*, Thk. Ramazan Şeşen, IRCICA, İstanbul 2004, 47.

seferler düzenleyerek Eyle'yi ele geçiren Salâhaddîn, 569/1174'te kardeşi Tûrânşâh'ın komutasında bir birliği Yemen'e gönderip bölgenin büyük bir bölümünü fethetti. 568/1173'ten beri seferler düzenlediği Libya bölgesindeki Berka'yı ele geçirdi¹⁰².

569/1174'te Nûreddîn Zengî'nin Dımaşk'ta vefat etmesi üzerine yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil geçince¹⁰³ bölgedeki dengeler değişmeye başladı. Musul sahibi Seyfeddîn Gâzî bağımsızlığını ilan ederek el-Cezîre'yi kuşatıp ele geçirdi¹⁰⁴. el-Melikü's-Sâlih'in devleti yönetecek yaşta olmadığını düşünen Dımaşk ve Halep emirleri İsmail'in atabegliğini ele geçirmek için birbiriyle mücadeleye giriştiler. Dımaşk'taki emirler, Atebliği Halep emirlerinden Sadeddîn Gümüştegin'e kaptırınca Salâhaddîn'i Suriye'ye davet ettiler. Nûreddîn'in vefatından sonra el-Melikü's-Sâlih'e bağlı kalarak onun adına hutbe okutan Salâhaddîn, bu davet üzerine Mısır, Yemen ve Kuzey Afrika'daki konumunu güçlendirdikten sonra 570 yılının Rebîülevvel ayında (Ekim 1174) Suriye'ye doğru hareket etti. Dımaşk'a sorunsuz bir şekilde yerleştikten sonra kardeşi Tuğtigin'i buraya nâib bırakıp ordusunun başında kuzeye hareket etti. Ba'lebek, Humus ve Hama'yı kısa sürede ele geçirdi. Musullularla ittifak kuran Halepliler, Salâhaddîn'le antlaşmak istemeyip, Haçlıların ve Haşhaşilerin de yardımıyla uzun sürecek bir direniş başlattırlarsa da başarılı olamadılar.¹⁰⁵

12 Şevvâl 570/6 Mayıs 1175 tarihinde Abbasi Halîfesinin, Salâhaddîn'in Mısır Sûriye ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetini tanıdığına dâir taklidi gelince, Salâhaddîn bağımsızlığını ilan edip adına hutbe okutmaya başladı¹⁰⁶. Bağımsızlığını ilan eden Salâhaddîn'in Frenkler'e karşı yaptığı cihâdda başarılı olmak için Müslümanlar arasında parçalanmış siyasî birliği yeniden sağlaması gerekiyordu fakat bu oldukça zordu. Salâhaddîn'in esas başarısını, onun 583/1187'deki Kudüs fethine bağlayan Ehrenkreutz, "Şayet Salâhaddîn, Kudüs'ü fethetmeden iki yıl önce, vefat etseydi tarih onu nasıl değerlendirecekti?" şeklinde bir soru sormakta, buna verdiği cevapta "Bu durumda onun tanınmayan bir savaş lordundan daha fazla hatırlanamayacağını" iddia etmektedir¹⁰⁷. Salâhaddîn'in biyografisini yazan diğer bir tarihçi Azzâm, Ehrenkreutz'un bu sorusunu

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 52-53; Bundârî, *Sena'l-Berk*, 69-70; İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 199, 237; Eddé, "Ayyubids", *EI Three*, 192.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 58.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 58.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 65-68; Şeşen, "Eyyûbiler", 20-21.

¹⁰⁶ Bundârî, *Sena'l-Berk*, 107-108; Şeşen, *Salâhaddîn*, 65.

¹⁰⁷ A.R. Azzam, *Saladin*, Pearson Longman, United Kingdom 2009, 6.

akıllıca sorulmuş bir soru olarak değerlendirmekle beraber, bu soruya verdiği cevabın yanlış olduğunu belirtmektedir. Azzam, Ehrenkreutz'un şöhret ile başarıyı karıştırdığını, Salâhaddîn'in asıl başarısının onun hâlâ "meşhur olmadığı" bir dönem olan 580/1185'ten önce gerçekleştiğini, Kudüs'ün fethi de dâhil Frenkler'e karşı kazandığı zaferlerin de bu başarı üzerine inşa edildiğini ifade etmektedir. Azzâm, Salâhaddîn'in Mısır'daki Fâtımî Şîî hilâfetini kaldırarak yerine Sünnî İslâmı ikâme etmesini ve siyasî birliği sağlamasını onun en büyük mirası olarak değerlendirmekte, bu mirasın kritik önemini anlayabilmek için Salâhaddîn'in şahsiyetini bir tarafa bırakarak, içinde yaşadığı dönemi anlamamamız gerektiğini vurgulamaktadır¹⁰⁸. Gerçekten de Salâhaddîn, bağımsızlığını ilan ettiği 570/1175 yılından itibaren on yılı aşkın bir süre siyasî birliği sağlamak için ciddi sıkıntılara göğüs germiştir. Salâhaddîn, ancak 581/1186 yılında Musullularla yapılan antlaşma gereği onların desteğini aldıktan sonra Haçlıların elinde bulunan toprakların fethine tamamen yoğunlaşabilmiştir. Nitekim Şeşen, Nüreddîn'in ölümünden sonra dağılan siyasî birliğin, ancak Musul'un, Salâhaddîn'in yüksek hâkimiyetini tanıdığı 581/1186 yılından sonra yeniden kurulabildiğini belirtmektedir¹⁰⁹.

Salâhaddîn, siyasî birliği sağladıktan sonra Frenkler'e karşı geniş çaplı bir cihad hareketi başlattı. Kudüs Haçlı Krallığı'nda patlak veren krizler ve Bizans İmparatorluğu'nun yaşadığı sıkıntıların sağladığı avantajların da etkisiyle 24-25 Rebiülâhîr 583/3-4 Temmuz 1187'de Taberiye Gölü'nün doğusundaki Hittin Ovası'nda Frenk ordusunu büyük bir hezimete uğrattı¹¹⁰. Yeni fetihlerin yolunu açan Hittin zaferini takip eden aylarda sâhil bölgeleri ve stratejik değeri olan kaleler kurtarıldı. Tâberiyye, Akka, Mecdelyâba, Yâfâ, Nâblus, Tibnîn, Saydâ, Beyrût, Askalan ve Gazze ardarda fethedildi¹¹¹. Hittîn zaferi ve akabinde gerçekleşen bu fetihler Kudüs fethine de zemin hazırlamıştı. Miraç kandiline denk gelen 27 Receb 583/2 Ekim 1187 Cuma günü Kudüs fethedildi¹¹². Böylece Kudüs 88 yıl aradan sonra yeniden Müslümanların eline geçti. Ertesi yıl ise Suriye'nin kuzeyinde yer alan bölgeler ve kaleler fethedildi. Bu

¹⁰⁸ Azzam, *Saladin*, 6-7.

¹⁰⁹ Şeşen, *Salâhaddîn*, 83-84.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 146-147; İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 195-210.

¹¹¹ Bu fetihlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 149-154; İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 195-211.

¹¹² İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 214-215.

şekilde Sûr (Tyre), Trablus (Tripoli) ve Antakya (Antioch) hâriç Hristiyanların elindeki yerlerin tamamı fethedildi¹¹³.

Kudüs'ün fethi Batı'da muazzam bir tepki meydana getirdi. Papanın öncülüğünde son derece fanatik dînî motiflerle desteklenen Üçüncü Haçlı Seferi organize edildi. Papa VIII. Gregory, Kudüs'ün Salâhaddîn tarafından alınmasını, Avrupa'daki Hristiyanların işlediği günahların cezası şeklinde deklare ederek kitleleri galeyana getirdi¹¹⁴. Avrupa'nın üç büyük kralı komutasında başlayan bu Haçlı seferi (1189-1192) Alman Kralı II. Frederick Barbarossa'nın Haziran 1190'da Göksu Çayı'nda boğulmasına karşın Fransa Kralı Philippe Auguste ve İngiltere Kralı Richard the Lionheart ile yoluna devam etti. Fransa kralı Auguste, 20 Nisan 1191'de, İngiltere kralı the Lionheart ise 8 Haziran 1191'de Akka önüne gelerek kuşatmaya başladılar. Salâhaddîn, İslam dünyasından umduğu desteği alamadığı halde bu güçlü Haçlı ordusu karşısında olağanca gücüyle direndi. 2 Eylül 1192'de Richard ile Selâhaddin arasında beş yıllık bir barış antlaşması imzalandı. Buna göre Askalân müslümanlarda, Yafa'nın kuzeyindeki sahil şeridi Hristiyanlarda kalacaktı. Hristiyan hacıları kutsal yerleri serbestçe ziyaret edebilecek ve müslümanlarla Hristiyanlar karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerinden geçebileceklerdi. Böylece Kudüs'ü kurtarmak maksadıyla düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kudüs Müslümanların elinde kalmış, buna karşılık Kıbrıs'ı ele geçiren Haçlılar, sâhil bölgesininin bir bölümünde tutunmayı başarmışlardı¹¹⁵.

Haçlılarla yapılan barışın ardından Kudüs'e giden Salâhaddîn, şehrin surlarını onarıp, idaresini düzenledikten sonra 25 Şevvâl 588/2 Kasım 1192'de Dımaşk'a döndü. En son Dımaşk'tan ayrıldığı 21 Nisan 1189'dan, dönüş gününe kadar yaklaşık 3 yıl 7 ay savaş meydanlarında cihadla meşgul olan Salâhaddîn, büyük bir coşkuyla karşılandı. Dımaşk halkına ihsânlarda bulunan sultan, âdet olduğu üzere muayyen vakitlerde Dârüladl'de oturarak mezâlim oturumları tertib etti¹¹⁶. İlim meclisleri düzenleyerek âlimlerle ilmî müzakerelerde bulundu. Halkın sorunlarıyla yakından ilgilenip muhtelif bölgelerden gelen elçilik ve ziyaret heyetlerini kabul etti¹¹⁷.

¹¹³ Michael J. O'Neal, *The Crusades Almanac*, Thomson Gale Publishing, USA 2005, 95-96; Claude Cahen, "Ayyûbids", *EF*, I, 797; Eddé, "Ayyubids", *EI Three*, 192.

¹¹⁴ Avner Falk, *Franks and Saracens: Reality and Fantasy in the Crusades*, Karnac, London 2010, 150.

¹¹⁵ Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 537; O'Neal, *The Crusades Almanac*, 100-1-1.

¹¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 407-409; Şeşen, *Salâhaddîn*, 215.

¹¹⁷ Osman Gürbüz, *Selâhaddîn Eyyübî: Hayatı ve Şahsiyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, 208.

Richard Lionheart öncülüğündeki Haçlılarla yaptığı yıpratıcı savaşlarda bitkin düşen Salâhaddîn, 27 Safer 589/4 Mart 1193'te Dımaşk'ta vefat ettiğinde şahsî hazinesi boştu¹¹⁸. Fakat kazandığı başarılar, özellikle de Mısır'daki Şii Fatımî Hilafetine son vermesi, Müslümanlar arasında siyasî birliği sağlaması, Frenkler'e karşı kazandığı sayısız zaferler ve savaşlarında gösterdiği âlicenaplık, Müslümanların hafızasına kazınmış, onu bütün dünyada eşine az rastlanır bir itibâr sahibi kılmıştı. Salâhaddîn vefat ettiğinde Mısır, Suriye-Filistin, el-Cezîre'nin büyük bir kısmı ve Yemen'de adına hutbe okutulup para bastırılıyordu¹¹⁹.

B. SALÂHADDÎN SONRASI EYYÛBÎLER

Salâhaddîn vefat ettiğinde en büyük oğlu ve veliahdı el-Melikü'l-Efdal Ali Dımaşk ve bağlı bölgelerde, ikinci oğlu el-Melikü'l-Azîz Osman ise Mısır'da idâreye hâkimdi. Uçuncü oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gâzî Haleb ve bağlı bölgelerin, kardeşi el-Melikü'l-Azîz Tuğtegin Yemen'in, diğer kardeşi el-Melikü'l-Âdil Ebûbekir el-Cezîre, Kerek ve Şevbek'in, yeğeninin oğlu el-Melikü'l-Mansûr b. Takiyyüddîn Hama'nın, amcasının torunu el-Melikü'l-Mücâhid Şîrkûh Hıms'ın, kardeşinin torunu el-Melikü'l-Emced Behremşâh b. Ferruḡşâh b. Şâhinşâh ise Ba'lebek ve civarının hâkimi idiler. Diğer oğlu el-Melikü'z-Zâfir Hızır, kardeşi el-Melikü'l-Efdal'ın hizmetinde Busra'ya idâre ederken ünlü komutanlarından Muzafferüddîn Kökböri Erbil'in, Şerefeddîn Karakuş ise Trablusgarb'ın idâresini üstlenmişlerdi. Ülkenin diğer bazı bölgeleri ve kaleleri ise devletin önde gelen emirlerinin elinde idi¹²⁰.

Dımaşk hâkimiyetini elinde bulunduran el-Melikü'l-Efdal'ın yanında, çoğu Salâhaddîn'in hizmetinde çalışmış değerli devlet adamları vardı. Mısır'ın idâresini yürüten el-Melikü'l-Azîz ise Salâhî-Esedî Memlûklerden ve Kürtlerden oluşan hatırı sayılır bir askerî güce sâhipti ve Mısır'ın imkânlarından dolayı el-Efdal'den daha güçlü bir konumdaydı¹²¹. el-Efdal, Dımaşk'ta saltanatını ilan ettikten sonra veziri olarak atadığı Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in etkisi altında kaldı. Onun yönlendirmesiyle aralarında

¹¹⁸ Vefâtı esnasında Salâhaddîn'in yanında bulunan İmâdeddîn el-İsfahânî, sultanın arkasında bir dinar ile otuz altı dirhemden maada bir mal bırakmadığını belirtir. İmâdeddîn el-İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Dârü'l-Menâr, Kahire 2004, 326-327.

¹¹⁹ Cahen, "Ayyûbids", 796; Şeşen, *Salâhaddîn*, 218.

¹²⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 3-4; Şeşen, "Eyyûbîler", 21.

¹²¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 4-5.

Kâdî el-Fâzıl'ın da bulunduğu çok sayıda üst düzey devlet adamını kendinden uzaklaştırdı. Bunların büyük bir bölümü Mısır'a el-Melikü'l-Azîz'in yanına, diğer bir bölümü ise Haleb'e el-Melikü'z-Zâhir'in yanına gitti. Dımaşk'ı terkederek yanına gelen babasının arkadaşlarını en güzel şekilde ağırlayan el-Azîz, onların desteğini aldı. Mısır'a gelen emirlerin de teşvikiyle Dımaşk'ı kardeşinin elinden almak için harekete geçti. 590/1194 ve 591/1195'te iki kez Dımaşk'ı kuşatan el-Azîz, amcaları el-Melikü'l-Âdil'in araya girmesiyle Dımaşk'ı alamadan kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı¹²².

1.el-Melikü'l-Âdil Dönemi

Salâhaddîn'in vefatından sonra Eyyûbî hanedânın en yaşlı üyesi sıfatıyla hânedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklara müdâhil olan el-Melikü'l-Âdil Seyfeddîn Muhammed, tecrübeli bir diplomat ve iyi bir yönetici idi¹²³. 564/1169'daki üçüncü Mısır Seferi'nde Salâhaddîn'e eşlik eden el-Âdil'in atandığı ilk önemli görev, Nüreddîn Zengî'nin 569/1174'teki vefatından sonra Suriye'ye giden Salâhaddîn'in Mısır nâipliği oldu. Daha sonraları Salâhaddîn Mısır'da bulunmadığı zamanlarda onun nâibi olarak Mısır'ı yöneten el-Âdil, nâiplik görevini başarıyla yürüttü. İhtiyaç anında Salâhaddîn'in ordusuna takviye birlikler ve lojistik destek sağlayan el-Âdil'in Mısır'daki başarılı yönetimi, Salâhaddîn'in kazandığı zaferlerde önemli bir etken oldu.¹²⁴ Ağabeyi Salâhaddîn'in en yakın danışmanı olan el-Âdil, Salâhaddîn'in ülkesinin idaresini yeniden tanzim ettiği ve oğullarının her birine belirli bir bölgeyi verdiği 581/1186 yılındaki vasiyetinde çocuklarının tamamına vâsi olarak tayin edilmişti¹²⁵.

el-Melikü'l-Âdil önceleri el-Efdal'in tarafını tuttuysa da, Efdal'in yanlış politikaları ve vezirinin etkisinde kalması onu Mısır sâhibi el-Azîz'le ittifak kurmaya sevketti. 592/1196 yılında el-Azîz'in nâibi olarak Dımaşk'ı yönetmeye başladı. 595/1199'da el-Azîz'in ani ölümü üzerine, Mısır'daki emirlerin bir bölümü el-Âdil'in, diğer bir kısmı ise o sırada Sarhad'ı yöneten el-Efdal'in yanında yer aldılar. Ordunun da desteğini alan el-Âdil, 596/1200 yılında Mısır'ı ele geçirerek saltanatını ilan etti. Ertesi yıl Salâhaddîn'in oğulları Mısır ve Dımaşk'ı el-Âdil'den kurtarmak için güç birliğinde

¹²² İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 10-11; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 22-26.

¹²³ Cahen, "Ayyûbids", 799.

¹²⁴ H.A.R. Gibb, "Al-Malik Al-Âdil Abû Bakr Muhammad b. Ayyûb", *ET*, I, 197.

¹²⁵ Humphreys, *From Saladin*, 122-123, 424.

bulundularsa da bunda muvaffak olamayıp el-Âdil'i büyük sultan olarak tanıdılar. Sultan olduktan sonra ülkeyi çocukları arasında paylaştıran el-Âdil, Mısır'ı el-Melikü'l-Kâmil'e, Dımaşk'ı el-Melikü'l-Muazzam'a, el-Cezîre'yi el-Melikü'l-Eşref'e, Diyarbekir'i el-Melikü'l-Evhad'a verdi¹²⁶. Halep, Hıms ve Hama ise kendisine itaat etmeleri şartıyla önceki sâhiplerinin elinde kaldı¹²⁷. el-Âdil'in saltanatı, 604/1207 yılında Abbasi halîfesi Nâsır Lidînillâh tarafından kabul edildi¹²⁸.

el-Melikü'l-Âdil, Haçlılarla mücadelesini fırsat bilerek e-Cezîre bölgesindeki dengeleri kendi lehine çevirmek isteyen Mardin Artukluları ve Musullularla mücadele etmek zorunda kaldı. 599/1202 yılında Mardin sahibi Artuk Arslan'la yapılan antlaşmayla Mardin Artuklular'ı ona tabi olmayı kabul ettiler¹²⁹. el-Âdil döneminde Eyyûbî devletinin sınırları genişledi. Eyyûbîler Ahlat, Erciş ve Van'ı alarak Ahlatşahlar'ı ortadan kaldırdı ve Gürcüler'e komşu oldu¹³⁰.

el-Melikü'l-Âdil'e karşı mücadelelerinde üstünlük sağlamaya çalışan Eyyûbî hükümdarları Anadolu Selçuklularıyla ittifak kurmaya çalıştılar. el-Âdil karşısında başarılı olamayıp elindeki toprakların çoğunu yitiren el-Melikü'l-Efdal, 599/1202 yılında dönemin Selçuklu sultanı Rükneddîn Süleymanşâh'tan yardım istemek zorunda kaldı. Bu sırada amcası adına hutbe okutmayı bırakıp Selçuklu sultanı Süleymanşâh adına hutbe okuttuysa da umduğu askerî yardımı alamadı¹³¹. 1209-1210 yılında el-Âdil'in Güneydoğu'da askerî faaliyetlerini yoğunlaştırıp Habur ve Nusaybin'i alması ve akabinde bölgede önemli bir konumda bulunan Sincar'ı kuşatması Haleb sâhibi el-Melikü'z-Zâhir başta olmak üzere bölge hükümdarlarını Gıyâseddîn Keyhüsrev'le ittifak kurmaya sevk etti¹³².

el-Melikü'l-Âdil, Frenklerle ilişkilerinde ihtiyatlı bir tutum sergiledi. İtalyan şehir devletleriyle ticari ilişkileri devam ettirdi. Giderek artan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve Haçlıları yeni seferler düzenlemekten alıkoymak amacıyla Frenklerle

¹²⁶ Ramazan Şeşen, "el-Melikü'l-Âdil I", *DİA*, XXIX, 59.

¹²⁷ Cahen, "Ayyûbids", 799.

¹²⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 180.

¹²⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 139.

¹³⁰ Şeşen, "Eyyûbîler", 22.

¹³¹ Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri*, 74.

¹³² Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri*, 99-100, 231-232.

daha önce yapılmış antlaşmalara riayet etti, yeni ticari antlaşmalar yaptı¹³³. el-Âdil, hâkimiyet dönemi boyunca bir yandan bölgedeki Haçlı devletleriyle bir dizi ateşkes antlaşması imzalayarak ülkesinin güvenliğini teminat altına almaya çalışırken diğer taraftan 614/1217 yılındaki Beşinci Haçlı Seferi'nin gerçekleşmesi ile vücut bulan saldırılara karşı savunmaya yönelik tedbirler aldı¹³⁴.

el-Melikü'l-Âdil, 1217'de Haçlılar'ın Suriye'ye yönelmeleri üzerine Mısır üzerindeki baskıyı hafifletmek ve Dımaşk muhafazasında el-Melikü'l-Muazzam'a yardım etmek amacıyla ordunun büyük bir kısmını Mısır'da bırakarak Dımaşk'a geldi. Mısır'ı ele geçirdikten sonra Kudüs'ü kurtarmayı planlayan Haçlılar çok geçmeden Mısır'a yöneldiler. Haçlıların ilk hedefi, Nil'in ve Mısır'ın kontrolünün anahtarı olarak gördükleri Dimyat oldu. Haçlıların Dimyat'ı kuşattığı bir sırada, Dimyat'ı savunmak için takviye kuvvet organize etmekle meşgul olan el-Âdil, 7 Cemâziyelâhir 615/31 Ağustos 1218'de Dımaşk yakınındaki Âlikîn'de vefat etti¹³⁵.

el-Âdil vefat ettiğinde, Eyyûbî imparatorluğu üç büyük oğlu arasında paylaşılmıştı. el-Kâmil Muhammed Mısır'da, el-Muazzam İsa Filistin, Ürdün ve Suriye'nin merkezî bölgelerinde, el-Eşref Musa ise Kuzey Suriye ve el-Cezîre'de hüküm sürmekteydiler. Her biri belirli bir bölgenin sâhibi olan diğer hükümdarlar ise bir şekilde bu üçünden birine bağlı olarak varlıklarını sürdürüyorlardı¹³⁶. Her biri farklı bir alanda temâyüz eden el-Âdil'in bu üç oğlu da devleti yönetme liyakatine sâhip, iyi birer devlet adamı ve yönetici idiler¹³⁷. Üç kardeşten el-Kâmil ileri görüşlülüğü ve liderlik vasıflarıyla ön plana çıkarken el-Muazzam cesaret ve ilme düşkünlüğüyle, el-Eşref ise hoş görüsü ve cömertliğiyle temâyüz etmişti¹³⁸.

Ailenin başı olarak tanınan el-Melikü'l-Kâmil kardeşlerine göre saltanata daha yakındı. Siyasî kariyerine el-Cezîre'de başlayan el-Kâmil, 595/1199 yılında henüz 19

¹³³ Michael Chamberlain, "The Crusader Era and the Ayyûbid Dynasty", (Ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Newyork 1998, I, 220; Gibb, "Al-Malik Al-Âdil", *EF*², I, 198.

¹³⁴ Gibb, "Al-Malik Al-Âdil", *EF*², I, 198.

¹³⁵ Gibb, "Al-Malik Al-Âdil", *EF*², I, 198; Chamberlain, "The Crusader Era and the Ayyûbid Dynasty", 222; O'Neal, *The Crusades Almanac*, 108.

¹³⁶ Humphreys, *From Saladin*, 161.

¹³⁷ İbn Vâsıl, el-Âdil'in bu üç oğlunun sahip olduğu ölçüde cesâret, asâlet ve fazileti şahsında barındıran başka bir üçlüye (üç hükümdar kardeşe) hiçbir tarih kitabında rastlamadığını belirtir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 170.

¹³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 170.

yaşında iken babası el-Âdil' in Dımaşk'a dönmesi üzerine babasının yerine Mardin kuşatmasını komuta etmişti. Kuşatmayı başarıyla sürdüren el-Kâmil şehri teslim almak üzereyken Musul, Sincar ve Cezîre-i İbn Ömer birliklerinden oluşan kombine bir orduyla giriştiği meydan savaşını kaybederek Meyyâfârikîn'e geri çekilmiş, sonra da babasının el-Cezîre'deki başkenti Harran'a giderek buranın güvenliğini sağlamıştı. 12 Sefer 595/4 Aralık 1199'da 400.000 dinar ve takviye kuvvetlerle Dımaşk'ta kuşatılan babasının yardımına giden el-Kâmil, kuşatmanın kaldırılmasında büyük bir rol oynamış, babası Mısır'a giderken o, ordusunun başında el-Cezîre'ye geri dönmüştü¹³⁹. el-Âdil, 596/1200'de saltanatını ilan ettikten sonra onu el-Cezîre'den Mısır'a davet ederek Mısır nâibi yapmıştı. el-Kâmil bu görevi babasının vefatına kadar yaklaşık 20 yıl başarılı bir şekilde yürütmüştür¹⁴⁰.

2.el-Melikü'l-Kâmil Dönemi

Beşinci Haçlı Seferi başladığında babasının Mısır nâibi olan el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed, Kahire'den gelişmeleri takip ediyordu. Bu sırada Dımaşk yakınlarında bulunan el-Melikü'l-Âdil ise ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Akka'dan hareket eden Haçlılar, 29 Safer 615/ 26 Mayıs 1218'de Dimyat'ın karşısında bulunan Cîze'ye çıkarma yaptıklarında el-Kâmil, Kahire'den Dimyat'ın güneyinde yer alan el-Âdiliyye'ye gelerek ordugâhını kurdu. el-Adil ise Haçlıların Dimyat'a saldırdığını duyduktan kısa bir süre sonra vefat etti. Onun vefatından sonra el-Kâmil, Mısır'a gelen kardeşi el-Melikü'l-Muazzam'ın da yardımıyla sultan oldu. Beşinci Haçlı Seferine denk gelen zor bir dönemde sultan olan el-Kâmil'in sultanlığı aile içi dayanışmanın bir örneğini sergileyen kardeşleri tarafından tanındı¹⁴¹.

Papa III. Innocent ve halefi III. Honourous'un çağrılılarıyla düzenlenen Beşinci Haçlı Seferi asker sayısı ve techizat bakımından son derece güçlüydü. Papanın temsilcisi tarafından sevk edilen Beşinci Haçlı Seferi, Haçlılar tarafından Yakındoğu'daki müslüman gücün merkezi olarak kabul edilen Mısır'a yönelen ilk saldırı olması bakımından önemlidir. Haçlılar Mısır limanlarını işgal ederek Suriye ve Filistin'i kısmen veya tamamen almak için bir pazarlık kozu olarak kullanmayı

¹³⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 102, 105, 108; Humphreys, *From Saladin*, 112, 114-115.

¹⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 112-113.

¹⁴¹ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 78-82; H.L. Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *ET*, IV, 520.

düşünüyorlardı¹⁴². Katolik Avrupa'dan gelen takviye birliklerle Dimyat'ı ağır bir kuşatmaya tabi tutan Haçlılar 25 Şaban 616/5 Kasım 1219'da şehri ele geçirdiler. Bu surada el-Melikü'l-Kâmil Dimyat'ın güneyinde yer alan yeni ordugâhı Mansûra'da kardeşleri el-Eşref ve el-Muazzam'ın öncülüğündeki birlikler gelinceye kadar Haçlılarla savaşıma devam etti. Ağustos 1221'de el-Eşref ve el-Muazzam öncülüğündeki birlikler gelince şartlar Müslümanların lehine değişti. Telafisi imkânsız miktarda zaman kaybeden Haçlılar, Kahire'ye doğru ilerlemeye çalıştılsa da dört bir yandan etrafları çevirilince büyük zayıatlar verdiler¹⁴³. Haçlılar el-Kâmil'e elçiler göndererek kendilerine eman vermeleri halinde Dimyat'ı koşulsuz teslim edip Mısır'ı terkedeceklerini bildirdiler. 7 Receb 618/28 Ağustos 1221'de yapılan müzakereler sonucunda Haçlılar Dimyat'ı terketmeyi ve imparatorun da onaylayacağı sekiz yıllık bir mütarekeyi kabul ettiler¹⁴⁴. Böylece bu Haçlı seferi de arzuladığı amaca ulaşmadan başarısızlıkla sonuçlandı.

Beşinci Haçlı Seferi karşısında iyi bir dayanışma gösteren el-Kâmil ve kardeşleri, Frenk tehlikesini bertaraf ettikten sonra iktidar mücadelesine giriştiler. Bu sırada el-Cezîre'de ve Anadolu'nun doğu bölgelerinde yerel emîrlere, Eyyûbî melikleri, Anadolu Selçukluları, Abbâsîler ve Gürcüler'in bölgede hâkimiyet kurma mücadeleleri devam ediyor, bu da çeşitli olaylara sebep oluyordu¹⁴⁵. el-Kâmil, böylesine karışık bir dönemde 619/1222 yılının başlarında Kahire'ye gelen kardeşi el-Eşref'le el-Muazzam'a karşı anlaşmıştı. 622/1225 yılında el-Muazzam ile Celâleddîn Harzemşâh arasında gerçekleşen ittifak, güç dengelerini değiştirdiğinde el-Eşref kardeşi el-Muazzam'la antlaşma yapmak zorunda kaldı. el-Eşref, Şevvâl 623/Eylül 1226'da el-Muazzam'a bağlılığını ve Hims-Hama üzerindeki haklarından feragat ettiğini bildirmek üzere Dımaşk'a gitti. Dımaşk'ta kaldığı süre zarfında el-Muazzam'ın denetimi altında, adeta fiilî bir esaret hayatı yaşayan el-Eşref, ancak Cemâziyelâhîr 624/Mayıs 1227'de Dımaşk'tan ayrılabilmiştir. Dımaşk'tan ayrıldıktan sonra el-Muazzam'a verdiği sözleri baskı altında söylediğini ilan edip onunla antlaşmasına son verdi¹⁴⁶.

¹⁴² Claude Cahen, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, Çev: Mustafa Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, 262.

¹⁴³ Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *ET*, IV, 520.

¹⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 97-98; Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 540.

¹⁴⁵ M. Serdar Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil", *DİA*, XXIX, 68.

¹⁴⁶ Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *ET*, IV, 520.

el-Melikü'l-Muazzam'ın Zilkâde 624/Kasım 1227'deki ani ölümü üzerine Dımaşk başta olmak üzere hâkimiyeti altındaki bölgeler o sırada 21 yaşında olan oğlu el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'un eline geçti. en-Nâsır, babasının ölümü üzerine amcaları el-Kâmil ve el-Eşref'e elçiler göndererek babasının ölümünü bildirdi ve taziyelerini sundu. el-Kâmil ise en-Nâsır'a hil'at ve sancak göndererek onun Dımaşk üzerindeki hâkimiyetini tanıdığını gösterdi¹⁴⁷.

Bu arada aynı yıl (624/1227), yeni bir Haçlı seferinin düzenleneceğine dair haberlerin Kahire'ye ulaştığı yıl oldu. Dördüncü ve Beşinci Haçlı Seferlerinin uğradığı hezimet, Kudüs'ün ele geçirilememesi ve bunun sonucunda Roma Kilisesi'nin saygınlığını yitirmeye başlaması, yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesine yol açtı. Klasik tarih yazıcılığının Altıncı Haçlı Seferi olarak adlandırdığı bu sefer, Kutsal Roma İmparatoru II. Frederick'in öncülüğünde gerçekleşti. Bağnaz bir Hristiyan olmayan Frederick'in asıl amacı krallığının sınırlarını genişletmekti. Onun Kudüs'ü ele geçirme isteği, dînî sâiklerden ziyâde, İmparatorluk, Sicilya Krallığı ve saygın Kudüs krallığı taçlarını birleştirmekti. Ne var ki Roma ile kavgalı olan Frederick, bu sefere aforoz edilmiş olarak çıktığından Hristiyanların yardımını alma umudu kalmamıştı. Bu yüzden arzuladığı başarıyı diplomatik yollarla aramaktan başka çaresi yoktu. Bu sırada Eyyûbî Devleti'nin başında bulunan el-Melikü'l-Kâmil de hem yıkıcı bir Haçlı seferini durdurmak hem de dahilî mücâdelelerde elini güçlendirmek amacıyla diplomasiyi önceliyordu¹⁴⁸.

el-Kâmil'le II. Frederick arasında el-Melikü'l-Muazzam'ın vefatından önce başlayan müzâkereler karşılıklı mektuplarla devam etti. II. Frederick, Kudüs'ü ve Salâhaddîn'in Frenklerden aldığı yerleri geri isterken el-Kâmil bunların tamamını vermeye yanaşmıyordu. Nihayet 18 Şubat 1229 tarihinde, 10 yıl süreli bir antlaşmaya varıldı. Yapılan antlaşmayla surlarının tamir edilmemesi ve şehrin harab olarak kalması kaydıyla Kudüs Frenkler'e verilirken, Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksâ dâhil Harem-i Şerîf Müslümanların elinde kaldı. Akka'dan Kudüs'e açılan koridordaki bazı köyler Frenkler'de kalırken Kudüs'e bağlı köylerin tamamı Müslümanlarda kalacaktı¹⁴⁹.

¹⁴⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 208, 224-225.

¹⁴⁸ Cahen, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, 262-263; O'Neal, *The Crusades Almanac*, 110-111.

¹⁴⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 241-242.

Kudüs'ün Frenkler'e teslim edilmesini kabullenemeyen Müslümanlar el-Kâmil'e tepki gösterdi. el-Kâmil ise tahrip edilmiş surlarıyla Kudüs'ü teslim alan Frenklerin ondan yararlanamayacağını, Kudüs'ü istedikleri zaman Frenklerden temizleyebileceklerini düşünüyordu¹⁵⁰. Öte yandan Kudüs'ün tek damla kan dökülmeden geri alınması Haçlılar adına bir başarı olarak değerlendirilebilirdi. Ne var ki hristiyanlar, müslümanları öldürme inkânından mahrum bıraktığı için antlaşmayı utanç verici bir uzlaşma ve mutlak bir teslimiyet olarak değerlendirdiler. Öte yandan bölgedeki Haçlılar antlaşmanın yürürlükte kaldığı on yıl boyunca birbirleriyle savaştığından antlaşmadan yararlanamadılar¹⁵¹.

Öte yandan babası el-Muazzam'ın vefatından sonra Dımaşk hâkimiyetini ele geçiren en-Nâsır Dâvûd'un bu hâkimiyeti uzun sürmedi. 625/1228 yılının sonlarında Gazze yakınındaki Tell el-Acûl'de bir araya gelen el-Eşref'le el-Kâmil, en-Nâsır'ın Dımaşk'ı el-Eşref'e devretmesine yönelik antlaşmaya vardılar. Daha sonra iki kardeş Dımaşk'a yöneldiler. Kısa süreli bir kuşatmadan sonra en-Nâsır, Kerek, Şevbek ve diğer bazı bölgeler karşılığında Dımaşk'ı el-Kâmil'e teslim etti. el-Kâmil kardeşi el-Eşref'le birlikte 16 Şaban 626/9 Temmuz 1229'da Dımaşk'a girdi. Dımaşk'ı kardeşi el-Eşref'e verip karşılığında el-Cezîre'den ona ait Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sûlayn, Cümlin ve el-Müvezzer'i aldı¹⁵². Böylece el-Kâmil'in etkisi arttı ve hâkimiyet sahası genişledi.

el-Kâmil bir müddet daha Şâm'da ikâmet ettikten sonra kardeşi el-Eşref'ten aldığı bölgelerin işlerini düzenlemek amacıyla el-Cezîre'ye gitti. Buradaki işleri yoluna koyan el-Kâmil, Mısır nâibi olarak görevlendirdiği oğlu el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'ün kendisine isyan edeceğine dâir haberlerin gelmesi üzerine Mısır'a döndü. el-Melikü's-Sâlih'i veliahtlıktan azledip yerine diğer oğlu el-Melikü'l-Âdil'i atadı¹⁵³.

Bu arada Moğol istilasından kaçarak Anadolu ve Suriye sınırlarına gelen ve bu bölgelere yerleşmek isteyen Celâleddîn Hârizmşâh'ın doğu sınırlarında faaliyetlerini arttırması ve 28 Cemâziyelevvel 627/ 15 Nisan 1230'da Ahlat'ı ele geçirmesi Anadolu Selçukluları ile Eyyûbîler arasında ittifak kurulmasına neden oldu. Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykubad ile el-Melikü'l-Eşref, Celâleddîn Hârizmşâh'a karşı

¹⁵⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 243.

¹⁵¹ Stevenson, *The Crusaders in the East*, 313; O'Neal, *The Crusades Almanac*, 112-113.

¹⁵² İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 256-258; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 110-114; Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *El*², IV, 520.

¹⁵³ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 276-277.

birleşip 8-10 Ağustos 1230 'da yapılan Yassıçimen Savaşı'nda Celâleddîn'i yenilgiye uğrattılar¹⁵⁴.

el-Melikü'l-Kâmil Mısır'da iki yıl kaldıktan sonra kardeşi el-Eşref'le birlikte 629/1232'de Mısır'dan ayrılarak Dımaşk'a doğru hareket etti. el-Kâmil diğer Eyyûbî melikleriyle beraber Moğollardan gelebilecek muhtemel bir saldırıya karşı hazırlık yapmak için Selemiye'ye hareket etti. Moğollardan beklenen saldırı gerçekleşmeyince, halka yaptığı zulümle nâm salan Artukluların Amid sâhibi el-Melikü'l-Mesud'un elindeki yerleri almak amacıyla Zilhicce 629/Eylül 1232'de Amid'i kuşattı. Amid'i kısa süreli bir kuşatmadan sonra teslim alan el-Kâmil, daha sonra Hasankeyf'i de ele geçirecek Mısır'dan gelirken beraberinde getirdiği oğlu el-Melikü's-Sâlih'e verdi¹⁵⁵. Amid ve Hasankeyf'in alınması el-Kâmil'in el-Cezîre'deki gücünü arttırırken başta Alâeddîn Keykubad olmak üzere bölgedeki diğer hükümdarları tedirgin etmeye başladı.

el-Melikü'l-Kâmil Bilâd-i Şark'ta aile bireylerinin sorunlarını giderip yeni fethettiği Amid ve Hasankeyf'in işlerini düzene soktukten sonra Cemâziyelevvel 630/Şubat-Mart 1233'te Kahire'ye döndü. Fakat Alâeddîn Keykubad'ın, el-Eşref'le aralarındaki dostluk antlaşmasına aykırı olarak Ahlat ve civar beldeleri ele geçirmesi üzerine el-Eşref'le anlaşarak Selçuklulara karşı genel bir saldırı kararı aldı. el-Kâmil, Selçukluları Anadolu'dan çıkardıktan sonra, Suriye'deki Eyyûbî hânedanına mensup melikleri oraya yerleştirmeyi böylece Suriye'yi de Mısır gibi tek elden yönetmeyi planlamıştı. el-Kâmil, Ramazan 631/Haziran 1234'te daha önce misli görülmemiş bir katılımla, on altı Eyyûbî melikin desteklediği birleşik bir ordunun başında Selemiye'den yola çıktı. Fakat el-Kâmil'in planından korkuya kapılan melikler arasında baş gösteren güvensizlik ve muhalefet ortamı, el-Kâmil'i hayal kırıklığı içinde planını terkederek Kahire'ye dönmek zorunda bıraktı¹⁵⁶.

el-Kâmil Mısır'a döndükten kısa bir süre sonra, Zilhicce 632/Ağustos 1235'te Urfa, Siverek ve Harran Keykubad'ın birlikleri tarafından kuşatılarak ele geçirildi. Bunun üzerine Mısır'daki hazırlıklarını hızlı bir şekilde tamamlayan el-Kâmil, 633/1236 yılının başlarında Dımaşk'a geldi. Burada kendisine katılan kardeşi el-Eşref

¹⁵⁴ Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri*, 151, 157, 163-170; Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 23.

¹⁵⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 12, 28, 29; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 130.133.

¹⁵⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 189-190; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 135; Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *ET*, IV, 521.

ve diğer Eyyûbî melikleriyle beraber el-Cezîre'ye yöneldi. Aynı yılın kış mevsiminde Selçukluların zaptettiği yerleri geri alıp oğlu el-Melikü's-Sâlih'i bölgede nâibi olarak tayin ettikten sonra Dımaşk'a gitti. Burada el-Eşref'le birlikte uzun bir süre kaldıktan sonra 634/1236 yılında Kahire'ye döndü¹⁵⁷.

el-Melikü'l-Kâmil öncülüğünde Anadolu Selçuklu topraklarına düzenlenen sefer sırasında "el-Kâmil'in, Rum topraklarını alması durumunda Hânedân mensubu melikleri oraya nakledip Şâm'ı Mısır'la birlikte tek başına yöneteceği" iddiası, kardeşi el-Eşref'in de dâhil olduğu melikler arasında el-Kâmil'e karşı güvensizliğe yol açmıştı¹⁵⁸. Daha sonra el-Eşref, el-Kâmil'den talep ettiği Rakka'yı alamayınca ikisi arasındaki güven bunalımı artmıştı¹⁵⁹. el-Eşref, Haleb sahibi el-Melikü'z-Zâhir'in 634/1236'daki vefatından sonra devlet işlerini yürütmeye başlayan kız kardeşi es-Sâhibe Dayfe Hatun ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'le el-Kâmil'in Şâm bölgesine inmesini önlemeye yönelik bir ittifak kurdu¹⁶⁰. Hama ve Hıms sâhiplerini de yanına alan el-Eşref, en-Nâsır Dâvûd'a da ittifak teklifinde bulunduysa da el-Kâmil, en-Nâsır'ı Dımaşk'ı ona vereceği vaadiyle yanına çekti¹⁶¹. Fakat el-Eşref'in 4 Muharrem 635/27 Ağustos 1237'de Dımaşk'ta vefat etmesi bu ittifakı sonuçsuz bıraktığı gibi kardeşler arasında çıkabilecek bir savaş ihtimali de ortadan kalkmış oldu. el-Eşref'in vefatından sonra Dımaşk'ın hâkimiyeti kardeşi ve veliahdı İmâdeddîn İsmail'in eline geçti¹⁶².

el-Melikü'l-Kâmil kardeşi el-Eşref'in vefatından sonra İmâdeddîn İsmail'in eline geçen Dımaşk'ı almak amacıyla yeğeni an-Nâsır'la birlikte Mısır'dan ayrıldı. en-Nâsır, amcasının aralarında kararlaştırdıkları üzere Dımaşk'ı aldıktan sonra kendisine teslim edeceğinden şüphe etmiyordu. el-Kâmil 635 Rebiülevvelinin sonlarına doğru (Kasım 1237) Dımaşk önlerine gelerek şehri kuşatmaya başladı. İmâdeddîn İsmail, yaklaşık iki ay direndikten sonra kış mevsiminden dolayı şartların ağırlaşması ve Abbâsî Halîfesinin elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin arabuluculuğu sonucunda şehri teslim etmeyi kabul etti. el-Kâmil 19 Cemâziyelevvel 635/7 Ocak 1238'de Dımaşk'a girerken İmâdeddîn,

¹⁵⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 192-193; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 137-138.

¹⁵⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 77; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 190.

¹⁵⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 340.

¹⁶⁰ Kılıç, *Melik Nâsır II. Salâhaddin Yusuf Devrinde Eyyûbiler Devleti*, 65.

¹⁶¹ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 141.

¹⁶² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 347, 355.

Busra ve Sevad'a ilaveten kendisine verilen Ba'alebek'e gitti¹⁶³. Dimaşk'taki ikâmeti esnasında hastalanan el-Melikü'l-Kâmil, Dimaşk'ı en-Nâsır'a teslim edemeden 22 Receb 635/10 Mart 1238'de Dimaşk kalesinde vefat etti¹⁶⁴.

3.el-Melikü'l-Kâmil'in Vefâtından Sonra Ülkenin Durumu

Dimaşk: el-Melikü'l-Kâmil, Hıms ve Haleb üzerine yürümek niyetinde iken vefat etmişti. Vefat ettiği sırada Mısır ordusu ve emirleri Dimaşk'ta idi.¹⁶⁵ el-Kâmil'in beklenmedik ölümü üzerine Eyyûbî Devleti'nin önde gelen emirleri (Fahreddîn ve İmâdeddîn b. Şeyhüşşüyûh, Halepli emirlerden Seyfeddîn ve İmâdeddîn b. Kılıç, İzzeddîn Aybek, Rukneddîn el-Hakkârî) yeni sultanı ve nâiplerini seçmek üzere Dimaşk'ta toplandılar¹⁶⁶. Uzun süren tartışmalardan sonra Mısır'da babasının veliahdı olarak ikâmet eden el-Melikü'l- Âdil Seyfeddîn Ebû Bekir'e (II. el-Âdil), Eyyûbî Devleti'nin yeni sultanı olarak biat edilmesine ittifakla karar verdiler¹⁶⁷.

en-Nâsır Dâvûd, amcası el-Kâmil ile aralarındaki ittifaktan dolayı Dimaşk'ın kendisine verilmesini beklemekteydi. Ne var ki emirler heyeti reylerini el-Kâmil'in diğer yeğeni el-Melikü'l-Cevâd b. Mevdûd'tan yana kullanıp II. el- Âdil'in nâibi sıfatıyla Dimaşk'ı el- Cevâd'a verdiler. Buna gerekçe olarak ileri sürdükleri tez ise Dimaşk'ı ancak korkulan ve sevilen karizmatik bir kişinin muhafaza edebileceği, en-Nâsır'a bu görevin verilmesi durumunda görevi şahsi menfaatleri doğrultusunda kullanacağı oldu¹⁶⁸.

el-Cevâd'ın Dimaşk nâibi olarak tercih edilmesi üzerine emirler, el-Kâmil'in üstâdüddârı Nûreddîn Alî b. Fahreddîn'i, en-Nâsır'a göndererek Dimaşk'ı terk etmesini bildirdiler¹⁶⁹. O da tutuklanmaktan korkup maiyetiyle beraber Kabun'daki köşküne gitti. el- Cevâd'ın kendisini takip etmesi üzerine Kabun'dan Kerek'e ordan da sahil bölgesine geçti. Sahil bölgesini ve Gazze'yi ele geçirdi. Çok sayıda asker edindi. Tekrar Dimaşk'a

¹⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 150-152; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 347; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s, 253.

¹⁶⁴ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 347; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 254-255.

¹⁶⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 171; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 380.

¹⁶⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 348-349.

¹⁶⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 172; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 382; Humphreys, *From Saladin*, 241.

¹⁶⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 172; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 23-24; Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn*, 332.

¹⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 382.

döneceği bir fırsat kollayarak Gazze’de ikamet etmeye başladı¹⁷⁰. Gazze’de iken Eyyûbî devletinin yeni sultanı II. el-Âdil’e birkaç kez mektup göndererek Dımaşk’ı almasını ve kendisini, nâibi olarak oraya atmasını istediye de II. el-Âdil kendisine olumlu bir cevap vermedi¹⁷¹.

en-Nâsır Dâvûd, Sâhil bölgesini ele geçirince, el-Melikü’l-Cevâd daha fazla güçlenmesini ve Dımaşk’a saldırmasını engellemek için ordusuyla harekete geçti. Bu arada el-Cevâd’ın ordusunda bulunan bir Eşrefî emirin gönderdiği bir mektuba aldanan en-Nâsır, 700 askerî ve hazinesiyle beraber Gazze’den Nâblus’a hareket etti. Sebastiyeye yakınlarında el-Cevâd’ın ani saldırısına uğrayıp ağır bir hezimet yaşadı. Hazinelerine el konulan en-Nâsır yoksul bir vaziyette Nâblus’a kaçtı, oradan Kerek’e gitti¹⁷². Bu yenilgiden sonra en-Nâsır uzun süre topralanamazken el-Cevâd’ın Dımaşk’taki konumu güçlenmiştir¹⁷³.

Hıms ve Hama: el-Kâmil ile Hıms sahibi el-Melikü’l-Mücâhid Esededdîn Şîrkûh’un arası iyi değildi. el-Kâmil Dımaşk seferine çıkarken Şîrkûh, Dımaşk’ın yardımına elliye aşkın adam göndermiş, el-Kâmil de Şîrkûh’u cezalandırmak için onları yakalayıp idam etmişti¹⁷⁴. el-Kâmil’in Hıms’ı kuşatma ihtimali belirince, Şîrkûh’un korkusu iyice artmıştı. Kendisine dokunmaması için kadınları ricacı olarak göndermişse de el-Kâmil buna iltifat etmemişti¹⁷⁵. Esededdîn Şîrkûh, endişeli bir şekilde el-Kâmil’in ordusuyla gelip şehri kuşatacağı günü bekliyordu. Şîrkûh, korku içinde Hıms’ı savunmaya yönelik tedbirlerle meşgul iken Dımaşk’tan el-Kâmil’in vefat haberi geldi. Bu habere oldukça sevinen Şîrkûh, 70 yaşlarında olduğu halde çocuklarının şaşkın bakışları arasında onlarla beraber meydana gidip çevgân oynadı. Daha sonra Hama üzerine baskın yapılmasını emretti¹⁷⁶.

Hama sahibi el-Melikü’l-Muzaffer Mahmud ise el-Kâmil ile ittifak kurmuştu. el-Muzaffer gerek Hama’yı onun sayesinde elde etmesi, gerekse damadı olması hasebiyle

¹⁷⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 173, 175; İbnü’l-‘Amîd, *Ahbâr*, 23.

¹⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 175; Humphreys, *From Saladin*, 244.

¹⁷² Sibt, *Mir’ât*, XXII, 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 219-220.

¹⁷³ Humphreys, *From Saladin*, 245.

¹⁷⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 151.

¹⁷⁵ İbn Sibat el-Ğarbî, *Târîhu İbn Sibât*, Thk. Ö. Abdüsselam Tedmürî, Trablus 1993, I, 313; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 153.

¹⁷⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 176; Saydem, *Cihâdü’s-Sultan Sâlih*, 24.

el-Kâmil'e sempati duyuyordu¹⁷⁷. el-Kâmil Hıms'ı kuşatmak için ilerlerken, el-Muzaffer de askerlerini Resten'de toplamış, el-Kâmil'in ordusuna katılmayı bekliyordu. Bu esnada el-Kâmil'in vefat haberini alınca çok üzüldü. Zaman kaybetmeksizin Resten'den ayrılp Hama'ya avdet etti ve Ulu Cami'de taziyeleri kabul etmeye başladı¹⁷⁸.

Halep: el-Kâmil, Dımaşk muhasarası esnasında Dımaşk'a yardıma gelen Haleb birliğine dokunmayıp geri dönmelerine müsaade etmişti¹⁷⁹. Yine de kendisine karşı Anadolu Selçuklularıyla ittifak kuran Halep beyliğini cezalandırmak niyetindeydi. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, müteffikini korumak için el-Kâmil'e Haleb'e saldırmamasını istediği bir mektup göndermişti¹⁸⁰. Dımaşk'ın düşmesi üzerine Haleb'in gerçek sahibesi olan Dayfe Hatun ve torunu en-Nâsır Salâhaddîn¹⁸¹ el-Kâmil'in saldırı ihtimaline karşı şehri müdafaya hazırlanmıştı. Bu esnada el-Kâmil'in vefat haberi Haleb'e ulaşınca şehir rahatladı. Dayfe Hatun ve en-Nâsır Salâhaddîn taziyeleri kabul ettiler¹⁸². Daha sonra Gıyaseddîn Keyhüsrev, en-Nâsır Salâhaddîn'in kız kardeşi Gaziye Hatun ile, Selâhaddîn de Keyhüsrev'in kız kardeşi Melike Hatun ile evlenerek aralarındaki ittifakı güçlendirdiler¹⁸³. Halep beyliği bu ittifakla kendisini iç ve dış tehditlere karşı korumaya almaya çalışırken Gıyaseddîn Keyhüsrev, ülkesini Doğu'ya doğru genişletme amacının gütmüştür¹⁸⁴.

el-Kâmil'in vefatıyla Haleb'in kuşatılması ihtimali ortadan kalkınca Halep sahibesi, hazır halde bulunan birliklerini Hama beyliğine ait Maarretünnu'mân kalesinin üzerine gönderdi¹⁸⁵. Maarretünnu'mân alındıktan sonra Halepliler el-Melikü'l-Muazzam Fahreddîn Tûrânşâh b. Selahaddîn komutasında Hıms birlikleriyle birlikte Hama kuşatmasına giriştiler¹⁸⁶. Dayfe Hatun'un amacı Hama'yı yok etmek değildi.

¹⁷⁷ Önder Kaya, *Selâhaddîn Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, 248.

¹⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 152-153, 177; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 197; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 165

¹⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 179.

¹⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde* III, 236.

¹⁸¹ Dayfe (Sâhibe) Hatun ve torunu en-Nâsır hakkında detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Melik Nâsır II. Salâhaddîn Yusuf Devrinde Eyyûbiler Devleti*.

¹⁸² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 181.

¹⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 386; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 237.

¹⁸⁴ Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 92-93.

¹⁸⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 181; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 238.

¹⁸⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 198.

Hama beyliğini el-Kâmil ile aleyhine yaptığı ittifaktan dolayı cezalandırarak intikam almak istiyordu. Bu yüzden bazı yerleri tahrip ettikten sonra kuşatmayı kaldırdı¹⁸⁷.

Kahire: el-Kâmil vefat ettiği sırada oğlu II. el-Melikü'l-Âdil, Mısır'da babasının nâibi konumundaydı. el-Kâmil'in vefatından sonra Eyyûbî devletinin önde gelen emirleri Dımaşk'ta toplanarak II. el-Âdil'e Eyyûbî devletinin yeni sultanı olarak biat ettiler ve ona dedesinin de kullandığı el-Melikü'l-Âdil lakabını verdiler¹⁸⁸. Mısır ve Şam ordusu da 22 Recep 635/10 Mart 1238 yılında II. el-Âdil'e biat etti¹⁸⁹.

II. el-Âdil, babasının vefat haberini aldıktan sonra 4 Şaban 635/22 Mart 1238 Cuma günü Kahire'de babasının vefatını ilan edip kendi adına hutbe okutup 14 Şaban 635/1 Nisan 1238'de adına sikke bastırdı. 18 Ramazan 635/4 Mayıs 1238'de adına dinar ve dirhem basıttı. Şevvâl ayının yirmi yedisinde (12 Haziran 1238) Bağdat'tan gelen elçi Muhyiddin b. el-Cevzî, II. el-Âdil'e halîfenin taziyesini bildirerek Halîfe Müstansır adına ona biat etti. Böylece II. el-Âdil Mısır'da hüküm süren yedinci Eyyûbî sultanı olarak devletin başına geçti¹⁹⁰.

Genç ve tecrübesiz olan el-Melikü'l-Âdil, babasının yıllarca uğraşp doldurduğu hazineyi kısa zamanda tükettiği gibi devlet işlerini terkedip sefahate daldı¹⁹¹. Babasının tecrübeli kumandan ve Memlûklerini ikinci plana itip henüz eğitimlerini tamamlamamış genç Memlûklerini devlet kademelerinde yükseltti. Kendisini oyun ve eğlenceye teşvik eden insanları dost edindi. II. el-Âdil'in zayıf karakteri ve tecrübesizliği halkın kendisinden soğumasına neden oldu¹⁹². Bu umumi memnuniyetsizlik üzerine Eşrefiyye ve Kâmilîyye gruplarının ileri gelenleri, II. el-Âdil'e nisbeten daha dirayetli ve tecrübeli olan el-Melikü's-Sâlih'e mektup göndererek onu Mısır'a davet ettiler.¹⁹³

C. el-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN SALTANAT ÖNCESİ FAÂLİYETLERİ

Ebü'l-Fütûh el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb b. el-Melikü'l-Kâmil Muhammed b. el-Melikü'l-Âdil Ebûbekir b. el-Melikü'l-Efdal Necmeddîn Eyyûb b.

¹⁸⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 181-182; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III,2 37- 238.

¹⁸⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 3; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 269; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988, V, 142.

¹⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 3; İbnü'l-Adîm, *Ahbâr*, 23

¹⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 383.

¹⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 174.

¹⁹² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 174-175.

¹⁹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 206.

Şâdî, 24 Cemâziyelahir 603/26 Ocak 1207 yılında Kahire’de doğdu¹⁹⁴. Eyyûbî devletinin büyük sultanlarından el-Kâmil’in ikinci oğlu olan el-Melikü’-Sâlih’in annesi, Verdülmüna isminde siyahî bir cariye idi¹⁹⁵.

el-Melikü’-Sâlih’in 22 yaşında babası tarafından veliahd ve Mısır nâibi olarak görevlendirildiği 625/1228 yılına kadarki hayatı hakkında malumatımız yoktur. Kaynaklarımızda es-Sâlih’le ilgili bilgiler onun tarih sahnesine çıktığı 625/1228 yılından itibaren verilmektedir.

1. el-Melikü’-Sâlih’in, Babası el-Melikü’l-Kâmil Devrinde Üstlendiği Görevler

Dımaşk sahibi el-Melikü’l-Muazzam’ın 624/1227’de vefat etmesi üzerine Şam’da güç dengeleri değişmişti¹⁹⁶. el-Melikü’l-Kâmil’i Mısır’da tutan, Şam ve el-Cezîre’de hâkimiyet kurmasını engelleyen nedenlerden biri de kardeşi el-Melikü’l-Muazzam idi. el-Muazzam’ın ölümü, el-Kâmil’e Şam ve el-Cezîre’de nüfûzunu arttırmak için iyi bir fırsat sundu. Bu arada el-Muazzam’ın vefatından sonra Dımaşk ve çevresine hâkim olan oğlu en-Nâsır Dâvûd’dan istediği Şevbek kalesini alamaması el-Kâmil’in Şam’a yapmayı plandığı seferi hızlandırdı. Hazırlıklarını tamamlayan el-Kâmil, Receb 625/Haziran 1228 tarihinde Şam’a gitmeye karar verdi¹⁹⁷. Bu olay el-Melikü’-Sâlih için Mısır nâipliğinin yolunu açması bakımından önemlidir. Zira el-Kâmil Şam seferine çıkarken, güvendiği ve kendisinden sonra sultan olarak düşündüğü el-Melikü’-Sâlih’i veliahdı ve Mısır nâibi olarak tayin etmiştir¹⁹⁸.

el-Kâmil, Şaban 625/Ağustos 1228’de el-Melikü’-Sâlih’i veliahdı ve Mısır nâibi olarak görevlendirdiğini, onun adına düzenlediği bir törenle ilan etmiştir. Kahire’de ata bindirilen es-Sâlih’in önünde emirler sırayla gâşiye taşımıştır. Bu sırada yirmi iki yaşında olan Necmeddîn, “el-Melikü’-Sâlih” ünvanını da bu merasim sırasında

¹⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 86; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve l-Kâhire*, Haz. M. Huseyin Şemseddîn, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1992, VI, 282;

¹⁹⁵ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; İbn İyâs, *Bedâi’u’z-Zuhûr fî Vekâi’u’d-Duhûr*, Metâbi‘u’ş-Şa‘b, Kahire 1960, I, 67.

¹⁹⁶ İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târihü’l-Mansûrî*, Nşr. Ebü’l-‘Îd Dûdû, Dımaşk 1981, 153; İbnü’l-‘Amîd, *Ahbâr*, 15; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 208; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 346.

¹⁹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225; Şeşen, *Salâhaddîn’dan Baybars’a*, 110.

¹⁹⁸ İbn Aybek, *Kenz*, VII, 289;

almıştır. el-Melikü's-Sâlih kendisi için düzenlenen törenle Dârü'l-vizâre'ye indirilerek babasına vekâlet etmeye başlamıştır¹⁹⁹.

el-Melikü's-Sâlih'in, diğer kardeşleri arasından sıyrılarak Mısır nâibi yapılmasının önemli nedenleri vardır. el-Kâmil ailesinin ikinci erkek çocuğu olan el-Melikü's-Sâlih, hem şahsiyeti hem de muktedir bir devlet adamı potansiyeli taşıması hasebiyle diğer kardeşlerinden farklı bir konumda bulunmaktadır. Kardeşi II. el-Âdil'in aksine cesur, kuvvetli, ciddiyet ve vakar sahibi olan es-Sâlih, babasının nezdinde önemli bir yer edinmişti²⁰⁰. Son derece cesur ve sert mizaçlı olan abisi el-Melikü'l-Mesûd ise 612/1215 yılında Yemen'e nâib olarak gönderilmişti²⁰¹. Bu durumda Mısır'da babasına vekâlet edecek en uygun isim olarak el-Melikü's-Sâlih kalmıştır.

el-Kâmil'in, kardeşleri el-Muazzam ve el-Eşref ile yaşadığı problemler de el-Melikü's-Sâlih'in veliaht ve Mısır nâibi olarak görevlendirilmesinde etkili olmuştur. el-Muazzam, 624/1227 yılının sonlarında el-Kâmil'e gönderdiği bir mektupta "Askerlerinin tamamı benimledir, beni desteklediklerine dair mektupları yanımdadır, seni kendi askerînle esir alacağım"²⁰² diyerek el-Kâmil'i tehdit etmiştir. Bunun üzerine askerlerinin kendisine ihanet etmesinden korkan el-Kâmil, uzun süre Mısır'ı terk etmekten çekinmiştir. el-Kâmil, ancak kardeşi el-Muazzam'ın vefatından ve Kutsal Roma İmparatoru II. Frederick ile anlaştıktan sonra el-Melikü's-Sâlih'e güvenerek Mısır'dan ayrılabilmiştir²⁰³.

el-Kâmil, 625/1228'de Mısır'dan çıkarken el-Melikü's-Sâlih'in yanına, mâlî işleri kontrol etmesi ve memleket işlerini yürütmesi için ileri gelen emirlerinden biri olan Fahreddîn Yusuf bin Şeyhüşşüyûh'u görevlendirmiştir²⁰⁴. Ne var ki Fahreddîn bin eş-Şeyh, es-Sâlih'in sert tutumunun kendisine zarar vermesinden endişe ederek el-Kâmil'in hizmetine geri dönmüştür²⁰⁵. Daha sonra el-Melikü's-Sâlih'in azliyle sonuçlanacak olaylara bakıldığı zaman Emir Fahreddîn'in el-Kâmil'in yanına dönmekle

¹⁹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225-226; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96; Richards, "al-Malik al-Sâlih", *ET*², VIII, 988.

²⁰⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 294; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 37.

²⁰¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 170.

²⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 345.

²⁰³ Said Abdülfettâh 'Âşûr, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1996, 105-106.

²⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 349.

²⁰⁵ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 26.

isabetli bir karar verdiği söylenebilir. Ancak Fahreddîn'in el-Melikü's-Sâlih'i yalnız bırakması, tecrübesiz veliahdın ciddi sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Babasının nâibi olarak otoritesini yerleştirmek için sert tedbirlere başvurmaktan çekinmeyen es-Sâlih, kısa süre içinde icraatından hoşnut olmayan bir kesimin entrikalarıyla karşı karşıya kalmıştır.

el-Melikü's-Sâlih'e karşı yürütülen kampanyanın başını çeken kişi ise üvey annesi Sittü's-Sevdâ'dır. II. el-Âdil'nin annesi olan Sittü's-Sevdâ, 627/1230 yılında el-Melikü's-Sâlih'i eşine şikayet eden bir mektup yazmıştır. Bu mektupta el-Melikü's-Sâlih, babası hayatta olmasına rağmen tahtı ele geçirmeye çalışmak, bu amaca ulaşmak için 1000 Memlük askerî satın almak, tâcirlerin malını gasbetmek, Beytûlmâl'ı dağıtmak, II. el-Âdil'i ve annesini sürgün etmeye çalışmakla suçlanmıştır²⁰⁶. Bu şikâyetlerden rahatsız olan el-Kâmil, 627/1230 yılının Recep ayında Mısır'a dönerek el-Melikü's-Sâlih'i veliahtlıktan azletmiş, oğlunun yakın arkadaşlarından bir grubu tutuklatarak hapse atmıştır. Ayrıca oğluna yakınlığıyla bilinen Memlük emirlerine baskı kurarak es-Sâlih'in onlara verdiği malı geri almıştır. Bununla yetinmeyen el-Kâmil, el-Melikü's-Sâlih'in tâcirlerden gaspettiği malları da kendilerine iade etmiştir²⁰⁷.

Oğlu II. el-Âdil'in ve kendisinin geleceğini garantiye alma refleksiyle hareket eden Sittü's-Sevdâ, el-Kâmil'in kendisine karşı duyduğu güçlü seviden istifade ederek amacına ulaşmıştır²⁰⁸.

el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'da kalmasının uygun olmayacağını düşünen el-Kâmil, 629/1232'de Amid'i fethetmek için çıktığı Şark seferinde el-Melikü's-Sâlih'i yanında götürdü. II. el-Âdil'i Mısır'da saltanat nâibi olarak bırakan el-Kâmil, 19 Zilhicce 629/6 Ekim 1232'de Amid ve civarını Artukluların Amid sâhibi el-Melikü'l-Mesud'dan aldıktan sonra el-Melikü's-Sâlih'i buraya nâibi olarak atadı ve yanına da tecrübeli devlet adamı Şemseddîn Seva el-Âdilî'yi verdi²⁰⁹. el-Âdil'e nisbetle anılan Şemseddîn Seva el-Âdilî, dönemin önemli ve güvenilir emirlerinden biriydi. Her türlü işte

²⁰⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 277-278; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 26; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 360.

²⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 360.

²⁰⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 16-17; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 367; A. Muhtar el-Abâdî, *Kıyâmü Devleti'l-Memâlikî'l-Ülâ fî Mısır ve 'ş-Şâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986, 92.

²⁰⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 12, 28, 29; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 81-82.

kendisine danışılan ve hükmüne güvenilen Şemseddîn, vefatına kadar es-Sâlih'in en büyük yardımcısı olmuştur²¹⁰.

629/1232 yılı el-Melikü's-Sâlih'in Şark Bölgesi'ndeki hâkimiyetinin başlangıç tarihi olması itibâriyle önemlidir²¹¹. el-Kâmil, el-Melikü's-Sâlih'i Şark Bölgesi'ne götürmekle iki şeyi hesaplamış olmalıdır: Birincisi el-Melikü's-Sâlih'i Mısır'dan uzaklaştırarak kendisi ve oğlu II. el-Âdil için rahat bir ortam sağlamak, ikinci olarak da önemli hâdiselerin cereyan ettiği ve ciddi rakiplerinin bulunduğu Şark Bölgesi'nin idare ve sevkinde el-Melikü's-Sâlih'in cesaret ve kararlılığından istifade etmek.

el-Kâmil, 633 yılında Şemseddin Sevak'ın vefatından sonra, Hasankeyf'i içindeki erzak ve mallarla birlikte el-Melikü's-Sâlih'e verdi²¹². Böylece el-Melikü's-Sâlih, Amid ve çevresini, Harran, Rakka, Ruha, Suruc ve Ra'sü'l-'ayn bölgelerini babasının nâibi olarak yönetmeye başladı²¹³.

2. Sincar, Nusaybin ve Habur'u Alması, Rahbe'yi Kuşatması

el-Melikü'l-Eşref'in 4 Muharrem 635/27 Ağustos 1237'de Dımaşk'ta vefat etmesi üzerine Dımaşk'ın hâkimiyeti kardeşi ve veliahdî İmâdeddîn İsmail'in eline geçmişti. Busrâ sâhibi İmâdeddîn Dımaşk'a girdikten sonra oğlu el-Melikü'l-Mansûr Mahmûd'u Doğu'ya göndererek Sincâr, Nusaybin ve Habur'u el-Eşref'in nâiplerinden devralmıştı²¹⁴.

el-Kâmil, 19 Cemâziyelevvel 635/7 Ocak 1238'de Dımaşk'ı İmâdeddîn'den alınca el-Melikü's-Sâlih'e haber göndererek Sincar, Nusaybin ve Habur'u amcasının oğlu el-Mansûr'dan almasını emretti. Bunun üzerine harekete geçen es-Sâlih, bu şehirleri el-Mansûr'a eman vererek teslim aldı²¹⁵.

²¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 17.

²¹¹ İbnü'l-'Amîd, el-Kâmil'in'in 630'da Amid ve Diyarbekir'i aldıktan sonra el-Melikü's-Sâlih'e Hasankeyf'i verdiğini, Şemseddîn Sevak'ın ise Amid ve bütün Şark bölgesinin saltanat naibi olduğunu zikreder. İbnü'l-'Amîd'e göre el-Melikü's-Sâlih, ancak Şemseddîn'in vefatından sonra Şark bölgesinin naibi olabilmiştir. Bkz. İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 26-27.

²¹² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 134.

²¹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 134; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 373; İbn Aybek, *Kenz*, VII, 315; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 193.

²¹⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 347, 355; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 147.

²¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 153.

es-Sâlih zikredilen şehirleri aldıktan sonra Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mücâhid'in elinde bulunan Rahbe'ye yöneldi. Rahbe'yi kuşatırken babasının ölüm haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak oradan ayrıldı. el-Kâmil'in öldüğünü duyan emrindeki Hârizmlilerin isyan etmesi üzerine Sincar'a sığınarak gelişmeleri beklemeye başladı²¹⁶.

3. Hârizmlilerle Münâsebeti

Celâleddîn Hârizmşâh'ın 628/1230 yılında öldürülmesinden sonra başsız kalan ve dağılan Hârizmliler²¹⁷, Eyyûbîlerle Anadolu Selçukluları arasındaki mücadelede önemli bir figür olarak ortaya çıktılar. Güç dengelerine göre bu iki devletin sınırları içerisinde, kendilerine iktâ edilen topraklarda yaşayarak Moğol tehdidinden kurtulmaya çalıştılar²¹⁸.

635/1237 yılında II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in tahta çıkması ve Hârizmlilerin lideri Berkehan'ı (Kayırhan'ı)²¹⁹ tutuklaması, Hârizmliler açısından bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Berkehan'la aynı akıbeti paylaşmaktan korkan diğer Hârizmli emirler, iktâlarını terk ederek askerleriyle birlikte Doğu'ya kaçtılar. Geçtikleri yerleri yağmalayıp Fırat'ın doğusundaki el-Cezîre'ye geçtiler²²⁰. Bu sırada babasının nâibi olarak Hasankeyf'te ikâmet eden el-Melikü's-Sâlih'e müracaat ederek hizmetine girmek istediler. es-Sâlih sayıları on beş bini geçen Hârizmli askerlerin ülkesine vereceği zararı bildiğinden hem zarar vermelerini engellemek hem de askerî güçlerinden yararlanmak için babasına da danışarak Hârizmlileri hizmetine aldı²²¹. el-Cezîre'deki bazı yerleri Hârizmlilere iktâ olarak verdi²²². Böylece Eyyûbî Devleti'nde yeni bir güç unsuru

²¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 178; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 241-242; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 166-167; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 345.

²¹⁷ İbnü'l-'İbrî, *Târih*, 432; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 311-313.

²¹⁸ M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V, 290; Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, 101-102.

²¹⁹ İbnü'l-'Adîm, tutuklanan bu liderin ismini Kırhan olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 232.

²²⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 135; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 142.

²²¹ İbn Haldun, *Târih-i İbn Haldûn*, Thk. Halil Şahade, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, V, 411; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 27; Sabri Selim, *el-Etrâkû'l-Hârizmiyyun fi 'ş-Şarki'l-Edna'l-İslâmî (628-644): el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şâm*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2000, 54; Humphreys, *From Saladin*, 233-234.

²²² İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 232.

olarak ortaya çıkan Hârizmliler, el-Melikü's-Sâlih'in yardımcı kuvveti olarak el-Cezîre ve Sûriye'de önemli bir rol oynadılar²²³.

Babasının vefâtı esnasında Rahbe'yi kuşatmakla meşgul olan el-Melikü's-Sâlih, vefat haberini alınca kuşatmayı kaldırdı. Bu arada el-Kâmil'in öldüğünü duyan Hârizmliler, es-Sâlih'in korunmasız kalmasından istifade ederek isyan ettiler ve onu yakalamak istediler²²⁴. Bunun üzerine Fırat yakınında bulunan el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilerin eline esir düşmekten korkup hazinelerini ve diğer değerli eşyalarını bırakarak Sincar'a kaçtı²²⁵.

Hârizmliler, el-Melikü's-Sâlih'in mallarını yağmalamakla kalmayıp el-Cezîre'de de yağmaya başladılar. es-Sâlih'in zor durumda olduğunu gören Mardin hakimi el-Melikü'l-Mansûr Artuk da Hârizmlilerle birlikte el-Melikü's-Sâlih'in elindeki yerleri yağmalamaya başladı²²⁶.

Bu arada Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü el-Kâmil'in vefat haberini alınca Sincar ve Diyarbakır'ı almak ve el-Melikü's-Sâlih'i yakalayıp Bağdat'a göndermek amacıyla Sincar'ı kuşattı²²⁷. el-Melikü's-Sâlih, sulh yapmak için girişimde bulunduysa da Bedreddîn Lü'lü "Onu kafeste Bağdat'a göndermediğim sürece kuşatmadan vazgeçmem" diyerek antlaşmayı reddetti. Bedreddîn Lü'lü el-Melikü's-Sâlih'i zulüm yapmakla ve gururlu olmakla itham ediyordu²²⁸. Fakat esas amacı es-Sâlih'i zayıf düşürmek ve mülküne el koymaktı. Bunun üzerine çaresiz kalan es-Sâlih, Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf'u gizlice surlardan sarkıtıp Hârizmlilerin desteğini istemeye gönderdi. Yetenekli bir diplomat olan Bedreddîn Yusuf, Hârizmlileri es-Sâlih'e yardım etmeleri hususunda ikna etti²²⁹. Bedreddîn'in Hârizmlilerle yaptığı antlaşmaya göre Harran ve

²²³ Hârizmliler, Celâleddîn Harzemşah'ın vefatından sonra gerek Eyyûbî hükümdarlarının birbirleriyle mücadelesinde gerekse komşularıyla mücadelesinde önemli bir güç dengesi olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki ayakta kalmak için daha çok iktâ verenlerle ittifak kurmaları, dînî, millî ve vatanî aidiyet bilincinin gelişmemesi, Hârizmlileri çoğu zaman müttefiklerine karşı isyana sürüklemiştir. 1226-1246 yılları arasında Hârizmlilerin Şam ve el-Cezîre'deki konumu için bkz. Musa Mustafa el-Hesniyânî, "el-Harzemîyyetü 'Âmilun Kuvvetun em 'Unsûrun Zaîfun beyne Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre ve Mısır: 623-644/1226-1246", *el-Muhtâr lil 'Ulûmü'l-İnsâniyye*, 3, 2006, 1-16.

²²⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 178.

²²⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 345; Zehebî, *Târih*, XLVI, 20; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 56.

²²⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 241-242.

²²⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 27; Abdülmün'im Mâcid, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye fî Târihi Mısri'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1997, 139.

²²⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 345.

²²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384.

Ruha Hârizmlilere ikta olarak verilecek; Hârizmliler de el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine geri dönecekti²³⁰.

el-Melikü's-Sâlih, Harzemlilerin korkusuyla oğlu el-Melikü'l-Müğîs'i Harran kalesinde bırakmıştı. Hârizmliler el-Müğîs ve beraberindekileri takip etmiş, mallarını gasp etmişlerdi²³¹. el-Müğîs ve az sayıda arkadaşı Hârizmlilerden kurtulup Menbic'e, babasının halası Dayfe Hatun'a sığınmıştı. Ne var ki Dayfe hatun gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, "Gıyaseddin Keyhüsrev seni bizden isterse buna karşı gelemeyiz" diyerek onu kibarca başından savmıştı²³². Bunun üzerine Harran'a geri dönmek zorunda kalan el-Müğîs, Harran'a vardığında babasının mektubunu aldı. el-Melikü's-Sâlih, oğlundan Hârizmlilerle anlaşma sağlayıp, Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü'ye karşı yardımına gelmesini istiyordu²³³. el-Müğîs ve Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf Hârizmlilerle bir araya gelip anlaşmaya çalıştılar. Kadı Bedreddîn'in Urfa, Harran ve el-Cezîre'den diğer bazı bölgelerin kendilerine iktâ edileceğini taahhüt etmesi üzerine Hârizmliler el-Melikü's-Sâlih'e itaat edeceklerine dâir yemin edip el-Müğîs'in emri altında toplandılar. Daha sonra hep birlikte Sincar'da kuşatılan el-Melikü's-Sâlih'in yardımına koştular. Musul sahibi, el-Müğîs'in Hârizmlilerle birlikte geldiğini duyunca Sincar kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Harzemliler onlara yetiştii. Şiddetli bir çarpışmadan sonra Musullular ağır bir yenilgiye uğradılar. Hârizmliler çok sayıda ganimet ele geçirdi. Bedreddîn Lü'lü ve sağ kalan askerleri Musul'a kaçtılar²³⁴.

el-Melikü's-Sâlih, bu zaferle büyük bir başarı elde etmiştir. el-Kâmil'in vefâtı ve Hârizmlilerin isyanıyla zor duruma düşen es-Sâlih, içeriden ve dışarıdan yapılan saldırıları yine Hârizmlilerin desteğiyle püskürtmüştür. Bu zaferle, el-Melikü's-Sâlih rakipleri karşısında yeniden güçlü bir aktör olarak ortaya çıkarken Hârizmlilerin askerî kabiliyetleri de tescillenmiş oluyordu.

²³⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 198; İbn Haldun, *Târih*, V, 411; Karatay el-İzzî el-Haznedârî, *Târihü Mecmûi'n-Nevâdir*, Thk. Hurst Hayn-Muhammed el-Hacîrî, Beyrut 2005, 19.

²³¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187.

²³² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187-188; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 57.

²³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384-385.

²³⁴ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 27; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 242-243; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 198.

4. Selçuklularla İlişkisi

el-Kâmil'in 635/1238 yılındaki vefatından sonra kendisini rakipsiz gören Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, el-Melikü'l-Ermen olarak bilinen Kamerüddîn el-Hâdım adındaki bir emirini elçilik göreviyle Haleb'e gönderdi. el-Hâdım, Selçuklu sultanının el-Melikü's-Sâlih'e ait yerlerden Suruc ve Urfa'yı Haleb sahibi en-Nâsır Salâhaddîn'e verdiğiine dâir tevki'ini getirmişti. O sırada torunu en-Nâsır adına Haleb idâresini yürüten Dayfe Hatun, Selçuklu sultanının gönderdiği tevki'i kabul etmekle birlikte zor durumda olan kardeşinin oğlu es-Sâlih'in elindeki topraklara dokunmadı. Elindeki yerlerden herhangi bir şey talep etmedi. Halasının gösterdiği bu âlicenaplık karşısında duygulanan es-Sâlih ona bir mektub göndererek, "Topraklarımın tamamı senin hükmündedir. Şâyet istersen göndereceğin bir nâib bu toprakların tamamını teslim alır. Bir nâib gönder, emrettiğin yerleri ona teslim edeyim." dediyse de Dayfe Hatun ona teşekkür ederek bu isteğini kabul etmedi²³⁵.

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, daha sonra Nusaybin ve Sincar'ı Mardin hâkimi el-Melikü'l-Mansûr'a, 'Âne ile Habur mıntıkasının bir kısmını da Hıms sahibi Esededdîn Şîrkûh'a verdiğiine dâir tevki'ini gönderdi. Kendisi de el-Melikü's-Sâlih'in elindeki Amid ve Sümeysat'ı almaya karar verdi²³⁶. Bu şekilde es-Sâlih'in elindeki bütün toprakları elinden almak isteyen Keyhüsrev'in amacı, el-Melikü's-Sâlih'i el-Cezîre Bölgesi'nden tasfiye etmektir.

el-Melikü's-Sâlih, 635/1238 yılında Sincar'da muhasara altında iken Amid II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Selçuklu kuvvetleri Amid'in çevresindeki bazı kaleleri aldıktan sonra Amid'e indi. Bu sırada Amid es-Sâlih'in oğlu Tûrânşâh ve üstâduddârı Emir Hüsâmeddîn el-Hezbanî tarafından savunulmaktaydı²³⁷.

Hârizmliler, Bedreddîn Lü'lü komutasındaki Musulluları yendikten sonra Amid'e zor durumda olan Tûrânşâh'ın yardımına koştular. Hârizmlilerin saldırısına uğrayan Selçuklu kuvvetleri birkaç çarpışmadan sonra Amid'deki kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Böylece Anadolu Selçuklu kuvvetleri amaçlarına ulaşmadan Amid'den

²³⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 185-186.

²³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 185-186; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 241; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384.

²³⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 190.

ayrılmak zorunda kaldı²³⁸. el-Melikü's-Sâlih ise bütün bu sıkıntıları atlattıktan sonra Sincar'dan ayrılarak Hasankeyf'e döndü.

5. Dımaşk'ı Alması

el-Kâmil'in vefatından sonra Dımaşk el-Melikü'l-Cevâd'a verilmişti. el-Melikü'l-Cevâd, amcasının oğlu II. el-Melikü'l-Âdil'nin nâibi sıfatıyla Dımaşk'ta hüküm sürmekteydi²³⁹. Bu arada Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd Sâhil bölgesini ele geçirince, el-Melikü'l-Cevâd onun daha fazla güçlenmesini ve Dımaşk'a saldırmasını engellemek için ordusuyla harekete geçti. el-Melikü'l-Cevâd'ın ordusunda bulunan bir Eşrefî emirin gönderdiği bir mektuba aldanan Dâvûd, 700 askerî ve hazineleriyle beraber Gazze'den Nâblus'a hareket etti. Sebastiyeye yakınlarında el-Melikü'l-Cevâd'ın ani saldırısına uğrayan Dâvûd, ağır bir yenilgiye uğradı. Hazinelerine el konuldu. Yoksul bir vaziyette Nâblus'a kaçtı, oradan Kerek'e gitti²⁴⁰. Bu yenilgi en-Nâsır Dâvûd için telafisi imkânsız bir felakete dönüşmüş, el-Melikü'l-Cevâd ise Dımaşk'taki konumunu güçlendirmiştir²⁴¹.

el-Melikü'l-Cevâd'ın en-Nâsır Dâvûd'a karşı kazandığı zafer II. el-Âdil'in hoşuna gitmemişti. el-Cevâd'ın giderek güçlenmesinden rahatsız olan el-Âdil, bir mektup göndererek Dımaşk'a geri dönmesini ve Nâsır Dâvûd'dan aldığı yerleri ona iade etmesini istemişti. el-Cevâd kendisinden istenileni yaptıysa da el-Âdil'in rahatsızlığı devam etti²⁴².

Esasında el-Âdil, Dımaşk'ın el-Cevâd'a verilmesinden memnun değildi. Dımaşk'ın da kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Bu durumu bilen el-Cevâd, II. el-Âdil'i kızdıracak hareketlerden uzak durmuş, hutbede ve parada onun isminin önce geçmesine dikkat etmişti²⁴³. Ne var ki II. el-Âdil, Cevâd'ın müstakil hareket ettiğine inandığından onu Dımaşk nâipliğinden azledecek uygun zamanı kolluyordu.

²³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 190; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 243; Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, 106.

²³⁹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 255; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 23; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 172.

²⁴⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 219-220.

²⁴¹ Humphreys, *From Saladin*, 245.

²⁴² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 193; Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 21; Humphreys, *From Saladin*, 245.

²⁴³ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 169.

el-Melikü'l-Cevâd, Şam Bölgesi'ni idâre etmekten acizdi. Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Cevâd'ın kendisine “Hükümdarlığı ne yapayım, köpeklerle avlanmak bana ondan daha sevimlidir” dediğini belirtir²⁴⁴. Bu sırada II. el-Âdil, el-Cevâd'a Dımaşk'ı teslim etmesi karşılığında Mısır'dan kendisine belirli iktâlar vereceğini bildiren bir teklif sundu²⁴⁵. el-Cevâd bu teklifin Dımaşk'ı kendisiden almaya mâtuf bir hamle olduğunu biliyordu. II. el-Âdil'in ordusuna karşı Dımaşk'ı koruyacak gücü olmadığını bilen el-Cevâd, yakın adamlarından Kemâleddîn b. Talha'yı bir mektupla el-Melikü's-Sâlih'e gönderdi. Buna göre Cevâd, Dımaşk ile es-Sâlih'in'in hâkimiyetinde bulunan Rakka, Sincâr ve Âne'yi değiştirmek istiyordu²⁴⁶. Hiç beklemediği bir teklifle karşılaşan es-Sâlih, tereddüt etmeden bu teklifi kabul etti. Zira es-Sâlih, Dımaşk'ın stratejik konumunun farkındaydı. Babasının vefatından sonra yapılan taksîmattan da razı değildi. Dımaşk'ı alarak, Kahire'deki saltanat tahtına oturmanın yolunu açmak isteyen es-Sâlih, antlaşmaya bağlı kalacağına dâir yemin ettikten sonra sefer hazırlıklarına başladı. Bilâd-i Şark'ta oğlu Tûrânşâh'ı nâib bırakıp Hasankeyf'te oturmasını emretti. Amid ve Diyarbekir'e nâipler tayin eden es-Sâlih, kendisine yardım eden Hârizmlileri de unutmadı. Harran, Ruha, Akka ve el-Cezîre bölgesinden birçok yeri hizmetindeki Hârizmlilere verdi. Daha sonra Cemaziyelevvel 636/Aralık 1238 tarihinde Dımaşk'a hareket etti²⁴⁷.

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'a giderken Hama'ya uğramış, Hama sahibi Melik Muzaffer kendisini iyi karşılamış, maiyetiyle beraber ona eşlik etmiştir. el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'a yaklaşırken şehir süslenmiş, Cemaziyelahir 636/Ocak 1238 tarihinde Dımaşk'ta el-Melikü'l-Cevâd tarafından karşılanmış ve törenle kaleye yerleştirilmiştir²⁴⁸.

el-Melikü's-Sâlih geldikten sonra, el-Cevâd pişmanlık duygusuna kapıldı. es-Sâlih'in sözünde durmayacağından, Dımaşk'ı aldıktan sonra kendisine vaâd ettiği yerleri vermeyeceğinden endişelenmeye başladı. Öyle ki pişmanlıktan elini yemeye

²⁴⁴ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 358

²⁴⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 199.

²⁴⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 358; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 24; İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, VI, 271; Yâfi'î, *Mir'atü'l-Cinân ve İbratü'l-Yakzân*, Thk. Halîl el-Mansûr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, IV, 73-74. İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 244.

²⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 390; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 24; es-Seyyîd el-Bâz el-'Arîmî, *eş-Şarkü'l-Ednâ fî 'Usûri'l-Vüstâ: el-Eyyûbiyyûn*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1967, 135.

²⁴⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 203; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 24; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 158; İbn Aybek, *Kenz*, VII, 333-334; Ebü'l-Fidâ, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, 77.

başladı ²⁴⁹ . Bir ara kaleye saldırıp el-Melikü's-Sâlih'i Dımaşk'tan çıkarmaya niyetlendiyse de Hama sahibi el-Melikü'l-Müzaffer'in çabalarıyla bundan vazgeçti. İki taraf ta antlaşmaya sadık kalacaklarına dair yeniden yemin ettiler²⁵⁰ .

es-Sâlih'le anlaşılan el-Cevâd, Dımaşk'tan ayrılarak Sincar'a gitti. Ancak, 637/1239 yılında Sincar'dan ayrıldığında Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü bunu fırsat bilerek şehri zapt etti. Elinde kalan yegâne yer olan Âne'yi de Abbâsî Halîfesi el-Müstansır Billah'a sattı. Bir müddet Hârizmlilere katılan el-Cevâd, 639'da Kahire'ye el-Melikü's-Sâlih'in yanına gitmek istedi fakat es-Sâlih, fitneye sebebiyet vereceği korkusuyla el-Cevâd'ı Mısır'a kabul etmedi²⁵¹ . el-Cevâd es-Sâlih'in kendisini kabul etmemesi üzerine Gazze'de bulunan en-Nâsır Dâvûd'a sığındı. Burada da uzun süre kalamayan el-Cevâd sığınma talebinde bulunduğu Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in kendisini kabul etmemesi üzerine Akka'daki Haçlılar'a mülteci olarak sığındı. el-Cevâd onlarla birlikte Nâblus baskınında iken İmâdeddîn İsmail, tehlikeli olabileceğini düşünerek ondan tamamen kutulmaya karar verdi. Güvenilir emiri Nâsirüddîn b. Yağmur'u Dımaşk'a geri dönmesini sağlamak için el-Cevâd'a gönderdi. İbn Yağmur ile el-Cevâd kendi aralarında İmâdeddîn'i devirmek için anlaştıklarından bu plan ters tepti. Bir şekilde bu plandan haberdar olan İmâdeddîn ikisini de yakalayarak hapse attı. İbn Yağmur eskiden beri İmâdeddîn'in hizmetinde çalıştığından affedildi fakat el-Cevâd gizemli bazı olaylar neticesinde Şevval 641/Mart 1244 yılında öldü. Cenazesi Kâsiyûn'daki el-Muazzam türbesine defnedildi. Ailesinden nakledilen bir rivayete göre boğularak öldürüldüğü zikredilir.²⁵² .

Dımaşk'ın zahmetsiz bir şekilde alınması, el-Melikü's-Sâlih için bir dönüm noktası olmuştur. Dımaşk'ın sahip olduğu imkanların farkında olan es-Sâlih, büyük bir moralle gözünü Kahire'ye dikmiş ve kendisinin hakkı olduğunu düşündüğü büyük saltanat tahtına oturmanın hesaplarını yapmıştır.

²⁴⁹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, Thk. H. İsmail Merve-Mahmûd Arnaût, Dârü's-Sadr, Beyrut 1999, II, 149.

²⁵⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 204; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 223.

²⁵¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 296-297.

²⁵² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 373-374, 379-380; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 296-297; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 105.

6. Dımaşk Hâkimiyeti

el-Melikü's-Sâlih, el-Cezîre'nin belirli bölgeleri karşılığında Dımaşk'ı almakla büyük bir riske girmişti. Zira el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'a gelmesi, el-Kâmil'in vefatından sonra yakınlaşan Halep Beyliği ile Anadolu Selçukluları'nın el-Cezîre üzerindeki emellerini yeniden canlandırmıştı²⁵³. Bunun farkında olan es-Sâlih, bu nedenle ordusunun büyük kısmını Doğu'da bırakmış ve yalnız küçük bir birlikle Dımaşk'a gelmişti. Dımaşk'a küçük bir birlikle gelmesinde Dımaşk ordusunun kendisine destek vereceği beklentisi de etkili olmuştu. Dımaşk'ı yaklaşık 11 ay boyunca II. el-Melikü'l-Âdil'nin nâibi sıfatıyla yöneten el-Melikü'l-Cevâd, kötü bir yönetim sergilemiş, devlet adamlarını küstürmüş, zenginlerin malını müsadere etmişti²⁵⁴. Bundan dolayı şehri halkın tepkileri arasında terk etmiş, şehirden ayrılırken ordusu Dımaşk'ta es-Sâlih'in yanında yer almıştı.

el-Melikü's-Sâlih Dımaşk'a gelirken yanında devlet işlerinde kendisine yardımcı olacak herhangi bir vezîr getirmemişti. Bu yüzden Dımaşk'a gelir gelmez Cemâleddîn Ali b. Cerîr'i vezîri olarak tayin etti. Daha önce el-Eşref Musa'nın da vezirliğini yapan Cemâleddîn, tayin edildikten kısa bir süre sonra vefat etti. Onun vefatından sonra da Sa'deddîn b. Tâceddîn el-Erbilî'yi bu göreve getirdi²⁵⁵.

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'ta hâkimiyetini tesis ettikten sonra, devlet idaresinde kendisine yardımcı olacak üç önemli atama yapmıştır. Amid'de oğlu Tûrânşâh'ın atabeyliğini yapan tecrübeli devlet adamı Hüsâmeddîn b. Ebû Alî el-Hezbanî'yi yanına çağırarak üstâdüddârı yaptı. Devlet işleriyle ilgilenmeye başlayan Hüsâmeddîn tam bir sadakatle efendisine hizmet etti. es-Sâlih, sefere çıktığı zaman onu yanından ayırmadığı gibi her türlü işinde de ona danışıyordu. Devrinin ünlü edîb ve diplomatı Bahâeddîn Züheyr'i ise inşâ katibliğine getirdi. Züheyr, Dîvânü'l-inşâ başkanı olarak görev yaptığı sırada Yedinci Haçlı Seferi komutanı ve Fransa Kralı IX. Louis'in el-Melikü's-Sâlih'e gönderdiği mektuba edebî değeri yüksek bir mektupla cevap yazmıştır²⁵⁶. es-Sâlih, devrinin önemli emirlerinden olan Cemâleddîn Yahya b. Matrûh'u da nâziru'l-ceyş

²⁵³ Humphreys, *From Saladin*, 250.

²⁵⁴ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 24.

²⁵⁵ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 257; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 30.

²⁵⁶ Hamdânî *el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb*, 14.

görevine getirdi. Bu üç isim el-Melikü's-Sâlih'in rakiplerini yenmesinde ve başarılı bir yönetim sergilemesinde müstesna bir yere sahip olmuşlardır.²⁵⁷

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'taki ilk aylarını yoğun bir diplomatik faaliyet ile geçirdi. Bu faaliyetler onun salt Dımaşk hâkimiyeti ile yetinmeyip daha çok güç kazanma arzusundan kaynaklanıyordu. es-Sâlih Kuzey Suriye'deki konumu güçlendirmek için amcası İmâdeddîn İsmail ile antlaşma yaptı. İmâdeddîn, Dımaşk'a gelerek sadakat yemini ettikten sonra Baalbek'e geri döndü²⁵⁸. Keza Mısır'a yapacağı bir taarruz için Halep sahibi Dayfe Hatun'a, desteğini talep eden bir mektup göndermişti. Fakat Halep, çıkarlarını gözetliyor, menfaatinin tehlikede olduğunu gördüğü zaman Eyyûbî hânedanının üyeleri arasındaki kavgalara müdahil olmaktan kaçınıyordu. Dayfe Hatun bu yüzden es-Sâlih'e yardım etmede isteksiz davrandı²⁵⁹. Bu arada Dımaşk üzerinde hak iddia eden ve amacına ulaşmak için II. el-Âdil'e yanaşan en-Nâsır Dâvûd, el-Âdil'den umduğunu bulamayınca Fahrü'l-Kudât Nasrullah b. Bezâkah aracılığıyla es-Sâlih'e bir mektup gönderdi. Dımaşk'ı ve babası el-Muazzâm İsa'ya ait yerleri kendisine vermesi karşılığında Mısır'a girmesine yardım edeceğini bildirdi. en-Nâsır Dâvûd'un samimi olmadığını düşünen es-Sâlih, Mısır'a girdikten sonra Dımaşk'ı kendisine teslim edeceğini söylese de Dâvûd buna razı olmadı. Böylece bu anlaşma girişimi de sonuç vermedi²⁶⁰.

7. Mısır Seferine Hazırlık

Mısır'a karşı yapılacak bir seferin şartları olgunlaşmamıştı. Bu sırada Hama sahibi el-Muzaffer Mahmud, Hıms sahibi el-Mucahid Şîrkûh'un sürekli olarak kendisini rahatsız etmesinden bunalmış, bu sıkıntıdan kurtulmak için el-Melikü's-Sâlih'ten acilen Hıms'ı kuşatmasını istemişti. es-Sâlih bunun üzerine Şaban 636/Mart 1239'da ordusuyla beraber Dımaşk'tan ayrılarak Hıms yolu üzerinde bulunan Seniyyetü'l-Ukâb'ta karargah kurdu²⁶¹. es-Sâlih, Dımaşk'tan ayrılırken ileride Suriye'nin önemli politik güçlerinden biri olacak Kaymeriyye birliğinin lideri Nâsirüddîn el-Kaymerî'yi

²⁵⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 208-209; Humphreys, *From Saladin*, 250-251; Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a*, 172.

²⁵⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 359.

²⁵⁹ Humphreys, *From Saladin*, 252.

²⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 392; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 207.

²⁶¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 199; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 392.

nâibi olarak bırakmıştı. Yanına da çok güvendiği üç önemli adamını; Hüsâmeddîn b. Ebû Alî el-Hezbanî'yi, Bahâeddîn Züheyr'i ve Cemâleddîn Yahya b. Matrûh'u almıştı²⁶².

Bu arada Mısır'da da işler iyi gitmiyordu. II. el-Âdil, ağabeyi es-Sâlih'in Dımaşk'ı aldığını duyunca tedirgin olmaya başlamıştı. Kendisinden daha dirayetli ve karizmatik olan el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'ı almaya geleceğinden endişelenen el-Âdil, Mısır ordusunun da ona meyilli olduğunu görünce korkuya kapılmıştı. Üstelik es-Sâlih, yaşça kendisinden büyük, ahlâken daha üstün ve saltanata daha layık idi. Bütün bunlar ondan aşırı şekilde korkmasına neden olmuştu²⁶³. Devleti yönetmede başarısız kalan el-Âdil, sergilediği tavırlarla çevresindeki değerli devlet adamlarının ve emirlerin desteğini kaybetmişti²⁶⁴. Nitekim Mısır'ın önde gelen emirlerinden oluşan bir heyet, es-Sâlih'e gelerek Mısır'a gelmesi halinde kendisine her türlü yardımı yapacaklarını, her halükarda yanında yer alacaklarını, Mısır ordusunun da ona katılmaya hazır olduğunu söylediler²⁶⁵. II. el-Âdil'in yönetiminden memnun olmayan, babasının eski emirlerinden gelen bu teklif üzerine es-Sâlih, bir süreliğine tereddüt yaşıyorsa da Hıms üzerine yürümekten vazgeçerek Mısır'a sefer yapmaya karar verdi. Çünkü Mısır'ı alması durumunda diğer hedeflerini gerçekleştirmesi daha kolay olacaktı. Hazırlıklarını tamamlamak ve ordusunu takviye etmek için Ramazan ayının başlarında Dımaşk'a döndü²⁶⁶.

es-Sâlih, Dımaşk'a döndükten sonra 14 Ramazan 636/20 Nisan 1239'da üstâdüddârı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin komutasındaki öncü bir kuvveti Filistin'deki Cenîn'e gönderdi. Hüsâmeddîn, Ramazan ayının sonunda Taberiye Gölü'nün yakınlarına varınca, Mısır'dan Dımaşk'ı kuşatmak için yola çıkan bir ordudan on yedi emirin askerleriyle beraber el-Melikü's-Sâlih tarafına geçtiklerini ve Gazze'de beklediklerini haber aldı. Bu durumu sevinçle karşılayan es-Sâlih, Hüsâmeddîn'e emrindeki askerîyle beraber Hırbetüllüsûs'a gelerek kendisini beklemesini emretti²⁶⁷. Daha sonra kendisi de 28 Ramazan 636/ 5 Mayıs 1239 günü emrindeki 5000 süvari ile

²⁶² Humphreys, *From Saladin*, 252.

²⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 207.

²⁶⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 168; İbn Sibât, *Târîh*, I, 317.

²⁶⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 199; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 391; Humphreys, *From Saladin*, 252-253. Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb*, 23.

²⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 391; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 209-210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 223.

²⁶⁷ İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 24-25; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 210-211; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 391-392.

birlikte Dimaşk'tan çıkarak Hırbetüllüsûs'a gitti. Bu ordunun içinde el-Melikü's-Sâlih'in büyük oğlu el-Melikü'l-Mügîs Fetheddîn Ömer, amcaları el-Melikü'l-Muizz Yakub ile el-Melikü'l-Emced Abbas, eski Ba'lebek²⁶⁸ sahibi Behremşah'ın oğulları el-Melikü's-Said ile kardeşi Takiyüddîn gibi emirlerin yanı sıra el-Melikü'l-Muzzama'a nisbetle anılan Muazzamî emirlerden bir kısmı da yer alıyordu. Fakat Muazzamî emirlerin en prestijlilerinden biri olan Sarhad sahibi İzzeddîn Aybek el-Muazzamî'nin yokluğu bariz bir şekilde hissediliyordu²⁶⁹.

Hırbetüllüsûs'ta karargâhını kuran es-Sâlih, Mısır'dan gelen askerlerin yaklaştığı haberini alınca Emir Hüsâmeddîn'i onları karşılamaya gönderdi. Hüsâmeddîn onları Ğavr bölgesinde karşıladıktan sonra hep beraber es-Sâlih'in yanına gittiler. Mısır'dan gelen bu takviye kuvvetle moral bulan el-Melikü's-Sâlih, Ramazan bayramını Hırbetüllüsûs'ta geçirdi²⁷⁰. Yanında büyük oğlu el-Melikü'l-Mügîs Ömer vardı. Diğer oğlu el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh Hasankeyf'te babasının nâibi olarak ikamet etmekteydi. Küçük oğlu el-Melikü'l-Kâhir ise vezîri Taceddîn İbn Muhacir ile birlikte Dimaşk Kalesindeydi²⁷¹.

el-Melikü's-Sâlih Hırbetüllüsûs'ta iken Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un kendisine karşı II. el-Âdil ile ittifak yapmak üzere Mısır'a gittiğini öğrendi²⁷². Bu ittifakın başarılı bir şekilde sonuçlanma ihtimali es-Sâlih'in işini oldukça zorlaştıracaktı. Yalnız Dâvûd'un yokluğu, Filistin'den geçişini engelleyecek herhangi bir maninin olmaması anlamına geliyordu ki bu da işini kolaylaştıracaktı. es-Sâlih Ramazan bayramını geçirdikten sonra Nâblus'a gitti ve el-Muazzam'ın sarayına yerleşti²⁷³. Burada Zilhicce ayının sonuna kadar (Ağustos ayının başları) yaklaşık üç ay kalarak gelişmeleri takip etmeye başladı. Daha hızlı hareket etmesi için belirgin avantajları olduğu göz önüne alınırsa, es-Sâlih'in bu kadar uzun süre Nâblus'ta beklemesi şaşırtıcı gözükabilir. Ancak Nâblus'ta ikamet ettiği süre zarfında daha önce en-Nâsır Dâvûd'a ait

²⁶⁸ Ba'lebek (Baalbek), Lübnan dağlarının (el-Cebelü's-şark) batı eteğinde ve Bika' (Beka') vadisinin kuzeydoğusunda, denizden yaklaşık 1200 m. yükseklikte kurulmuş antik bir şehirdir. Ba'lebek, 637'de Hz. Ömer devrinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından Dimaşk'ın fethinden sonra barış yoluyla alınarak İslâm topraklarına katıldı. Bkz. İdris Bostan, "Ba'lebek", *DİA*, V, 9-10.

²⁶⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 211-212; Sibt, *Mir'ât*, XXII, 359.

²⁷⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 391.

²⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 211-213;

²⁷² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200.

²⁷³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 213; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 173.

olan topraklarda yönetimini tesis etmek için yoğun bir çaba harcamıştır²⁷⁴. Yine Mısır'dan ordusuna katılan emirleri memnun etmek için Filistin topraklarından kendilerine geniş iktalar vermek için çabalıyordu. Fakat aynı zamanda başından beri bu seferin başarısı ile ilgili kararsızlığın hâkim olduğu bir atmosfer de oluşmuştu. es-Sâlih, çelik iradeli ve çok istekli olduğu halde temkinli davranmak zorundaydı. Mısır sınırına yaklaştıkça bir tuzağın içine sürüklenmekten korkmaya başlamıştı. Bu korkuyu besleyen iki sebepten biri ordusuna yeni katılan Mısır birliğinin eski silah arkadaşlarıyla savaşmaktan vazgeçme ihtimali, diğeri ise askerlerinin Mısır ordusuna karşı koyamayacağı endişesiydi²⁷⁵.

Sonunda el-Melikü's-Sâlih, Zilhicce 636/Ağustos 1239'un sonlarına doğru Mısır seferinin son aşamalarını tamamlamak için hazırlıklara başladı. Önce Mısır ve Dımaşk birliklerinden oluşan öncü bir kuvvetin Gazze'de karargâh kurmasını emretti, sonra Sina'yı geçmek için erzak toplamaya başladı²⁷⁶. Bu arada Ba'lebek sahibi amcası İmâdeddîn İsmail'e kendisine katılıp destek vermesi için baskı kurmaya başladı. İmâdeddîn, hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz yanına geleceğini bildirdiyse de kendisi gitmeyip küçük bir birliğin başında oğlu el-Melikü'l-Mansûr Mahmûd'u gönderdi. Aslında İmâdeddîn İsmail'in niyeti el-Melikü's-Sâlih'i mümkün olduğunca oyalamak ve Hıms sahibi II. Şîrkûh'un desteğiyle Dımaşk'ı ele geçirmektir²⁷⁷.

el-Melikü's-Sâlih tam Mısır seferini başlatmak üzere iken Abbâsî Halîfesi el-Mustansır, yeni bir iç savaşı önlemek için araya girdi. Halîfenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî²⁷⁸ ve oğlu Şerefeddîn, es-Sâlih, el-Âdil ve en-Nasır'ın aralarını bulmak için Nâblus ile Mısır arasında mekik dokuyorlardı. En sonunda Muhyiddîn, tarafları önceki durumun geçerli olduğu bir antlaşma zemininde buluşturdu. Buna göre Mısır ve Güney Filistin II. el-Âdil'e; es-Sâlih'in bu sefer esnasında ele geçirdiği en-Nâsır Dâvûd'a ait topraklar kendisine geri verilecekti. Dımaşk, Havran ve el-Celîl bölgeleri ise es-Sâlih'in yönetiminde kalmaya devam edecekti. Uzun süren çabalar neticesinde

²⁷⁴ İbnü'l-‘Amîd, *Ahbâr*, 25;

²⁷⁵ Humphreys, *From Saladin*, 254.

²⁷⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 215-216.

²⁷⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 216; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 31.

²⁷⁸ Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî oldukça tecrübeli bir elçi idi. Daha öce de el-Kâmil ile el-Eşref arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için Halife tarafından arabulucu olarak görevlendirilmişti. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200.

yapılan bu antlaşmanın yürürlüğe girmesi için Muhyiddin İbnü'l-Cevzî ile el-Melikü's-Sâlih'in temsilcisi Cemâleddîn İbn Matrûh Mısır'a gittiler²⁷⁹.

8. İmâdeddîn İsmail'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi

el-Melikü's-Sâlih'i Mısır'a yürümekten alıkoyacak bu antlaşma kısa bir süreliğine de olsa dahilî kargaşaları sonlandırabilirdi. Fakat 27 Safer 637/28 Eylül 1239 Salı günü İmâdeddîn İsmail'in Dımaşk'ı işgal etmesi üzerine Suriye'deki siyasi dengeler temelden değişmeye başladı. el-Melikü's-Sâlih'e vurulan bu darbe, Ba'lebek sahibi İmâdeddîn İsmail ile Hıms sahibi el-Mucahid Şîrkûh'un ortaklaşa düzenledikleri bir komplonun sonucuydu²⁸⁰. Sarhad'da oturan ve el-Melikü's-Sâlih'in seferine katılmayan İzzeddîn Aybek de İmâdeddîn İsmail ile birlikte es-Sâlih'e karşı ittifak kurmuştu²⁸¹.

İmâdeddîn İsmail'i bu ani saldırıya sürükleyen nedenler hakkında kaynaklarda bilgi verilmez. Fakat el-Eşref'in vefatından sonra kısa süreli de olsa elde ettiği gücü yeniden kazanma arzusunu taşıdığını söyleyebiliriz. Şîrkûh ise es-Sâlih'in Dımaşk hâkimiyeti sürdüğü sürece Hıms'ın güvende olmayacağını, her an bir saldırıya uğrayabileceğini biliyordu. İmâdeddîn İsmail Dımaşk'ı kuşatma niyetinde iken Kahire'de ikamet eden II. el-Adil'e gizlice casuslarını göndererek onayını talep etmişti. Buna göre Dımaşk'ta kontrolü sağlar sağlamaz sultanın nâibi olarak hareket edecek, hutbe ve sikkelerde onun adı geçmeye devam edecekti²⁸².

İmâdeddîn İsmâil açıkça faaliyetlerine başlamadan önce mümkün olduğu kadar dikkatli hareket etmeye çalışıyordu. Dımaşk'a saldırmadan önce olabildiğince gizli bir plan kurgulayarak, saldırı imkânlarını arttırmak istiyordu.²⁸³ Oğlu el-Mansûr Mahmûd ile Nâblus'a gönderdiği birlik içinde ajanlar vardı. Bu ajanların başında da Nâsirüddîn İsmâil b. Yağmur bulunmaktaydı. Bu ajanların görevi, es-Sâlih'in ordusu arasına fitne sokarak amaçları uğruna taraftar toplamaktı. Aynı zamanda en-Necm b. Selâm'ın

²⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 216-219; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200; Humphreys, *From Saladin*, 254-255.

²⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 226.

²⁸¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 363; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 32.

²⁸² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 220; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 395; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 176; Humphreys, *From Saladin*, 255.

²⁸³ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 32.

öncülüğünde hareket eden Dımaşk'taki yandaşları da burada el-Melikü's-Sâlih'in otoritesini sarsmaya yönelik gizli faaliyetlerde bulunuyorlardı²⁸⁴. Aslında el-Melikü's-Sâlih'e sadakatle hizmet eden birçok kişi bu durumun farkında idi. Ne var ki biri el-Melikü's-Sâlih'e İmâdeddîn İsmail'in Dımaşk'a yönelik faaliyetleriyle ilgili bir şey söylemeye kalkışsa anında tersleniyordu. Bu durumda el-Melikü's-Sâlih'in gazabına uğramamak için daha fazla konuşmuyorlardı²⁸⁵. Anlaşıldığı kadarıyla es-Sâlih, amcasının Dımaşk'a saldıracağını beklemiyordu. Çünkü Dımaşk'tan çıkarken herhangi bir saldırı anında şehri koruyacak bir birlik bırakmamıştı²⁸⁶. es-Sâlih amcasının Dımaşk'ı kuşatmaya cesaret edemeyeceğini düşündüğünden son ana kadar ondan şüphelenmemişti.

Fakat sonunda İmâdeddîn İsmail'in Nâblus'a gelişi çok fazla gecikince es-Sâlih şüphelenmeye başladı. Tabip Sa'deddîn ed-Dımaşkî'yi, İsmail'in neden geciktiğini öğrenmesi için özel elçisi olarak Ba'lebek'e gönderdi. Sa'deddîn, el-Melikü's-Sâlih'i günlük olarak haberdar etmek için yanına bir posta güvercini almıştı. Sa'deddîn Ba'lebek'e gelince İmâdeddîn İsmail'in hazırlıklarının Nâblus'a yönelik olmayıp Dımaşk'ı kuşatmaya mâtuf olduğunu gördü. Fakat bu esnada ilginç bir olay yaşandı. es-Sâlih İsmâil'in kurnaz veziri Emînüddevle es-Sâmîrî, Sa'deddîn'in getirdiği güvercini fark etti ve bunu gizlice başka bir posta güverciniyle değiştirdi. Böylece Sa'deddîn'in Nâblus'a gönderdiği güvercin, Ba'lebek kalesine İmâdeddîn İsmail'in yanına geliyordu. O da Nâblus'a varmak üzere olduğunu belirten sahte mesajları Sa'deddîn'in getirdiği güvercinle el-Melikü's-Sâlih'e gönderiyordu²⁸⁷.

İsmail, Ba'lebek'teki hazırlıklarını tamamlayınca el-Melikü's-Sâlih'ten oğlu el-Mansûr Mahmud'u göndermesini rica etti. Güya kendisi Mısır seferinde iken Ba'lebek'teki işlerini oğlu yürütecekti. İmâdeddîn İsmail'in kurduğu tuzağın farkına varamayan es-Sâlih, isteğini kabul ederek Mahmud'u gönderdi²⁸⁸. Aynı anda oğlu el-Melikü'l-Muğîs'i ise Dımaşk'a gönderdi. es-Sâlih'in oğlu el-Muğîs'i Dımaşk'a gönderme sebebi tam olarak bilinmemektedir. Eğer İbn Vâsıl'ın bildirdiği gibi Dımaşk'ı

²⁸⁴ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 359; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 226.

²⁸⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 359.

²⁸⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 396.

²⁸⁷ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 363; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 220-221; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200.

²⁸⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 363; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 221-222.

koruması için gönderilmişse²⁸⁹ bu, es-Sâlih'in İmâdeddîn'in planlarından haberdar olduğunu gösterir ki bu durumda oğlu Mahmud'u ona göndermesi imkânsız olurdu. Kaldı ki İbn Vâsıl, el-Melikü'l-Müğîs'le birlikte herhangi bir askerî birliğin gönderildiğinden de bahsetmez. Bu durumda İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiler gerçeğe daha yakındır. İbnü'l-Cevzî, el-Melikü's-Sâlih'in İsmail'in verdiği sözlere itibâr ettiğini, sözünde durmayacağını tahmin edemediğini belirtir²⁹⁰.

Dımaşk, şehri koruyacak herhangi bir birliğin bulunmamasından dolayı savunmasız kalmıştı. Bu esnada gelişen ilginç bir olay Dımaşk'ı ele geçirmek isteyen İmâdeddîn İsmail ile Hıms sahibi Şîrkûh'un elini oldukça güçlendirmişti. el-Melikü's-Sâlih'le ittifak halinde bulunan Hama sahibi el-Muzaffer Mahmûd, Ba'lebek ve Hıms'ta kurulan planlardan haberdar idi. Muzaffer Mahmûd, Dımaşk'a iyi donatılmış bir takviye birliği göndermek için hazırlıklara başladı. Dımaşk'ı savunmaya gidecek bu birliğin Şîrkûh'un saldırısına uğramaması için ilginç bir hileye başvurdu. Buna göre Muzaffer'in Hama'yı Frenkler'e²⁹¹ teslim edeceği söylentisi yayılacak ve hazırladığı birliğin komutanı olan Seyfeddîn b. Ebî Ali el-Hezbanî de emrindeki askerlerle birlikte Muzaffer'e karşı çıkıp onu terk etmiş görünecekti. Plana göre Muzaffer, Seyfeddîn'i yanında kalması için ikna etmeye çalışmış, Seyfeddîn ise askerleriyle birlikte onun ısrarlarını dinlemeyip Dımaşk'a doğru hareket edecekti. Seyfeddîn, kurdukları plana uygun şekilde Hıms yakınlarındaki Kadeş Gölü kıyısında karargah kurdu. Bu arada kurgulanan bu plandan casusları vasıtasıyla haberdar olan Şîrkûh, haberi yokmuş gibi davranarak Seyfeddîn'le görüşmek istediğini bildirip onu yanına çağırdı. Seyfeddîn, Şîrkûh'un davetine icabet etti ve kendisine Muzaffer'in Hama'yı Frenkler'e teslim etme niyetinde olduğunu bu yüzden onu terk ettiğini bildirdi. Şîrkûh, kendisini iyi karşıladı ve Hıms'ın girişinde vereceği ziyafete onu ve önemli adamlarını davet etti. Sonra da davete icabet edenleri Seyfeddîn el-Hezbânî ile birlikte tutuklayarak hapse attı. Geride kalanlar ise kaçtı. Şîrkûh tutukluların mallarını müsadere etti ve onlara acımasızca

²⁸⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 222.

²⁹⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 364.

²⁹¹ Kaynaklarda zikredilen bu Frenkler, Safer 637/Eylül 1239'da Theobald of Champagne öncülüğünde düzenlenen yeni bir Haçlı seferine katılanlardı. Bu sefer, Frederick II ile el-Melikü'l-Kâmil arasında yapılan antlaşmanın sona ermesiyle Papa Gregory IX'ın çağrısı üzerine gerçekleştirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, III, 211-217; Stevenson, *The Crusaders in the East*, 317-318.

işkence yapmaya başladı. Yapılan işkencelere dayanamayan Seyfeddîn ve çok sayıda önemli kişi hayatını kaybetti²⁹².

İbn Vâsıl, hapiste iken işkenceye maruz kalan ve ölenler arasında Hama'nın önde gelen iki doktorundan bahsetmektedir. Bunlardan biri Muhammed b. Ebü'l-Hayr et-Tabîb diğeri ise Zeyneddîn b. Sa'deddîn el-Hakîm idi. Bu iki doktor Melik Muzaffer nezdinde itibârı olan, tıp ilminde kendilerine itimad edilen tabiplerdi²⁹³.

el-Melikü'l-Muzaffer'in Dimaşk'ı muhafaza etmek için kurduğu plan böylece sonuçsuz kaldı. Bütün bu gelişmeler yaşanırken el-Melikü's-Sâlih hâlâ Nâblus'ta idi. Hama sahibi Muzaffer'in Dimaşk'ı kurtarma planı başarısızlıkla sonuçlandığından İmâdeddîn İsmail'in Dimaşk'ı kuşatması için şartlar tamamen elverişli hâle gelmişti. Safer 637/Eylül 1239'un sonlarında İmâdeddîn, piyade ve süvarilerden oluşan ordusuyla Ba'lebek'ten Nâblus'a gitiği izlenimini vererek yola çıktı²⁹⁴. Geceyi Mecdel'de²⁹⁵ geçirdi. Burada el-Melikü's-Sâlih'e bir mektup göndererek Nâblus'a doğru yola koyulduğunu söyledi. Bu son mektubuyla es-Sâlih'in durumdan haberdar olmasını biraz daha geciktirmeyi ve Dimaşk'ı rahat bir şekilde ele geçirmeyi amaçlamıştı. Fakat ertesi gün erkenden Dimaşk'a doğru ilerlemeye başladı. Akabetü'd-Dumr'a²⁹⁶ geldiğinde burada konaklayarak Hims sahibi Şîrkûh'un gelmesini bekledi. 27 Safer 637/28 Eylül 1239'un sabahında Ba'lebek ve Hims kuvvetleri Bâbü'l-Ferâdîs tarafından Dimaşk'a saldırmaya başladılar. İçeride bulunan adamlarının yardımıyla da korunmasız şehri bir saat gibi kısa bir süre içinde ele geçirdiler. İmâdeddîn İsmail Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra halka iyi davrandı. Onlara el-Melikü'l-Âdil'in nâibi sıfatıyla Dimaşk'ı yöneteceğini söyledi.²⁹⁷

el-Melikü's-Sâlih'in oğlu el-Müġîs Ömer, beraberindeki küçük bir birlikle herhangi bir destekten yoksun bir şekilde kalede direnmeye devam etti. Ertesi gün (28 Safer 637/29 Eylül 1239'da) es-Sâlih ve Şîrkûh kaleyi kuşatmaya başladılar. Kısa bir

²⁹² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 222-227; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200-201; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 396; Humphreys, *From Saladin*, 256-257; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 175-176.

²⁹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 226-227.

²⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397.

²⁹⁵ Mecdel veya Mecdel 'Ancar, Beyrut ve Dimaşk'ı birbirine bağlayan, Dimaşk'a 55 kilometre mesafede bulunan bir yerdir. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, V, 56-57; Humphreys, *From Saladin*, 257.

²⁹⁶ Akabetü'd-Dumri, Dimaşk'ın kuzeyinde, Ba'lebek yolu üzerinde bulunan mıntıkanın adıdır. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, II, 463.

²⁹⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 363-364; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 228-229; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 226; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 259.

süre direnen genç yaştaki el-Müġîs, babasından beklediği desteğin gelmeyeceğini anlayınca teslim olmak zorunda kaldı. İmâdeddîn, teslim olması karşılığında serbest bırakma sözü verdiği el-Müġîs'i kalenin burçlarından birinde hapse atarak açlığa mahkum etti²⁹⁸.

İmâdeddîn İsmail ve el-Mücâhid Şîrkûh, iyi uyguladıkları planlarıyla Eyyûbî Devleti'ndeki güç dengelerini yeniden değiştirdiler. Bu son hamleyle el-Melikü's-Sâlih'in, İmâdeddîn İsmail'in ve en-Nâsır Dâvûd'un hak sahibi olduğunu iddia ettiği Dimaşk, İmâdeddîn'in eline geçmişti. İmâdeddîn Dimaşk'ı ele geçirmekle bu üç hükümdâr arasındaki mücadelede dengeleri kendi lehine değiştirmiş görünüyordu. Fakat el-Melikü's-Sâlih'in düzenleyeceği bir saldırıyla karşılaştığında Dimaşk'ı koruyup koruyamayacağı şüpheliydi. Aslında el-Melikü's-Sâlih, rakiplerine kıyasla hem mâli kaynaklar açısından hem de askerî güç bakımından daha iyi imkanlara sahipti. Emrindeki askerler Nâblus'ta konuşlanan ve sayısı 5000'i geçen orudadan ibaret değildi; Hârizmlilerden ve el-Cezîre'de bulunan birliklerinden de yardım alabilirdi. Fakat Mısır'ı fethedip büyük sultan olmayı umarken, Dimaşk'ın beklenmedik şekilde elinden çıkması hesaplarını alt üst etmişti. el-Cezîre'den yardım almasının önünde Dimaşk engeli vardı. Bu durumda yapabilecekleri, Nâblus'taki ordunun ona göstereceği sadakatle sınırlıydı. Diğer taraftan en-Nâsır Dâvûd'un durumu da iyi değildi. el-Melikü's-Sâlih'in Mısır seferi esnasında ona ait yerleri alması gücünü daha da zayıflatmıştı. Dimaşk'ı alabilmesi imkansız gibi gözüküyordu. Bu şartlarda en-Nâsır Dâvûd'un elindeki tek koz el-Melikü's-Sâlih'e karşı Kahire'de ikamet eden II. el-Âdil'le ittifak kurmaktı ki o da bu kozu kullanmak amacıyla Mısır'a gitmişti²⁹⁹.

el-Melikü's-Sâlih, amcasının Dimaşk'a saldıracağını öğrenince üstâdüddârı Hüsâmeddîn b. Ebî Alî'yi bir destek birliğiyle Dimaşk'ı korumaya göndermişti. Fakat Hüsâmeddîn, Kûsve'ye³⁰⁰ varınca Dimaşk'ın kuşatıldığını öğrendi ve şehri kurtarmaktan ümidini kesti. Arkasından gelen el-Melikü's-Sâlih'i durumdan haberdar etmek için zaman kaybetmeksizin Baysan'a döndü. el-Melikü's-Sâlih, amcasının Dimaşk'a saldırdığını duyar duymaz ordusuyla birlikte harekete geçmişti. Oğlu el-Müġîs ve yanındaki küçük bir birlik tarafından savunulan Dimaşk kalesi düşmeden önce

²⁹⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 364; İbnü'l-'Adîm, *Buġye*, IV, 1809.

²⁹⁹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200; Humphreys, *From Saladin*, 257; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 57.

³⁰⁰ Dimaşk'tan Mısır'a doğru yola çıkan kabilelerin ilk konaklama yeri olan el-Kûsve, Dimaşk'a bir günlük mesafede bulunan bir köydür. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 461.

yetişmek istiyordu. Ne var ki Kûsayr-ı Mu'înuddîn denilen yere vardığında kalenin düştüğünü öğrendi. Böylece Dımaşk'ı kurtarmaya yönelik ümitleri tamamen yıkıldı³⁰¹.

9. el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'a İltica Etmesi

el-Melikü's-Sâlih'in ordusu bütün heybetine rağmen karma bir orduydı. Mısır'da II. el-Âdil'in kendilerine karşı takındığı olumsuz tavırlardan gücenip es-Sâlih'e katılan askerler, esasında parlak bir istikbal ve zafer ümidiyle gelmişlerdi. Dımaşk'tan gelen emirler ve askerlerin çoğu da daha müreffeh bir gelecek adına es-Sâlih'in ordusuna katılmışlardı. Bu sâiklerle toplanan askerler, es-Sâlih'in zor durumda olduğunu görünce onun yanında kalmanın kendileri için olumsuzluklara neden olacağını düşünmeye başladılar. Özellikle Dımaşk'tan gelenler, arkalarında bıraktıkları ailelerinin ve mallarının helâk olmasından korktular³⁰². Dımaşk'tan gelen emirler "Senin yanında kalmamızın imkanı kalmadı. Eřlerimiz ve çocuklarımız Dımaşk'ta. Dımaşk'a dönmemiz için bize izin ver"³⁰³ diyerek ayrılmak istediler. Emirleri zorla yanında tutmanın bir faydasının olmayacağını düşünen es-Sâlih, onlara izin verdi. Dımaşk'a dönenler arasında amcaları el-Melikü'l-Muizz'le el-Melikü'l-Emced, Ba'lebek sahibi el-Emced'in oğulları el-Muzaffer Takiyeddîn ile es-Saîd Münüddîn ve Hıms sâhibi el-Mücâhid'in oğlu el-Muzaffer de bulunmaktaydı. En yakın adamlarından biri olan Şihâbeddîn Fâhir bile es-Sâlih'ten ayrılarak Dımaşk'a gitmişti. Yine, yakın arkadaşlarından biri olan ve daha önce Hârizmlilerle es-Sâlih arasında sulh tesis eden Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf da Dımaşk'a gitmek için izin istemiş ve kendisine izin verilmişti. Bu emirlerin ayrılmasından sonra Dımaşk'tan gelerek orduya katılan askerlerin tamamı geri döndüler. el-Melikü's-Sâlih'in yanında üştâduddârı Hüsâmeddîn, inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr ve emir-i candarı Zeyneddîn'in dâhil olduğu az sayıda emir ve 70 kişilik bir Memlûk grubu kalmıştı. Bu esnada yanından hiç ayrılmayan eşi Ümmü Halil (Şeceretüddür) ise ona moral vermeye çalışıyordu³⁰⁴.

³⁰¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 230-232; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 364; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397.

³⁰² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 227; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 259.

³⁰³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 233; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 177.

³⁰⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 233-234; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 364; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397.

el-Melikü's-Sâlih, yanında kalan az sayıda kişi ile ne yapacaklarına dair istişare etmeye başladı. İstişare esnasında üç farklı görüş ortaya çıktı. Bir grup, Şekîf³⁰⁵ denilen yere gidip orada yeni bir ordu oluşturma'nın uygun olacağını önerdiyse de es-Sâlih, İmâdeddîn İsmail'in kendilerini takip etmesi ihtimalinden dolayı bu teklife sıcak bakmadı. Diğer bir grup ise Doğu'ya Hasankeyf'e gitmeyi önerdi fakat es-Sâlih, oranın uzak olduğu gerekçesiyle bu öneriyi de kabul etmedi. Sonunda Nâblus'a gidip amcasının oğlu en-Nâsır Dâvûd'a sığınmaya karar verdi. Geceyi Kûsayr-ı Mu'ineddîn denilen yerde geçiren el-Melikü's-Sâlih ve beraberindekiler, ertesi sabah erkenden Nâblus'a doğru yola koyuldular. Yolda bedevilerin saldırısına uğradılar. Şiddetli bir çarpışmadan sonra bedevileri yenip yollarına devam ettiler³⁰⁶.

el-Melikü's-Sâlih, Nâblus'a vardktan sonra Kerek'te bulunan en-Nâsır Dâvûd'a sığınma talebinde bulundu³⁰⁷. Dâvûd, Kahire'den yeni dönmüştü. İmâdeddîn İsmâil'in Dimaşk'ı ele geçirmesine göz yuman II. el-Âdil'e kızgındı. Kendisinin Dimaşk'ı yönetmeye daha layık olduğunu düşünüyordu. Bu ortamda es-Sâlih'in kendisine iltica etmesinden memnun kalmıştı. Zira es-Sâlih, onun Dimaşk'ı yeniden kazanma mücadelesinde güçlü bir müttefiki olabilirdi.

en-Nâsır Dâvûd, es-Sâlih'i karşılamaları için İmâdeddîn b. Mûsek ile Zahîrûddîn Sungur el-Halebî'yi³⁰⁸ 300 süvari ile Nâblus'a gönderdi. es-Sâlih'e, sığınma talebinin efendileri tarafından kabul edildiğini hatta el-Muazzam'ın Nâblus'ta bulunan sarayına yerleşmesinin Dâvûd'u onurlandıracağını söylediler. Fakat birkaç gün sonra mültecilere, Theobald of Champagne öncülüğündeki Haçlılar'ın sahil boyunca yeni bir saldırı başlattıkları söylendi. es-Sâlih'le birlikte gelen askerler de, Dâvûd'un gönderdiği birliğe eşlik ederek Haçlıları püskürtmek için Nâblus'tan ayrıldı. Aslında işin aslı görüldüğünden farklıydı. Haçlılar saldırı başlatmamışlardı. Dâvûd, es-Sâlih'i

³⁰⁵ Şakîf veya Şakîf-u Arnon, Sahil Bölgesi ile Dimaşk arasında, Banyas yakınlarında bulunan son derece korunaklı bir kaledir. Bkz. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, III, 356.

³⁰⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 235-236; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 32-33.

³⁰⁷ İbn Vâsıl ve Makrîzî II. el-Âdil ile araları bozulan en-Nâsır Dâvûd'un Kerek'e geldikten sonra es-Sâlih'in Nâblus'ta olduğunu öğrenir öğrenmez ona haber göndererek gönlünü aldığını ve yardım etme vaadinde bulunduğunu söyler. (İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 239; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I, 397.) Bu durumda Dâvûd, es-Sâlih'in sığınma talebini aldıktan sonra onu davet etmiş olmalıdır veya es-Sâlih, Dâvûd'un bu tavrı üzerine ona sığınmayı düşünmüş olmalıdır.

³⁰⁸ Zahîreddîn Sungur, V. Haçlı seferi sırasında el-Melikü'l-Kâmil'e yardım etmek için Suriye'nin kuzeyinden gelen ilk birliği komuta eden Mübârizeddîn Sungur el-Halebî'nin oğludur. Sungur, Haleb'in önemli emirlerinden biridir. Bkz. İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, VI, 2560; Humphreys, *From Saladin*, 456.

askerlerinden ayırarak Kerek'e getirtmek için Haçlı saldırısı haberini bilerek ortaya atmıştı. Bu plan sonucunda Nâblus'ta yalnız bırakılan es-Sâlih, eşi Şeceretüddür ve Memlûk emiri Rukneddîn Baybars es-Sâlihî³⁰⁹ ile birlikte Kerek'e götürüldü³¹⁰.

el-Melikü's-Sâlih, Kerek'e vardığında en-Nâsır Dâvûd kendisini nezâketle karşıladı ve saltanat sarayında gözaltına aldı. Annesine ve karısına es-Sâlih'in hizmetinde kusur etmemelerini söyledi. Ona haber göndererek, "Seni burada kerdeşin II. el-Âdil ve amcan İmâdeddîn'den korumak için tutuyorum. Şayet seni burada tutmazsam kerdeşin ve amcan seni yakalayıp helak ederler" dedi³¹¹. Dönemin iki önemli âlimi ve devlet adamı Şihâbeddîn ve Necmeddîn b. Şeyhülislâm'ı³¹² es-Sâlih'in yanına vererek ona arkadaşlık yapmalarını emretti. Dâvûd'un oğulları da el-Melikü's-Sâlih'in hizmetini görüyorlar, istediği yemekleri ve elbiseleri temin ediyorlardı. el-Melikü's-Sâlih'in yakın adamlarına da ihsanda bulunan Dâvûd, onları Kerek'te kalıp kalmamaları hususunda serbest bıraktı. Onlara zamanı geldiğinde efendilerini serbest bırakacağını ve ona yardım edeceğini söyledi. Aralarında inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr ve Şihâbeddîn b. Sa'deddîn'in olduğu çok sayıda adamı, es-Sâlih'in yanında kalmayı tercih etti. Yalnız, üstâduddârı Hüsâmeddîn b. Ebî Alî ile emîr-i candarı Zeyneddîn, es-Sâlih'ten izin alarak Dımaşk'a gittiler. Dımaşk'a gittiklerinde kötü bir sürprizle karşılaştılar. İmâdeddîn İsmail onları tutuklayarak hapse attı. Birkaç gün sonra Zeyneddîn'i serbest bıraktıysa da Hüsâmeddîn'i ayaklarına prangalar takarak Dımaşk Kalesindeki el-Hıyale hapsinde tutmaya devam etti. İbn Vâsıl, o sıralarda kendisinin de Dımaşk'ta olduğunu, çoğu zaman kaleye tırmanarak hapiste bulunan Hüsâmeddîn ile bir araya geldiklerini söyler³¹³.

³⁰⁹ *El²*'de "Baybars I" maddesini yazan Gaston Wiet, Baybars es-Sâlihî'nin Bahrî Memlûklerin dördüncü sultanı Baybars el-Bundukdârı olduğunu söylese de bu bilgi yanlıştır. Bkz. G. Wiet, "Baybars I", *El²*, I, 1124. Bu iki şahıs birbirinden farklıdır. Baybars es-Sâlihî, La Forbie savaşında Eyyübî ordusunu komuta eden önemli emirlerden biridir. Ancak kısa süre sona hapse atılmış ve daha sonra el-Melikü's-Sâlih'e sadakatsizliği nedeniyle idam edilmiştir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 240; Humphreys, *From Saladin*, 456; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 178.

³¹⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 364-365; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 239-240; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397-398.

³¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 241.

³¹² Şihâbeddîn ve Necmeddîn bin Şeyhülislam, en-Nâsır'ın en yakın arkadaşlarından ve emirlerinden idi. Şihâbeddîn, askerî yeteneklerinin yanında faziletli bir fakih olup Dımaşk'taki Cârûhiyye medresesinde ders veriyordu. el-Melikü's-Sâlih, daha sonra Mısır'ı alıp sultanlığını ilan ettikten sonra Kerek'te kendisine arkadaşlık yapan bu iki şahsı unutmamış ve onlara ikramda bulunmuştur. Şihâbeddîn'i, devrinin prestijli mahkemelerinden olan Dârü'l-'Adl'e tayin ederek onurlandırmıştır. Diğer kardeş Necmeddîn ise Dimyat'ta Frenkler'e karşı savaşırken şehid olmuştur. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 241-242.

³¹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 243; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397-398; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 32-34.

Öte yandan II. el-Âdil kardeşinin en-Nâsır Dâvûd'un elinde olduğunu öğrenince çok sevindi. Kahire'yi süsleyerek büyük bir eğlence tertip etti³¹⁴. Hemen Alâeddîn b. en-Nâblusî'yi³¹⁵ Dâvûd'a elçi olarak gönderdi. 100.000 dinar³¹⁶ karşılığında es-Sâlih'i kendisine göndermesini teklif etti. Fakat Dâvûd bu teklifi reddetti. Alâeddîn, durumu kendisine bildirince sinirlenen el-Âdil, bu sefer elindeki toprakları almakla Dâvûd'u tehdit etti. Fakat Dâvûd, Âdil'in sözlerine ve tehditlerine iltifat etmedi. Hims sahibi Şîrkûh ve İmâdeddîn İsmail de aynı minvalde teklifler sunmuş, en-Nâsır bu teklifleri de kabul etmemişti³¹⁷. Anlaşıldığı kadarıyla en-Nâsır Dâvûd'un ısrarla es-Sâlih'i elinde tutması ve pazarlık konusu yapmamasının birkaç nedeni vardı. Daha önce Kahire'ye II. el-Âdil'in yanına giden Dâvûd, onun zaaflarını görmüştü. Muhtemelen verdiği sözde durmayacağını düşünmüş, tehditlerinde ciddi olmadığını anlamıştı. Ayrıca İmâdeddîn İsmail'in Dimaşk'ı istila etmesine tepkisiz kalması da Dâvûd'u kızdırmıştı. Şîrkûh ve İmâdeddîn ise Dâvûd'un öteden beri istediği Dimaşk'ı ele geçirmiş hırslı kişilerdi. Onlara güvenmesi büyük yanlışlık olurdu. Bu durumda hedeflerine ulaşabilmesi için ittifak kurabileceği en uygun kişi el-Melikü's-Sâlih idi. Dâvûd, es-Sâlih'teki ciddiyeti ve sağlam iradeyi görmüş, Eyyûbi devletinin sultanlığına namzet olduğunu anlamıştı. Bu yüzden es-Sâlih'i teslim etmek istemiyordu.

en-Nâsır, el-Melikü's-Sâlih'ten istifade etmek için uygun bir fırsat beklerken Ürdün'ün batısındaki varlığını güçlendirecek bir gelişme yaşandı. 14 Rebîulevvel 637/ 14 Ekim 1239'da Henry of Bar öncülüğündeki büyük bir Haçlı birliği, II. el-Âdil'nin Mısır'ın sınırlarını muhafaza için gönderdiği bir öncü birlik tarafından Gazze yakınlarında püskürtülerek dağıtıldı. Henry of Bar ve Haçlılardan 1800 kişi öldürüldü. Ciddi anlamda moral bozukluğu yaşayan Haçlılar sonraki birkaç ay boyunca

³¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 244; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 398

³¹⁵ Aslen Nâblus'lu olan Alâeddîn, Nâblus kadısı Şemseddîn'in amcasının oğluydu. Faziletli bir adam olan Alâeddîn, II. el-Âdil'in itimat ettiği önemli emirlerden biriydi. 645/1247 yılında vefat etti. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 244; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 398; el-Fâhirî, *Târihü'l-Fâhirî*, Thk. Ö. Abdusselam Tedmurî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2010, I, 87.

³¹⁶ Makrîzî, el-Âdil'in es-Sâlih'i teslim etmesi karşılığında Dâvûd'a 400.000 dinar ve Dimaşk'ı vermeyi teklif ettiğini, Dâvûd'un ise Dimaşk kendisine teslim edildikten sonra kardeşini verebileceğini bildirirse de (Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 398.) temel kaynaklarımız Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Vâsıl bu bilgileri doğrulamaz.

³¹⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 365; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 244-245; İbn Haldun, *Târih*, V, 412.

toparlanamadılar³¹⁸. Haçlılar'ın hezimete uğratıldığı bu esnada Kudüs'teki hristiyanlar el-Melikü'l-Kâmil ile II. Frederick arasında yapılan antlaşmaya³¹⁹ aykırı olarak Kudüs'teki burçları tahkim faaliyetlerine başladılar. Kudüs'ün batısında Hz. Dâvûd'a (a.s.) nisbet edilen burcun³²⁰ bulunduğu kale bölgesini tamir ettiler. Bunun üzerine en-Nâsır Dâvûd yanına el-Melikü's-Sâlih'in de askerlerini alarak Kudüs'e yöneldi. Frenklerin yeni yaptığı burcu mancınıklarla döverek onları teslim olmaya zorladı. 21 günlük bir muhasardan sonra 9 Cemâziyelevvel 637/7 Aralık 1239'da en-Nâsır'ın verdiği eman karşılığında Frenkler teslim oldular. Böylece Kudüs antlaşmayı bozan Frenklerden temizlendi³²¹.

en-Nâsır Dâvûd Kudüs'ü fethettiği gün Halîfenin elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî, en-Nâsır, II. el-Âdil ve es-Sâlih arasında sulh temin etmek amacıyla Cemâleddîn b. Matrûh'la birlikte Kahire'den Kudüs' gelmişlerdi. Burada en-Nâsır Dâvûd'un Kudüs fethini övdükten sonra Dimaşk'a İmâdeddîn İsmail'in yanına gittiler. Fakat bu görüşmelerden de bir sonuç alınamadı. İmâdeddîn İsmail ile II. el-Âdil antlaşmayı kabul etmiş fakat Dâvûd, Dimaşk kendisine verilmediği için antlaşmaya yanaşmamıştı³²².

Hatırlanacağı üzere Cemâleddîn b. Matrûh, el-Melikü's-Sâlih'in Dîvânü'l-ceyş başkanıydı³²³. Cemâleddîn, Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin diplomatik çabalarının sonuç vermediğini görünce es-Sâlih'in müttefiki olan Hama'ya gitmeye karar verdi. Burada Hama sahibi el-Muzaffer Mahmûd ile, el-Melikü's-Sâlih'in serbest bırakılmasına dâir istişarelerde bulundu. Bu istişareler sonucunda Cemâleddîn'in doğuya giderek Hârizmlilerle görüşmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Harran'a geçerek Hârizmlilerin

³¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400; Sidney Painter, "The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Champagne" (Ed. Kenneth M. Setton), *The Later Crusades, 1189-1311*, II, 476; Humphreys, *From Saladin*, 261.

³¹⁹ 18 Şubat 1229 yılında yapılan bu antlaşmaya göre Kudüs, Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerif'in müslümanların elinde kalması ve müslümanların serbestçe ibadet etmeleri şartıyla Haçlılar'a bırakılmıştı. Antlaşmanın şartlarında biri de Kudüs'te herhangi bir imar faaliyetinin yapılmaması ve şehrin harab olarak kalmasıydı. Bu antlaşmanın şartları iki tarafı da memnun etmemiş gerek el-Kâmil gerekse II. Frederick ciddi eleştirilere uğramıştır. Batı dünyasında bu antlaşma hristiyanlar adına utanc verici olarak adlandırılmış, bir teslimiyet olarak kabul edilmiştir. Antlaşmanın detayları hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 481; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 241-252; Sibt, *Mir'ât*, XXII, 296-301; Stevenson, *The Crusaders*, 312-313; Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil", *DİA*, XXIX, 68-70.

³²⁰ el-Melikü'l-Muazzam 616/1219'da Kudüs'ün surlarını tahrir ederken şehrin savunmasında önemli bir işlevi olan bu sura dokunmamıştı. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 246.

³²¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 246-247; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 399; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 201; İbn Haldun, *Târîh*, V, 412; Stevenson, *The Crusaders*, 317.

³²² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 247-248; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

³²³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 209.

lideri Hüsâmeddîn Berkehan ile görüştü. İbn Matrûh'un amacı, Berkehan'ı es-Sâlih'e yardım etmesi hususunda ikna etmektir. Bu amaçla en-Nâsır Dâvûd adına düzenlenmiş bir mektubu Berkehan'a verdi. Bu mektupta Dâvûd, el-Melikü's-Sâlih'i amcası İmâdeddîn ve kardeşi II. el-Âdil'den korumak için yanında tuttuğunu, yakında serbest bırakıp sultan yapacağını söylüyordu. İlâveten, Hârizmlilerin derhal harekete geçip Hıms ve Halep beyliklerine saldırmalarını istiyordu. Bu şekilde görevini tamamlayan Cemâleddîn, Hama'ya dönerek gelişmeleri takip etmeye başladı³²⁴.

Kaynaklarda Cemâleddîn'in bu mektubu en-Nâsır Dâvûd'dan ne zaman ve nerede aldığından bahsedilmez. Burada iki ihtimal söz konusu olabilir: Cemâleddîn, Halîfenin elçisi İbnü'l-Cevzî ile birlikte Kahire'den Kudüs'e uğrarken Dâvûd ile görüşmüştü. Bu esnada Dâvûd gizlice bu mektubu ona vermiş olabilir. Bu durumda es-Sâlih'in serbest bırakılmasına yönelik planların yapılmasına Kudüs'te başladığını söyleyebiliriz. Daha mantıklı görünen diğer ihtimal ise Cemâleddîn'in Hama sahibi el-Muzaffer ile birlikte bu mektubu Dâvûd adına kaleme almalarıdır. Mektubta Hârizmlilerin Hıms ve Halep beyliğine saldırmaları isteniyordu ki bu, Hama sahibi el-Muzaffer'in en çok istediği şeydi. Zira el-Muzaffer'in Hıms ve Halep beylikleriyle ciddi sorunları olup onların verdiği sıkıntılardan kurtulmak istiyordu.

Öte yandan el-Melikü's-Sâlih'in serbest kalmasını isteyen fakat bunu açık bir şekilde dillendiremeyen önemli bir grup vardı. Sincar kadısı Bedreddîn Yûsuf bunlardan biriydi. İmâdeddîn İsmail, Dımaşk'ı ele geçirince es-Sâlih'ten izin alıp Dımaşk'a gelmişti. Bedreddîn'e saygıda kusur etmeyen İmâdeddîn de onu Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e, aralarını düzeltmesi için elçi olarak gönderdi. Kalbi el-Melikü's-Sâlih'ten yana olan Kadı Bedreddîn, Keyhüsrev'le yaptığı müzakerelerde es-Sâlih'in faziletlerini anlatarak onu es-Sâlih'in tarafına çekti. Keyhüsrev'in es-Sâlih'e muvâfakatinden ve desteğinden emin olduktan sonra ordan ayrıldı. Dönüşü sırasında es-Sâlih'in serbest bırakıldığını öğrendi. İmâdeddîn İsmail'den korktuğu için Dımaşk'a gidemeyen Bedreddîn, İsmâîlilere sığındı. Alamut'ta yetişmiş olan İsmâîlilerin lideri Taceddîn, Bedreddîn'i kendisine teslim etmesini ısrarla isteyen İmâdeddîn'e onu teslim etmedi. Kadı Bedreddîn daha sonra el-Melikü's-Sâlih'in taraftarlarının toplandığı

³²⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 248-249; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

Hama'ya, el-Melikü'l-Muzaffer'in yanına geldi. Sonra da el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanat tahtına oturunca, 1240 yılında Kahire'ye gitti³²⁵.

Hama o sıralarda el-Melikü's-Sâlih'in tarafında bulunanların sığındığı güvenilir bir yer olmuştu. Hama sahibi el-Muzaffer'in es-Sâlih'e yakınlığını bilen çok sayıda asker ve âlim Hama'ya gelmişti. Cemâleddîn b. Matrûh, Sincar kadısı Bedreddîn, kadı Necmeddîn b. Ebî Asrun'un oğlu kadı İzzeddîn, el-Melikü's-Sâlih'in imamı Asîlüddîn el-İs'irdî gibi önemli şahıslar bunlardan bazılarıydı. Bu arada el-Muzaffer'in elçileri ve casusları el-Melikü's-Sâlih'in durumuyla ilgili sürekli olarak Hârizmlilerle ve en-Nâsır Dâvûd'la iletişim hâlindeydi³²⁶. Bütün bu çalışmaların amacı en-Nâsır Dâvûd üzerinde baskı kurarak, el-Melikü's-Sâlih'i serbest bırakmasının zeminini hazırlamaktı.

³²⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 249-251; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 181.

³²⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 251; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN SALTANAT DÖNEMİ, SİYASÎ ve ASKERÎ FAÂLİYETLER (637-647/1240-1249)

1.1. DİMAŞK FETHİNE KADAR GELİŞEN OLAYLAR

1.1.1. el-Melikü's-Sâlih'in en-Nâsır Dâvûd'la Anlaşması ve Serbest Kalması

Hama sâhibi el-Melikü'l-Muzaffer, Hama'da el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okutuyordu. Sonra onun adına hutbe okutmayı kesip Hama kadısı Şihâbeddîn İbrahim b. Abdullah b. Ebi'd-Dem'i, 637 yılının Ramazan ayında (Mart 1240) İmâdeddîn İsmail, II. el-Âdil ve en-Nâsır Dâvûd üçlüsüne elçi olarak gönderdi. Şihâbeddîn'in görünürdeki amacı el-Muzaffer'in es-Sâlih adına hutbe okutmayı bırakıp, II. el-Âdil adına hutbe okutmaya başladığını ve el-Âdil'e sadakatle bağlı olduğunu ilan etmektir. Esas amacı ise en-Nâsır Dâvûd'un el-Melikü's-Sâlih'i serbest bırakmasını ve Mısır'ı ele geçirmesi için ona destek sunmasını sağlamaktır. Bu amaçla yola çıkan Şihâbeddîn, önce Dimaşk'a İmâdeddîn İsmail'in yanına geldi. Buradaki elçilik vazifesini ifâ ettikten sonra zaman kaybetmeksizin Nâblus'a, en-Nâsır Dâvûd'un yanına gitti. el-Melikü's-Sâlih'in serbest bırakılmasını içeren mektubu en-Nâsır Dâvûd'a sundu. Dâvûd, mektuba olumlu cevap vererek es-Sâlih'i serbest bırakacağına dair yemin etti. Şihâbeddîn, Nâblus'taki aslî görevini de yerine getirdikten sonra Mısır'a vardı. II. el-Âdil'e verdiği mektupta Hama sahibi Muzaffer, es-Sâlih adına hutbe okutmayı bırakıp II. el-Âdil adına hutbe okuttuğunu ve bundan böyle sultanın sâdık bir kulu olduğunu ifâde ediyordu³²⁷.

Hama sahibi Muzaffer'in, müttefiki olduğu es-Sâlih adına hutbe okutmayı terk edip II. el-Âdil adına okutması ve doğrudan en-Nâsır Dâvûd'a elçi göndermemesinin sebepleri kaynaklarımızda zikredilmez. Muzaffer'in el-Melikü's-Sâlih'in hararetli bir taraftarı olduğu göz önüne alınırsa, onu kurtarmaya yönelik yaptığı planların başarıya ulaşması için böyle bir taktik geliştirdiği söylenebilir. es-Sâlih'in serbest kalmasına yönelik harcadığı yoğun diplomatik çabayı gizli bir şekilde yürütmenin önemini

³²⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 251-252; Saydem, *Cihâdû's-Sultan Sâlih*, s. 2.

kavrayan Muzaffer³²⁸, iki güçlü rakibi İmâdeddîn'i ve II. el-Âdil'i kuşkulandırmamak için el-Adil'in hâkimiyetini tanıdığını ilan etmek ve böylece onları, alınması muhtemel tedbirlerden yoksun bırakmak istemişti. Bu yüzden İmâdeddîn İsmail ve II. el-Âdil ile sulh tesis etme ihtiyacı hissetmişti.

Bu arada Abbâsî Halîfesinin elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzi, II. el-Âdil, en-Nâsır Dâvûd ve İmâdeddîn İsmail arasında sulh temin etmek için ısrarcı çabalarına devam ediyordu. Dımaşk'tan Mısır'a doğru yola koyulan Muhyiddîn, Nâblus'ta en-Nâsır ile tekrar bir araya gelmiş onu diğer ikisiyle ittifak kurması için ikna etmeye çalışmıştı. Fakat es-Nâsır, Dımaşk kendisine verilmediği sürece herhangi bir antlaşmaya razı olmayacağını bir kez daha bildirdiğinden Muhyiddîn eli boş bir şekilde Mısır'a gitmişti³²⁹.

el-Melikü's-Sâlih'i serbest bırakması yönünde Hama sahibinin yürüttüğü diplomatik girişimler, en-Nâsır üzerinde olumlu bir etki meydana getirmişti. Yanında bulunan İmâdeddîn b. Mûsek, Seyfeddîn b. Kılıç ve Zahîrûddîn Sungur el-Halebî gibi üç önemli emirin de es-Sâlih'le ittifak kurarak onu serbest bırakmasının daha iyi olacağı yönündeki telkinleri üzerine en-Nâsır, es-Sâlih'i serbest bırakmaya karar verdi. 637 Ramazan'ının sonlarına doğru (Nisan 1240), yedi aylık bir esaret döneminden sonra es-Sâlih'i serbest bıraktı³³⁰. es-Sâlih, Kerek'e gelen vezîri Bahâeddîn Züheyr'le birlikte Nâblus'a geldi. Nâblus'ta en-Nâsır'ın kendisi için kurduğu saltanat otağına indi. en-Nâsır, II. el-Âdil adına hutbe okutmayı bırakıp es-Sâlih adına hutbe okutmaya başladı. Böylece en-Nâsır, el-Melikü's-Sâlih'i Eyyûbî devletinin yeni sultanı olarak tanımış ve saltanatını ilan etmiş oluyordu. Bu arada el-Melikü's-Sâlih'in önceden birlikte olduğu arkadaşları ve Memlükleri serbest kaldığını duyunca yeniden etrafında toplandılar. Kâtibi Bahâeddîn, Emir Şihâbeddîn b. Sa'deddîn ve Şihâbeddîn b. el-Ğars gibi mühim şahsiyetler de onun yanında toplananlar arasındaydı³³¹.

el-Melikü's-Sâlih Nâblus'ta Ramazan bayramını geçirdikten sonra en-Nâsır'la birlikte Kudüs'e gitti. Kudüs'te Kutsal Kaya'nın yanında birbirlerine ittifak yemini

³²⁸ Hatırlanacağı üzere daha önce Dımaşk'ı İmâdeddîn İsmail ve Şîrkûh'tan korumak için yaptığı plan başarısızlığa uğramış ve sonuçları ağır olmuştu.

³²⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 252-253.

³³⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 365; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 85; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 202; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

³³¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 258-259; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400-401.

verdiler³³². Bu ittifakın şartları hakkında kaynaklarımızda farklı bilgiler rivayet edilmektedir. İbn Vâsıl, ikisinin, Mısır'ın el-Melikü's-Sâlih'e; Şam ve Bilâd-i Şark'ın en-Nâsır'a verilmesi üzerinde ittifak edip yeminleştiklerini söyler³³³. Makrîzî, bunlara ilaveten 200.000 dinarın da en-Nâsır'a verilmesinin kararlaştırıldığını zikreder³³⁴. İbnü'l-'Amîd'in rivayeti ise biraz daha farklıdır. Buna göre el-Melikü's-Sâlih, Mısır sultanı olduktan sonra Dimaşk'ı fethedip en-Nâsır'a teslim edecek ve ona 400.000 Mısır dinarı verecekti³³⁵. Fakat bu ittifakın içeriği hakkında en geniş ve doğru bilgiyi İbnü'l-Cevzî vermiş olmalıdır. Zira İbnü'l-Cevzî, bu bilgiyi Mısır'ı aldıktan sonra doğrudan el-Melikü's-Sâlih'den işittiğini söyler. İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre es-Sâlih, “en-Nâsır, yeryüzündeki sultanların yapmaktan aciz kalacağı şeyler üzerine bana yemin ettirdi; benden Dimaşk, Hıms, Hama, Halep, el-Cezîre, Musul, Diyarbekir ve diğer bazı yerler ile Mısır'ın yarısını, hazinelerdeki mal, para, at ve elbiselerin yarısını ve diğer başka şeyleri istedi. Ben ise baskı ve kılıç altında yemin ettim” demiştir³³⁶. Bu rivayete göre es-Sâlih, en-Nâsır'ın baskısıyla yemin etmiş olmalıdır. Veya daha sonra yemininde duramayacağını bildiğinden, hükmünün geçersiz olduğunu ifade etmek için kılıç korkusuyla yemin ettiğinin bilinmesini de istemiş olabilir³³⁷.

Antlaşmadan anlaşıldığı kadarıyla el-Melikü'n-Nâsır'ın el-Melikü's-Sâlih'ten istedikleri, muazzam bir servet değerindeydi. el-Melikü's-Sâlih'i bütün bir imparatorluğu hâkimiyeti altına alacak bir kuvvete sahip olarak tasavvur eden en-Nâsır, ondaki liderlik meziyetinin Mısır'ın kaynaklarıyla buluşmasından, büyük bir gücün ortaya çıkacağını anlamış ve bu güce zahmetsiz bir şekilde ortak olmak istemiştir. Ne var ki es-Sâlih tahta oturduktan sonra en-Nâsır'a verdiği sözleri tutmadığı gibi onu Mısır'dan uzaklaştırmıştır.

1.1.2. Tahta Geçmesi

el-Melikü's-Sâlih ve en-Nâsır Dâvûd, aralarında anlaşdıktan sonra küçük orduları eşliğinde Kudüs'ten Gazze'ye geçip burada karagahlarını kurdular. Bu arada II. el-Âdil

³³² Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 109-110.

³³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 259.

³³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 401.

³³⁵ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 29.

³³⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 366; Zehebî, *Târih*, XLVI, 34.

³³⁷ Nitekim Ebü'l-Fidâ, es-Sâlih'in zorla yemin ettirildiği gerekçesiyle Mısır'ı aldıktan sonra en-Nâsır'a verdiği sözü tutmadığını bildirir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 202.

onların Gazze'ye geçtiğini öğrenince ordusuyla birlikte Kahire'den çıkıp Bilbis'te karargâhını kurdu³³⁸. Şayet aralarında bir savaş patlak verecek olsaydı en-Nâsır ve es-Sâlih'in kuvvetleri el-Âdil'in ordusu karşısında dayanamazdı. Zira Kerek ordusu her bakımdan Mısır ordusundan daha zayıftı. Bu durumda onları zafere taşıyacak tek şey, II. el-Âdil'in önemli emirlerinin onu terk etmesi ve kendilerine katılmasıydı. II. el-Âdil Bilbis'te iken Dimaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'e Dimaşk ordusuyla birlikte yola çıkıp kendisine katılmasını emretti. Bunun üzerine İmâdeddîn, müttefiki Hıms sahibi el-Melikü'l-Mansûr İbrahim³³⁹ ile yola koyularak Sevad topraklarındaki Fevvâr denilen yerde ordugâhını kurdu³⁴⁰. Bu arada Gazze'de II. el-Âdil'in ordusundan ayrılarak kendilerine katılacak askerleri bekleyen en-Nâsır ve es-Sâlih, beklentileri gerçekleşmeyince Dimaşk ve Mısır ordusu arasında yok olma korkusuyla Nâblus'a çekildiler. Hatta en-Nâsır, ordusunun Mısır ve Dimaşk ordusuyla baş edemeyeceğini bildiğinden es-Sâlih'le birlikte Kerek'e sığınıp orda kendilerini savunmayı bile düşünmüştü³⁴¹. İbn Vâsıl'ın bildirdiği bir rivayette ise en-Nâsır, Mısır ordusundan beklenen destek gelmeyince, Kerek'e dönüp burada es-Sâlih'i tekrar hapse atıp İmâdeddîn ve II. el-Âdil ile antlaşmayı istemiş, bunu fark edip Kerek'e gitmekten vazgeçen es-Sâlih, bu yüzden daha sonra kendisine verdiği sözleri tutmamıştır³⁴².

Bu esnada el-Fevvar'da ordugâhlarını kuran İmâdeddîn ve İbrahim, es-Sâlih ve en-Nâsır'ın Nâblus'a çekildiğini öğrenince rahatlamışlardı. Zira onlar, es-Sâlih'le en-Nâsır'ın Gazze'ye gitmelerini Mısır'lı komutanlarla antlaşmalarına bağlamış, bu yüzden çok korkmuşlardı. es-Sâlih'le en-Nâsır'ın Nâblus'a dönmeleri ve II. el-Âdil'nin onlara karşı yürümek üzere Mısır'dan Bilbis'e gelmesi üzerine endişelerinden kurtulup sevinmişlerdi. Hatta Hıms'ın yeni sahibi İbrahim, en büyük rakibi olarak gördüğü Hama sahibi el-Muzaffer'e bu durumu bildiren kinayeli bir mektup yazmıştı³⁴³.

³³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 259; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 366.

³³⁹ el-Melikü'l-Mansûr İbrahim, yaklaşık elli altı yıl Hıms'ı yönettikten sonra, 19 Receb 637/14 Şubat 1240 tarihinde vefat eden babası el-Mücâhid Şîrkûh'un yerine geçmişti. İlk başlarda babasının siyasetini devam ettiren İbrahim bu bağlamda babasının müttefiki Dimaşk sahibi İmâdeddîn'e de destek vermişti. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 29; Reşîd Abdullah el-Cümeylî, "Hıms fî Asrî'l-Ümerâi'l-Eyyûbiyyîn", *el-Müerrihü'l-Arabî*, 10, 1979, 192.

³⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 259-260.

³⁴¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 202; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 401.

³⁴² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 260-261.

³⁴³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 261-262.

II. el-Âdil'in uyguladığı politikalar öteden beri Mısır'ın önde gelen emirlerini rahatsız ediyordu. el-Âdil, devlet işlerinde babası el-Melikü'l-Kâmil'in değer verdiği tecrübeli emirleri dışlamış, liyakatsiz insanları dost edinmişti. Genç yaşta saltanat tahtına oturması ve devlet gelirlerini oyun ve eğlenceye sarfetmesi de ayrı bir rahatsızlık oluşturmuştu³⁴⁴. Tüm bu nedenlerden dolayı babası döneminde önemli görevler üstlenen komutanların çoğu ve Eşrefî birliklerinin liderleri, II. el-Âdil'in devrilmesini istiyorlardı. Fakat II. el-Âdil'den sonra kimin tahta geçeceği konusunda anlaşıyorlardı. İzzeddîn Aybek el-Esmer'in başını çektiği Eşrefî emirler eskiden beri tanıdıkları Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in tahta geçmesinin daha uygun olacağını düşünüyordu. Kâmilî Memlûkler ve emirleri ise, el-Kâmil'in gerçek varisi olarak gördükleri es-Sâlih'ten yana tavır takınmışlardı. Bunlar sayı ve kuvvet bakımından Eşrefîlerden daha üstündü. Bu yüzden Eşrefîler istemedikleri halde es-Sâlih'in tahta geçmesine muvafakat ettiler³⁴⁵.

II. el-Âdil'i devirmek için bahane arayan emirler onun yakında kendilerini tutuklayacağına dair söylentiler üzerine harekete geçtiler³⁴⁶. Aybek el-Esmer liderliğindeki Eşrefî Memlûkler, Cevher en-Nûbî ve Şemsülhavas öncülüğündeki Kâmilî Memlûklerle birlikte Bilbis'te II. el-Âdil'in bulunduğu saltanat çadırına saldırı düzenlediler. Etrafını yağmalayıp çadırı istila ettiler. 8 Zilkade 637/31 Mayıs 1240 Cuma gecesi II. el-Âdil'i yakalayıp küçük bir çadırda gözaltına aldılar³⁴⁷. Çadırın etrafını kuşatarak gelmesi muhtemel herhangi bir yardım girişimini engellediler. Daha sonra zaman kaybetmeden el-Melikü's-Sâlih'e elçiler göndererek Mısır'a gelmesini ve tahta oturmasını talep ettiler³⁴⁸. II. el-Âdil yakalandığında Kürt emirlerden bazıları ona yardım etmek istedilerse de hazırlıksız olduklarından ve Memlûkler tarafından engellendiklerinden harekete geçemediler³⁴⁹.

Büyük umutlarla yola çıkan es-Sâlih ise Mısır'dan beklediği haberler gelmeyince endişeye kapılmıştı. Yaşadığı sıkıntılar onu çaresizliğe itmişti. Ancak ilahî yardımla kurtuluşa ereceğini düşünen es-Sâlih, Nâblus yakınlarında bulunan Tur

³⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 262; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402; Takkûş, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn*, 353.

³⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 263-264; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

³⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

³⁴⁷ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247.

³⁴⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 262-264.

³⁴⁹ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 25-26; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 167; Takkûş, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn*, 357.

Dağı'na çıkıp dua ediyordu. Birgün yine Tûr Dağında inziva halinde iken Bilbis'ten gelen bir elçi, II. el-Âdil'nin askerleri tarafından yakalanarak gözaltına alındığını haber verdi. Komutanlar, es-Sâlih'i Mısır'a davet ederek sultan olmasını ve tahta geçmesini istiyordu. Kimsenin beklemediği bu haberle sevince boğulan es-Sâlih, en-Nâsır'la birlikte Mısır'a yürümek için hazırlıklara başladı³⁵⁰.

Bilbis'ten aldıkları bu haberle hazırlıklara başlayan en-Nâsır ve es-Sâlih hızlıca hazırlıklarını tamamlayıp yola koyuldular. Mısır yolunda ilerlerken Bilbis'e varıncaya kadar her adım başı Mısır'dan gelen emirler ve askerler yeni sultan adayına sadakatlerini bildirerek hizmetine girdi. 19 Zilkade 637/11 Haziran 1240 Pazartesi günü Bilbis'e vardılar. es-Sâlih ertesi gün erkenden kardeşi el-Âdil'i alıp Kahire'nin yolunu tuttu. 24 Zilkade 637/ 15 Haziran 1240'ta³⁵¹ Kahire'de saltanat merkezi olarak kullanılan Kal'atül-cebel'e muzaffer bir sultan edasıyla girdi ve saltanat tahtına oturdu³⁵². Akabinde en-Nâsır Dâvûd gelerek daha önce de oturduğu Kahire'deki vezaret sarayına yerleşti. es-Sâlih, II. el-Âdil'i güvenli bir yerde hapse attıktan sonra emirlerden biat almaya başladı. Böylece iki yıl bir kaç ay³⁵³ süren II. el-Âdil devrinden sonra el-Melikü's-Sâlih dönemi başlıyordu. el-Melikü's-Sâlih'in tahta geçtiğini öğrenen halk Mısır'ı süsleyerek kutlamalara başladı. İnsanlar es-Sâlih'i, sahip olduğu cesaret ve asaletinden dolayı sevdikleri gibi saltanatın da onun hakkı olduğunu düşünüyorlardı. Bu yüzden onun gelişi Mısır'da büyük sevinçle karşılandı³⁵⁴.

el-Melikü's-Sâlih'in saltanata uzanan zafer yürüyüşüne baktığımızda, hemen her adımında kaybetmekle karşı karşıya kaldığı bir sürü badireyi atlattığını görürüz. el-Kâmil'in vefatından sonra es-Sâlih'in, birgün Eyyûbîlerin büyük sultanı olacağı söylenseydi az sayıda kişi inanabilirdi fakat kimse onun bu inanılması güç olaylar dizisinden sonra sultan olacağını tahmin edemezdi. el-Melikü's-Sâlih Mısır seferine

³⁵⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 366; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 261.

³⁵¹ İbnü'l-'Amîd ve Makrîzî bu tarihi 23 Şevval olarak vermektedir. (Bkz. İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 29; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403.) İbn Hallikân ise el-Melikü's-Sâlih Kahire'ye girdiği sırada orada olduğunu, es-Sâlih'in şehre 27 Zilkade Pazar günü saat 02.00'da girdiğini belirtir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 85. el-Âdil'in Zilkade'nin sekizinde tutuklandığını göz önüne alırsak es-Sâlih'in Kahire'ye girişinin Zilkade ayında olduğunu söyleyebiliriz.

³⁵² İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

³⁵³ Bazı kaynaklar II. el-Âdil'in saltanat süresini 2 yıl 2 ay 18 gün olarak vermektedir. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 401-402; *Târihü'l-Meliki'l-Eşref Kayıtbay*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmuri, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2003, 52. Fakat el-Adil'in tutuklandığı tarihi 8 Şevval olarak bildirdiğinden biz İbn Vâsıl tarafından verilen bilgiyi tercih ettik.

³⁵⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 266-267; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403.

çıkarken Dimaşk'ı amcası İmâdeddîn İsmail'e kaptırmıştı. Ordusu dağılmış bir halde Kerek sahibi en-Nâsır'a iltica etmiş, yedi ay rehin kaldıktan sonra serbest bırakılmıştı. Tekrar Mısır'a yürüyeceği bir sırada Mısır ordusu ile Şam ordusu arasında kalmış, yok olmaktan kurtulmak için Nâblus'a, Tur Dağı'na sığınmıştı. Tam umudunu yitirmek üzereyken kardeşi el-Âdil'in, emirleri tarafından yakalanıp gözüaltına alınması ve Mısır'a davet edilmesi üzerine süreç bu sefer geri dönüşü mümkün olmayacak bir şekilde lehine işlemiş ve es-Sâlih kendisini Eyyûbî Devleti'nin tahtında bulmuştu. Yalnız bu süreçte es-Sâlih'in kararlılığı ve devletin başına geçme iradesi onu her türlü olumsuzluğa karşı zinde tutmuş, hedefine ulaşmasına yardımcı olmuştu.

1.1.3. Elçileri Kabulü

el-Melikü's-Sâlih, Kahire'ye girdiğinde Abbâsî Halîfesinin elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî, Hama sahibi el-Muzaffer'in elçisi İbn Ebü'd-Dem ve Haleb sahibi en-Nâsır Yusuf'un elçisi Kemâleddîn İbnü'l-'Adîm Kahire'deydiler. es-Sâlih, elçilerin varlığını zaferini ilan etmek için uygun bir fırsat olarak gördü. Elçileri huzuruna kabul edip her biriyle ayrı ayrı ilgilendi. el-Muzaffer'in elçisi İbn Ebü'd-Dem'i çağırarak ona ikramda bulunduktan sonra Hama'ya gönderdi. Haleb elçisi İbnü'l-'Adîm'e Dayfe Hatun'a saygılarını bildiren ve desteğini talep eden bir mektup verdi³⁵⁵. Halîfe'nin elçisine daha önce II. el-Âdil'i desteklediği için kırılgan olduğu halde onu da ağırladıktan sonra Bağdat'a gönderdi³⁵⁶.

1.1.4. Hâkimiyetini Tesis Etmeye Yönelik Çalışmaları

el-Melikü's-Sâlih oldukça sıkıntılı bir dönemde devletin başına geçmişti. Mısır'da tahta geçtiğinde dağınık halde bulunan Eyyûbî Devleti'ni yeniden bir araya getirip getiremeyeceği şüpheliydi. Kendisinden önceki hiçbir sultan döneminde beylikler arasında bu denli bir mücadele vuku bulmamıştı. es-Sâlih'in kariyerine sürekli olarak darbe vuran, uzun süre uğraşmak zorunda kaldığı tecrübeli ve dinamik bir devlet adamı olan İmâdeddîn İsmail, Hıms'ın yeni sahibi el-Melikü'l-Mansûr İbrahim'le ittifak

³⁵⁵ İbnü'l-'Adîm, el-Melikü's-Sâlih'in kendisini 11 Zilhicce Salı günü huzuruna kabul ederek şunları söylediğini bildirir. "Haleb'e gittiğinde halamın [Dayfe Hatun] ayaklarının altındaki toprağı [benim yerime] öp ve onun Memlükü olduğumu, nezdimde babam el-Kâmil''den farkı olmadığını, emrettiği herşeyi yapacağımı ve onun hizmetinde olduğumu bildir." İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247.

³⁵⁶ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247-248; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 265-268.

kurmuştu. Halep, es-Sâlih in sultan olmasından hoşlanmamıştı. Dimaşk sahibi İmâdeddîn, Mısır'dan Dimaşk'a gelen Kemaleddîn İbnü'l-Adîm'i, Halep sahibesi Dayfe Hatun'a elçi olarak göndermiş, el-Melikü's-Sâlih'e karşı yardımını talep etmişti³⁵⁷. Halep kendisini tehdit edecek herhangi bir durumla karşılaştığında es-Sâlih'e düşmanca bir tepki verebilirdi. Bütün bu olumsuzluklar karşısında es-Sâlih'in en önemli avantajı Mısır'daki ve el-Cezîre'nin büyük bölümündeki hâkimiyeti idi. Rakiplerine karşı elde edeceği başarılar, Mısır ve el-Cezîre'nin kaynaklarını etkin bir şekilde kullanma becerisine bağlıydı. Bu arada Hama sahibi el-Muzaffer Mahmud'un desteği, es-Sâlih'i kısmen de olsa rahatlatan önemli bir faktör idi.

el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanat tahtına oturduktan sonra otoritesini sağlamlaştırmaya mâtuf icraata girişti. Tahta geçtiği yıl, (637/1240) tecrübeli bir devlet adamı ve saygın bir aileye mensub olan Müînüddîn Hasan b. Şeyhüşşüyûh'u vezirliğe getirdi. Yetkilerini arttırarak memleket işlerinin sorumluluğunu ona yükledi³⁵⁸. Mâlî ve idari denetimleri arttırdı. el-Melikü's-Sâlih tahta geçtiği sırada Kahire'de bulunan İbn Hallikân, sultanın tahta oturduktan sonra reaya arasında adaleti yaygınlaştırdığını, insanlara iyi davrandığını, yoksullara sadaka dağıttığını ve mescitleri tamir ettiğini söyler³⁵⁹.

1.1.4.1. Hazineyi Denetlemesi

es-Sâlih tahta oturduktan sonra kardeşi el-Âdil'le birlikte hazineyi kontrol etti. 1 dinar ile 10 dirhemden başka bir şey göremeyince çok sinirlendi. Bunun sebebini sorduğunda el-Âdil, parayı kendisini tutuklayan emirlere verdiğini söyledi. es-Sâlih, emirleri huzuruna çağırıp, “Sultanınızı neye binaen tutukladınız?” diye sordu. Emirler el-Âdil'i sefih olduğu gerekçesiyle tutukladıklarını söylediler. Bunun üzerine es-Sâlih, yanında bulunan kadılara dönerek “Ey kadılar! Bir sefihin müslümanların beytül-mâlından tasarruf etmesi caiz midir?” diye sorunca kadılar, “hayır” cevabını verdiler. Kadılardan aldığı bu fetvayla emirlere yaptıklarının yanlış olduğunu hissettiren es-Sâlih onlara dönerek “Vallahî beytül-mâl'dan aldığınız şeyleri geri getirmesiniz onun karşılığında sizin canınızı alırım” diyerek aldıkları paraları geri getirmelerini

³⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 247-248.

³⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 404.

³⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 85.

istedi. Bunun üzerine emirler hazineden aldıkları 785.000 dinar ile 2.300.000 dirhemi geri getirdiler³⁶⁰.

1.1.4.2. Yemen ve Mekke Seferleri

el-Melikü's-Sâlih tahta geçtikten sonra, 569/1174 yılından itibaren Eyyûbî hâkimiyetinde bulunan ve 1232 yılında Resûlîlerin hâkimiyetine geçen Yemen'i yeniden kontrol altına almak istedi. Bunun için hazırlıklara başlayan es-Sâlih, 637/1240 yılında Fustat'taki tersânede bulunan 40 gemiyi, buradan develerle Kızıldeniz'e taşıttı³⁶¹. Ne var ki Yemen seferine çıkardığı ordu, Kahire'nin kuzeyinde yer alan Birketi'l-Cüb (Birketi'l-Hacc) mevkiinde Eşrefî Memlûkler ve yandaşları tarafından yağmalanınca geri dönmek zorunda kaldı ve bu nedenle es-Sâlih Yemen seferini iptal etmek zorunda kaldı³⁶².

el-Melikü's-Sâlih, Yemen sâhibi el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Ömer'in Mekke'yi ele geçirmek için bir ordu gönderdiğini duyunca daha önce Yemen seferi için hazırladığı ordudan 300 kişilik özel bir birliği, 638 yılının Ramazan ayında (Nisan 1241) Mekke'ye sevketti. Emîr Necmeddîn Ahmed b. et-Türkmânî ve Emîr Mübârizüddîn Alî öncülüğündeki bu birlik aynı yılın Zilkâde ayında Mekke'ye girdi. Bunun üzerine Mekke'de bulunan Yemenliler kaçarak şehri terk etti. Bu birlik Mekke'nin güvenliğini sağladıktan ve insanlarla birlikte haccettikten sonra geri döndü³⁶³.

1.1.4.3. en-Nâsır Dâvûd'u Mısır'dan Uzaklaştırması

el-Melikü's-Sâlih tahta oturduktan sonra en-Nâsır Dâvûd'un Kudüs sözleşmesine dayanarak kendisinden istediği şeyleri abartılı bulmuştu. es-Sâlih, Kudüs'te yaptığı yeminin baskı altında gerçekleştiğini dolayısıyla geçersiz olduğunu düşünüyordu. Esasında ikisi arasındaki gerginlik Kahire'ye varmadan önce başlamıştı. İkili, Nâblus'tan Kahire'ye hareket ederken en-Nâsır'ın kendisini öldürmeye çalışarak

³⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403; Karamânî, *Ahbâr*, II, 261-262;

³⁶¹ Neil D. Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 138.

³⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405.

³⁶³ Ali b. Hasan el-Hazrecî, *el-'Ukûdü'l-Lü'lü'yye fî Târîh-i Devleti'r-Resûliyye*, Nşr. M. Besyûnî Asel, Matbaatü'l-Hilâl, Kahire 1911, I, 64-65; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405-406.

saltanat tahtına geçmek istediği söylentileri üzerine es-Sâlih tedirgin olmaya başlamıştı³⁶⁴. en-Nâsır'ın Bilbis'te tutuklanan II. el-Âdil'i serbest bırakıp onunla işbirliği içine girme isteği de es-Sâlih'in gözünden kaçmamıştı. en-Nâsır'ın Kahire'ye vardikten sonra ileri gelen emirlerle gizli toplantılar yapması es-Sâlih'i korkutmuş, bir an önce ondan kurtulma isetiğini kamçılamıştı³⁶⁵.

İki Melik Kahire'ye ulaştıklarında en-Nâsır, daha önce yaptıkları sözleşmeye dayanarak Kerek'in güneyinde yer alan stratejik bir nokta olan Şevbek Kalesini (Montreal) istedi. es-Sâlih bu isteği kabul etmediği gibi, Dimaşk'ı alması için vereceğini vaad ettiği askerî desteği de sağlamadı. en-Nâsır'ın ısrarla Kudüs sözleşmesini gündeme getirmesi üzerine es-Sâlih, Kerek sahibine verdiği bütün taahhütlerin baskı altında verilmiş sözler olup geçersiz olduğunu deklare etti. Bunun üzerine hayal kırıklığına uğrayan en-Nâsır, tutuklanacağına dair söylentiler üzerine Kerek'e dönmek için es-Sâlih'ten izin istedi. 637 yılının sonlarına doğru (Temmuz 1240) emir Seyfeddîn b. Kılıç'la birlikte bir daha dönmek üzere Mısır'ı terk etti. Mısır'dan ayrılan en-Nâsır, bir müddet Gazze'de konakladıktan sonra Kerek'e geçti³⁶⁶.

Ertesi on yıl, (637/1240'tan es-Sâlih'in vefat ettiği 647/1249 yılına kadar) el-Melikü's-Sâlih ile en-Nâsır Dâvûd arasındaki anlaşmazlık ve gerginliğin neden olduğu mücadeleler hiç azalmadı. Hiçbir ortak düşman, iki kuzen arasında bir yakınlaşmaya sebep olmadı³⁶⁷. Mısır'dan hayal kırıklığı içinde ayrılan en-Nâsır, Kerek'e varır varmaz Dimaşk sahibi İmâdeddîn ve Hıms sahibi İbrahim ile es-Sâlih'e karşı ittifak arayışlarına başladı. Babasının beyliği olan Dimaşk'ı almaya muktedir olamayan en-Nâsır, en azından sâhib olduğu toprakları korumaya kararlıydı. el-Melikü's-Sâlih'in bundan sonraki öncelikli hedefinin kendisi olduğunu bilen İmâdeddîn ise hiç tereddüt etmeden bu ittifak teklifini kabul etti. Böylece Dimaşk, Kerek ve Hıms sahipleri el-Melikü's-Sâlih'e karşı ortak bir zeminde buluştular³⁶⁸.

³⁶⁴ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 366.

³⁶⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403.

³⁶⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 271-272; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 30; Takkûş, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn*, 358.

³⁶⁷ En-Nâsır Dâvûd'un hayatı ve mücadeleleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Joseph Drory, "al-Nâsır Dâvûd: A Much Frustrated Ayyûbîd Prince", *al-Masaq*, 15 (2), 2003, 161-187.

³⁶⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 278; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 406; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 283.

1.1.4.4. Kahire'deki Muhalefeti Bastırması

es-Sâlih'in, II. el-Âdil döneminde devlet hazinesini boşaltan emirlerden gaspettikleri malları geri alması, diledikleri gibi hareket etmeye alışan ve imtiyazlarını kaybeden bazı kesimleri rahatsız etmişti. Bunların başında da Eşrefî Memlûkler geliyordu. Kahire'nin önemli bir güç odağı olan Eşrefî Memlûkler es-Sâlih'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra niyetlerini bozmuşlardı. Eşrefîler öteden beri Dimaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in taraftarıydılar. el-Âdil'i Bilbis'te yakaladıklarında İmâdeddîn İsmail'in devletin başına geçmesini arzulamışlar, fakat Kâmilî Memlûklerin muhalefetinden dolayı buna muvaffak olamamışlardı. Eşrefîlerin amacı es-Sâlih'i tutuklayarak Mısır'ın yönetimini Dimaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'e devretmekti³⁶⁹. Bu amaçla el-Melikü's-Sâlih'i yakalamak için planlar kurmaya başladılar. Eşrefîlerin bu tutumundan çekinen es-Sâlih, bu yüzden 637/1240 yılının kurban bayramında ve bayramı takib eden günlerde Kahire'de alaylara çıkmamıştı³⁷⁰. Eşrefîlerin kendisi için büyük bir tehlike oluşturacağının bilincinde olan es-Sâlih "Bu hainler daha önce kardeşim el-Âdil'e yaptıklarını bana da yaparlar" diyerek onlara karşı sert tedbirler alacağının sinyallerini vermeye başladı³⁷¹.

el-Melikü's-Sâlih'in otoritesini kabullenmek istemeyenler Eşrefîlerden ibaret değildi. Daha önce Bilbis'te el-Âdil'i tutuklayanlardan Cevher en-Nûbî ve Şemsülhavas gibi emirler ile Kâmilî emirlerden bir grup da el-Melikü's-Sâlih'den umduklarını bulamamış, ona karşı cephe almışlardı. es-Sâlih, yeni oturduğu saltanat tahtına kasteden bu cepheyi dağıtmadığı sürece Mısır'da hâkimiyetini tam anlamıyla sağlayamayacağını biliyordu. 638/1241 yılının başlarında harekete geçen es-Sâlih, akıllı bir stratejiyle onları farklı noktalara dağıtarak iletişim kurma olanaklarını ortadan kaldırdı. Sonra da Eşrefîlerin emiri İzzeddîn Aybek el-Esmer'i İskenderiye'de tutukladı. İzzeddîn'in yakalanmasıyla dirençleri kırılan diğer Eşrefîleri de yakalayıp hapse attı. Daha sonra kanunlara uymak istemeyen Cevher en-Nûbî'yi ve Şemsülhavas'ı Dimyat'ta tutukladı.

³⁶⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 274.

³⁷⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403-404.

³⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 274.

Keza ülkede tahakküm kurmaya çalışan Kâmilî emirlerden bir kısmını Sadr Kalesi'nde diğer bir kısmını ise Kal'atül-cebel'de hapse attı³⁷².

Zehebî, hâkimiyetini tahkim etmeye çalışan el-Melikü's-Sâlih'in babası döneminde emirlik yapan ve kendisine isyan eden beş emiri tutukladığını söyler³⁷³.

1.1.4.5. Yakın Adamlarını Ödüllendirmesi

Tecrübeli bir devlet adamı olan el-Melikü's-Sâlih, bir taraftan otoritesine karşı geliştirilen muhalefeti şiddetle bastırırken diğer yandan kendisine sadakatle bağlı olan emirleri mükâfatlandırmayı ihmal etmiyordu. es-Sâlih, Eşrefileri tutukladıktan sonra, hizmetinde sebatla devam eden emirleri tek tek çağırarak onlara münasip iktalar verdi. es-Sâlih, özenle uyguladığı bu siyasetin olumlu sonuçlarını kısa süre içinde görmüş, emirlerin itimadını kazanmış, böylece otoritesini güçlendirmiştir³⁷⁴.

1.1.4.6. Saltanat Merkezini Ravza Kalesine Taşması

el-Melikü's-Sâlih, Mısır'a inince Kal'atül-cebel'e yerleşmiş ve burayı saltanat merkezi olarak kullanmıştı. Hâkimiyetini tesis ettikten sonra babası el-Kâmil döneminde istirahatgâh olarak kullanılan Ravza Kalesini yeniden inşa etmeye başladı. Surlarını güçlendirerek, çok sayıda saray yaptı. Büyük mallar bağışladığı Ravza Kalesi'ndeki imar faaliyetlerini üç yılda bitiren es-Sâlih, saltanat merkezini ve haremmini buraya taşıdı. Nil nehrini her açıdan ihata eden Ravza Kalesi, Mikyâs, Cezîre ve Sâlihiyye isimleriyle de bilinmektedir³⁷⁵.

1.1.5. İmâdeddîn İsmail'in el-Melikü's-Sâlih'e Karşı İttifak Arayışları

el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'ı fethedip saltanatını ilan etmesi, Dımşak sahibi İmâdeddîn'i ve müttefiki Hıms sahibi İbrahim'i rahatsız etmişti. İmâdeddîn, yeğeni el-Melikü's-Sâlih'in otoritesi altında kalmayı hazmedemiyordu. el-Melikü's-Sâlih'in bu

³⁷² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 371; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 274-276; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 30; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 283;

³⁷³ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 41.

³⁷⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405.

³⁷⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 278; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 203; Makrîzî, *el-el-Hitat*, II, 799; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 283.

andan sonra kendisini hedef alacağını bilen İmâdeddîn, zaman kaybetmeden ittifak arayışlarına başladı. 4 Muharrem 638/ 26 Temmuz 1240 tarihinde, Kahire'den Halep'e giderken Dımaşk'a uğrayan Kemâleddîn İbnü'l 'Adîm'i, Dayfe Hatun'a elçi olarak gönderdi. Dayfe Hatun'dan es-Sâlih'e karşı kendisiyle ittifak kurmasını istedi. Fakat Dayfe Hatun bu teklifi reddetti. Esasında Halep, öteden beri kendisini tehdit eden bir durum oluşmadığı sürece Kahire ile Dımaşk arasındaki ihtilaflarda taraf olmamaya özen gösteriyordu. Üstelik İbnü'l-'Adîm, Kahire'de saltanat tahtına yeni oturmuş el-Melikü's-Sâlih'in elçisi sıfatıyla Dayfe Hatun'a gidiyordu ve es-Sâlih'in, Dayfe Hatun'un Halep'teki otoritesini tanıdığına dair mektubunu beraberinde götürüyordu³⁷⁶. Bu durumda Dayfe Hatun'un, kendi pozisyonunu garantiye alan es-Sâlih'i bırakıp İmâdeddîn ile ittifak kurması onun geleneksel siyasi çizgisine ters düşecekti.

1.1.6. İmâdeddîn İsmail'in Frenklerle İttifak Kurması

Halep'ten umduğu cevabı alamayan İmâdeddîn, kendisini el-Melikü's-Sâlih'e karşı destekleyecek bir müttefik olarak Akka Frenklerine yöneldi. Normal şartlarda kendilerini savunmaktan başka bir gücü bulunmayan bu Frenkler, Theobald of Champagne öncülüğündeki Haçlılar'ın varlığıyla güçlenmiş ve önemli bir güç haline gelmişti. O güne kadar kayda değer bir başarıları bulunmayan Haçlılar, Theobald liderliğindeki yaklaşık 5.000 zırhlı şövalyeleri ve piyade güçleriyle İmâdeddîn için iyi bir müttefik olabilirdi. Bu yüzden 638 yılının başlarında (1240 yazınının sonlarına doğru) İmâdeddîn, Dımaşk'ı el-Melikü's-Sâlih'e karşı korumak amacıyla Haçlılar'a bir savunma ittifakı önerdi. Frenklerin sağlayacağı destek karşılığında Celîle ve Güney Lübnan'daki bütün varlıklarını onlara devretti. Her ne kadar bu bölgedeki önemli kaleler -Şakîf³⁷⁷, Safed, Hunin ve Tibnîn- kısmen kullanılmaz bir halde bulunsa da Haçlılar stratejik noktalarda bulunan bu kaleleri alır almaz tahkim ettiler. Bu kaleler daha sonra Frenkler tarafından birer kontrol merkezi olarak kullanıldı ve onlara önemli avantajlar sağladı. Makrîzî, Taberiyye ve Sâhil bölgesindeki diğer bazı yerlerin de Frenkler'e verildiğini söyler. Bununla yetinmeyen İmâdeddîn İsmail, Frenklerin

³⁷⁶ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247-248; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 265-268.

³⁷⁷ Beyrut ve Sayda arasında yer alan Şakîf veya Şakîf-i Arnon kalesi (Beaufort Castle) Frenkler tarafından yapılmış, 586/1190 yılında Salâhaddîn Eyyûbî tarafından fethedilmiş, önemli bir kaledir. Bkz. İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Thk. Sâmî ed-Dehhân, Institut Français de Damas, Dımaşk 1963, 155.

serbestçe Dımaşk'a girip, kendilerine lazım olan harp aletlerini tedarik etmesine de izin verdi. Theobald of Champagne öncülüğündeki Haçlılar kendilerini savunmaktan aciz oldukları bir zamanda İmâdeddîn'in verdiği bu tavizlerle güçlendiler³⁷⁸.

1.1.7. İmâdeddîn İsmail'e Karşı Yükselen Tepkiler

İmâdeddîn İsmail'in Frenklerle bu şartlarda bir antlaşma yapması, müslüman toplumu rencide etti. Dımaşk'ta yaşayan müslüman halk, âlimlerin yanına giderek onlardan fetva istedi. Bu arada Dımaşk'ta ikamet eden büyük Şafii fakihî ve müfessir İzzeddîn b. Abdüsselâm, Frenkler'e silah satmanın haram olduğuna dâir fetva verdi. Dımaşk Camii'nde okuduğu hutbede İmâdeddîn'e dua etmeyi keseserek onu ayıpladı. Yine dönemin önemli Mâlikî âlimi Cemâleddîn Ebû Amr b. el-Hâcib el-Mâlikî, İzzeddîn b. Abdüsselâm'a destek vererek, İmâdeddîn'i Frenklerle antlaşmasından dolayı sert bir şekilde tenkid etti. Bu sırada Dımaşk'ta bulunmayan İmâdeddîn, kendisine yönelen bu tepkileri duyunca İzzeddîn b. Abdüsselâm ile İbnü'l-Hacîb el-Mâlikî'nin yakalanmasını emretti. Dımaşk'a geldiğinde onları ev hapsine aldı. İzzeddîn'in fetva vermesini ve insanlarla görüşmesini engelledi³⁷⁹. Daha sonra bu iki âlim Dımaşk'ı terk ettiler. İbnü'l-Hacîb Kerek'te bulunan en-Nâsır Dâvûd'un yanında bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a gitti ve vefat edinceye kadar orada yaşadı. İbn Abdüsselâm ise doğrudan Mısır'a gitti. Burada el-Melikü's-Sâlih tarafından saygıyla karşılandı. Bu esnada Kahire kadısı Şerefeddîn b. Aynü'd-Devle vafet etmişti. Bunun üzerine el-Melikü's-Sâlih, eskiden beri tanıdığı ve itibâr ettiği Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf'u Kahire'nin Kuzeyi'ne (el-Vechûlbahrî) atadı. İbn Abdüsselâm'ı ise Güney bölgesine (el-Vechûlkıblî) kadı olarak atadı ve Mısır camisinin de hatibi yaptı³⁸⁰.

³⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 301-302; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 31; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407; Stevenson, *The Crusaders*, 318; Corliss K. Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, The Scarecrow Press, Lanham 2003, 39; Humphreys, *From Saladin*, 266.

³⁷⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 370; Zehebî, *Târih*, XLVI, 40; İbn Haldun, *Târih*, V, 413-414; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Thk. Abdülkadir-Mahmud Arnâut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1991, VII, 406; Abdulmuttalip Arpa, *İzz b. Abdusselâm ve el-İşâre ile'l-İcâz fî Ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, 92.

³⁸⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 303; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 205; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1967, II, 161-162.

Frenklerle yaptığı antlaşmadan dolayı İmâdeddîn'e tepki gösterenler, âlimlerden ibaret değildi. Şakîf Kalesi'nin komutanı, İmâdeddîn'in ısrarlarına rağmen kaleyi teslim etmek istemiyordu. Daha önce İmâdeddîn'in yakın adamlarından olan ve mutfağından sorumlu olan el-Hâc Musa adındaki bu komutan, bölgenin stratejik kalelerinden biri olan Şakîf'i Frenkler'e teslim etmeyi reddedince İmâdeddîn tarafından Dimaşk'a çağırılıp infaz edildi. Fakat kalenin ikinci komutanı olarak görev yapan eş-Şihâb Ahmed eş-Şakîfî de kaleyi Frenkler'e teslim etmedi. Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'a haber göndererek yardım istedi. en-Nâsır kaleyi savunmaları için bir birlik gönderdi. Şakîf'teki birliğin kaleyi teslim etmeyeceğini anlayan İmâdeddîn, Dimaşk ordusuyla birlikte kaleyi kuşattı. Kalede bulunanlar İmâdeddîn'e "Sen bize kaleyi Dâviye'lere (tapınak şövalyelerine) teslim etmemizi emrettin. Kaleyi Frenkler'e teslim etmemiz helal değildir. Kaleyi sana teslim edeceğiz. Sen istediğine teslim edersin." diyerek teslim oldular. Bunun üzerine İmâdeddîn, kaleyi alarak Frenkler'e teslim etti³⁸¹.

Halktan, ulemeden ve askerî sınıftan İmâdeddîn'e yöneltilen bu tepkilerin ortak noktası dînî referanslara dayalı olmasıydı. Cihad şuuruyla Frenklerle savaşan müslümanların, aleyhlerine olan bu antlaşmayı tasvib etmemeleri, dînî hassasiyetlerin toplumsal yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

1.1.8. el-Melikü's-Sâlih'in Diplomatik Zaferi ve İttifâkın Bozulması

Bu esnada Mısır'da hâkimiyetini tesis etmekle meşgul olan el-Melikü's-Sâlih'in Frenklerle İmâdeddîn İsmail arasında gerçekleşen ittifaka askerî müdahalede bulunma imkanı sınırlıydı. el-Melikü's-Sâlih, İmâdeddîn İsmail ile Theobald'ın 1240 yazında Yafa'nın güneyine gönderdiği orduyu gözetlemek üzere Gazze'ye bir askerî birlik göndermişti. Fakat es-Sâlih diplomatik kanallarla rakiplerine üstünlük sağlamanın daha mantıklı olduğunu düşünüyordu. Bu esnada Frenk karargâhında meydana gelen ciddi bir bölünme el-Melikü's-Sâlih'in elini güçlendirmişti. Bir taraftan yerel Frenk baronlarıyla Tapınak Şövalyeleri; (Templerler³⁸²) diğer yandan Hospitaller³⁸³ ile Avrupa'dan yeni

³⁸¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 381; İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-Hatîre*, 155-156; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 216.

³⁸² 1119 yılında Kudüs'te Hristiyan hacıları korumak amacıyla Hugh des Payens ve Godfrey of Saint Omer öncülüğünde kurulan askerî bir tarikattır. İlk kurulduğunda İsa'nın Fakir Şövalyeleri (Poor Knights of Christ) adını alan Tapınak Şövalyeleri daha sonra Kudüs Haçlı Kralı Baldwin'in kendilerine Süleyman Mabedi yanında bir ev vermesi üzerine Süleyman Mabedi Şövalyeleri (Knights

gelen Haçlılar arasında anlaşmazlık başlamıştı. İmâdeddîn İsmail ile yaptıkları antlaşma Templerler adına bir zafer olarak kabul ediliyordu. Hospitaller, onların bu başarısını hazmedemediğinden yoğun bir kıskançlık besliyordu. Ayrıca Gazze’de esir alınan Haçlılar arasında Hospitallerin lideri de vardı ve Mısır’da tutuklu idi. Bunların serbest kalmasının en kolay yolu Mısır’ın yeni sahibi el-Melikü’s-Sâlih’le antlaşmaktı. Keza İmâdeddîn İsmail’in askerlerinin yarısı Frenklerle birlikte olmayı istemediğinden Yafa’daki karargâhı terk etmişlerdi. Hospitaller bu nedenlerle İmâdeddîn İsmail ile yaptığı antlaşmayı bozması için Theobald’a baskı kurdular. Frenkler arasında vuku bulan bu ihtilaf el-Melikü’s-Sâlih’e iyi bir fırsat sundu. el-Melikü’s-Sâlih, Frenkler’e İmâdeddîn İsmail ile yaptıkları antlaşmayı bozmaları ve tarafsız kalmaları karşılığında Gazze’deki esirleri serbest bırakmayı ve Askalan’a girmelerini önerdi³⁸⁴. Birbiriyle didişen Frenkler sultanın bu teklifini kabul etmek zorunda kaldılar. Askalan’da sultanın temsilcileriyle Hospitallerin lideri arasında el-Melikü’s-Sâlih’in istediği şartlarda bir antlaşma yapıldı³⁸⁵.

Bu antlaşma el-Melikü’s-Sâlih adına diplomatik bir zafer olarak kabul edilebilir. Az bir maliyetle İmâdeddîn İsmail ile Frenkler arasındaki ittifakı bozmuş, böylece güçlü rakibi karşısında önemli bir başarı elde etmiştir. Öte taraftan Theobald’ın Dımaşk’la

of the Temple of Solomon) olarak tanınmış sonra da Tapınanakçılar (Templars) olarak meşhur olmuştur. Birçok tarihçiye göre Haçlı tarihi Tapınak şövalyelerinin tarihi ile özdeşdir. Hristiyan toplulukların uzun süre kutsal topraklarda yaşaması bu askerlerin varlığına bağlanmıştır. Tapınak Şövalyeleri, oynadıkları rol itibâriyle birçok açıdan Hospitaller’e benzese de onlara göre daha savaştı bir kimliğe sahiptir. 1187 yılında Kudüs’ün Sultan Salâhaddîn tarafından fethedilmesi üzerine Akka’ya yerleşen Tapınak Şövalyeleri, 1291 yılında Akka’nın Memlûkler tarafından yeniden fethedilmesi üzerine Kıbrıs’a gittiler. Kıbrıs’a taşındıktan sonra savaşmayı terk edip kısa sürede Avrupa’nın önde gelen para işletmecileri arasına girdiler. Bkz. O’Neal, *The Crusades Almanac*, 151-156.

³⁸³ Hospitallers, ilk olarak 1070’li yıllarda, Kudüs’ün Haçlılar tarafından işgal edilmesinden önce, manastırlarda yaşayan keşişlerin bir araya gelmesiyle kuruldu. O sıralarda Avrupa’dan kabileler halinde Kudüs’ü ziyaret edenlerin çoğu yollarda hasta ve bitkin düşüyordu. İtalyan tüccarların maddi desteğini arkasına alan Gerard Tenque adlı bir İtalyan şövalye, Kudüs’teki Benedictine manastırının yanında bir hastane yapmak için Müslümanlardan izin aldı. Bu hastane zamanla Hristiyan ziyaretçilerin konakladığı bir misafirhane mahiyetine büründü. Önceleri hayır işleriyle uğraşan bir hayır kurumu olarak bu tapınağın etrafında toplanan Hospitallers daha sonra askeri bir birlik oluşturdular. Hospitallers, Benedictine manastırının adandığı Saint John’a nisbetle Saint John Şövalyeleri adıyla da anılmaktadır. Bunlar Müslüman Araplarla kurdukları ilişkiler sayesinde öğrendikleri Arapça’yla Haçlılar’a istihbarat sağlayan bir istihbarat örgütü olarak da çalışmışlardır. Bkz. O’Neal, *The Crusades Almanac*, 146-151; Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, 172-173.

³⁸⁴ Humphreys, *From Saladin*, 268-269; Stevenson, *The Crusaders in the East*, 318.

³⁸⁵ Bu antlaşmayla ilgili kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Bu yüzden Haçlı Tarihçilerinin verdiği bilgileri kullandık.

yaptığı antlaşmayı bozması Outremer’de³⁸⁶ utanç verici bir davranış olarak kabul edilmiş ve Theobald istenmeyen adam ilan edilmiştir. Theobald el-Melikü’s-Sâlih’le yapılan antlaşmadan sonra 638 Rebûlevvel ayının başlarında/1240 Eylül ayının sonlarında birlikleriyle birlikte Akka’yı terk etmiştir. Daha sonra Haçlılar arasındaki popülaritesini yitiren Theobald, Avrupa’ya dönmek zorunda kalmıştır³⁸⁷.

1.1.9. Hârizmlilerin Şam Baskını

Theobald Fransa’ya göç etmeye hazırlandığı sıralarda bütün Suriye’yi tehdit eden beklenmedik bir tehlike ortaya çıktı. Kuzeyden baş gösteren Hârizm tehlikesi sadece İmâdeddîn İsmail’i değil, Suriye’de hüküm süren diğer Eyyûbî emirlerini de tehdit etmeye başladı. el-Melikü’s-Sâlih’in birkaç yıl önce Diyâr-ı Mudar’a³⁸⁸ yerleştiği Hârizmliler, ani bir kararla Fırat’ı geçip Suriye’nin kuzeyine girdiler. Hârizmlilerin bu baskını gerçekleştirme nedeni kesin olarak bilinmemektedir. Bu baskın sıradan bir yağmalamayı amaçlayabileceği gibi bir yıl önce Doğu’ya giderek Harzemlilerle el-Melikü’s-Sâlih’e yardım konusunu görüşen Cemâleddîn İbn Matrûh’un misyonuyla da ilgili olabilir. Hatırlanacağı üzere İbn Matrûh, en-Nâsır Dâvûd imzalı bir mektubu Hârizmlilerin liderine götürmüştü. Dâvûd bu mektupta Hârizmlilerin derhal harekete geçip Hims ve Halep beyliklerine saldırılarını da istemişti³⁸⁹. Sebebi ne olursa olsun Hârizmlilerin bu bölgede yaptıkları tahribat ve yağmalamalar uzun süre müslümanların hafızasından silinmemiştir.

Hârizmlilerin 638 yılının Safer ayında (Ağustos 1240) Balis ve Caber kalesini yağmalaması üzerine el-Melikü’l-Muazzam Tûrânşâh b. Salâhaddîn komutasındaki Halep ordusu harekete geçti³⁹⁰. Hârizmli ordusu 12.000 atlıdan oluşuyordu. Hârizmli ordusunda, elindeki bütün yerleri kaybeden el-Melikü’l-Cevâd ve Hims sahibi

³⁸⁶ Kutsal Topraklarda kurulan Haçlı krallıklarının tamamına Outremer deniliyordu. Latin dünyasında “denizaşırı ülkeler” anlamında da kullanılmıştır. Bkz. O’Neal, *The Crusades Almanac*, 156.

³⁸⁷ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 217; Humphreys, *From Saladin*, 269.

³⁸⁸ el-Cezîre, İslâm’dan önce ve İslâm tarihinin başlarında buraya yerleşen Arap kabilelerine göre Diyârımodar, Diyârırebîa ve Diyârıbekir adıyla üç bölgeye ayrıldı. Bunlardan Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat, Karkîsiyâ, Suruç ve Re’sül’ayn gibi merkezlerin yer aldığı bölge, Hz. Ömer zamanında İyaz b. Ganm tarafından fethedilmiştir. Bu bölge buraya yerleşen Benî Mudar kabilesine nisbetle Diyârı Mudar olarak adlandırılmıştır. Bkz. Belâzurî, *Fütühü’l-Büldân*, Thk. Abdullah-Ömer Enîs et-Tabbâ’, Müessesetü’l-Ma’arif, Beyrut 1987, 236-240; M. Sabri Küçükaşçı, “Mudar”, *DİA*, XXX, 358-359.

³⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

³⁹⁰ İbnü’l-‘Adîm, *Zübde*, III, 249.

İbrahim'in kardeşi el-Melikü's-Salih de bulunmaktaydı. Halep ordusunun bir kısmı Moğollara karşı Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e yardım etmeye gitmişti. Bu yüzden Tûrânşâh'ın komutasındaki asker sayısı 1500 süvariden fazla değildi. İki ordu 14 Rebûlâhir 638/3 Kasım 1240 Perşembe günü Buzaâ vadisindeki Bîre köyünde karşılaştı. Dört bir yandan etrafı çevrilen Haleb ordsusu ağır bir yenilgiye uğradı. Çok sayıda zayıat verdi. Ordunun komutanı Tûrânşâh yaralanarak esir düştü. el-Melik'ül Efdal'in oğlu el-Melikü's-Sâlih öldürüldü³⁹¹. el-Melikü'z-Zâhir'in çocukları Hârizmliler tarafından esir alındı. Hârizmliler savaştan sonra Haleb yakınlarından bulunan Haylan köyünde konakladılar. Burada Halep ordusundan esir aldıkları birçok kişiyi öldürdüler. Büyük bir katliam yaptılar. İnsanların mallarını gasbedip tecavüz ve işkencede bulundular³⁹². İbnü'l-Adîm, Hârizmlilerin yaptıkları yağma ve katliamın boyutlarını anlatırken, onların Haleb'te yaptıklarını kâfirlerin bile yapmadığını, bu vahşetin benzerinin ancak Karmatîler³⁹³ tarafından işlendiğini belirtir³⁹⁴.

1.1.10. Şâm Güçlerinin Birleşmesi ve Hârizmlilerin Yenilgiye Uğratılması

Halep askerînin ağır bir yenilgiye uğraması, Halep sahibi Dayfe Hatun'u endişelendirdi. Şehirde çok az sayıda asker vardı. Surları ve kapıları muhafaza altına alarak olası bir Hârizmli saldırısına karşı şehri müdafaa vaziyetini aldı. Haleb'in mustahkem olduğunu bilen Hârizmliler şehrin etrafındaki köylerde yağma ve talana giriştiler. İnsanların mallarını gasbederek kadınları ve çocukları esir aldılar. Çok sayıda insan öldürdüler. Müslüman kadınlara Moğolların bile yapmadığı işkence ve eziyeti yaptılar³⁹⁵. Üstelik bunları el-Melikü's-Sâlih adına yaptıklarını, onun hizmetinde olduklarını söyleyerek insanları el-Melikü's-Sâlih'in aleyhinde kışkırttılar³⁹⁶. Bu esnada çok zor günler geçiren Haleb'in imdadına el-Melikü'l-Mansûr İbrahim yetişti. Hıms

³⁹¹ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 250-252; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 283-284.

³⁹² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204.

³⁹³ 255/869 yılında Abbâsîler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkan Karmatîler, aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre olarak kabul edilmektedir. Karmatîler, Irak ve Suriye'de giriştikleri isyan faaliyetleriyle çok sayıda şehri yağmalamış ve büyük katliamlar yapmışlardır. Bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-514.

³⁹⁴ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 252.

³⁹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 284-286; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204.

³⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 406.

sahibi İbrahim, Akka'da bulunan Richard Earl of Cornwall³⁹⁷ öncülüğündeki Haçlılar'a karşı bir sefer düzenlemek için Dımaşk ve Hıms kuvvetlerinden oluşan 1000 kişilik özel bir birlik oluşturmuştu. Hârizmlilerin Haleb'te yaptıklarını duyunca Haçlılar üzerine yürümekten vaz geçerek Haleb'in yardımına koştu. 23 Rebûlahir 638/11 Kasım 1240 tarihinde Haleb'e ulaştı³⁹⁸. Hârizmliler kendileriyle savaşmak üzere Haleb'te bir ordunun toplandığını haber alınca tekrar dönmek üzere Harran'a geri çekildiler. Bu arada Dayfe Hatun, Kemâleddin İbnü'l-Adîm'i kendilerine yardım etmesi için kardeşi İmâdeddîn İsmail'e elçi olarak gönderdi. Hârizmlilerin Dımaşk'taki hâkimiyeti için büyük bir tehdit unsuru olduğunu bilen İmâdeddîn, Dayfe Hatun'a yardım etmeyi ve askerî bir birlik göndermeyi kabul etti³⁹⁹. İbn Bîbî'ye göre Gıyaseddîn Keyhüsrev de Malatya'daki valisini 3000 kişilik bir ordunun başında Halep'in yardımına göndermiştir⁴⁰⁰.

16 Receb 638/31 Ocak 1241'de Hârizmliler Harran'dan yola çıkarak Rakka'ya geldiler. Buradan Fırat'ın diğer tarafına geçtiler. Haleb'e yardım etmek üzere toplanan müttefik kuvvetlerin komutanı el-Mansûr İbrahim onları takip etmeye başladı⁴⁰¹. Hârizmliler ilkin güneye doğru ilerlediler. Sermin, Kefertab ve Şeyzer'i yağmaladıktan sonra doğuya, Fırat'a doğru çekildiler. el-Mansûr İbrahim'in yollarını kestiğini öğrenince Hama'ya doğru yöneldiler. Kendilerini el-Melikü's-Sâlih'in doğal müttefikleri olarak gören Hârizmliler Hama'ya saldırmadı. Zira Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer, es-Sâlih'in müttefikiydi⁴⁰². Hama'da ihtiyaçlarını giderdikten sonra Selimiye üzerinden Rusâfe'ye oradan da Rakka'ya gittiler. el-Melikü'l-Mansûr 5 Şaban/19 Şubat Rakka'da onlara yetişti. Gece geç saatlere kadar Hârizmlilerle çarpıştıktan sonra, askerlerin yorgun olması ve atların yemsiz olması nedeniyle Sıffîn'deki karargâhına döndü. Hârizmliler zaman kaybetmeden Harran'daki merkezlerine geri döndüler. Burada güçlerini yeniden topladılar. Hârizmlileri takip etmeye devam eden el-

³⁹⁷ Richard earl of Cornwall, İngiltere Kralı John'un oğludur. 1240 yılı Haziran'ında Papa'nın muhalefetine rağmen, Kutsal topraklara geldi. Askalan kalesini tahkim ederek, şehrin savunmasını güçlendirdi. 1239 yılında Gazze savaşından sonra esir düşen Hristiyanları kurtarmaya yönelik planlar yaptı. Daha sonra Askalan'ı II. Frederick'in temsilcisine devrederek 1241 yılında evine döndü. Bkz. Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, 186-187.

³⁹⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 253; Humphreys, *From Saladin*, 269-270.

³⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 254.

⁴⁰⁰ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umuri'l-'Ala'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, II, 44.

⁴⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 254.

⁴⁰² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 290-291

Mansûr Fırat'ı geçerek el-Bire denilen yere geldi. Nihayet 21 Ramazan 638/5 Nisan 1241'de Ruha yakınlarında Hârizmlilerle karşılaşan el-Mansûr onlara ağır bir yenilgi tattırdı. Hârizmliler ailelerini de alarak Harran'a kaçtılar. Daha sonra Abbâsî Halîfesi'ne bağlı Âne şehrine sığındılar. Tükenmiş bir vaziyette Âne'ye sığınan Hârizmliler sırasıyla Abbâsî Halîfesinin, Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü'nün ve Meyyafarikin sahibi el-Muzaffer Gâzi'nin hizmetine girdiler. Yeni efendilerine de Anadolu Selçukluların'a ve el-Melikü's-Sâlih'e sundukları hizmetten daha iyisini sunamadılar⁴⁰³.

Ruha savaşıdan sonra Diyar-ı Mudar'ın tamamı Halep kuvvetlerinin istilasına maruz kaldı. Kısa sürede bölgedeki önemli şehirleri ele geçirdiler. Halep ordusu Harran, Ruha, Ra'sülayn, Rakka, Suruc ve el-Müvezzer'i kuşatarak ele geçirdi. Böylece Halep beyliği bölgede hâkim güç haline geldi. Yalnız, Karkisiyya ve Habur el-Mansûr tarafından sahibi olduğu Hıms topraklarına ilhak edildi. Siverek (Süveydâ) ise kendilerine yardıma gelen Selçuklu ordusuna teslim edildi⁴⁰⁴.

1.1.11. Selçukluların Amid'i Ele Geçirmesi

Bu sırada Amid'in ele geçirilmesi için koşulların uygun olduğunu düşünen Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sivas subaşı Mübârizüddîn Çavlı ve Niksar subaşı Mübârizüddîn Yavtaş komutasında bir ordu göndererek Amid'in derhal fethedilmesini istedi. Bu ordu Halep kuvvetlerine yardım etmek üzere gönderilen diğer Selçuklu kuvvetleri ve Halep ordusuyla birleşerek Amid'i kuşatmaya başladı⁴⁰⁵.

Amid'in idaresi o sıralarda el-Melikü's-Sâlih'in oğlu Tûrânşâh'ın elindeydi. Selçuklu kuvvetleri muhkem surlara sahip olan Amid'i daha önce de kuşatmış fakat Hârizmlilerin Tûrânşâh'ın yardımına gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardı⁴⁰⁶. Bu sefer şehrin ele geçirilmesi daha kolaydı. Zira Hârizmliler yenilmiş, Tûrânşâh'ın elinde ise şehri uzun süre savunmaya yetecek miktarda asker ve erzak bulunmamaktaydı. O sırada Mısır'da hâkimiyetini pekiştirmekle meşgul olan el-Melikü's-Sâlih'in yardıma gelmesi ise imkânsız gibiydi. Bütün bu olumsuzlukların

⁴⁰³ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 371; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 257-260; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 291-294; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204-205; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 42; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 406-407.

⁴⁰⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 82.

⁴⁰⁵ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, II, 43-44; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295; Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri*, 201.

⁴⁰⁶ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 243; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 190.

farkında olan Tûrânşâh bir müddet direndikten sonra 638/1241 yılında Amid'i teslim etti⁴⁰⁷.

İbnü'l-Cevzî Amid'in şiddetli bir muhasaradan sonra 30.000 dinar karşılığında Anadolu Selçuklularına teslim edildiğini söyler⁴⁰⁸. İbn Bibi ise o beldedeki Kürtlerin önderi ve yöneticisi olan Fahreddîn b. Dinarî ismindeki bir emirin yardımı sayesinde şehrin teslim edildiğini bildirmektedir⁴⁰⁹.

Amid'in de elinden çıkmasıyla el-Melikü's-Sâlih, Hasankeyf dışındaki el-Cezîre topraklarını kaybetti. el-Melikü's-Sâlih'in oğlu Tûrânşâh ise babasının vefatına kadar Hasankeyf'te hüküm sürmeye devam etti⁴¹⁰.

1.1.12. Hârizmlilerin Meyyâfarikîn Sahibi ile İttifakı

Hârizmliler Hıms sahibi el-Melikü'l-Mansûr'un ordusuna yenildikten sonra Abbâsî Halîfesi el-Müstansır Billâh'a iltica edip Âne'ye sığınmışlardı. Âne'de uzun süre duramayıp 639/1241 yılı başlarında Musul'a gittiler. Daha önce yenildiği Hârizmlilerin tahripkâr gücünün farkında olan Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü, onları iyi karşıladı. Nusaybin'i onlara ikta verdi. Hârizmliler bir müddet sonra Meyyâfarikîn⁴¹¹ sahibi el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddîn Ğâzî b. el-Melikü'l- Âdil'e⁴¹² ittifak teklifinde bulundular. Şihâbeddîn Ğâzî, Amid'i ele geçiren Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Meyyâfarikîn'i de tehdit ettiğini biliyordu. Bu yüzden Keyhüsrev'e karşı onlarla ittifak kurmayı kabul etti. Keyhüsrev'e karşı ittifak cephesini genişletmek isteyen Şihâbeddîn Haleb'e bir elçi göndererek Hârizmlilerle anlaştığını bildirdi. Ayrıca Haleb'ten

⁴⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 296.

⁴⁰⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 371.

⁴⁰⁹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, II, 44-46.

⁴¹⁰ İbnü'l-Âdîm, *Zübde*, III, 258-260; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295-296; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 205.

⁴¹¹ Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adı olan Meyyâfarikîn Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biriydi. Hz. Ömer zamanında İyâz b. Ganm tarafından sulh yoluyla fethedilen Meyyâfarikîn 581/1185 yılında Salâhaddîn-i Eyyûbî tarafından Eyyûbî hâkimiyetine katıldı. 1260 yılındaki Moğol istilasına kadar Eyyûbîlerin elinde kaldı. Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, 241-242; Yâkût, *Mu'cem*, V, 235-238; Ahmet Savran, "Meyyâfarikîn, *DİA*, XXIX, 511-512.

⁴¹² el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddîn Ğâzî, Melik Âdil'in oğlu olup Eyyûbî Hânedânına mensup önemli emirlerden biridir. Meyyâfarikîn, Ahlat, Ruha, Erbil ve Hısn-ı Mansûr'da hüküm sürmüş, 645/1247 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda cesur bir komutan ve iyi bir şair olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 403; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 402; Hayreddîn Zîrîklî, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, V, 112; Ahmet Demir, *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011, 161-164.

Gıyâseddîn Keyhüsrev'e karşı kendisiyle ittifak kurmasını istedi. Fakat Haleb sahibesi Dayfe Hatun, öteden beri Haleb'i herhangi bir tehlikeye atacak ittifaklardan uzak durarak şehrini savunmaya yönelik başarılı bir siyaset takip etmişti. Yine aynı siyasetle Anadolu Selçuklularına karşı kurulan bu ittifaka katılmayı reddetti⁴¹³.

Haleb'ten umduğu desteği bulamayan Şihâbeddîn, Hârizmlilerle birlikte Amid'i kuşatmaya başladı. Bunu duyan Haleb ordusu, Tûrânşâh b. Salâhaddîn komutasındaki bir orduyla Amid'i savunmak üzere Safer 639/Ağustos 1241 tarihinde yola çıktı. Önce Harran'a oradan da Amid'e geldi. Burada Anadolu Selçuklu kuvvetleriyle birleşerek Amid'i başarılı bir şekilde savundular. Haleb-Selçuklu güçleri karşısında direnemeyen Şihâbeddîn Gâzî ve Hârizmliler Meyyâfârikîn'e çekildi. Halep ordusuyla Anadolu Selçuklu ordusu Şihâbeddîn Gazi'nin sahibi olduğu Meyyâfârikîn'i kuşatmaya başladı. Hârizmlilerle vuku bulan birkaç çarpışmadan sonra antlaşma yoluna gidildi. Buna göre Gıyâseddîn Keyhüsrev Hârizmlilere kendi toprağından uygun bir ikta verecek, Hârizmliler de Anadolu Selçuklu bölgelerinin etrafında ikamet edeceklerdi. Haleb sahibesi Dayfe Hatun da kardeşi Şihâbeddîn'e kendi rızasıyla (kendisine herhangi bir şart koşulmaması kaydıyla) uygun bir tazminat verecekti. Ayrıca iki taraftan biriyle antlaşma yapan üçüncü bir tarafın haklarına saygı duyulacaktı⁴¹⁴.

Bu antlaşmanın içeriğinden anladığımız kadarıyla Gıyâseddîn Keyhüsrev, Hârizmlilere bir ikta vermekle onları pasivize etmeyi, böylece onların şerrinden emin olmayı tercih etmiştir. Hârizmlileri kendi topraklarının içine almayıp dışarıda tutması da bu amaca mâtuf olmalıdır. Dayfe Hatun ise kardeşi Şihâbeddîn'i memnun ederek, zararlarını telafî etme yoluna gitmiş bu şekilde onu yanına çekmiştir. Ancak kendi rızasıyla iki taraftan (Halep-Meyyâfârikîn) biriyle ittifak kuran üçüncü bir tarafa karşı saygılı olunması maddesi, daha önce Haleb sahibine bağlılığını sunan Mardin sahibini korumaya yönelik bir madde olarak antlaşmaya dahil edilmiştir. Halep bu maddeyle müttefiğinin haklarını garanti altına almaya çalışmıştır.

Bu antlaşmdan sonra Halep-Selçuklu kuvvetleri Meyyâfârikîn kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Halep ordusu Haleb'e geri döndü. Fakat Şihâbeddîn Gâzî ve Hârizmliler Haleb sahibesiyle daha iyi şartlarda bir antlaşma yapma ümidini koruyordu.

⁴¹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 304-305; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 412.

⁴¹⁴ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 261.

Bu amaçla Şihâbeddîn'in ve Hârizmlilerin temsilcileri Haleb'e gitti. Ne var ki Dayfe Hatun bir kez daha ittifak tekliflerini geri çevirdi. Yalnız Halep'te esir tutulan Hârizmlileri serbest bıraktı⁴¹⁵.

Halep'ten umduğunu bulamayan el-Melikü'l-Muzaffer ve Hârizmliler Musul'a yönelerek burayı kuşatmaya başladılar. Artukluların Mardin sahibi el-Melikü's-Saîd⁴¹⁶ de onlara katıldı. Musul'un etrafındaki verimli köyleri yağmalamaya başladılar. Çok sayıda büyükbaş hayvanı alarak Habur tarafına yöneldiler. Şihâbeddîn Gâzî ve Hârizmlilerin tekrar saldırıya geçtiğini öğrenen Hims sahibi el-Melikü'l-Mansûr 640/1242 yılı başlarında ordusuyla beraber Haleb'e gitti. Burada Haleb askerleriyle birleştikten sonra el-Cezîre'ye hareket etti. Bu sırada Şihâbeddîn ve Hârizmliler Ra'sûlayn bölgesine varmışlardı. Halka eman vererek şehre girdiler. Şehirde bulunan askerleri esir aldılar. el-Melikü'l-Mansûr'un Fırat'ı geçerek Harran'a gelmesi üzerine onunla karşılaşmaktan çekinerek Meyyâfârikîn'e geri çekildiler. Daha sonra esir aldıkları askerleri serbest bıraktılar. el-Mansûr ise ordusuyla beraber Amid'e yöneldi. Burada bulunan Selçuklu askerleriyle birleşerek Meyyâfârikîn'i kuşatmak üzere Anadolu'dan gelecek yardımı beklemeye başladı⁴¹⁷.

Bu sırada (640/1242) Moğollar harekete geçerek Erzurum'a gelmiş, Hartebirt'i (Harput) yağmalamaya başlamışlardı. Anadolu Selçukluları Moğol saldırılarına karşı koymakla meşgul idi. Bu yüzden el-Melikü'l-Mansûr'un umduğu yardım gelmedi. Moğolların ani bir saldırısından çekinen el-Mansûr bu bölgede emniyette olmadığını anlayıp, kuvvetlerini takviye etmek için Diyâr-ı Mudar'daki Ra'sûlayn'a geri döndü.⁴¹⁸ el-Melikü'l-Muzaffer ve müttefiki Hârizmliler ise Mardin sahibi el-Melikü's-Saîd'in elinde bulunan Düneysir'e yöneldiler⁴¹⁹.

Ra'sûlayn'da ordusunu takviye eden el-Melikü'l-Mansûr ve ordusu Moğol saldırısını püskürtmek için yeniden Harput'a yöneldi. el-Melikü'l-Mansûr yolda

⁴¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 306.

⁴¹⁶ el-Melikü's-Saîd Necmeddîn Gâzî, babası el-Melikü'l-Mansûr Artuk Arslan'ın 1239 yılındaki vefatından sonra Mardin sahibi oldu. 1260 yılında Moğolların Mardin'i istilasını sonucunda şehirde baş gösteren veba hastalığına yakalanarak vefat etti. Bkz Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 203; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 360; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, 415-418.

⁴¹⁷ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 374; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 262; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 306, 309; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 412.

⁴¹⁸ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 263-264.

⁴¹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 310.

Şihâbeddîn ile Hârizmlilerin Habur'a indikleri haberini alınca rotasını değiştirerek Habur'a yöneldi. Mecdel'e vararak burada karargâhını kurdu. Bu sırada Hârizmli ordusuna, İbnî Dûdî öncülüğünde çok sayıda Türkmen katılmıştı. Bunların büyük kısmı çoban olup, sayıları yetmiş bini geçiyordu. Ordunun sayısal üstünlüğüne güvenen İbn Dûdî, Meyyâfârikîn sâhibi Şihâbeddîn'e el-Melikü'l-Mansûr komutasındaki Haleb ordusunu emrinde bulunan çobanlarla yenebileceğini söylemişti. Hârizmli ordusuna katılan Türkmenlere de güvenen Şihâbeddîn Gâzi Mecdel'e hareket etti. Durumu haber alan el-Melikü'l-Mansûr, güvendiği komutanlarından Şemseddîn Lü'lü'nün tavsiyesi üzerine onlarla savaşmaya karar verdi. Zaman kaybetmeksizin harekete geçti. Taraflar Safer 640/Temmuz 1242'nin sonlarına doğru Mecdel yakınlarında karşılaştılar. Daha savaşın başlarında büyük bir hezimetle uğrayan Şihâbeddîn ve müttetikleri çadırlarını ve eşyalarını terk ederek kaçmaya başladılar. Hârizmlilerden çok sayıda kişi öldürüldü. el-Melikü'l-Mansûr'un askerleri çadırlardaki eşyaları ve kadınları ganimet aldılar. el-Melikü'l-Mansûr ise Şihâbeddîn'in otağına girerek hazinesine el koydu. Sayılamayacak kadar hayvanını ve eşyasını ele geçirdi. Daha sonra bu mallar Musul, Haleb, Hama ve Hıms pazarlarında az bir fiyata satıldı⁴²⁰. Savaştan kaçarak kurtulan Şihâbeddîn Meyyâfârikîn'e geri döndü. Hârizmliler ise dağılmış bir vaziyette Nusaybin'e oradan da Ra'sûlayn'a gelerek burayı yağmalamaya başladılar⁴²¹.

el-Melikü'l-Mansûr, Şihâbeddîn Gâzî ve Hârizmlileri yenilgiye uğrattıktan sonra Haleb'e yöneldi. el-Melikü'l-Mansûr'un galibiyet haberini alan Haleb'te şenlikler düzenlendi. Şehir yedi gün boyunca süslendi. Haleb sahibi el-Melikü'n-Nâsır onu karşılamak için yola çıktı. Önce Ca'ber kalesine sonra Menbic'e gitti. Burada karşılaşan iki taraf 1 Cemaziyevvel 640/27 Ekim 1242 tarihinde Haleb'e girdiler. Burada iki gün dinlenen Halep-Hıms kuvvetleri el-Melikü'l-Mansûr öncülüğünde Cemaziyevvel ayının üçünde Trablus Kontluğu'na bağlı Frenk topraklarına akın yapmak için harekete geçti⁴²².

Cemaziyevvel ayının 11'inde Haleb'in gerçek sahibi olan Dayfe Hatun vefat etti⁴²³. Dayfe Hatun'un vefatı üzerine o sırada on üç yaşında olan torunu en-Nâsır Yusuf

⁴²⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 403; İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 264-265; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 310-311; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 207; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 47.

⁴²¹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 375.

⁴²² İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 265; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 311.

⁴²³ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 266; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 207.

bağımsızlığını ilan etti. Pazartesi ve Perşembe günleri Dârüladl'e geçerek vezîr Cemâleddîn b. el-Kıfî ve emir İkbâl el-Hâtûnî'nin de hazır bulunduğu mezâlim oturumları düzenlemeye başladı⁴²⁴.

1.1.13. Dımaşk'ın Durumu

el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanatını ilan ettikten sonra bir taraftan imar çalışmaları yaparken diğer yandan hâkimiyetini sağlamaya yönelik askerî faaliyetlerine devam ediyordu. Fakat sultanı asıl meşgul eden şey Dımaşk'ın durumu idi. Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail, el-Melikü's-Sâlih'in saltanatını kabul etmek istemiyordu. İmâdeddîn'in muhalefeti el-Melikü's-Sâlih'in Eyyûbî Devleti'nin büyük sultanı olması önünde en büyük engeldi. es-Sâlih, Dımaşk'ı hâkimiyeti altına almadığı sürece saltanatının tehlikede olduğunu biliyordu. Bu yüzden tahta oturduğu andan itibaren Dımaşk'a etkili bir müdahelde bulunmak için ordusunu yeniden yapılandırmak için büyük çaba sarf etti.

Hârizmlî istilasından sonra Eyyûbî devlet adamları arasındaki mücadeleler geçici bir süreliğine de olsa askıya alınmıştı fakat bu durum, Eyyûbî sınırları içinde istikrarın olduğu anlamına gelmiyordu. Hârizmlîler el-Cezîre'de yıkıcı bir unsur olarak varlıklarını devam ettiriyorlardı. Hârizmlîlerin bölgede girdiği ittifaklar ve yağmalama hareketleri Halep Beyliği tarafından cezalandırılmalarına yönelik seferlerin düzenlenmesini zorunlu kılmıştı. Safer 640/Ağustos 1242'de el-Melikü'l-Mansûr komutasında düzenlenen seferde Hârizmlîler kesin bir yenilgiye uğramışlardı fakat bu, rakipleri karşısında kesin bir zafer kazanmak için yeterli olmamıştı. Öte yandan Filistin'de kutsal toprakları korumak gibi ağır bir sorumluluğu üstlenmiş olan en-Nâsır Dâvûd ile Frenkler arasında belirli aralıklarla çatışmalar sürüyordu. Bu çatışmalar Akka'dan gelen bir Frenk birliğinin 4 Cemaziyelevvel 640/30 Ekim 1242 tarihinde Nâblus'u kuşatmasıyla Müslümanlar için trajik bir duruma sebebiyet vermişti⁴²⁵. Üç gün boyunca Nâblus'u kuşatan Frenkler şehri yağmaladıktan sonra şehir ahalisinden 1000 kişiyi zalimce katletmiş, ibadet mekanlarını yakmış, çok sayıda kadın ve çocuğu esir alarak Akka'daki köle pazarına götürmüşlerdi. İstilacı Frenkler en-Nâsır Dâvûd'un

⁴²⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 313; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 208; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 415.

⁴²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 415.

Kerek'ten gelmesinden önce Nâblus'u terk ederek geri çekilmişlerdi⁴²⁶. Ne var ki en-Nâsır, Frenkler'e misillemeye bulunacak imkânlardan yoksundu. Daha da kötüsü siyasî birliğin sağlanamaması ve muhtelif iç ve dış tehditler nedeniyle el-Melikü's-Sâlih de bu duruma seyirci kalmıştı. Bu trajik olay bile siyasî birliğin sağlanamamasının müslümanlar açısından telafisi imkansız sonuçlara yol açtığını göstermesi açısından düşündürücüdür. Bu durumda el-Melikü's-Sâlih'in acilen yapması gereken ilk şey Haçlılar'a karşı etkin bir mücadele vermek için güçlü bir siyasî birlik oluşturmaktır.

İmâdeddîn İsmail ise bir yandan el-Melikü's-Sâlih'e karşı Haçlılarla ittifak kurarken diğer yandan yeğeni el-Melikü'l-Cevâd'tan yararlanmaya çalışıyordu⁴²⁷. İmâdeddîn'in asıl amacı Dimaşk'ı elinde tutmaya devam etmektir. Keza imkan bulduğunda es-Sâlih'i devirmeyi de düşünüyordu. Bu amaçla Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr'la ittifak kurmuş, Halep ve en-Nâsır Dâvûd'un da kısmî desteğini almıştı. Bu sırada Musul ve Anadolu Selçuklu Devleti de Halep-Dimaşk ittifakını destekliyordu⁴²⁸. el-Melikü's-Sâlih ise daha önce güçlü olduğu el-Cezîre'deki üstünlüğünü Hârizmliler saldırısını bastıran Halep Hıms beyliğine kaptırmıştı. Amid'in de elinden çıkmasıyla el-Melikü's-Sâlih, Hasankeyf dışındaki el-Cezîre topraklarını kaybetmişti. el-Melikü's-Sâlih'in oğlu Tûrânşâh ise 648/1250'ye kadar Hasankeyf'te hüküm sürmeye devam etmişti⁴²⁹. Bu durumda es-Sâlih'in müttefikleri Hasankeyf nâibi oğlu Tûrânşâh, Hama sâhibi el-Melikü'l-Muzaffer ve kontrol altında tutulabildiğinde Hârizmlilerden müteşekkil idi.

1.1.14. el-Melikü's-Sâlih'le İmâdeddîn'in Antlaşması

641/1243 yılında el-Melikü's-Sâlih ile İmâdeddîn İsmail arasında elçiler vasıtasıyla başlayan görüşmeler, dâhilî kargaşanın bitmesi için yeni bir değişim fırsatı sundu⁴³⁰. Müzakereler için en uygun zaman seçilmişti. Zira 638/1241'in son yarısından itibaren taraflar arasında herhangi bir açık düşmanlık vukû bulmamıştı. Kaynaklarda

⁴²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 415; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 219-220; Humphreys, *From Saladin*, 271.

⁴²⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 373-374, 379-380; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 31; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 301-302; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407.

⁴²⁸ İbn Haldun, *Târîh*, V, 414; Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a*, 197.

⁴²⁹ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 258-260; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295-296; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 205.

⁴³⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 377; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 327; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 208; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 156.

müzakere teklifinin ilk olarak kimin inisiyatifiyle başladığı yönünde bir bilgi mevcut değildir. Fakat Dımaşk sâhibi İmâdeddîn ve müttefiklerinin Anadolu Selçuklu Sultanı Keykâvus adına hutbe okutmaya başlamasını ve Frenklerin yeniden saldırıya geçmelerini dikkate aldığımızda el-Melikü's-Sâlih'in siyasî birliği sağlamak ve otoritesini yaygınlaştırmak adına ilk adımı attığını söyleyebiliriz.

İlk bakıldığında Kahire ile Dımaşk arasında barışı tesis etmeye yönelik bir antlaşma gibi görünse de aslında bir bütün olarak Eyyûbî Devleti'nin tamamını kapsayan bir antlaşma yapılmıştı. Antlaşma genel olarak üç madde etrafında şekillenmişti. Buna göre el-Melikü's-Sâlih Eyyûbî Devleti'nin tamamında, özellikle Dımaşk, Hıms ve Haleb'te "sâhibü'l-hutbe ve's-sikke" olarak, diğer bir tabirle sultan olarak tanınacaktı. Buna karşılık İmâdeddîn'in Dımaşk, el-Melikü'l-Mansûr'un Hıms ve en-Nâsır Yusuf'un Haleb üzerindeki hâkimiyeti devam edecekti. Üzerinde antlaşma sağlanan diğer bir madde İmâdeddîn İsmail tarafından Dımaşk'ta hapsedilen el-Melikü's-Sâlih taraftarlarının serbest bırakılması ve zararlarının tazmîn edilmesi idi. Bu maddeyle el-Melikü's-Sâlih, İmâdeddîn'in elinde bulunan oğlu ve varisi el-Melikü'l-Muğîs Ömer'le sadık komutanı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi kurtarmayı amaçlamıştır. Son olarak Dımaşk ve Kahire için potansiyel bir tehdit ve sıkıntı kaynağı olan en-Nâsır Dâvûd'un toprakları el-Melikü's-Sâlih'le İmâdeddîn arasında paylaşılacaktı⁴³¹.

Antlaşmanın şartlarını yerine getirmek amacıyla ilk adımı atan taraf İmâdeddîn İsmail oldu. İmâdeddîn, Ba'lebek'te ağır koşullarda hapiste tuttuğu Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi serbest bırakarak Dımaşk'a getirdi ve hil'at giydirdi. Dımaşk'ta esir tuttuğu es-Sâlih'in diğer adamlarını Mısır'a götürmek üzere Hüsâmeddîn'i görevlendirdi⁴³². Daha sonra da el-Melikü'l-Muğîs Ömer'i serbest bıraktı ve Dımaşk'ta hür bir şekilde yaşamasına izin verdi. Fakat antlaşmanın yürürlüğe girmesi için el-Melikü's-Sâlih'in

⁴³¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 377-378; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 328; Zehebî, *Târih*, XLVII, 5; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, 173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 241; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 307.

⁴³² Hüsâmeddîn Kahire'ye geldiğinde el-Melikü's-Sâlih tarafından en güzel şekilde karşılanmış, geniş iktâlar verilmiş ve kendisine yakın olması için Nil kıyısında bulunan Dârü'l-Mülk adlı saraya yerleştirilmiştir. İbn-i Vâsıl 641 yılının Muharrem ayında (Haziran 1243) Kahire'ye girdiğinde eskiden beri arkadaşı olan Hüsâmeddîn'in misafiri olarak bu sarayda kalmış, sarayın ihtişamını uzun uzadıya anlatmıştır. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 334, 337-338.

yeminini bekleyen İmâdeddîn, el-Müğîs Ömer'in Dimaşk'tan ayrılmasına izin vermedi⁴³³.

Anlaşmaya varıldıktan hemen sonra el-Melikü's-Sâlih, Mısır'ın ünlü hatiplerinden Asîlüddîn el-İs'irdî'yi Dimaşk ve Hıms'a gönderdi. Asîlüddîn'in görevi Dimaşk ve Hıms'ta es-Sâlih adına hutbe okumak ve onun Eyyûbî İmparatorluğu'nun sultanı olduğunu ilan etmektir. el-Melikü's-Sâlih'in ilk iş olarak kendisine muhalefet eden merkezlerde adına hutbe okutması, sembolik değeri yüksek bir uygulamaydı. es-Sâlih, bu resmî düzenlemeyle hem kendisini sultan olarak tanımamakta direnen Dimaşk ve Hıms'ın direncini kırmayı hem de sahibi olduğu saltanat makamına dikkatleri çekmeyi amaçlamıştı. Dimaşk'ta basılan sikkeler de antlaşmanın hükümleri gereğince değiştirildi⁴³⁴. İmâdeddîn İsmail, II. el-Âdil'nin düşmesinden sonra sikkeleri Abbâsî Halîfesi ve kendi adına bastırmış; böylece kendine bağımsız bir hükümdarlık pâyesi vermişti. Antlaşmadan hemen sonra İmâdeddîn, el-Melikü's-Sâlih'in ismini sikkelerin ön yüzüne, kendi ismiyle halîfenin ismini de arka yüzüne bastırmıştır. Nitekim günümüze kadar ulaşan sekiz adet sikke, İmâdeddîn'in antlaşmaya uygun olarak el-Melikü's-Sâlih'in ismini paralara kazdığını göstermektedir⁴³⁵.

Antlaşma son şeklini aldıktan sonra Dimaşk, Halep ve Hıms sahiplerinin elçileri antlaşmaya bağlı kalacaklarına ve el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyetini tanıyacaklarına dair yemin etmek ve karşılığında ondan kendi haklarına riayet etmesine dair yemin almak için Kahire'ye gittiler⁴³⁶. Fakat antlaşma tam olarak sonuçlanmadan başarısızlığa uğradı. Antlaşmanın bozulması hakkında ilk bakışta birbirine tezat teşkil eden fakat dikkatlice irdelendiğinde aynı olayın farklı yönlerini göstermesi muhtemel iki farklı rivayet bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin rivayetine göre antlaşma İmâdeddîn'in vezîri

⁴³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 329; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 209; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417.

⁴³⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 377; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 328; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 416.

⁴³⁵ Eyyûbî sikkeleri üzerinde araştırma yapan Jeanette Wakin'in *Ayyubid Coinage* adlı çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla İmâdeddîn Sâlih, saltanat iddiasında bulunmadan sikkeler üzerine adını yerleştiren tek Dimaşk hâkimidir. Ondan önce, daha muktedir olan ve Dimaşk yönetimini elinde bulunduran el-Melikü'l-Muazzam ve el-Melikü'l-Eşref Dimaşk'ta bastıkları paralar üzerine isimlerini yazdırmamışlardır. Öte yandan İmâdeddîn'in, el-Melikü's-Sâlih'in saltanatını resmen tanıdığına dair Epigrafik bazı deliller de bulunmaktadır. İmâdeddîn'in ikinci Dimaşk hâkimiyesi esnasında (637-643/1240-1245) şehirdeki duvar ve kapılarda isminin yazılı olduğu üç kitabe bulunmaktadır. Bunlardan ikisi 639/1242, diğeri 643/1245 tarihlidir. Fakat Dimaşk'taki Bâbü's-Selâm üzerinde bulunan mükemmel bir kitâbe el-Melikü's-Sâlih adına yazılmış ve 641/1243 tarihlidir. Bu tarih (641), antlaşmanın yapıldığı tarihle aynı yıla tekabül etmektedir. Bu kitabeye göre İmâdeddîn, es-Sâlih'in saltanatını kabul etmiştir. Bkz. Humphreys, *From Saladin*, 272, 458.

⁴³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 330;

Emînü'd-Devle es-Sâmirî tarafından bozulmuştur.⁴³⁷ Buna göre es-Sâmirî, el-Melikü's-Sâlih'in oğlu el-Müġîs'i Mısır'a göndermek üzere olan İmâdeddîn'i kararından vazgeçirerek antlaşmayı akamete uğratmıştır⁴³⁸. İbnü'l-Cevzî, es-Sâmirî'nin hangi sâiklerle böyle davrandığını zikretmez. Fakat İbn Vâsıl'ın, Celâleddîn el-Hilâtî'ye dayanarak aktardığı diğer rivayet es-Sâmirî'nin davranışı hakkında aydınlatıcı olabilir. Celâleddîn, İmâdeddîn adına müzakereleri yürütmekle görevli elçisiydi ve antlaşma bozulduğunda Kahire'de idi. Celâleddîn'in İbn Vâsıl'a söylediğine göre nihaî yeminlerin edilmesinden hemen önce, efendisi İmâdeddîn'den kendisine bir mektup gelmişti. Mektubun içinde el-Melikü's-Sâlih'in Hârizmliler'e gönderdiği bir mektup daha vardı. Bu mektupta el-Melikü's-Sâlih, amcası İmâdeddîn ile yaptığı antlaşmayı oğlunu kurtarmak için yaptığını, ona olan düşmanlığının devam ettiğini ve ilk fırsatta Dimaşk'ı ondan alacağını belirterek Hârizmlileri Suriye'ye saldırmaları noktasında teşvik ediyordu. Celâleddîn, mektubu okuduktan sonra el-Melikü's-Sâlih'in veziri Müînüddîn İbnü's-Şeyh'e gösterdiğini fakat Müînüddîn'in bu durumu açıklamaktan aciz kaldığını belirtir⁴³⁹. Şayet bu iki rivayet de doğru ise es-Sâmirî'nin davranışı kolayca izah edilebilir. Buna göre es-Sâmirî, es-Sâlih'in Hârizmlilere gönderdiği mektuptan haberdar olmuş ve antlaşma gereği Mısır'a gitmesi gereken el-Müġîs'in gitmesine engel olmuştur. Anlaşmanın çökmesi üzerine İmâdeddîn, el-Müġîs'i yeniden hapse atmış, es-Sâlih'in ismini hutbe ve sikkelerden kaldırmıştır⁴⁴⁰.

Anlaşmanın bozulmasından sonra İmâdeddîn İsmail, birkez daha Suriye'deki Eyyûbî beylikleriyle el-Melikü's-Sâlih'e karşı koalisyon kurmak için çalışmalara başladı. İmâdeddîn, el-Melikü's-Sâlih ile ön antlaşmaya vardıktan sonra antlaşma gereği en-Nâsır Dâvûd'un topraklarından bir kısmını işgal etmek için harekete geçmişti. Bu amaçla hazırladığı birliği en-Nâsır'ın elindeki Aclun'u kuşatmaya göndermişti. es-Sâlih'le anlaşmazlık ortaya çıkınca Aclun'daki birliği geri çağırdı ve en-Nâsır'la

⁴³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî'den sonra gelen tarihçilerin çoğu bu rivayeti benimsemiş ve antlaşmanın es-Sâmirî tarafından bozulduğunu ifade etmişlerdir. Bu rivayete göre es-Sâmirî "el-Müġîs, senin için Süleyman'ın hâtemi gibi değerlidir. Onu elinden çıkarırsan sahip olduğun yerleri kaybedersin." diyerek İmâdeddîn'in el-Müġîs'i göndermesine engel olmuş ve antlaşmayı ifsâd etmiştir. Bu rivayete göre antlaşmayı İmâdeddîn bozmuş, buna sinirlenen Necmeddîn de Hârizmlilere mektub göndererek Şam'a saldırmalarını istemiştir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 196; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 352; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 168.

⁴³⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 378.

⁴³⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 331.

⁴⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 331; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 196; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 352; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 117.

anlaşarak es-Sâlih'e karşı savaşmak üzere ittifak kurdu⁴⁴¹. Aynı şekilde Halep ve Hims da es-Sâlih'le ilişkilerini koparıp İmâdeddîn'le ittifak kurdular. Böylece yeni ve kapsamlı bir ittifak ortaya çıktı. Fakat müttetikler geniş imkânlarına rağmen tek başlarına Mısır ve Hârizm'in kombine güçleriye savaşamayacaklarını düşünüp 641 yılının sonlarına doğru (1244 yılının bahar ayları) Akka'daki Frenklerin yardımına başvurdu. Yardımlarına karşılık en son en-Nâsır Dâvûd tarafından yeniden fethedilen Kudüs'ü diledikleri biçimde imar izniyle beraber Frenkler'e teslim ettiler⁴⁴². Üstelik bu kez Kudüs'teki Harem-i Şerîf'i de Frenkler'e verdiler⁴⁴³. Kudüs'le birlikte Taberiye, Askalan⁴⁴⁴ ve Kevkeb diledikleri gibi imar etme izniyle birlikte Frenkler'e teslim edilmiştir⁴⁴⁵.

İbn Vâsıl, Frenkler'e tesliminden sonra Kudüs'e uğramış ve orda gördüklerini şöyle tasvir etmiştir. "Bu yılın sonlarında (641) Mısır'a seyahat ederken Kudüs'e girdim. Kutsal Kaya'nın üzerinde rahipleri, papazları, şarap küplerini ve "kurbân" resmini gördüm. Sonra el-Aksâ Camiine girdim. Câmide asılı bir çan vardı. Frenkler Harem-i Şerîf'teki ezan ve namazı iptâl etmişti, Harem'de küfür nidâları yükseliyordu"⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ İbnü'l-Furât, *Târihü'd-Düvel ve'l-Mülûk*, Metin ve Çeviri: U. ve M. C. Lyons, W. Heffer and Sons Ltd. Cambridge 1971, 1.

⁴⁴² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 331-332; Zehebî, *Târih*, XLVII, 8-9; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417-418; İbn Sibât, *Târih*, I, 330-331.

⁴⁴³ Kudüs'ün bu tavizlerle Frenkler'e teslim edilmesi Eyyûbî Devleti'nin giderek zayıfladığını ve iç savaşın Müslümanlar için telafisi imkânsız kayıplara neden olduğunu göstermesi bakımından düşündürücüdür. Hatırlanacağı üzere 18 Şubat 1229 yılında el-Melikü'l-Kâmil ile Haçlı Kralı II. Frederick arasında yapılan antlaşmayla Kudüs, Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerîf'in müslümanların elinde kalması ve müslümanların serbestçe ibadet etmeleri şartıyla Haçlılar'a bırakılmıştı. Keza antlaşmanın şartlarından biri de Kudüs'te herhangi bir imar faaliyetinin yapılmaması ve şehrin harab olarak kalmasıydı. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 481; Sibt, *Mir'ât*, XXII, 296-301; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 241-252; Stevenson, *The Crusaders*, 312-313; Maher Y. Abu-Munshar, "Sultan al-Kâmil, Emperor Frederick II and the Submission of Jerusalem", *International Journal of Social Science and Humanity*, 3 (5), 2013, 443; Bekâr, "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed", *DÎA*, XXIX, 68-70.

⁴⁴⁴ Bu antlaşmada Askalan'ın Frenkler'e teslim edildiğinin zikredilmesi dikkate değer bir husustur. 642/1244 tarihine kadar Frenklerin elinde olan Askalan'ın bu tarihe kadar yeniden fethedildiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Bu durumda Askalan, Müslümanlar tarafından önceden alınmış, bu antlaşma gereği Frenkler'e yeniden teslim edilmiş olmalıdır.

⁴⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 332; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 209; İbnü'l-Furât, *Târih*, 1-2; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417.

⁴⁴⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 333; İbnü'l-Furât, *Târih*, 2.

1.1.15. Kudüs'ün Yeniden Fethi

Anlaşmanın bozulmasından hemen sonra İmâdeddîn İsmail, Mısır'dan Filistin'e açılan yolu kapatmak üzere Gazze'ye öncü bir birlik gönderdi. Bu arada en-Nâsır Dâvûd da Mısır'dan gelecek bir saldırıya daha hızlı cevap vermek için ordusunu Kudüs yakınlarında konuşlandırdı. Hıms sahibi el-Mansûr ise yaklaşan savaşa ilgili kesin planlar yapmak üzere Akka'ya ilerlemişti. Böylece Şam ittifakı el-Melikü's-Sâlih'le savaşmak için hazırlıklarını tamamlamıştı. Öte yandan el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilere bir mektup göndererek kendisine yardım etmelerini istemişti. 1241, 1242 yıllarında iki kez Şâm güçlerine yenilen Hârizmliler mağlubiyetin etkilerini üzerlerinden atmış, yeni bir sefere hazır idiler. el-Melikü's-Sâlih'in mektubunu alan Hârizmliler 642 yılı başlarında/1244 yazının başlarında Hüsâmeddîn Berkehan komutasında el-Cezîre'den yola çıkarak Fırat'ı geçtiler. Bir kısmı Ba'lebek tarafından diğer kısmı Dimaşk çevresinden ilerledi. İmâdeddîn Dimaşk'ın kapılarını kapattı. Hârizmliler uğradıkları yerleri yağmalayarak Filistin'e doğru hareket ettiler. Sayıları 10.000'i geçiyordu. Yolda onlara el-Melikü's-Sâlih'e yardım etmek amacıyla emir Nâsirüddîn ve Ziyâeddîn'in de aralarında bulunduğu Kaymerî Kürtlerinden⁴⁴⁷ oluşan bir grup emir de katıldı⁴⁴⁸.

Hârizmlilerin yaklaştığını duyan Şam ittifakı korkuya kapıldı. İmâdeddîn, Gazze'de bulunan birliğini aceleyle Dimaşk'a geri çağırdı. en-Nâsır Dâvûd ise nisbeten daha korunaklı olan Kerek'e sığındı. Hârizmlilerin Kudüs'ü kuşatması üzerine Frenkler kaçmaya başladı. 17 Rebûlevvel 642/23 Ağustos 1244'de Kudüs'e giren Hârizmliler çok sayıda kişiyi öldürdü. Hristiyanlarca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan yerde yapılmış Kıyâme/Kumâme Kilisesi'ni (*Church of the Holy Sculpture/Kutsal Kabir Kilisesi*) tahrip ettiler. Kıyâme kilisesinde bulunan Hz. İsa'nın ve Frenk krallarının kabirlerini yıkarak kabirlerden topladıkları kemikleri yaktılar. Bu sırada Kudüs ahalisinin Frenklerden beklediği yardım gelmedi. Çaresiz kalan Kudüs'teki Hristiyanlar en-Nâsır Dâvûd'un yardımına başvurdular. Fakat Hristiyanları sevmeyen ve Kudüs'ü Frenkler'e karşı koruma misyonunu üstlenen en-Nâsır Dâvûd yardıma gelmedi. Böylece 625/1229 yılında el-Kâmil ile II. Frederick arasında yapılan antlaşmayla Frenklerin

⁴⁴⁷ Kaymerîler güneyde Musul ile Hilat arasında bulunan Kaymer/Kaymur kalesine nisbetle anılan bir Kürt birliğidir. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 424; Abdülkadir Bedrân, *Münâdemeti'l-Etlâl ve Müsâmereti'l-Hayâl*, Thk. Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrut 1985, 142.

⁴⁴⁸ Haznedârî, *Târîh*, 40.

eline geçen Kudüs yaklaşık 15 yıl Frenklerin elinde kaldıktan sonra Frenklerden geri alınıp yeniden İslama kavuşturulmuştur⁴⁴⁹.

Kudüs'ün Hârizmliler eliyle Frenklerden temizlenerek Müslümanların eline geçmesi daha önce Sultan Salâhaddîn için kullanılan “muharrirü'l-Kuds/Kudüs'ün kurtarıcısı” ünvanını el-Melikü's-Sâlih için de kullanılmasını sağlamıştır⁴⁵⁰. Kudüs bu tarihten itibâren kesin olarak Haçlılar'ın elinden çıkarak Mısır Eyyûbîleri'nin hâkimiyetine girmiştir⁴⁵¹.

1.1.16. Hiribya (La Forbie) Savaşı

Hârizmliler Kudüs'ü yağmaladıktan ve Frenklerden temizledikten sonra Gazze'ye hareket ettiler. Nihayet Gazze'de ordugâhlarını kurarak el-Melikü's-Sâlih'e geldiklerine dâir haber gönderdiler⁴⁵².

el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilerin Gazze'ye vardığını öğrenince onları savaşa teşvik etmek için çok sayıda mal, elbise, at ve kumaş gönderdi. Kerek'teki esaret günlerinde birlikte olduğu Rukneddîn Baybars es-Sâlihî komutasında büyük bir orduyu Gazze'ye gönderdi. Sonra Hüsâmeddîn el-Hezbânî komutasında ikinci bir birliği Nâblus'a gönderdi. Bu arada Dımaşk'ta da savaş hazırlıkları olağanca hızıyla sürüyordu. İmâdeddîn İsmail, ordusunu donatırken Hıms sahibi el-Melikü'l-Mansûr da askerleriyle birlikte Dımaşk'a geldi. el-Melikü'l-Mansûr daha önce iki kez Hârizmlilerle savaşmış ve ikisinde de muzaffer olmuştu. Bu yüzden İmâdeddîn, onun tekrar muzaffer olacağına dair güçlü bir umut taşıyordu ve ordunun komutasını ona devretmişti. el-Mansûr ordusuyla birlikte kendilerine katılmayı bekleyen Frenklerle birleşmek üzere Akka'ya ilerledi. Akka'da onları 1500 süvari ile 10.000 piyadeden oluşan bir Frenk ordusu⁴⁵³ bekliyordu. Öte yandan savaşa katılmaktan imtinâ eden en-Nâsır Dâvûd da

⁴⁴⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 378; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 32-33; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 336-337; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 223-225; Stevenson, *The Crusaders*, 322; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İfav, İstanbul 2011, 897.

⁴⁵⁰ Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 8.

⁴⁵¹ Işın Demirkent, “Kudüs”, *DİA*, XXVI, 332.

⁴⁵² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 337.

⁴⁵³ Runciman, Frenklerden oluşan bu ordunun 583/1187'deki Hittin Savaşı'ndan sonra bölgedeki yerel Frenk baronları tarafından oluşturulmuş en büyük Haçlı birliği olduğunu söyler. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, III, 225. Hittin savaşında Frenkler 1200 ile 2000 arasında şövalye, 20.000 civarında piyade toplamışlardı. Hittin savaşı hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, 111-131.

Zahîrüddîn b. Sungur el-Halebî öncülüğündeki bir orduyu yola çıkardı. İttifâk güçleri Frenklerle birleştikten sonra Yafa'ya gelerek savaş vaziyetini aldılar⁴⁵⁴.

el-Nelikü'l-Mansûr kumandasında Yafa'da toplanan ittifak ordusu harekete geçti. İki ordu 13 Cemâziyelevvel 642/17 Ekim 1244 tarihinde Gazze'nin kuzeyinde bulunan Hiribyâ Köyü'nde⁴⁵⁵ karşılaştı. el-Melikü'l-Mansûr komutasındaki Dımaşk-Hıms askerleri, ittifak ordusunun merkezinde; Frenkler sağında; en-Nâsır Dâvûd'un askerleri ise sol tarafında dizilmişlerdi. Hârizmlilerin savaş taktiklerini iyi bilen el-Mansûr, savunmada kalarak düşmanı üzerine çekmeyi ve böylece rahat hareket edebileceği bir alan açmayı planlamıştı. Ne var ki Kudüs'teki ağır hezimetten sonra Hârizmlilere karşı acımasız bir intikam duygusuna kapılan Frenkler hemen saldırıya geçip bu planı geçersiz kıldılar. Frenklerin saldırısını püskürtmeye çalışan Hârizmli-Mısır ordusu savaşın başlarında sendeledi. Mısır askerleri köslerini ve ağırlıklarını bırakıp kaçmaya başladıysa da Hârizmlilerin mukavemetini gördükten sonra geri döndüler. İlk saldırı püskürtüldükten sonra Mısır-Hârizmli ordusu karşı saldırıya geçti. Önce ittifak ordusunun sol kanadında bulunan en-Nâsır Dâvûd'un askerlerine saldırdılar. Komutanları Zahîrüddîn b. Sungur'u esir alarak ordunun sol cenahını bozguna uğrattılar. Ardından ordunun kalbinde yer alan el-Melikü'l-Mansûr komutasındaki askerleri hezîmete uğrattılar. Daha sonra sağ kanatta yalnız kalan Frenkleri kuşatmaya aldılar. Bir saat içinde binlercesini kılıçtan geçirdiler. 800 kişiyi esir aldılar⁴⁵⁶.

Hiribyâ savaşı⁴⁵⁷ Frenk-Şam ittifakı için bir felakete dönüşmüştü. Savaşın ikinci günü Kudüs'ten Gazze'ye geçen İbnü'l-Cevzî, Frenk-Şam ordusunun uğradığı felâketi

⁴⁵⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 381; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 33; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 337-338; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 10; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419; Haznedârî, *Târîh*, 40.

⁴⁵⁵ *Mir'âtü'z-Zamân*'ın Dımaşk 2009 baskısında (Bkz. Sibt, *Mir'ât*, XXII, 382.) Karîbâ (قريباً) olarak geçen bu yerin esas adı Hiribyâ (هريبا) olmalıdır. Hiribyâ Gazze'nin 15 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Batı dillerindeki karşılığı Forbie'dir. (Bkz. Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 66-67; Velîd el-Hâlidî, *Key lâ Nensâ; Kurâ Filistîn elletî Demmerethâ İsrail Sene 1948 ve Esmâü Şühedâiha*, Müessesetü'l-Dirâsâtü'l-Flisitiniyye, Beyrut 2001, 582-583.) Hiribyâ, *Mu'cemü'l-Büldân*'da da Firibyâ olarak zikredilir ve Askan'la bağlı bir köy olduğu belirtilir. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 246.

⁴⁵⁶ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 381-382; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 267; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 33; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 337-339; Ebü'l-Fidâ, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, 77; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 10-11; Haznedârî, *Târîh*, 40; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 198-199; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419-420; Takkûş, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn*, 375-376.

⁴⁵⁷ Bu savaş Gazze'ye yakın olan Hiribyâ mevkiinde cereyan ettiği için Gazze'ye nisbetle "Gazze Savaşı" olarak da bilinmektedir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 338; Ebü'l-Fidâ, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, 77; Sâmîye 'Âmir, *es-Salibiyyûn fî Filistîn*, 'Ayn lid-Dirâsât ve'l-Buhûs'ul-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Mısır 2002, 116.

şu ifadelerle tasvir etmektedir: “Hezîmetin ikinci gününde Gazze’de idim. İnsanları, ellerinde değneklerle öldürülenleri sayarken buldum. Ölülerin 30.000’den fazla olduğunu söylüyorlardı. Bu öyle bir savaştı ki benzeri daha önce Nûreddîn ve Salâhaddîn zamanında bile yaşanmamıştı.”⁴⁵⁸ Öte yandan Dımaşk ve Kerek askerlerinden bir kısmı da esir düşmüş, eşyalarının tamamına el konulmuştu. Zahîrûddîn b. Sungur’un da aralarında bulunduğu müslüman esirler, Frenk esîrlerle birlikte Mısır’a gönderildi. el-Melikü’l-Mansûr ise her şeyini yitirmiş bir halde Dımaşk’a kaçtı. el-Melikü’l-Mansûr Dımaşk’a giderken gözyaşları içinde “Vallahi o gün savaşa giderken, kâfirlerin (Frenklerin) yardımıyla müslümanlara karşı zafer kazanamayacağımızı Allah kalbime düşürmüştü” sözleriyle mağlubiyyetin sebebini dile getirmiştir⁴⁵⁹. Muhtemelen bu ruh hâli (Frenklerle ittifâkın hezîmete sebep olduğu duygusu) savaşı kaybeden diğer Müslümanlar tarafından da paylaşılmış ve savaşı kaybetmenin esas sebebi olarak kabul edilmiştir. Eyyûbîlerde müslümanların aleyhine Frenklerle yapılan ittifaklar kamu vicdanını rahatsız ettiği gibi müslüman askerleri de rahatsız etmiştir. Nitekim 638/1240 yılında İmâdeddîn İsmail’in Frenklerle ittifak kurması üzerine askerlerinin yarısı Frenklerle birlikte olmayı istemediğinden Yafa’daki karargâhı terk etmişlerdi. Bu savaşta da ittifak ordusunda bulunan Müslüman askerler, Frenk bayrağı altında savaşmaktan rahatsız olmuş, dînî değerleriyle bağdaşmayan Frenk davranışları müslüman askerleri rahatsız etmiştir⁴⁶⁰. Şüphesiz bu durum Müslüman askerlerin savaşma motivasyonunu olumsuz etkilemiştir. Savaşın kazanılmasında büyük bir rolü olan Hârizmliler bu kez keskin kılıçlarıyla Frenkleri parçalamış, el-Melikü’s-Sâlih’i büyük bir tehlikeden kurtarmışlardır.

15 Cemaziyelevvel/19 Ekim günü zafer haberinin el-Melikü’s-Sâlih’e gelmesiyle birlikte Kahire ve Mısır’da büyük kutlamalar tertip edildi. Kal’atül-cebel ile yapımı tamamlanmış Ravza Kalesi daha önce misli görülmemiş bir tarzda süslendi. Kutlamalar günlerce devam etti. el-Melikü’s-Sâlih bir yandan Frenklerin hezîmete uğratılmasına sevinirken diğer yandan Dımaşk’ı almasının önünde herhangi bir engel kalmamasının mutluluğunu yaşıyordu⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 382.

⁴⁵⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 336-337.

⁴⁶⁰ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 381-382; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 198; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419-420.

⁴⁶¹ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 209; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420.

Bu savaşın en önemli sonucu Frenklerin bundan sonra ciddi bir ordu toplama kapasitelerini ebediyen yitirmiş olmalarıdır. Savaştan sonraki üç yıl içerisinde Frenkler daha önce ele geçirdikleri önemli kalelerin çoğunu kaybetmişlerdir. Frenkler için neredeyse 1187'deki Hittîn savaş⁴⁶² kadar ağır bir yenilgi olan Hiribyâ mağlubiyetinden sonra Kudüs Latin Krallığı bir daha eski gücüne kavuşamamıştır⁴⁶³. Savaşın doğrudan bir sonucu olarak Kudüs Krallığı, 1291 yılındaki yıkılışına kadar yaklaşık elli yıl pasif bir şekilde varlığını devam ettirebilmiştir⁴⁶⁴. Diğer yandan Frenklerin Kudüs'te ve Hiribyâ'da uğradıkları ağır yenilgiler Avrupa'da büyük bir infial meydana getirmiş, Avrupalılar, Şâm Bölgesi'ndeki varlıklarının tamamen yok olmasından korkarak yeni bir Haçlı seferi hazırlığına başlamışlardır. Frenklerin bu savaşta uğradıkları ağır yenilgi, 1248 yılında başlayan Yedinci Haçlı Seferinin arka planında yer alan önemli sâiklerden biri olmuştur⁴⁶⁵.

Hiribyâ zaferinin el-Melikü's-Sâlih açısından en önemli sonucu Dımaşk'ı almasının önünde en büyük engel olan Frenk-Şam ittifakı bariyerinin ortadan kalkması; böylece siyasî birliği sağlayarak otoritesini yaygınlaştırma imkânına kavuşmasıdır. Bu savaşın bir sonucu olarak el-Melikü's-Sâlih, saltanatını restore etmiş, babası el-Kâmil ve dedesi el-Âdil'in daha önce elde ettikleri iktidara benzer bir güce kavuşma imkânını yakalamıştır⁴⁶⁶. Zaferin hemen ardından Frenklerin içine düştüğü ağır durumu değerlendirmek isteyen es-Sâlih, komutanları Rukneddîn Baybars ile Hüsâmeddîn b. Ebî Ali'ye Frenkler'e teslim edilmiş Asakalan'ı kuşatmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Askalan kuşatılmış fakat Frenklerin yeniden tahkîm ettiği kaleler defalarca hücum yapıldığı halde alınamamıştır. Bu esnada yaralanan Hüsâmeddîn, el-Melikü's-Sâlih'in emri üzerine Nâblus'a doğru ilerleyerek gelecek talimatları beklemeye başladı. Baybars ise Askalan'ı kuşatmaya devam etti. Daha sonra sultan, komutanlarına en-Nâsır Dâvûd'un elinde olan yerlere taarruz etmeleri emrini verdi. Komutanlar Gazze, Kudüs,

⁴⁶² Hittîn savaşında Frenklerin kayıpları için bkz. Şeşen, *Salâhaddîn*, 116.

⁴⁶³ Peter Jackson, "The Crusades of 1239-41 and Their Aftermath", *BSOAS*, 50 (1), 1987, 32; Bengt Kristian Molin, *The Role of Castles in the Political and Military History of the Crusader States and the Levant*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Leeds School of History, Leeds 1995, 14.

⁴⁶⁴ Shlomo Lotan, "The Battle of La Forbie (1244) and its Aftermath – Re-examination of the Military Orders' Involvement in the Latin Kingdom of Jerusalem in the mid-Thirteenth Century", *Ordines Militares*, XVII, 2012, 67.

⁴⁶⁵ İsmet Ganîm, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye ve's-Salîbiyyûn*, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1990, 102; Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 46.

⁴⁶⁶ Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Charles Scribner's Son, Newyork 1901, VI, 231.

el-Halîl, Beytü Cibrîl, el-Ğavr ve Nâblus bölgelerini zaptettiler. en-Nâsır Dâvûd'un hükmettiği geniş sahadan elinde yalnızca Kerek, Belkâ, Salt ve Aclun Kalesi kaldı. Aclun da daha önce en-Nâsır tarafından komutanı Seyfeddîn Ali b. Kılıc'a iktâ olarak verilmişti⁴⁶⁷.

1.2. DİMAŞK'IN FETHİ ve SİYASÎ BİRLİĞİN SAĞLANMASI

1.2.1. el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı Alması

On yıllık hâkimiyetinin yarısını Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail ve müttelikleriyle mücâdele ederek geçiren es-Sâlih'in Dımaşk'ı ele geçirmesi hayatî bir sorun hâline gelmişti. Zira Dımaşk, es-Sâlih'in egemenliğini ciddî bir şekilde tehdit etme potansiyelini taşıyan tek problemli ve es-Sâlih bu durumun giderek kendisini rahatsız edeceğini gayet iyi biliyordu.

el-Melikü's-Sâlih, en-Nâsır Dâvûd'un elindeki toprakların büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra Dımaşk'ı almak için hazırlıklara başladı. Bu esnada İmâdeddîn İsmail 'in elinde rehin tutulan oğlunun ölmesi (22 Rebiülahir 642/27 Eylül 1244) üzerine büyük bir sarsıntı geçiren es-Sâlih, oğlunun ölümünden amcası İmâdeddîn ve veziri Emînü'd-Devle es-Samirî'yi sorumlu tuttu. Bu olay amcasına karşı duyduğu intikam ateşini alevledi.⁴⁶⁸ Kahire'de bulunan veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh'u Mısır ordusunun başında Dımaşk kuşatmasına öncülük etmesi için görevlendirdi. Müînüddîn'e sultan adına hareket etme yetkisi ve saltanat otağını (ed-dehlîzü's-sultânî) vererek otoritesini güçlendirdi. Saltanat sofrasının (es-Simât) başına oturttu. Hazinesini, üstâdüddârı et-Tavâşî Şihâbeddîn'i, emîr-ü candârını ve haciblerini onun hizmetine verdi. Sultanın yetkileriyle donatılan Müînüddîn, Hârizmlî askerlerle birleşmek için Gazze'ye gitti. Gazze'de ordusuna katılan Hârizmlîlerle birlikte Ürdün Vadisi'nde bulunan Baysan'a gitti. Muhtemelen bölgedeki yönetim işlerini düzenlemek amacıyla

⁴⁶⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 340; Haznedârî, *Târîh*, 40; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 209; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420; Stevenson, *The Crusaders*, 324.

⁴⁶⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 386-387; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 346, 349; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 374; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 63.

Baysan'da bir müddet kaldı. Daha sonra Dimaşk'a doğru hareket etti⁴⁶⁹. Mısır ordusu Dimaşk'a varır varmaz Haleb'ten gelen bir destek birliği orduya katıldı⁴⁷⁰.

Haleb askerlerinin katılmasıyla daha da güçlenen Mısır ordusu Dimaşk'ı kuşatmaya başladı. Her ne kadar Dimaşk ordusu el-Melikü'l-Mansûr komutasındaki Hıms askerleriyle takviye olmuşsa da son derece büyük olan Mısır ordusunu püskürtmek mümkün görünmüyordu. İmâdeddîn Sâlih, Mısır ordusu karşısında muvaffak olamayacağını anlayınca diplomatik bir atak yaparak veziri Emînü'd-Devle es-Samîrî'yi kendisiyle el-Melikü's-Sâlih arasında arabuluculuk yapması için Halîfeye gönderdi⁴⁷¹. Ne var ki Abbâsî Halîfesi el-Musta'sım Billâh, İmâdeddîn'in arzuladığı cevabı vermedi. Bu sırada Mısır ordusu Dimaşk üzerindeki baskıyı arttırmıştı. 8 Muharrem 643/5 Haziran 1245 Pazartesi günü İmâdeddîn İsmail, Müînüddîn b. Şeyhüşşuyûh'a bir seccâde, ibrik ve baston göndererek "Bunlarla meşgul olman, hükümdarları öldürmekle uğraşmandan sana daha çok yakışır" diyerek Müînüddîn'i iğneleyici bir şekilde tenkid etti. Müînüddîn ise ona bir çeng, zurna ve sarı-kırmızı bir gece elbisesi göndererek "Seccâde'nin bana yakıştığı doğrudur, sen ise bunlara layıksın" diyerek cevap verdi⁴⁷².

9 Muharrem'de Hârizmli akıncılar Dimaşk'a erzak girmesini engellerken, şehir mancınıklarla bombardmana tabi tutuldu. Çatışmalar sonucunda şehir ciddi şekilde hasar gördü. Emeviye Camisi'nin doğu minaresi yıkılmış, Kasr-ı Haccâc'ın bir bölümünde yangın çıkmıştı. İmâdeddîn İsmail ise Mısır ordusunun Dimaşk'a girişini engellemek amacıyla neftçilerine (ez-zarrakûn) el-Âdil'in sarayını yaktırdı. Çıkan

⁴⁶⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420-421.

⁴⁷⁰ Eyyûbî hânedanı arasındaki çekişmelere uzak duran ve tarafsız kalmaya çalışan Haleb beyliği Hiribîyâ savaşından sonra Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'i Mısır'a göndererek el-Melikü's-Sâlih'le antlaşma yapmıştı. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğye*, IV, 1810. el-Kâmil'in'in vefatından sonra Haleb'in baş müttefiki olan Anadolu Selçuklu ordusuyla Haleb ordusunun 641/1243 yılındaki Köseadağ savaşında Moğollara yenilmeleri üzerine Anadolu Selçuklu devleti için yıkılış süreci başlamıştı. Yeni bir ittifak ile güvenliğini sağlamaya çalışan Haleb sahibi en-Nâsır Yusuf ve yardımcıları, Hiribîyâ'da Şam-Frenk ittifakına karşı mutlak bir zafer kazanan es-Sâlih'le anlaşarak Haleb'in güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. En-Nâsır Yusuf'un bu teşebbüsü, daha önce nenesi Dayfe Hatun'un da izlediği politikanın bir devamı olup muktedir bir hükümdar ile ittifak kurarak Halep topraklarını korumaya yönelik stratejik bir hamle idi.

⁴⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 421; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 118.

⁴⁷² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 387-388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 346; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201-202; Zehebî, *Târih*, XLVII, 15.

yangın sonucu el-Âdil'in sarayından er-Ruman ve Ukaybe sokağına uzanan alanın tamamı yandı⁴⁷³.

Kuşatmanın şiddeti artınca, Dimaşk sâhibi İmâdeddîn'in ümitleri de azalıyordu. Bir taraftan şehirde baş gösteren açlık diğer yandan sürekli yapılan taarruzlar İmâdeddîn'i ve el-Melikü'l-Mansûr'u sulh müzakereleri yapmaya zorlamıştı. 643 yılının Rebiülâhir ayında (Ağustos 1245) Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr, şehirden çıkarak Hârizmlilerin lideri Berkehan ile görüştü⁴⁷⁴. Bu görüşme sulh yapılacağına dair ümitleri arttırdı⁴⁷⁵. Cemâziyelevvel ayında, İmâdeddîn'in veziri Emînü'd-Devle es-Samîrî, Müînüddîn'in karargâhına haber göndererek kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi. Müînüddîn de ona bir fereciye, sarık, gömlek ve mendil göndererek görüşme isteğine olumlu yanıt verdi. Gönderilen elbiseleri giyen Emînü'd-Devle gece geç saatlerde Müînüddîn'in yanına gitti. Kısa bir müddet müzakere yapıldıktan sonra Dimaşk'a geri döndü. Birkaç gün boyunca müzakereler sürdükten sonra şehrin amanla teslim edilmesi üzerine antlaşmaya vardılar. Buna göre Dimaşk, el-Melikü's-Sâlih'e bırakılırken; Ba'lebek, Busra ve Sevad bölgeleri İmâdeddîn'e verilecekti. el-Melikü'l-Mansûr ise herhangi bir hak kaybına uğramadan Hıms'a geri gidecek, Hıms'la birlikte kendisine Tedmür ve Rahba verilecekti. Ayrıca İmâdeddîn İsmail'in ve el-Melikü'l-Mansûr'un kişisel eşyaları ve adamlarıyla birlikte şehirden çıkmalarına izin verilecekti. Bunun üzerine İmâdeddîn, Cemâziyelevvel 7'nin gecesinde (30 Eylül 1245) Dimaşk'ı terk ederek Ba'lebek'e gitti. el-Mansûr ise Hıms'a gitti. 8 Cemâziyelevvel günü (1 Ekim 1245)⁴⁷⁶ Müînüddîn b. Şeyhüşşuyûh ordusuyla beraber Dimaşk'a girdi. Yağma yapma

⁴⁷³ Sibt, *Mir'ât*, XXII, Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 269; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202; Humphreys, *From Saladin*, 277.

⁴⁷⁴ Kaynaklarımızda bu görüşmenin detaylarıyla ilgili bilgiye rastlamadık. Humphreys, el-Mansûr'un bu görüşmeyi İmâdeddîn'den gizli yaptığını, Hiribâ savaşıdan sonra kendisini iyi karşılamayan İmâdeddîn'e Hârizmlilerle işbirliği yaparak ihanet etmeyi düşündüğünü belirtir. Humphreys'e göre el-Mansûr, daha sonra Hârizmlilerin şehre girip yağma yapmasının daha iyi olacağını düşündüğünden, bu gizli görüşmeden herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Bkz. Humphreys, *From Saladin*, 277. Bu bilgi doğru kabul edildiğinde, el-Mansûr'un askerleriyle beraber Dimaşk'a gelerek İmâdeddîn'e destek vermesini ve daha sonra yapılan antlaşmaya uyarak Hıms'a gitmesini açıklamak güçleşmektedir. Humphreys'in verdiği bu bilgi, gizli yapılmış bir görüşmenin içeriğini kurgulamaya dayalı tekellüflü bir yoruma benzemektedir.

⁴⁷⁵ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388.

⁴⁷⁶ Kaynaklarda Müînüddîn'in şehre girdiği tarih 8, 9, 10 Cemâziyelevvel olarak farklılık arz etmektedir. Bu tarihler arasından İbn Hallikân ve Makrîzî'nin verdiği tarihi esas aldık. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 85.

ihtimallerine karşı Hârizmliler şehre alınmayıp kendilerine Sâhil bölgesinden uygun iktâlar verildi⁴⁷⁷.

el-Melikü's-Sâlih, oğlunun ölümünden sorumlu tuttuğu İmâdeddîn'i ağır bir şekilde cezalandırmak istiyordu. İmâdeddîn İsmail'in şehirden ayrılmasından hemen sonra, Müînüddîn'e gönderdiği mektupta İmâdeddîn'in Dımaşk'tan ayrılmasına kesinlikle müsaade edilmemesi, zincire vurularak Mısır'a gönderilmesi istenmekteydi. Ne var ki mektup Müînüddîn'e ulaştığında, İmâdeddîn Dımaşk'ı çoktan terk etmişti⁴⁷⁸. es-Sâlih, İmâdeddîn'in ayrıldığını öğrendiğinde et-Tavaşî Şihâbeddîn ve diğer emirlerini "Müînüddîn, ona aman vermişti. Siz niye onun Ba'lebek'e gitmesine izin verdiniz" diyerek azarlamıştır.⁴⁷⁹

Veziri Müînüddîn'i kendi yetkileriyle donatarak Dımaşk'a gönderen el-Melikü's-Sâlih'in, İmâdeddîn'in Dımaşk'ı terk etmesine izin verilmesinden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda iki ihtimal akla gelmektedir. Muhtemelen vezirine duyduğu güvenden dolayı İmâdeddîn'in Dımaşk'tan ayrılıp ayrılmayacağı konusunu veziriyle müzakere etmemiş, onun inisiyatifine bırakmıştır. Yahut Dımaşk'ın böyle kısa bir süre zarfında teslim olmayacağını düşündüğünden, İmâdeddîn İsmail'in statüsünü müzakere etmeyi ertelemiştir. Sultanın iradesinin dışında gelişen bu olay, her halukarda siyasî bir öngörü zaafı olarak değerlendirilebilir.

1.2.2. Dımaşk'ta Yapılan Düzenlemeler

es-Sâlih'in veziri Müînüddîn, Dımaşk'a girdikten sonra, el-Melikü's-Sâlih'in nâibi olarak şehrin yeni siyas statüsünün gerekli kıldığı bir takım idari düzenlemeler yaptı. İlk olarak Dımaşk Camiinde el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okuttu. Daha sonra Dımaşk yönetimiyle ilgili bazı değişiklikler yaptı. Kalenin yönetimine Şihâbeddîn Reşîdü'l-Kebîr'i getirdi⁴⁸⁰. Dımaşk'ın yönetimine de Cemâleddîn Harun İbnü's-Şeyh'i

⁴⁷⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 271; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 33-34; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 348; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202; Zehebî, *Târih*, XLVII, 15-16; İbn Haldun, *Târih*, V, 414; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

⁴⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349.

⁴⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423-424.

⁴⁸⁰ İbn Vâsıl, diğer kaynaklardan farklı olarak Şihâbeddîn Reşîd'in, Muîneddîn'in ölümünden sonra el-Melikü's-Sâlih'in kararıyla kaleye atandığını söyler. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349.

atadı. Dımaşk baş kadısı Muhyiddîn b. Zekîyeddîn'i azlederek⁴⁸¹ yerine Sadreddîn b. Seniyyü'd-Devle'yi atadı⁴⁸².

Dımaşk'ın fethinden sonra el-Melikü's-Sâlih, Nâblus'ta bulunan Hüsâmeddîn b. Ebî Ali'yi şehrin yönetimini üstlenmesi için Dımaşk'a gönderdi⁴⁸³. Hüsâmeddîn'in gelişinden kısa bir süre sonra aniden hastalanan Müînüddîn, 22 Ramazan 643/10 Şubat 1246 Pazar gecesı vefat etti. Müînüddîn'in vefatından sonra Hüsâmeddîn nâibü's-sultan olarak Dımaşk'ın yönetimini üstlenirken Şihâbeddîn Reşîdü'l-Kebîr, Dımaşk Kalesi'nin yönetiminde kalmaya devam etti⁴⁸⁴. Böylece el-Melikü's-Sâlih ciddi bir engelle karşılaşmadan Dımaşk'ta hâkimiyetini tesis etti.

Salâhaddîn'in vefatından es-Sâlih'e kadar Dımaşk'ın sultana bağılılığını bildirmesi kaydıyla, hânedan mensubu bir hükümdâr tarafından yönetilmesi sorgulanmadan kabul edilen bir uygulama idi ve bu hükümdâr, vefatından sonra Dımaşk'ı yönetecek kişiyi tayin etme hakkına da sâhipti. Bu uygulama es-Sâlih'in Dımaşk'ı almasıyla son buldu. Dımaşk, es-Sâlih tarafından fethedildikten sonra müstakil bir beyliğin merkezi olma hüviyetini kaybedip Kahire'deki saltanat merkezine bağılı önemli bir üs haline geldi. es-Sâlih'in Dımaşk'ı aldıktan sonra buraya atadığı yöneticilerin hânedan mensubu olmamaları, onun döneminde devletin merkezîleşmeye doğru gittiğinin de belirgin bir kanıtıdır.

el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı fethi bölgesel dengeleri lehine değıştirmiş, hâkimiyet mücadelesinde rakiplerine karşı pozisyonunu güçlendirmişti. Dımaşk'ın fethinden hemen sonra Seyfeddîn Alî b. Kılıç, 29 Cemaziyelevvel 643/22 Ekim 1245'de Dımaşk'a gelerek en-Nâsır Dâvûd'un kendisine iktâ olarak verdiğı Aclun'u el-Melikü's-Sâlih'e teslim etti⁴⁸⁵. en-Nâsır Dâvûd'un en yakın adamlarından olup uzun süre kendisine sadakatle hizmet eden Seyfeddîn'in, en-Nâsır'dan ayrılarak Aclun'u el-Melikü's-Sâlih'e vermesinin sebepleri kaynaklarda zikredilmez. Seyfeddîn, muhtemelen

⁴⁸¹ Kaynaklar, Muhyiddîn'in neden azledildiğine dâir bir bilgi vermezler. Muhtemelen Müînüddîn, İmâdeddîn Sâlih'in izlerini silmek amacıyla üst kademelere atadığı kadroyu değıştirme ihtiyacı hissetmiştir.

⁴⁸² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202-203; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423-423.

⁴⁸³ Makrîzî, Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin, Müînüddîn'in vefatı üzerine Dımaşk'a gönderildiğini belirtir. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁴⁸⁴ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 391; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349-350.

⁴⁸⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 328, 363.

güç dengelerinin en-Nâsır aleyhine değişmesi üzerine el-Melikü's-Sâlih'le birlikte hareket etmenin daha mantıklı olacağını düşünerek Dımaşk'a gelmiştir⁴⁸⁶.

Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh'un vefatından sonra el-Melikü's-Sâlih Şeyhe's-Şüyûh ailesinin son büyük üyesi olan Fahreddîn Yusuf b. Şeyhüşşüyûh'u ev hapsinden çıkararak ordugâha getirdi ve kendisine hilât giydirdikten sonra ikramda bulundu⁴⁸⁷.

Öte yandan kendini Dımaşk'ın hâkimi olarak konumlandıran el-Melikü's-Sâlih'in Suriye'deki diğer beylikler üzerindeki denetim gücü ve etkisi artmıştı. Bu da ona hâkimiyet alanını genişletmesi imkânı kazandırıyor. es-Sâlih'in gelecek beş yıl boyunca Dımaşk'ta tesis etmeye çalıştığı siyaset yeni darbeler ve düşman koalisyonlar karşısında egemenliğinin güvenliğini sağlamaya yönelik teşebbüsler üzerine kuruluydu. Dımaşk'ı ele geçirdikten hemen sonra aleyhinde teşekkül eden yeni ittifaklar ve saldırılar sultanın güvenliği ön planda tutmasının nedenlerini daha iyi açıklayacaktır.

1.2.3. İmâdeddîn İsmail ve Veziri Emînü'd-Devle'nin Dımaşk'taki Bazı Uygulamaları

Yeğeni el-Melikü's-Sâlih'le ilişkilerinde kurnaz ve faal bir görünüm arz eden İmâdeddîn, hâkimiyetini tesis etmede kullandığı yöntemler ve Frenklerle yaptığı işbirliği nedeniyle eleştirilmiştir. Daha önce kardeşi el-Melikü'l-Eşref Musa'nın nâibi sıfatıyla Dımaşk'ı yöneten İmâdeddîn, onun vefatından, el-Kâmil'in Dımaşk'ı kuşatarak el geçirdiği tarihe kadar yaklaşık dört ay boyunca Dımaşk'ı kendi adına yönetmişti⁴⁸⁸. Bu süre zarfında Dımaşk halkı nezdinde kabul gören yönetim tarzıyla hafızalarda iyi bir yer edinmişti. Bu ilk döneminde Eyyûbî hânedanının bağlı olduğu geleneksel ehlisünnet çizgisinde hareket etmesi de onu hem Dımaşk'ın ileri gelenleri hem de halk nezdinde muteber bir idareci konumuna yükseltmişti. Muhtemelen bu yüzden 637/1239'da

⁴⁸⁶ Humphreys birkaç ay sonra vuku bulan vefatından hareketle Seyfeddîn'in sağlık nedenleriyle Dımaşk'a geldiğini, Dımaşk'a yerleşmek için Aclun'u el-Melikü's-Sâlih'e teslim ettiğini öne sürse de bunu destekleyecek bilgidir yoksunuz. Bkz. Humphreys, *From Saladin*, 288-289.

⁴⁸⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 204-205; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁴⁸⁸ İmâdeddîn İsmail, babası el-Melikü'l-Âdil'in ve kardeşi el-Melikü'l-Muazzam İsmâ'nın hükümdarlıkları döneminde Sevâd ile Busrâ'nın idaresini üstlenmişti. el-Melikü'l-Eşref'in Dımaşk'ta 4 Muharrem 635'te (27 Ağustos 1237) ölümü üzerine onun vasiyetine uyularak Dımaşk'ın yönetimi el- İmâdeddîn İsmail'e verildi. Fakat İmâdeddîn'in muhteris bir kimse olduğunu düşünen el-Melikü'l-Kâmil Dımaşk'ı ona bırakmayı doğru bulmadı. Dımaşk'ı dört ay sonra kuşatan el-Kâmil Sevâd ve Busrâ'nın yanında Ba'lebek ve Bikâ'ı kendisine bırakarak Dımaşk'ı alabildi. (9 Cemâziyelevvel 635 / 28 Aralık 1237) Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, 1808-1809; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 82; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 147-153; Ebü'l-Fazl Hatîbî, "el-Melikü's-Sâlih", *DİA*, XXIX, 80.

Dımaşk'ı ele geçirdiğinde geçmişteki olumlu imajını ve yönetim tarzını bilen Dımaşklılar onun idareyi ele geçirmesine sıcak bakmışlardı⁴⁸⁹.

İmâdeddîn'in ikinci Dımaşk hâkimiyetinde (637-643/1240-1245), istibdat ve tahakkümle hükmetmesinin nedeni olarak ünlü veziri Emînü'd-Devle es-Sâmirî'nin etkisi altında kalması zikredilmektedir. İmâdeddîn İsmail'in Ba'lebek'ten dönerken yanında getirdiği Emînü'd-Devle, el-Melikü'l-Emced Behramşâh'ın⁴⁹⁰ uzun süreli Ba'lebek hâkimiyeti döneminde danışmanı ve doktoru olarak görev yapmıştı. Sâmirî bir aileye mensup olan Emînü'd-Devle, gençliğinde ihtidâ ederek İslâm'a girmiştir. İmâdeddîn, tekrar Dımaşk'a girdiğinde onu veziri olarak görevlendirmiş, kadıların atanması da dâhil olmak üzere memleket işlerinin sorumluluğunu ona yüklemiştir. İşlerin çuğunu Emînü'd-Devle'ye bırakan İmâdeddîn, böylece Dımaşk'taki iktidarını koruma gibi zor bir iş üzerinde daha fazla yoğunlaşma zamanı bulmuştur. İmâdeddîn'in iç ve dış politikasında önemli bir etkisi olan Emînü'd-Devle'nin uygulamalarının esas etkisi Dımaşk halkı üzerinde hissedilmiştir⁴⁹¹.

Emînü'd-Devle'nin yönetim anlayışı iki temel unsura dayanmaktaydı: Geniş bir istihbarat ağı ve hali vakti yerinde olanlardan alınan paralar⁴⁹². Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bir anekdot Emînü'd-Devle'nin kurduğu istihbarat ağının anlaşılması açısından aydınlatıcı olabilir. İbnü'l-Cevzî, 638/1241 yılında el-Melikü's-Sâlih'in serbest kalmasından sonra Kudüs'ten Dımaşk'a dönünce Şibliyye Medresesi'nin müderrisi Yusuf b. Yakub ile görüşmüş, el-Melikü's-Sâlih'in Kerek'teki esaretten kurtuluşu hakkında sohbet etmişlerdi. Aynı zamanda Emînü'd-Devle'nin casusu olan Yusuf, İbnü'l-Cevzî ile görüştüktan hemen sonra es-Sâmirî'nin yanına giderek İbnü'l-Cevzî ile konuştuklarını çarpıtarak anlatmış, el-Melikü's-Sâlih'in hapisten

⁴⁸⁹ İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, 18111.

⁴⁹⁰ el-Melikü'l-Emced Behramşâh, Ferruḡşâh b. Şâhinşâh b. Eyyûb'un oğlu, Sultan Salâhaddîn'in yiğenidir. Babası Ferruḡşâh'ın 578/1182'de vefat etmesi üzerine, Salâhaddîn Ba'lebek'i ona vermiştir. 627/1229 yılına kadar yaklaşık elli yıl Ba'lebek'te hüküm süren Behramşâh, 628/1230 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Eyyûbî emirlerinin saygı duyduğu bir hükümdar olan Behramşâh aynı zamanda faziletli bir alim ve iyi bir şair idi. Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 453. Şiirlerinden müteşekkil divanı, *Dîvânü'l-Melikü'l-Emced*, Nâzım Reşîd'in (Bağdat ts.) ve Ğarîb Muhammed'in tahkikiyle (Kahire 1991) basılmıştır.

⁴⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341-342; Humphreys, *From Saladin*, 279.

⁴⁹² Sıbt, İmâdeddîn'in hâkimiyetinin sonunu getiren kişinin Emînü'd-Devle olduğunu belirttikten sonra, sahip olduğu mal varlığının sultanların ve Halîfelerin hazinesinde dahi bulunmadığını belirtir. Arkadaşlarının ve tüccarların yanında emaneten bulunan malları hariç üç milyon dinar değerinde serveti bulunmaktaydı. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 419; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm*, Thk. Semîr Tabbare, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999, 201.

çıkarılmasında İbnü'l-Cevzî'nin rolü olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Emînü'd-Devle, İbnü'l-Cevzî'yi derhal Dimaşk'tan sürgün etmiştir⁴⁹³. Emînü'd-Devle'nin bu uygulamaları İmâdeddîn'den habersiz yaptığı düşünülemeyeceğine göre İmâdeddîn'in bu uygulamaları onayladığı söylenebilir. Muhtemelen Emînü'd-Devle, İmâdeddîn'i, hâkimiyetini korumaya yardımcı olduğu idiasıyla ikna etmiştir.

el-Melikü'l-Cevâd, Dimaşk'ı terkettiğinde geriye boş bir hazine bırakmıştı. İmâdeddîn ise Dimaşk'ta kalıcı olmak için sürekli olarak savaşa hazır bir ordu bulundurmaya gayret etmişti. Bu yüzden Dimaşk'taki hâkimiyeti boyunca, parasal kaynaklara ihtiyaç hissetmişti. İmâdeddîn düzenli vergilerin dışında, ihtiyaç hissettiği parasal kaynağı elde etmek için Dimaşk baş kadısı Refüddîn Abdülaziz el-Cîlî'nin otoritesinden yararlanmaya çalıştı⁴⁹⁴. Kâdilkudât olması hasebiyle Refüddîn, vezirden ve diğer bürokratlardan daha fazla şehir halkıyla temas imkânına sahipti. Bunun farkında olan vezir onunla işbirliğine giderek özellikle zengin tüccarlardan büyük meblağlarda para alıyordu. Bunu yaparken Refüddîn'in kullandığı yöntem son derece ilginçti. Mahkemede daha önceden ayarladığı yalancı şahitlerin şahitliklerine başvurarak gözüne kestirdiği zenginlerden büyük paralar alan Refüddîn, aldığı paranın belli bir kısmını yalancı tanıklara verdikten sonra geriye kalanını Emînü'd-Devle aracılığıyla hazineye aktarıyordu. Refüddîn daha sonra İmâdeddîn'e yazdığı bir mektupta bu yolla topladığı 1.000.000 dinarı hazineye aktardığını söylese de İmâdeddîn ona cevaben hazineye aktardığı paranın 1.000.000 dirhemden fazla olmadığını belirtir⁴⁹⁵. Bu rakamlar arasındaki farkın sebebi, Emînü'd-Devle'nin kadının verdiği miktarın az bir kısmını hazineye, geriye kalanını kendi şahsi hazinesine aktarmasıydı⁴⁹⁶.

Haksız kazanç ve insanlara yaptığı zulüm ile İmâdeddîn'e yakınlaşmaya çalışan Refüddîn, arzusunun aksi ile muamele gördü. Halkın İmâdeddîn'e yaptığı şikayetler artmaya başlayınca vezir Emînü'd-Devle, kendisinin de helâk olacağından korkarak yakın arkadaşı Refüddîn'i azletmesini tavsiye etti. Bunun üzerine 641 yılının sonlarında (1244 ortaları) Refüddîn'in Kâdiyü'l-Kudat'lık dahil olmak üzere bütün

⁴⁹³ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 371-372.

⁴⁹⁴ Zehebi, *Siyer*, XXIII, 110.

⁴⁹⁵ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 385-386; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341-342; Kütübî, *Fevât*, II, 352-353; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 141; Humphreys, *From Saladin*, 280.

⁴⁹⁶ Kütübî, *Fevât*, II, 353.

yetkileri elinden alındı⁴⁹⁷. Dimaşk'ın önemli medreselerinden olan Âdiliyyetü'l-Kübrâ, Emînîyye, Şâmiyye ve Azraviyye medreselerindeki derslerine son verildi⁴⁹⁸. Daha sonra Emînü'd-Devle'nin görevlendirdiği korumalar eşliğinde Ba'lebek'e oradan da Lübnan Dağı'ndaki bir mağaraya götürüldü. Burada Ba'lebek'ten getirilen iki hukukçunun gözetimi altında bütün mal varlığı Emînü'd-Devle'ye satıldıktan sonra orda bulunan bir Hristiyan tarafından uçuruma atılarak öldürüldü⁴⁹⁹.

İbn Vâsıl ise Emînü'd-Devle ile Refüddîn'in aralarının bozulmasına neden olan olayı şöyle anlatmaktadır. “Kadı Refüddîn, Emînü'd-Devle es-Sâmirî aleyhinde hazırladığı bir raporu İmâdeddîn'e sundu. İmâdeddîn, rapordan Emînü'd-Devle'yi haberdar etti. Bunun üzerine Emînü'd-Devle kadının halka yaptığı zulümlerden ve diğer bazı kabahatlerinden örnekler vererek ona güvenmemesi gerektiğini söyledi. İmâdeddîn de onu azlederek tutukladı. Fakat Emînü'd-Devle onu öldürünceye kadar boş durmadı⁵⁰⁰.” Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Emînü'd-Devle yolsuzluklarını örtbas etmek için daha önce işbirliği yaptığı kadıyı ortadan kaldırmıştır. Nitekim kaynaklarımızda aktarılan diğer bir rivayet de Emînü'd-Devle'nin kadıyı hangi amaçla öldürttüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Emînü'd-Devle, Refüddîn'in hazineye aktarılması için verdiği meblağın az bir kısmını hazineye verdikten sonra geriye kalanını kendisi alıyordu. Refüddîn'in verdiği miktarların tutanaklarını sakladığını öğrenen Emînü'd-Devle, tutanakların ortaya çıkmasından korkarak İmâdeddîn'i onun aleyhinde kışkırttı ve sonra öldürdü⁵⁰¹.

Rivayetlerin tamamından çıkarılabilecek sonuca göre İmâdeddîn İsmâil, iktidarını koruma hırsıyla Eyyûbî Devlet geleneğinin dayandığı ahlâkî değerleri zorlayan ittifaklar kurmuştur. Dışarda Frenklerle el-Melikü's-Sâlih'e karşı kurduğu tavizkar ittifak, içeride halkın hukunu çiğneyen bürokratlarla yaptığı gayr-ı meşrû ittifaklarla birleşince yaşadığı toplum ve bu toplumun tepkilerini kaydeden Müslüman tarihçiler tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Tepkilere yol açan bu ittifakların müessisi olarak veziri Emînü'd-Devle es-Sâmirî'nin, İmâdeddîn'in politikası üzerinde etkili olduğu aşikârdır. Fakat bu durum sağlam bir eğitimle yetişen, siyasî tecrübesi üst

⁴⁹⁷ Kütübî, *Fevât*, II, 353.

⁴⁹⁸ Bu medreseler hakkında geniş bilgi için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 132, 271, 208, 283.

⁴⁹⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 385-386.

⁵⁰⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 342.

⁵⁰¹ Kütübî, *Fevât*, II, 353.

düzeyde olan İmâdeddîn gibi müslüman bir devlet adamını tarih nazarında temize çıkarmamaktadır.

1.2.4. Hârizmlilerin İsyanı ve İsyanın Bastırılması

el-Melikü's-Sâlih'in veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşuyûh Dımaşk'ı aldıktan sonra şehri yağmalama ihtimallerine karşı Hârizmlileri Dımaşk'a almamış, kendilerine sâhil bölgesinden tahsis edilen iktâları bildiren menşurlar vermiştir⁵⁰². Ne var ki el-Melikü's-Sâlih'e nâipliği döneminden itibâren hizmet eden (635/1237), Kudüs'ü Haçlılardan temizleyen (642/1244), Hiribâ savaşı Frenk- Şam ittifakını hezimete uğratan (642/1244), son olarak Dımaşk'ın alınmasında önemli bir rol oynayan (643/1245) Hârizmlilerin beklentisi iyice artmıştı. el-Melikü's-Sâlih'in kendilerine Mısır ve Şam'dan geniş iktâlar vereceğini düşünen Hârizmliler, hayal kırıklığına uğradılar⁵⁰³. Esasında el-Melikü's-Sâlih'in Hârizmlilerle kurduğu ittifakın temeli, ihtiyaç olduğu sürece onların askerî güçlerinden yararlanmaya dayanıp, kalıcı bir ittifak değildi. Hârizmlilerin daha fazla güçlenmesini kendisi için de bir tehlike olarak gören es-Sâlih, onların beklentilerini karşılayacak toprakları vermekten kaçınmıştır. Bunun üzerine Hârizmliler el-Melikü's-Sâlih'le ittifaklarına son vererek ona karşı isyan hazırlıklarına başladılar⁵⁰⁴.

el-Melikü's-Sâlih ve vezîri Müînüddîn'den umduklarını bulamayan Hârizmliler Dımaşk'ın sekiz kilometre güneybatısında bulunan Darya köyünde büyük bir yağma başlattılar⁵⁰⁵. Daha sonra el-Melikü's-Sâlih'e karşı geniş çaplı bir isyan için ittifak arayışına başladılar. Ba'lebek sâhibi İmâdeddîn, Kerek sâhibi en-Nâsır Dâvûd ve Sarhad sâhibi İzzeddîn Aybek el-Muazzamî, el-Melikü's-Sâlih Dımaşk'tan çıkarılmadığı sürece

⁵⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

⁵⁰³ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; el-Hesniyânî, “Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi'l-Hârizmiyye”, 8; Hüseyin Kâzım Hyun, “el-Hârizmiyye fî Bilâdi's-Şâm ve'l-Cezîre”, *Mecelletü Diyâlâ li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, 53, 2011, 184-185.

⁵⁰⁴ İbn Aybek, Hârizmlilerin es-Sâlih'in hizmetinden ayrılarak, İmâdeddîn'le ittifak kurmasını daha husûsî bir nedene dayandırmaktadır. İbn Aybek'e göre Hârizmliler Dımaşk civârındaki bölgelerde yağmalamalara başlayınca, el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk nâibi Müînüddîn, ona bir mektup yazarak durumu bildirmiş, es-Sâlih onlara engel olmasını emretmiştir. Bunu hazmedemeyen Hârizmliler de es-Sâlih'e kızarak İmâdeddîn'le ittifak kurmuş ve isyan etmişlerdir. (İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 358) Bu bilgi eksik olmalıdır. Zira Hârizmlilerin es-Sâlih'e isyanının esas sebebi umdukları iktâların kendilerine verilmemesidir. Muhtemelen bu yüzden Dımaşk civarını yağmalamaya başlamışlardır. Bu durumda yağma ve talan faaliyetleri, daha önce başlattıkları isyanın somut bir sonucudur.

⁵⁰⁵ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 389; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

ellerinde kalan toprakları kaybedeceklerinin farkındaydılar. Bu yüzden Hârizmlilerin ittifak teklifine olumlu yanıt verdiler⁵⁰⁶. Fakat bu emirlerin askerî gücü sınırlıydı ve bu şekliyle ittifakın es-Sâlih karşısında başarıya ulaşma şansı yoktu. Daha güçlü bir müttefiğe ihtiyaç duyan Hârizmli liderler, Hiribîyâ'da Şam-Frenk ittifakına karşı aynı cephede yer aldıkları Mısır ordusunun komutanı ve el-Melikü's-Sâlih'in önemli emirlerinden biri olan Rukneddîn Baybars es-Sâlihî'ye işbirliği teklifinde bulundular. Teklifi kabul ederse kendilerinden bir kadınla evlendirmeyi ve önemli bir mevki vermeyi vaad ettiler. Söylentiler Baybars'ın bu teklifi sıcak karşıladığı yönündedir⁵⁰⁷. Hârizmlilerin isyanını duyan el-Melikü's-Sâlih'in Gazze'de bulunan Rukneddîn'i Kahire'ye çağırıp daha sonra hapse atmasını dikkate alırsak⁵⁰⁸, Rukneddîn'in bu teklife olumlu cevap vermesinin kuvvetle muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Aksi takdirde o güne kadar el-Melikü's-Sâlih'in en yakın komutanlarından biri olan Baybars'ın durup dururken zindana atılıp ölüme terk edilmesini açıklamak oldukça zorlaşacaktır.

İmâdeddîn İsmail ve en-Nâsır Dâvûd'un kuvvetleriyle birleşen Hârizmli ordusu Dımaşk'a saldırı düzenlemek için hazırlıklara başladı. İttifaktan aldığı güçle en-Nâsır, Sahil Bölgesi'ndeki Nâblus, Kudüs, el-Halil, Beytû'l-Cibrîl ve el-Ğavr gibi eskiden kendisine ait olan yerleri işgal etti. Bu sırada el-Melikü's-Sâlih gelişmeleri casusları aracılığıyla soğukkanlı bir şekilde takip ediyordu. Muhtemelen ittifak kuvvetlerine ölümcül bir darbe vurmak için ordusunu hazırlayan es-Sâlih, en-Nâsır'ın işgallerine tepkisiz kalmayı yeğlemiştir. Bu sırada ittifak güçlerine karşı aldığı ilk tedbir Gazze'de bulunan komutanı Rukneddîn Baybars'ı Kahire'ye davet edip el-Kal'atü'l-cebel'deki hapse atması oldu⁵⁰⁹.

23 Zilkâde 643/11 Nisan 1246'da İmâdeddîn İsmail'in Ba'lebek'ten gelmesi üzerine Hârizmliler Dımaşk'ı kuşatmaya başladılar⁵¹⁰. Dımaşk daha önceki kuşatmanın yaralarını sarmadan yeniden kuşatılmıştı. Şehrin gıda stokları sınırlıydı. Hârizmliler şehri her taraftan abluka altına aldılar. Kapıları ablukaya alıp dışarıdan gıda malzemelerinin girişini engellediler. Şehirde kıtlık ve açlık baş gösterdi. Fiyatlar, emsali

⁵⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 204; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 23.

⁵⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 350; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424; el-Hesniyânî, "Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi'l-Hârizmiyye", 8.

⁵⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵⁰⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 350-351; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵¹⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 389.

görülmemiş bir tarzda yükselerek astronomik boyutlara ulaştı. Bir çuval buğdayın fiyatı 1.600 dirheme kadar yükselmişti. 10.000 dirhem değerindeki evini satışa çıkaran bir Dimaşklı'nın, evini ancak bir torba buğday alacak fiyata, 1.500 dirheme satabilmesi⁵¹¹ şehirde yaşanan sıkıntıları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Açlıklarını gidermek için ölüleri, kedi-köpek gibi hayvanları yemeye başlayan insanlar açlıktan kırılıyorlardı. Şehirdeki kıtlığın en çok etkilediği yerlerden biri de Dimaşk hapishanesiydi. Hapishanede ölen biri açlıktan ölmek üzere olan diğer mahkûmlar tarafından yenilmişt⁵¹². İnsanlar yolda yürümeyecek kadar bîtab düşmüşlerdi. Yollar cesedlerle; atmosfer ölü insanların kokusuyla dolmuştu. Öyleki insan Dimaşk'ta bir dağa çıktığında ve havayı kokladığında hastalanıp ölüyordu. Cenâzeleri yıkamaktan ve kefenlemekten insanlara gına gelmişti. Ölü sayısı o kadar çoğalmıştı ki kazılan mezarlara cenazeler üst üste konuluyordu. Vergilerde bir azalma olmamıştı. Öte yandan şehirdeki kıtlık ve kriz hali, içkiyi ve sefahati arttırmıştı⁵¹³. Bu sırada şehri inatla müdafaa eden Dimaşk kalesinin komutanı Reşîd ile el-Melikü's-Sâlih'in Dimaşk nâibi Hüsâmeddîn b. Ebî Alî'nin uzun süre Dimaşk'ı koruyacak imkânları yoktu. Saldırıları püskürtmek için surlara ve kapılara konuşlandırdıkları özel askerlerin askerî kabiliyetlerinden yararlanmaya çalışıyorlardı⁵¹⁴.

el-Melikü's-Sâlih, İmâdeddîn İsmail'in Hârizmlilerle ittifak yapıp Dimaşk'ı kuşattığını öğrenince Hıms sahibi el-Melikü'l-Mansûr'u İmâdeddîn'den uzaklaştırarak yanına çekmeye çalıştı ve bunda da başarılı oldu. el-Mansûr'u hangi vaadlerle yanına çektiği kaynaklarda zikredilmez. Fakat muhtemelen el-Mansûr, Hiribî savaşı ve Dimaşk'ı kaybetmesinden sonra, daha önceleri sıkı bir müttefiği olduğu İmâdeddîn İsmail'in gücünü yitirmesi üzerine hânedanın parlayan yıldızı el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmayı çıkarlarına daha uygun bulmuştur. el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmaya ikna olan el-Mansûr Haleb'e gönderdiği bir mektupta "Hârizmliler ülkemizi harab ettiler. Maslahatımız onlara karşı birleşmektedir." diyerek Halebliyi ikna etti⁵¹⁵. Böylece Dimaşk'ı koruyacak taze bir kuvvet ortaya çıktı. Hârizmlilerin tahripkâr gücünün farkında olan Halep ve Hıms beylikleri daha önce yıllarca Hârizmli istilacılarla

⁵¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 353.

⁵¹² Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 273; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵¹³ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁵¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352-353; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211.

⁵¹⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 389, 395.

mücadele etmişlerdi. Bu yüzden Hârizmlilerin Dımaşk'ı alıp, Suriye'de hâkim güç haline gelmeleri iki tarafın da kesinlikle istemediği bir durumdu. Öte yandan İmâdeddîn'i Dımaşk'tan çıkararak Suriye'nin en etkili aktörü konumuna yükselen el-Melikü's-Sâlih'le birlikte savaşmak, onun dostluğunu kazanmak anlamına geliyordu. Bu ittifakla Hıms ve Halep sahipleri en azından ellerindeki toprakları garantiye almayı başarmışlardı. Hatırlanacağı üzere Eyyûbî hânedanı arasındaki çekişmelere uzak duran ve tarafsız kalmaya çalışan Halep beyliği Hiribî zaferinden sonra Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'i Mısır'a göndererek el-Melikü's-Sâlih'le antlaşmaya varmış, vezîr Müînüddîn'in Dımaşk kuşatması esnasında bir destek birliği göndererek antlaşmaya bağlılığını göstermişti⁵¹⁶. Fakat Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr'un durumu biraz daha farklıydı. Babası Şîrkûh, İmâdeddîn'in yakın bir müttefîği idi. Babasının vefatından sonra el-Mansûr, İmâdeddîn'le müttefik olmaya devam etmişti. Ne var ki Hiribî Savaşı ve akabinde Dımaşk'ın düşmesi İmâdeddîn'le ittifakını zayıflatmıştı. İmâdeddîn'in Hârizmlilerle ittifak kurmasına da sinirlenen el-Mansûr, Hârizmliler Dımaşk'ı kuşatınca el-Melikü's-Sâlih'den yana taraf almıştı⁵¹⁷. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Dımaşklı bir topluluğa dayandırarak verdiği bilgi doğru ise el-Mansûr'un el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmasının temelinde Dımaşk'ı alma isteği yatmaktaydı. Buna göre el-Mansûr, Hârizmlileri yendikten sonra Dımaşk'a gelmiş, Dımaşk'ı ele geçirmek için çalışmalara başlamıştı. Ne var ki ani ölümü bu planı akîm bırakmıştı⁵¹⁸.

1.2.5. Kassab Savaşı ve Sonuçları

644 yılının başlarında (Mayıs 1246) el-Melikü's-Sâlih'in müttefikleri Hıms'ta bir araya gelmişlerdi. Halep ordusunun başında, Dayfe Hatun'un 640/1242'de vefatını müteâkip Haleb'in yönetiminde önemli rol oynayan Emîr Şemseddîn Lü'lü' el-Emînî⁵¹⁹ bulunmaktaydı. Bu arada Hârizmlilerin istilasından daha önce büyük zararlar görmüş civardaki Türkmenler ve Bedevî Araplar da Hıms'a gelerek el-Mansûr'un komutası altında birleştiler. Dımaşk'tan gelen bir birlik de onlara katıldı. Yapılan istişareler sonucunda daha önce Hârizmlilerle üç kez savaşan ve ikisinde Hârizmlileri yenilgiye

⁵¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, IV, 1810

⁵¹⁷ al-Jomard, *A Critical Edition of 'al-Tarîkh al-İslâmî al-Mukhtasar*, 18.

⁵¹⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁵¹⁹ Emîr Şemseddîn Lü'lü' el-Emînî'nin hal tercemesi için bkz. Sibt, *Mir'ât*, XXII, 418; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 286; Zehebî, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, III, 259-260; Safedî, *el-Vâfi*, XXIV, 307-308.

uğratan, dolayısıyla düşmanı iyi tanıyan el-Melikü'l-Mansûr'un ittifak kuvvetlerinin başına geçmesi kararlaştırıldı⁵²⁰.

el-Mansûr ordusuyla yola çıkarak Dimaşk'a doğru ilerledi. Öte yandan İmâdeddîn İsmail ve Hârizmliler, el-Mansûr komutasındaki ordunun kendilerine karşı toplandığını duyunca kuşatmayı kaldırarak onlarla meydan savaşı yapmaya karar verdiler. Bu amaçla onları karşılamak üzere Kuzey'e doğru yöneldiler. İki ordu 7 veya 8 Muharrem 644/25 veya 26 Mayıs 1246 Cuma günü⁵²¹ Hıms Gölü yakınındaki Kassab denilen yerde karşılaştı⁵²². Hârizmliler ve müttefikleri ağır bir yenilgiye uğradılar. Tarihindeki en ağır hezîmeti bu savaşta yaşayan Hârizmlilerin lideri Berkehan, Halep emirlerinden Sa'deddîn b. ed-Deryûş'un Memlûklerinden biri tarafından öldürüldü. Berkehan'ın kesik kafası Haleb'e getirilerek Halep Kalesi'nin kapısına asıldı⁵²³.

Bozguna uğrayan Hârizmliler farklı yerlere dağıldılar. Bir kısmı Harran tarafına kaçıp daha sonra Moğolların hizmetine girdi. Diğer bir kısmı Sarhad sâhibi İzzeddîn Aybek ile birlikte Havran'a oradan da el-Belkâ'ya gidip Kerek sâhibi en-Nâsır Dâvûd'un hizmetine girdi. Az bir kırmı ise Mısır'a giderek el-Melikü's-Sâlih'e iltica etti⁵²⁴. Bu savaştan sonra dağılıp gücünü yitiren Hârizmliler, Suriye'nin siyasi hayatında politik ve askerî bir güç olmaktan tamamen çıktılar⁵²⁵.

el-Melikü'l-Mansûr komutasındaki ittifak kuvvetlerinin zafer kazandığı haberi Mısır'a ulaşınca el-Melikü's-Sâlih Kahire ve Mısır meydanlarının süslenmesini emretti. Kahire'de büyük kutlamalar yapıldı. Mısır'ın iki mühim kalesi, Kal'atül-cebel ile el-Cezîre kalelerinde süslemeler ve kutalamalar yapıldı. el-Melikü's-Sâlih'in bu zaferden dolayı el-Mansûr'a olan güveni arttı. Onu Mısır'a davet ederek ödüllendirmek istedi⁵²⁶.

İmâdeddîn İsmail ise, Ba'lebek'in el-Melikü's-Sâlih'in saldırısına maruz kalabileceğini düşünerek bir grup Hârizmliler ile birlikte Haleb'e giderek Haleb sâhibi en-

⁵²⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 358, 370.

⁵²¹ Ebû Şâme ve Makrîzî bu tarihi 1 veya 2 Muharrem olarak vermektedir. Bkz. Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 274; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

⁵²² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 396;

⁵²³ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 396; İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, 1810; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 274; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 212; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 358; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

⁵²⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 396; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 204.

⁵²⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; Hesniyânî, "el-Harzemiyye" s. 26-27.

⁵²⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359-360; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 212; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

Nâsır Yusuf'a iltica etti⁵²⁷. İmâdeddîn'in iltica talebini kabul eden ve o sırada on yedi yaşlarında olan en-Nâsır, bu kararıyla büyük bir risk aldı⁵²⁸. el-Melikü's-Sâlih, amansız rakibi İmâdeddîn'in Haleb'te olduğunu öğrenince kâtibi Bahâeddîn Züheyr'i, en-Nâsır Yusuf'a göndererek İmâdeddîn'i istedi. Fakat en-Nâsır, bu teklifi kesin bir dille reddederek, babasının dayısını teslim etmeyeceğini, kendisine iltica etmiş birini düşmanına teslim etmenin mürüvvet olmadığını bildirdi⁵²⁹. İmâdeddîn İsmail'i Haleb'te tutmanın siyasî sonuçlarını umursamayan en-Nâsır'ın bu davranışı, son zamanlarda ilişkileri düzelmiş Halep ile Kahire arasında soğuk rüzgârların esmesine neden oldu. Bu olay, Eyyûbî İmparatorluğu'nun iki önemli siyasî merkezi arasında yeni bir çatışmanın fitilini ateşlemesi bakımından da bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

el-Kassab savaşından zaferle ayrılan Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr, anlaşıldığı kadarıyla kendi inisiyatifıyla Ba'lebek üzerine yürüdü. Ba'lebek kalesi İmâdeddîn'in büyük oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nureddîn Mahmûd ve kardeşleri tarafından korunuyordu. el-Mansûr kalenin dışındaki bölgeyi kolaylıkla ele geçirdiği halde muhkem bir kale olan Ba'lebek kalesini ele geçirmenin uzun zaman alacağını gördüğünden Hıms'a döndü⁵³⁰.

es-Sâlih, el-Mansûr'u, ödüllendirmek amacıyla Mısır'a davet etmişti. el-Mansûr bu teklifi tereddüt etmeden kabul etti; fakat Dımaşk'a vardığında hastaydı. es-Sâlih'in Dımaşk nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî, onu en güzel şekilde ağırladı. Hastalığı ağırlaşan el-Mansûr, 11 Safer 644/28 Haziran 1246'da en-Nîreb'te vefat etti. el-Melikü's-Sâlih, Mısır'da ağırlayıp ödüllendirmek istediği el-Mansûr'un vefat haberini alınca çok üzülmüştür⁵³¹. Cesur bir komutan olan el-Mansûr, 627/1230 yılında el-Melikü'l-Eşref'in yanında Celâleddîn Harzemşâh'ın ordusuna karşı büyük başarılar elde

⁵²⁷ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 209; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 25.

⁵²⁸ İbnü'l-Adîm, İmâdeddîn'in ilticâsını kabul eden en-Nâsır Yusuf'un kendisini el-Melikü's-Sâlih'e elçi olarak gönderip, İmâdeddîn'in affını talep ettiğini fakat el-Melikü's-Sâlih'in buna olumsuz cavep verdiğini, bunun üzerine iki sultanın ilişkilerinin bozulduğunu belirtir. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğye*, IV, 1810. Buna göre en-Nâsır İmâdeddîn'i yanında tutmanın siyasî sonuçlarını hesaplamış olacak ki, ilk olarak kendisi inisiyatif alıp el-Melikü's-Sâlih'e elçi göndermiştir. Şayet bu bilgi doğru ise, en-Nâsır, ilişkileri belli bir seviyeye getirdiği es-Sâlih'in kendisini kıramayacağını düşünmüş; bu düşüncesi gerçekleşmediği için de ilişkileri bozulmuştur.

⁵²⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 397; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 360.

⁵³⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 396.

⁵³¹ Münzir el-Hâyek, *Memleketü Hıms fi'l-'Asri'l-Eyyûbî*, Dârü Tallas, Dımaşk 2000, 137.

etmişti⁵³². Babasının aksine halka iyi davranan el-Melikü'l-Mansûr zamanında Hımslılar müreffeh bir hayat yaşamıştır. Vefatından sonra Hıms'ın hâkimiyeti genç yaştaki oğlu el-Melikü'l-Eşref Muzaffereddîn Mûsa'nın eline geçti⁵³³.

Hıms'ı yönetemeyecek kadar küçük olan el-Melikü'l-Eşref Mûsa'nın imdadına Hıms'ın ileri gelenlerinden olan Muhlisüddîn İbrahim b. İsmail b. Kırnas yetişmiştir. İbn Kırnas, babası el-Melikü'l-Mansûr'un da hizmetinde bulunmuş tecrübeli bir devlet adamı idi. el-Eşref tahta geçtikten sonra vezirliğini üstlenen İbn Kırnas, bölgenin yeni hâkimi olan es-Sâlih'le ilişkilerine yön veren mektuplaşma ve elçilik dâhil bir sürü diplomatik faaliyette bulunmuş, el-Eşref'le es-Sâlih'in ilişkilerini olumlu bir seviyede tutmaya başarmıştır⁵³⁴.

Şam'daki diğer Eyyûbî beyliklerine nisbeten daha küçük bir beylik olan Hıms, konumu itibâriyle çevresindeki daha güçlü komşularının etkisine açık bir pozisyondaydı. Ancak el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra Dımaşk'ta baş gösteren hâkimiyet mücadeleleri, Hıms Beyliği'ni devlet işlerinde söz sahibi kılarak etkili bir konuma yükseltmiştir. Hıms'ın bölge siyasetinde söz sahibi olmasında hâkimiyetinin son demlerinde aktif bir politika yürüten el-Mucahid Şîrkûh'un ve ondan sonra oğlu el-Mansûr İbrahim'in önemli katkısı vardır. el-Mansûr'un vefatıyla Hıms yeniden düşüşe geçerek bölgedeki etkinliğini kaybetmiştir. Hıms'ın bu pasif durumu Eyyûbî Devleti'nin son günlerine kadar devam etmiştir.

Öte yandan el-Kassab'ta Hârizmlilere karşı kazandığı zaferle el-Melikü's-Sâlih, Güney Suriye'nin tamamını hâkimiyeti altına alma imkânı bulmuştur. Bölgede hâkimiyetini sağlamak için yıllarca mücadele eden el-Melikü's-Sâlih, bu bölgedeki küçük bir toprak parçasının bile kendi hâkimiyetinin dışında kalmasını kabullenememiştir. Bu yüzden el-Melikü's-Sâlih, vefatına kadar, bu bölgeyi kendisine

⁵³² Celâleddin Hâzremşâh'ın, Suriye'deki buhrandan istifade ederek el-Melikü'l-Eşref'e ait olan Ahlat'ı kuşatması üzerine Anadolu Selçuklu Devletiyle Eyyûbî Devleti müşterek bir orduyla Yassıçemen'de 627/1230'da Harzemşâh'a karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Bu savaşta el-Melikü'l-Eşref'in yardımına gelen Hıms birliğinin başında el-Mansûr bulunuyordu. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 303-306; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 297-300; Demir, *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, 136-140; Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref Mûsa", *DİA*, XXIX, 65.

⁵³³ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 399; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 371; el-Hâyek, *Memleketü Hıms*, 139.

⁵³⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 371-372.

sadakatle bağı olan ve emirlerini yerine getirmekte tereddüt etmeyen valilerin eliyle yönetmeye büyük önem vermiştir⁵³⁵.

1.2.6. el-Melikü's-Sâlih'in Saltanatının Abbâsî Halîfesi Tarafından Onaylanması

Hârizmlilerin isyan ettiğini öğrenen el-Melikü's-Sâlih, gerekli tedbirleri aldıktan sonra ordusuyla beraber Kahire'den çıkarak Abbâse'ye geldi. Burada ordugâhını kurup gelişmeleri takip etmeye başladı. el-Melikü's-Sâlih daha önce Kadı İzzeddîn b. Abdülazîz'i Bağdat'taki Hilâfet Dîvânı'na göndererek Mısır, Şâm ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetini onayladığına dâir taklîdini istemişti. 24 Zilkade 635/15 Haziran 1240 tarihinde Kahire'deki saltanat tahtına oturan el-Melikü's-Sâlih Halîfenin onayını almak için yaklaşık altı yıl beklemek zorunda kalmıştı. es-Sâlih, Dimaşk'ta tam bir hâkimiyet kurmadan Halîfenin onayını almanın bir anlam ifade etmeyeceğini düşünerek, Dimaşk'ı fethedip siyasî birliği sağladıktan sonra Halîfenin onayına başvurmuştur.

Son Abbâsî Halîfesi el-Musta'sım Billâh, es-Sâlih'in elçisine eşlik etmek üzere kendi elçisini saltanat alametleri ve çeşitli hediyelerle birlikte Mısır'a gönderdi. Elçiler Kudüs'e varınca es-Sâlih'in elçisi kadı İzzeddîn vefât etti. Bunun üzerine Halîfenin elçisi⁵³⁶ beraberindeki emanetlerle birlikte Abbâse'de bulunan es-Sâlih'in yanına geldi⁵³⁷. İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği, elçinin getirdiği bu hediyeler şunlardı: Siyah bir sarık, kıymetli mücevherlerle süslü bir fereciyye (hil'at), altın bir kalkan, mızrak, özel hizmetçiler, tavk (boyna asılan yuvarlak gerdanlık), süslemeli bir eğerle eğerlenmiş at, gem ve el-Melikü's-Sâlih'in yakın adamları için hazırlanmış özel elbiseler⁵³⁸.

el-Melikü's-Sâlih'in halîfenin gönderdiği hediyeleri kabûl ettiği günü tarihî bir gün olarak niteleyen İbn Vâsıl, o gün Abbâse'de bizzat şâhid olduklarını şu cümlelerle anlatır. "Halîfenin elçisi sultanın otağına geldiğinde ben oradaydım. Halîfenin gönderdiği taklîd insanlara okunduktan sonra sultan halîfenin gönderdiği siyah teşrîfi,

⁵³⁵ Humphreys, *From Saladin*, 288.

⁵³⁶ Sıbt, halîfenin Melik Necmedîn'e gönderdiği elçilerin İbn Sungur ve dayısının oğlu Abdurrahman b. Muhyiddîn b. el-Cevzî olduğunu belirtir. Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁵³⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 351-352.

⁵³⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 389.

sarığı, cübbeyi ve altın gerdanlığı (tavk) giyerek altın işlemeli eğerle eğerlenmiş ata bindi ve alay yaptı. O gün, unutulmaz bir gündü”⁵³⁹.

el-Melikü’s-Sâlih, vezîri Münüddîn b. Şeyhüşşüyûh’un vefâtı üzerine (22 Ramazan 643/10 Şubat 1246) ev hapsinde tuttuğu kardeşi Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh’u da Abbâse’ye getirmişti⁵⁴⁰. Eyyûbî tarihinde önemli bir rol üstlenmiş “Evlâdü’ş-Şeyhüşşüyûh”un son önemli üyesi olan Fahreddîn’i vezir tâyin ederek Halîfenin gönderdiği vezâret alametleri olan hil’at ve diviti ona takdîm etti⁵⁴¹. Fahreddîn’in askerî yeteneklerinin farkında olan el-Melikü’s-Sâlih, kısa süre sonra onu ordusunun başına getirerek Şâm’da hâkimiyetini tesis etmede ondan bir hayli istifade edecekti. Daha önce göz hapsinde tuttuğu Fahreddîn’i, değişen şartlar muvacehesinde çıkararak vezirliğe tayin etmesi el-Melikü’s-Sâlih’in hâkimiyetini tesis etmede uyguladığı esnek politikalara örnek olması bakımından dikkate değerdir.

1.2.7. Hüsâmeddîn el-Hezbânî’nin Ba‘lebek’i Kuşatması

İmâdeddîn İsmail, müttefiği Hârizmlilerle birlikte el-Mansûr’un ordusuna yenilince, el-Melikü’s-Sâlih’in ordusu tarafından kuşatılacağından korkarak Ba‘lebek’e⁵⁴² geri dönememiş, Haleb’e giderek en-Nâsır Yusuf’a sığınmıştı. Çok geçmeden İmâdeddîn’in bu öngürüsünde haklı olduğu ortaya çıktı. el-Melikü’s-Sâlih Aclun’u aldıktan sonra Dimaşk nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî’ye Ba‘lebek’i kuşatmasını emretti⁵⁴³. es-Sâlih Ba‘lebek’i ele geçirerek İmâdeddîn’in buradaki varlığına tamamen son vermek istiyordu. Ayrıca Ba‘lebek’in Eyyûbî tarihi boyunca stratejik konumundan dolayı oynadığı rolün farkında olan sultan, burayı alarak bölgedeki nüfuzunu arttırmak istiyordu.

⁵³⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

⁵⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 204-205; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵⁴¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

⁵⁴² Haçlılarla mücadelede stratejik bir önem arz eden ve bereketli bir yerde bulunan Ba‘lebek 10 Kasım 1139’da İmâdeddîn Zengî tarafından ele geçirilerek Salâhaddîn’in babası Necmeddîn Eyyûb’a iktâ olarak verilmiştir. 1174’te Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından alınan şehir Haçlılar’a karşı yapılan mücadelede önemli bir üs olarak kullanıldı. Selâhaddîn-i Eyyûbî şehrin idaresini önce serdarı Muhammed’e, sonra kardeşi Turan Şah’a ve daha sonra da yeğeni Ferruh Şah’a verdi. 1182-1230 yılları arasında Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin diğer yeğeni Behram Şah’ın idaresinde kalan şehir 1230’da Dimaşk hâkimi el-Melikü’l-Eşref Mûsâ tarafından zaptedildi. 635 yılından itibaren İmâdeddîn Sâlih’in hâkimiyetine geçen Ba‘lebek, 644 yılında el-Melikü’s-Sâlih’in ordusu tarafından kuşatılarak ele geçirilmiştir. Bu tarihten itibaren Ba‘lebek otonom olma özelliğini yitirmiştir. Bkz. Şeşen, *Salâhaddîn*, 22; Humphreys, *From Saladin*, 385; Bostan, “Ba‘lebek”, 10.

⁵⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

Hüsâmeddîn el-Hezbânî ordusunun başında Dimaşk'tan çıkarak Ba'lebek kalesini kuşatmaya başladı. O sırada Ba'lebek kalesi İmâdeddîn'in oğlu Nureddîn Mahmûd ve kardeşlerinin elinde idi. İmâdeddîn, Dimaşk kuşatması için Ba'lebek'ten çıkınca Nûreddîn Mahmud'u yerine vekil olarak bırakmıştı. Şiddetli bir muhasara ile karşılaşan Nûreddîn, uzun süreli bir savunma yapamayacağını anlayınca kaleyi aman karşılığında Hüsâmeddîn'e teslim etti. 644 yılının Receb ayında (Kasım 1246) Ba'lebeki teslim alan Hüsâmeddîn⁵⁴⁴, şehirdeki idarî işleri düzenleyip, bir vali tayin ettikten sonra Dimaşk'a döndü⁵⁴⁵. Dönerken İmâdeddîn'in çocuklarını da yanına aldı. Dimaşk'ta onları bir müddet hapiste tuttukten sonra, İmâdeddîn'in veziri Emînü'd-Devle es-Samirî ve üstâdüddârî Nâsirüddîn b. Yağmur'la birlikte Mısır'a, el-Melikü's-Sâlih'e gönderdi. Mısır'a gönderilen rehinler burada tutuklanarak hapse atıldılar.⁵⁴⁶

el-Melikü's-Sâlih, Ba'lebek'in fethinin şerefine Kahire ve Mısır'da büyük kutlamalar tertib etti. Makrîzî, es-Sâlih'in amcası İmâdeddîn'e duyduğu büyük öfkenin etkisiyle Ba'lebek'in fethine Dimaşk'ın fethinden daha çok sevindiğini belirtir⁵⁴⁷.

1.2.8. Vezîr Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un Şâm Seferi

Ba'lebek'in fethinden sonra el-Melikü's-Sâlih, bölgedeki hükümranlılığını tehdit eden en-Nâsır Dâvûd'u bertaraf etmek için veziri Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh komutasındaki bir orduyu Şâm'a gönderdi⁵⁴⁸. el-Melikü's-Sâlih bu seferle Filistin'i hâkimiyeti altına almayı ve en-Nâsır'ın buradaki üstünlüğüne son vermeyi amaçlamıştı. Aslında bu sefer daha önce düzenlenecekti. Fakat en-Nâsır'ın el-Kassab savaşı

⁵⁴⁴ İbn Vâsıl, Ba'lebek'in fethinden sonra görüştüğü Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin kendisine şöyle dediğini zikreder: "İmâdeddîn tarafından atıldığım Ba'lebek kalesindeki karanlık zindanda gece ile gündüzü birbirinden ayıramayacak durumda ve hayattan tamamen ümidimi yitirmiş bir vaziyette iken kendi kendime şöyle dedim. "Bir gün bu hapisten çıkıp el-Melikü's-Sâlih'in bana tahsis ettiği evde oturacağım. Sonra es-Sâlih beni Ba'lebek'in fethine gönderecek, ben de burayı fethedeceğim. İmâdeddîn'in çocuklarını kendi ellerimle Dimaşk'a götüreceğim". Sonra birden irkilerek bunun beni akıldan uzaklaştıran yalancı bir kuruntudan ibaret olduğunu düşündüm. Çok geçmeden o gün temenni ettiğim herşeye eksiksiz bir şekilde kavuştum". İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 362; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 359. Muhtemelen Hüsâmeddîn'in bu rah halinin farkında olan el-Melikü's-Sâlih, Ba'lebek'i ele geçirmesi için onu göndermiştir. Ba'lebek'in fethinde Hüsâmeddîn'in İmâdeddîn'e olan kızgınlığından ve Ba'lebek zindanında çektiklerinden yararlanmak ümidiyle onu görevlendiren es-Sâlih, böylece askeri yeteneklerinin yanında onun psikolojik hazır bulunuşundan da istifade etmeye çalışmıştır.

⁵⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 361; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 209; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

⁵⁴⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 362; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 213; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 359.

⁵⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

⁵⁴⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 396; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 213; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427.

kaçan bir grup Hârizmlî ile pozisyonunu güçlendirmesi, el-Melikü's-Sâlih'in bu seferi ertelemesine yol açmıştı. en-Nâsır Dâvûd, sahibi olduğu toprakların el-Melikü's-Sâlih'in saldırısına maruz kalacağını bildiğinden Hârizmlîlerle topraklarını korumayı amaçlamıştı. Fakat onun bu hamlesi topraklarına bir saldırı yapılması ihtimalini arttırmıştı. Çünkü el-Melikü's-Sâlih, Ürdün ve Filistin'de Dımaşk'ın güvenliğini tehdit edecek herhangi bağımsız bir oluşuma izin veremezdi. Öte yandan en-Nâsır daha önce himâye ettiği ve Mısır'da tahta geçmesine yardım ettiği es-Sâlih'in kendisine ihânet ettiğini ve sözünde durmadığını düşünüyordu. Bu yüzden onun hâkimiyetini hazmedemiyordu. Bu durumun farkında olan el-Melikü's-Sâlih, en-Nâsır'ın daha fazla güçlenmesini ve siyasî hedeflerine kavuşmasını engellemek için de olsa ona karşı bir sefer düzenlemenin kaçınılmaz olduğunu düşünmüştü. Bu amaçla 644/1246 yazının sonlarında hazırladığı orduyu, veziri Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh öncülüğünde Filistin'e gönderdi. Fahreddîn, en-Nâsır'ın elinde bulunan Nâblus, Kudüs ve Beytü Cibrîl'i herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi⁵⁴⁹. Fahreddîn ordusuyla Gazze'ye ulaştığında, Nâblus'ta bulunan Hârizmlîler en-Nâsır Dâvûd'la birlikte Salt denilen mevkiye geçtiler⁵⁵⁰. Bunun üzerine İbnü's-Şeyh, rotasını Salt'a çevirdi. İki taraf 17 Rebûlâhîr 644/ 2 Eylül 644 tarihinde Salt'ta karşılaştı. Mısır ordusu, en-Nâsır-Hârizmlî ittifakını⁵⁵¹ ağır bir bozguna uğrattıktan sonra şehri ateşe vererek oradan ayrıldı. en-Nâsır, sağ kalan askerleriyle Kerek'e sığındı. Arkasından Hârizmlîler de Kerek'e sığınmak istedilerse de savaşta bitkin düştüklerinden Kerek'in muhkem kalesini aşıp içeri giremediler⁵⁵².

İbnü's-Şeyh, Belka'da bir müddet dinlendikten ve oraya bir vali tayin ettikten sonra güney istikametinden Kerek'e doğru yöneldi. Kerek'in etrafını yağmaladıktan sonra büyük kaleyi kuşatmaya başladı. Günler süren kuşatmanın ardından en-Nâsır büyük sıkıntılar yaşadıysa da teslim olmadı. Kuşatmadan bir sonuç alınamayacağını anlayan İbnü's-Şeyh, en-Nâsır'ın hizmetindeki Hârizmlîleri teslim aldıktan ve onları

⁵⁴⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 364.

⁵⁵⁰ Sıbt, Sarhad sahibi İzzeddîn Aybek'in de Salt savaşında en-Nâsır Dâvûd'un yanında yer aldığını, daha sonra Sarhad'a kaçtığını ifade etmektedir. Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 396.

⁵⁵¹ İbn Vâsıl, muhtemelen arkadaşı en-Nâsır Dâvûd'un itibârını korumak maksadıyla bu savaşta Hârizmlîlerden bahsetmez. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 363-364.

⁵⁵² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 396; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427-428.

ordusuna yerleştirdikten sonra oradan ayrıldı. en-Nâsır ise malı azalmış ve erzâkı tükenmiş bir vaziyette⁵⁵³ elinde kalan yegâne yer olan Kerek'te kaldı⁵⁵⁴.

Fahreddîn, Filistin ve Ürdün'de el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyetini tesis ettikten sonra kuzeye dönerek İmâdeddîn İsmail'in elinde kalan son yer olan Busra üzerine yürüdü. Busra'da Şihâbeddîn Gâzî adlı bir komutan tarafından şiddetli bir direnişle karşılaşan Fahreddîn, kuşatmanın uzaması üzerine hastalanarak yatağa düştü ve tahtirevanla Mısır'a götürüldü. Mısır ordusu Busra'da kalarak kuşatmaya devam etti. Kuşatmanın etkisiyle erzak sıkıntısı yaşayan Busra nihayet Receb 644/ Kasım-Aralık 1246 tarihinde teslim oldu⁵⁵⁵.

Hüsâmeddîn el-Hezbânî ve Fahreddîn İbnü's-Şeyh'in komutasında düzenlenen bu seferler sonucunda el-Melikü's-Sâlih, en-Nâsır Dâvûd'un sahibi olduğu Kerek, İzzeddîn Aybeg el-Muazzamî'nin elinde bulunan Sarhad ve el-Melikü's-Said Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osman'ın elinde kalan Banyas hâriç Suriye'nin hemen tamamına hâkim oldu. Bu üç yer de güçlü kaleleri olan korunaklı yerlerdi fakat birbirleriyle bağlantıları koparıldığından el-Melikü's-Sâlih'in bölgedeki hâkimiyetini tehdit etmekten uzaktılar. Yine de el-Melikü's-Sâlih bu yerleri aşırı bir çaba sarf edilmeden alabileceğini bilseydi kendi hâkimiyeti altına almaya tereddüt etmezdi⁵⁵⁶.

1.2.9. el-Melikü's-Sâlih'in Şam Seyahati

el-Melikü's-Sâlih, 637/1240 yılında Mısır'da hâkimiyetini pekiştirdikten sonra bütün gayretini Bilâdü's-Şâm'da (Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün)⁵⁵⁷ hâkimiyetini kurmaya ve buradaki rakipleriyle mücâdele etmeye sarf etmişti. Yaklaşık yedi yıl sonra hâkimiyetini büyük ölçüde tesis ettiği Şam'ı inceleme ve denetleme imkânı bulan es-Sâlih, buraya düzenleyeceği seyahatle hem muktedir bir sultan olduğunu göstermek

⁵⁵³ en-Nâsır, kuşatmanın şiddeti hengâmında amcasının oğlu el-Melikü's-Sâlih'i ayıpladığı dokunaklı bir kasîde yazmıştır. Kasîdesinde “kâtîü'r-rahm” diye hitâb ettiği el-Melikü's-Sâlih'e yaptığı iyilikleri, onu düşmanlarına karşı nasıl koruduğunu, sonra Mısır tahtına oturmasına nasıl yardım ettiğini vecîz ifadelerle anlatan en-Nâsır, karşılığında ondan gördüğü vefasızlığı da belîğ mısralarla dile getirmiştir. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 365-368.

⁵⁵⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 364; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 213; Drory, “al-Nâsir Dâvûd”, 172.

⁵⁵⁵ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 35; İbn Şeddâd, *el-A'lâk*, 72; Zehebi, *Siyer*, XXIII, 380; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428.

⁵⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 362; Marcus Millwright, *The Fortress of the Raven: Karak in the Middle Islamic Period (1100-1650)*, Leiden 2008, 39.

⁵⁵⁷ Cengiz Tomar, “Şam”, *DİA*, XXXVIII, 331.

hem de bir takım idari düzenlemelerde bulunmak istiyordu. Bu amaçla hazırlıklara başlayan el-Melikü's-Sâlih, seyahati esnasında Mısır nâipliğini deruhte etmesi için Ba'lebek fatihi ve Dımaşk nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Mısır'a çağırdı. Hüsâmeddîn'in yokluğunda Dımaşk'ı yönetmesi için de Cemâleddîn İbn Matrûh'u Dımaşk'a gönderdi⁵⁵⁸. Böylece en güvendiği iki adamından Hüsâmeddîn'i saltanat merkezine alırken, İbn Matrûh'u devletin ikinci önemli şehri olan Dımaşk'ta görevlendiriyordu⁵⁵⁹. el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'a gönderdiği İbn Matrûh'un otoritesini pekiştirmek için hizmetine 70 atlı, iktâ olarak verdi⁵⁶⁰. İbn Matrûh, Dımaşk'a varır varmaz daha önce Dımaşk Kalesi'ne vâli olarak atananan Reşîdeddîn Kebîr et-Tavâşî ile birlikte memleket işlerini yürütmeye başladı⁵⁶¹.

Hazırlıklarını tamamlayan el-Melikü's-Sâlih, 644 yılının Şevval ayında (Mart 1247) Kahire'den çıkarak Dımaşk'a hareket etti⁵⁶². 29 Zilkade 644/ 7 Nisan 1247'de Dımaşk'a ulaşan es-Sâlih ilk olarak bir takım bağışlarda bulundu. Dımaşk'ta bulunan medrese, ribât ve fakirlere 40.000 dirhem⁵⁶³ bağışladı⁵⁶⁴.

Şâm seyahatinin önemli diplomatik sonuçlarından biri, Hama sahibi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ve Hıms sahibi el-Melikü'l-Eşref Musa'nın Dımaşk'a gelerek el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine girmeleri oldu⁵⁶⁵. İkisi de genç ve tecrübesiz olan bu melikler tahta yeni geçmiş, beyliklerini koruyabilmek için kendilerini himaye edecek güçlü bir müttefiğe ihtiyaç duyuyorlardı. Bu durumda kendileri için en mantıklı

⁵⁵⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 372; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 213.

⁵⁵⁹ Makrîzî'de ve İbnü'l-Amîd'de yer alan bir rivayete göre el-Melikü's-Sâlih, Hüsâmeddîn'den boşalan Dımaşk naipliğine Emîr Mücâhidüddîn İbrahim'i tayin etmiştir. Buna göre Emîr Mücâhidüddîn, Dımaşk'a sultanın nâibi olarak gönderilmiş, İbn Matrûh ise vezir olarak gönderilmiştir. Şayet bu bilgi doğruysa Mücâhidüddîn İbrahim, Dımaşk yönetiminde İbn Matrûh'a yardım etmesi için gönderilmiş olmalıdır. Muhtemelen bundan dolayı diğer kaynaklarımız Mücâhidüddîn'in ismini zikretmezler. Bkz. İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 35; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 35; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428.

⁵⁶¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 372.

⁵⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428.

⁵⁶³ Dımaşk'taki ortalama bir evin fiyatı o dönemde 10.000 dirhem olduğuna göre (İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 353.) bu bağış dört evin fiyatına bedeldi. Son yıllarda Dımaşk'ın kuşatmalarda gördüğü büyük hasarları düşündüğümüz zaman, bu miktar cömert bir bağış olarak gözükebilir. Ne varki el-Melikü's-Sâlih Mısır tahtına oturduğunda emirlerin kardeşi el-Âdil döneminde hazineye aldığı miktarın 785.000 dinar 2.300.000 dirhem olduğunu (Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403.) nazara alırsak yapılan bu bağışın düşük bir rakamda tutulduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklarda cömert bir sultan olarak zikredilen el-Melikü's-Sâlih aynı zamanda devlete ait malları muhafaza etmekle meşhur idi. (Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217-218). Bu açıdan bakıldığında el-Melikü's-Sâlih'in bağışları şahsi parasından verdiğini söyleyebiliriz. Öte yandan Ebû Şâme, sultanın Dımaşk'ta fakirler için 90.000 dirhem tahsis ettiğini, fakat bu parayı dağıtan görevlilerin yolsuzluk yaptığını belirtir. (Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 276.)

⁵⁶⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 398.

⁵⁶⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 373.

müttetif el-Melikü's-Sâlih idi. Hama ve Hıms sâhiplerinin bağılıklarını bildirmesinden ve himayesini talep etmesinden oldukça memnun kalan es-Sâlih, el-Eşref ve el-Mansûr'u en güzel şekilde ağırlayarak onlara ikramda bulundu⁵⁶⁶.

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'ta bir takım düzenlemelerde bulunduktan sonra Ba'lebek'e gitti. Ba'lebek surlarının harab bir halde olduğunu görünce surların ıslah ve takviye edilmesini emretti. Burada bulunan dînî kurumlara da 20.000 dirhem bağışta bulundu. Daha sonra tekrar Dımaşk'a dönüp şehrin ileri gelenlerine hil'at giydirip buradan güneye doğru ilerleyerek Busra'ya gitti. Busra'da da 20.000 dirhem bağış yaptı. Sultanın Busra seyahatinin asıl amacı İzzeddîn Aybek'in elinde bulunan Sarhad'ı hâkimiyeti altına almaktır. Busra'nın güneydoğusunda bulunan Sarhad, Dımaşk'ın güvenliğini tehdit edebilecek bir konumdaydı. Bu yüzden sultan Sarhad'ı almak için Şemseddîn İbnü'l-'Amîd vasıtasıyla İzzeddîn Aybek'le müzakerelere başladı. el-Melikü's-Sâlih, Sarhad'a yaklaşınca İzzeddîn Aybek, elçi İbnü'l-'Amîd'in de tavsiyesiyle el-Melikü's-Sâlih'i karşılamaya gitti ve Sarhad'ı ona teslim etti. Daha sonra ikisi birlikte Dımaşk'a döndüler. el-Melikü's-Sâlih, Sarhad karşılığında İzzeddîn'e Habur nehri üzerinde bulunan Karkisya, Mecdel ve Habur'u verdiğine dair menşur yazdı. Fakat İzzeddîn, kendisine vaad edilen yerleri alamadı⁵⁶⁷. Kaynaklarda bunun nedeni hakkında bilgi verilmez. Fakat 21 Ramazan 638/5 Nisan 1241 tarihinde el-Melikü'l-Mansûr İbrahim komutasındaki Şam ittifak ordusuyla Hârizmliler arasında yapılan Ruha savaşında Hârizmliler ağır bir yenilgiye uğramışlardı. Bu savaşın bir sonucu olarak Diyar-ı Mudar'ın tamamı Halep kuvvetlerinin istilasına maruz kalmış, Karkisya ve Habur ise el-Mansûr'un sahibi olduğu Hıms topraklarına ilhak edilmişti⁵⁶⁸. Bu bilgiyi dikkate aldığımızda şunu söyleyebiliriz. el-Melikü's-Sâlih, kendisine babasından kalan Diyar-ı Mudar üzerinde hâlâ hak sahibi olduğunu düşünmüş ve bu topraklar üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını kullanarak Habur ve civarını İzzeddîn Aybek'e vermiştir. Buna karşılık Halep ve Hıms sahipleri kılıçlarıyla elde ettikleri bu topraklardan feragat etmek istemediklerinden İzzeddîn Aybek'e bu yerler verilememiştir. el-Melikü's-Sâlih, Halep ve Hıms Beylikleriyle yeni bir kriz istemediğinden bu duruma rıza göstermek zorunda kalmıştır.

⁵⁶⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 373.

⁵⁶⁷ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 398; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 210.

⁵⁶⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 81-82.

Cemâleddîn İbn Matrûh, Dımaşk'ta ikâmet etmeye başlayan İzzeddîn Aybek'in⁵⁶⁹ Dımaşk için bir tehdit unsuru olduğunu düşünüp onu uzaklaştıracak bir plan yaptı. Haleb'te ikâmet eden İmâdeddîn İsmail adına düzenlenmiş bir mektubu İzzeddîn'in evine bıraktı⁵⁷⁰. Bu planla İzzeddîn'i İmâdeddîn'le işbirliği içinde gösterip el-Melikü's-Sâlih'i onun aleyhinde kışkırtmayı amaçlamıştı. Sonra ani bir baskın düzenleyerek onu tutukladı. Daha sonra el-Melikü's-Sâlih'e durumu bildiren bir mektup yazdı. es-Sâlih, İzzeddîn'in demir kafes içinde Kahire'ye gönderilmesini emretti. Bunun üzerine Kahire'ye gönderilen İzzeddîn Aybek, Dârü Sevab'ta hapse atıldı. Kısa bir süre sonra burada (645/1247) vefat etti⁵⁷¹.

645/1247 yılının başlarında Banyas sahibi el-Melikü's-Saîd b. el-Azîz, Banyas'ı muhtemelen kendisine yakın durmak gayesiyle el-Melikü's-Sâlih'e teslim etti. el-Melikü's-Saîd Sarhad sahibinden daha şanslı idi. Banyas karşılığında kendisine Mısır'dan 150 süvarilik bir ikta, 100.000 dirhem ve 500 parça kumaş verilmiştir⁵⁷².

1.2.10. el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'a Dönüşü

el-Melikü's-Sâlih, 645/1247 yılında Dımaşk'tan ayrıldığında⁵⁷³ Hıms Gölü'nün güneyinde yer alan Suriye topraklarının tamamına hâkim idi. en-Nâsır Dâvûd'un elindeki Kerek hariç, Kuzey-Güney istikâmetinde yer alan toprakların tamamında (Ba'alebek, Dımaşk, Banyas, Busra, Sarhad, Kudüs) mutlak bir hâkimiyet kurmuştu. Kerek sâhibi eskisi kadar güçlü olmadığından el-Melikü's-Sâlih'in Şâm hâkimiyetini tehdit etmekten uzak idi. Üstelik Hama ve Hıms gibi iki önemli müttefiğin desteğini de arkasında hissediyordu. Hama ve Hıms sahipleri Halep'ten daha çok el-Melikü's-Sâlih'e yakın duruyorlardı. Halep ise sahibi en-Nâsır Yusuf'un son dönemdeki tavırlarından da anlaşılacağı üzere geleneksel bağımsız duruşunu koruyordu ve oldukça güçlü bir pozisyonda idi. Fakat Halep o sırada el-Melikü's-Sâlih'in kontrolü altındaki

⁵⁶⁹ İzzeddîn Aybek el-Muazzamî'nin torunu olan tarihçi İbn Aybek ed-Devâdârî, el-Melikü's-Sâlih'in, İzzeddîn'e vereceğini vad ettiği yerleri vermeyince siyasî dehasından ve tedbirli olmasından çekinerek İzzeddîn'i Sarhad'a geri gönderdiğini sonra da onu öldürmeyi tasarladığını belirtir. Bkz. İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 371.

⁵⁷⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 402.

⁵⁷¹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 402; Zehebî, *Târih*, XLVII, 36; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

⁵⁷² Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 401; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 276; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

⁵⁷³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 375.

bölgelere doğrudan bir tehdit oluşturmuyordu. Bu yüzden sultan Haleb Beyliği'ne otoritesini dayatmak için herhangi bir neden görmüyordu⁵⁷⁴.

el-Melikü's-Sâlih'in Şam'daki hâkikimiyeti için o sıralarda en büyük tehlike Askalan'dan Suriye sahiline doğru uzanan, Celile ve Güney Lübnan'da birkaç önemli noktayı elinde bulunduran Frenk devletleri idi. Hiribyâ savaşından sonra büyük bir hezimete uğrayan Frenkler, bir daha eski güçlerine kavuşamasa da el-Melikü's-Sâlih ve amcası İmâdeddîn arasında süren mücadele ve siyasî birliğin sağlanamamasından yararlanarak konumlarını güçlendirmeye çalışmışlardı. Diğer yandan Frenklerin Kudüs'te ve Hiribyâ'da uğradıkları ağır yenilgiler Avrupa'da büyük bir infial meydana getirmişti. Avrupalılar, Şâm Bölgesi'ndeki varlıklarının tamamen yok olmasından korkarak yeni bir Haçlı seferi hazırlığına başlamışlardı⁵⁷⁵.

el-Melikü's-Sâlih ise siyasî birliği sağladıktan sonra selefleri döneminde olduğu gibi Frenkler üzerine yoğunlaşmıştı⁵⁷⁶. Dimaşk'ta bulunduğu sırada, bölgedeki Frenklerle ilgili sürekli istihbarat toplamış ve olası bir saldırının planlarını yapmıştı. Ne var ki Avrupa'da Fransa kralı IX. Louis öncülüğünde yeni bir Haçlı seferi hazırlıklarının başladığını duyan sultan, Dimaşk'tan ayrılarak Mısır'a dönmek zorunda kaldı⁵⁷⁷. es-Sâlih Mısır'a giderken Kudüs'e uğramış, Kudüs surlarını teftiş etmiş, surların tahrip olduğunu görünce tamirini emretmiştir. Yapılan ölçümler sonucunda 6.000 zirâ' uzunluğunda olduğu tesbit edilen surların tahkîmi için Kudüs gelirlerinin sarf edilmesini isteyen sultan, ihtiyaç duyulduğu takdirde Mısır'dan yardım göndereceğini vâdetmişti. es-Sâlih, Kudüs'te 2.000 Mısır dinarı sadaka dağıttıktan ve Hz. İbrahim'in (a.s.) makamını ziyaret ettikten sonra Mısır'a doğru hareket etti⁵⁷⁸.

1.2.11. Taberiye ve Askalan'ın Fethi

İmâdeddîn İsmail 641/1244 yılında Frenklerle yaptığı antlaşmada Taberiye ve Askalan'ı harab bir halde onlara teslim etmişti. Frenkler bu iki yeri adıktan sonra hızlıca

⁵⁷⁴ Humphreys, *From Saladin*, 292.

⁵⁷⁵ Ganîm, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye ve's-Salibiyyûn*, 102; Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 46.

⁵⁷⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 228.

⁵⁷⁷ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 207.

⁵⁷⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 401; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 210; Zehebî, *Târih*, XLVII, 32; Arif el-Arif, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Kudüs*, Nşr. Fevzî Yusuf, Matba'atü'l-Ma'ârif, Kudüs 1999, I, 191.

imar etmiş ve iki yeni kale yapmışlardı ⁵⁷⁹. Askalan ve Taberiye Haçlılar'ın Müslümanlara karşı lojistik bir üs olarak kullandıkları iki stratejik noktada bulunuyordu. Özellikle Kudüs'ün hemen güneyinde sahilde yer alan Askalan Haçlı seferlerine deniz desteğinin sağlandığı önemli bir sahil şehriydi.

el-Melikü's-Sâlih 645/1247 yılının başlarında Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh komutasında bir orduyu Frenklerin elinde bulunan yerleri alması için Filistin'e gönderdi ⁵⁸⁰. Emîr Fahredîn, önce Frenklerin elinde bulunan Celîle'nin doğusundaki yerlere yöneldi. Sonra Taberiye'ye ⁵⁸¹ inerek Taberiye kalesini mancınıklarla bombalamaya başladı. Buna karşılık Frenkler bazen kaleden çıkarak Müslüman askerlere ani baskınlar düzenliyorlardı. Bir gece düzenledikleri baskında emîr Sâbiküddîn el-Cezerî ve yedi arkadışını öldürdüler. Bunun üzerine müslümanlar deniz desteğine başvurdular. Gemilerine binerek Taberiye'ye yöneldiler ve Frenk gemilerinin yolunu kestiler. Frenklerin de gemilerle Taberiye'ye çıkarma yapmaları üzerine iki taraf arasında çıkan deniz savaşında çok sayıda kişi öldü. Müslümanlar Frenk gemilerine büyük zararlar verdikten sonra Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in ordusu her taraftan Taberiye kalesini kuşatmaya başladı. Kuşatma esnasında çok sayıda kişi yaralandı ⁵⁸².

Kuşatmada kaleyi koruyan surlardan bir kısmının yıkılması üzerine Mısır ordusu düşmanın toplandığı yere saldırı başlattı. Frenkler bütün varlıklarıyla Müslümanların saldırdığı noktayı savunmaya çalıştılar. Frenk askerleri Mısır ordusunu attıkları taşlarla püskürtmeye çalıştılar. Bu esnada çok sayıda Müslüman askerî öldü. Müslüman askerler Frenkler eman isteyinceye kadar nöbetleşe kaleyi kuşatmaya devam etti. Fahreddîn b. Şeyh, esîr edilmeleri şartıyla Frenkler'e eman verdi. 260 esire ilaveten ordudaki emirler 50 esiri daha gizlice aldılar. 10 Safer 645/16 Haziran 1247'de Taberiye kalesi, içindeki

⁵⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 378; İbnü'l-Furât, *Târîh*, 10.

⁵⁸⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 211.

⁵⁸¹ Taberiye ve Askalan'ın fethiyle ilgili diğer kaynaklarımız özet bilgiler verdiği halde Zehebî oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Zehebî el-Melikü's-Sâlih dönemiyle ilgili rivâyetlerin önemli bir kısmını Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû Şâme ve Sadeddîn b. Hammûye'den naklen anlatmakta iken Taberiye ve Askalan'ın fethiyle ilgili haberleri Sadeddîn b. Hammûye'ye dayandırmaktadır. Benî Hameviyye diye bilinen sufi ve fukaha ailesine mensup Sadeddîn, Mısır ordusunun komutanı Fahreddîn b. Şeyhe's-Şuyûh'la akraba olması hasebiyle Taberiye ve Askalan'ın fethinde yanında yer almıştır. Sadeddîn b. Hammûye hakkında geniş bilgi için bkz. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 424; Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, XXXV, 389-391; Said Nefîsî, "Ahvâl-i Bozorgân: Sa'deddîn-i Hammûye", *Yadgâr*, 10, 1324, 35-50.

⁵⁸² Zehebî, *Târîh*, XLVII, 32.

mallarla birlikte Müslümanların eline geçti. Müslüman askerler Frenklerin bir daha kullanmamaları için kaleyi tahrib edip Asakalan'a yöneldiler⁵⁸³.

Mısır ordusu Taberiye'yi Frenklerden temizledikten sonra kuşatma aletleriyle birlikte Askalan üzerine yürüdü. Askalan kalesi on altı burcu olan son derece korunaklı bir kaleydi. Kaleyi, Mısır ordusu varmadan önce emîr Şihâbeddîn b. el-Ğarz kuşatmaya almıştı. Fahreddîn'in gelmesiyle birlikte kale farklı yönlerden kuşatılmaya başlandı. Kalenin bir kısmı denize doğru açıldığından müslümanlar deniz desteğine başvurdular. Haçlılar da denizden savaş gemileriyle kaleyi korumaya çalışıyorlardı. Bu esnada iki filo arasında yaklaşık bir saat süren savaşta çok kişi öldü. Bu savaş sonucunda Müslüman gemileri sâhili kontrol altına almayı başarmışlardı. Fakat beklenmedik bir şekilde çıkan şiddetli bir fırtınayla müslüman gemileri karaya vurup parçalandı. Frenk gemileri ise denizin daha iç taraflarında demir attıklarından bu fırtınadan zarar görmeden kurtulmuşlardı. Müslümanlar parçalanmış gemilerin kerestelerinden mancınık ve siper yaptılar. Bu kerestelerden yaptıkların on dört mancınıkla kaleyi bombalamaya başladılar. Bombardıman sonucunda Müslüman askerler açılan deliklerden hendeği doldurmaya başladılar. Bunun üzerine on iki Frenk gemisi yardıma geldi⁵⁸⁴.

Frenkler kuşatmayı püskürtmek için defalarca kaleden çıkıp göğüs göğüse çarpıştılar. Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh, 10 Cemâziyelevvel 645/12 Eylül 1247'de kalenin her tarftan kuşatılmasını emretti. Bunun üzerine harekete geçen askerler çarpışmalar sonucu bâşûreyi (rampart/kaleyi koruyan istinad duvarı) ele geçirdi. Kalenin bedeninde ve burçlarında delikler açmaya başladılar. Kuşatmanın şiddeti artınca Frenkler'e denizden gelen yardım da artıyordu. Son olarak yedi büyük gemiyle yardım geldi⁵⁸⁵. Bu esnada kaleden kaçarak müslümanlara sığınan iki şövalye, kaleyi koruyan Hospitallerle batılı şövalyeler arasında ihtilaf patlak verdiğini, Frenklerin zor

⁵⁸³ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 401; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 276; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 378; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 33-34; Stevenson, *The Crusaders in the East*, 324.

⁵⁸⁴ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 33.

⁵⁸⁵ Kaynaklarımızda Frenkler'e gelen bu yardım gemilerinin nereden geldiği zikredilmez. Yaptığımız araştırma neticesinde bu gemilerin Askalan'ı savunan Hospitaller'in ricası üzerine Kıbrıs Haçlı Krallığı tarafından gönderildiğini tesbit ettik. Bkz. George Hill, *A History of Cyprus: The Frankish Period (1192-1432)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, II, 139. Üçüncü Haçlı seferi esnasında Kıbrıs adasında kurulan Kıbrıs Haçlı Krallığı varlığını 1489 yılına kadar devam ettirmiş, Haçlı seferleri için önemli bir üs görevini üstlenmiştir. Bkz. Işın Demirkent "Kıbrıs", *DİA*, XXV, 371-374.

durumda olduğunu söyledi. Fahreddîn, bu şövalyeleri ödüllendirerek giydirdi. Muhtemelen bu şövalyelerden aldığı istihbarî bilgilerle yeniden saldırıya geçen müslümanlar, 22 Cemaziyelahir 645/24 Ekim 1247 Perşembe gecesi⁵⁸⁶ Askalan kalesinin burçlarına bayrakları diktiler⁵⁸⁷.

Uzun ve meşakkatli süren bir kuşatmanın ardından köslere vurarak zaferini ilan eden müslüman askerler, gecenin karanlığında kaleye girdiler. Dehşete kapılan Frenklerin bir kısmı gemilere binerek kaçtı, kaçamayanlar ise burçlara sığındı. Müslümanlar gece boyunca kaledeki silahları ve erzakı aşağıya taşıdılar. Ertesi gün kaleye giren Fahreddîn, burçlara sığınan Frenkler'e esir edilmeleri ve mallarının alınması şartıyla eman verdi. Aralarında üç önemli komutanın da bulunduğu esirlerin sayısı 260 kişi idi⁵⁸⁸. Savaştan sonra Askalan kalesi Frenklerin bir daha kullanmamaları için tahrip edilerek boşaltıldı.

Sadeddîn b. Hammûye, ertesi gün kıyıya vuran Frenkler'e ait boğulmuş insan cesetleri ve kesik eller gördüklerini söyler. İbn Hammûye, bunun sebebini ise geceleyin gemilere binerek kaçmaya çalışan Frenklerin batma korkusuyla gemilere asılan arkadaşlarının ellerini kesmesine bağlamaktadır.⁵⁸⁹

1.2.12. Hıms Kuşatması

Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh, Askalan'ın fethinden sonra Mısır'a dönmek yerine kuzeyde baş gösteren tehlikeli bir gelişme üzerine Dımaşk'a gitti⁵⁹⁰.

el-Melikü's-Sâlih'in Şâm seyahati esnasında Hıms sahibi el-Melikü'l-Eşref Musa Dımaşk'a gelerek hizmetine girmişti.⁵⁹¹ Hıms sahibi, veziri İbn Kırnas'ın da yönlendirmesiyle, el-Melikü's-Sâlih'e yakın durmak ve onun güçlü himayesini elde etmek için Haleb'e yakın bir yerde bulunan Şümeymiş kalesini ona teslim etmişti. el-Melikü's-Sâlih Şümeymiş kalesini aldıktan sonra burayı tahkim ederek hazinelerini

⁵⁸⁶ Askalan'ın fetih tarihi olarak Ebû Şâme, Cemâziyelahirin sonunu, Nüveyrî 28'ini, Makrîzî 22'sini, Sibt ise Cemaziyelahir'i işaret etmektedir. Bkz. Sibt, *Mir'ât*, XXII, 401; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 276; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 211; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

⁵⁸⁷ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 33-34

⁵⁸⁸ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 34.

⁵⁸⁹ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 34.

⁵⁹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 378-379.

⁵⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 373.

buraya taşıymıştı⁵⁹². Fakat bu gelişme Halep yönetimini derinden rahatsız etmişti. Hıms sahibinin el-Melikü's-Sâlih'le yakınlaşmasını kendileri için tehlikeli bulan Haleb sahibi el-Melikü'n-Nâsir ve veziri Şemseddîn Lü'lü el-Emînî, el-Melikü's-Sâlih'in bu kaleyi bir üs olarak kullanıp Haleb'e girmesinden korkmuşlardı. Zira bu kale Haleb'e yapılacak askerî bir saldırı yolunda bulunan son önemli noktaydı. el-Melikü's-Sâlih bu kalenin sağladığı avantajla herhangi bir engelle karşılaşmadan Haleb'e rahatlıkla girebilirdi. Böyle bir tehditle karşılaşmadan önce harekete geçmesi gerektiğini düşünen Haleb sahibi, veziriyle yaptığı istişareler sonucunda Hıms'ı kuşatmaya karar verdi⁵⁹³. Böylece Hıms, Eyyûbîlerin iki önemli güç merkezi olan Halep ve Kahire arasında yeni bir mücadele alanı olarak ortaya çıktı.

646 yılının başlarında (Mayıs 1248) Halep ordusu Şemseddîn Lü'lü el-Emînî ve İmâdeddîn İsmail'in ortak komutası altında Hıms'ı kuşatmak üzere harekete geçti⁵⁹⁴. Hımslılar inatla direndi ve kuşatma belirgin bir ilerleme sağlayamadan iki ay boyunca sürdü. Kuşatma esnasında Hıms sâhibi el-Eşref ve veziri İbn Kırnas Mısır'da bulunan el-Melikü's-Sâlih'e ve Dımaşk'a gelen Fahreddîn'e acil yardım talebiyle başvurdular⁵⁹⁵.

el-Melikü's-Sâlih, Haleplilerin Hıms'ı kuşattığını öğrenince, Askalan'ı fetheden Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'i ordusuyla beraber Dımaşk'a gönderdi. Dımaşk'ta takviye güçler aldıktan sonra da Hıms'ın yardımına gitmesini emretti. Kendisi de seçkin saltanat birliğiyle (el-halkatü's-sültâniyye) çöl sınırında bulunan Sânih'e giderek burada saltanat otağını kurdu. Daha önce Sânih'te Sâlihiyye isminde bir şehir kuran ve çok sayıda saray yaptıran el-Melikü's-Sâlih, bu gelişinde askerleri için bir çarşı ve cami yaptırdı. Daha sonra kalçasında çıkan bir urdan kaynaklanan hastalığı sebebiyle antik Mısır kasabalarından biri olan ve Nil'in batısında bulunan bostanları ve meyveleriyle meşhur Uşmûm Tennah'taki (Uşmûm er-Rumman)⁵⁹⁶ sarayına geçti. Hastalığı sebebiyle güçlkle hareket edebilen sultan 645 yılının sonuna kadar (Mart 1248) burada kalarak gelişmeleri takip etti⁵⁹⁷.

⁵⁹² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 401; Zehebî, *Târih*, XLVII, 35.

⁵⁹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 377.

⁵⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 433.

⁵⁹⁵ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 277; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 378-379; Humphreys, *From Saladin*, 294.

⁵⁹⁶ Yâkût, *Mu'cem*, I, 200.

⁵⁹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 379; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 209.

Etesi yılın başlarında el-Melikü's-Sâlih, Kahire'deki nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Dimaşk'a, Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un yardımına gönderirken Cemâleddîn Musa b. Yağmur'u da Mısır nâibi olarak atadı⁵⁹⁸. Kendisi de özel birliğinin (el-halkatü's-sültâniyye) başına geçmek için Sâlihiyye'ye gitti. es-Sâlih, birliğiyle birlikte Suriye'ye gitmek niyetindeydi. Fakat Uşmûm Tennah'tan ayrılmak için hazırlıklara başlarken hastalığından kaynaklanan ağrıları artmaya başladı. Doktorları sultanın iyileşmesinden ümitlerini kesseler de ona hastalığının ölümcül olduğunu söylemediler⁵⁹⁹. Sultan biran önce iyileşip Şam seferine çıkmak ümidiyle Uşmûm Tennah'ta kalmaya devam etti. Fakat Rebûlâhir 646/Ağustos 1248'de Hıms'ın Halep güçlerine teslim olduğu haberini aldı. Hıms sahibi el-Eşref Musa, Tell-bâşir'in kendisine verilmesi karşılığında Hıms'ı Haleplilere teslim etmişti⁶⁰⁰. Bu haber sultanın moralini iyice bozmuştu. Haleb'in Hıms'ı ilhâk etmesi, Şâm bölgesindeki güç dengelerini Haleb lehine çevirmesi ve el-Melikü's-Sâlih'in uzun süren mücadeleler sonucunda kurduğu siyasî birliği tehdit etmesi anlamına geliyordu. el-Melikü's-Sâlih, Hıms'ın bu şekilde teslim olmasına oldukça üzölmüştü. Yakın komutanı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yle yaptığı isitişareler sonucunda daha önce planlayıp hastalığından dolayı ertelediği Şam seferine çıkma kararı aldı. Buna göre el-Melikü's-Sâlih, Dimaşk'ta ordusunu topladıktan sonra Hıms'ı geri almak için ani bir saldırı düzenleyecekti. Askerleriyle birlikte Dimaşk'a doğru yola koyulan el-Melikü's-Sâlih hastalığından dolayı tahtırevan üzerinde taşındı⁶⁰¹.

Mısır ordusu Dimaşk'a vardığında es-Sâlih hastalığından dolayı Dimaşk Kalesi'nde kalırken Fahreddîn ve Hüsâmeddîn'i ordunun başında Kuzey'e Hıms'ı kuşatmaya gönderdi⁶⁰². Otoritelerini pekiştirmek için de saltanat otağını (ed-Dehlîzü's-Sultânî) onların emrine verdi⁶⁰³. Kuşatmanın başladığı dönem kış mevsimi olduğundan, ordudaki askerlerin gücünden yararlanarak sonuç almak neredeyse imkânsızdı. Bunun üzerine Dimaşk'tan getirilen ağır mancınıklarla Hıms'ı bombardmana başladılar⁶⁰⁴. Bunun üzerine en-Nâsır Yusuf, 646 Ramazanı'nın ortalarında (1248 Aralık'ının

⁵⁹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 65.

⁵⁹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 63.

⁶⁰⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 404; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 433; Kılıç, *Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyübîler Devleti*, 70.

⁶⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

⁶⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

⁶⁰³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 66.

⁶⁰⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 404;

sonlarında) Hıms'a üç günlük yürüme mesafesinde bulunan Kefertab'tan getirdiği orduyla kuşatmaya karşılık verdi⁶⁰⁵. Mısır ordusunun kuşatması kış mevsimi boyunca aralıksız bir şekilde devam etti. Hıms'ın düşmesine az kalmıştı ki bu esnada Bağdat'tan gelen Halîfenin elçisi Necmeddîn el-Bazrâî taraflar arasında antlaşma tesis etmek için el-Melikü's-Sâlih'le Halep sahibi en-Nâsır Yusuf arasında arabuluculuk yapmaya başladı⁶⁰⁶. Elçi, el-Melikü's-Sâlih'e ordusunu geri çekerek en-Nâsır'ın Hıms üzerindeki hâkimiyetini tanınmasını teklif etti. el-Melikü's-Sâlih teklifi kabul ederek kuşatmayı kaldırdı⁶⁰⁷.

Sultanın Hıms'ı almaya çok yaklaştığı bir sırada aleyhine görünen bu teklifi kabul ederek ordusunu geri çekmesi şaşırtıcı bir durum arz etse de İbn Vâsıl'ın bu bağlamda aktardığı bilgiler olayı açıklığa kavuşturabilir. Buna göre sultanın hastalığı kış boyunca artmış, ağrıları dayanılmaz hale gelmişti. Daha da önemlisi Kıbrıs'ta bulunan Fransa Kralı IX. Louis'in büyük bir donanmayla Dimyat'a yeni bir Haçlı seferi düzenleyeceği haberlerini alan el-Melikü's-Sâlih bu şartlarda kuşatmayı devam ettiremezdi⁶⁰⁸. Bu durumda Halîfenin elçisinin arabuluculuğu olmasa da Sultan kuşatmayı kaldırıp Mısır'a dönmek zorundaydı. Muhtemelen bu zor döneme denk gelen teklifi kabul ederek, Abbâsî Halîfesinin diplomatik çabaları sonucunda Hıms'tan çekildiğinin bilinmesini kendisi için daha uygun görmüştür. Böylece zaten kaldırmak zorunda olduğu Hıms kuşatmasını halîfenin arabuluculuğuyla kaldırarak Mısır'a dönüş hazırlıklarına başlamıştır.

1.2.13. el-Melikü's-Sâlih'in Kerek'i İlhâkı

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'tan ayrılmak üzere hazırlıklara başlarken Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un gönderdiği bir elçilik heyeti kendisine ulaştı. Heyet, en-Nâsır'ın oğlu el-Melikü'l-Emced el-Hasan'ın yanı sıra en-Nâsır'ın gençliğinden beri hocası ve danışmanı olan İranlı fakih Şemseddîn el-Hüsrevşâhî'den oluşuyordu. Heyet, en-Nâsır'a Şevbek ve Mısır'dan bir ikta vermesi karşılığında el-Melikü's-Sâlih'e Kerek'i teslim

⁶⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 67.

⁶⁰⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 404; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 36.

⁶⁰⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217;

⁶⁰⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 66.

etme teklifini sundu⁶⁰⁹. Daha önce veziri Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh tarafından kuşatılıp alınamayan, Suriye’de kuzey-güney istikametinde hâkimiyeti dışında kalan yegâne yer olan Kerek’i alması en-Nâsır’ı kendisi için tehdit unsuru olmaktan çıkaracağından el-Melikü’s-Sâlih bu teklifi olumlu karşıladı.

el-Melikü’s-Sâlih, 4 Muharrem 647/19 Nisan 1249’da Dımaşk’tan ayrılırken⁶¹⁰ Hüsâmeddîn el-Hezbânî’ye, Kerek’e giderek en-Nâsır’la vardıkları antlaşma gereği Kerek’i teslim almasını ve karşılığında Şevbek’i vermesini emretti. Fakat Hüsâmeddîn, en-Nâsır’ın kararından vaz geçerek kendisini tutuklamasından korktuğundan Kerek’e gitmeye çekindi. el-Melikü’s-Sâlih’e endişelerini arz eden bir mektup yazarak bu görevden affını istedi. Bunun üzerine sultan, antlaşmanın şartlarını gerçekleştirmesi için Tâceddîn b. Muhâcir’i görevlendirdi. Tâceddîn Kerek’e vardığında en-Nâsır’ın sözünden caydığını gördü. en-Nâsır, Frenklerin Mısır’a hareket edeceğini ve sultanın hasta olduğunu öğrenmişti⁶¹¹. Muhtemelen, sultanın hasta haliyle Frenkler’e karşı mukavemet edemeyeceğini düşündüğünden, Kerek’i teslim etmemeyi ve gelişmeleri beklemeyi kendisi için daha uygun görmüştü.

Gelişmeler en-Nâsır’ın arzuladığı istikamette gitmemişti. Sürekli hayal kırıklığı yaşayan en-Nâsır, yeni bir ümitsizlik duygusuna kapılmıştı⁶¹². Kerek’te kalarak emellerine kavuşamayacağını anlayan en-Nâsır, Rebûlevvel 647/Haziran 1249’da, yirmi yılı aşkın hükmettiği Kerek’i ansızın terk edip Haleb’e, en-Nâsır Yusuf’a sığındı⁶¹³. Kerek’ten hangi süreliğine ayrı kalmaya niyetlendiğini bilmiyoruz. Fakat kendisinden sonra hayranı olduğu Türk kökenli bir cariyenin çocuğu olan genç yaştaki oğlu el-Muazzam İsa’yı nâibi olarak bıraktığına göre⁶¹⁴ Kerek’e yeniden dönmeyi amaçladığını söyleyebiliriz.

en-Nâsır’ın, amcası el-Melikü’l-Emced’in kızından olan diğer iki oğlu el-Emced Hasan ve ez-Zâhir Şâdî, babalarının bir cariyenin oğlunu kendilerine tercih etmesine gücenmişlerdi. Annelerinin de yardımıyla harekete geçen iki kardeş, el-Muazzam İsa’yı

⁶⁰⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 67; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

⁶¹⁰ Sibt, *Mir’ât*, XXII, 407; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 216.

⁶¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 68; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

⁶¹² Zehebî, en-Nâsır’ın, saltanatın kendisine yüklediği ağır yük altında bunaldığını bu yüzden Haleb’e gittiğini zikreder. Bkz. Zehebî, *Siyer*, XXIII, 380.

⁶¹³ Drory, “al-Nâsir Dâwûd”, 173.

⁶¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 68; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

tutuklayarak Kerek'in kontrolünü ele geçirdi⁶¹⁵. Kardeşler, Kerek'i uzun süre ellerinde tutamayacaklarını düşündüklerinden el-Melikü's-Sâlih'e teslim etmeye karar verdiler. es-Sâlih Kerek'te babalarının yanında rehin iken ona hizmet etmiş iki kardeş, Kerek'i teslim etmeleri halinde sultanın ilifatlarına mazhar olacaklarını düşünüyorlardı. Bu amaçla kardeşlerden el-Emced, 7 Cemaziyelahir 647/17 Eylül 1249'da Mansûra'da Haçlıları bekleyen sultanın karargâhına gitti. Sultanla yaptığı görüşmede karşılığında Mısır'dan kendisine ve kardeşine uygun iktalar verilmesi karşılığında Kerek'i teslim etmeyi teklif etti. Teklifi düşünmeksizin kabul eden sultan, el-Emced'e ve kardeşi Şâdî'ye Mısır'dan uygun iktalar vererek onları memnun etti. Memlükü Bedreddîn es-Savâbî'yi Kerek'e nâibi sıfatıyla göndererek 18 Cemaziyelahir 647/27 Eylül 1249'da şehri teslim aldı.

Kerek'in alınması, bölgede sultanın otoritesinin tesisi önündeki en büyük engelin kalkması anlamına geliyordu. Ürdün genel olarak Kerek'ten yönetildiğinden, Kerek'in alınmasıyla Ürdün'ün kontrolü da sağlanmış oluyordu. el-Melikü's-Sâlih ağır hastalığına rağmen Kerek'in alınmasına çok sevinmiş, Kahire ve Fustat'ı süsleterek şenlikler tertib etmiştir⁶¹⁶.

en-Nâsir Dâvûd ise Kerek'ten Haleb'e gidince 100.000 dinar değerindeki hazinesini beraberinde götürmüştü. Bu hazineyi Abbâsî Halîfesi el-Mu'tasım'a emanet olarak bırakan en-Nâsir daha sonra çok uğraştığı halde hazinesini geri alamamıştır⁶¹⁷. Üstelik Kerek'in elinden çıkması ve akabinde el-Melikü's-Sâlih'in vefatı, talihsizliğine bir halka daha eklemiştir. en-Nâsir, 656/1258'deki vefatına kadar çok sayıda hayal kırıklığı ve sıkıntı yaşamıştır⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217.

⁶¹⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 407; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 68; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 41; Millwright, *The Fortress of the Raven*, 39-40; Drory, "al-Nâsir Dâwûd", 173.

⁶¹⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217.

⁶¹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 223.

1.3. YEDİNCİ HAÇLI SEFERİ ve EL-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN VEFÂTI

1.3.1. Yedinci Haçlı Seferinin Sebepleri

18 Şubat 1229 yılında el-Melikü'l-Kâmil ile Kutsal Roma İmparatoru II. Frederick arasında yapılan ve VI. Haçlı seferini sona erdiren Yafa antlaşmasıyla⁶¹⁹ Kudüs, Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerif'in müslümanların elinde kalması ve müslümanların serbestçe ibadet etmeleri şartıyla Haçlılar'a bırakılmıştı. Bu antlaşmayla Kudüs'te Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında ortak bir yönetim şekli oluşturulmuş oluyordu⁶²⁰. Ne var ki Yafa antlaşması ne müslüman ne de hristiyan komuoyunda kabul görmemiş; el-Kâmil Kudüs gibi sembol bir şehri Haçlılar'a teslim etmekten dolayı müslümanlardan tepki çekerken⁶²¹ II. Frederick, Kubbetü's-sahra, Mescid-i Aksâ ve Harem-i Şerif'i Müslümanların idaresine bırakması sebebiyle Batı dünyasında şiddetli eleştirilere maruz kalmıştı. "İsa'nın bunca işkence görmüş olduğu Kudüs'te aynı anda her iki dinin de kabul edilmiş olması Batı'ya ağır bir matem içinde kıvrandırırken Kayseri metropoliti de bu durum devam ettiği sürece inanmış hristiyanların İsa'nın mezarını tavaf etmesini yasaklamıştı.⁶²²" Antlaşmayı utanç verici bir uzlaşma ve mutlak bir teslimiyet olarak değerlendiren Hristiyanlar Kudüs'ü tamamen Müslümanların elinden almak amacıyla yeni bir Haçlı seferi düzenlemenin olanaklarını aramaya başlamışlardır⁶²³.

Yedinci Haçlı Seferi'nin fitilini ateşleyen diğer önemli bir olay, 642/1244 yazının başlarında el-Melikü's-Sâlih'in emri üzerine Hüsâmeddîn Berkehan komutasındaki Hârizmlilerin Kudüs'ü istila etmesini müteakip yaşanmıştır. Şehirdeki Frenkleri kılıçtan geçiren Hârizmliler Hristiyanlarca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan yerde yapılmış Kıyâme/Kumâme Kilisesi'ni (Church of the Holy

⁶¹⁹ Çağdaş kaynaklar antlaşmayı yapıldığı yere bağlı olarak Yafa veya Tell el-Acul olarak adlandırmaktaysa da kaynakların çoğunda bu adlandırmaları bulmak zordur. Tell al-Acul'da el-Kâmil'in ile Melik Eşref Musa arasında yapılmış başka bir antlaşmadan dolayı bu antlaşmayı Tell el-Acul antlaşması olarak adlandırmak da karışıklıklara yol açabilir. Kimi tarihçiler ise antlaşmayı Kudüs'ün satüsü ile ilgili maddelerinden yola çıkarak Kudüs antlaşması olarak adlandırmışlardır. Antlaşmanın yasal satüsü, ve değerlendirilmesi için bkz. Hassan Abdel-Wahab Selim, "The Legal Status of the Truce Between al-Kâmil Mohammad and Frederick the Second" *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*: 23-25 Haziran- İstanbul, TTK, Ankara 1999, 133-150.

⁶²⁰ H. A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, (1990), (Çev.: Kriton Dinçmen), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, 62.

⁶²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 481; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 241-252.

⁶²² Nomiku, *Haçlı Seferleri*, 62.

⁶²³ Stevenson, *The Crusaders*, 313.

Sepulchre/Kutsal Kabir Kilisesi) tahrip etmiş, Kıyâme kilisesinde bulunan Hz. İsa'nın ve Frenk krallarının kabirlerini yıkarak kabirlerden topladıkları kemikleri yakmışlardır⁶²⁴. Öte yandan Kudüs'teki ağır hezimetten sonra intikam duygularına kapılan Frenklerin 13 Cemâziyelevvel 642/17 Ekim 1244'de Hiribyâ (La Forbie) Savaşı'nda el-Melikü's-Sâlih'in emri altındaki Hârizmli-Mısır ordusuna karşı yaşadığı ağır hezimetin önemli sonuçları olmuştur. Bu savaşın en önemli sonucu Frenklerin bundan sonra ciddi bir ordu toplama imkânını sonsuza dek kaybetmiş olmasıdır. Savaştan sonraki üç yıl içerisinde Frenkler daha önce ele geçirdikleri önemli kalelerin çoğunu kaybetmişlerdir. Frenkler için neredeyse 1187'deki Hittîn savaşı⁶²⁵ kadar ağır bir yenilgi olan Hiribyâ mağlubiyetinden sonra Kudüs Latin Krallığı bir daha eski gücüne kavuşamamıştır⁶²⁶. Savaşın doğrudan bir sonucu olarak Kudüs Krallığı, 1291 yılındaki yıkılışına kadar yaklaşık elli yıl pasif bir şekilde varlığını devam ettirebilmiştir⁶²⁷. İşte Frenklerin Kudüs'te ve Hiribyâ'da uğradıkları bu ağır yenilgiler Avrupa'da büyük bir infial meydana getirmiş; Avrupalılar, Şâm Bölgesi'ndeki varlıklarının tamamen yok olmasından korkarak yeni bir Haçlı seferi hazırlığına başlamışlardır. Frenklerin özellikle Hiribyâ'da uğradığı ağır yenilgi, 1248 yılında başlayan Yedinci Haçlı Seferinin en önemli sâiki olmuştur⁶²⁸.

Yedinci Haçlı Seferininin önemli sebeplerinden biri de Mısır'ın ele geçirilmesine yönelik Batı'da ortaya çıkan yaygın kanaatti. Avrupa'da, İslâmî cephenin Bilâd-ı Şam'da Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlarda Mısır'ın stratejik konumunun birinci dereceden etkili olduğu düşüncesi giderek yaygınlaşmıştı. Haçlılar, Mısır'ın İslam ordusuna sağlanan her türlü lojistik ve askerî yardımın merkezi olduğunu, Mısır'ı işgal ettikleri takdirde Şam Bölgesi'nde daha rahat manevra alanı bulacaklarını düşünüyorlardı. Keza Mısır'daki Eyyûbî saltanatına vuracakları darbe ile Kudüs'ü ele geçirmenin önündeki en büyük engeli de kaldırmış olacaktı. Bu nedenle Yedinci Haçlı Seferinin ilk hedefi Mısır'ı ele geçirmek olmuştur⁶²⁹.

⁶²⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 378; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 32-33; İbn Vâsıl, *Müferriç*, V, 336-337; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 223-225; Stevenson, *The Crusaders*, 322.

⁶²⁵ Hittîn savaşında Frenklerin kayıpları için bkz. Şeşen, *Salâhaddîn*, 116.

⁶²⁶ Jackson, "The Crusades of 1239-41", 32; Molin, *The Role of Castles*, 14.

⁶²⁷ Lotan, "The Battle of La Forbie", 67; Hiribyâ (La Forbie) Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, III, 225-227; Stevenson, *The Crusaders*, 323.

⁶²⁸ Ganîm, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye*, 102.

⁶²⁹ Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 109.

Bunlara ilaveten Papa IV. Innocentius'un 1245 yılında topladığı Lyon Konsili'nde Filistin'den gelen Beyrut piskoposu Galeran ile Antakya patriği Albert şayet Doğu'ya acil yardım gönderilmezse krallığın mahvolmak üzere olduğunu bildirmişlerdi. Beyrut piskoposu ile Antakya patriği'in yaptığı ateşli konuşmalar üzerine harekete geçen Papa, Fransa kralı IX. Louis'in daha önceden kendisine bildirdiği Haçlı seferini yapma isteğini kabul etmiş ve piskopos Odo ile bir çok din adamını bütün Fransa'yı dolaşıp halkı yeni bir Haçlı seferine ikna etmekle görevlendirmişti⁶³⁰.

Papa IV. Innocentius'un Katolik dünyasında hükmünü pekiştirmek için de böyle bir sefere ihtiyacı vardı. Zira o sıralarda Batı Avrupa'nın önde gelen devletleri arasında ciddi sorunlar vardı ve bu sorunlar Papa'nın da otoritesini tehdit ediyordu. Muhtemelen Papa halkın manevi duygularını galeyana getirerek yeni bir Haçlı seferi düzenlemenin kendisi için de acil bir ihtiyaç olduğunu düşünmüştü. Fransız tarihçi Cahen, Yedinci Haçlı Seferinin arka planında o dönemde gün yüzüne yeni çıkmaya başlamış misyonerlik faaliyetlerinin ciddi etkisi olduğunu vurgularken seferin gerçek sebebini de ilk Haçlı seferleriyle mukayese edilebilir bir dindarlık olarak göstermektedir⁶³¹.

1.3.2. Yedinci Haçlı Seferi Öncesi Avrupa'nın Durumu ve Fransa Kralı IX. Louis

Haçlılar'ın Müslümanlar karşısında Kudüs'te ve Hiribya'da uğradıkları ağır yenilgiler ve sonrasında Kudüs Haçlı Krallığı'nın içine düştüğü trajik durum Avrupa'da yeni bir Haçlı seferinin yapılmasını gündeme getirdi. Ne var ki Batı Avrupa'nın durumu yeni bir seferin düzenlenmesi için bütbütün elverişli değildi. İtalya ve Almanya, Papa ve Alman İmparatoru II. Frederick arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle savaş halindeydiler⁶³². Bu nedenle ne IV. Innocentius ne de II. Frederick, Doğu'ya yeni bir sefer düzenlemek için pek istekli değillerdi. İngiltere'de hüküm süren III. Henry ve baronlarının ise bu kötü koşullarda yoğun bir çaba gerektiren yeni bir Haçlı seferini organize etmeleri neredeyse imkânsız idi. İspanya, her zamanki gibi kendi problemleriyle meşgul iken Norveç Krallığı ise içi boş vaatlerle sefere katkıda bulunmaya çalışıyordu. Bu meyanda yeni bir Haçlı seferi için gerekli iradeyi ve imkânları barındıran yegâne ülke Fransa idi. Bu durumun farkında olan Papa da

⁶³⁰ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 211.

⁶³¹ Cahen, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, 265-266.

⁶³² J. R. Strayer, "The Crusades of Louis IX", 489- 490.

mutaassıp bir Katolik olan Fransa Kralı Louis'in öncülüğünde bir Haçlı seferi düzenlemek için harekete geçti. 1245 yılının hemen başlarında hazırlıklara başlandı. Tusculum psikoposu Kardinal Odo, Fransız halkını yeni bir sefer için ikna etmekle ve seferi organize etmekle görevlendirildi. Keza İngiltere, Batı Almanya ve İskandinavya ülkelerine çok sayıda Hristiyan misyoner gönderilerek Haçlı ordusuna eleman ve para tedarik edilmeye başlandı⁶³³.

Papa bir yandan II. Frederick ile mücadelesi için diğer yandan yeni bir Haçlı ordusu kurmak için gerekli parayı toplamaya koyuldu. Lyon konsili kilise gelirlerinin yimide birinin sefer için hibe edilmesini kararlaştırırken konsile katılan Fransız heyeti gönüllü olarak gelirlerinin onda birini bağışlama sözü verdi. Yemin kefaretinden elde edilen gelirler, Kutsal Topraklar'a bağışlanmış miras gelirleri gibi kaynakların yanında kral, kardeşleri ve diğer liderlerden de belirli oranlarda yardım sözü alındı. Ne var ki İngiltere söz verdiği yardımları yapmadı. Norveç Kralı, ülkesinde Haçlı ordusu için toplanan vergileri kendi iktidarını sağlamlaştırmak için kullandı. Almanya'da toplanan yardımlar ise Papa'nın II. Frederick'e karşı yaptığı savaşta kullanıldı. Büyük devletlerin ordunun komutanı olan IX. Louis ve kardeşlerine vermekten kaçındığı parayı, Lorraine ve Burgundy krallıklarındaki psikoposlar verdi. Fransa ise söz verdiği gibi beş yıl boyunca düzenli olarak gelirlerin onda birini Yedinci Haçlı Seferine bağışladı. Bu bağışlar Yedinci Haçlı Seferinin gelirlerinin en büyük kısmını teşkil etmektedir⁶³⁴.

Fransanın Yedinci Haçlı Seferinin hâmililiğini yapmasında o sıralarda Fransa tahtında bulunan IX. Louis'in⁶³⁵ önemli rolü vardır. Zira IX. Louis mutaassıp bir Hristiyan olarak hayatının en büyük gâyesini Müslümanlarla savaşmakta ve onları öldürmekte arıyordu⁶³⁶. 1244 yılı Aralık ayında ağır bir sıtma hastalığına yakalanan IX. Louis iyileştiği takdirde yeni bir Haçlı seferi yapmaya yemin etmişti. İyileşmesini

⁶³³ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 490.

⁶³⁴ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 490-491.

⁶³⁵ İslam tarihi kaynaklarında IX. Louis'in ismi daha çok Rîdifrens olarak zikredilmektedir. İbn Vâsıl Rîdifrens'in Fransızca Fransa kralı manasına geldiğini belirtir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 72; İbnü'l-Furât, *Târihü'd-Düvel*, 14. Fransızca kral manasına gelen 'rio' kelimesi muhtemelen Arapça'ya Rîd olarak geçmiştir.

⁶³⁶ IX. Louis'in hayatı ve dönemiyle ilgili geniş bilgi için şu iki kitaba bkz. Frederick Perry, *Saint Louis (Louis IX of France): The Most Christian King*, G. P. Puntam's Sons, Newyork 1900; Sire de Joinville, *Saint Louis: King of France*, Trans. James Hutton, London 1870.

Tanrı'nın yeni bir Haçlı seferi istediğinin işareti olarak kabul eden Louis⁶³⁷ aşırı dindar olduğu için daha sonra kilise tarafından aziz olarak ilan edilecekti.⁶³⁸

IX. Louis ağır bir sorumluluk üstlenmişti. Seferin hazırlıkları kralın beklediğinden daha uzun sürdü. Seferin ihtiyaçlarını karşılamak için diğer kaynaklardan elde ettiği gelirleri arttırmaya çalıştı. Kraliyet çevresinin gelirleri sabit idi. Bu yüzden halka bu kutsal vazifede krala yardım etmeleri için baskı yapıldı. Yeni vergiler getirildi. Fakat bu da yeterli değildi. Kral çeşitli hediyeler verdiği baronların da desteğini aldı⁶³⁹.

IX. Louis yeteri kadar para ve malzeme topladıktan sonra bunları taşımak için 1246 yılında Cenova'dan 16, Marsilya'dan 20 gemi kiraladı. Gemilerin ekipmanı, savunması ve denizcilerle ilgili yapılan sözleşmeler büyük bir dikkatle hazırlandı. Paranın toplanması, gemilerin güvenliği ve lojistik temini gibi işlemler kralın umduğundan bir yıl daha uzun sürmüştü. Yaklaşık üç yıl süren hazırlık aşamasından sonra, 25 Ağustos 1248'de IX. Louis'i taşıyan gemi beraberindeki askerlerle birlikte Aigues-Mortes'ten Kıbrıs'a doğru demir almaya başladı⁶⁴⁰.

Kıbrıs, Yedinci Haçlı Seferi sırasında Fransa Kralı IX. Louis'nin Mısır'a karşı mücadelesinde Haçlılar'a destek veren önemli bir üs oldu⁶⁴¹. IX. Louis ile birlikte kaç asker'in denize açıldığı bilinmese de çok sayıda Haçlı asker'in daha sonra farklı limanlardan hareketle Kıbrıs'a vardığını biliyoruz. Akkâ krallığının baronları, Templier ve Hospitalier tarikat şövalyeleri de adaya geldiler. Bu şekilde Kıbrıs buluşma noktası olmuştu. 17 Eylül'de Kıbrıs'a varan IX. Louis, diğer askerleri gelinceye kadar uzun bir süre Kıbrıs'ta beklemek zorunda kaldı⁶⁴². Kış fırtınaları hem deniz yolculuğu hem de Nil delatasının kıyılarına çıkmak bakımında tehlikeli olduğun kışı Kıbrıs'ta geçirmeye karar verdiler. Haçlılar Kıbrıs'ta bulundukları süre zarfında savaş stratejileri üzerinde yoğunlaştılar. İstişareler sonucunda Kudüs'e saldırmak yerine Mısır'ı hedef olarak

⁶³⁷ Papa Urban, 28 Kasım 1095 yılında Fransa'nın Clermont şehrinde halkı Haçlı seferlerine katılmaya teşvik etmek için yaptığı ateşli konuşmadan sonra meydana bulunanlar galeyana gelerek "Deus le volt" (Tanrı bunu istiyor) diye haykırmaya başlamışlar. Daha sonra Haçlı seferlerinin sloganı olarak kullanılan bu söz Müslümanlara karşı savaşmayı Tanrı'nın iradesinin tecellisi olarak göstermektedir. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 108.

⁶³⁸ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 211.

⁶³⁹ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 490.

⁶⁴⁰ Peter Lock, *The Routledge Companion to the Crusades*, Taylor&Francis Group, Newyork 2006, 177.

⁶⁴¹ Lock, *The Routledge Companion to the Crusades*, 177; Demirkent "Kıbrıs", *DİA*, XXV, 373.

⁶⁴² Perry, *Saint Louis*, 158; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 492-493.

belirlediler⁶⁴³. Amaç Dimyat'ı ele geçirdikten sonra Kahire'yi istila etmek, sonra da Kudüs'ü Müslümanlardan almaktı⁶⁴⁴.

IX. Louis, İtalyan şehir devletlerinden ve etraftaki hristiyanlardan gelen son takviyeleri aldıktan sonra 13 Mayıs 1249 tarihinde ordusuyla birlikte gemilere bindi. 30 Mayıs 1249 tarihinde Haçlı ordusu çok sayıda nakliye ve savaş gemisiyle Mısır'ın Nil nehrinin Akdeniz'e döküldüğü noktada yer alan Dimyat şehrine hareket etti⁶⁴⁵.

1.3.3. Haçlı Moğol İlişkileri

Haçlıların Kıbrıs'a geldiğini duyan Moğol Hükümdarı Güyük Han, ordu komutanı İlcikтай'ı Louis'le temas kurmak ve Haçlılarla ittifak kurmak için görevlendirdi. Bunun üzerine İlcikтай, David ve Markus adlarında iki Nasturi elçiyi Louis'e göndererek müşterek düşmanları müslümanlara karşı ittifak teklifinde bulundu. İlcikтай, Louis'e gönderdiği mektupta⁶⁴⁶ kendisinin Moğol imparatoru Güyük Han tarafından görevlendirildiğini belirterek, müşterek düşmanları Müslümanlara karşı ittifak teklifinde bulunmuş ve Güyük Han'ın Ortadoğu'daki bütün Hristiyan grupları korumaya hazır olduğunu belirtmiştir. Elçiler, Güyük Han ve İlcikтай'ın Hristiyanlığı kabul ettiklerini ve Kudüs'ü kurtarmada Haçlılar'a yardımcı olmak istediklerini belirttiler⁶⁴⁷. Elçiler, Hârizmliler'in Kudüs'ü alırken İsevîlere yaptığı zulmün intikamını almak için İlcikтай'ın Bağdat'a sefer hazırlığında olduğunu da söylediler. İlcikтай'ın amacı ordusuyla Doğu'dan Bağdat'taki Abbâsî Halîfeliğine saldırırken aynı anda Haçlılar'ın da Batı'dan Mısır'a saldırması ve böylece bu iki Müslüman gücün birbirine yardım etmesini engellemektir⁶⁴⁸.

⁶⁴³ Lock, *The Routledge Companion to the Crusades*, 177.

⁶⁴⁴ James Wesserman, *The Templars and the Assassins: The Militia of Heaven*, Inner Traditions, Vermont 2001, 206.

⁶⁴⁵ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 216; Saydem, *Cihâdû's-Sultan Sâlih*, 122.

⁶⁴⁶ İlcikтай'ın ve Moğol hükümdarlarının Papa'ya ve IX. Louis'e gönderdikleri mektuplar ve bunların otantikliğiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Denise Aigle, "The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?", *Journal of Inner Asia*, 7 (2), 2005, 143-162.

⁶⁴⁷ John Block Friedman-Kristen Mossler Figg, *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages*, Routledge, Newyork 2000, 21; Peter Jackson, *The Mongols and the West*, Routledge, Newyork 2014, 98-99; Robert Marshall, *Storm from the East from Genghis Khan to Kubilai Khan*, University of California Press, California 1993, 159.

⁶⁴⁸ Abbas Ali Azernyusha-Muhammed Pîrî, "Berresî Zemînehây-i Târihî Ravâbit-i Moğolân bâ Mesîhiyyet ve Cihân-i Ğarb der Pertev-i Menâbi' ve Tahkîkat-ı Cedîd", *Mecelle-i Pejûheşhâ-yi Târih-i Ğrân ve Ğslâm*, 3, 1387, 18.

Moğolların Müslümanlara karşı ittifak teklifini sürpriz ve sevindirici bir gelişme olarak kabul eden IX. Louis, Dominikli bir dilbilimci olan ve doğu dillerini bilen Longjumeau'lu Andrew'in başında olduğu bir heyeti bazı hediyelerle birlikte Güyük Han'a gönderdi. Ocak 1249'da Kıbrıs'tan yola çıkan heyet, bahar aylarında İlciktay'ın Tebriz yakınlarındaki ordugâhına vardı⁶⁴⁹.

Ne var ki Louis'in elçileri İlciktay'ın yanına vardıklarında Güyük Han ölmüş ve Moğol sarayında taht kavgaları başlamıştı. Moğol sarayındaki taht mücadelesinden haberdar olan ve kendisini himaye eden Güyük Han'ı kaybeden İlciktay, kendi başına vereceği kararın bir öneminin olmayacağını bildiğinden Haçlı heyetini Balkaş gölü yakınındaki Moğol sarayına gönderdi. Bu sırada Moğol tahtına Güyük hanın eşi Oğul Ğaymış geçmişti. Oğul Ğaymış, Haçlılarla ittifak müzakerelerine yanaşmayıp kendi nüfuzunu onlara kabul ettrimeye çalıştı. IX. Louis'in gönderdiği hediyeleri de kendisine bağlılığın işareti olarak yorumladı. IX. Louis'e Moğollarla barış içinde yaşamak istiyorsa yıllık belirli bir oranda vergi ödemesini, aksi takdirde kendisini ve milletini helak edeceğini bildiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine hayal kırıklığına uğrayan Louis, Moğollar'la ittifak arayışından tamamen ümitsizliğe kapılmasa da onlardan istediği yardımı alamayacağını anladı. Bu gelişmeler üzerine Mısır ve Bağdat'a aynı anda saldırıyı amaçlayan muhtemel bir Haçlı-Moğol ittifakı gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Moğol imparatoru Güyük Han'ın ani ölümü ve General İlciktay'ın güçlü konumunu kaybetmesi, Haçlı-Moğol ittifakının gerçekleşmesinin önünde önemli bir engel olmuştur⁶⁵⁰.

1.3.4. el-Melikü's-Sâlih'le Kral IX. Louis'in Mektuplaşması

Fransa Kralı IX. Louis, 21 Safer 647/5 Haziran 1249'da Dimyat'ın önüne gelince, el-Melikü's-Sâlih'e elçisi vasıtasıyla bir mektup göndermiş buna mukabil el-Melikü's-

⁶⁴⁹ Friedman- Figg, *Trade, Travel and Exploration*, 21.

⁶⁵⁰ Nikolaos G. Chrissis-Mike Carr, *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453: Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*, Ashgate Publishing, Surrey 1988, 49-50; Azernyusha- Pîrî, "Berresî Zemînehâyî Târihî Ravâbit-i Moğolân bâ Mesîhiyyet ve Cihân-i Ğarb", 18-19.

Sâlih IX. Louis'e edebî değeri yüksek bir mektupla cevap vermiştir.⁶⁵¹ Mektupların tercümesi aşağıdadır.

IX. Louis'in el-Melikü's-Sâlih'e Arapça⁶⁵² olarak yazdığı mektubun tercümesi:

“İsa b. Meryem el-Mesîh'in sahih dininin sahibi olan Allah'ın adıyla⁶⁵³

Sen de bilirsin ki ben İsevî ümmetin emîniyim. Tıpkı sana Muhammedî ümmetin emîni dediğim gibi. Yine malumundur ki Endülüs halkı bize mallar ve hediyeler getirir, biz ise onları inekler gibi güder, erkeklerini öldürür, kadınlarını dul bırakır, kız ve erkek çocuklarını esir alır ve onları yerlerinden silip atarız. Sana gösterdiğim bu örnekler kâfidir ve son söz olarak sana şunu tavsiye ederim: Bütün yemin çeşitleriyle bana yemin etmen, varlığını papazlara ve rahiplere sunman, önümde haçlar için kutsal kilise mumu taşıman bile sana ulaşmaktan ve senin için en azîz olan yerde seni öldürmekten beni alıkoyamayacak. Şayet bu bölgeleri ben ele geçirirsem bu yerler elime konulmuş bir armağan olacak; eğer bu yerler senin olur ve beni mağlup edersen senin kudretli elin beni yakalayacaktır. Seni, ovaları ve dağları dolduran emrim altındaki ordunun sayısıyla ikaz ediyorum. Askerlerim çakıl taşları kadar çoktur ve onlar öldürücü kılıçlarıyla sana gönderilecektir.”⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Kral Louis'in el-Melikü's-Sâlih'e gönderdiği mektup ve mukabilinde el-Melikü's-Sâlih'in gönderdiği cevâbî mektubun metinleri için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 437-438; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 366-369; İbnü'l-Furât, *Târihü'd-Düvel*, 15-17; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm*, 184-186; Arif el-Arif, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Kudüs*, 192-193.

⁶⁵² el-Melikü's-Sâlih döneminin siyasî tarihini araştıran Hamdânî, mektubun fasih bir Arapça'yla yazılmasından yola çıkarak, bu mektubun hayal ürünü olduğunu, Kral Louis'in yanında böyle bir Arapça'yı bilen kimsenin olamayacağını iddia ediyor. (Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 224.) Bu iddia birkaç açıdan sorunludur: Yedinci Haçlı Seferi gibi onbinlerin katıldığı bir sefer düzenleyen Fransa kralının yanında Arapça'yı iyi derecede bilen kâtipler barındırması hem tarihsel süreç bakımından hem de diplomatik açıdan son derece normaldir, hatta gereklidir. Zira VII. Haçlı seferinin muhatabı büyük oranda Arapça konuşan müslümanlardı. Kaldı ki Latin krallığına mensup Arapça'yı iyi bilen çok sayıda Hristiyan asker, Kral Louis IX daha Kıbrıs'ta iken onun ordusuna katılmışlardır. Bu yerli askerler, Araplarla iç içe yaşayan ve bir kısmı da Arap olan Hristiyanlardı. Kralın bunlardan bir kâtip seçmesi kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan mektupların içeriğine bakıldığı zaman, VII. Haçlı seferinin tarihî seyrine aykırı herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır.

⁶⁵³ Bu cümle İbn Aybek Dışındaki kaynaklarda zikredilmez. Makrîzî ve diğer müellifler bu cümleyi küfür kelimesi olarak addettiklerinden bu cümleden sonrasını vermişlerdir. Bkz. İbnü'l-Furât, *Târihü'd-Düvel*, 15; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm*, 184; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 437.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Furât, *Târihü'd-Düvel*, 15-16; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm*, 184-185; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 437.

el-Melikü's-Sâlih'in yanıtı:

IX. Louis'in mektubu el-Melikü's-Sâlih'e okunduğunda ağır hasta olan sultanın gözleri dolmuş “İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci‘ûn” demiştir. Sultan, daha sonra inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr'in hattıyla⁶⁵⁵ IX. Louis'e şu cevabî mektubu yazmıştır.

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Allah'ın selamı, resulü ve efendimiz Muhammed'in âl ve ashâbının üzerine olsun. Ordularının ve kahramanlarının sayısıyla bizi tehdit ettiği mektubun ulaştı. Bilirsin, biz kılıç ustalarıyız. Bizden bir nesil öldürüldüğünde onun yerini derhal akranlarıyla doldururuz. Bir zalim bize kaşı bir zülüm işlediğinde, zülmünü onun başına yıkarız. Ey mağrur! Şayet gözlerin kılıçlarımızın keskinliğini, savaşlarımızın azametini, sahillerinizi ve kalelerinizi nasıl fethettiğimizi, evlerinizi baştan sona kadar nasıl yıktığımızı görseydi pişmanlıktan parmaklarını ısıracaktın. Şu muhakkak ki, başı bizim lehimize, sonu sizin aleyhinize işleyen bir günde ayakların tökezleyecektir. Hakkındaki düşünceler o gün olumsuzlaşacaktır. “Zülmetmekte olanlar nasıl bir inkılaba uğrayıp devrileceklerini o gün öğreneceklerdir.”⁶⁵⁶ Mektubumu okuduğunda kendini Nahl Sûresi'nin başında: “Allah'ın emri gelecektir. Artık onda acele etmeyin.”⁶⁵⁷ Ve Sâd sûresinin sonunda bulacaksın: “ Ve onun verdiği haberin doğruluğunu bir süre sonra öğreneceksiniz.”⁶⁵⁸ Söz söyleyenlerin en sâdıkı olan Allah-u Teâlâ'nın “Nice az topluluklar, Allah'ın izniyle kendisinden büyük topluluklara gâlip gelmiştir.”⁶⁵⁹ Ve hükemânın “Zâlimler mutlaka yere yıkılacaktır” sözlerine dayanarak diyoruz ki; zülmün seni yıkacak ve felakete sürükleyecektir. Vesselâm.⁶⁶⁰»

Mekubunda el-Melikü's-Sâlih'i tehdit ederek kendisini her hâlükarda öldüreceğini ifade eden Louis, Endülüs'teki Müslümanlara yaptıkları zülmü bir şeref vesîlesi olarak sunmaktadır. Ordusunun sayısal çokluğuyla sultanın kalbine korku salmayı amaçlayan kralın, muzaffer olacağına dair inancı tamdır. IX. Louis'in mütekebbir bir üslûpla kaleme aldığı, el-Melikü's-Sâlih'i tahrik etmeyi amaçlayan bu mektub, Louis'in de mensubu olduğu hristiyan dünyasının ve Haçlılar'ın müslümanlara karşı duydukları

⁶⁵⁵ İbnü'l-Furât tarihçilerden naklen, ağır hasta olan el-Melikü's-Sâlih'in mektubu dinledikten sonra gözlerinin dolduğunu, kâtibi Bahâeddîn Züheyr'in sultandan mektuba cevap yazmak için izin istediğini, sultanın da izin verdiğini bildirir. Bkz. İbnü'l-Furât, *Târîhü'd-Düvel*, 16.

⁶⁵⁶ Şuarâ, 227.

⁶⁵⁷ Nahl, 1.

⁶⁵⁸ Sâd, 88.

⁶⁵⁹ Bakara, 249.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 16; İbn Dokmak, *Nüzhe*, 185-186; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 437-438.

hissiyatı göstermesi açısından dikkâte değerdir. Mektuba göre müslümanlara karşı acımasız bir düşmanlık duygusuyla hareket eden Haçlı ümmetinin en kutsal gâyesi müslümanları zelîl düşürmek, onları haçlarının önünde diz çöküp yalvarsalar bile katletmektir.

IX. Lousi'in mektubuna mukabil el-Melikü's-Sâlih'in verdiği cevap, üzerinde düşünülmesi gereken önemli noktaları ihtivâ etmektedir. el-Melikü's-Sâlih, ağır hasta olmanın kendisini kısıtlamasından duyduğu acıyı ruhunda, Haçlılar'a karşı kılıcıyla cihad edememenin verdiği hüznü kalbinde yaşasa bile bunu mektubuna aksettirmemiş; soğukkanlı ve vakûr bir üslûpla krala cevap vermiştir. Kralın, müslümanların imanı ve ümîdi karşısında cılız kalan tehdit ve gaflarını Kur'an'dan verdiği örneklerle bertaraf eden sultan, hakikatte İslam toplumunun duygu ve düşüncelerini de vecîz bir üslûpla dile getirmiştir. es-Sâlih'in mektubuna göre müslüman toplumu Allah yolunda cihad ederken, gücünü ve inancını O'ndan aldığı için, zalimlerin sayısal çokluğundan korkmadan savaşıyor. Müslüman askerî, gurura kapılmadan fakat özgüvenini de yitirmeden zalimin karşısında durur. el-Melikü's-Sâlih'in veciz bir tarzda ifade ettiği gibi "Başı müslümanın lehine, sonu kâfirin aleyhine işleyen günde" zalim mutlaka yere yıkılacaktır.

Yedinci Haçlı Seferinin tarihi seyrine baktığımız zaman, el-Melikü's-Sâlih'in ifade ettiği gibi, Kral Louis'in zulmü onu yere yıkmış ve Haçlıları felakete sürüklemiştir. Savaşın sonunda, çok sayıda Haçlı askerinden müteşekkil Haçlı ordusunu mağlup eden taraf, az sayıdaki müslüman ordusu olmuştur. el-Melikü's-Sâlih, o zafer gününü göremeden vefat etmiştir. Fakat mektubunda tasvîr ettiği hakikatlere inanmış müslümanlar, Haçlılar karşısında zafer kazanmaya devam etmişlerdir.

1.3.5. Haçlılar'ın Mısır Seferi ve Dimyat'ın Düşüşü

Haçlılar'ın Kıbrıs'a geldiğini ve Dimyat'a saldıracağını öğrenen el-Melikü's-Sâlih, Hıms kuşatmasını kaldırarak Mısır'a hareket etmiş, ağır hastalığına rağmen ordusuyla Dimyat'ın güneyinde yer alan Uşmûm Tennah'taki ordugâhına gelerek Dimyat'ı savunmak için hazırlıklara başlamıştı⁶⁶¹.

⁶⁶¹ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 14.

Nil nehrinin ağzında bulunan Dimyat Akdeniz'e açılan eski ve stratejik bir limandı. Avrupalı tüccarlara Mısır'a ticaret erişimi sağlayan bu liman aynı zamanda Akdeniz üzerinden Kahire'ye yapılacak muhtemel bir saldırı için de ilk duraktı. 13. yüzyılda Dimyat Avrupalılar tarafından "bütün Mısır'ın başı ve anahtarı" olarak kabul ediliyordu⁶⁶². Bu nedenle Haçlılar Mısır'ı ele geçirmek için öncelikle Dimyat'ı ele geçirmek zorundaydılar.

el-Melikü's-Sâlih, Haçlılar'ın Dimyat'a geniş çaplı bir saldırıda bulunacağını istihbaratını almıştı⁶⁶³. Bu yüzden Uşmûm Tennah'taki ordugâhına varır varmaz Dimyat'a çok sayıda erzak, cephanelik, harb aletleri göndererek şehrin savunması için önemli hazırlıklar yaptı. Dimyat'a gönderdiği silahların muhafaza edilmesi için bir de Zeredhâne (Zerdhâne-Silah Deposu)⁶⁶⁴ yaptırdı. Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye tersânedeki harp gemilerini donatarak Dimyat'a doğru yola çıkarmasını emretti. Hüsâmeddîn hızlı bir şekilde gemileri hazırlayarak peyderpey göndermeye başladı. es-Sâlih, Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'u da ordunun başında Dimyat'ın karşısındaki Nil'in batı kıyısında konuşlandırdı. Bu şekilde hazırlıklarını tamamlayan el-Melikü's-Sâlih, hasta yatağında Haçlılar'ın gelişini beklemeye koyuldu⁶⁶⁵.

Kral IX. Louis komutasındaki Haçlı donanması 21 Safer 647/5 Haziran 1249 Cuma günü öğleden sonra Dimyat önüne geldi. Kırmızı renkli kraliyet çadırını kurdu. Sahil bölgesindeki Frenklerin hemen tamamının katıldığı Haçlı ordusu oldukça güçlüydü. Haçlı ordusu, 6 Haziran Cumartesi günü Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'ın komutası altındaki müslüman askerlerin mevzilendiği bölgeye çıkarma yapmaya başladı. İki taraf arasında çıkan şiddetli çarpışmalarda müslüman ordusu önemli kayıplar verdi. el-Melikü's-Sâlih'in mühim emirlerinden olan Necmeddîn b. Şeyhü'l-İslâm⁶⁶⁶ ve Sârimeddîn Özbek el-Vezîrî şehid düştüler⁶⁶⁷.

⁶⁶² Megan Cassidy-Welch, "O Damietta: War Memory and Crusade in Thirteenth-Century Egypt", *Journal of Medieval History*, 40 (3), 2014, 346.

⁶⁶³ Zehebi, *Siyer*, XXIII, 190.

⁶⁶⁴ Hallâk-Sabâğ, *el-Mu'cemü'l-Câmi'*, 106-107.

⁶⁶⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 72-73; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 437.

⁶⁶⁶ el-Melikü's-Sâlih, Kerek'te en-Nâsır Dâvûd'un elinde rehin iken Necmeddîn b. Şeyhü'l-İslâm kardeşi Şihâbeddîn'le birlikte ona yakınlık göstererek hizmetinde bulunmuş, faziletli bir emirdi. el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanat tahtına oturduktan sonra onu yakın adamları arasına almıştır. Bkz. İbnü'l-Furât, *Târîh*, 17.

⁶⁶⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 72-73; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 216-217; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 438.

Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh, Haçlıların bile beklemediği bir şekilde geceleyin ordusuyla beraber Nil'in üzerindeki köprüden geçerek nehrin doğusuna, Dimyat tarafına geçti. Böylece Nil'in batısı Haçlılar'ın kontrolüne geçti. Fahreddîn, askerlerini Doğu yakasında topladıktan sonra da Uşmûm Tennah'a doğru geri çekilmeye başladı⁶⁶⁸.

Dimyat halkı Mısır ordusunun geri çekildiğini görünce büyük bir korkuya kapıldı. Zerdhâneyi ve çarşıları ateşe veren halk apar topar evlerinden çıkarak Uşmûm Tennah'a doğru kaçmaya başladı. Sabaha doğru Dimyat'ta kimse kalmamıştı. Haçlılar ilkin bunun bir harb taktiği olduğunu düşündülerse de daha sonra müslüman ordusunun gerçekten Dimyat'ı savunmasız bırakıp çekildiğini öğrenince büyük sevinç yaşadılar⁶⁶⁹. 23 Safer/7 Haziran'da Dimyat'a giren Haçlılar içeride kalan silahlara ve mallara el koydular⁶⁷⁰.

Dimyat'ın savaştan alınması Haçlılar'ın da beklemediği bir gelişme olmuştu. Şehirdeki erzak ve ganimete el koyan Haçlılar, kolay savunulabilen önemli bir üs elde etmişlerdi. Haçlılar Kudüs'ü savaştan geri almak için V. Haçlı seferinde yaptıkları gibi Dimyat'ı bir pazarlık kozu olarak kullanabilirlerdi. Bu arada IX. Louis, küçük bir çarpışmadan sonra ufak bir bedelle elde ettiği Dimyat'ın verdiği moral üstünlüğüyle yeni bir hamle için plan yapıyordu⁶⁷¹.

Hüsâmeddîn el-Hezbânî ile birlikte el-Melikü's-Sâlih'in iki büyük komutanından biri olan ve daha önce Haçlılarla yaptığı savaşlarda önemli başarılar elde eden Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un Dimyat'ı savunmasız bırakıp geri çekilmesini izah etmek oldukça güçtür. Zira el-Melikü's-Sâlih, Dimyat'ı ağır bir kuşatmaya karşı oldukça iyi hazırlamış, Dimyat'a çok sayıda erzak, cephanelik, harb aletleri göndererek şehrin savunması için önemli hazırlıklar yapmıştı. Frenklerin Dimyat'ı istilâ ettiği V. Haçlı seferinde, Dimyat erzak ve ekipman bakımından daha sınırlı olduğu halde yaklaşık bir yıl direnmişti. 615/1218 yılında başlayan o kuşatma 616/1219 yılına, şehir halkı açlıktan ve salgın hastalıklardan kırılınca kadar sürmüştü. O kuşatmada Dimyat halkı John of Brienne komutasındaki Haçlılar'a karşı son ana kadar direnmişti⁶⁷². Ancak bu sefer

⁶⁶⁸ Yâfi'î, *Mir'ât*, IV, 90; İbnü'l-Furât, *Târîh*, 17.

⁶⁶⁹ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 42.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 18;

⁶⁷¹ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 496.

⁶⁷² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 74; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 496.

Mısır askerinin çekilmesiyle korunmasız kalan Dimyat, bir önceki sefere göre daha iyi olanaklara sahip olduğu halde aynı direnişi gösterememişti.

İbn Vâsıl, Dimyat halkının Haçlı istilasına bir yıldan fazla dayanabilecek imkânlara sahip olduğu halde şehirlerini terk edip kaçmalarını, Mısır ordusunun geri çekilmesine ve sultanın ağır hasta olduğunu öğrenmelerinden kaynaklanan korkuya bağlamaktadır. Buna göre Dimyat halkı, V. Haçlı seferindeki istilada olduğu gibi, kuşatmanın uzun sürmesinden ve açlıktan kırılmaktan korkarak şehirlerini terk etmişlerdir⁶⁷³. Ne var ki Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ve maiyetindeki donanımlı ordunun kaçmasını aynı korku duygusuyla açıklamak zordur. Zehebî, Eyyûbî-Haçlı savaşları tarihine “kabih bir fiil”⁶⁷⁴ olarak geçen bu kaçışın sebebini Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’in birkaç kez sultana güvercin postasıyla mektup gönderdiği halde ondan cevap alamadığından sultanın öldüğünü zannetmesine bağlamaktadır. Oysa hakikat farklı idi. Mektuplar geldiği sırada Sultan yaralarından neşet eden ağrıların dinmesi için doktoru tarafından uyutulmuş ve uyandırılması yasaklanmıştı⁶⁷⁵.

Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’in Dimyat’ı savunmayı bırakıp, Uşmûm Tennah’a dönüşünü, el-Melikü’s-Sâlih’den sonra Eyyûbî tahtına geçme isteğiyle açıklamak⁶⁷⁶ mümkün olsa bile daha sonraki gelişmeler, bu ihtimali desteklememektedir. Zira el-Melikü’s-Sâlih’in ölümünden sonra Fahreddîn, Şeceretüddür ve diğer emirler yaptıkları istişareler neticesinde sultanın oğlu Gıyâseddîn Tûrânşâh’ın tahta geçmesine, Fahreddîn’in ise Tûrânşâh’ın atabeyliğini yapmasına karar vereceklerdi⁶⁷⁷.

Kaynaklarımızda Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh komutasında kaç askerîn bulunduğuyla ilgili herhangi bir malumat yoktur. Kral Louis komutasında ise 50 bin savaşçı askerîn bulunduğu zikredilmektedir⁶⁷⁸. Şâyet bu bilgi doğru kabul edilirse⁶⁷⁹

⁶⁷³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 74-75.

⁶⁷⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 74.

⁶⁷⁵ İbnü’l-Füvâtî, *el-Havâdisü ’l-Câmi’a ve ’t-Tecâribü ’n-Nâfi’a fi ’l-Mieti’s-Sâbi’a*, Thk. Mehdî en-Necm, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003, 187; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 42.

⁶⁷⁶ Takkûş, *Târîhü ’l-Eyyûbiyyîn*, 382.

⁶⁷⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 101.

⁶⁷⁸ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 216; İbn Haldûn, *Târîh*, V, 415.

⁶⁷⁹ XI. Louis’in Haçlı seferi ile ilgili önemli çalışmalardan birini yapan Joseph R. Strayer, Haçlı ordusunun sayısı hakkında şu bilgileri vermektedir. “Louis’in uzun süre Kıbrıs’ta kalması daha büyük bir ordu kurmasına sebep oldu. Gecikmiş Frenk Baronlarının, Tecrübeli Suriye ve Mora askerlerinin, Temple ve Hospital birliklerinin Kıbrıs’a gelip orduya katılması hastalıklardan ötürü verilen kayıpları telafi etti. 1249 yılının ilbaharındaki katılımlarla ulaştığı maksimum büyüklüğe rağmen Haçlı ordusu, misyonunu gerçekleştirmek için yeterli sayıya güç bela ulaşmıştı. Mutad olduğu üzere

Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in sayıca üstün ve donanımlı Haçlı kuvvetlerine ordusunu kırdırmamak için geri çekildiği söylenebilir. Böyle olsa bile Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh çapında bir komutanın birkaç çarpışmadan sonra ordusunu geri çekmesi, İslam tarihçileri tarafından “çirkin bir fiil”, acziyet veya “kötü bir tedbir” olarak adlandırılmıştır⁶⁸⁰.

Dimyat'ın Frenkler tarafından kolaylıkla ele geçirildiğinin öğrenilmesi başta Mısır olmak üzere İslam dünyasında büyük bir hüzne ve hayal kırıklığına sebep oldu. Müslümanlar arasında İslâm'ın Mısır'dan silineceğine dair bir korku oluştu. Sultanın ağır hastalığı da müslümanlar adına ayrı bir talihsizlikti. Savunması için büyük hazırlıklar yaptığı Dimyat'ın bir günde Haçlılar'ın eline geçmesi el-Melikü's-Sâlih'i çok kızdırmıştı. Dimyat'ı savunma görevi verdiği, şecaatiyle meşhur Benî Kinâne Araplarının şehri izinsiz terk etmesine öfkelenen sultan, fakihlerden fetva aldıktan sonra onları cezalandırmaya karar verdi. Benî Kinâne Araplarının “Bizim günahımız nedir! Sultanın askerleri ve emirleri mühimmat deposunu yakıp kaçtıktan sonra biz Dimyat'ı

tarihçilerin verdiği 50.000 vb. total rakamlar (İbn Vâsıl ve Ebü'l-Fidâ'nın verdiği sayıya tekâbül ediyor. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 72; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 216.) bir otoriteye dayanmayan tahminlerden ibarettir. Hristiyan yazarların çoğu, bilgilerini ikinci el kaynaklardan elde etmiş, Araplar (Arap tarihçilerini kastediyor olmalı) ise açık bir şekilde mağlup kuvvetlerin (nihai olarak bozguna uğrayan taraf olduğu için Haçlı ordusunu kastediyor olmalı) sayısını abartma eğilimini göstermişlerdir. Knight şövalyeleri, sergeantlar (Knight şövalyelerinin hemen altında yer alan askerler) ve crossbowmenlerin (sergeantların altındaki askerler) sayısı hakkındaki rivayetler daha çok dikkate değerdir. Bu özel eğitilmiş askerler birçok açıdan ordunun gövdesinden ayrıydı ve muhtemelen Sarrazin (Jean Sarrazin Kral IX. Louis'in kâhyası ve biyografi yazarı) ve Joinville tarafından bunların sayıları kabaca hesaplanmıştı. Eğer Sarrazin'in verdiği 2500 knight (Joinville bu sayıyı 2800 olarak vermektedir) ve 5000 crossbowmen sayısını doğru kabul eder ve her knight şövalyesi başına iki sergeant ve dört piyade düştüğünü farz edersek Wallon'un (H Wallon, IX. Louis ve dönemiyle ilgili temel kaynaklardan biri olarak kabul edilen *Saint-Louis et son temps* adlı kitabın yazarıdır.) verdiği total sayı olan 25.000 sayısına yaklaşmış oluruz.” (Strayer, “The Crusades of Louis IX”, 493.) Strayer'in, VII. Haçlı seferine katılan askerlerin sayısı ile ilgili yaptığı bu değerlendirme İslam/Arap tarihçilerine yönelttiği eleştiri bakımından sorunludur. Hristiyan tarihçilerin Haçlı seferlerinin Batı'daki hazırlık aşamaları dışında, yapılan savaşlarla ilgili verdikleri bilgilerin çoğunu Arap tarihçilerden aldıkları büyük oranda doğru olsa bile İslam tarihçilerinin mağlup orduların sayılarını abartma eğiliminde oldukları tesbiti yanlıştır. Şâyet böyle olsaydı Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh gibi daha önce Askalan ve Taberiye'de Haçlılar'a karşı büyük başarılar kazanmış bir komutanın Dimyat'ı savunmasız bırakıp geri çekilmesini Haçlılar'ın sayısal üstünlüğüne bağlarlardı. Aksine çoğu İslam tarihçisi Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in çekilmesini çirkin bir fiil olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Kral Louis, el-Melikü's-Sâlih'e gönderdiği mektupta onu ordusunun sayısal çokluğuyla tehdit etmektedir. Bu durumda Strayer, Haçlı ordusunun sayısının az olduğunu isbatlamaya çalışmakla VII. Haçlı seferinin daha sonra uğrayacağı hezimete kılıf bulmaya çalışmaktadır.

⁶⁸⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 408; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 74; Zehebi, *Siyer*, XXIII, 191; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 438; Ganîm, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye*, 113.

nasıl savunabilirdik!” şeklindeki itirazları sultanı kararından vaz geçirmemiş, onlardan altmış emiri idam ettirmiştir⁶⁸¹.

Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’i de azarlayan sultan, “Frenklerin önünde bir saat duramadınız mı? Ordunda zavallı Necmeddîn b. Şeyhülislâm’dan başka kimse öldürülmedi.⁶⁸²” diyerek ona olan kızgınlığını ve yakın adamlarından Necmeddîn’in vefatına duyduğu üzüntüyü ifade etti. Diğer emirler, sultanın Fahreddîn’i azarladığını görünce kendilerini de cezalandırmasından korkarak onu öldürmeyi düşündüler. Fakat Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh onları, sabırlı olmaları gerektiğini, sultanın ölmek üzere olduğunu söyleyerek teskîn etti⁶⁸³.

el-Melikü’s-Sâlih, Dimyat’ın trajik bir şekilde düşmesini hazmedememiş, güvendiği emirlerin çarpışmadan şehri terk etmelerini sindirememişti. Ağır hasta olduğu halde kendi derdini düşünmekten çok, ülkesinin Haçlı istilasına karşı nasıl korunacağını düşünen sultan, kaybedilecek bir dakikanın bile nelere mal olacağını idrâkindeydi⁶⁸⁴. Bir an önce harekete geçmesi gerektiğini düşünen sultan, hasta yatağında Mansûra’ya giderek ordusunu yeniden savaş durumuna hazırlamaya çalıştı.

1.3.6. el-Melikü’s-Sâlih’in Mansûra’ya Gidişi ve Aldığı Tedbirler

el-Melikü’s-Sâlih, Dimyat’ın düşmesinden sonra 25 Safer 647/9 Haziran 1247’de hasta bir halde ‘Harrâka’ denilen bir savaş gemisi ile Mansûra’ya gitti ve babasının Mansûra’da inşa ettiği saraya yerleşti⁶⁸⁵.

Beşinci Haçlı Seferi sırasında Haçlılar’ın Dimyat’ı ele geçirmesi üzerine, 616/1219 yılında el-Kâmil tarafından kurulan Mansûra, Dimyat’ın Doğu yakasında yer alan stratejik bir bölge idi. el-Kâmil, Mansûra’da kendisi ve askerleri için binalar yapmış, Nil nehrinin hemen kıyısına düşman saldırılarını engellemek amacıyla büyük bir sur yaptırmıştı⁶⁸⁶. Batıdan gelecek saldırılara karşı Nil nehrinin sağladığı avantajla korunan Mansûra, Kuzey’den gelebilecek Frenk saldırılarına karşı da Uşmûm Gölü ile

⁶⁸¹ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 408; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 216-217; İbnü’l-Füvâtî, *el-Havâdisü’l-Câmi’a*, 188; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 439; Muhammed el-Arûsî el-Matvî, *el-Hurûbus’s-Salîbiyye fi’l-Maşrik ve’l-Mağrib*, Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1982, 119.

⁶⁸² Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 408.

⁶⁸³ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 408; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 439; Jackson, *The Seventh Crusade*, 125.

⁶⁸⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 75.

⁶⁸⁵ İbnü’l-Furât, *Târîh*, 20.

⁶⁸⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 32-33; Hamdânî, *el-Melikü’s-Sâlih*, 185.

korunaklı idi. Mansûra'nın diğer önemli bir özelliği de Haçlılar'ın muhtemel bir Kahire saldırısında Kahire yolunun üzerinde kurulmuş olmasından kaynaklanan stratejik konumu idi⁶⁸⁷.

el-Melikü's-Sâlih, Haçlı ordusunun bir sonraki hedefinin Kahire olacağını biliyordu. Bu yüzden Haçlı ordusunu durdurabilecek en uygun noktanın Mansûra olduğunu düşünmüştü. Nitekim babası el-Kâmil de aynı taktiği uygulayarak Dimyat'ı istila eden Haçlıları yenilgiye uğratmıştı⁶⁸⁸.

el-Melikü's-Sâlih, Mansûra'ya geldikten sonra babası zamanında yapılmış binaları onarmaya ve ordusunu yeniden düzenlemeye başladı. Nil kenarına yapılmış büyük suru tamir ettirdi. Askerleri için çarşılar ve evler yaptırdı. Sultanın geldiğini duyan müslümanlar her taraftan Mansûra'ya geldiler. Kahire'de cihad ilan edildi. Daha sonra Mısır'dan kalkan gemiler Mansûra'ya ekipman ve asker taşımaya başladı. Muhtelif sayıdaki piyadeler, sıradan insanlar, gönüllüler ve bedevî aşiretler kabileler hâlinde gelmeye başladı⁶⁸⁹.

el-Melikü's-Sâlih, Mansûra'da gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ilk iş olarak Frenk askerlerinin taciz edilmesini ve ani baskınlar yapılmasını emretti. Müslüman milisler ve keşif birlikleri Dimyat dışına çıkan Haçlı askerlerine baskınlar yapıyor, bir kısmını öldürüyor, bir kısmını da esir alıyorlardı. Bu baskınlar sonucu 30 Rebûlevvel 647/ 2 Temmuz 1249 Pazertesi günü ikisi şövalye olmak üzere 36 Frenk askerî Kahire'ye getirildi. Bunu, 5 Rebûlâhir/18 Temmuz'da getirilen 39 esir, 7 Rebûlâhir/20 Temmuz'da getirilen 22 esir, 16 Rebûlâhir/29 Temmuz günü üçü şövalye olmak üzere 35 esir takip etti. 25 Rebûlâhir/28 Haziran günü el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ta bulunan askerleri Saydâ'ya çıkarma yaparak Frenklerin elinden aldı⁶⁹⁰. Frenk esirlerin peyderper Mısır'a getirilmesi ve Saydâ'nın alınması müslümanların moralini düzeltmiş, Dimyat'ın düşüşüyle oluşan karamsarlık dağılmıştı.

⁶⁸⁷ Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 184-185.

⁶⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 320-321.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 20-21; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 439.

⁶⁹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 76-77; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 439-440.

1.3.7. Dimyat'taki Haçlılar'ın Durumu

Kral Louis, Dimyat'a girer girmez papanın temsilcisi ve baronlarla birlikte daha önce Kilise olarak yaptırılmış şehrin en büyük camisine yöneldi. İnançları gereği camiye arındırılmış kutsal suyla yıkayıp kiliseye çevirdiler. Papanın temsilcisi öncülüğünde şükür ilahileri okuyup az bir kayıpla elde ettikleri zaferlerini kutlamaya başladılar⁶⁹¹. Daha sonra Dimyat'taki İslamî eserleri yıkarak Dimyat'ı bir Frenk şehri gibi yeniden tasarlamaya başladılar. Cenova ve Pisalı tüccarlar hizmetlerinden dolayı kendilerine verilen çarşı ve pazarlarla ödüllendirildi. Haçlılar'ın Dimyat'ı ele geçirmesinden memnun kalan yerli Hristiyan ve Kıpti kesimler, Frenk askerlerini himaye edip karşılığında Louis'ten can ve mal güvenliklerine dair garanti aldılar⁶⁹².

Haçlılar Dimyat'ta daha önce göremedikleri bir ganimet ele geçirmişlerdi. Büyük miktarda gıda malzemesi, silah ve askerî mühimmat, elbise, altın ve gümüş kaplar, her türlü mobilya Haçlılar'ın eline geçmişti. Kral Louis, danışmanlarının da tavsiyesiyle mısır ve diğer erzağın büyük bölümünün ordunun ihtiyaçlarına tahsis edilmesini, geriye kalan kısmın ise papanın elçisi tarafından dağıtılmasını emretmişti⁶⁹³. Bu şekilde ele geçirilen ganimet ile Haçlılar uzun süre Dimyat'ta kalabilirlerdi.

Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdikten sonra ani bir saldırıda bulunmaktansa beklemeyi seçmişlerdi. Yaklaşık beş buçuk ay Dimyat'ta beklemelerinin bazı nedenleri vardı. Kral IX. Louis'in kerdeşi Alphonse of Poitiers'in topladığı askerlerle birlikte gelmesi bekleniyordu. Alphonse, papalığın cömert bağışları ve kendisine bağlı bölgelerden topladığı paralarla güçlü bir ordu kurmuştu. Bu ordu, Dimyat'ta bekleyen Haçlı ordusuna taze bir kan olacaktı. Bu sırada Nil nehri taşmak üzereydi ve ani bir yükselmeyle Haçlıları Nil deltasının dışına sürükleyebilirdi. Haçlılar için risk büyüktü, yaz mevsimini Dimyat'ta geçirme kararları aleyhlerine işlemeye başlamıştı. Üstelik el-Melikü's-Sâlih, son bir hamleyle ordusunu disipline etmişti. Mansûra'da topladığı birlikler ile Haçlı askerlerine ani baskınlar düzenlemesi Haçlılar'ın moralini bozmuştu. Haçlılar adeta Dimyat'a hapsedilmişti. Haçlı askerleri ihtiyaçlarını gidermek üzere Dimyat'ın dışına çıktıklarında Müslüman birliklerinin ani saldırısına uğruyorlardı. Arkadaşlarının esir edilmelerine ve uzun süre beklemeye tahammül edemeyen genç

⁶⁹¹ Perry, *Saint Louis*, 169.

⁶⁹² Runciman, *A History of the Crusades*, III, 263.

⁶⁹³ Perry, *Saint Louis*, 169.

şövalyeleri dizginlemek zordu. Müslüman askerler Haçlıları avladıkça, şövalyeler intikam duygusuna kapılarak mevzilerini terk ediyorlar bu da ordunun disiplinini bozuyordu⁶⁹⁴.

Kralın kardeşi Alphonse, savaşmak için uygun olarak kabul edilen bir zamanda, Nil sularının çekildiği bir sırada, 24 Ekim’de Dimyat’a ulaştı⁶⁹⁵. Artık Kahire’ye saldırabilirlerdi. Yaz boyunca yapılan tartışmalarda baronların büyük bir kısmı İskenderiye’ye saldırmayı önermişti. Haçlılar’ın İskenderiye’yi kuşatması için önemli nedenleri vardı. İskenderiye’ye saldırımları Kahire’ye saldırı bekleyen Mısır’ı şaşırtabilirdi. Haçlıları Nil boyunca İskenderiye’ye taşıyacak yeteri kadar gemisi vardı ve şayet İskenderiye’yi ele geçirebilselerdi Akdeniz’in Mısır kıyısını kontrol altına alabilirlerdi⁶⁹⁶. Mısır’ın en önemli limanı olan İskenderiye’yi almaları müslümanlar üzerinde ciddi bir baskı oluşturabilirdi. İskenderiye’ye saldırılmasını isteyen Haçlılar, Dimyat’la birlikte İskenderiye’yi bir pazarlık unsuru olarak kullanarak müslümanlardan Kudüs Haçlı Krallığı’ndan aldıkları yerlerin tamamını geri alabileceklerini düşünüyorlardı⁶⁹⁷. Haçlılar’ın İskenderiye’yi istemelerinin bir diğer nedeni de zengin olanaklarından yararlanarak orduya erzak temin etmekte⁶⁹⁸.

IX. Louis’in kardeşi Robert of Artois ise İskenderiye’ye saldırı fikrine şiddetle karşı çıkarak, Kahire’nin Mısır’ın kalbi olduğunu, Kahire dışındaki her hedefin yanlış olacağını söyledi. Artois, “Kim bir yılanı tamamen öldürmek istiyorsa onun başını ezmelidir” diyerek Mısır’ı etkisiz hale getirmek için Kahire’nin alınmasının şart olduğunu ileri sürdü. Kral Louis, diğer baronların tavsiyelerini bir kenara iterek, kardeşi Artois’in tavsiyesi üzerine Kahire’ye saldırıyı benimsedi. Böylece Haçlı ordusu Kahire saldırısı için son hazırlıklara başladı⁶⁹⁹.

⁶⁹⁴ Joinville, *Saint Louis*, 42; Strayer, “The Crusades of Louis IX”, 496; Perry, *Saint Louis*, 169-170.

⁶⁹⁵ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 264.

⁶⁹⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 264.

⁶⁹⁷ Strayer, “The Crusades of Louis IX”, 497.

⁶⁹⁸ Joinville, *Saint Louis*, 43.

⁶⁹⁹ Joinville, *Saint Louis*, 43-44; Hamdî Abdülmünim Muhammed Hüseyin, *Dirâsât fî Târihi 'l-Eyyûbiyyîn ve 'l-Memâlik*, Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, İskenderiyye 1996, 133-134.

1.3.8. el-Melikü's-Sâlih'in Hastalığı ve Vefatı

Haçlılar Kahire'ye saldırıya hazırlanırken el-Melikü's-Sâlih son günlerini yaşıyordu. es-Sâlih'in ölüm nedeni ile ilgili kaynaklarımızda dile getirilen hastalıklar benzerlikler arz etmekle birlikte farklı özellikler de barındırmaktadır. es-Sâlih'in hastalığını yakından takip eden ve hastalığı hakkında doktorlarından bilgi alan İbn Vâsıl, sultanın yakalandığı iki temel hastalıktan bahseder. Buna göre sultanın ilk hastalığı, 646/1248 yılında Uşmûm Tennah'ta bulunduğu bir sırada diz boşluğunda oluşan tümör (verem) ve bu tümörün yayılarak oluşturduğu bir fistül (nâsûr) idi. Sultanın ikinci ve doktorların ölümcül olarak nitelediği diğer hastalığı ise akciğerinde vuku bulan verem (sill) hastalığı idi⁷⁰⁰. Ebü'l-Fidâ ve Makrîzî'nin de İbn Vâsıl'la benzer hastalıkları zikrettiklerini görüyoruz. Ebü'l-Fida, sultanın ölüm nedeni olarak ülseri ve veremi zikrederken⁷⁰¹ Makrîzî, es-Sâlih'in fistül hastalığına yakalandığını, makat bölgesinde oluşan iltihaplanmanın zamanla sağ bacağına yayılarak vücudunu sardığını belirtir⁷⁰². Makrîzî, sultanın daha sonra bütün bedenini kavrayan bir verem hastalığına yakalandığını, hastalığının, vefatına kadar giderek arttığını da ifade etmektedir⁷⁰³.

Sultanın hastalığını ele alan iki doktor İbn Ebû Usaybi'a (668/1270) ve İbnül-İbrî (öl.685/1286) ise hastalık hakkında daha teknik bilgiler vermekle beraber İbn Vâsıl'ın dile getirdiği verem hastalığından bahsetmezler. İbn Ebû Usaybi'a, Dimaşk'ta 646/1248 yılında, sultanın kalçasında bir tür et yiyen bakteri hastalığının (ekle/âkile) oluştuğunu, hastalığının giderek arttığını ve sultanın vefatına kadar iyileşmediğini belirtmektedir⁷⁰⁴. Diğer doktor İbnü'l-İbrî ise sultanın, Frenklerin Dimyat'ı istilasını üzerine Hıms kuşatmasını kaldırarak Mısır'a yöneldiğini, yolda hastalandığını, Mansûra'ya vardığında kalça bölgesinde vuku bulan ve tabipler tarafından kangren olarak adlandırılan hastalığa yakalandığını belirtir. İbnü'l-İbrî, sultanın kalçasında meydana

⁷⁰⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, VI, 63, 80, 100.

⁷⁰¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217.

⁷⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443.

⁷⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443.

⁷⁰⁴ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 599-600.

gelen kangren neticesinde, “sfaklis” (latince sphakelos)⁷⁰⁵ denilen uzuv ölümünün gerçekleştiğini ve bu yüzden kalçasının kesildiğini belirtir⁷⁰⁶.

Sultanın ölüm nedeni ile ilgili verilen bilgilerden en ilginç İbn Aybek ed-Devâdarî tarafından rivayet edilmektedir. Buna göre el-Melikü’s-Sâlih, Sarhad sahibi İzzeddîn Aybek’ten Sarhad’ı müzakereler yoluyla aldıktan sonra karşılığında kendisine vereceğini vaad ettiği Karkisya Mecdel ve Habur’u vermemiş⁷⁰⁷, siyasî dehasından ve kendisine karşı bir komplo kurmasından çekindiği için de İzzeddîn’i Sarhad’a geri göndermiştir. İzzeddîn’den tamamen kurtulmaya çalışan el-Melikü’s-Sâlih, onun Kur’an okuma sevgisini bildiğinden meşhur bir hattat tarafından yazılmış ve her sayfasına zehir enjekte edilmiş özel bir Mushaf’ı ona hediye etmiştir. Mushaf’ın zehirli olduğunu bilmeyen İzzeddîn, mushafı okurken parmağını diliyle ıslatarak sayfaları değiştirmiş ve böylece zehiri vücuduna almıştır. Daha sonra zehirlendiğinin ve zehirin ölümcül olduğunun farkına varan İzzeddîn, el-Melikü’s-Sâlih’e benzer bir komployla karşılık vermiştir. 10.000 dinar harcayarak yaptırdığı özel bir eğerin üst kısmına zehir enjekte edilmiş bir deri yerleştiren İzzeddîn, eğeri ileride el-Melikü’s-Sâlih’in alması için hazinesinde saklamıştır. İzzeddîn’in ölümünden sonra kendisine arz edilen malları arasında dikkatini çeken bu pahalı eğerle atına binen el-Melikü’s-Sâlih, Sarhad meydanında çevgân oynarken zehiri kapmış ve daha sonra vücuduna tesir eden bu zehirle ölmüştür⁷⁰⁸. Böylece İzzeddîn, “katilinin katili olmuştur”⁷⁰⁹.

İbn Aybek’in rivayet ettiği bu bilgi diğer kaynaklarımız tarafından doğrulanmamaktadır. Kaynaklarımıza göre İzzeddîn Aybek, Sarhad’ı el-Melikü’s-Sâlih’e teslim ederek Dimaşk’a gitmiş, daha sonra tutuklanarak Kahire’ye gönderilmiş ve burada hapse atıldıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir⁷¹⁰. Bu durumda vefat ettiği yer Sarhad değil Kahire’dir. Ayrıca el-Melikü’s-Sâlih’in ölümüne yol açan hastalık hakkında bilgi veren güvenilir kaynaklardan hiç birisi İbn Aybek’in rivayet ettiği bu olaydan bahsetmemektedir.

⁷⁰⁵ Klein-Franke, “What was the Fatal Disease of al-Malik al-Salih Najm al-Din Ayyub”, 155.

⁷⁰⁶ Ebu’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Târîhü Muhtasari’d-Düvel*, Dârü’r-Râidü’l-Lübânî, Lübnan 1994, 452;

⁷⁰⁷ İbn Aybek, *Kenz*, VII, 360.

⁷⁰⁸ İbn Aybek, *Kenz*, VII, 373.

⁷⁰⁹ İbn Aybek, *Kenz*, VII, 371-373.

⁷¹⁰ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 398; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 36; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

el-Melikü's-Sâlih'in vefatının Dimyat'ı kuşatan Fransız Kralı Louis için bir lütüf olduğunu belirten Haçlı tarihçisi Steven Runciman, el-Melikü's-Sâlih'in kabiliyetli bir komutan ve Eyyûbî Hânedânı'nın son büyük üyesi olduğunu zikrettikten sonra, sürekli sağlık problemleri yaşamasının Sudanlı kanı⁷¹¹ taşımasından kaynaklanabileceğini ifade etmektedir⁷¹². Runciman'a göre, sultanın zayıf bir bünyeye sahip olması onu saf kan Eyyûbî ailesinin diğer Kürt kökenli atalarından ayırmaktadır⁷¹³. Ne var ki Runciman'ın ileri sürdüğü bu görüş tarihsel gerçeklikten yoksundur. Bu görüşün yanlışlığını ispatlamak için İslam tarihinde önemli izler bırakan birçok güçlü halife ve sultanın annelerinin Rum, Türk veya Sudanlı olduğunu hatırlamak kâfidir.

es-Sâlih'in hastalığının giderek arttığı son günlerinde yanında bulunan özel doktoru ve yakın arkadaşı er-Reşîd Ebû Hâlife en-Nasrânî, onunla nadiren görüşebiliyordu. Er-Reşîd, sultanın kapısında durur, içerden çıkan hizmetlilerden birinden sultanın durumuyla ilgili bilgi aldıktan sonra, uygun tedavileri yaptırıyordu. Vücudunun zayıfladığı bir dönemde kalçasındaki yara hafifleyince sultan iyileşmeye başladığını düşünmüştü. O sırada Mısır nâibi Hüsâmeddîn'e yazdığı bir mektupta yaralarının iyileşmeye başladığını, yarasındaki rutubetin azaldığını, ata binmesinin ve çevgân oynamasının an meselesi olduğunu bildirmişti. Hüsâmeddîn, bu habere çok sevinerek İbn Vâsıl'ı bu müjdeli mektup hakkında bilgilendirmişti. Fakat sultanın iyileştiğini sandığı an, ölüme en yakın olduğu, vücudunun tükendiği andı⁷¹⁴.

el-Melikü's-Sâlih iyileşmeyi beklediği bir anda, 14 Şaban 647/22 Kasım 1249'da Mansûra'daki sarayında vefat etti.⁷¹⁵ Vefât ettiği sırada 44 yaşında idi.

1.3.9. el-Melikü's-Sâlih'in Şahsiyeti

el-Melikü's-Sâlih'in şahsiyeti ile ilgili verilen bilgiler farklılık arz etse de büyük bir devlet adamı ve Eyyûbî Hânedânı'nın büyük sultanlarından biri olduğu hakkında ittifak vardır⁷¹⁶.

⁷¹¹ el-Melikü's-Sâlih'in annesi Sudanlı bir cariye olan Verdülmünâ adında siyahî bir kadın idi. Bkz. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 2.

⁷¹² Runciman, *A History of the Crusades*, III, 264.

⁷¹³ Runciman, *Crusades*, III, 264.

⁷¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

⁷¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 81; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217.

es-Sâlih'in şahsiyetini oluşturan unsurlar başarılı bir devlet adamı ve komutan olmasında önemli bir etkiye sahiptir. Güçlü bir ahlâka sahip olduğu zikredilen sultanın cesur, kuvvetli ve heybetli olduğu belirtilmektedir.⁷¹⁷ Meclisinde bulunanlar onun izni olmadan konuşmaya cesaret edemez, fikir beyan edemezlerdi.⁷¹⁸

Alicenap bir sultan olan es-Sâlih, affetmeyi severdi. Dilini kötü sözlerden alıkoyar, öfkelenildiği zaman kontrolünü kaybetmezdi.⁷¹⁹ Kızgınlığı esnasında asla çirkin söz söylemez, birine kızdığı zaman ağzından çıkan en ağır söz 'ey gerici/ya mütehallif' olurdu.⁷²⁰ Gereksiz yere konuşmayı sevmeyen sultan, intikamını diliyle değil, eliyle alırdı. Son derece hayâlî idi, bakışlarıyla muhatabını ürkütmezdi. Keza izzetine çok düşkün olduğu da zikredilmektedir.⁷²¹

Diğer Eyyûbî sultanları gibi ehli sünnet taraftarı olan sultan, sağlam bir itikat sahibi idi. Uzun süren savaşlardan dolayı meclislerinde çok fazla bulunamasa bile fazilet sahibi ilim ehline muhabbeti vardı.⁷²² Sultanın güçlü otoritesinin altında yatan önemli bir husus da ciddiyet ve vakar idi. Oyun ve eğlenceden uzak duran sultan, meclisinde bulunan nedimlerini de lüzumsuz işlerle uğraştırmaktan men ederdi.⁷²³

Az konuşmayı ve inzivayı seven el-Melikü's-Sâlih, vaktinin önemli bir bölümünü devlet işleriyle ilgilenmekle geçirirdi.⁷²⁴ İnsanlar arasında emniyet ve huzurun tesisi için gerekli tedbirleri almaya önem verirdi. Toplumun asayişini bozan hırsızlık, içki ve uyuşturucu bağımlılığıyla bilfiil mücadele ederdi.⁷²⁵ Hâkimiyeti döneminde ülkesi emniyet ve huzur içindeydi.⁷²⁶

el-Melikü's-Sâlih, devlete ait malları muhafaza etmekle meşhur idi. Sultan reayanın malına dokunmaya da asla tenezzül etmemiştir.⁷²⁷ Bu arada stratejik öneme

⁷¹⁶Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 409; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217-218; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 218; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 441-442; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 293-294.

⁷¹⁷Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 409; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 442;

⁷¹⁸Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 442;

⁷¹⁹İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 293-294.

⁷²⁰İbn Vâsıl, *Müferric* (Tadmürî), 83; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 442.

⁷²¹İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 294.

⁷²²Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 442.

⁷²³İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 294.

⁷²⁴İzzeddîn Ahmed, el-Askalânî, *Şifâü'l-Kulûb fî Menâkibi benî Eyyûb*, Thk. Nâzım Reşid, Bağdat 1978, 381.

⁷²⁵İbn İyas, *Bedâi'*, I, 67; Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 4.

⁷²⁶Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 442.

⁷²⁷Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217-218;

sahip olan Ravda Kalesi'nin onarımı için harcanan büyük meblağdaki miktarı saymazsak sultanın tutumlu olduğu söylenebilir. Sultan böylece uzun süren savaşlar boyunca gereken parayı hazinede bulundurarak savaş durumuna hazırlıklı olmuştur. Öyle ki hâkimiyetinin ikinci yılında 639/1241'de Mısır'da, altıncı yılında 643/1245'te Dımaşk'ta vuku bulan kıtlık bile hazineyi etkilememiştir.⁷²⁸

es-Sâlih imar faaliyetlerine çok düşküdü. Makrîzî, es-Sâlih'in vefatını anlatırken onun imarı sevdiğini, binaların yapımıyla bizzat ilgilendiğini, Eyyûbî hükümdarlarından hiç kimsenin yaptıramadığı imarı es-Sâlih'in yaptığını belirtir⁷²⁹.

Devlet işlerini yürütürken tavizsiz davranan el-Melikü's-Sâlih, Eyyûbî Devleti'nin zor bir döneminde tahta çıkmış, içeriden ve dışarıda saldırılara maruz kalmış, bütün bunların karşısında cesareti ve dirayetiyle durmuştur⁷³⁰. Onun hâkimiyetini korumak adına başvurduğu kanlı ve sert uygulamalar, tahta geçtiği esnada devletin içinde bulunduğu koşullarla yakından alakalıdır. Bir taraftan hânedan içi kavgalar, diğer taraftan Haçlı saldırıları, el-Melikü's-Sâlih'i sert tedbirler almaya zorlamıştır.

Sultan, hâkimiyetini pekiştirmek adına gerektiğinde sözünden caymış, kan dökmekten çekinmemiştir. Çok sayıda Eşrefî emîrini ve kardeşi el-Âdil'i öldürtmüştü. İbnü'l-Cevzî emirlerden bazılarının kendisine "Vallahi kapısının önüne her oturduğumuzda oradan mezara götürülebiliriz endişesiyle otururduk" dediklerini rivayet eder⁷³¹. Bazen bir insanı hapiste unuttur, kimse cesaret edip hatırlatamazdı. Bununla beraber haksız yere kimseyi öldürmediğine yemin ederdi⁷³².

el-Melikü's-Sâlih'in kişisel karakterinin, politik kararlarına ve çevresiyle ilişkilerine de yön verdiğini söyleyebiliriz. Sultanın otoriter mizacı, akrabalarının niyetlerine yönelen şüpheciliği ve onlara karşı hissettiği kısmî yabancılaşma duygusu, yakınlarının haklarına ve çıkarlarına daha az saygı duymasına neden olmuştur⁷³³. Bu yönüyle es-Sâlih'in babası el-Kâmil ve dedesi el-Âdil'den ayrıldığını söyleyebiliriz. Gerek el-Âdil gerekse el-Kâmil yakın akrabasının hukukunu korumada ve onlara ihsanda

⁷²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443.

⁷²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443.

⁷³⁰ Ali Muhammed es-Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'de Salâhaddîn*, Dârü'l-Ma'rafe, Beyrut 2010, 363

⁷³¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 409.

⁷³² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 409.

⁷³³ Humphreys, *From Saladin*, 300

bulunmaya önem vermişlerdir. Sultan Salâhaddîn ise halefleriyle kıyaslanmayacak derecede yakınlarına karşı cömert davranmıştır.

es-Sâlih, kendisiyle başkaları arasında bir kriz patlak verdiği anda rakiplerinin ipini sıkı sıkıya bağlardı. Çevresinde bulunan hür askerlerin sadakatinden şüphelendiği zaman Memlûk askerlerle kendini korumaya alırdı. Otoriterliğe doğal olarak eğilimli olan el-Melikü's-Sâlih, hâkimiyetine zarar veren bir durumla karşılaşmadığı sürece statükoyu kabullenme taraftarıydı⁷³⁴.

1.4. el-MELİKÜ'S-SÂLİH'İN VEFÂTINDAN SONRA EYYÛBÎ DEVLETİ

1.4.1. Şeceretüddür'ün Aldığı Tedbirler

el-Melikü's-Sâlih, Haçlılar'ın Kahire'yi istila etmeyi düşündüğü kritik bir dönemde vefat etmişti. İbn Vâsıl, es-Sâlih'in iyileşeceğini ümîd ettiğinden kendisinden sonra kimin tahta geçeceğini vasiyet etmediğini belirtir.⁷³⁵ İbn Vâsıl'a göre şayet birini tavsiye etseydi bu, kendisinden daha çok kimseye itimat etmediği Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî olurdu⁷³⁶. es-Sâlih, babasının yanındaki üstün konumuna rağmen Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'a olan güvenini de yitirmişti. Askerin ve ümeranın kendisine itaat etmekten çekinmediği önemli bir devlet adamı olan Fahreddîn, Dimyat'ı önemsemeyip geri çekildiğinden sultanın gözünden düşmüştü⁷³⁷. Bu yüzden onu da saltanat adayı olarak düşünmemiştir.

es-Sâlih'in vefatı esnasında yanında bulunan eşi Şeceretüddür, müslümanlar arasında çıkması muhtemel bir kaosu engellemek ve orduyu idare etmek için emir Fahreddîn gibi birisinin güçlü liderliğine ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Şeceretüddür, el-Melikü's-Sâlih'in camdârı ve Bahrî Memlûklerin başkanı Cemâleddîn Muhsin ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ile yaptığı istişareler sonucunda ordunun moralinin bozulmasını önlemek ve muhtemel bir Haçlı saldırısını geciktirmek için sultanın ölümünün gizlenmesine karar verdi⁷³⁸. Bu sırada memleket işlerinin idaresini Şeceretüddür'ün himâyesi altında Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh üstlendi. Saltanat çadırında

⁷³⁴ Humphreys, *From Saladin*, 300.

⁷³⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

⁷³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

⁷³⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100-101.

⁷³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 101; İbn Haldûn, *Târih*, V, 416.

herşey sultan yaşıyormuş gibi mutad olduğu üzere devam etti. Saltanat sofrası aksatılmadan kuruldu. Sultanı soran olunca da hastalığından dolayı kimseyle görüşmek istemediği söylendi⁷³⁹. Keza el-Melikü's-Sâlih'den sonra oğlu Tûrânşâh'ın tahta geçmesine, Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in de atabegü'l-asâkir (başkumandan) olarak görevlendirilmesine karar verildi⁷⁴⁰.

Şeceretüddür, sultanın ölümünü gizli tutmak için son derece titiz davranıyordu. el-Melikü's-Sâlih'in doktorlarından biri olan Fethüddîn ibn Ebü'l-Havâfir gizlice çağrılarak gece vakti sultanın naşı yıkanarak kefenlendi ve cenaze namazı kılındı. Sultanın naaşı tabuta konularak gizli bir şekilde el-Cezîre Kalesi'ne nakledildi. Sonra emirler ve askerler saltanat çadırına çağrılarak sultanın, kendisine ve kendisinden sonra varisi olarak oğlu Tûrânşâh'a sadakat yemini yapılmasını emrettiği, ordu komutanı olarak da Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'i seçtiği söylendi. Onlar da bunu kabul ettiler. Aynı şekilde Câmedârî ve Bahrî Memlûkler de bağlılık yemini yaptılar⁷⁴¹.

Mansûra'da bu gelişmeler yaşanırken, sultanın Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî Kahire'de idi. Şeceretüddür, sultanın ölüm haberini ondan da gizlemişti. Mansûra'da sultana ve oğlu Tûrânşâh'a bağlılık yemini aldıktan sonra, Hüsâmeddîn'e de bir mektup gönderdi. Mektup, sultanın alameti olan "Eyyûb b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb" imzasıyla fakat hizmetkârlarından biri olan Süheylî'nin hattıyla yazılmıştı. Süheylî'nin hattı el-Melikü's-Sâlih'in hattına çok benziyordu. Mektupta sultan, Hüsâmeddîn'den kendisi ve kendisinden sonra oğlu Tûrânşâh için itaat yemini alınmasını, hatiplerin sultandan sonra oğlu adına hutbe okumasını ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in atbegliğinin tanınmasını istiyordu⁷⁴².

Bu sırada Hüsâmeddîn'in yanında bulunan Kahire baş kadısı Bedreddîn Yusuf, el-Melikü's-Sâlih'in son zamanlarda görevden aldığı inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr, Kahire valisi Şemseddîn b. Bâhil, üst düzeydeki yetkililer ve askerler 18 Şaban 647/26 Kasım 1249'da mektupta istenildiği gibi biat yemini ettiler⁷⁴³.

⁷³⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 408; Hüseyin, *Dirâsât fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn*, 135.

⁷⁴⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218.

⁷⁴¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 101-102.

⁷⁴² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 102; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 44.

⁷⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444.

Bütün bu gelişmeler esnasında sultanın vefatı devletin her kesiminde çalışan insanlardan gizli tutulmuştu. Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh oldukça soğukkanlı bir şekilde sultanın vefatını saklayarak devlet işlerini sultan hayattaymış gibi yürütmeye devam ediyordu. el-Melikü's-Sâlih imzalı Mansûra'dan gelen mektuplar, sultanın hattına benzeyen Süheylî'nin hattıyla yazıldığından kimse mektupların sultana aidiyetinden kuşkulandımıyordu. Hüsâmeddîn el-Hezbânî bile hatların aşırı benzerliğinden dolayı mektupların sultandan geldiğine inanıyordu. Hüsâmeddîn, ancak yakın arakadaşı İbn Vâsıl'ın yönlendirmesiyle⁷⁴⁴ sultanın eski mektuplarıyla yeni mektuplarını dikkatli bir şekilde karşılaştırdıktan sonra, Mansûra'dan gelen mektupların sultana ait olmadığını anladı. Bunun üzerine yaptığı soruşturmalarda sultanın vefat ettiğini öğrendi⁷⁴⁵.

Hüsâmeddîn, sultanın vefatını öğrendiğinde Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh devlet işlerini önemli oranda kontrolü altına almıştı. Fahreddîn, işe el-Melikü's-Sâlih zamanında hapsedilenleri serbest bırakarak başladı. Muhyiddîn b. Cevzî ve Seyfeddîn b. 'Adlân'ın da içlerinde olduğu, devletin ileri gelenlerini hapisten çıkardı. el-Melikü's-Sâlih, Cemâleddîn b. Matrûh'a kızarak onu Dımaşk nâipliğinden uzaklaştırmıştı. Fahreddîn, onu yanına alarak, gönlünü kazandı. Yine sultanın görevinden azlettiği Bahâeddîn Züheyr'i Mansûra'daki ordugâha çağırarak eski görevi olan inşâ kâtipliğine geri getirdi. Ülke malları üzerinde tasarruf yetkisini eline aldı. Bu mallardan büyük miktarda bağış yaptı. İleri gelen emirlere hilât giydirdi. Tâcirlerin Şam'a şeker ve keten götürmesi yasağını kaldırdı. Fahreddîn'in bu icraatlarını gören halkın çoğu sultanın vefat ettiğini anlamıştı. Fakat ülkeyi tehdit eden Frenk istilasından dolayı kimse cesaret edip bunu dile getiremiyordu. Bu şekilde bir müddet daha el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okunmaya devam etti⁷⁴⁶.

⁷⁴⁴ İbn Vâsıl, sultana ve oğlu Tûrânşâh'a sadakat yemini yapıldığı gün sultanın vefatını anladığını söyler. Sultanın doktorlarından er-Reşid'in oğlu İbn Vâsıl'a gelerek "Mansûra'daki ordugâhtan henüz ayrıldım. Babam sultanın yeme içmeden kesildiğini, nabzının düştüğünü, vefatından kuşkulandığını söyledi." demiş, İbn Vâsıl da bu sözlerden yola çıkarak Hüsâmeddîn'e Mansûra'dan gelen mektupları sultanın eski mektuplarıyla karşılaştırmasını salık vermiştir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 103.

⁷⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 103; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444.

⁷⁴⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 104; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 219; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444-445.

1.4.2. Haçlılar'ın İlerleyişi ve Mısır Ordusu Karşısında Mevzilenmesi

Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un el-Melikü's-Sâlih'in vefatını saklamaya yönelik aldıkları bütün tedbirlere rağmen Dimyat'ta konuşlanan Haçlılar, sultanın vefat haberini almışlardı. Gerçi Haçlılar haberi alıncaya kadar sultanın vefatından doğan boşluk doldurulmuş ve Fahreddîn orduyu yeniden toparlamıştı. Fakat Haçlılar Eyyûbî tahtının yeni varisi Tûrânşâh'ın Mısır'a ulaşmasının zaman alacağını biliyor ve bu durumdan yararlanabileceklerini düşünüyorlardı⁷⁴⁷. Buna rağmen Haçlılar'ın ani ve geniş kapsamlı bir saldırı yapma olanakları sınırlıydı. Nil deltasının akıntıları üzerinde bir ordu taşımak oldukça zordu. Karşıya geçmeleri için bir kanal açılması gerekiyordu. Nil'in üzerinden gemileri veya küçük tekneleri geçirmek de aynı derecede güçtü. Bu nedenle Haçlı kuvvetlerinin Mansûra'da savunma pozisyonunda bulunan ve Uşmûm Tannâh gölü ile korunmuş Mısır askerlerine erişmeleri tam bir ayı buldu⁷⁴⁸.

Dimyat'ta daha fazla beklemek istemeyen Haçlılar savaş gemileri eşliğinde süvari ve piyade kuvvetleriyle harekete geçtiler. 24 Şaban 647/2 Aralık 1249'da Dimyat ile Mansûra arasında bulunan, Dimyat'a yaklaşık 20 km mesafedeki Fâreskûr'a indiler⁷⁴⁹.

Ertesi gün Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'den gelen ve bütün insanları Frenkler'e karşı cihad etmeye çağıran bir mektup Kahire'ye ulaştı. el-Melikü's-Sâlih'in imzası taklit edilerek düzenlenmiş mektup besmeleden sonra "(Sizin için) kolay da olsa zor da olsa savaşa çıkın ve mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır⁷⁵⁰." âyetiyle devam etmekteydi. Bahâeddîn Züheyr hattıyla yazılmış mektub, kâfirleri öldürmeye yönelik etkileyici teşvik ve tavsiyeler barındırıyordu. Mektupta islam ülkesine saldıran Frenkler'e karşı cihad etmenin her müslümana vâcib olduğu ifade ediliyordu. Cuma günü Kahire Camiindeki minberden okunan mektubun tesiriyle heyecana kapılan Müslümanlar Kahire ve Mısır'ın diğer bölgelerinden ayrılıp Frenklerle cihada gittiler. Sultanın vefatı ve Frenklerin Dimyat'ı ele geçirmesi Mısır'da korkuya yol açmıştı. Şayet Mansûra'daki ordu da yenilgiye

⁷⁴⁷ Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih*, 134.

⁷⁴⁸ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 498.

⁷⁴⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 107; Francesco Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, Trans: E. J. Costello, University of California Press, California 1978, 288.

⁷⁵⁰ Tevbe Sûresi, 41.

uğrasaydı Haçlılar'ın bütün Mısır'ı ele geçirmesi an meselesiydi. Bu nedenle bütün güçleriyle Haçlılar'a karşı savaşmaları gerekiyordu⁷⁵¹.

Frenklerle müslümanlar arasındaki çatışmalar 1 Ramazan 647/7 Aralık 1249 Salı günü başladı. Bu çatışmalarda emîr-i meclis 'Alâî ve bir grup asker şehîd oldu. Frenkler bazı kayıplar verdikten sonra Şâremsâh'a ilerlediler⁷⁵². 7 Ramazan/14 Aralık Pazartesi günü Baramûn'da kamp kurdular. Haçlılar'ın Mansûra'daki ordugâha yakın olan Baramûn'a gelipleri Müslüman askerleri arasında endişe sebebi oldu⁷⁵³.

Frenkler 13 Ramazan 647/20 Aralık 1249 Pazar günü, Dimyat yarımadasının sona erdiği noktaya kadar ilerleyerek müslüman askerlerle karşı karşıya geldi. Bu sırada Eyyûbî ordusunun ana kısmı Nil nehrinin doğu yakasında bulunan Mansûra'da idi. en-Nâsır Dâvûd'un oğulları ez-Zâhir Şâdî, el-Emced Hasan, el-Muazzam Îsa ve el-Evhad Yusuf'un da içinde bulunduğu bir grup asker de Nil'in batı yakasında, Frenklerin karşısında mevzilenmişti. Onlarla Frenkler arasında Nil nehri geçmekteydi. en-Nâsır'n kardeşleri el-Melikü'l-Kâhir Abdülmelik ve el-Melikü'l-Müġîs Abdülazîz de batı yakasında bulunan askerler arasındaydı⁷⁵⁴.

Frenkler Dimyat yarımadasının bittiği noktada Mısır askerleriyle karşı karşıya gelip burada kamp kurduktan sonra kampın etrafını hendeklerle ve surla çevirdiler. Müslümanları bombardımana tutacak mancınıklar yerleştirdiler. Frenklerin gemileri Nil nehrinde, Müslüman askerlerin tam karşısında, buna karşın müslümanların gemileri Mansûra'nın karşısında demir atmıştı. İki tarafın kuvvetleri arasında karada ve denizde çatışmalar başladı. 16 Ramazan/23 Aralık Çarşamba günü Müslümanların tarafına geçen 6 Frenk süvarisi Frenk ordusunun zayıf yönleri hakkında bilgi verdi⁷⁵⁵. 1 Şevval 647/ 7 Ocak 1250 Ramazan Bayramı günü IX. Louis'in yakın adamlarından olan bir kont esir alındı. Bu şekilde süren çatışmalarda istisnasız her gün muhtelif sayıda Frenk askeri ya öldürülüyor ya da esir alınıyordu. Müslümanlar düşman ordusunun durumu hakkında bilgi almak için Frenk askerlerinin esir alınmasına önem veriyorlardı. Bu amaçla ilginç taktikler geliştirmişlerdi. Harâfişe denilen milis kuvvetlerinden yüzmede

⁷⁵¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 107; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 375; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 446; Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, 288; Jackson, *The Seventh Crusade*, 141.

⁷⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 446.

⁷⁵³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 107-108; Ganîm, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye*, 118.

⁷⁵⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 108; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 375; İbnü'l-Furât, *Târîh*, 24;

⁷⁵⁵ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 24; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 446.

mâhir olanlar, başlarına karpuz kabuğu geçirerek Fransız kampına doğru yüzüyor, yaklaşan cismin bir karpuz olduğunu sanıp onu almak isteyen Frenk askerlerini yakalayarak ordugâha getiriyorlardı⁷⁵⁶.

Müslüman askerler, 7 Şevval 647/13 Ocak 1250 Çarşamba günü içinde bir kontl ve 200 Frenk askerinin bulunduğu büyük bir gemiyi ele geçirdiler. 15 Şevval/22 Ocak Perşembe günü müslüman askerleri Frenklerin bulunduğu tarafa geçerek göğüs göğüse çarpışıp, 40 şövalyeyi ve atlarını öldürerek geri döndüler. Bir hafta sonra üçü ed-Dâviye (Templer) büyüklerinden olmak üzere 67 kişi esir alınarak Kahire'ye getirildi. 22 Şevval/29 Ocak Perşembe günü Müslümanlar lehine hayırlı bir işaret olarak kabul edilen olayda Frenkler'e ait büyük bir gemi alev alarak yandı⁷⁵⁷.

1.4.3. Mansûra Savaşı

Müslüman askerlerin saldırıları karşısında bunalan Haçlılar'ın, topluca saldırıya geçmelerinin önünde ciddi engeller vardı. Nehrin karşı tarafını tutan Müslüman askerlerin gücünden çekinen Haçlılar Nil Nehri ile Eşmûn gölü arasındaki üçgende çakılı kalmışlardı. Zaman zaman Müslümanlarla girdikleri çatışmalarda önemli kayıplar veriyorlardı. Bazı birlikleri Dimyat'taki ordugâhtan oldukça uzaklaşmış, ordunun ana gövdesinden ayrılmıştı. Diğer bir kısmı, çıkan çatışmalarda öldürülmüş veya esir düşmüşlerdi. Geriye kalan kuvvetler ise süregelen çarpışmaların yıpratıcı etkisi karşısında durmak için yeterli değildi. Ordusunun giderek zayıfladığını gören IX. Louis, birliklerinin savunmada kalması için kesin emirler vermişti. Ne var ki ordusu her zaman ona itaat etmiyordu. Haçlılar açısından diğer önemli bir sorun da Nil üzerinden orduya malzeme getiren gemilerin Müslüman askerlerin saldırısına uğramasıydı. Haçlılar Uşmûm Tennah üzerinden bir geçit yapmak için uzun süre uğraşılsa da Müslüman askerlerin karşı taraftan Rum ateşiyle yaptıkları saldırılar, Haçlılar'ın bütün çabalarını boşa çıkarmıştı⁷⁵⁸.

Mısır ordusuna saldırı için bir çıkış yolu arayan Louis'in imdadına Salamunlu bir Kıpti yetişti. Zilkade/Şubat 1250'nin başında Salamundan gelen bir Kıpti Louis'in

⁷⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447.

⁷⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447; Joinville, Jean, and el-Maqrîzî, *Chronicles of the Crusades: Being Contemporary Narratives of the Crusade of Richard Coeur de Lion*, HG Bohn, London 1848, 547-548.

⁷⁵⁸ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 265-266; Stevenson, *The Crusaders*, 327; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 498-499.

kampına giderek 500 altın karşılığında Uşmûm Tennah'un geçilebilir sığ yerlerini göstermeyi teklif etti⁷⁵⁹. Haftalarca bekleyen Frenklerin eline iyi bir fırsat geçmişti. Ani bir saldırıyla Mısır ordusunu dağıtabilir ve böylece kesin bir galibiyet elde edebilirlerdi. Teklifi kabul eden Frenkler 5 Zilkade 647/8 Şubat 1250 Salı sabahı erkenden Salamunlu Kipti'nin gösterdiği noktalardan Müslüman ordugâhına bir saldırı başlattı. Kralın kardeşi Robert of Artois komutasındaki kuvvetlerin, Templierlerin ve William of Salisbury öncülüğündeki bir İngiliz birliğin de dâhil olduğu, en iyi şövalyelerden oluşan 1500 kişilik öncü bir birlik, nehrin sığ yerlerinden geçerek ordunun geri kalan kısmını beklemeye başladı. Kral Louis ise Haçlı ordugâhının güvenliğini sağladıktan sonra kalan şövalyelerle arkalarından gelecekti⁷⁶⁰.

Robert of Artois, Kral Louis'in gelmesini beklemeden Mansûra'nın iki mil uzağında bulunan müslüman ordugâhına ani bir saldırı başlattı⁷⁶¹. Müslüman askerleri ise son zamanlarda yıpratıcı saldırılarla bunalttıkları Haçlılar'ın bu çapta büyük bir saldırıda bulunabileceklerini beklemediğinden hazırlıksız yakalanmışlardı. Haçlılar'ın ordugâha girmeleriyle durumun vehâmetinin farkına vardılar. Askerlerin bir kısmı silahlarını kuşanamadan şehid düştü. Diğer bir kısmı ise panik halinde Mansûra'daki surların içine sığındı. Savaşa hazırlıksız yakalananlardan biri de ordu komutanı Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh idi. Fahreddîn banyoda yıkanırken, Haçlılar'ın saldırdığını duymuştu. Silahını ve zırhını kuşanamadan atına binen Fahreddîn, kendisine saldıran bir Frenk birliği tarafından şehit edildi⁷⁶².

Artois, Müslüman askerlerin Mansûra surlarının içine doğru çekildiğini görünce Louis'in komutasındaki diğer askerleri beklemeden onları takip etmeye başladı. Mansûra'nın içine doğru çekilen askerler ise aralarında Rükneddîn Baybars el-Bündükdârî'nin de bulunduğu Bahrî Memlûklerinin komutanları eşliğinde Mansûra'nın belirli noktalarında mevzilenerek pusuya yattılar. Artois komutasındaki Haçlı askerleri Mansûra'nın içinde dağılınca onları avlamaya başladılar. Kurulan tuzağın farkına varamayan Haçlı askerleri şehrin dar sokakları arasında dağılarak irtibatlarını

⁷⁵⁹ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 266.

⁷⁶⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 111; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 499.

⁷⁶¹ İbn Vâsıl, Mansûra'daki ordugâha saldıran kişinin Kral Louis olduğunu zikretse de Makrîzî ve Joinville Haçlı ordusunun başında Louis'in kardeşi Robert of Artois olduğunu zikreder. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447; Joinville, *Saint Louis*, 54-55.

⁷⁶² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 111; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 219.

kaybettiler⁷⁶³. Şehirdeki surlardan ve çatılardan saldıran Müslüman askerleri tarafından tek tek öldürüldüler. Komutanları Robert of Artois'in de aralarında bulunduğu 1500 seçkin şövalyenin hemen tamamı bu şekilde öldürüldü⁷⁶⁴. Savaşın başında Müslümanlara karşı ani bir baskınla büyük bir başarı kazanan Haçlı ordusu savaşın sonunda imha edilmişti. Mansûra Haçlı askerlerine mezar olmuştu⁷⁶⁵.

Haçlılar'ın öncü birliği Mansûra'da yok olurken Kral Louis yaşanan hezimetten habersiz, emrindeki şövalyelerle karşıya geçmeye çalışıyordu. Robert of Artois komutasındaki şövalyeleri yok eden Müslüman askerleri Mansûra'dan Kral Louis'e doğru ilerlerken kral, birliklerine savaş pozisyonu aldirmekle meşguldu. Haçlılar'ın Uşmûm Tennah üzerindeki kanaldan karşıya geçmeye çalıştığını gören Müslüman okçular, saflarını dağıtmak için onları yaylım ateşine tuttular⁷⁶⁶. Haçlılar'ın karşıya geçişini oldukça zorlaştıran bu ok ateşleri, etkili bir manevraydı. Haçlılar ok ateşinde Müslüman askerleri kadar mâhir değildi. Geri çekilmeleri de artık mümkün değildi. Geri çekilmeleri durumunda arkadan saldıracak Müslüman askerleri tarafından tamamen kılıçtan geçirilebilirlerdi. Bu durumda ilerlemekten başka çareleri yoktu. İlerledikçe de yeni tehlikelere maruz kalıyorlardı. Arkadan gelen yeni birliklerin de takviyesiyle Mısır ordusu onları yakın bir mesafeden sıkıştırıp hareket etme alanlarını azaltmıştı. Müslümanların bu esnada kullandığı harp taktikleri Haçlıları yıpratmıştı. Uzak mesafeden yaptıkları ok atışıyla Haçlı birliklerinin düzenini bozmuş, yakın mesafeden ise onları sıkıştırıp manevra alanlarını daraltmışlardı⁷⁶⁷.

Kardeşi Robert of Artois ve öncü birliğinin Mansûra'da sıkıştırıldığını öğrenen Louis, Uşmûm Tennah Tannâh'ın güneyine güçlkle geçirdiği ordusunu, Cedîle mevkiinde yeniden düzenledi. Öncü bir birliği kardeşini ve askerlerini kurtarmak ümidiyle Mansûra'ya gönderdi. Lois, geri çekilmediği taktirde büyük bir yenilgiye uğrayacağını düşünüp kanalın Dimyat tarafına geçmeleri için mühendislerini göndererek bir köprü yapmalarını emretti. Bu sırada Müslüman askerler düşman üzerine saldırıp köprünün yapılmasını engellemeye çalıştılar. Bunun üzerine Haçlılar bütün

⁷⁶³ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 500.

⁷⁶⁴ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 283; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 111-112; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; İbnü'l-Furât, *Târih*, 27; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 448; Thomas F. Madden, *The Concise History of the Crusades*, Rowman&Littlefield, Plymouth 2013, 161.

⁷⁶⁵ 'Âşûr, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik*, 133; Takkûş, *Târihü'l-Eyyûbiyyîn*, 386.

⁷⁶⁶ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 500.

⁷⁶⁷ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 500.

kuvvetleriye karşı saldırıya geçip müslüman askerlerin ilerleyişini durdurdular. Sonunda gün batımına doğru kanalı bitirip Dimyat tarafına geçmeye başladılar. Kral Louis, karşıya geçmeye çalışırken kanalda düşme tehlikesi yaşadı. Akşam olunca müslüman askerler Mansûra'daki ordugâha çekilirken, Haçlılar kamplarının etrafını sur ve hendeklerle çevirdi. Gece geç saatlerde gelen, kardeşi Robert ve beraberindeki şövalyelerin tamamının öldürüldüğüne dair haber ie Haçlı kampında derin bir şok etkisi yarattı⁷⁶⁸.

Kahire'de ise endişeli bir bekleyiş hâkimdi. Zira Haçlılar'ın Mansûra'ya saldırdığı gün olan 5 Zilkade/8 Şubat Salı günü öğleden sonra Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye Mansûra'dan güvercinle bir mektup gelmişti. Mektupta Haçlılar'ın Mansûra'ya hücum ettikleri, Müslümanlarla Frenkler arasında şiddetli çarpışmalar yaşandığı ve Frenklerin güçlü olduğuna dâir ifadeler yer almaktaydı. Bu haber Kahire'de korkuya yol açmış, Mısır halkı İslâm'ın helâk olacağını sanmaya başlamışlardı⁷⁶⁹.

Salı günü akşama doğru Haçlılar'ın saldırılarına maruz kalan bazı gruplar Kahire'ye gelmişti. Çarşamba gecesi boyunca şehirdeki en-Nasr kapısı açık tutulmuştu. Mansûra'da düşmana karşı tutunamayan askerler, siviller, kâtipler ve diğer memurlar gece boyunca en-Nasr kapısından Kahire'ye girmişlerdi. Bunlar, Haçlılar Mansûra'ya saldırır saldırılmaz oradan kaçanlardı ve Mansûra'da ne olup bittiğini bilmiyorlardı⁷⁷⁰. Kahire'ye sığınanlardan biri de o sırada Dîvânü's-Sohbe'nin⁷⁷¹ başkanlığını yürüten Kadı Tâceddîn İbn Bintü'l-A'azz idi. O da Frenklerin hücumundan hemen sonra Mansûra'yı terk ettiği için olaylar hakkında bilgi sahibi değildi. Kalplerdeki korku ve endişe gece boyunca devam etti. Çarşamba sabahı güneşin doğuşuyla birlikte Kahire'ye

⁷⁶⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 112; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 267-268; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 223.

⁷⁶⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 112-113; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 448.

⁷⁷⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 113.

⁷⁷¹ Kalkaşandî, Nâzirü's-Suhbe'nin resmî yazılarda ve tevkîlerde vezire eşlik ettiğini belirtir. (Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, XI, 330). İbn Vâsıl ise Nâzirü Dîvânü's-Sühbe'nin vezir mesabesinde olduğunu belirtir. (İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 113.) Memlûkler döneminde Dîvânü istifâi's-sohbe, vezirlik divanına bağlı çalışan divanlardan biridir. Bu dönemde maliyenin genel ve özel hesaplarını tutmak üzere Nâzirü'd-devle'nin yanında çalışan müstevfilerin başında bulunan kişiye ise Müstevfi's-sohbe denilmektedir. Müstevfi's-sohbe hiyerarşide Nâzirü'd-devle'den sonra gelmektedir. Memlûkler döneminde Dîvânü istifâi's-sohbenin işleyişi ve Müstevfi's-sohbe'nin görevleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, İSAM Yay. İstanbul 2009, 210, 218, 225.

zafer müjdesi geldi. Kalpleri titreten ağır korkunun yerini sürûr ve sevinç aldı. Kahire ve Mısır süslenerek kutlamalar yapıldı⁷⁷².

Haçlı tarihini yazan batılı tarihçiler Müslümanların kazandığı bu zaferi hazmetmekte zorlanmışlardır. Runciman, Haçlılar'ın sonuçta bir zafer kazandığını fakat bu zaferin onlara pahalıya mal olduğunu söylemektedir⁷⁷³. Strayer, Haçlı kahramanlığının kazandığı savaşı, şövalye çılgınlığının kaybettiğini belirtir⁷⁷⁴. Stevenson ise nisbeten daha tarafsız bir değerlendirmeye savaşın sonunda Haçlılar'ın etkin gücü olan şövalyelerin sayısında büyük ölçüde azalma olduğunu, Müslümanların ise en azından kısmen kazandığı zaferi sevinç içerisinde kutladıklarını belirtmektedir⁷⁷⁵. Batılı tarihçiler savaştaki hezimetin sorumlusu olarak Robert of Artois'i görmekle aslında başarısız olduklarını zımnen kabul etmiş oluyorlar. Onlara göre Artois, geriden gelen Kral Louis öncülüğündeki birlikleri bekleyip Mnasûra'ya girmeseydi Haçlılar daha eksiksiz bir zafer kazanabilirlerdi⁷⁷⁶.

İslam tarihçileri ise Mansûra savaşını başarının mukaddimesi ve zaferin anahtarı olarak görmüşlerdir⁷⁷⁷. Bu savaştan sonra moral üstünlüğünü ele geçiren ve Haçlıları yenebileceklerine dair güven tazeleyen müslüman askerler, Haçlılar üzerindeki baskıyı giderek arttırmışlardır. Yeni sultan Tûrânşâh'ın gelmesiyle morali daha da yükselen Mısır ordusu, gücünü arttırarak saldırı pozisyonuna geçmiş, Haçlılar ise savunma konumuna geçmişlerdir.

Mansûra savaşının kazanılmasında aralarında Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ve Fârisüddîn Ebü'l-Heycâ' gibi önemli komutanların bulunduğu Bahrî Memlüklerin önemli katkısı olmuştur⁷⁷⁸. Haçlılar'ın saldırısı esnasında çoğu kişinin Mansûra'dan kaçtığı bir sırada şehrin muhtelif noktalarında bir grup Türk askerle birlikte pusuya yatan bu iki emir, ani saldırılarla Haçlı şövalyelerini öldürmüşlerdir.

İbn Vâsıl, Câmedârî ve Bahrî Memlüklerin Haçlılar'a karşı Mansûra'da kazandığı zaferi şu şekilde tasvir etmektedir:

⁷⁷² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 112-113; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 448; Jackson, *The Seventh Crusade*, 144-145; Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, 288

⁷⁷³ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 268.

⁷⁷⁴ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 501.

⁷⁷⁵ Stevenson, *The Crusaders*, 327.

⁷⁷⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 268; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 501.

⁷⁷⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 112; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 448;

⁷⁷⁸ İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 376.

“ Müslümanların talihindendi ki Frenkler Mansûra’nın dar sokaklarına dağıldılar. Böylece tehlikenin içine girdiler. Sultanın savaş aslanları ve kılıç ustaları olan Türk kökenli Bahrî ve Câmedârî Memlûkleri, tek hamleyle Frenklerin üzerine atladılar. Onları temellerinden sarstılar. Binalarını paramparça ettiler. Haçlarını alaşağı ettiler. Türklerin kılıçları ve gürzleri onlara ölümcül ve yaralayıcı darbeler vurdu. Onları Mansûra’nın dar sokaklarına serptiler. Bu savaş, Türk aslanlarının müşrik köpeklere karşı kazandığı ilk savaş oldu.⁷⁷⁹”

1.4.4. el-Melikü’l-Muazzam Tûrânşâh’ın Mısır’a Gelmesi ve Tahta Geçmesi

Şeceretüddür, Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ve Cemâleddîn Muhsin daha önce kararlaştırdıkları üzere Tûrânşâh’ı Mısır tahtına davet etmesi için Fârisüddîn Aktay’ı özel bir birliğin başında Mansûra’dan Hasankeyf’e gönderdiler. Camdâri Memlûklerin emirlerinden olan Fârisüddîn’in Hasankeyf’e varması, uzak mesafeden ve Musul sahibi Bedreddîn Lu’lu’ ile Haleplilerin çıkardığı zorluklardan dolayı planlanandan uzun sürdü⁷⁸⁰. Hüsâmeddîn el-Hezbânî ise Mansûra’daki ordugâhtan gönderilen askerlerin Tûrânşâh’ı getirebileceklerine inanmıyordu. Bu yüzden özel Memlûklerinden biri olan Zeyneddîn el-Âşık’ı bir mektupla Kahire’den Hasankeyf’e gönderdi. Tûrânşâh’a yazılan mektupta bir an önce Mısır’a gelip saltanat tahtına oturması aksi takdirde ülkenin elinden çıkabileceğine dâir uyarılar vardı. Hüsâmeddîn, Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’in ülkeyi ele geçirmesinden korkuyordu. Bu yüzden elçisini Hasankeyf’e gönderdikten sonra hatiplere hutbede el-Melikü’s-Sâlih’den hemen sonra Tûrânşâh’a da dua edilmesini emretti. 22 Şaban 647/30 Kasım 1249’da hutbelerde el-Muazzam Tûrânşâh’ın ismi zikredildi. Hüsâmeddîn, sikkelerin üzerine el-Melikü’s-Sâlih’den sonra oğlu Tûrânşâh’ın ismini yazdırdı. Bunları Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’in tahtı ele geçirmesinin önünü almak amacıyla yaptı⁷⁸¹.

Kaynaklarımızda Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’in saltanatı ele geçirmeye yönelik herhangi bir girişiminden bahsedilmemektedir. Muhtemelen Hüsâmeddîn, Fahreddîn’in el-Melikü’s-Sâlih’in vefatını müteakip yaptığı önemli işlerden ve karizmasından kuşkulananarak onun saltanatı ele geçirmesinden şüphelenmiştir. Aslında bu kuşku sırf

⁷⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 112-113.

⁷⁸⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 104.

⁷⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 104-105; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 445.

Hüsâmeddîn'e has olmayıp, Mansûra'da bulunan diğer bazı askerler arasında da ortaya çıkmıştı. Emir Fahreddîn'in devlet işlerini başarılı bir şekilde yürütmesinden ve insanlara iyi davranmasından dolayı hasede kapılan bazı askerler evini kuşatarak onu öldürmeye çalışmış, bunun üzerine Fahreddîn, ileri gelen devlet adamlarını ve emirleri çağırarak "Saltanatı ele geçirmek gibi bir tamahının olmadığını, tek gayesinin Tûrânşâh gelip memleketin yönetimini üstleninceye kadar üstadının (el-Melikü's-Sâlih) evini muhafaza etmek olduğunu" söylemiştir. Bu cevap üzerine ikna olan askerler özür dileyerek oradan ayrılmışlardır⁷⁸².

Öte yandan Hüsâmeddîn'in elçisi Zeyneddîn el-Âşık, Hasankeyf'e vardığında Tûrânşâh'a hitaben "Eğer yola çıkmakta gecikersen, saltanat tahtına oturmaya da gecikirsin. Emir Fahreddîn ülkenin yönetimini ele geçirir ve bunu da muhtemelen amcanın oğlu el-Melikü'l-Müğîs'in⁷⁸³ ismiyle yapar" diyerek yola derhal çıkması için teşvik etmiştir. Fârisüddîn Aktay'ın da Hasankeyf'e ulaşmasıyla birlikte Tûrânşâh Mısır'a gitmek için hazırlıklara başladı⁷⁸⁴.

el-Melikü'l-Muzzam Tûrânşâh, 11 Ramazan 647/18 Aralık 1249'da oğlu el-Melikü'l-Muvahhid'i Hasankeyf nâibi olarak bırakıp Mısır'a doğru yola koyuldu. Yanına inşâ kâtibi Neşvu'd-Devle b. Hüseyş'i⁷⁸⁵ de almıştı. Mısır'dan gelen askerler hariç yanına elli kişilik özel bir birlik daha alan Tûrânşâh, Bedreddîn Lu'lu' ve Haleplilerin onu yakalama teşebbüslerini atlattıktan sonra 17 Ramazan'da Ane'den Fırat'ın batısına geçmeyi başardı⁷⁸⁶.

⁷⁸² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 410.

⁷⁸³ el-Melikü'l-Müğîs b. el-Melikü'l-Âdil b. el-Melikü'l-Kâmil, Tûrânşâh'ın amcazâdesi olup halalarının yanında ikâmet ediyordu. Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'in memleket yönetimini ele geçirip ülkeyi o sıralarda on dört yaşlarında bulunan el-Muğîs adına yönetebileceği söylendi. Bunun üzerine Hüsâmeddîn, el-Muğîs'i Kal'atül-cebel'e getirterek orada muhafaza altına almış, Tûrânşâh'ın gelişini beklemiştir. Hüsâmeddîn, efendisi el-Melikü's-Sâlih'e olan sevgisinden dolayı tahta onun soyundan olun birisinin geçmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun için de el-Melikü's-Sâlih'in o sırada hayatta kalan tek oğlu olan Tûrânşâh'ın tahta geçmesini destekliyordu. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 105.

⁷⁸⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 104-105; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 445.

⁷⁸⁵ Mısır hristiyanlarından olan en-Neşvu, Tûrânşâh'ın çok güvendiği bir isim olup bütün işleriyle ilgileniyordu. Babasının saltanatı döneminde Tûrânşâh'ın Hüsâmeddîn'e gönderdiği mektupları kaleme alan kişiydi. Remle'ye ulaştıklarında Tûrânşâh'ın irşadiyle Müslüman olan en-Naşvû, Muînüddîn lakabını alarak Tûrânşâh'ın veziri olmuştur. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 106, 111.

⁷⁸⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 105-106, 108; Jackson, *The Seventh Crusade*, 140.

Meşakkatli bir yolculuktan sonra 20 Ramazan 647/27 Aralık 1249'da Dimaşk'a vardı⁷⁸⁷. el-Melikü's-Sâlih'in Dimaşk nâibi Cemâleddîn b. Yağmur tarafından karşılandı. Dimaşk'ta saltanatını ilan eden Tûrânşâh, İbn Yağmur ve Kaymerî emirlere hil'at giydirek onları onurlandırdı. İbn Yağmur'u kendisi adına yeniden Dimaşk nâibi olarak atadı. Dimaşk hazinesinden askerlere büyük meblağlarda para dağıttı. el-Melikü's-Sâlih'in Dimaşk'taki divanların sorumluluğuna getirdiği kadı el-Es'ad Şerafeddîn'i de yanına alarak Dimaşk'tan ayrıldı⁷⁸⁸.

Tûrânşâh'ın Mısır'a yaklaştığı haberi duyulunca önce Kahire kadısı Bedreddîn Yusuf, ardından Hüsâmeddîn el-Hezbânî yeni sultanı karşılamak için yola çıktılar. Kadı Bedreddîn Gazze'de, Hüsâmeddîn el-Hezbânî ise Sâlihiyye yakınında bir yerde sultanla karşılaştılar. Hüsâmeddîn, sultanın önünde saygıyla eğilip ayaklarını öpmek istediye de Tûrânşâh, buna izin vermeyerek ona sarıldı ve son derece sıcak bir şekilde karşıladı. Tûrânşâh oradan babasının Sâlihiyye'de yaptırdığı saraylara geçti. Kendisine biat etmek için ordudan çok sayıda emir ve babasının Memlûkleri geldi. O gün el-Melikü's-Sâlih'in vefatı ilan edildi. Böylece babasının vefatından yaklaşık üç ay sonra Tûrânşâh Eyyûbî devletinin yeni sultanı oldu⁷⁸⁹.

Tûrânşâh tahta geçtikten sonra, babasının sadık emiri Hüsâmeddîn'e altın işlemeli bir elbise, özel bir at ve üçbin dinar verdi. Ertesi gün sağında Hüsâmeddîn el-Hezbânî, solunda Kadı Bedreddîn olmak üzere Sâlihiyye'den ayrılarak Hâtim denilen bölgeye, oradan Tilbâne'ye oradan da 21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250'de Mansûra'ya geçti⁷⁹⁰. Burada babasının Memlûkleri olan Bahrî ve Câmedârî emirler tarafından karşılandı. Daha sonra babasının sarayına yerleşti. Saraya yerleştikten hemen sonra, vefat eden Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'ın Memlûklerine ve yirmi beş bin dinar değerindeki mirasına el koydu. Fahreddîn'i devlet malını sorumsuzca harcamakla itham etti. İbnü'l-Cevzî, Tûrânşâh'ın Emir Fahreddîn'e duyduğu öfkenin nedeni olarak kendisine Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'ın saltanatı ele geçirmek istediğine dair söylenen sözleri zikretmektedir⁷⁹¹.

Tûrânşâh Mansûra'ya geldikten sonra Haçlılarla savaşmak için hazırlıklara başladı. Bu arada ilme ve âlimlere ilgisiyle tanınan Tûrânşâh'ın Mansûra'ya geldiğini

⁷⁸⁷ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 409.

⁷⁸⁸ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 408.

⁷⁸⁹ İbn Haldun, *Târîh*, V, 416; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 449.

⁷⁹⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218.

⁷⁹¹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 408; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450.

duyan âlimler onun yanına geldiler. Bunlar arasında İzzeddîn b. Abdüsselam, Bahâeddîn b. el-Cümmeyzî, Sirâceddîn el-Urmevî, İmâdeddîn el-Abbâsî, İmâdeddîn b. el-Kutb gibi el-Melikü's-Sâlih'in değer verdiği dönemin büyük âlimleri de bulunmaktaydı⁷⁹². Tûrânşâh, Mansûra'da ilim meclisleri tertîb edip, alimlerle muhtelif konularda müzakerede bulundu⁷⁹³.

İbn Vâsıl, âlimlere büyük alaka gösteren Tûrânşâh'ın aynı ilgiyi babasının Memlûklerinden esirgediğini bildirmektedir. İbn Vâsıl'a göre Tûrânşâh onları babası gibi kollayıp himaye etseydi onların desteğini alacaktı. Fakat O bunun yerine onları görmezden gelerek eziyet etme yolunu seçti. Bunun üzerine Memlûklerin ona karşı tavırları olumsuz yönde değişti⁷⁹⁴.

1.4.5. Deniz Savaşları

el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın 21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250'de Mansûra'ya gelerek⁷⁹⁵ ordunun başına geçmesi el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra yaklaşık üç ay süren belirsizliği ortadan kaldırdı. el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonraki üç aylık ara dönem Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyşe's-Şüyûh'un başarılı yönetimiyle sorunsuz olarak atlatılmış, Haçlılar'a karşı önemli başarılar elde edilmişti. Bu ara dönemde Haçlılar'ın kuvvetle arzuladığı bir iç savaş⁷⁹⁶ Mısır ordusunun emirleri arasında patlak vermemişti. Tûrânşâh'ın Mansûra'ya gelişiyle Haçlılar'ın iç savaş beklentileri tamamen boşa çıkmış, müslüman askerlerin maneviyatı güçlenmiş, müslümanlar onun gelişini uğurlu saymışlardı⁷⁹⁷.

Diğer taraftan Kral Louis, Mansûra savaşında ordusunun en iyi askerlerini ve kardeşi Robert of Artois'i kaybetmişti. Mansûra savaşı Haçlılar için bir dönüm noktası olmuştu. Bu savaştan sonra Haçlı ordusu bir daha eski gücüne kavuşamamış, eski gücünü ve Mısır'ı ele geçireceğine dair inancını giderek yitirmeye başlamıştı. Savaşlarda verilen kayıpların yanı sıra Haçlı kampında dizanteri, iskorbüt vb. hastalıklar giderek artmaya başlamıştı. Haçlıların erzakı gittikçe azalıyor yeni ekipman temininde

⁷⁹² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 119.

⁷⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450.

⁷⁹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 118-119.

⁷⁹⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218.

⁷⁹⁶ Strayer, "The Crusades of Louis IX", 501-502.

⁷⁹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 322;

ciddi sıkıntılar yaşıyorlardı. Bu durum Haçlı askerlerinin Mısır ordusunun yoğunlaşan saldırılarına karşı dayanma gücünü olumsuz etkilemişti⁷⁹⁸.

Tûrânşâh Mansûra'ya geldikten sonra Haçlılarla mücadele için yeni hazırlıklara girişti. Haçlı ordusu ihtiyaç duyduğu erzakı Dimyat'tan tedârik ederek Nil nehri üzerinden gönderilen gemilerle ordugâhına taşıyordu⁷⁹⁹. Müslümanlar Haçlı ordusuna erzak ve mühimmat sevkiyatını engellemek amacıyla hafif gemilerden oluşan bir filo yaptırmıştı. Tûrânşâh bu gemileri develer aracılığıyla Dimyat'tan Haçlılar'a erzak getiren gemilerin rotasında bulunan el-Mahalle kanalına nakledip oraya yerleştirdi. Gemileri Haçlılar'a pusu kuracak askerlerle doldurdu. Dimyat'tan erzak getiren Haçlı filosu el-Mahalle kanalının ağzında görünür görünmez, pusuda bekleyen Mısır filosu saldırıya geçti⁸⁰⁰. İki taraf arasında çıkan çarpışmada Mansûra'dan gelen gemilerin de yardımıyla Mısır filosu Haçlı filosunun etrafını kuşatarak 52 Haçlı gemisini ele geçirdi. Yaklaşık 1000 adamları ya öldürüldü veya esir alındı. Gemilerindeki mallara el konuldu. Esirler develerle ordugâha taşındı. Bu savaşın doğrudan bir sonucu olarak Dimyat'tan yapılan erzak-ekipman sevkiyatı engellenmiş, Haçlı ordusunda kıtlık baş göstermiştir⁸⁰¹. Bu çarpışmanın hemen akabinde Haçlılar arasında kutlanan Paskalya bayramında Frenkler bir öküzü 80, bir koyunu 30, bir fıçı şarabı 10 Fransız livresinden; bir yumurtayı ise 12 denierden alabiliyorlardı ki bu fiyatlar o günün şartlarında oldukça pahalı idi⁸⁰².

İki filo arasında çarpışmanın yaşandığı esnada Mansûra'da Nil nehrinin batı yakasında olup olayları bizzat gözlemleyen İbn Vâsıl "O gün, Allah'ın İslâm'ı güçlendirdiği, müşrikleri zayıflattığı görülmeye değer bir gündü. O günden sonra Frenkler arasında kıtlık baş gösterdi ve kuvvetleri tükenmeye başladı. Bulundukları

⁷⁹⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 322-323; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 501.

⁷⁹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 120.

⁸⁰⁰ Kaynaklarımızda bu olayla ilgili kesin bir tarih verilmemektedir. Stevenson, Makrîzî'ye dayanarak 9 Zilhicce 647/15 Mart 1250 tarihini göstermektedir. (Stevenson, *The Crusaders in the East*, 327.) Ne var ki Makrîzî'nin kronolojik olarak verdiği olaylar dizisinde zikredilen bu hadise, 1 Zilhicce'de meydana gelen ve Frenklerin 7 müslüman gemisini ele geçirdiği olaydan hemen önce rivayet edilmiştir. (Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450.) Bu durumda olay, Tûrânşâh'ın Mansûra'ya geldiği tarih olan 21 Zilkade/25 Şubat ile 1 Zilhicce/7 Mart tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

⁸⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450; Bedreddîn el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman: 'Asru Salâtîni'l-Memâlik*, Thk. Muhammed Muhammed Emîn, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, Kahire 2010, I, 17.

⁸⁰² Joinville, *Saint Louis*, 78; Jackson, *The Seventh Crusade*, 147.

yerde mahsur kaldılar; ne kalıcı bir şekilde yerleşebildiler ne de ayrılabilirler⁸⁰³.”diyerek Haçlılar’ın içine düştüğü durumu ifade etmektedir.

Bu olaydan sonra Mısır filosu ile Haçlı filosu arasındaki çarpışmalar devam etti. 1 Zilhicce/7 Mart’ta Haçlılar el-Mahalle kanalında bulunan 7 Mısır gemisini ele geçirdi. Gemide bulunan mürettebat kaçarak kurtuldu⁸⁰⁴. 9 Zilhicce/16 Mart Pazertesi günü, Mısır harp gemileri Haçlı ordugâhına erzak taşıyan bir filoyu Nil üzerindeki Mescidü’n-Nasr yakınında kuşattı. 9’u büyük olmak üzere 32 Haçlı gemisi ele geçirildi. Bu son olayla birlikte Haçlılar daha büyük bir sefaletle sürüklendiler, sıkıntıları artarak devam etti. Ümitsizliğe düştüler⁸⁰⁵.

1.4.6. Haçlıların Ateşkes Talebi

el-Melikü’l-Muazzam Tûrânşâh, Haçlılar’a nihaî darbeyi vurmak amacıyla hazîneleri açarak askerele para ve silah dağıttı. Hemen her yerden aralarında bedevîlerin ve gönüllülerin de bulunduğu çok sayıda asker topladı. Bu hazırlıkları gördükten sonra korkuya kapılan Haçlılar, müslümanlara karşı daha fazla dayanamayacaklarını anlayıp ateşkes talebinde bulundular⁸⁰⁶. Müslümanlar Haçlılar’ın içine düştüğü zor durumun farkındaydılar. Buna rağmen müzakere taleplerini geri çevirmeyerek Haçlılarla görüşmeyi kabul ettiler. Haçlılar’ın gönderdiği elçilere mukabil, Eyyûbî Devletini emîr-i candar Zeyneddîn ve Kâdılkudât Bedreddîn el-Sincârî temsîl etti. Haçlılar Dimyat’ı restore ederek Müslümanlara geri verme karşılığında, Kudüs’ün ve Sâhil bölgesinden bazı yerlerin kendilerine verilmesini teklif etti. Haçlılar’ın denizde ve karada yenilgiye uğradığı, kıtlık ve sefaletle düçar olduğu bir ortamda teklif ettikleri bu önerinin müslümanlar açısından hiçbir cazibesi yoktu. Müslümanlar bu teklifi kessin bir dille reddettiler. Bunun üzerine müzakereler kesildi⁸⁰⁷.

⁸⁰³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 121.

⁸⁰⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 121; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218.

⁸⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 122.

⁸⁰⁶ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 412.

⁸⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 122; Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 412; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 451; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 218; Joinville, *Saint Louis*, 80-81; Strayer, “The Crusades of Louis IX”, 502; Jackson, *The Seventh Crusade*, 147.

Müzakereler yapıldığı sırada Haçlı ordusunda bulunan Fransız tarihçisi Jean de Joinville, tarafların Dimyat'ın restore edilerek Tûrânşâh'a verilmesi, karşılığında ise Kudüs Krallığı'nın Louis'e teslim edilmesi hususunda mutabakat sağladıklarını belirtir⁸⁰⁸. Joinville'ye göre müslüman elçiler Dimyat'ın restore edilerek teslim edilmesi sözüne güvence isteyince Haçlı elçiler Kral Louis'in kardeşlerinden Count of Anjou veya Count of Poitiers'i rehin vermeyi teklif etmişlerdir. Bu teklifi kabul etmeyen müslümanlar, Dimyat'ın restorasyonu tamamlanıncaya kadar Louis'i rehin olarak vermedikleri sürece antlaşma yapmayacaklarını bildirmiş, Haçlılar Louis'i teslim etmeyi kabul etmeyince de antlaşma sağlanamamıştır⁸⁰⁹. Joinville'nin verdiği bu bilginin doğruluğu kuşkuludur. Mısır ordusunun kara ve deniz savaşlarında üstünlüğü ele geçirdiği bir sırada, Kudüs'ü vermeyi kabul etmesi müslümanlar açısından apaçık diplomatik bir başarısızlık olurdu. Nitekim Tûrânşâh, daha sonra Dimaşk nâibi Cemâleddîn b. Yağmur'a gönderdiği tebşirnâmede nihai bir saldırı ve zafer için çok sayıda asker topladığını, bunu gören Haçlılar'ın korkuya kapılarak el-Kâmil'le yapılan antlaşmaya benzer bir sulh talebinde bulunduğunu⁸¹⁰, fakat tekliflerinin kesin olarak reddedildiğini söylemektedir⁸¹¹.

1.4.7. Haçlı Ordusunun Bozguna Uğratılması ve Kral Louis'in Akıbeti

Mısır ordusu Haçlılar'a gelen her türlü erzak ve techizat desteğini kestiğinden, Haçlılar'ın daha fazla dayanma güçleri kalmamıştı. Haçlı kampında şiddetli açlık ve hastalıklarla birlikte ölümlerin sayısı da giderek artıyordu. Son bir hamle olarak başvurdıkları ateşkes girişimi de sonuçsuz kalınca IX. Louis başkanlığında toplanan savaş konseyi Dimyat'a geri çekilme kararı aldı. Buna göre zayıf ve hasta olan askerler gemilerle taşınacak, ordunun geriye kalan kısmı ise karadan çekilecekti⁸¹².

⁸⁰⁸ Joinville, *Saint Louis*, 80.

⁸⁰⁹ Joinville, *Saint Louis*, 80-81.

⁸¹⁰ Beşinci Haçlı Seferi sırasında, 616/1219'da Dimyat'ı ele geçiren Haçlılar, el-Melikü'l-Kâmil ve kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in birlikleri karşısında hezimete uğrayıp, erzakları tükenince sulh talebinde bulundular. Önceleri Dimyat'ın teslimi karşılığında Kudüs'ün de aralarında bulunduğu, Sultan Salâhaddin'in fethettiği Sâhil bölgesinin birçok yerini ve 300.000 dinarı isteyen Haçlılar, müslümanların bu şartları kabul etmeyip saldırılarını arttırmaları üzerine aman dileyip 618/1221'de Dimyat'ı koşulsuz bir şekilde teslim etmek zorunda kaldılar. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 377-380; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 96-100.

⁸¹¹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 412.

⁸¹² Joinville, *Saint Louis*, 81; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 269; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 502.

3 Muharrem 648/7 Nisan 1250 Çarşamba gecesi ⁸¹³ Haçlılar Kahire'yi ele geçirmek ümidiyle Mansûra'nın karşısında kurdukları kamplarını terk ederek Dimyat'a doğru yola koyuldular. Açlıktan ve hastalıktan bitkin düşmüş insanlar kabileler halinde gemilere binerken Haçlılar o ana kadar sakladıkları gerçek hallerini de ifşâ etmiş oluyorlardı. Haçlılar'ın Dimyat'a geri çekildiğini gören Tûrânşâh, ordusuna saldırı emri verdi. Mısır askerleri Nil Nehri'nin doğu kıyısından saldırıya geçerken, milis kuvvetler batı kıyısından Haçlılar'a saldırdı. Haçlılar Uşmûm Tennah kanalını geçtiler, fakat bu kez arkalarında bıraktıkları gemi-köprüyü tahrip etmeyi unuttular. Ertesi sabah Haçlılar neye uğradıklarını anlayamadan etrafları çevik müslüman askerî ⁸¹⁴ tarafından kuşatıldı ⁸¹⁵.

Yaralıları ve hastaları taşıyan gemilerden az bir kısmı kaçabildi, geriye kalanların tamamı ya tahrip edildi veya ele geçirildi. Louis komutasındaki Haçlı ordusunun ana gövdesi savaşıarak Fâriskûr'a çekildi. Burada şiddetli çarpışmalar yaşandı. Kılıçlarıyla Haçlılar'a girişen müslüman askerler bir kısmını esir alıp diğerlerini öldürdü. Tûrânşâh'ın Dimaşk nâibine gönderdiği tebşirnâmeğe göre o gün müslümanlar, esirler ve suda boğulanlar hariç 30.000 frenk öldürdüler. Müslümanlardan ise şehid olanların sayısı 100'den fazla değildi ⁸¹⁶.

Kraliyet muhafızlarının komutanı Geoffrey of Sargines tarafından korunan ve ordusunu bırakıp kaçmayı reddeden Louis, Şarımşâh'ın (Şarmû's-Şeyh) kuzeyinde yer alan Münyetü Abdullah tepesindeki bir külübeye sığındı. Daha fazla direnemeyeceğini anlayınca önemli komutanlarıyla birlikte teslim olarak müslümanlardan amân diledi. Et-Tavâşî Cemâleddîn Muhsin, Louis ve beraberindekilere amân vererek Mansûra'ya getirdi. Ayaklarına zincir vurulan Louis, inşâ kâtibi Fahreddîn b. Lokman'ın evine nakledildi ⁸¹⁷. Et-Tavaşî, Tûrânşâh'ın hizmetçilerinden biri olan ve Hasankeyf'ten getirdiği Sabîh el-Muazzamî'yi Louis'in muhafazasıyla görevlendirdi ⁸¹⁸. Daha sonra

⁸¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî ve batılı tarihçiler, bu tarihi 1 Muharrem/5 Nisan olarak vermektedirler. Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 412; Stevenson, *The Crusaders*, 328; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 269; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 502.

⁸¹⁴ Daha sonra müslümanlara esir düşen Joinville, müslüman askerlerin sinekler gibi etraflarını sardığını belirtir. Bkz. Joinville, *Saint Louis*, 82.

⁸¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 122; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 219; Zehebî, *Târih*, XLVI, 49; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 455; el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân*, I, 17-18; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 216.

⁸¹⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 412; Zehebî, *Târih*, XLVI, 51; Stevenson, *The Crusaders in the East*, 328.

⁸¹⁷ Bkz. Ek-6

⁸¹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 124.

Tûrânşâh, giymeleri için Louis ve yanındaki asillere 50'den fazla hil'at gönderdi. Louis dışındaki Frenk ileri gelenlerinin tamamı bu hil'atları giydiler. Louis ise "Benim ülkem Mısır sahibinin ülkesi kadardır, onun gönderdiği elbiseyi nasıl giyerim?" diyerek sultanın gönderdiği elbiseyi giymeyi reddetti. Ertesi gün sultan büyük bir ziyafet verdi. Louis bu yemeğe katılmayı da reddedip "Onun yemeğini yemeyeceğim. Sultan, beni davet ederek askerlerine maskara yapmayı amaçlamaktadır." demiştir. Louis ve yanındakiler Tûrânşâh'ın vefatına kadar hapiste kalmış, Dimyat'ın müslümanlara teslim edilmesinden sonra serbest bırakılmışlardır⁸¹⁹.

Zehebî'nin savaşın tanıklarından olan Sadeddîn b. Hammûye'nin tarihinden naklen anlattığına göre Louis canını kurtarmak isteseydi bir at veya gemiyle kaçıp kurtulabilirdi. Fakat o, ordusunun gerisinde durup onları korumaya çalıştı. Esir alınanlar arasında çok sayıda prens ve kont bulunmaktaydı. Esirlerin sayısı 20.000 kişiden fazlaydı. Suda boğularak ölenlerin sayısı ise 7.000'di. Sayılarının çokluğundan yerin üstünü boydan boya kaplamış cesetler görülüyordu. Sıradan bir uşak, esir alınan büyük bir şövalyeyi arkasından zillet içinde yediyordu. O gün öyle bir gündü ki müslümanlar benzerini ne görmüş ne de duymuşlardı⁸²⁰.

Dimyat'taki birlikleri dışında, Haçlılar'ın muharip kuvvetlerinin tamamı ortadan kalkmıştı. Dimyat'ta kalan Haçlılar ise istim üzerindeydi. Ordunun müslümanlar karşısında uğradığı hezimet Dimyat'ta duyulunca denizcilerden bazıları şehri terk edip kaçmayı önerdi. Fakat Louis'in Mansûra'ya giderken Dimyat'ta vekili olarak bıraktığı Kraliçe Margaret, bu teklifin önünde durmayı başardı. Kraliçe Dimyat'ı terk ettikleri takdirde Kral'ı kurtarmak için ellerinde kalan son kozu da yitireceklerinin farkındaydı. Bu yüzden Pisa ve Ceneviz'in ileri gelen liderlerine yalvararak, Dimyat'ta kalmaları durumunda ücretlerine zam yapacağını ve levazımat teminindeki hizmetlerine mukabil aldıkları ücreti fazlasıyla arttıracığını söyledi. Bunun üzerine Haçlılar Dimyat'ı boşaltmaktan vaz geçti⁸²¹.

Tûrânşâh Haçlılar'a karşı kazandığı zaferden sonra ordusuyla beraber Dimyat'a bağlı bölgelerin biri olan Fâriskûr'a gelerek burada ordugâhını kurdu⁸²². Müslümanlar,

⁸¹⁹ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 51-52; Jackson, *The Seventh Crusade*, 160.

⁸²⁰ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 50-51.

⁸²¹ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 272; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 502-503.

⁸²² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 126-127.

Haçlılar'ın mümkün olan en kısa sürede Mısır'ı terk etmelerini ve ülke dışına çıkmalarını istiyordu. Fransa'da Kral Louis'i ve Haçlı askerlerini kurtarmak veya intikam almak için yeni seferler organize edilebilirdi. Bunun bilincinde olan Tûrânşâh, Kral Louis'le Dimyat'ı teslim etmelerine ve esirlerin serbest bırakılmasına dair görüşmelere zaman kaybetmeden başladı. Bu esnada Mısır ordusunda Tûrânşâh'a yönelik hoşnutsuzluk ve düşmanlık duyguları giderek artıyordu. Tûrânşâh'ın 29 Muharrem/2 Mayıs Pazartesi günü babasının Memlûkleri tarafından öldürülmesi üzerine yerine geçen Şeceretüddür döneminde müzakerelere devam edildi. Tecrübesine ve sadakatine binaen Hüsâmeddîn el-Hezbânî Louis'le müzakereleri yürütmekle görevlendirildi⁸²³. Sonunda Louis'in 800.000 Bizans altını fidye vermeyi kabul etmesi sonucunda antlaşma sağlandı. Anlaşmaya göre Dimyat Müslümanlara teslim edilecek ve fidye bedelinin yarısı (400.000 Bizans altını) Louis Mısır'ı terk etmeden önce ödenecekti. Yine hayatta kalan Haçlı esirleri serbest bırakılacak ve Haçlılar'ın Dimyat'taki malzemelerini kendileriyle birlikte götürmelerine izin verilecekti⁸²⁴.

Louis fidyenin ilk taksidi olan 400.000 dinarı ödedikten sonra serbest bırakıldı. Teslim edilen müslüman esirlere mukabil el-Melikü'l-Adil döneminden itibaren Kahire'de esir tutulan Frenklerin tamamı serbest bırakıldı. 3 Safer 648/7 Mayıs 1250'de Frenkler Dimyat'ı teslim ederek Mısır'dan ayrıldılar⁸²⁵. Zehebî'nin bildirdiğine göre müslümanlar Dimyat'ı teslim aldıktan sonra Hüsâmeddîn “ Şimdi Dimyat'ı aldık. Hristiyanların liderlerinden olan Louis sırlarımızı öğrenmiş bulunmakta. Onu serbest bırakmamak bizim için daha iyi olur” demişse de Hüsâmeddîn'le birlikte Dimyat'ı teslim almaya gelen İzzeddîn Aybek bu teklifi kabul etmemiş ve Louis serbest bırakılmıştır⁸²⁶.

Louis fidyeyi ödedikten sonra Akka'ya gitti. Akka'da bulunduğu 4 yıllık süre zarfında doğudaki Frenkler arasında barışı tesis etmek için mücadele etti. Kilikya Ermeni monarşisi ile Antakya arasında barışı sağladı⁸²⁷. Akka'da kaldığı 1250-1254 yılları arasında, I. Haçlı seferinden itibaren bölgede bulunan Haçlı devletlerinin liderliğini üstlendi. Akka, Hayfa, Kayseriyye ve Sidon gibi liman şehirlerini yeni

⁸²³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 128, 133.

⁸²⁴ Strayer, “The Crusades of Louis IX”, 503.

⁸²⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 134; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 460.

⁸²⁶ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 52-53.

⁸²⁷ Cahen, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, 266.

hisarlarla tahkim ettirdi⁸²⁸. Olası bir Müslüman veya Moğol saldırısına karşı Haçlı devletlerini birleştirmeye çalıştı. Moğollar ve Haşhaşilerle müslümanlara karşı yeni bir saldırı düzenlemenin yollarını aradı. İnançları hakkında bilgi toplamak ve onlarla ittifak kurmak için Moğollara ve Haşhaşilere elçiler gönderdi. Dönemin Şeyhü'l-Cebel lakaplı Haşhaşi lideri ile hediye ve misyon alışverişinde bulundu. Fakat bu çabalarından bir sonuç elde edemedi, annesinin ölümünü müteakip Fransa'da ortaya çıkan yönetim boşluğu üzerine Fransa'ya dönmek zorunda kaldı. 21 Şubat 1254'te en-Nâsır Yusuf ile 2 yıl 6 ay 40 gün sürecek bir antlaşma imzaladıktan sonra 24 Nisan 1254'te Akka'dan Fransa'ya hareket etti⁸²⁹.

IX. Louis'in Yedinci Haçlı Seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kutsal Toprakları kurtarmaya gelen Haçlılar bir kez daha bozguna uğramış, amaçlarına ulaşamamıştır. İdealist kral Louis, kendisi ve şövalyeleri için ağır bir fidye ödedikten sonra özgürlüğünü kazanabilmiş, Kudüs'ü uzaktan dahi göremeden mağlup ve ümitsiz bir halde Fransa'ya dönmüştür. Diğer yandan Avrupa'da Haçlı seferlerinin başarısına dâir inanç yerini ümitsizliğe terk etmiş, doğudaki Haçlı krallıkları ise güç kaybı yaşamaya devam etmişlerdir⁸³⁰.

Kral Louis, Yedinci Haçlı Seferinde uğradığı yenilginin intikamını almak için 1267 yılında yeni bir Haçlı seferi için hazırlıklara başladı. Üç yıl süren hazırlıklardan sonra 1270 yılında Tunus'u istila etmek amacıyla Afrika'da Kartaca önünde karaya çıkan Louis, Kuzey Afrika'da bulunan Tunus'u kuşatmaya başladı⁸³¹. Louis'in amacı Tunus'u ele geçirip burayı Kutsal Topraklar'ı ele geçirmek için düzenlenecek Haçlı seferlerinde bir üs olarak kullanmaktı. Ne var ki Haçlı ordugâhında baş gösteren salgın hastalıklar yüzünden Kral Louis ve oğlunun da içinde bulunduğu binlerce Haçlı askerî bir ay içinde öldü. Kimi tarihçiler tarafından Sekizinci Haçlı Seferiolarak adlandırılan bu saldırının Tunus önlerinde yok olup gitmesi, Avrupa'dan sürekli yardım bekleyen Doğu'daki Haçlılar'ın bütün ümitlerini yıktı. Louis ise Haçlı seferlerindeki

⁸²⁸ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 898.

⁸²⁹ Stevenson, *The Crusaders*, 331; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 281; Sydney Jones, *The Crusades: Biographies*, Thomsan Gale, USA 2005, 143-145; Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, 35; Bernard Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul 2014, 24.

⁸³⁰ O'Neal, *The Crusades Almanac*, 113-114; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, 65.

⁸³¹ Demirkent, "Haçlılar", XIV, 542.

fedakarlığına ve ölümünden sonra görüldüğü iddia edilen mucizelerine binâen Roma Katolik Kilisesi tarafından 1297’de kutsanarak aziz (Saint) ilan edildi⁸³².

Kral Louis Haçlı seferlerini komuta etmiş liderler arasında şahsiyet ve inanç yapısı en saf ve en nitelikli lider olarak kabul edilmektedir⁸³³.

1.4.8. Yedinci Haçlı Seferinin Başarısızlıkla Sonuçlanmasının Nedenleri

Yedinci Haçlı Seferinin Haçlıların hezimet, Müslümanların zaferi ile sonuçlanmasının nedenlerini irdelediğimiz zaman şu hususların ön plana çıktığını görürüz:

1. el-Melikü’s-Sâlih’in uğruna uzun süre mücadele ettiği siyasî birliğin sağlanması Yedinci Haçlı Seferi esnasında müslümanlar lehine işlemiş, Haçlıların yenilgiye uğratılmasında önemli bir âmil olmuştur. Savaş boyunca Mısır ve Şam arasındaki olumlu koordinasyon, Müslümanların aynı safta savaşmaları ve Haçlıların el-Melikü’s-Sâlih’in vefatından sonra dört gözle beklediği herhangi dâhili bir kargaşanın ortaya çıkmaması, Haçlılara karşı zaferin kazanılmasında etkili olmuştur. Zaferden sonra Kahire, Dımaşk ve Halep birlikte sevinmiş⁸³⁴, Tûrânşâh zaferin hemen akabinde Dımaşk ve Haleb’e birer tebşîrnâme göndererek İslâm ordusundan zafer haberleri bekleyen müslümanların kalbine su serpmiştir⁸³⁵.

2. Şeceretüddür’ün el-Melikü’s-Sâlih’in vefatını gizleyerek orduyu başarıyla sevk etmesi, askerlerin mâneviyatının bozulmasını önlemiş ve muhtemel bir Haçlı saldırısını geciktirtmiştir. Şeceretüddür’ün bu bağlamda aldığı tedbirler savaşın kazanılmasında önemli bir etken olmuştur.

3. Eyyûbî ordusunun gerek el-Melikü’s-Sâlih döneminde, gerekse el-Melikü’s-Sâlih’in vefatından sonra Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ve Tûrânşâh komutasında sürekli olarak savaşa hazır bulundurulmaları ve ordunun ihtiyaçlarının ivedilikle karşılanması başarının diğer önemli bir nedeni olmuştur. el-Melikü’s-Sâlih döneminde yeniden yapılandırılan Eyyûbî ordusunda merkezî bir güç hâline gelen Memlüklerin savaş becerileri Haçlılar’a ummadıkları bir yenilgi tattırmıştır. Özellikle Mansûra savaşında

⁸³² Demirkent, “Haçlılar”, XIV, 542; O’Neal, *The Crusades Almanac*, 145.

⁸³³ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 899.

⁸³⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 126, 137.

⁸³⁵ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 412;

Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ve Fârisüddîn Ebü'l-Heycâ' gibi önemli komutanların bulunduğu Bahrî Memlüklerin olağanüstü başarısı sonraki Haçlı hezimeleri için bir mukaddime olmuştur.⁸³⁶

4. Haçlıların hezimete uğratılmasında hem insanları savaşılmaya teşvik eden hem de kendileri bizzat cihada katılan âlimlerin büyük bir rolü olmuştur. Müslüman saflarında Haçlılar'la göğüs göğüse çarpışan âlimler, askerlerin mukâvemetini arttırmıştır. Haçlı saldırılarına karşı savaşan âlimlerin içinde İzzeddîn b. Abdüsselâm, Muhyiddîn b. Surâka, Mecdüddîn Alî İbn Vehb el-Kuşayrî gibi devrinin önemli âlimleri ile Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasen eş-Şâzeli'nin önemli katkıları olmuştur. Kendisine tabi olanlarla birlikte bütün vaktini Mansûra'daki ordugâhta geçiren Şâzeli, Haçlılara karşı zafer elde edilinceye kadar savş alanını terk etmemiştir⁸³⁷.

5. Haçlıların Mısır Coğrafyası'na dâir cehâletleri, yenilgilerinin diğer önemli bir nedenini teşkil etmektedir. Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdikten sonra kendilerini Kahire'ye ulaştıracak temel güzergâhlar ve bölgenin topoğrafyası hakkında detaylı bilgiye sahip olmadıklarından Mısır coğrafyasına hâkim Müslümanlar karşısında kritik noktalarda ciddi kayıplar vermiştir⁸³⁸. Keza Nil nehrinin ve Uşmûm Tennah gölünün geçilebilir sığ noktalarını da bilmeyen Haçlılar, bu eksikliklerini Kıptî'lerin yardımına başvurarak aşmaya çalışmışlardır. Nitekim Mısır ordusuna saldırı için bir çıkış yolu arayan Louis'in imdadına Salamunlu bir Kıpti yetişmiş ve 500 altın karşılığında Uşmûm Tennah'un geçilebilir sığ yerlerini göstermiştir.⁸³⁹

6. Yedinci Haçlı Seferinin başarısızlığa uğramasında zaman faktörünün de önemli bir etkisi olmuştur. Haçlıların Kıbrıs'ta geçirdikleri uzun vakit, seferle ilgili bilgilerin sızmasına yol açmış, el-Melikü's-Sâlih Kıbrıs'tan gelen istihbarî bilgiler neticesinde Mısır'a giderek savunma hazırlıklarına başlamıştır. Keza Haçlıların Dimyat'ı ele

⁸³⁶ İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 376; Muhammed Muhammed Mursî eş-Şeyh, *Asrû'l-Hurûbi's-Salibiyye fi 'ş-Şark*, İskenderiye 2004, 520.

⁸³⁷ es-Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'da Salâhaddin*, 372; Abdülhalîm Mahmûd, *el-Medresetü 'ş-Şâzeliyyeti'l-Hadîse ve İmâmüha Ebü'l-Hasen eş-Şâzeli*, Dârü'l-Kütübü'l-Hadîse, Kahire 1968, 65-69.

⁸³⁸ Joseph Nasim Yusuf, *al-'Udvânu's-Salîbî 'alâ Mısır: Hezîmetü Luveysu't-Tâsi' fi'l-Mansûra ve Fariskur*, Dârü'n-Nahdatü'l-'Arabiyya, Beyrut 1981, 245; Ahmed Muhtâr el-Abâdî, *Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'n-Nahdatü'l-'Arabiyya, Beyrut 1995, 91-92. es-Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'da Salâhaddin*, 377.

⁸³⁹ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 266.

geçirdikten sonra burada harcadıkları zaman da Müslüman kuvvetlerin toparlanmasına fırsat vermiş, İslam ordusu yeniden tanzim edilmiştir⁸⁴⁰.

Bu sebeplerin yanında Haçlı ordusunda ortaya çıkan salgın hastalıklar, Haçlıların saldırı için uygun zamanı ayarlayamamaları, uzun süre Dimyat'ta bekleyen Haçlı şövalyelerin saldırı için sabırsızlanarak Kral Louis'e itaat etmemeleri ve Haçlı birliklerinin aralarında irtibat ve yardımlaşmanın kesilmesinden dolayı ihtiyaç duydukları levâzımatı temin edememeleri gibi sebepler de hezimetlerine zemin hazırlayan diğer sebepler arasında zikredilmelidir⁸⁴¹.

1.4.9. el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın Öldürülmesi

el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh, Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Fâriskûr'a geldi. Saltanat çadırınının hemen yanında boş zamanlarında istirahat etmek için ahşaptan bir burc inşa etti. Haçlıları yenilgiye uğratmanın verdiği rahatlıkla eğlenceye daldı. Babası el-Melikü's-Sâlih döneminde önemli mevkilerde bulunan Bahrî ve Câmedârî Memlükleri kendinden uzaklaştırdı⁸⁴².

Aslında Haçlılara karşı kazandığı muhteşem zafer, otoritesini sağlam temeller üzerine kurması ve etrafında bulunan emirlere kabul ettirmesi için yeterliydi. Zaferin kazandığı maddî ve manevî güçle emirler üzerindeki nüfuzunu pekiştirebilirdi. Fakat Tûrânşâh, Hasankeyf'ten kendisiyle beraber getirdiği adamlarını, babası tarafından atananların yerine görevlendirince amcası II. el-Âdil'in de düştüğü tuzağa düştü. Yaptığı değişikliklerle kendini büyük bir tehlikenin içine atarak babasının dayandığı büyük emirlerin düşmanlığı kazandı. Çevresindeki bütün güçlü emirleri kendisine küstürdü. el-Melikü's-Sâlih'in iki özel birliği olan Bahrî ve Câmedârî Memlüklerin liderlerini küstürmekle kalmayıp Hüsâmeddîn el-Hezbânî, Seyfeddîn el-Kaymerî, İzzeddîn el-Kaymerî gibi önemli Kürt emirleri de kendinden uzaklaştırdı⁸⁴³.

Tûrânşâh, Hasankeyf'ten gelirken beraberinde, güvendiği ve yanında çalıştırdığı bazı önemli kişileri de getirmişti. Bunlardan biri olan Sabîh el-Muazzamî, Mısır'a gelince sultan tarafından emîr-i candar olarak görevlendirildi. Keza Seyfeddîn Yusuf et-

⁸⁴⁰Yusuf, *al-'Udvânu's-Salîbî 'alâ Mısır*, 246-249.

⁸⁴¹Yusuf, *al-'Udvânu's-Salîbî 'alâ Mısır*, 249-251; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 897.

⁸⁴²Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 455.

⁸⁴³İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 127; Humphreys, *From Saladin*, 302.

Torî ve Şemseddîn Kütübî el-Kürdî, Hasankeyf'ten getirilen diğer önemli adamları arasındaydı. Tûrânşâh, Kahire kadısı Bedreddîn Yusuf'u ve Mısır kadısı İmâdeddîn b. el-Kutb'u azlederek ikisinin görevini de Şemseddîn Kütübî'ye verdi, onu Kahire dâhil bütün Mısır'ın başkadısı yaptı.⁸⁴⁴.

5 Muharrem 648/9 Nisan 1250'de babasının en çok güvendiği Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi görevinden alarak yerine Emîr Cemâleddîn Akkuş en-Necîbî' es-Sâlihî'yi görevlendirdi. Hüsâmeddîn Fâriskûr'a gelince de onunla ilgilenmedi. Saltanat sofrası dışında onunla bir araya gelmedi, devlet işleriyle ilgili herhangi bir konuda kendisiyle istişarede bulunmadı. Hüsâmeddîn'e karşı sergilediği tavrı babasının Bahrî ve Camedarî emirlerine karşı da sergiledi. Memlûk emirlerin önde gelenlerinden olan ve kendisini Hasankeyf'ten Mısır'a getiren özel birliğin içinde bulunan Fârisüddîn Aktay el-Camdar'ı kendine düşman kıldı. Hasankeyf'te Aktay'ın talebi üzerine ikta olarak vereceğini söylediği İskenderiye'yi ona vermedi. Fârisüddîn'i görünürde elçilik vazifesiyle fakat aslında Musul sahibi Bedreddîn Lu'lu'ya yakalatmak amacıyla Musul'a göndermek istedi⁸⁴⁵.

Tûrânşâh, Kudüs'ten Kahire'ye dönen Şeceretüddür'e bir mektup göndererek babasından kalan malları ve mücevherleri isteyerek onu tehdit etti. Korkuya kapılan Şeceretüddür, 7 Muharrem 648/11 Nisan 1250'de Bahrî Memlûklerine bir mektup yazarak Tûrânşâh'ı öldürmeleri için onları teşvik etti⁸⁴⁶. Bunun üzerine harekete geçen Bahrî Memlûklerinden bir grup, 29 Muharrem 648/3 Mayıs 1250 Pazartesi günü⁸⁴⁷ otağında yemek yediği bir sırada kılıçlarıyla Tûrânşâh'a saldırmaya başladılar. Tûrânşâh ilkin Nil nehrinin yakınlarında yaptırdığı burca çıktı. Fakat saldırganların burcu ateşe vermeleri ve ok atmaları üzerine aşağıya atlamak zorunda kaldı. Bir gemiye binip kurtulmak ümidiyle Nil nehrine atlayıp yüzmeye başladıysa da arkasından gelen Rükneddîn Baybars el-Bündükdârî üst üste vurduğu kılıç darbeleriyle onu öldürdü. Cesedi iki gün boyunca Nil'in kıyısında kaldı. Memlûklerin korkusundan kimse cesaret

⁸⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 124-125; İbn Dokmak, *Nüzhe*, 193; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 455-458.

⁸⁴⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 416-417; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 127; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 457; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân*, I, 22-23; Douglas Patton, "Badr al-Dîn Lu'lu' and the Establishment of a Mamluk Government in Mosul", *Studia Islamica*, 74, 1991, 97.

⁸⁴⁶ İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 382; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 457; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 329; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ fî 'Âlemi'l-'Arab ve'l-İslâm*, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 1959, II, 287.

⁸⁴⁷ Bazı kaynaklarda 26 veya 27 Muharrem'de öldürüldüğü belirtilmektedir: Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 417; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 458; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 233.

edip kaldıramadı. Sonunda bir grup fakir tarafından cenazesi alınarak Nil'in batı kıyısında defnedildi. Vefat ettiği sırada 30 yaşlarında olan Tûrânşâh'ın Mısır'daki saltanat süresi iki ay birkaç gün idi⁸⁴⁸.

Olayların seyrinden anlaşıldığı kadarıyla Tûrânşâh, uzun uzadıya planlanmış bir komplodan çok, yönetim anlayışından kaynaklanan, Mısır'daki güçlü statükoyu yıkmaya yönelik gerçekleştirdiği icraatların, Şeceretüddür de dâhil olmak üzere etrafındaki emirleri korkuya sürüklemesi sonucu öldürülmüştür.

Tûrânşâh, saltanat tahtına oturur oturmaz devleti yeniden yapılandırmaya başlamış, yönetim sistemini babası döneminde etkin olan kadroları tasfiye ederek, Hasankeyf'ten getirdiği kadroların üzerine inşâ etmişti. Fakat bunu yaparken aceleci ve tedbirsiz davranmıştı. Otoritesini tam olarak sağlamadan ve Kahire'deki saltanat sarayına geçmeden önce yaptığı değişiklikler, babası döneminde önemli bir güç unsuru olan ve Yedinci Haçlı Seferinin bertaraf edilmesinde önemli başarılar gösteren Bahrî ve Câmedârî Memlûkleri rahatsız etmişti⁸⁴⁹. Tüm cesaretine ve entelektüel birikime rağmen siyasî olaylara nüfuz etmedeki yetersizliği, Mısır konjonktürünün dayandığı dinamikleri görmezden gelmesine neden olmuştu.

Tûrânşâh'ın yaptığı değişiklikler babası el-Melikü's-Sâlih'in siyaset tarzını beğenmediğinin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Tûrânşâh'ın içinde bulunduğu şartlara nisbeten daha ağır koşullarda tahta oturan el-Melikü's-Sâlih, iktidarını tesis ederken kademeli bir anlayışla hareket etmişti⁸⁵⁰. Otoritesinin önündeki engelleri birer birer ortadan kaldırırken tedbiri elden bırakmamış, bunu uzun bir zaman diliminde yapmıştı. es-Sâlih, Mısır'da otoritesini kurarken Bahrî ve Câmedârî emirlerin gücünden olabildiğince faydalanmış, onları kendine yakın tutmuş ve bu sûretle onlar üzerinde mutlak bir otorite kurmuştu. Tûrânşâh ise babasının dayandığı bu emirleri dışlayarak kendi kadrosunu kurmaya çalışmış, aceleyle giriştiği bu iş, ölümüne sebep olmuştu.

⁸⁴⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 417; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 128-130; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 219-220; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 382-383; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 458; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 329; el-Halebî, *İ'lâm*, II, 220-221.

⁸⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakâfî ve'l-İctimâ'î*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1996, IV, 111.

⁸⁵⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 127-128.

1.4.10. Şeceretüddür Dönemi

Tûrânşâh'a suikast düzenleyen emirler yaptıkları hükümet darbesini Eyyûbî hanedânına mensup herhangi biri adına değil, kendileri adına yapmışlardı. Kendilerini tahtın legal varisleri olarak görmedikleri için tahta geçirecekleri kişi, kendilerine önem verecek ve gerektiğinde istediklerini yaptırabilecekleri biri olmalıydı. Saltanat otağında toplanan emirler en uygun ismin Ümmü Halîl Şeceretüddür olduğuna, adına hutbe okunup sikke basılmasına karar verdiler. Böylece İslam tarihinde ilk kez bir kadın resmen tahta geçiyordu⁸⁵¹. Orduları komuta etmesi ve gerektiğinde Şeceretüddür'e yardımcı olması için bir Atabek'ül-Asâkir'e ihtiyaç vardı. Bu görev için ilk teklif el-Melikü's-Sâlih döneminin en eski ve en prestijli ismi olan Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye yapıldı. Fakat o bu görevi kabul etmeyerek Şihâbeddîn Reşîd el-Kebîr'i işâret etti. Şihâbeddîn de kabul etmeyince İzzeddîn Aybek et-Türkmânî es-Sâlihî'nin sultanın nâibi ve atabeyi olarak görevlendirilmesine ittifakla karar verildi⁸⁵². İzzeddîn Aybek, el-Melikü's-Sâlih'in hizmetinde yükselerek onun çaşnigirliğini yapmış, orta sınıfta yer alan bir Bahrî Memlûk idi⁸⁵³. Muhtemelen emirler kurulu, daha rahat yönlendirebileceklerini düşündüğünden onu seçmişlerdi.

Şeceretüddür tahta geçtikten sonra İzzeddîn er-Rûmî es-Sâlihî'yi Kahire'ye göndererek saltanatını ilan ettirdi. Üzerinde “el-Musta‘simetü’s-Sâlihiyye, Meliketü’l-Müslimîn, Vâlidetü’l-Melikü’l-Mansûr Halîl, Emîrû’l-Müminîn” yazılan sikkeleri bastırarak, Kahire ve Mısır'da okunan hutbelerde Abbâsî Halîfesinin adından sonra kendi adını okuttu. Fermanları Şeceretüddür yerine el-Melikü's-Sâlih'e nisbetini bildiren “Vâlidetü Halîl” imzasıyla onayladı⁸⁵⁴. Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi, esir alınan Fransa kralı IX. Louis'le müzakereleri yürütmekle görevlendirdi. Haçlıların Dimyat'ı tahliye etmesi ve 800.000 Bizans altını fidye vermesi karşılığında imparatoru ve diğer

⁸⁵¹Eyyûbî devletinde bir kadının tahtın arkasındaki güç olarak büyük bir etkiye sahip olması yeni bir şey değilse de ilk kez bir kadın adına hutbe okunmuştur. Daha önce el-Melikü'l-Âdil'in kızı Dayfe Hatun, oğlu el-Melikü'l-Azîz'in vefatından sonra Halep ve çevresinde çok güçlü bir siyasî figür olarak hükmetmişse de hutbe torunu en-Nasır Salâhaddîn adına okunmuştur. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 128-133.

⁸⁵²İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 132; Baybars el-Mansûrî, *Muhtârü'l-Ahbâr: Târîhü Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devleti'l-Memâlikî'l-Bahriyye*, Thk. Abdülhamid Salih Hamdan, ed-Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, Kahire 1993, 8-9; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 234-235; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 459; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân*, I, 29; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 287.

⁸⁵³İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 4.

⁸⁵⁴‘Âşûr, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik*, 183.

esirleri serbest bıraktı⁸⁵⁵. Şeceretüddür Dimyat'ı teslim aldıktan sonra askerleriyle beraber 9 Safer 648/13 Mayıs 1250 Perşembe günü Kahire'ye geldi. 13 Safer/17 Mayıs'ta askerlere ve idaricelere hil'at giydirip bahşiş dağıttı⁸⁵⁶.

Saltanat merkezi Mısır'da yaşanan bu devrim, Güney Suriye üzerinde hızlı ve derin etkiler meydana getirip idarî olarak Kahire'ye bağlı olan bu bölgede kargaşaya neden olmuştur. Şeceretüd'-Dür'ün tahta geçmesinin ilk etkileri Ürdün'de hissedildi. Tûrânşâh, Mısır'a geldiğinde Kahire kalesinde tutuklu bulunan amcası el-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Müğîs Ömer'i potansiyel rakibi olarak görmeye başlamıştı. Muhtemel bir iktidar kalkışmasına girişmesini engellemek için onu Kahire'den uzaklaştırarak Şevbek'e sürmüştü⁸⁵⁷. Bu sırada Şevbek, el-Melikü's-Sâlih'in Kerek nâibi olan Bedreddîn es-Savâbî'ye bağlıydı. Bedreddîn, Tûrânşâh'ın öldürüldüğünü öğrenince, yeni Mısır yönetiminden ayrılarak bağımsızlığını sağlamak için el-Müğîs'in Şevbek'teki varlığından yararlanmak istedi. el-Müğîs, Şevbek'teki hapisanesinden çıkarılarak gizlice Kerek'e getirildi ve burada 13 Rebûlâhîr 648/15 Haziran 1250'de Kerek sahibi olarak ilan edildi. Bereddîn de onun nâibi olarak iktidar gücünün gerçek sahibi oldu⁸⁵⁸. Böylece Kerek otonom bir Eyyûbî beyliği olarak yeniden teşekkül ederken, el-Melikü's-Sâlih'in yoğun çabalarla oluşturduğu siyasî birlik dağılmış oluyordu.

Bu esnada Dimaşk'ta da Şeceretüddür'ün otoritesini tehdit eden gelişmeler yaşandı. Şeceretüddür Kahire'ye geldikten sonra el-Melikü's-Sâlih'in imamlarından Asîlüddîn el-İs'irdî'yi Dimaşk'taki saltanat nâibi Cemaleddîn b. Yağmûr'a gönderdi. Asîlüddîn, Kahire'deki yeni yönetime sadakat yemini almaya gelmişti. Ancak Eyyûbî hânedanına sadakatle bağlı olan Cemâleddîn, Asîlüddîn'i oyalayarak yeni yönetimi tanımaya yanaşmadı. Bu sırada Dimaşk'ta bulunan ve Şeceretüddür'ün tahta geçmesini kabullenemeyen Kaymerî emirlerden Nâsirüddîn ve Ziyâeddîn el-Kaymerî, Haleb sâhibi en-Nâsır Yusuf'u Dimaşk'a davet ederek şehri ona teslim edeceklerini bildirdiler⁸⁵⁹.

⁸⁵⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 132-133; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 459-460; Kehhâle, *A'lâm*, II, 288; Yiğit, *Memlûkler*, 19; Strayer, "The Crusades of Louis IX", 503.

⁸⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 135-136; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 462.

⁸⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 457.

⁸⁵⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 137; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 462; el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân*, I, 32; Humphreys, *From Saladin*, 300.

⁸⁵⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 135-136; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 462-463; el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân*, I, 33.

en-Nâsır Yusuf, Tûrânşâh'ın öldürülmesi haberinden sonra Kaymerî emirlerden de davet alınca Haleb'ten çıkarak Dimaşk'a yöneldi. 8 Rebûlâhîr 648/ 10 Temmuz 1250 Cumartesi günü Dimaşk surlarının etrafını sardı. Şehrin güney yakasında bulunan bâbü's-Sağîr'in güvenliğini üstlenmiş olan Nâsirüddîn el-Kaymerî, 10 Rebûlâhîr/12 Temmuz Pazartesi günü şehrin kapısını Halep ordusuna açtı. en-Nâsır, herhangi bir dirençle karşılaşmadan şehre girdi. Askerlerin büyük bir kısmı teslim oldu fakat Cemâleddîn b. Yağmur Dimaşk Kalesi'ne sığındı. Çok geçmeden kaledekiler aman verilmesi karşılığında teslim oldular. Daha sonra en-Nâsır, el-Melikü's-Sâlih'in önde gelen Memlûklerini tutuklayıp, onların iktâlarını da kendisine şehrin kapısını açan Kaymerî emirlere verdi. Cemâleddîn b. Yağmur ise kısa bir süre tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve Kaymerî emirlerle birlikte onurlandırılarak kendisine hil'at giydirildi ⁸⁶⁰. Böylece el-Melikü's-Sâlih'in, amcası İmâdeddîn'le uzun süren mücadeleler sonucu elde ettiği Dimaşk zahmetsiz bir şekilde en-Nâsır Yusuf'un eline geçti.

en-Nâsır'ın Halep'ten ayrılarak Dimaşk'a gittiğini öğrenen Kahire yönetimi endişeye kapıldı. Emîrlar ve askerler Kal'atül-cebel'de toplanarak Şeceretüddür'a yeniden bağlılık yemini yaptılar. 12 Rebûlâhîr/14 Temmuz günü Hüsâmeddîn el-Hezbânî, bir destek birliğinin başında Dimaşk'ın yardımına gitmek için hazırlıklara başladı. Fakat iki gün sonra, (14 Rebûlâhîr/16 Temmuz günü) destek birliği Kahireden ayrılmadan hemen önce en-Nâsır'ın Dimaşk surlarına dayandığı haberi gelince Hüsâmeddîn beklemeyi yeğledi. Nihâyet 21 Rebûlâhîr/23 Temmuz günü en-Nâsır Yusuf'un Dimaşk'a girdiği, Kaymerî emirlerin Dimaşk'ı teslim ettikleri haberi Kahire'ye ulaştı ⁸⁶¹.

Dimaşk'ın düşmesi üzerine Bahrî emirler benzer bir darbenin Kahire'de de yapılmasından korkarak şüphelendikleri kişileri tutuklamaya başladılar. Aralarında, Dimaşk'ı en-Nâsır Yusuf'a teslim eden Kaymerî emirlerin akrabaları olan Seyfeddîn ve İzzeddîn Kaymerî'nin de bulunduğu çok sayıda emiri ve devlet görevlisini tutukladılar ⁸⁶². Fakat Kahire'de alınan bu tedbirlerin Suriye üzerinde herhangi bir etkisi

⁸⁶⁰ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 413; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 137; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 463; Kılıç, *Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, 71-72.

⁸⁶¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 138.

⁸⁶² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 137-138; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 463, el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân*, I, 33.

olmadığı gibi en-Nâsır Yusuf bölge üzerindeki hâkimiyetini giderek güçlendirmeye başladı.

Böylece el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı aldığı 643/1245 tarihinden yaklaşık beş yıl sonra Dımaşk tekrar el değiştirmiş ve Mısır'daki saltanat merkezinden ayrılarak otonom bir hüvviyet kazanmıştır. Ne var ki Suriye'deki değişimler, Dımaşk'la sınırlı kalmamış, Tûrânşâh'ın öldürülmesinden sonra bölgenin hemen tamamına yayılmıştı. Birkaç küçük istisna dışında Dımaşk, Hama, Humus ve Kerek Eyyûbîleri Halep Eyyûbî Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un etrafında birleşti⁸⁶³. Böylece en-Nâsır Yusuf, ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunan Mısır'a göre avantajlı bir konuma yükselerek Suriye'deki önemli güçleri kendi otoritesi altında etrafında birleştirmiş oldu.

Şeceretüddür'ün sultan seçilmesi Bağdat'taki hilâfet merkezinde kabul görmemiş, son Abbâsî Halîfesi Musta'sım, Mısır yönetiminin bir kadına verilmesini uygun bulmamıştı. Şeceretüddür'ün saltanattan feragat etmesini isteyen Musta'sım, Mısır emîrlarına hitâben yazdığı iğneleyici mektubunda, "Eğer başınıza geçirmeniz için yanınızda erkek kalmadıysa bize bildiriniz size bir erkek gönderelim" diyerek emirleri yeni bir sultan seçmeye davet etmişti⁸⁶⁴. Daha sonra en-Nâsır Yusuf'un Dımaşk'ı alarak Suriye'de merkezî bir güc hâline gelmesi, Şeceretüddür'ün saltanatını bütünüyle tartışmalı hale getirmişti. Dımaşk'taki gelişmeler üzerine korkuya kapılan Bahrî Memlûkler, bir yandan en-Nâsır'a meyilli olduğu düşünülen kişileri tutuklarken diğer yandan Şeceretüddür'ün yerine yeni bir sultan adayı aramaya başladılar.

1.4.11. el-Melikü'l-Eşref Musa'nın Saltanatı ve Mısır Eyyûbîlerinin Sonu

Yeni bir sultan seçmek için bir araya gelen Bahrî Memlûkler ve Türk emirler ülkenin ve iktidarın bir kadının eliyle korunamayacağını, herkesin üzerinde ittifak ettiği bir kişinin sultan olması gerektiği hususunda birleştiler⁸⁶⁵. Şeceretüddür'ün Atebek İzzeddîn Aybek et-Türkmânî ile evlenmesini ve saltanatı kocasına devretmesini istediler. Teklifi kabul eden Şeceretüddür yaklaşık üç ay tahtta kaldıktan sonra kocası lehine saltanattan feragat etti⁸⁶⁶. 29 Rebîulâhîr 648/31 Temmuz 1250'de İzzeddîn

⁸⁶³ Humphreys, *From Saladin*, 307; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 23.

⁸⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 463-464.

⁸⁶⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 138.

⁸⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 235; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân*, I, 34.

Aybek, el-Melikü'l-Mu'izz lakabını alarak saltanat tahtına oturdu⁸⁶⁷. Oldukça görkemli bir saltanat alayıyla Kahire sokaklarından geçerek Kal'atül-cebel'deki saltanat sarayına çıktı. Ne var ki Suriye'de yaşanan siyasî değişimler, İzzeddîn Aybek iktidarını doğrudan tehdit eder duruma gelmiş, Dımaşk'ı alan en-Nâsır Yusuf'un Mısır'a bir sefer düzenlemesi an meselesi olmuştu. Yaşanan hızlı gelişmeler karşısında kendilerini güvende hissetmeyen Kahire'deki emirler, Aybek'in seçilmesi üzerinden bir hafta geçmeden yeniden karar değiştirerek Eyyûbî Hânedânı'na mensup birinin tahta geçmesine karar verdiler. İzzeddîn Aybek'in seçilmesinden beş gün sonra, 5 Cemâziyelevvel 648/4 Ağustos 1250'de el-Kâmil'in torunu, el-Melikü'l-Eşref Musa⁸⁶⁸ b. Salâhaddîn Yusuf b. el-Melikü'l-Mesud'u tahta geçirdiler⁸⁶⁹. Emirler, o sırada 10 yaşından⁸⁷⁰ küçük olan el-Eşref'i saltanat tahtına oturtmakla, bir taraftan Mısır'da Eyyûbî hânedanına mensup birini tahtta görmek isteyen muhaliflerin önünü almak; diğer yandan Şeceretüddür'ün seçilmesine karşı Suriye'de ortaya çıkan tepkileri bertaraf etmek etmek istemişlerdi. Fakat emirleri esas endişelendiren şey, en-Nâsır Yusuf'un düzenleyeceği bir Mısır seferinde içeriden çok sayıda taraftar toplama ihtimaliydi. Bu ihtimalin önüne geçmek için, şeklen de olsa Eyyûbî ailesinden birinin tahta oturtulmasını kaçınılmaz görmüşlerdi.

İbn Vâsıl, Bahrî ve Câmedârî Memlûklerin ileri gelenlerinden olan Fârisüddîn Aktay, Rükneddîn Baybars el-Bündükdârî, Seyfeddîn er-Reşîdî ve Sunkur er-Rûmî'nin, İzzeddîn Aybek'in sultan olmasını gururlarına yediremediklerini, bu yüzden Eyyûbî hânedanından bir çocuğu başa geçirdiklerini belirtir. İbn Vâsıl'a göre emirlerin el-Eşref'i seçmelerinin asıl amacı, onun ismi altında memleket işlerini yürütmek ve dünya nimetlerinden istifade etmektir⁸⁷¹. Fakat bu emellerle Aybek'i tahttan indirmeye muvaffak olan emirler onun devlet işlerindeki etkisini kıramadılar. el-Eşref Musa, sultan olarak seçildikten sonra İzzeddîn Aybek onun atabeyi olarak atanmış⁸⁷²; fakat

⁸⁶⁷ Baybars, *Muhtârü'l-Ahbâr*, 9; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 145; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 464.

⁸⁶⁸ Hims ve Tell Beşir sâhibi el-Melikü'l-Eşref Musa b. el-Melikü'l-Mansûr İbrahim ile karıştırılmamalıdır.

⁸⁶⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 141-142; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VIII, 13.

⁸⁷⁰ Makrîzî el-Melikü'l-Eşref'in o sırada 6 yaşında, İbn Vâsıl ise 10 yaşlarında olduğunu söyler. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 142; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 464. Eyyûbîler döneminde reşit olmayan yöneticiler ve siyasî istikrara etkileri için bkz. Konrad Hirschler, "Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period", *Al-Masaq*, 19 (1), 2007, 29-46.

⁸⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 141.

⁸⁷² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 141, İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 4.

Aybek bir atabeyin sahip olduğu yetkilerden daha fazlasına sahip olararak sultanın yetkilerini paylaşmıştır. Menşurlar el-Eşref ve el-Mu‘izz adıyla çıkmaya başlamış, hutbede ikisinin ismi birlikte okunmuştur⁸⁷³. Aybek’in güçlü konumuna işaret eden Makrîzî, el-Eşref Musa’nın ismen sultan olduğunu, bütün işlerin el-Mu‘izz Aybek tarafından yürütüldüğünü belirtir.⁸⁷⁴

İzzeddîn Aybek’in müstakil bir sultan olarak idareyi ele geçirmesi ise ancak Bahrî Memlûklerin liderlerinden Fârisüddîn Aktay’ı öldürmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Nüfûzunu giderek arttıran Aktay, Hama sahibi el-Melikü’l-Mansûr’un kızıyla evlenmiş, el-Eşref Mûsa’nın sultan olarak kalmasından yana tavır almıştı. Aktay’ın giderek güçlenmesinden korkan Aybek, kendisiyle müsalaha yapmayı arzuladığını bildirerek onu Kal’atül-cebel’deki sarayına davet etti. Aktay kaleye tırmanınca da kale sokaklarından birinde pusuya düşürerek öldürttü. Aktay’ın 652/1254’te öldürülmesinden sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünen Rükneddîn Baybars, Seyfeddîn Kalavun ve Sungur el-Aşkar gibi Bahrî emirler kendilerine katılan askerlerle birlikte en-Nâsır Yusuf’a sığınmak ümidiyle Kahire’den Suriye’ye kaçtılar⁸⁷⁵.

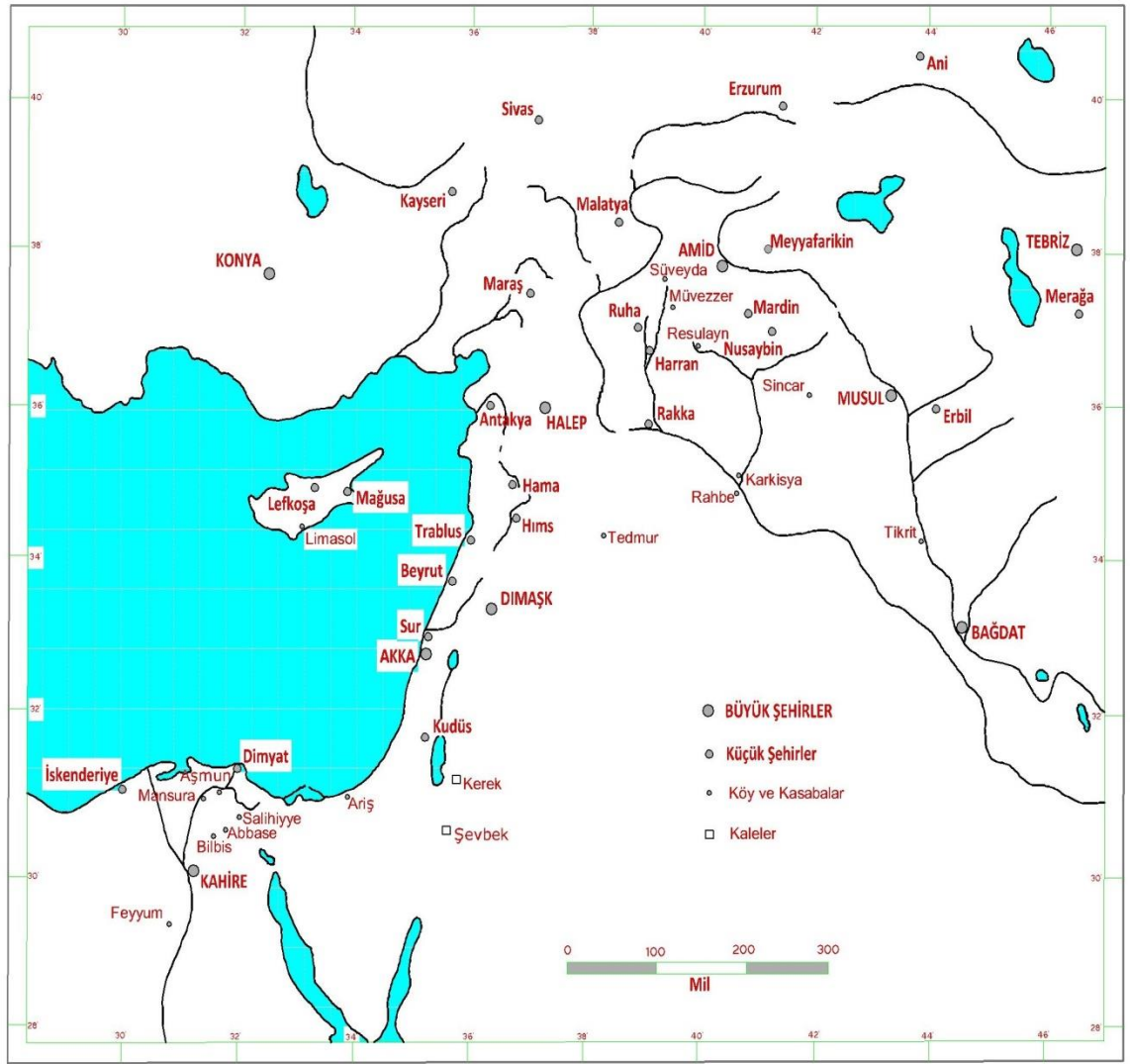
Aktay’ın öldürülmesiyle dâhilde kendisine karşı yürütülen muhalefeti büyük oranda etkisiz hâle getiren Aybek, Moğol tehlikesinin de belirmesi üzerine Mısır’ın tek hükümdarı olarak tahta geçmek için iyi bir fırsat yakaladı. Aktay’ı öldürttükten hemen sonra el-Eşref Musa’yı tahttan indirerek halalarının yanına gönderdi. Kendisi de saltanat sancağı ve gâşiye eşliğinde Kahire sokaklarında alay düzenleyerek sultanlığını ilan etti. el-Melikü’l-Mu‘izz ünvanıyla tahta oturdu (27 Şaban 652/12 Ekim 1254). Böylece el-Melikü’l-Eşref Musa Mısır’da adına hutbe okunan son Eyyûbî sultanı olarak tarihe geçerken, el-Melikü’l-Mu‘izz İzzeddîn Aybek, ilk Memlûk hükümdar olarak tarih sahnesindeki yerini alıyordu⁸⁷⁶.

⁸⁷³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 141; İbn Aybek, *Kenzü’l-Dürer*, VIII, 14; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 464-465.

⁸⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 464.

⁸⁷⁵ Yâfi‘î, *Mirât*, IV, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 286; İbn Haldun, *Târîh*, V, 420.

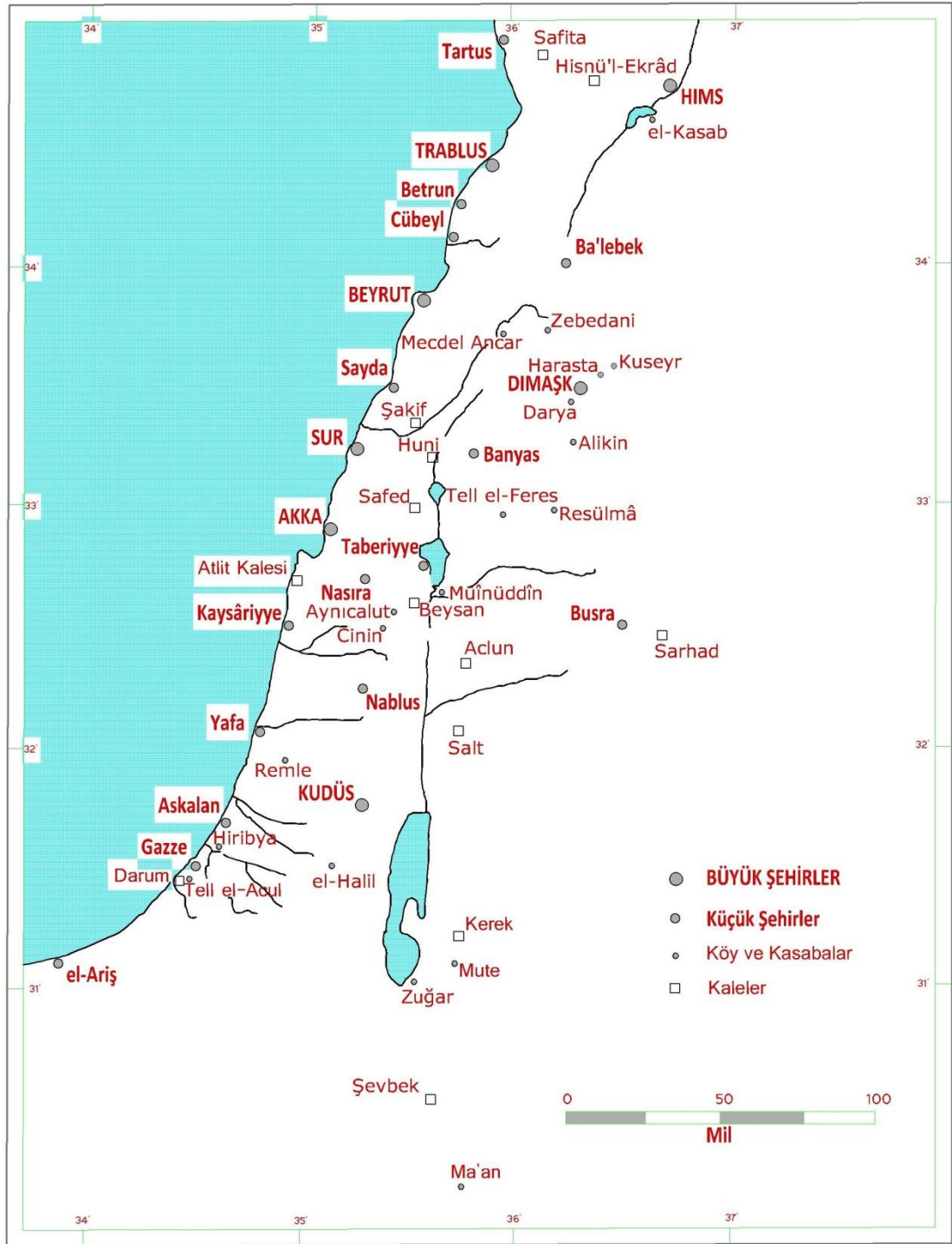
⁸⁷⁶ İbn Haldun, *Târîh*, V, 420; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 11; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler* (1250-1517), İSAM Yay., İstanbul 2015, s. 27-28; Konrad Hirschler, “Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period”, 40.

I. Eyyûbîler Döneminde Mısır ve Bereketli Hilal

Harita 1.1. Eyyûbîler Döneminde Mısır ve Bereketli Hilal⁸⁷⁷

⁸⁷⁷ Harita, Humphreys'in *From Saladin To the Mongols* kitabındaki haritadan yararlanarak hazırlanmıştır. Haritanın aslı için bkz. Humphreys, *From Saladin*, 506.

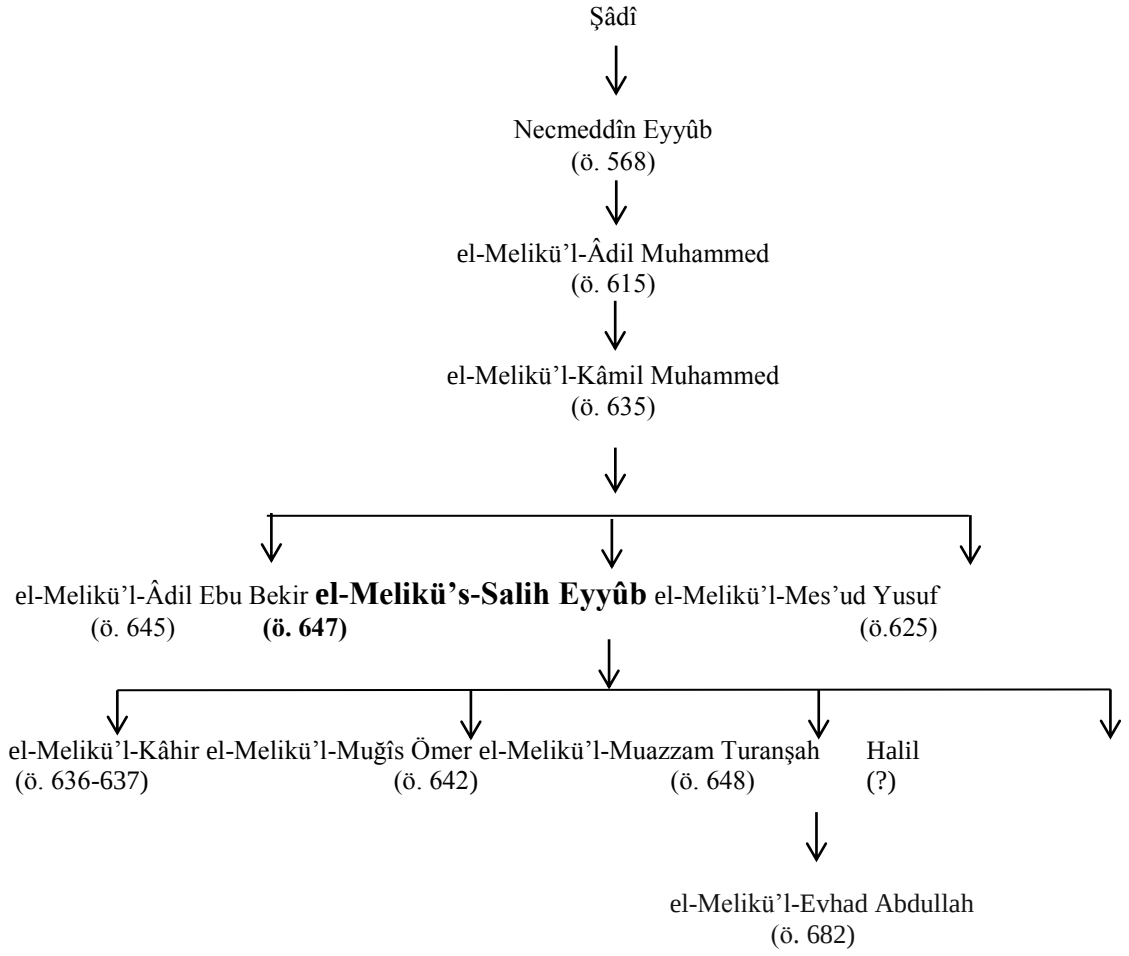
II. Merkezi Suriye ve Filistin: Dımaşk ve Çevresi

Harita 1.2. Merkezî Suriye ve Filistin: Dımaşk ve Çevresi⁸⁷⁸

⁸⁷⁸Harita, Humphreys'in *From Saladin To the Mongols* kitabındaki haritadan yararlanarak hazırlanmıştır. Haritanın aslı için bkz. Humphreys, *From Saladin*, 507.

Harita 1.3. IV., VI. ve VII. Haçlı Saferlerinin Rotası

Şekil 1.1. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un Şeceresi

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNDE DEVLET TEŞKİLÂTI

2.1. EYYÛBÎ DEVLET TEŞKİLÂTININ YAPISI

Sultan Salâhaddîn 589/1193'te vefat ettiğinde, haleflerine İslâm dünyasının güçlü ve saygın devletleri arasına kattığı Eyyûbî Devletini mîras bırakmıştı. Kurucusu olduğu Eyyûbî devleti Mısır, Yemen (625/1228'e kadar), Suriye, Filistin ve Yukarı Mezopotamya'nın büyük bir bölümü gibi geniş bir sahada hâkimiyet kurmuştu⁸⁷⁹. Salâhaddîn'den sonraki Eyyûbî sultanları, Sultan Salâhaddîn'den sadece geniş ve verimli topraklar tevârüs etmemiş, bu topraklarda istikrarlı ve adil bir hayat sürmenin garantisi olan kurumları ve teşkilâtı da miras almışlardı.

Salâhaddîn, Eyyûbî devletini, önemli oranda Zengî, kısmen de Fatimî devletlerinin mirası üzerine kurmuştu. Zengî devlet teşkilatı genel olarak Selçuklu teşkilâtının etkisinde gelişmişti. Fatimî devleti kurumları ise başta Mağribîliler, Türkler, Deylemliler, Sudanlılar ve Ermeniler olmak üzere birçok kavmin tecrübesinden yararlanılarak oluşturulmuş eklektik bir sisteme dayalıydı⁸⁸⁰.

Sultan Salâhaddîn, temellerini attığı devletin dayandığı kurumların çoğunu selefleri Selçuklu ve Zengî devletlerinden almıştı⁸⁸¹. Eyyûbî Devlet Teşkilatı, esas itibâriyle Zengî Atabeyliği vasıtasıyla Büyük Selçuklu Devleti'nden tevârüs edilen teşkilâtın Mısır ve Suriye'ye adapte edilmiş hâli idi. Bu bağlamda Selçuklu teşkilâtının hem Zengîler hem de Eyyûbîler üzerinde önemli bir etkisi vardır. Nitekim Ortaçağ İslâm Tarihi ve Haçlılarla ilgili yaptığı spesifik çalışmalarıyla tanınan ünlü şarkiyacı Claude Cahen, Selçukluların Zengîler ve halefi Eyyûbîler üzerindeki güçlü etkisini, “Tuğrul Bey ve Nizâmü'l-Mülk olmadan Nüreddîn ve Salâhaddîn anlaşılmaz.” sözüyle ortaya koymaktadır⁸⁸².

⁸⁷⁹ Anne-Marie Edde, “Ayyubids”, *EI, Three*, Leiden-Boston 2007, 195.

⁸⁸⁰ Eymen Fuad es-Seyyîd, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, 233.

⁸⁸¹ Humphreys, *From Saladin*, 66.

⁸⁸² Claude Cahen, “The Turkish Invasion: The Selchukids”, Marshall W. Baldwin (Ed.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969, I, 176.

Diğer taraftan Şii-Fatimî Devleti coğrafyasında temelleri atılan Eyyûbî Devleti'nin, sünî düşünceye aykırılık teşkil etmeyen bazı kurumları Fatimîlerden devralması da yadırganmamalıdır. Daha önce Kahire'de Fatimî Halifesine vezirlik de yapmış Sultan Salâhaddîn, Fatimî Devlet işleyişini⁸⁸³ yakından tanıma imkânı bulmuştu. Üstelik Fâtımîler döneminde Dîvanü'l-İnşâ'da çalışıp daha sonra Salâhaddîn'in veziri ve Dîvanü'l-İnşâ başkanı olan Kâdî el-Fâzıl⁸⁸⁴, Fatimî dönemi kurumlarıyla ilgili Salâhaddîn'i yeterince bilgilendiriyordu. Salâhaddîn'in kendisi de fırsat buldukça Fatimî yargısını ve yönetim aygıtlarını; yargı, gelir sistemi ve istihdamla ilgili Fatimî kâtiplerinin yazdığı risaleleri inceliyordu. Keza, askerî gücün bağlı olduğu toprak gelirleri hakkında da detaylı bilgiler öğreniyordu⁸⁸⁵. Ne var ki Salâhaddîn'in kurduğu politik gelenekte oldukça merkeziyetçi ve bürokratik bir yapı arz eden Fatimî Devlet geleneğinin etkileri zayıf olmuştur. Eyyûbîler Fâtımîler'in vârisi olduğu halde Fâtımî teşkilâtından çok az sayıda almışlar ve daha çok Zengîler aracılığıyla Büyük Selçukluların teşkilâtını devam ettirmişlerdir⁸⁸⁶.

Salâhaddîn'in Mısır'da cari olan yönetim modellerini, Suriye bölgelerinde Zengîler tarafından oluşturulmuş idari birimlere uygulamaya yönelik bir çaba içinde olduğunu söylemek de zordur. Tam tersine Mısır'daki Fatimî rejimine ait birçok uygulamayı ve kurumu Zengî Devlet Teşkilatı'na yakın modellerden yola çıkarak modifiye etmiştir⁸⁸⁷.

Devlet teşkilatına ve kurumların kökenine bakıldığında teşkilâtın oluşumunda bölgelere has coğrafî ve topoğrafik özelliklerin önemli ölçüde belirleyici olduğu görülür. Mısır'ın idari sisteminin teşekkülünde de Mısır coğrafyasının önemli bir yeri vardı. Nil vadisindeki tarımsal faaliyetler, arazi koşullarının yapısından dolayı bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını doğrudan etkiliyordu. Nil nehrinin kendisi, Mısır'ın Afrika'ya ve Hindistan'a açılan en elverişli ticarî güzergâhı idi. Akdeniz üzerinden İskenderiye ve Dimyat limanlarına giren mallar buradan Kahire'ye sevkediliyor ve yine

⁸⁸³ Fâtımîlerin Devlet teşkilatı ve Fatimî hilafet merkezindeki törenlerle ilgili bkz. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklatayn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Thk. Eymen Fuad es-Seyyîd, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.

⁸⁸⁴ Kâdî el-Fâzıl'ın hayatı, eserleri ve Sultan Salâhaddîn döneminde üstlendiği görevler için bkz. Hadia Ragheb Dajani-Shakeel, *al-Qadi al-Fadil: His Life and Political Career*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Michigan University Near Easter Languages and Literatures, Michigan 1972.

⁸⁸⁵ Chamberlain, "The Crusader Era and the Ayyûbid Dynasty", 219.

⁸⁸⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, XI.

⁸⁸⁷ Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 427.

Kahire'den gemilerle Kızıldeniz'e sevk ediliyordu⁸⁸⁸. Keza Nil nehrinin oluşturduğu vadide, arazinin yapısından dolayı çok eski zamanlardan beri kullanılan teknik yöntemler Mısır coğrafyasının karakterine has idi ve gerek Fatımîler gerekse Eyyûbîler döneminde uygulanan tarımsal-mâlî pilitikaların da bel kemiğini teşkil ediyordu. Son derece spesifik ve katı olan bu yöntemler, tamamen Nil nehrinin koşullarına göre oluşturulmuş ve inceliklerine vâkıf kişiler tarafından uygulanabilir idi. Dolayısıyla büyük ölçüde Mısır coğrafyasına has idarî geleneğin, Mısır'dan oldukça farklı coğrafi ve topoğrafik bir karakter arz eden Suriye veya el-Cezîre bölgelerine uygulanması neredeyse imkansız idi⁸⁸⁹. Öte yandan Mısır'ın kendisine has coğrafi ve topoğrafik özellikleri Fâtımîleri özellikle iktâ sistemi ve mâlî teşkilatta bu özelliklere uygun kurumlar kurmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Fâtımî kurumlarının tamamını salt Şii-İsmâîli kodlarıyla değerlendirmek eksik bir değerlendirme olur. Bu durumun farkında olan Salâhaddîn, Fâtımî kurumlarının Şii ideolojisiyle şekillenmiş olanlarını Sünnî kurumlarla değiştirirken, ideolojik bir arka planı olmayan, mâlî teşkilattaki kimi kurumlar gibi bazı kurumları ya ıslah ederek ya da olduğu gibi almakta bir beis görmemiştir.

Mısır'daki kurumsal geleneğin Suriye ve el-Cezîre'ye aktarılmasının önündeki temel engellerden biri de Salâhaddîn'in hizmetindeki elit kesimin sahip olduğu değerlerden kaynaklanıyordu. Salâhaddîn'in ailesinin ve büyük emirlerinin çoğu Selçuklu-Zengî değerlerini ve idarî geleneğini benimsemiş, bu değerlerle aşılacaklardı. Salâhaddîn, bu insanlara bürokratik bir hiyerarşiyle hüküm sürmeye dayalı uniter bir otokrasiyi empoze edemezdi. Özellikle Eyyûbî hânedanına mensup olanlar egemenlikten kendilerine de pay verilmesini, bazı bölgelerin iktâ olarak kendilerine ve çocuklarına tahsis edilmesini doğal hakları olarak görüyorlardı. Bu beklentilerin farkında olan Salâhaddîn'in bunları görmezden gelmesi otoritesini doğrudan tehdit edecek bir itaatsizliğe yol açardı. Mısır ve Şam idari geleneklerini son derece iyi bilen Salâhaddîn, etrafındaki insanların mesup olduğu sosyal ve politik geleneği dikkâte alan

⁸⁸⁸ S. D. Goitein, *A Metiterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, University of California Press, Berkely 1967, I, 212; Humphreys, *From Saladin*, 74.

⁸⁸⁹ Humphreys, *From Saladin*, 74.

icraatlarıyla hâkimiyetini tesis etmiş, Mısır'ın siyasî tecrübesini egemenliği altındaki diğer bölgelere teşmil etmeyi düşünmemiştir⁸⁹⁰.

Haçlı saldırılarına karşı Müslümanlar arasında siyasî birliği sağlamak için yoğun çaba sarf eden Salâhaddîn, devlet işlerinin yürütülmesinde işlevsel olan teşkilâtı alırken son derece pratik ve esnek davranmak zorundaydı. Mısır, Suriye ve el-Cezîre'yi otoritesi altında birleştirmek için sünnî anlayışı hâkim kılmaya çalışan Salâhaddîn, aynı zamanda sünnî otoritenin desteğini alarak siyasetini yürütüyor, kurumların işleyişinde İslam hukukunun hükümlerini esas alıyordu⁸⁹¹. Ehli Sünnet ve'l-Cemaat ideallerine sıkı sıkıya bağlı olan sultan, müslümanların birleşmesinin önünde engel gördüğü veya otoriteye zarar verdiğini düşündüğü kurumları ve düşünceleri ortadan kaldırırken tereddüt etmiyordu. Fatımî hilafeti döneminde Şî'a mezhebine göre eğitim veren dârü'l- ilimlerin Sünnî eğitim kurumları olan medreselere dönüştürülmesi, bunun açık bir örneğidir⁸⁹².

Kahire ve Dımaşk Salâhaddîn'den itibâren Eyyûbî imparatorluğu için eşsiz bir statüye sahip iki merkez idi. Kahire imparatorluğun asıl üssüydü ve ülke ekonomisinde hep ilk sırada yer alıyordu. Dımaşk ise Bilâdü's-Şâm'ın en önemli merkezi olmasının yanında müslüman muhaliflere veya Frenkler'e karşı girişilecek harekâtların merkezi üssü idi. Diğer bir ifadeyle bu iki şehir, sultanın iktâ olarak devredemeyeceği ikiz başkentlerini oluşturmaktaydılar⁸⁹³. Kahire ülkenin başkenti olarak bir adım önde olsa da Dımaşk'ın statüsü Kahire'nin statüsüne yakın idi. Keza Dımaşk Kahire'deki hâkimiyetin ve siyasî birliği sağlamanın anahtarı hükmünde idi. Nitekim Kahîre'de saltanat tahtına çıkan el-Melikü's-Sâlih ancak uzun mücadeleler sonunda Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra rakiplerine karşı üstünlük ve siyasî birliği sağlayabilmişti.

Salâhaddîn döneminde kullanılan teşkilât, Salâhaddîn'in halefleri zamanında önemli bir değişime uğramadan varlığını devam etmiştir. el-Melikü's-Sâlih de kendisinden önce yerleşmiş teşkilâtı ana hatlarıyla devam ettirmiş, politik ve askerî

⁸⁹⁰ Humphreys, *From Saladin*, 75.

⁸⁹¹ Şeşen, *Salâhaddîn*, 231. Humphreys, *From Saladin*, 74.

⁸⁹² Abdülazîm Ramazan, *Târîhu'l-Medâris fî Mısri'l-İslâmî*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kitab, Kahire 1992; Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faâliyetler*, 30-31; Hüseyin Müftehîrî, "Ulemâ-i İrânî ve Tesbî-i Tesennün der Mısır: 'Ahd-i Eyyûbî", *Târîh ve Temeddün-i İslâmî*, 13, 1390, 50.

⁸⁹³ Humphreys, "Eyyûbî Konfederasyonunun Kökenleri", 116.

sistemde yaptığı bazı değişiklikler hâric, Eyyûbî Devlet teşkilâtını olduğu gibi benimsemiştir.

Konuyu, Kalkaşandî ve Makrîzî'nin Eyyûbî-Zengî-Fâtımî ilişkisine dâir birbirinden farklı görünen iki yorumunu değerlendirerek bitirelim. Kalkaşandî, Eyyûbî Devletin'in, selefleri Fâtımî ve Zengîlerle ilişkisini şu sözlerle ifade etmektedir. "Eyyûbî devleti, Fâtımî devletinin üzerinde ansızın ortaya çıkıp Mısır'da Fâtımîlerin yerine geçince ülke düzeninde birçok noktada Fâtımîlere muhalefet etti ve Fâtımî sembollerinin çoğunu değiştirdi. (Eyyûbîler) Musul atabeyi İmâdeddîn Zengî ve Şam hâkimi el-Melikü'l-Âdil Nûreddîn Mahmud'un devletini tâkip ettiler"⁸⁹⁴. Makrîzî ise Fâtımî devleti yıkıldıktan ve Salâhaddîn Mısır'da hâkimiyetini sağladıktan sonra eskiye nazaran bazı şeylerin değiştiğini fakat herşeyin değişmediğini ifade etmektedir⁸⁹⁵. Makrîzî'nin "değişen bazı şeyler" ifadesi ile Kalkaşandî'nin "birçoğu değiştirilen Fâtımî sembolleri" sözünün, aynı gerçekliğe, Şii-İsmâîlî ideolojiyle şekillenmiş kurumların değişimine işâret ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Bu düşüncenin aksi, Fâtımîler döneminden kalan ideolojik kurumların büyük bir kısmının varlığını Salâhaddîn'den sonra da devam ettirdiği anlamına gelir ki bu, tarihsel gerçekliğe uygun düşmemektedir.

2.2. İDARÎ TEŞKİLÂT

2.2.1. Hükümdâr

Eyyûbî Devleti'nin özellikle ilk dönemlerinde merkez teşkilâtının başında bulunan hükümdar, kudretli bir emir veya belirli bir bölgenin bağımsız hükümdârını ifade etmek için XI. yüzyıldan itibaren İslam devletlerinde kullanılmaya başlanan sultan ünvanını kullanmıştır⁸⁹⁶.

Eyyûbî devletinde Salâhaddîn için kullanılan "sultan ünvanı daha sonraki dönemlerde yerini "el-melik" tâbiriyle başlayan ünvanlara bırakmıştır. Salâhaddîn'den sonraki dönemlerde tahta geçen hükümdarlar el-melik ünvanından sonra kendileri için uygun gördükleri bir sıfatı daha kullanmışlardır. el-Melikü'l-Âdil, eMelikü'l-Kâmil, el-Melikü's-Sâlih ve el-Melikü'l-Muazzam gibi. Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular

⁸⁹⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 5.

⁸⁹⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, I, 250.

⁸⁹⁶ Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 185; Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan", *DİA*, XXXVII, 496.

döneminde de kullanılan melik ünvanı Fâtımîler döneminde Fatımî Halîfesinin vezirleri için kullanılmıştır. Nitekim Salâhaddîn-i Eyyûbî, ünvanları arasında yer alan “el-Melikü’n-Nâsir”ı Fâtımîler devrinde vezirlik yaparken almıştır⁸⁹⁷. Necmeddîn Eyyûb ise “el-Melikü’s-Sâlih” ünvanını, 1228 yılında Şam seferine çıkan babasının kendisini veliaht olarak atadığı merasimde almıştır⁸⁹⁸.

Salâhaddîn’den sonra Eyyûbî tahtına oturan hükümdarların tamamı, el-melik ünvanını kullansalar da muktedir bir sultanın yetkilerinin tamamını deruhte etmişlerdir. Melik ünvanını almaları hâkimiyetlerine hâlel getiren bir sorun teşkil etmediği gibi, sultan olarak adlandırılmalarına da engel teşkil etmemiştir. Örneğin el-Melikü’s-Sâlih, Mısır’da saltanat tahtına oturduktan sonra “es-sultân” ve “el-melikü’s-sâlih” ünvanlarının her ikisi de kendisi için kullanılmıştır⁸⁹⁹.

Eyyûbî hânedanına mensup melikler birbirleriyle ilişkilerinde de sultan ünvanını kullanmaktan imtina etmemişlerdir. Üstelik bu unvan sadece hânedanın başındaki kişi tarafından değil, hânedana mensup diğer prensler tarafından da kullanılmıştır. Şüphesiz ki hânedan mensupları bu ünvanı yasal statüleri gereği kullanmayıp, hânedan içinde birbirlerine karşı üstünlük sağlamada siyasî bir statü iddiasıyla kullanıyorlardı. Nitekim el-Melikü’s-Sâlih Kahire’de saltanat tahtına oturduktan sonra Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail kendisini Dımaşk sultanı olarak görüp el-Melikü’s-Sâlih’in otoritesini tanımadığından hutbe ve sikkelerde el-Melikü’s-Sâlih’in isminin zikredilmesine uzun süre direnç göstermiştir. Dımaşk 1245’te alındıktan sonra hutbe ve sikkelerde el-Melikü’s-Sâlih’in ismi geçmeye başlamıştır⁹⁰⁰.

el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûbî devletinde câri olan tahta geçiş merasimiyle tahta çıkmış ve Kahire’de saltanat merkezi olarak kullanılan Kal’atü’l-cebel’deki saltanat sarayındaki saltanat tahtına oturmuştur.⁹⁰¹ el-Melikü’s-Sâlih henüz saltanat tahtına oturmadan önce, Mısır yolunda ilerlerken, Bilbis’e varıncaya kadar her adım başı Mısır’dan gelen emirler ve askerler yeni sultan adayına sadakatlerini bildirerek bey’at

⁸⁹⁷ el-Bâşâ, *el-Elkâbü’l-İslâmiyye*, 499. Ahmet Güner, “Melik”, *DİA*, XXIX, 52.

⁸⁹⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

⁸⁹⁹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 262; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 265; İbn Aybek, *Kenzü’d-Dürrer*, VII, 339-340; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

⁹⁰⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

⁹⁰¹ İbnü’l-‘Adîm, *Zübde*, III, 247; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

etmişlerdir. Tahta geçtikten sonra da emirler kendisine bağlılık yemini ederek bey‘at etmişlerdir⁹⁰².

el-Melikü’s-Sâlih döneminde Eyyûbî devletinde merkezîleşme temâyülü giderek ağırlık kazanmıştır. el-Melikü’s-Sâlih merkezîleşmeyi, Eyyûbî devletinin içinde bulunduğu siyasî dağınıklığı gidermek ve otoritesini yaygınlaştırarak siyasî birliği sağlamak için hayati bir mesele olarak görmüştür. Ne var ki Eyyûbî Devletinin Kahire’den sonra ikinci önemli merkezi olan Dımaşk, iktidarını kimseyle paylaşmak istemeyen otoriter sultanın önünde uzun süre ciddi bir engel olarak durmuştur. el-Melikü’s-Sâlih ancak 8 Cemâziyelevvel 643/1 Ekim 1245’te Dımaşk’ı aldıktan sonra istediği politikaları uygulayabilmiştir. Dımaşk, el-Melikü’s-Sâlih tarafından fethedildikten sonra bağımsız bir merkez olma hüviyetini kaybedip Kahire’deki saltanat merkezine bağlı önemli bir üs haline geçmiştir.

Eyyûbilerde, diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi siyasal gücü ellerinde bulunduran hükümdarlar tebaaları nezdinde otoritelerine resmiyet/meşruiyet kazandırmak ve muhaliflerine karşı üstünlük sağlamak amacıyla halîfelerden onay alma ihtiyacını duymuşlardı. Tahta, sorunsuz bir şekilde geçip, halîfenin onayına ihtiyaç duymayacak biçimde hâkimiyetini te’sis eden sultanlar için Abbâsî Halîfesi’nden gelecek menşurun aciliyeti bulunmasa da egemenliğini ülkenin her yerine yaygınlaştırmak isteyen ve bu uğurda ciddi sıkıntılar yaşayan hükümdarlar için halîfenin onayı son derece önemli olmuştur. Bu bağlamda Son Abbâsî Halîfesi el-Musta‘ım Billâh’ın el-Melikü’s-Sâlih’in saltanatını onayladığına dair gönderdiği “menşur/taklîd” ve “el-hil‘atü’s-saltana” el-Melikü’s-Sâlih’in sultan olarak tanınması adına özel bir önem taşımaktadır⁹⁰³. Saltanatı döneminde dahilî mücadelelerin yoğun olarak yaşandığı bir sırada Mısır, Şâm ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetinin Abbâsî Halîfesi tarafından tanınması, el-Melikü’s-Sâlih’in elini oldukça güçlendirmiştir. Halîfenin onayı, el-Melikü’s-Sâlih’e Eyyûbî ülkesinin tamamında hâkimiyetini domine etme ve rakiplerine karşı avantaj sağlama imkânı vermiştir. Öte yandan Kahire’deki saltanat tahtına 637/1240 yılında oturan el-Melikü’s-Sâlih, ancak 6 yıl sonra 1246

⁹⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402-403.

⁹⁰³ Sıbt, *Mir‘ât*, XXII, 409; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 351-352.

yılında halîfenin onayını almış ve muhtemelen sikkeler üzerinde yer alan el-melikü's-sâlih ile birlikte sultan ünvanını bu tarihten sonra kullanmaya başlamıştır⁹⁰⁴.

Abbâsî Halîfesi, daha çok Kahire ve Dımaşk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaparak siyasî etkisini gösteriyordu. Bu arabuluculuk faaliyetleri elçiler vasıtasıyla gerçekleşiyor ve çoğu zaman başarılı oluyordu. Döneminde dahilî anlaşmazlıkların yoğun olarak yaşandığı el-Melikü's-Sâlih de bu arabuluculuk müessesesinin muhatabı olmuştur. el-Melikü's-Sâlih 636/1239'da Mısır seferini başlatmak üzere iken Abbâsî Halîfesi el-Mustansır, yeni bir iç savaşı önlemek için araya girmiş, halîfenin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî ve oğlu Şerefeddîn, es-Sâlih ile el-Âdil ve en-Nasır Dâvûd'un aralarını bulmak için anlaşma zemini aramıştır⁹⁰⁵. Keza el-Melikü's-Sâlih'in Hıms kuşatması esnasında, Bağdat'tan gelen halîfenin elçisi Necmeddîn el-Bazrâî taraflar arasında anlaşma tesis etmek için el-Melikü's-Sâlih'le Halep sahibi en-Nâsır Yusuf arasında arabuluculuk yapmıştır⁹⁰⁶. Elçi, el-Melikü's-Sâlih'e ordusunu geri çekerek en-Nâsır'ın Hıms üzerindeki hâkimiyetini tanımasını teklif etmiş, el-Melikü's-Sâlih de teklifi kabul ederek kuşatmayı kaldırmıştır⁹⁰⁷.

2.2.2. Vezir

Devlet işlerindeki yetkileri ve fonksiyonları devletlere göre farklılık göstermekle beraber hükümdardan sonra gelen en yetkili görevli vezir idi. İslam devlet geleneğinde köklü bir kurum olan vezirlik makamının danışmanlık konumundan çıkarak teşkilatlı ve etkin bir kuruma dönüşmesi Abbâsîler döneminde gerçekleşmiştir. Abbâsîlerde vezirlik, kurumsal bir kimlik kazanmış, teşkilat yapısı, vezirin yetki ve sorumlulukları ana hatlarıyla belirlenmiştir⁹⁰⁸.

Mâverdi, vezâret kurumunu vezâret-i tevîz ve vezâret-i tenfîz adıyla iki kategoride değerlendirmiştir. Tevfîzî vezirlikte vezir geniş yetkilere sahip olup, işlerin yürütülmesinde kendi fikir ve ichtihadlarından yararlanma hakkına sahiptir. Halîfe tarafından atanan ve geniş yetkiler verilen bu vezir, yüklendiği sorumlulukları yerine getirebilecek salâhiyette olmalıdır. Bu görevi üstelenen vezirin fazilet sahibi bir âlim

⁹⁰⁴ Humphreys, *From Saladin*, 75.

⁹⁰⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200.

⁹⁰⁶ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 404; İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 36.

⁹⁰⁷ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 217;

⁹⁰⁸ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *DİA*, XLIII, 80.

olması, devlet yönetiminden anlaması ve harp sanatına vâkıf olması gerekmektedir. Tenfîzî vezirlikte ise vezirin yetkileri halîfenin görüş ve idaresi ile sınırlıdır. Bu tür vezirlikte vezir serbestçe hareket etme salâhiyetine sahip olmayıp, yetkisi halîfenin emirlerini yerine getirmekle sınırlandırılmıştır⁹⁰⁹.

Vezirlik müessesesi Fatımîler döneminde güçlenerek önemini korumuştur. Fâtımî Halîfesi el-Mustansır Billâh, ekonomik kriz nedeniyle Mısır'da baş gösteren iç savaşı bastıramayınca, o sırada Akka yönetiminden sorumlu olan Emîrû'l-Cuyûş Bedrû'l-Cemâlî'yi Kahire'ye çağırmıştı. 466/1074 yılında Kahire'ye gelen Bedrû'l-Cemâlî, anarşiye son vererek istikrarı sağlamış, buna karşılık Halîfe Mustansır, yetkilerini ona devretmek zorunda kalmış ve onu veziri olarak görevlendirmiştir. Bedrû'l-Cemâlî'den itibâren Fâtımîler tarihinde "vezirlerin nüfuz asrı" adı verilen yeni bir dönem başlamış, vezirlik kurumu fiilî olarak halîfenin yetkilerini üstelenirken Fâtımî Halîfeleri vezirlerin gölgesinde yaşamaya başlamışlardır⁹¹⁰.

Sultan Salâhaddîn, Fatımî Halîfesi el-'Adîd dönemindeki vezirlik tecrübesinden edindiği birikimle, vezirliğin öneminin ve tehlikelerinin farkında idi. Bu yüzden güvendiği bir isim olan ve Fatımî devletinin ortadan kaldırılmasında kendisine yardımcı olan Kâdî el-Fâzıl'ı vezir olarak seçmiştir. Salâhaddîn'in vefatına kadar vezirliğini başarılı bir şekilde yürüten Kâdî el-Fâzıl, onun vefatından sonra el-Melikû'l-Azîz döneminde de bir müddet vezirlik yapmıştır. Salâhaddîn'in Dîvânû'l-inşâ başkanlığını da yapan Kâdî el-Fâzıl'ın vezirliği döneminde inşâ dîvânının diğer dîvânlar üzerinde kontrol yetkisine sahip olması ve Salâhaddîn'in diğer dîvânların başına getirdiği kişileri ona danışarak tâyin etmesi el-Kâdî el-Fâzıl'ın etkinliğini göstermesi açısından yeterlidir⁹¹¹. el-Melikû'l-Âdil döneminde ise Felekeddîn el-Masîrî, İbnü'n-Nehhâl ve Eyyûbî tarihinin en güçlü vezirlerinden biri olan Safiyyüddin Abdullah b. Şükr vezirlik görevini üstelenen isimlerdir. 596/1199'dan 609/1212'ye kadar el-Âdil'in vezirliğini; 615/1219'dan 622/1225 yılındaki vefatına kadar el-Melikû'l-Kâmil'in vezirliğini yapan İbn Şükr, mâlî divanlar üzerindeki sıkı kontrol gücü ve her türlü müsâdere metoduna hâkim olmasıyla el-Kâmil'in güvenini kazanmıştır⁹¹².

⁹⁰⁹ el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, 63-70.

⁹¹⁰ es-Seyyîd, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 231-234.

⁹¹¹ Şeşen, *Salâhaddîn*, 249.

⁹¹² Rabie, *The Financial System of Egypt*, 138-139.

el-Melikü's-Sâlih, Mısır'da saltanat tahtına oturduktan sonra Eyyûbî tarihinde önemli bir rol üstlenmiş olan İran asıllı “Şeyhüşşüyûh” ailesine mensup Müînüddîn el-Hasen b. Şeyhüşşüyûh'u vezirliğine getirmiş, yetkilerini arttırarak ülke yönetimiyle ilgili işleri ona havale etmiş ve bütün dîvânların kontrolünü de ona yüklemiştir.⁹¹³ es-Sâlih'in ordu komutanlığını da yapan Müînüddîn, 643/1245'te Dimaşk'ı fethetmekle görevlendirildiğinde, kendisine sultan adına hareket etme ve saltanat sofrasının başına oturma yetkisi ile dehlîz-i sultânî verilerek otoritesi güçlendirilmiştir. el-Melikü's-Sâlih bu uygulamayla sâir zamanlarda yetkilerini kendi emriyle sınırlandırdığı (tenfizî vezâret) Müînüddîn'e icraatlarında serbest hareket etme hakkı (tevfizî vezâret) tanımıştır. Müînüddîn, Dimaşk'ı aldıktan sonra kendisine verilen bu yetkiyi şehrin yönetimiyle ilgili yaptığı değişikliklerde kullanmış, Dimaşk kalesinin yönetimine (vâliyü'l-kal'a) Şihâbeddîn Reşîdü'l-Kebîr'i, şehir yönetimine ise (vâliyü'l-medîne) Cemâleddîn Harun İbnü's-Şeyh'i atamıştır.⁹¹⁴

el-Melikü's-Sâlih, Müînüddîn'in 22 Ramazan 643/10 Şubat 1246'da vefatından sonra kardeşi ve Şeyhüşşüyûh ailesinin son önemli üyesi olan Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'u veziri olarak atamıştır. Fahreddîn'in vezirliğe getirilişi es-Sâlih'in otoritesinin Abbâsî Halîfesi tarafından tanındığı döneme denk gelmiş, es-Sâlih halîfenin gönderdiği vezâret alametlerinden hil'at ve diviti ona takdim etmiştir.⁹¹⁵ el-Melikü's-Sâlih'in vefatına kadar vezirlik görevini yürüten Fahreddîn, es-Sâlih'in ordu komutanlığını ve nâipliğini de yapmıştır. Sultanın vefatından sonra da memleket işlerinin idaresini ve Haçlılarla mücadele sorumluluğunu Şeceretüddür'ün himâyesi altında Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh üstlenmiştir.

Şeyhüşşüyûh ailesine mensup bu iki kardeşin ve mensûbu oldukları ailenin kimliğine bakıldığında el-Melikü's-Sâlih'in vezir tayininde ilmî yönü ağır basan fakat siyasî ve askerî yetenekleri de önemseyen tercihlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Gerek Müînüddîn gerekse Fahreddîn, faziletli birer âlim, devlet işlerine vakıf tecrübeli birer siyasetçi ve iyi birer ordu komutanı olarak tebârüz etmişlerdir. Bu nedenle es-Sâlih'in vezir olarak seçtiği kişinin hem kılıç erbâbından hem de kalem erbâbından olmasına dikkat ettiğini söyleyebiliriz.

⁹¹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 404.

⁹¹⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201-202; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

⁹¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

Eyyûbîlerde vezirlik makamı sırf sultanlara has bir makam olmayıp hânedana mensup diğer hükümdarların da vezirleri bulunuyordu. es-Sâlih'in güçlü rakibi ve Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in veziri, Emînü'd-Devle es-Sâmirî idi. İmâdeddîn, ikinci Dımaşk hâkimiyeti döneminde (637-643/1240-1245) onu veziri olarak görevlendirmiş, kadıların atanması da dâhil, memleket işlerinin sorumluluğunu ona yüklemiştir. Yönetimini geniş kapsamlı bir istihbarat ağı ve zengin kişilerden aldığı paraya dayandıran Emînü'd-Devle, Dımaşk baş kadısı Refiüddîn Abdülaziz el-Cîlî ile işbirliğine giderek nahkemeler yoluyla elde ettiği büyük meblağdaki paranın az bir kısmını devlet hazinesine, geriye kalan kısmını ise kendi hazinesine aktarmıştır⁹¹⁶. Yaptığı yolsuzlukların ortaya çıkmasından sonra kadı Refiüddîn'i ortadan kaldıran vezirin İmâdeddîn'in iç ve dış politikası üzerinde önemli etkisi olmuştur.

Bir taraftan Emînü'd-Devle'nin yönetim tarzı ve İmâdeddîn'in halk nezdindeki itibârına verdiği zarar, diğer yandan Şeyhüşşüyûh ailesine mensup Müînüddîn ve Fahreddîn'in es-Sâlih'in hâkimiyetine sadakatle yaptıkları olumlu katkılar Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün vezâret kurumuyla ilgili görüşlerini de doğrulamaktadır. Nizâmülmülk, ülkenin ve hükümdârın salâh ve fesâdını vezire bağlamaktaydı. Ona göre vezir sağlam karakterli ve güzel işler yapan biri ise ülke âbâd, askerler ve reâyâ huzurlu, padişah mutlu olur. Şâyet vezir liyakatli olmayıp kötü işler yaparsa bozgunculuk baş gösterir, ülke yönetilemez, hükümdar sorunları çözmekten aciz kalıp huzursuzluğa gark olur⁹¹⁷.

2.2.3. Nâib

“Birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” anlamındaki nevb (niyâbe) masdarından türeyen nâib (çoğulu nüvvâb), “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine, ona vekâleten ve geçici bir zaman için yüklenen kimse” demektir⁹¹⁸.

Sultan devlet merkezinde bulunmadığı zaman ona vekâlet eden, bu süre zarfında onun yetkilerini kullanan veya sultanın tayin ettiği yerde onu temsil eden nâib, sultanın yokluğunda şer'î hükümleri uygulama, askerî harekâta bulunma, azil ve tayinleri

⁹¹⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 385-386; Kütübî, *Fevât*, II, 353.

⁹¹⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Thk. Muhammed İsti'lâmî, Müessese-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1390, 56.

⁹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 774; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât*, 420; Casim Avcı, “Nâib”, *DİA*, XXXII, 311.

gerçekleştirme yetkisine de sâhip idi. Çok önemli konularda ise sultana danışarak hareket ederdi. Geçici bir görevlendirme ile atanan nâibin yetkileri sultan döndükten sonra otomatik olarak ortadan kalkardı⁹¹⁹.

Eyyûbîlerde Kahire ve Dımaşk nâipliğinin özel bir önemi vardır. Kahire nâipliği ile Dımaşk nâipliği yapısal olarak birbirine benzese de aralarında bazı farklar bulunmaktaydı. En önemli fark ise şu idi: Kahire nâibi Mısır'ın tamamının işlerinden sorumlu iken⁹²⁰ Dımaşk nâibinin yetkileri Dımaşk'la sınırlı idi. Dımaşk nâibi Şâm'ın diğer önemli merkezleri olan Hama, Hums veya Haleb yönetimi üzerinde hiyerarşik bir üstünlüğe sâhip değildi⁹²¹. Salâhaddîn'den itibaren Eyyûbî sultanlarının sefere çıkmalarından veya herhangi bir nedenden dolayı bulundukları yerleri terk etmelerinden dolayı bu iki merkeze nâib atadıklarını biliyoruz. Salâhaddîn'in 579-581/1184-1186 yılları hariç 569-584/1174- 1189 yılları arasında Mısır nâipliğini kardeşi el-Melikü'l-Âdil yapmıştır. 1184-1186 yıllarında ise yeğeni Takiyeddîn Ömer Mısır nâipliğini deruhte etmiştir. Salâhaddîn'in Şam nâipliğini ise 572-573/1177-1178 yılları arasında ağabeyi Tûrânşâh, 576-577/1181-1182 yıllarında Ferruhşâh b. Şâhinşâh ondan sonra da Şemseddin b. el-Mukaddem yapmıştır⁹²².

Salâhaddîn'in vefatından sonra nâiplik kurumu varlığını korumuş, Eyyûbî sultanları hânedana mensup emirlerden veya hânedana mensup olmayan güvenilir emirlerinden nâiplerini seçmişlerdir.

el-Melikü's-Sâlih tahta geçmeden önce babası el-Kâmil tarafından Mısır ve el-Cezîre nâibi olarak atanmış, üstlendiği bu görevlerle önemli tecrübeler kazanmıştır. el-Kâmil, 625/1228 tarihinde Şam seferine çıkarken es-Sâlih'i Mısır'da nâibi ve veliahdı olarak olarak tayin etmiştir. O sırada 22 yaşında olan el-Melikü's-Sâlih için sultanlara yaraşır bir merasim yapılmış, bu merasimde el-Melikü's-Sâlih ata bindirilmiş, önünde sırayla gâşiye taşıyan emirler eşliğinde Kahire sokaklarında alay yaparak Fâtımîler döneminden kalma Dârü'l-Vizâre'ye (Vezirlik Sarayı) inmiştir⁹²³. es-Sâlih, bir müddet geçtikten sonra üvey annesi Sittü's-Sevdâ'nın şikayetleri ve otoriter yönetiminden kaynaklanan rahatsızlıkların el-Kâmil'e ulaşması üzerine Mısır nâipliğinden ve

⁹¹⁹ Humphreys, *From Saladin*, 48; Şeşen, *Salâhaddîn*, 253; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 221.

⁹²⁰ Bu yüzden kaynaklarımızda Kahire nâibi yerine Mısır nâibi ifadesi daha sık kullanılmıştır.

⁹²¹ Humphreys, *From Saladin*, 49.

⁹²² Şeşen, *Salâhaddîn*, 253.

⁹²³ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225-226; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

veliahtlıktan azledilmiş, yerine kardeşi II. el-Âdil atanmıştır. es-Sâlih'in taşıdığı meziyetlerin farkında olan el-Kâmil, ondan vaz geçmemiş, 629/1232 yılında çıktığı Şark seferinde beraberinde götürdüğü es-Sâlih'i el-Cezîre nâibi olarak görevlendirmiştir⁹²⁴.

el-Melikü's-Sâlih Mısır ve el-Cezîre nâipliğinden elde ettiği tecrübelerle, iç savaş riskinin yüksek olduğu saltanatı döneminde güçlü bir yönetim sergileyerek muhaliflerine karşı üstünlük elde etmiş, siyasî birliği sağlayarak Eyyûbî devletini dağılmaktan kurtarmıştır.

es-Sâlih, saltanatı döneminde Mısır, Şam ve el-Cezîre'ye tâyin ettiği nâiplerle seleflerinden devr aldığı nâiplik kurumunu devam ettirmiştir. Babası el-Kâmil'in vefatından sonra saltanat tahtına geçen kardeşi II. el-Âdil'in Dimaşk nâibi olarak el-Melikü'l-Cevâd atanmıştı. el-Cevâd, hânedan mensupları arasında siyasî rekabetin yoğun olarak yaşandığı o sırada Dimaşk'ı koruyamayacağını anlamış ve amcasının oğlu es-Sâlih'i Dimaşk'a davet ederek şehri ona teslim etmek istemişti. Saltanata giden yolda Dimaşk'ın önemini iyi bilen es-Sâlih, oğlu el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ı el-Cezîre'nin nâipliğine getirerek Hasankeyf'te ikamet etmesini emretmiş ve 636/1238'de Dimaşk'a hareket etmiştir⁹²⁵. Tûrânşâh babasının vefatına kadar bu görevi sürdürmüş, babasının vefatından sonra da Eyyûbî sultanı olmuştur.

es-Sâlih'in Dimaşk nâipliğini ise sırasıyla Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh, Hüsâmeddîn el-Hezbânî ve Cemâleddîn İbn Matrûh yapmıştır. el-Melikü's-Sâlih, 643/1245 yılında Dimaşk'ı fetheden veziri Müînüddîn'i Dimaşk nâibi olarak görevlendirmiş, onun aynı yıl vefatı üzerine üstâdüddârı Hüsâmeddîn'i görevlendirmiştir. Hüsâmeddîn, 644/1247 tarihine kadar es-Sâlih'in Dimaşk nâipliğini yapmış, 644 yılında es-Sâlih'in Şam seferi üzerine Mısır'a çağrılarak sultanın Mısır nâipliğine getirilmiştir. Ondan boşalan Dimaşk nâipliğine ise Cemâleddîn İbn Matrûh getirilmiştir.⁹²⁶ el-Melikü's-Sâlih böylece en güvendiği iki adamından Hüsâmeddîn'i saltanat merkezine alırken, İbn Matrûh'u devletin ikinci önemli şehri olan Dimaşk'ta görevlendirmiştir. es-Sâlih, Haleplilerin 646/1248 yılında Hims'i kuşatması üzerine

⁹²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 82; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 17, 134; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 187.

⁹²⁵ İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 24; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 390; el-'Arînî, *eş-Şarkü'l-Ednâ fî 'Usûri'l-Vüstâ: el-Eyyûbiyyûn*, 135.

⁹²⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 372; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 213.

Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Dımaşk'a Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un yardımına göndermiş, Cemâleddîn Musa b. Yağmur'u da Mısır nâibi olarak atamıştır⁹²⁷.

2.2.4. Hâkimiyet Telakkisi ve Saltanatın İntikâli

Eyyûbilerde saltanat verâset sistemine dayalıydı. Sultanın hayatta iken kendisinden sonra tahta geçecek kişiyi tayin etme geleneği önceki dönemlerde uygulandığı gibi el-Melikü's-Sâlih zamanında da uygulanmıştır. Babası el-Kâmil, 625/1128'de Mısır'dan Şam'a giderken, el-Melikü's-Sâlih'i veliahdı olarak tayin edip Mısır nâipliğine getirmiştir. O sırada 22 yaşında olan es-Sâlih, babası tarafından veliaht olarak tâyin edildikten sonra kendisi için bir merasim düzenlenmiştir⁹²⁸. Ne var ki veliahd tayini tamamen sultanın inisiyatifinde olduğundan el-Kâmil şikâyetler üzerine, bir yıl geçmeden el-Melikü's-Sâlih'i veliahtlıktan ve Mısır nâipliğinden azl ederek yerine o sırada 10 yaşlarında olan diğer oğlu el-Melikü'l-Âdil Ebûbekir'i veliahdı olarak tâyin etmiş, bu durum sultanın vefatına kadar devam etmiştir. el-Kâmil, es-Sâlih'i ise Mısır'dan uzaklaştırarak el-Cezîre nâipliğine getirmiştir⁹²⁹.

Eyyûbîlerde devlet hânedan üyelerinin ortak malı olarak kabul edildiğinden, sultan sağlığında bir veliahd tâyin etse bile vefatından sonra hânedan mensupları arasındaki taht kavgalarının önü alınamamıştır. Nitekim el-Kâmil'in vefatından sonra Mısır'daki nâibi ve veliahdı el-Melikü'l-Âdil, sultan olarak seçilse bile el-Melikü's-Sâlih kendisinin saltanata daha layık olduğunu düşünerek uzun süreli bir saltanat mücadelesine girişmiştir. es-Sâlih'in tahta geçmesinde devlet yönetiminde etkin olan emirlerin, kardeşi el-Melikü'l-Âdil karşısında el-Melikü's-Sâlih'den yana tavır almaları belirleyici bir rol oynamıştır. es-Sâlih, Eyyûbî ordusunda önemli bir güç unsuru olan Memlûk emirlerin desteğiyle kardeşi el-Âdil'i güvenli bir yerde gözaltına aldıktan sonra kendisi adına bey'at almış ve Eyyûbî devletinin yeni sultanı olmuştur⁹³⁰.

⁹²⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202-203; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

⁹²⁸ Nüveyrî, el-Kâmil'in'in Şâm seferine çıkarken oğlu es-Sâlih'i sultan olarak ilan ettiğini ve saltanat alâmetleri eşliğinde ata bindirdiğini söylemektedir. Buna göre müellif, veliahdlığı yetki ve sorumlulukları bakımından sultanla eş değer görme eğiliminde olmalıdır. el-Melikü's-Sâlih'in hangi saltanat alâmetleri eşliğinde ata bindirildiğinden bahsetmeyen müellif, "el-melikü's-sâlih" lakabının da o gün kendisine verildiğine zikreder. Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

⁹²⁹ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 26-27; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 360.

⁹³⁰ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 247; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 402.

el-Melikü's-Sâlih'in el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh dışındaki diğer çocukları kendisinden önce vefat ettiğinden, vefatından sonra taht kavgaları yaşanmamıştır. Çocukları içinde en çok el-Melikü'l-Müğîs Fetheddîn Ömer'i seven el-Melikü's-Sâlih, akıllı, disiplinli ve cesur olan el-Müğîs'i veliahdı olarak düşünüyordu⁹³¹. Ne var ki el-Müğîs'in, İmâdeddîn İsmail'e esir düşmesi ve Dimaşk kalesinde ölmesi üzerine es-Sâlih'in bu planı akîm kalmıştır.

Tûrânşâh'ın el-Melikü's-Sâlih tarafından veliahd olarak seçilip seçilmediği konusu ise tartışmalıdır. Makrizi, sultanın vefatından sonra oğlu el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın tahta geçmesini vasiyet ettiğini bildirir⁹³². Nüveyrî ise sultanın vefat etmek üzere iken, oğlu Tûrânşâh'a hitaben yazdığı ve diğer kaynaklarımızda yer almayan uzun bir vasiyetnâme'yi kitabına almıştır. Bu mektuba göre el-Melikü's-Sâlih'in kendisinden sonraki saltanat adayı, oğlu Tûrânşâh'tır⁹³³. Fransızcaya da çevirilen⁹³⁴ bu vasiyetnâmenin otantikliği hakkında bazı şüpheler vardır. Öncelikle el-Melikü's-Sâlih'in çağdaşı olan İbn Vâsıl'ın verdiği bilgiler bu vasiyetnâmenin varlığıyla ve vasiyetnâmede yer alan kimi bilgilerle çelişmektedir. İbn Vâsıl, sultanın hastalığı esnasında kendisine çok ihtiyacı olduğu halde Tûrânşâh'ın Mısır'a gelmesine ve veliahdı olmasına izin vermediğini açık bir şekilde belirtmektedir.⁹³⁵ Öte yandan Nüveyrî'nin rivayet ettiği vasiyetnâme'nin genelinde el-Melikü's-Sâlih, Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ve Şeceretüddür'ü ön plana çıkararak oğlunun bu ikiliye mutlaka itaat etmesini ister. Oysa İbn Vâsıl, el-Melikü's-Sâlih'in son zamanlarda Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'e olan güvenini yitirdiğini ve kendisinden sonrası için de birini vasiyet etmediğini belirtir⁹³⁶. Keza, yukarıda zikrettiğimiz üzere el-Melikü's-Sâlih'in kendisine benzerliğinden ve cesaretinden dolayı, oğlu el-Melikü'l-Müğîs Ömer'i halefi olarak yetiştirdiğini, onun ölümüne çok üzüldüğünü, Tûrânşâh'ı ise beğenmediğini belirtir. Hüsâmeddîn el-Hezbânî'in İbn Vâsıl'a söylediğine göre el-Melikü's-Sâlih "Öldüğümde, Tûrânşâh'ı Hasankeyf'ten getirmeyin. Ülke'nin yönetimini de ona emanet etmeyin. Ondan bir hayır gelmeyeceğini biliyorum. Ülke yönetimini akrabalarımın birine de

⁹³¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

⁹³² Makrizî, *es-Sülûk*, I, 441.

⁹³³ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 220-228.

⁹³⁴ Claude Cahen-İbrahim Chabbouh, "Le testament d'al-Malik as-Sâlih Ayyûb" [el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un Vasiyetnâmesi], *BEO*, 29, 1977, 97-114.

⁹³⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 98.

⁹³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

vermeyin. Ülkeyi Abbâsî Halîfesi el-Musta‘sım Billah’a teslim edin. O kendisi adına ülkeyi yönetecek birini seçsin⁹³⁷” demiştir⁹³⁸. el-Melikü’s-Sâlih’in çağdaşı olan ve yakınında bulunan İbn Vâsıl’ın verdiği bu bilgiler, sultanın Tûrânşâh’ı halefî olarak düşünmediğini göstermektedir. Ayrıca vasiyetnâme’nin Emir Fahreddîn’e atfettiği önem ile İbn Vâsıl’ın verdiği bilgilerin çelişmesi, en azından bize ulaştığı şekliyle vasiyetnâmenin otantikliğine şüpheyle yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir.

Ne var ki es-Sâlih’in vefatından sonra Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’un Hasankeyf’te ikâmet eden Tûrânşâh’ı saltanat tahtına davet etmesini dikkâte aldığımızda yeni bir problemle karşılarıyoruz. Acaba Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh Tûrânşâh’ı kendi inisiyatifleriyle mi yoksa es-Sâlih’in vasiyeti üzerine mi dâvet etmişlerdir. Bu soruya net bir cevap vermek oldukça zordur. Akrabalarıyla ilişkilerinde mesafeli olan es-Sâlih’in, atalarının aksine merkeziyetçi bir politika benimsemesi ve yönetimini hânedân mensubu olmayan görevliler eliyle sürdürmeye çalışması Eyyûbî devletin geleneksel politik sistemine uymamaktadır. Fakat es-Sâlih’in Tûrânşâh’ı veliahdı olarak düşünmemesinin nedeni bu anlayıştan ziyade onun Tûrânşâh’a olan kişisel kızgınlığından kaynaklanmalıdır. Zira es-Sâlih, ilkesel bir kararla herhangi bir oğlunu veliahd olarak düşünmeseydi oğlu el-Melikü’l-Müġîs’i kendisinden sonraki veliahd olarak düşünmezdi.

Bütün bu tartışmalardan sonra şunu söyleyebiliriz. Nüveyrî’nin gördüğünü söylediği el-Melikü’s-Sâlih imzalı bu mektubun, Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh tarafından, hattı sultanın hattına çok benzeyen kâtip Süheylî’ye yazdırılması kuvvetle muhtemeldir. Hatırlanacağı üzere sultanın ölüm haberini gizleyen Şeceretüddür, devlet işlerini sultan hayattaymış gibi yürütmeye devam etmiş, bu meyanda el-Melikü’s-Sâlih adına gönderdiği mektupları sultanın hizmetkârlarından biri olan ve hattı sultanın hattına benzeyen Süheylî’nin hattıyla göndermiştir⁹³⁹. Mektubun genelinde Tûrânşâh’tan Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’un hukukuna riayet etmesinin istenilmesi de bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Mektubta Şeceretüddür ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh’un hukukunun ısrarla hatırlatılması ise ikilinin saltanat

⁹³⁷ Öte yandan hânedân üyesi bir melik dururken devletin Abbâsî Halîfesi’ne teslim edilmesi dönemin hâkimiyet telakkisi ile tezat teşkil etmektedir. Şâyet el-Melikü’s-Sâlih bu sözleri söylememişse İbn Vâsıl, Tûrânşâh’ı öldüren Memlûk sultanlarına yakın durmak amacıyla bu sözleri söylemiş olabilir.

⁹³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 99-100.

⁹³⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 102-103; Zehebî, *Târih*, XLVII, 44; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444.

tahtına davet ettikleri Tûrânşâh'ın kendilerine karşı takınacağı olumsuz tavırların önünü almasına yönelik bir önlem olarak düşünülebilir.

Eyyûbî hânedânına mensup hükümdaralar hâkimiyet mücadelesinde rakiplerine karşı üstünlük sağlamak için hânedanın diğer üyeleriyle işbirliği yapmaktan çekinmedikleri gibi, hânedan dışı ittifaklara da girebiliyorlardı. el-Melikü's-Sâlih dönemi hem hânedan içi ittifaklar hem de hânedan dışındaki unsurlarla yapılan işbirliği bağlamında çok sayıda örnek barındırmaktadır. el-Kâmil'in vefatından sonra Dimaşk'ta toplanan emirler, Dimaşk yönetimini el-Melikü'l-Cevâd Yunus'a vermişlerdi. el-Cevâd, o sırada Eyyûbî sultanı olan ve Kahire'de ikamet eden II. el-Âdil'in karşısında Dimaşk'ı koruyamayacağını anlayınca el-Melikü's-Sâlih'i Dimaşk'a davet etmiş, Rakka, Sincar ve Ane karşılığında Dimaşk'ı es-Sâlih'e teslim etmişti⁹⁴⁰. Dimaşk'ın böyle zahmetsiz bir şekilde es-Sâlih'in eline geçmesi, Kahire'yi ele geçirip sultan olması adına önemli bir fırsat teşkil etmiştir. Fakat el-Melikü's-Sâlih Mısır seferi için hazırlıklar yaparken hânedan üyeleri arasında gerçekleşen başka bir ittifakın kurbanı olmuştur. Mısır seferinde kendisine yardım edeceğini söyleyen amcası İmâdeddîn İsmail ve Hıms sahibi el-Mücahid Şîrkûh'un ortaklaşa kurdukları bir komployla Dimaşk'ı İmâdeddîn'e kaptıran es-Sâlih, kendisini bir anda hânedanın diğer güçlü üyelerinde biri olan Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un elinde rehin olarak bulmuştur⁹⁴¹. Daha sonra es-Sâlih, kendisini rehin tutan en-Nâsır'la kardeşi II. el-Adil'e karşı ittifak kurarak, Mısır tahtına oturmuş ve en-Nâsır'ı Mısır'dan uzaklaştırmıştır⁹⁴².

Hânedân mensupları arasında gerçekleşen bu ittifaklar son derece esnek ve konjonktürel olup, koşulların değişmesiyle, yerini başka ittifaklara bırakabiliyordu. Bu ittifakları, aile içi dayanışma örnekleri olarak görmek de mümkündür. Muhtemelen bu yüzden Eyyûbî tarihi üzerine yapılan kimi araştırmalarda Salâhaddîn'in vefatından sonra Eyyûbî devletinin belirli ve sınırlı bir amaçla müşterek politik hedefler için birlikte hareket etme esasına dayalı olan hânedana dayalı bir konfedaratif yapıya büründüğü zikredilmektedir⁹⁴³. Buna göre iktidar gücü, hânedan üyesi bir şahsın

⁹⁴⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 358.

⁹⁴¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 200-201.

⁹⁴² İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 30; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 271-272.

⁹⁴³ "Eyyûbî Konfederasyonu" hakkında bkz. Humphreys, *From Saladin*, 41-87; Stephen Humphreys, "Zangids, Ayyubids and Seljuqs", (Ed. David Luscombe-Jonathan Riley-Smith), *The New Medieval Cambridge History*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, IV, 721-753; Kurt J. Werthmuller,

otoritesi altında ailenin bütün fertleri tarafından kollektif bir şekilde kullanılıyordu. Bu sistemin en önemli avantajı zor zamanlarda hânedana mensup bir üyenin diğer üyelerin yardımına koşmasına izin vermesidir⁹⁴⁴. Ancak belli bazı bölgelerde gücü elinde bulunduran yöneticilerin kimi zaman diğer bölgeleri de iktidarlarına dahil etme tutkusuyla hareket etmesi sistemin zayıf yönünü teşkil ediyordu. Nitekim hânedan arası ittifaklar, her zaman devletin güçlü kalmasına hizmet etmemiş, kimi zamanlarda devlet gücünün zayıflamasına yol açmıştır.

el-Melikü's-Sâlih devrinde hânedan arası ittifakların yanında, rakibine üstünlük sağlamak için hânedana mensup olmayan güçlerle ve bazen de düşman güçlerle de ittifaklar kurulmuştur. el-Melikü's-Sâlih, babasının nâipliği döneminden başlayarak Hârizmlilerle ittifaklar kurmuş, Hârizmlilerin askerî gücünden yararlanarak en güçlü râkibi ve Dimaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'e karşı üstünlük sağladığı gibi, Haçlılar yapılan savaşlarda da önemli başarılar elde etmiştir. Dimaşk sahibi İmâdeddîn İsmail ise yeğeni el-Melikü's-Sâlih'in Kahire'de hâkimiyeti ele geçirip sultan olmasını hazmedememiş, el-Melikü's-Sâlih'e karşı giriştiği ittifak arayışlarında Halep Eyyûbîlerinden umduğu desteği bulamayınca Akka Frenkleriyle ittifak kurmuştur⁹⁴⁵. Ne var ki İmâdeddîn'in el-Melikü's-Sâlih'e karşı Frenklerle ittifak kurması, kamu vicdanını rahatsız etmiş, başta İzzeddîn b. Abdüsselâm olmak üzere dönemin büyük âlimlerinin sert tepkisiyle karşılaşmıştır. İzzeddîn b. Abdüsselâm, Frenkler'e silah satmanın haram olduğuna dâir fetva vermiş, Dimaşk Camii'nde okuduğu hutbede İmâdeddîn'e dua etmeyi kesmiştir⁹⁴⁶. Bu tepkiler, toplumun ve kanaat önderleri olan âlimlerin, müslüman rakibine karşı Frenklerle ittifak kurmayı normal kabul eden İmâdeddîn'in hâkimiyet anlayışını reddetmesi bakımından dikkate değerdir.

2.2.5. Hükümdarlık Alâmetleri

Eyyûbî devletinde tahta geçen sultan, saltanatı temsilen kendisini halktan ve diğer devlet ricâlinden farklı kılan bir takım maddî ve manevî semboller kullanmaktaydı.

Coptic Identity and Ayyubid Politics in Egypt, The American University of Cairo Press, Kahire 2010, 47-48; Eddé, "Ayyubids", 195.

⁹⁴⁴ Eddé, "Ayyubids", 195.

⁹⁴⁵ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 31; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 301-302; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407; Stevenson, *The Crusaders*, 318.

⁹⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407.

Hükümdarların kullandığı manevi sembollerin başında unvan ve lakaplar gelir. Eyyûbî devletinin kurucusu olan Yusuf b. Eyyûb, “Salâhü’-d-Dünyâ ve’-d-Dîn” lakabıyla tanınırken, ondan sonra gelen hânedana mensup hükümdarlar “el-Melik” ünvanını kullanmışlardır. Necmeddîn Eyyûb de bu geleneğe uyarak “el-Melikü’s-Sâlih” lakabını kullanmıştır⁹⁴⁷. Nüveyrî bu lakabın babasının Mısır nâipliğini ve veliahtlığını üstlendiği 625/1128’de kendisine verildiğini belirtir⁹⁴⁸. Öte yandan el-Melikü’s-Sâlih adına basılan bazı sikkelerde⁹⁴⁹ ve Kahire İslam Sanatları Koleksiyonu’nda yer alan gümüş bir kaptaki “el-Melikü’s-Sâlih Necmü’-d-Dünyâ ve’-d-Dîn” ünvanlarının yazılı olduğunu⁹⁵⁰ göz önünde aldığımızda el-Melikü’s-Sâlih’in de Salâhü’-d-Dünyâ gibi Necmü’-d-Dünyâ lakabını kullandığını söyleyebiliriz.

2.2.5.1. Hutbe

Siyasî hâkimiyetinin en önemli sembollerinden biri olan hutbe, Cuma günleri sultanın adının, unvanlarının veya lakaplarının anılarak kendisine dua edilmesi geleneğine dayanıyordu. Kahire’de 10 Eylül 1171’de Abbâsî Halîfesi ei-Müstazî-Biemrillâh adına hutbe okunmasıyla Fâtımî hilâfeti resmen sona ermiştir. Bu tarihten sonra başta Salâhaddîn olmak üzere Eyyûbî sultanları Abbâsî Halîfesinin adından sonra hutbede kendi isimlerini okutmuşlardır⁹⁵¹.

el-Melikü’s-Sâlih adına ilk kez hutbe okunması, 636/1239’da kardeşi el-Âdil’in saltanatı dönemine denk gelmektedir. el-Kâmil’in vefatından sonra, Dimaşk hükümdarı olan el-Melikü’l-Cevâd, Eyyûbî sultanı II. el-Âdil karşısında Dimaşk’ı koruyamayacağını anlayınca el-Melikü’s-Sâlih’i Dimaşk’a davet etmişti. Önceleri el-Âdil adına hutbe okutup para bastıran el-Cevâd, es-Sâlih’in Dimaşk’a yaklaşması üzerine el-Adil adına hutbe okutmayı keserek el-Melikü’s-Sâlih adına hutbe okutmaya başlamıştır. Keza sikkelerin üstünden el-Adil ismini kaldırarak yerine el-Melikü’s-Sâlih’in ismini yazdırmıştır⁹⁵². el-Melikü’s-Sâlih adına Dimaşk’ta hutbe okunduğu sırada Dimaşk hatibi, şehrin tanınmış alim ve ediplerinden olan Kemâleddîn b. Talha

⁹⁴⁷ el-Bâşâ, *el-Elkâbü’l-İslâmiyye*, 379-380, 499-500.

⁹⁴⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

⁹⁴⁹ Bkz. Ek-1

⁹⁵⁰ Wafiyyah Izzi, "An Ayyubid Basin of al-Salih Najm al-Din", *Studies in Islamic Art and Architecture in Honor of Professor K.A.C. Creswell*, Center for Arabic Studies, Kahire 1965, 255.

⁹⁵¹ Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 200.

⁹⁵² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 202; İbn Aybek, *Kenzü’-d-Dürer*, VII, 333.

idi⁹⁵³. Eyyûbî devletinin resmi sultanı Kahire'deki saltanat sarayında oturan el-Âdil iken Dimaşk'ta el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okunup para bastırılması şu açıdan önemlidir: el-Cevâd, el-Âdil adına hutbe okuttuğunda Abbâsî Halîfesinden sonra el-Âdil'in ismi, ondan sonra el-Cevâd'ın ismi zikrediliyordu. Böylece el-Cevâd tâbi olduğu sultan olarak el-Adil'in otoritesini kabul ediyordu. el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okutulduğunda ise Halîfeden sonra direk es-Sâlih'in ismi zikredilmiş, el-Adil'in ismi zikredilmemiştir. Bu uygulama, el-Melikü's-Sâlih'in kardeşi el-Âdil'in hükümranlığını kabul etmediği anlamına gelmesi hasebiyle önemlidir. Diğer önemli bir husus da şudur: Adına Dimaşk'ta hutbe okunduktan sonra bazı kaynaklarımız el-Melikü's-Sâlih'ten "Dimaşk Sultanı" olarak bahsetmektedirler⁹⁵⁴. es-Sâlih'in Dimaşk sultanı olarak adlandırılması, onun statüsünü göstermesi açısından önemli olduğu gibi Kahire karşısında Dimaşk'ın statüsünü göstermesi bakımından da önemlidir.

Dimaşk'ta el-Melikü's-Sâlih'in isminin hutbede okutulması çok uzun sürmemiş, İmâdeddîn İsmail'in 27 Safer 637/28 Eylül 1239 tarihinde Dimaşk'ı ele geçirmesi üzerine yeniden II. el-Âdil adına hutbe okunmaya başlamıştır⁹⁵⁵. Bu esnada en-Nâsır Dâvûd'un elinde rehin olarak tutulan es-Sâlih 7 aylık bir esaretten sonra en-Nâsır'la anlaşarak serbest kalmıştı. en-Nâsır 637/1240 Ramazanı'nın sonlarına doğru Nâblus'ta el-Adil adına hutbe okumayı bırakıp el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okutmuş ve onu Eyyûbî Devleti'nin yeni sultanı olarak tanımış ve saltanatını ilan etmişti⁹⁵⁶. Böylece el-Melikü's-Sâlih adına ikinci kez hutbe okunmuş oluyordu.

el-Melikü's-Sâlih tahta geçmek üzere Kahire'ye varmadan önce yeni Eyyûbî sultanı olarak adına hutbe okunmuşur⁹⁵⁷. Kahire'de saltanat tahtına oturduktan sonra da Dimaşk sahibi İmâdeddîn, onun otoritesini tanımayı uzun süre reddetmiş, nihayet iki taraf arasında 641/1243 yılında yapılan antlaşma gereği el-Melikü's-Sâlih'in Eyyûbî Devleti'nin tamamında, özellikle Dimaşk, Hıms ve Haleb'te "sâhibü'l-hutbe ve'l-sikke" olarak tanınması kararlaştırıldı. Anlaşmaya varıldıktan hemen sonra el-Melikü's-Sâlih, Mısır'ın ünlü hatiplerinden Asîlüddîn el-İs'irdî'yi Dimaşk ve Hıms'a gönderdi. Asîlüddîn'in görevi Dimaşk ve Hıms'ta es-Sâlih adına hutbe okumak ve onun Eyyûbî

⁹⁵³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 195.

⁹⁵⁴ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 226.

⁹⁵⁵ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 36.

⁹⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 258-259.

⁹⁵⁷ Makrîzî, *el-Hutat*, III, 120.

İmparatorluğu'nun sultanı olduğunu ilan etmekte⁹⁵⁸. el-Melikü's-Sâlih'in ilk iş olarak kendisine muhalefet eden merkezlerde adına hutbe okutması, sembolik değeri yüksek bir uygulamaydı. es-Sâlih, bu resmî düzenlemeyle hem kendisini sultan olarak tanımamakta direnen Dımaşk ve Hıms'ın direncini kırmayı hem de sahibi olduğu saltanat makamına dikkatleri çekmeyi amaçlamıştı. Ne var ki bu antlaşma kısa bir süre sonra geçerliliğini yitirmiş ve İmâdeddîn İsmail yeniden es-Sâlih'in ismini hutbeden kaldırmıştır.

el-Melikü's-Sâlih'in otoritesinin Dımaşk'ta tanınması veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh'un 8 Cemâziyelevvel 643/1 Ekim 1245'te Dımaşk'ı alması ve İmâdeddîn'in Dımaşk'ı terk etmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Müînüddîn'in şehre girdikten sonra yaptığı ilk iş, Dımaşk Camiinde el-Melikü's-Sâlih adına hutbe okutmak olmuştur⁹⁵⁹.

Kaynaklarda el-Melikü's-Sâlih'in hutbede hangi sıfatlarla anıldığına dâir bir bilgiye rastlamadık. Fakat eşi Şeceretüddür'ün saltanatı döneminde Mısır ve Kahire'de okunan hutbelerde Şeceretüddür “meliketü müslimîn, vâlidetü'l-meliki'l-halîl, 'ismetü'd-dünya ve'd-dîn, sâhibetü'l-meliki's-sâlih” gibi sıfatlarla anılmıştır⁹⁶⁰.

2.2.5.2. Sikke

Tarihi bir malzeme olarak son derece önem taşıyan sikkeler, aynı zamanda insan topluluklarının devletleşme sürecine girdiğinin de belirleyici bir işarettir. Çünkü para bastırmak hem geçmişte hem de günümüzde önemli bir hâkimiyet sembolü olarak kabul edilmiştir. Kurulan bir devletin siyasi statüsü, ekonomik durumu, hâkimiyet sahası, hâkimiyet süresi, diğer devletlerle olan etkileşimi, teknik olanakları ve hattâ sanat ve estetik anlayışı ve düzeyi gibi pek çok unsur, sikkelerden elde edilen değerli veriler arasında yer alır⁹⁶¹.

Tahta çıkan sultanın adının, unvan ve lakaplarının bulunduğu paralar bastırması önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Eyyûbî devletinde de hutbe ile beraber en önemli

⁹⁵⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 377-378; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 328; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 307.

⁹⁵⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202-203; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423-423.

⁹⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 459; Lane-Poole, “The Coinage of Egypt”, XIX.

⁹⁶¹ Schultz, “Ayyubid and Mamluk Coins”, 175.

hükümdarlık alâmetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak Eyyûbî sikkeleri basıldıkları yerlere göre farklı stiller arz etmektedir. Sultan Salâhaddîn tarafından Mısır'da basılan ilk dönem Eyyûbî sikkeleri, selefleri Fatımî sikkelerinde olduğu gibi merkezde başlayan ve içi içe geçmiş halkalar şeklinde basılmışsa da⁹⁶² sonraki dönemlerdeki sikkeler daha geleneksel bir tarzda basılmıştır⁹⁶³.

Sultan Salâhaddîn bağımsızlığını ilan ettiğinde Mısır altın kıtlığı çekiyordu. Dâhilî kaynaklar tükenmiş, Mısır ekonomisi için can simidi olan ihracat gelirleri azalmıştı. Üstelik Salâhaddîn mevcut kaynakların önemli bir miktarını da Müslümanlar arasında siyasî birliği sağlamada ve Haçlılarla mücadele etmede kullanmıştı. Bu yüzden dinar (altın para) yerine dirhem (gümüş sikke) basımı daha yaygındı. el-Melikü's-Sâlih dönemi de dâhil son dönem Eyyûbîlerinde ise altın ticari bir meta olarak değerlendirildiğinden sikke basımında gümüş giderek standart bir hammadde haline gelmişti⁹⁶⁴.

Eyyûbî devletinde sağlam bir para politikasının belirlenmesine yönelik ilk para reformu 583/1187 yılında Sultan Salâhaddîn tarafından gerçekleştirilmiştir. Salâhaddîn, halkın zarara uğradığı ihtilaflı paraları tedavülden çekerek, bakır oranı yüksek gümüş oranı düşük olan kara dirhemlerin (ed-derâhimü's-sûd) kullanılmasını yasakladı. Bunların yerine % 50 gümüş, % 50 bakırdan müteşekkil Nâsırî dirhemler tedâvüle sokuldu. Salâhaddîn yaptığı bu reformla hem standart bir para birimi oluşturmayı hem de Fâtımîler döneminden kalan ve ticarî ilişkilerde kargaşaya neden olan paraların kaldırılmasını hedeflemiştir. Bu şekilde basılan yeni Nâsırî dirhemler el-Melikü'l-Kâmil dönemine kadar tedâvülde kalmaya devam etmiştir⁹⁶⁵.

el-Kâmil, 622/1225 yılında yeni bir para reformu yaparak o zamana kadar kullanılan bütün gümüş paraları tedavülden çekerek yerine “müstedîre” olarak adlandırılan Kâmilî sikkeleri bastı. Bu yeni sikkeler üçte iki oranında gümüş, geriye kalan üçte bir oranında bakır içeriyordu⁹⁶⁶. el-Kâmil tarafından belli bir standarda kavuşturulan ve gümüş oranı arttırılan bu sikkeler el-Melikü's-Sâlih dönemi de dâhil

⁹⁶² Bkz. Ek-1

⁹⁶³ Watson, *A Brief Introduction to Egyptian Coins*, 28.

⁹⁶⁴ Watson, *A Brief Introduction to Egyptian Coins*, 29.

⁹⁶⁵ Balog, “History of the Dirhem in Egypt”, 123; Şeşen, *Salâhaddîn*, 365-366.

⁹⁶⁶ Mansûr b. Ba'ra, *Keşfü'l-Esrâri'l-İlmiyye bi-Dâri'd-Darbi'l-Misriyye*, Thk. Abdurrahman Fehmi, Dârü't-Tahrîr li't-Tab' ve'n-Neşr, Kahire 1966, 40.

Eyyûbî devletinin sonuna kadar Mısır ve Şâm'da tedâvülde kaldı. Bu sikkeler Eyyûbîlerden sonra Memlûkler tarafından da kullanılmıştır⁹⁶⁷.

el-Kâmil döneminden itibâren sikkeler üzerinde yazılan yazı stilinde de değişiklik olmuştur. el-Kâmil dönemine kadar Abbâsîlerden tevârûs eden, sikkeler üzerinde genellikle dikey çizgiler ve açılarının yoğun olarak görüldüğü kûfî hattında yazılar yazılırken el-Kâmil döneminden itibaren yazımı yumuşak, köşeleri yuvarlak ve daha sade olan nesih hattı⁹⁶⁸ tercih edilmiştir⁹⁶⁹.

el-Melikü's-Sâlih döneminde, gümüş ve bakır oranı el-Kâmil tarafından standart hâle getirilen dirhemler kullanılmıştır. es-Sâlih adına basılan ilk para 636-637/1239-1240 tarihleri arasındaki Dımaşk hâkimiyeti dönemine denk gelmektedir. Dımaşk sâhibi el-Cevâd Dımaşk hâkimiyetinden ferağat edip Dımaşk'ı el-Melikü's-Sâlih'e teslim edince sikkelerin üzerindeki Eyyûbî sultanı II. el-Âdil'e ait isim ve lakaplar kaldırılarak yerine el-Melikü's-Sâlih adının yazılı olduğu sikkeler bastırılmıştır⁹⁷⁰. Dımaşk'ta basılan bu ilk sikkelerin bir yüzünde el-Melikü's-Sâlih Necmü'd-dünya ve'dîn⁹⁷¹ Eyyûb b. Muhammed yazılırken diğer yüzünde dönemin Abbâsî Halîfesi Ebû Ca'fer el-Müstansir Billâh b. ez-Zâhir'in ismi yazılmaktaydı⁹⁷². Bu sikkeler basıldığı sırada saltanat merkezi Kahire'de ikâmet eden Eyyûbî sultanı, II. el-Melikü'l-Âdil idi. Sikkelerden okunduğu kadarıyla es-Sâlih kardeşi el-Âdil'in saltanatını tanımamış, sikkede sadece kendi adını yazarak müstakil bir sultan olma iddiasını taşımıştır.

el-Melikü's-Sâlih 637/1240'da Kahire'de saltanatını ilan ettikten sonra da adına dinar ve dirhem bastırmıştır. 637 tarihinde Kahire'de basılan bu dinarlardan birinin bir yüzünde Muhammed el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb b. el-Melikü'l-Kâmil yazarken diğer yüzünde Abbâsî Halîfesi el-Mansûr Ebû Ca'fer el-Mustansir Billâh'ın adı yazılmaktadır⁹⁷³.

⁹⁶⁷ Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme*, 62; Balog, "History of the Dirhem", 123.

⁹⁶⁸ Bkz Ek-1

⁹⁶⁹ Lane-Poole, "The Coinage of Egypt", XIV; Watson, *A Brief Introduction to Egyptian Coins*, 29.

⁹⁷⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 202; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 333.

⁹⁷¹ Sikke'nin üzerindeki Necmü'd-Dünya yazısı açık bir şekilde okunmaktadır. Necmü'd-dünya'nın hemen akabinde yer alan ve'd.. kısmı tam okunmamakla beraber daha önceki Eyyûbî sultanlarının aldıkları lakaplardan yola çıkarak bu kısmın ve'd-dîn olduğu tahmin edilebilir. (Bkz. Ek-1)

⁹⁷² Bkz. Ek-1

⁹⁷³ Lane-Poole, "The Coinage of Egypt", 115.

el-Melikü's-Sâlih adına basılan paralarda iki Abbâsî Halîfesinin ismi yazılmıştır. es-Sâlih'in 636 yılındaki ilk Dımaşk hâkimiyetinden 640/1242 yılına kadar basılan sikkelerde Ebû Ca'fer el-Müstansir Billâh b. ez-Zâhir'in ismi, 1242 yılından vefatına kadar basılan paralarda ise son Abbâsî Halîfesi al-Musta'sım-Billah Ebu Ahmed Abdullâh bin al-Mustansir Billâh'ın ismi⁹⁷⁴ yazılmıştır⁹⁷⁵.

Haçlı seferleri boyunca Frenkler, ticari ilişkilerinde kullanmak ve ihtiyaçlarını temin etmek üzere müslümanların kullandığı paraları taklîd ederek para basmışlardır. Bu meyanda Mısır ve Şam'da Eyyûbîlere ait paralar da Haçlılar tarafında taklîd edilmiştir. Özellikle Haleb ve Dımaşk'ta basılan paraları taklîd eden Haçlılar el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk hâkimiyeti döneminde basılan paraları da taklîd etmişlerdir. Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail'le yaptıkları anlaşmayla Dımaşk'a serbestçe girip ticaret yapma hakkı elde eden Haçlılar, İmâdeddîn adına basılan paraları taklîd etmişler, el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı almasından sonra da İmâdeddîn adına para basmaya devam etmişlerdir. Nitekim Haçlıların ürettiği 644/1246 tarihli bu imitasyon sikkelerin birinde dönemin Dımaşk sultanı el-Melikü's-Sâlih'in yerine daha önceki Dımaşk sâhibi İmâdeddîn'in ismi yazılmaktadır. Keza bu sikkenin diğer yüzünde de dönemin Abbâsî Halîfesi al-Musta'sım-Billah'ın yerine bu tarihten dört yıl önce vefat eden el-Müstansir Billâh'ın ismi ve lakapları yazılmaktadır⁹⁷⁶.

Haçlıların bastığı imitasyon sikkelerin bir kısmı İslâmî paraları aynen taklîd etmişse de diğer bir kısmında sikkelerin üzerindeki kelime-i tevhi'd kaldırılarak yerine İsevîliğe ait işaret ve yazılar yazılmıştır. Mutaassıp bir Hristiyan olan IX. Louis, Yedinci Haçlı Seferi esnasında sikkeler üzerindeki İslâmî sembollerin kaldırılıp bunların yerine Hristiyanlığa ait sembol ve işaretlerin kullanılmasını emretmiş, bu sefer sırasındaki paraların büyük bir kısmı bu şekilde basılmıştır⁹⁷⁷.

⁹⁷⁴Bkz. Ek-1

⁹⁷⁵Lane Poole, "The Coinage of Egypt", 115.

⁹⁷⁶Abdurrahman Fehmî Muhammed, "en-Nükûdu's-Salîbiyye tahte Te'sîri'n-Nükûdi'l-İslâmiyye fî Şarki'l-Arab", [Şarkî'l-Arab'da İslâmî Paraların Etkisinde Gelişen Haçlı Paraları], Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts., 287.

⁹⁷⁷Muhammed, "en-Nükûdu's-Salîbiyye, 287-288.

2.2.5.3. Tevkî‘/‘Alâmet

Sözlükte “düşmek” anlamındaki vak‘ (vukû‘) kökünden türeyen tevkî‘ “(yağmur) toprağa düşmek, tesir ve icra etmek” mânasına gelir. Terim olarak “menşur, pervâne, ferman, berat, tuğra ve mühür” anlamında kullanılır.⁹⁷⁸ İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür anlamında bir resmî yazışma terimi olarak kullanılan tevkî‘, Eyyûbiler döneminde daha çok tuğra⁹⁷⁹ yerine kullanılsa da sultanın kararının yazılı olduğu belge anlamında da kullanılmıştır. Devletin resmî yazışmalarının yürütüldüğü Dîvân-ı İnşâ’dan çıkan her türlü tevkî‘, ferman, berat ve menşur ile sultana ait mektuplar, sultanın isim ve lakaplarının bulunduğu alâmeti (‘alâmetü’s-sultân) haizdirler.⁹⁸⁰

Kaynaklarımızda çeşitli vesilelerle Abbâsî Halîfesinin Eyyûbî sultanlarına gönderdiği tevkî‘lerden bahsedilir. İbn Aybek’in rivâyetine göre Sultan Salâhaddîn, 581/1186 yılında Musullularla sulh temin ettikten ve adına hutbe okuttuktan sonra, Abbâsî Halîfesi en-Nâsır li-Dînillâh tarafından kendisine çok sayıda değerli hil‘atle birlikte Mardîn ve Hasankeyf’in tevkî‘i de gönderilmiştir⁹⁸¹. Burada tevkî‘ Abbâsî Halîfesinin Salâhaddîn’in Mardîn ve Hasankeyf üzerindeki hâkimiyetini onadığı anlamına gelen imzası veya mührü manasında kullanılmış olabileceği gibi taklîd anlamında da kullanmış olabilir. Abbâsî Halîfelerinin kendilerine tabi hükümdarların hâkimiyetlerini onayladıklarına dâir gönderdikleri resmi belgeler kaynaklarımızda daha çok “taklîd”⁹⁸² veya “menşur” kavramlarıyla ifade edilmektedir. Nitekim son Abbâsî Halîfesi el-Musta‘ım Billâh el-Melikü’s-Sâlih’in Mısır, Şam ve el-Cezîre üzerindeki

⁹⁷⁸ Erdoğan Merçil, “Tevkî‘”, *DİA*, XLI, 35.

⁹⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı tevkî‘nin hükümdarın tuğrası olmayıp irade ve muvafakiyeti anlamına geldiğini ve hükümdarın imzaya muadil alâmeti olduğunu belirtir. Uzunçarşılı’ya göre tevkî‘, genel anlamda sultanın karar ve iradesi, husûsî surette ise onayıdır. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 26. Buna mukabil Kaşgarlı Mahmut, tevkî‘nin sultanın mührü, damgası ve tuğrası anlamına geldiğini belirtir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü’l-Lügâti’t-Türk*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1333, I, 385.

⁹⁸⁰ Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 206.

⁹⁸¹ İbn Aybek, *Kenzü’l-Dürrer*, VII, 80.

⁹⁸² Abbâsî hilâfetinin hüküm sürdüğü dönemlerde siyasal gücü ellerinde bulunduran hükümdarlar tebaaları nezdinde otoritelerine resmîyet/meşruiyet kazandırmak amacıyla halîfelerden onay almak ihtiyacını duyuyorlardı. İşte hükümdarın egemenliğinin halîfe tarafından onaylandığını gösteren resmî belgeye taklîd denilmektedir. Taklîd bir anlamda hükümdârın harp ya da türlü vesîlerle ele geçirdiği toprakların tapu senedi mesâbesindeydi. Bkz. Aydın Usta, “Taklîd”, *DİA*, XXXIX, 465; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü Dâri’l-Hilâfe*, Thk. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1406/1986, 100-103; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 214.

hâkimiyetini tanıdığına dair taklîd göndermiştir⁹⁸³. Bu durumda taklîd/menşur Halîfenin müvâfakat belgesi, tevki‘ ise bu belgenin üzerinde yer alan imzası veya ‘alâmetidir.

el-Melikü’s-Sâlih’in tevki‘lerde kullandığı saltanat ‘alâmeti “Eyyûb bin Muhammed bin Ebî Bekr bin Eyyûb” idi. es-Sâlih’in İbn Vâsıl’ı, 10 Receb 644/21 kasım 1246’da Kahire’deki el-Akmer camisine müderris olarak atadığı tevki‘in üstüne, sultanın alâmeti olan “Eyyûb b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb” konulmuştur. İbn Vâsıl, bu alâmetin tevki‘lerdeki ve saltanat nâibleri Hüsâmeddîn ile İbn Matrûh’a gönderilen mektupların üzerindeki alâmetle aynı olduğunu belirtir⁹⁸⁴. Keza el-Melikü’s-Sâlih’in vefatından sonra eşi Şeceretüddürr o sırada Haçlılarla savaşıyan ordunun maneviyatının bozulmasını önlemek için sultanın ölümünü gizlemiş, sultan yaşıyormuş gibi, her türlü resmî evrakta sultanın ‘alâmetini kullanmaya devam etmiştir. Sultanın vefatından sonra Mısır nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî’ye gönderdiği mektupta el-Melikü’s-Sâlih’in meşhur ‘alâmeti olan “Eyyûb bin Muhammed bin Ebî Bekr bin Eyyûb” ‘alâmetini kullanmıştır⁹⁸⁵. Daha sonra saltanat tahtına oturan Şeceretüddürr, yaklaşık üç ay süren saltanatı zarfında kendi tevki‘inde oğlu Halîl’e nisbetle “Ümmü Halîl” alâmetini kullanmıştır⁹⁸⁶.

2.2.5.4. Taht, Tâc ve Sarık

Eyyûbî sultanları selefleri Fâtımî halîfelerine nisbeten daha mütevazî ve sade bir hayat yaşamış, başta Sultan Salâhaddîn olmak üzere gösterişli merasimlerden uzak durmuşlardır. Kaldı ki gerek devletin kurucusu Salâhaddîn, gerekse devletin son büyük sultanı el-Melikü’s-Sâlih, vakitlerinin büyük bir kısmını siyasî birliği sağlamaya ve Haçlılarla mücadeleye ayırmış, ihtişamlı bir saltanat hayatı yaşamaya pek vakit bulamamışlardır.

⁹⁸³ İbn Vâsıl’ın taklîd olarak zikrettiği saltanat alâmeti, Sıbt İbnü’l-Cevzî’de menşûr olarak geçmektedir. (İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 202; Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 389.) Buradan hareketle menşûr ve taklîdin aynı anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Nitekim İslâm Ansiklopedisi’nde menşûr maddesini yazan Abdülkerim Özaydın, Eyyûbîler’de taklit, menşur ve sicil kelimelerinin birbirinin yerine kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Menşûr”, *DİA*, XXIX, 148.

⁹⁸⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 90, 102.

⁹⁸⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 102; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444; Zehebî, *Târih*, XLVII, 44; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 219.

⁹⁸⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 132-133.

el-Melikü's-Sâlih Kahire'de saltanatını ilan ederken bir saltanat alayı veya görkemli bir merasim düzenlememiştir. Hâkimiyeti, kardeşi el-Adil'i devirerek ele geçirmesi, saltanatını ilan ettiği sırada hazineye para bulunmaması, isrâfı ve şatâfatı sevmemesi ve Mısır'da hâkimiyetini tam olarak tesis edememesi gibi sebepler es-Sâlih'in Kahire'de görkemli bir tören yapmasına engel teşkil etmiştir.

Salâhaddîn döneminde hükümdarlık alâmetleri arasında açıkça tacdan bahsedilmez⁹⁸⁷, fakat Meyyâfarikîn'de (Silvan) Salâhaddîn adına basılan bir sikkede Salâhaddîn'i bir tahtın üzerinde bağdaş kurarak oturmuş, başında tâc ve sol elinde küreye benzer bir cisim tutarken görüyoruz⁹⁸⁸. Bu sikkeden de anlaşıldığı kadarıyla taht ve tac sembolik de olsa Eyyûbîlerde bir hükümdarlık alâmeti olarak telakki edilmiştir. Ebû Şâme, İbn Ebû Tayy'dan naklen 576/1187 yılında Abbâsî Halîfesi en-Nâsır li-Dînillâh'ın Sultan Salâhaddîn'e gönderdiği hil'atlar arasında taht ve altınla süslenmiş siyah bir sarık (bakyâr) olduğunu zikreder⁹⁸⁹. Fakat Halîfenin gönderdiği hil'atlerin takdimi esnasında orada bulunan 'Îmâdeddîn el-İsfahânî, takdim edilen hediyeler arasında tahttan bahsetmez⁹⁹⁰.

Kaynaklarda el-Melikü's-Sâlih'in hükümdarlık alâmetlerinden tahtı kullandığına dâir bir bilgiye rastlamadık. Fakat Kahire'de saltanatını ilan ettikten sonra Kal'atül-cebel'deki saraya yerleştiğini ve elçileri kabul ettiğini biliyoruz⁹⁹¹. el-Melikü's-Sâlih'in saltanat ve yönetim merkezi olarak seçtiği sarayda elçi kabûlleri ve resmî merasimlerde serîrû'l-mülk denilen özel bir koltukta oturmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Makrîzî, es-Sâlih'in 23 Şevval 637/17 Mayıs 1240 Cuma günü Kahire'ye girip saltanat tahtına (serîrû'l-mülk) oturduğunu söyler fakat bu tahtın vasıflarından bahsetmez⁹⁹². Burada serîrû'l-mülk idareyi ele geçirmek veya sultan olmak anlamında kullanılsa bile kadîm bir gelenek olarak sultanın tahta oturmasını sembolize etmesinden dolayı önemlidir.

el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyet sembolü olarak tac giydiğine dâir bir bilgiyle karşılaşmadık. Fakat Abbâsî Halîfesi el-Musta'sım Billâh'ın 1245'te el-Melikü's-

⁹⁸⁷ Şeşen, *Salâhaddîn*, 237.

⁹⁸⁸ Bkz. Ek-1.

⁹⁸⁹ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve 's-Salâhiyye*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, III, 45.

⁹⁹⁰ Bundârî, *Sena'l-Berk*, 225.

⁹⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225-226;

⁹⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403; Makrîzî, *el-Hutat*, III, 120.

Sâlih'e gönderdiği hil'atler arasında siyah bir sarık bulunmaktaydı⁹⁹³. el-Melikü's-Sâlih diğer hil'atlerle birlikte bu siyah sarığı da giyerek alay yapmıştır. Bu bağlamda es-Sâlih'in de önceki Eyyûbî sultanları gibi, Abbâsî halifeleri tarafından gönderilen siyah sarığı bir hâkimiyet sembolü olarak taktığını söyleyebiliriz.

2.2.5.5. Bayrak ve Sancak

Eyyûbîlerde devletin bağımsızlığını sembolize eden bayrak sarı renkte olup, üzerinde kartal ('ukâb) arması bulunmaktaydı⁹⁹⁴. Eyyûbîlerin bayrağın zemininde sarı rengi tercih etmesi dikkat çekicidir. Eyyûbîler sarı rengi tercih ederek, Abbâsî Devletinin siyah renkli ve Fâtımî Devletinin beyaz renli bayraklarından farklı bir tercihte bulunmuşlardır⁹⁹⁵. Eyyûbîlerin bu bayrağı Zengîlerden aldığı tahmin edilmektedir. Eyyûbîlerden sonra Memlûkler de sarı bayrak kullanmışlardır⁹⁹⁶.

Eyyûbî sultanları için önemli hâkimiyet alâmetlerinden biri de sancaktır. el-Melikü's-Sâlih'in kullandığı sancakla ilgili malumat sahibi değiliz fakat kaynaklarımızda çeşitli vesilerle Eyyûbî sultanlarının kullandığı sancaklardan (el-sanâciku's-sultâniyye) bahsedilmektedir.

591/1195 yılında el-Melikü'l-Efdal Dımaşk'a geldiğinde arkadaşlarının da tavsiyesi üzerine, amcası el-Melikü'l-Âdil'e azami derecede saygı göstermiş, onun için düzenlenen merasimde el-Efdal arkasında olduğu halde el-Âdil saltanat sancağıyla⁹⁹⁷ birlikte alay yapmıştır⁹⁹⁸.

624/1127 yılında el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın vefatı üzerine Dımaşk hâkimiyeti oğlu en-Nâsır Dâvûd'un eline geçmişti. Bu esnada Kahire'de bulunan Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil, yeğeni en-Nâsır Dâvûd'un Dımaşk hâkimiyetini resmen tanıdığını

⁹⁹³ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 389; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 352.

⁹⁹⁴ İmâdeddîn el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, Thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamîd Şûman, Amman 1987, III, 29; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 301; Şeşen, *Salâhaddîn*, 233; s. 97.

⁹⁹⁵ Jane Hathaway, *Myth, Memory and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, SUNY Press, Albany 2003, 95-111.

⁹⁹⁶ Kalkaşandî Memlûk sultanlarının kullandığı birkaç farklı bayrak olduğunu, bunların en büyüğünün, altınla işlenmiş, sarı ipekten mâmul ve üzerinde sultanın lakaplarının ve isminin yazılı olduğu el-'İsâbe adlı bayrak olduğunu zikreder. Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 8.

⁹⁹⁷ Kalkaşandî, Hama sahibi Ebû'l-Fidâ'dan naklen, Sancağı başının üzerinde taşıyan ilk hükümdârın, babasından sonra Musul hâkimiyetini üstlenen Seyfeddîn Gâzî b. İmâdeddîn Zengî olduğunu, bu adeti onun ihdas ettiğini, ondan sonra gelen hükümdarların da bu adeti benimsediklerini söyler. Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 7-8.

⁹⁹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, III, 44.

ve hâkimiyetini onayladığını göstermek için en-Nâsır Dâvûd'a elçileri aracılığıyla hil'at ve saltanat sancağı göndermiştir. en-Nâsır, amcasının gönderdiği hil'atleri giyerek saltanat sancağıyla birlikte alay yapmıştır⁹⁹⁹.

Sancak eşliğinde saltanat alayı düzenleme geleneği Memlûkler döneminde de devam etmiştir. İlk Memlûk sultanı İzzeddîn Aybek, el-Melikü'l-Eşref Musa'yı 652/1254'te tahttan indirdikten sonra saltanat sancağı eşliğinde Kahire sokaklarında alay düzenleyerek saltanatını ilan etmiştir¹⁰⁰⁰.

2.2.5.6. Hil'at

Sözlükte “elbisesini çıkarmak, üzerinden çıkardığı elbiseyi başkasına vermek” anlamına gelen ve “hal” kökünden türeyen “hil'at”, terim olarak “halîfeler ve hükümdarlar tarafından taltif etmek ve şereflendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen değerli elbiseyi” ifade eder. Dârüttırâzlarda¹⁰⁰¹ sanatkârâne sırma işlemlerle, özellikle şerit halinde kenar yazılarıyla süslenmiş olan ve hükümdarın isim veya alâmetini (şiar) taşıyan kaftanlar hükümdar tarafından onurlandırmak amacıyla birine hediye edildiğinde hil'at adını alırdı. Hil'atin çoğul şekli olan hila' ile teşrîf (çoğulu teşârîf, teşrîfât) kelimeleri ise taltif edilenin mahiyet ve önemine göre başlık, kemer, hamail, kılıç, at, davul, bayrak ve para gibi birtakım hediyeleri de içine alırdı¹⁰⁰².

Hâkimiyet alâmetlerinin mühim unsurlarından biri olan hil'at, kadîm bir gelenek olarak doğrudan doğruya hâkimiyet hukukundan sayılmıştır. Daha önce Emevî, Abbâsî, Tahîrî, Saffârî, Sâmânî, Gaznelî, Selçuklu ve Fatîmî devletlerinde görülen bu gelenek Eyyûbîler döneminde de önemli bir hâkimiyet sembolü olarak telakki edilmiştir¹⁰⁰³.

⁹⁹⁹ İbn Nazîf, *et-Târih*, 157; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 224.

¹⁰⁰⁰ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 11; Hirschler, “Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period”, 40.

¹⁰⁰¹ Halife, hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını, lakaplarını taşıyan sırma işleme ve yazılarla süslenmiş elbiselerin üretildiği imâlathânelere dârüttırâz denilmekteydi. Bkz. Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *DİA*, XLI, 112; N. A. Stillman, “Khil'a”, *EI*, V, 6-7.

¹⁰⁰² Mehmet Şeker, “Hil'at”, *DİA*, XVIII, 22; İhsan Arslan, “İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 51, (Bahar 2012), 84.

¹⁰⁰³ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, 165.

Eyyûbîler döneminde hil'atın verilmesi birbirinden farklı hiyerarşik düzlemlerde gerçekleşmiştir. Abbâsî Halîfelerinin Eyyûbî sultanlarının hâkimiyetlerini onayladıklarına dâir gönderdikleri eşyalar arasında yer alan hil'atler sembolik değeri en yüksek olanı idi ve bunlara “el-hila‘u’s-saltana” denilmekteydi¹⁰⁰⁴. el-Melikü’s-Sâlih, 8 Cemâziyelevvel/1 Ekim 1245 yılında Dımaşk’ı fethedip siyasî birliği sağladıktan sonra hâkimiyetinin Abbâsî halîfesi tarafından tanınmasını ve onaylanmasını meşrûiyetinin vazgeçilmez bir unsuru olarak telakki etmiştir. Bu amaçla Kadı İzzeddîn b. Abdülazîz’i Bağdat’taki Dîvânü’l-‘azîz’e¹⁰⁰⁵ göndererek Abbâsî halîfesinden Mısır, Şâm ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetini onayladığına dâir taklîdini ve “teşrîfü’l-imâmî”yi¹⁰⁰⁶ istemişti¹⁰⁰⁷. Bunun üzerine son Abbâsî Halîfesi el-Musta‘ım Billâh, es-Sâlih’in elçisine eşlik etmek üzere elçileri İbn Sungur ve Abdurrahman b. Muhyiddîn. b. el-Cevzî’yi saltanat alametleri ve çeşitli hediyelerle birlikte Mısır’a gönderdi.¹⁰⁰⁸ İbnü’l-Cevzî’nin zikrettiği, elçilerin getirdiği saltanat alametleri ve hediyeler şunlardı: Siyah bir sarık, kıymetli mücevherlerle süslü bir fereciyye (hil’at), altın bir kalkan, mızrak, özel hizmetçiler, tavk (boyna asılan yuvarlak gerdanlık), süslemeli bir eğerle eğrlenmiş at, gem ve el-Melikü’s-Sâlih’in yakın adamları için hazırlanmış özel elbiseler.¹⁰⁰⁹

Abbâsî Halîfesinin es-Sâlih’e gönderdiği hediyeler arasında vezir için gönderilmiş olan hil’at da vardı. el-Melikü’s-Sâlih, vezîri Münüddîn b. Şeyhüşşüyûh’un vefâtı üzerine (22 Ramazan 643/10 Şubat 1246) ev hapsinde tuttuğu kardeşi Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh’u da Abbâse’ye getirmişti. Eyyûbî tarihinde önemli bir rol üstlenmiş “Evlâdü’ş-Şeyhüşşüyûh”un son önemli üyesi olan Fahreddîn’i aynı merasimde vezir tâyin ederek halîfenin gönderdiği vezâret alâmetleri olan hil’at ve diviti ona takdîm etmiştir¹⁰¹⁰.

Halîfenin gönderdiği taklîd, insanlara okunduktan sonra el-Melikü’s-Sâlih halîfenin gönderdiği altın işlemeli siyah teşrîfi, sarığı, cübbeyi ve altın gerdanlığı (tavk)

¹⁰⁰⁴ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 389.

¹⁰⁰⁵ Abbâsî devletin son dönemlerinde Dîvânü’l-inşâ yerine kullanılan Dîvânü’l-‘azîz, vezîre bağlı bir kurum olarak Abbâsî halîfesiyle diğer sultanlar arasında iletişimi sağlama görevini deruhte etmişti. Bkz. Corcî Zeydân, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2013, I, 260-261.

¹⁰⁰⁶ İbn Vâsıl burada “et-teşrîfü’l-imâmîyi” çağdaşı Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin “el-hila‘u’s-saltana” kavramıyla aynı anlamda kullanmış olmalıdır. Buna göre her iki kavram da halîfenin sultana gönderdiği husûsî saltanat elbisesini ifâde etmektedir.

¹⁰⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 351.

¹⁰⁰⁸ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 389; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 351-352.

¹⁰⁰⁹ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 389.

¹⁰¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

giyerek altın işlemeli eğerle eğerlenmiş ata binmiş ve alay yapmıştır¹⁰¹¹. Böylece hâkimiyetinin halife tarafından tanındığını ilan etmiş ve rakiplerine karşı elde ettiği üstünlüğü bu psikolojik üstünlükle taçlandırarak moral bulmuştur.

Halîfenin gönderdiği hil'atlere ilaveten Eyyûbî sultanlarının hil'at giydirmeleri de saltanatın şe'ninden kabul edilmiştir. el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü's-Sâlih'e Hasankeyf ve civarındaki bölgeleri verince ona hil'at giydirmiştir¹⁰¹². Yine Eyyûbî sultanları tahta oturduktan veya önemli bir zaferden sonra yahut bir şehri ziyaret ettiklerinde önde gelen emir, devlet adamı ve âlimlere hil'at giydirirlerdi. el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanat tahtına oturduktan sonra Kahire'de bulunan Bağdat, Halep ve Hama elçilerini huzuruna kabul ederek onlara ikramda bulunmuş ve hil'at giydirmiştir¹⁰¹³.

es-Sâlih, sultan olduktan yaklaşık 7 yıl sonra, 644/1247 Şevval ayında başladığı Şam ziyaretinde Dimaşk'ı da ziyaret etmiş ve şehrin ileri gelenlerine özel kumaşlardan yapılmış hil'atler giydirmiştir¹⁰¹⁴. es-Sâlih'ten en sonra tahta geçen eşi Şeceretüddür ve oğlu Tûrânşâh da aynı geleneği devam ettirerek sultan olmalarının akabinde hil'at giydirmişlerdi. Ayrıca Tûrânşâh, Yedinci Haçlı Seferinin komutanı IX. Louis ve emrindeki askerleri esir aldıktan sonra ona ve yanındaki asillere 50'den fazla hil'at göndermiştir. Louis dışındaki Frenk ileri gelenlerinin tamamı bu hil'atları giymiş, Fransa kralı Louis ise, "Ülkemin Mısır sahibinin ülkesinden aşağı kalır tarafı yokken onun gönderdiği elbiseyi nasıl giyerim?" diyerek sultanın gönderdiği elbiseyi giymeyi reddetmiştir¹⁰¹⁵.

2.2.5.7. Dehlîz-i Sultânî (Saltanat Otağı)

Farsça kökenli bir kelime olan dehlîz sözlükte "hane ile kapı arasındaki yer, iç koridor, kalbin boşlukları arasındaki oyuk, beyin merkezinin içi" gibi anlamlara gelmektedir¹⁰¹⁶. Dehlîz-i Sultânî¹⁰¹⁷ ise sultanın harp veya sefer esnasında kullandığı

¹⁰¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

¹⁰¹² İbn Dokmak, *Nüzhe*, 51.

¹⁰¹³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 266-268; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403.

¹⁰¹⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 398, 408, Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 462; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 51.

¹⁰¹⁵ Zehebî, *Târîh*, XLVI, 51-52.

¹⁰¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 349; Dihhudâ, *Lüğatnâme-i Dihhudâ*, VIII, 11325-11326.

¹⁰¹⁷ Selçuklular döneminde hükümdarın sefere çıkarken kullandığı dehlîz-i saltanat; bârgâh-ı saltanat, dehlîz-i cihangîr, dehlîz-i humâyun, dehlîz-i mübarek ve serâperde-i mübarek gibi muhtelif isimlerle de anılırdı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 112. Selçuklular döneminde

çadır olup, bir nevi seyyâr bir saray işlevi görmüştür. Eyyûbîler döneminde “haymetü’s-sultân” da denilen bu saltanat çadırları, tenezzüh veya avcılık için kurulan çadırlardan farklı olarak, savaş şartlarına göre donatılmış çadırlardı. Özellikle seferlerde hızlı hareket etmeye yönelik tasarlanan bu çadırların, normal zamanlarda kurulan çadırlardan daha işlevsel olarak tasarlandığı bilinmektedir¹⁰¹⁸.

el-Melikü’s-Sâlih döneminde dehlîz-i sultânî önemli bir hâkimiyet alameti olarak görülmüştür. en-Nâsır Dâvûd 7 ay kadar el-Melikü’s-Sâlih’i rehin tuttuktan sonra serbest bırakmış ve 637 yılında Nâblus’ta es-Sâlih adına dehlîz-i saltanat kurarak adına hutbe okutmuş ve saltanatını ilan etmiştir¹⁰¹⁹. Bu olay, o dönemde dehlîz-i sultânî’nin bir hükümdarlık alâmeti olarak kabul edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

642 yılında veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh’u Dımaşk kuşatmasına gönderen es-Sâlih, Müînüddîn’e sultan adına hareket etmede tam yetki vermiştir. Bunun bir göstergesi olarak da dehlîz-i sultânîyi Müînüddîn’in emrine vermiş, “es-simât” denilen saltanat sofrasının başına oturma hakkını da Müînüddîn’e devretmiştir¹⁰²⁰.

646/1248 yılında Hımıs’ı kuşatmak için Mısır’dan ordusuyla beraber Dımaşk’a gelen el-Melikü’s-Sâlih, hastalığından dolayı Dımaşk kalesinde kalmış, bir kez daha dehlîz-i sultânîyi ordunun komutasını teslim ettiği Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh ile Hüsâmeddîn el-Hezbânî’nin emrine vermiştir¹⁰²¹. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere el-Melikü’s-Sâlih, önemli bir hâkimiyet alameti olarak kabul ettiği saltanat çadırını, veziri ve komutanının tasarrufuna vererek onlara sultan adına hareket etmede tam bir otorite vermiştir.

el-Melikü’s-Sâlih’in 647’de Mansûra’da vefat etmesi üzerine eşi Şeceretüddür, sultanın Mansûra’da kurduğu dehlîz-i sultânîyi olduğu gibi bırakmış, saltanat sofrasını da mutad olduğu üzere sermiştir¹⁰²². Dehlîzin olduğu yerde durması, sultanın vefat

dehlîz-i saltanatın kullanımıyla ilgili ayrıca bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü’l-’Alâ’iyye*, I, 65, 70, 118, 141, 159, 165, 184, 237.

¹⁰¹⁸ el-Ömerî, *et-Ta’rif bi’l-Müstalahi’s-Şerîf*, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, 137; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, E. J. Brill, Leyde 1881, I, 467; Hallâk-Sabâğ, *el-Mu’cemü’l-Câmi’*, 93.

¹⁰¹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 258.

¹⁰²⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420.

¹⁰²¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 66.

¹⁰²² Sibt, *Mir’ât*, XXII, 408.

haberini uzun bir süre saklamada önemli bir rol oynamış, insanlar el-Melikü's-Sâlih'in otağında hasta bir vaziyette istirahat ettiğini düşünmüşlerdir.

Kalkaşandî, askerî birlikleri tasnif ederken, el-Melikü's-Sâlih tarafından kurulan Bahrî Memlüklerin sefer esnasında dehlîz-i sultanın çevresini korumak ve gözetlemekle görevli olduklarını bildirir¹⁰²³. Buna göre seferlerde el-Melikü's-Sâlih'in otağının güvenliği kendi kurduğu özel bir birlik olan Bahrî Memlükleri tarafından sağlanmıştır.

2.2.5.8. Gâşiye

el-Melikü's-Sâlih'in kullandığı hâkimiyet sembollerinden biri olan gâşiye sözlükte kalp zarı, örtü, perde, karanlığın her yeri örtmesi, atın eyeri üzerine konulan süslü örtü, kılıç kabzasına sarılan deri, musibet, felaket, afet ve bir hükümdarın önünde kükümdarlık alameti olarak taşınan örtü gibi anlamlara gelir¹⁰²⁴.

Eyyûbîler ve daha sonra Memlükler döneminde bir hâkimiyet sembolü olarak kullanılan gâşiye¹⁰²⁵ hakkında Kalkaşandî'nin verdiği bilgi önemli ayrıntılar barındırmaktadır. Buna göre gâşiye deriden mâmul edilip altınla süslenmiş olduğundan bakanların bütünüyle altın olarak gördükleri bir örtüydü. Merasim ve bayramlarda düzenlenen saltanat alayı sırasında rikabdâr tarafından sultanın bindiği atın önünde taşınırdı. Rikabdâr, gâşiyeyi elleriyle yukarı kaldırır ve sağa sola sallayarak yürürdü. Gâşiye ülkenin özel sembollerinden biriydi¹⁰²⁶.

Sultan Salâhaddîn döneminde gâşiyenin bir saltanat alameti olarak kullanılıp kullanılmadığına dâir herhangi bir malumata rastlamadık. Fakat İbn Tağrıberdî'nin bildirdiğine göre Salâhaddîn'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddîn ve yeğeni el-Melikü'l-Azîz Osman arasında 589/1193'te varılan antlaşma gereği el-Azîz Osman'ın

¹⁰²³ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 16.

¹⁰²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 214-215; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilâtı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, 174; Hallâk-Sabâğ, *el-Mu'cemü'l-Câmi* s. 158; Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, II, 214.

¹⁰²⁵ Uzunçarşılı, Memlük sultanlarının usul ve teşrifatlarından bahsederken, Memlükler döneminde yapılan merasimlerde sultanlara mahsus altın işlemeli at haşesinin [gâşiye] saltanat alameti olarak, rikabdârın elinde sağa sola sallanarak götürülmesinin âdetten olduğunu belirtir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 308.

¹⁰²⁶ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 7.

Eyyûbî sultanı olarak Mısır'da kalması kararlaştırıldı. el-Azîz Osman Kahire'ye girince de el-Âdil onu sultan ilan etmiş ve gâşiye tutarak sultanın önünde yürümüştür¹⁰²⁷.

el-Melikü's-Sâlih döneminde gâşiyenin bir hükümdarlık alameti olarak kullanıldığına dair birden çok örnek vardır. el-Melikü's-Sâlih, henüz 22 yaşında iken, 625/1128'de babası el-Kâmil tarafından Mısır nâibi ve veliahd olarak tayin edildikten sonra kendisi için düzenlenen merasimde el-Melikü's-Sâlih ata bindirilmiş, önünde sırayla gâşiye taşıyan emirler eşliğinde Kahire sokaklarında alay yaparak Fâtımîler döneminden kalma Dârü'l-Vizâre'ye inmiştir¹⁰²⁸. Buna göre gâşiye sırf saltanat merasimlerinde değil; veliaht ve nâipler için düzenlenen merasimlerde bile bir hâkimiyet sembolü olarak kullanılmıştır.

el-Melikü's-Sâlih'in önünde gâşiye taşındığına dâir bir diğer örnek es-Sâlih'in 636/1238 yılında Dımaşk sâhibi el-Melikü'l-Cevâd tarafından Dımaşk'a davet edilmesi ve Dımaşk'ın kendisine teslimi esnasında gerçekleşmiştir. es-Sâlih, el-Melikü'l-Cevâd'la yapılan antlaşma gereği oğlu Tûrânşâh'ı Bilâd-i Şark'ın sorumluluğuna tayin ettikten sonra Dımaşk'a gitmiştir. Dımaşk'a vardığında Dımaşk kalesinin altında el-Cevâd; Bâbü'l-Hadîd'ten kaledeki saraya kadar da Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer, el-Melikü's-Sâlih'in önünde gâşiye taşımışlardır¹⁰²⁹.

Nüveyrî tarafından bildirilen, gâşiyeye dâir diğer bir malumat da II. el-Melikü'l-Âdil döneminde el-Melikü's-Sâlih'in serbest bırakılması vesilesiyle zikredilmektedir. Buna göre en-Nâsır Dâvûd 7 ay rehin tuttuğu el-Melikü's-Sâlih'le anlaşıp 637'de serbest bıraktıktan sonra Kerek'te es-Sâlih'i saltanat şiarlarıyla ata bindirmiş ve önünde gâşiye taşımıştır¹⁰³⁰.

Sultanın önünde gâşiye taşıma geleneği, Eyyûbîlerden sonra Memlûkler döneminde de devam etmiştir. Nitekim İlk Memlûk hükümdarı İzzeddîn Aybek, Mısır'da adına hutbe okunan son Eyyûbî sultanı olan el-Melikü'l-Eşref Musa'yı

¹⁰²⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VI, 113; P. M. Holt, "The Position and Power of the Mamlûk Sultan", *BSOAS*, 38 (2), 1975, 243.

¹⁰²⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225-226; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

¹⁰²⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 158; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 391.

¹⁰³⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 173.

652/1254'te tahttan indirdikten sonra saltanat sancağı ve gâşiye eşliğinde Kahire sokaklarında alay düzenleyerek saltanatını ilan etmiştir¹⁰³¹.

2.2.5.9. Diğer Hâkimiyet Sembolleri

Yukarıda ele aldığımız hükümdarlık alâmetleri el-Melikü's-Sâlih döneminde sıkça kullanılan alâmetlerdendi. Bu nedenle kaynaklarımız başta hutbe ve sikke olmak üzere bunlar üzerinde yoğunlaşmış, es-Sâlih döneminde kullanılan veya kullanılması muhtemel diğer hâkimiyet alâmetleri hakkında detaylı bir bilgi vermemişlerdir. Bu durumda el-Melikü's-Sâlih öncesi Eyyûbiler döneminden yola çıkarak el-Melikü's-Sâlih döneminde de kullanıldığını düşündüğümüz diğer hâkimiyet sembollerinden kısaca bahsedeceğiz.

el-Melikü's-Sâlih döneminde İslam topraklarının gerçek sâhibi Abbâsî halîfesi idi. Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Eyyûbî sultanları da halîfe adına icraâtta bulunurlardı. Hükümdarlar hâkimiyetlerinin meşrûiyyeti için Abbâsî halîfelerinin onayına ihtiyaç duyarlardı. Halîfe, sultanın hâkimiyetini tanıdığına dâir onayını taklîd (temliknâme) denilen onay belgesini ona göndererek gösterir, sultan da düzenlediği merasimde halîfeden aldığı taklîdi yüksek sesle okutarak hâkimiyetinin meşrûluğunu ilan ederdi.

el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'ı fethettikten sonra elçileri aracılığıyla halîfeden Mısır, Şam ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetini tanıdığına dâir onayını istemiş, son Abbâsî halîfesi el-Musta'sım Billâh da çeşitli hil'atlarla birlikte el-Melikü's-Sâlih'e taklîdini göndermiştir. Halîfenin gönderdiği taklîd insanlara okunduktan sonra el-Melikü's-Sâlih, halîfenin gönderdiği siyah teşrîfi, sarığı, cübbeyi ve altın gerdanlığı (tavk) giyerek altın işlemeli eğerle eğerlenmiş ata binmiş ve saltanat alayı yapmıştır¹⁰³².

Halîfenin, el-Melikü's-Sâlih'e gönderdiği hediyeler arasında yer alan altın gerdanlık, cübbe, altın kalkan, mızrak ve altın işlemeli eğerle eğerlenmiş at hem birer hâkimiyet alameti olarak, hem de halîfe ve sultan tarafından verilen bir görev alâmeti

¹⁰³¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 11; Hirschler, "Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period", 40.

¹⁰³² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 389; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352.

olarak kabul edilebilir. Bu alâmetlerin benzer kullanımlarını diğer İslam devletlerinde de görebiliriz¹⁰³³.

el-Melikü's-Sâlih döneminde kullanılması muhtemel olan alâmetlerden biri de sultanın sarayının veya otağının kapısında her gün belirli sayıda çalınan köstür. Nitekim 567 yılında Kahire'de Salâhaddîn'in kapısının (bâbü'n-Nâsırî) önünde günde üç kez, Dımaşk'ta Nüreddîn'in kapısı önünde günde beş kez kös (növbet) çalınmıştır¹⁰³⁴.

Bunların dışında, Memlûkler döneminin en önemli kaynaklarından kabul edilen Kalkaşandî'nin hükümdarlık alâmetleri başlığı altında ele aldığı bazı sembollerin el-Melikü's-Sâlih döneminde de kullanılmış olması muhtemeldir. Çünkü el-Melikü's-Sâlih dönemi Memlûklerin siyasî ve askerî bir güç olarak parladığı bir dönem olduğu gibi, daha sonra kurulacak Memlûk Devleti, el-Melikü's-Sâlih döneminde son hâlini almış Eyyûbî devletinin mirası üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda es-Sâlih dönemi Memlûk kurumları için bir geçiş dönemi olarak kabul edilebilir. Kalkaşandî her ne kadar Memlûk teşkilâtının kemâle erdiği bir dönemde yaşamış olsa da (ö. 1412) Memlûk kurumlarıyla ilgili verdiği malumatlar Eyyûbîler için değerli bilgiler barındırmaktadır.

Yukarıda ele aldıklarımızın dışında Kalkaşandî'nin zikrettiği bu hükümdarlık alâmetleri arasında maksûre, mizalla (çetr), rakabe ve cüfte bulunmaktadır.

Maksûre, hükümdara has alâmetlerden biri olarak zikredilmektedir. Câmilerde sultanın içinde namaz kılması için yapılan özel ve korunaklı bölüme maksûre denmektedir. İlk olarak Hz. Muaviye zamanında yapılan maksure, ondan sonra gelen müslüman hükümdarların kendilerini reayadan ayırdıkları mümeyyiz bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlılarda hünkâr mahfili denilen maksûreye Memlûkler döneminde Kal'atül-cebel'deki camide rastlanılmaktadır. Birbirine geçirilmiş demir ızgaralardan yapılan bu maksûre minbere yakın bir yerde kurulmuş, Cuma günleri sultan ve en yakın adamları burada namaz kılmıştır¹⁰³⁵. Eyyûbîler döneminde ise Kudüs'teki Mescîd-i Aksa'da bulunan bir maksûreden bahsedilir. Haçlılar 588/1192

¹⁰³³ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 176.

¹⁰³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 151.

¹⁰³⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 7.

yılında Kudüs'ü muhasara etmeye karar verince Sultan Salâhaddîn Kudüs'e gelmiş ve Cuma günü sözü edilen bu maksûre'de namaz kılarak, dua etmiştir¹⁰³⁶.

Çetr olarak adlandırılan mizalla da hâkimiyet alâmetlerinden sayılmıştır. Altınla işlenmiş sarı ipekten yapılan mizalla şemsiye görünümünde olup törenlerde sultanın başının üzerinde taşınırdı. Üzerinde altın kaplamalı, gümüş bir kuş sembolü olan mizalla, Fâtımîlerden kalma bir gelenek olarak Memlûkler döneminde de devam etmiştir¹⁰³⁷.

Kalkaşandî'nin Memlûk dönemi hâkimiyet alâmetleri arasında saydığı rakabe ise bayramlarda ve merasimlerde sultanın atının boynuna asılan, atın kulağından yelesinin sonuna kadar uzanan bir örtüyüdü. Sarı atlastan mâmul olan rakabe, çok sayıda altınla süslendiğinden bakanlara, saf altın olarak görünürdü¹⁰³⁸. Cüfte ise aynı yaşlarda, üzerlerine işlemeli sarı ipekten elbise, başlarına sırmalı şapka giyen, birbirine benzer atlara binen iki uşak idi. Cüftenin görevi, ata bindiği esnada sultanı gözetlemek, çevgân oyunu gibi husûsi vakitlerde sultanın önünde gitmek idi¹⁰³⁹. Kaynaklarda, rakabe ve cüftenin Eyyûbîler döneminde birer hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığına dâir herhangi bir malumata rastalamadık.

Yukarıda zikrettiğimiz bütün bu alâmetlerin temel özelliği, sultanın varlığını ve bulunduğu yeri göstermek ve mevcudiyetine saygı temin etmek idi.

2.2.6. Saray

Farsça kökenli bir kelime olan "saray" (seray) ev, mesken, konak gibi anlamların yanı sıra "beyt, hâne, dâr ve menzil" gibi manalara da gelmektedir¹⁰⁴⁰. Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Eyyûbîlerde de saray, hem hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan hem de devlet işlerinin görüldüğü yer olarak ana merkez konumundadır.

¹⁰³⁶ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 7; Bedreddîn el-Aynî, *'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman: el-'Asru'l-Eyyûbî*, Thk. Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010, II, 136.

¹⁰³⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 7-8; Aydın Taneri, "Çetr", *DİA*, VIII, 293.

¹⁰³⁸ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 8.

¹⁰³⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 8.

¹⁰⁴⁰ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 165; Dihhudâ, *Lügatnâme*, IX, 13555.

Sultan Salâhaddîn, Fâtımî devletine son verdikten sonra, Fâtımîlerin ihtişamlı saraylarına rağbet etmemiş, kendisinden önce Fâtımî vezirleri ve amcası Esededdîn Şîrkûh'un oturduğu Dârü'l-Vizâre'de (Vezâret Sarayı) oturmuştur¹⁰⁴¹. Fâtımîlerin Ermeni asıllı veziri ve ordu komutanı Bedrü'l-Cemâlî tarafından yaptırılan Dârü'l-Vizâre, Dârü'l-Afdaliyye ve Dârü's-Sultâniyye isimleriyle de anılmıştır. Salâhaddîn'den sonra oğlu el-Melikü'l-Azîz Osman ve kardeşi el-Melikü'l-Âdil de Dârü'l-Vizâre'de oturmuş, burayı saltanat merkezi olarak kullanmışlardı. Eyyûbîler döneminde burası Dârü's-Sultâniyye olarak da anılmıştır. el-Melikü'l-Kâmil döneminde kadar Eyyûbî sultanlarının sarayı olarak kalmaya devam eden Dârü'l-Vizâre, el-Kâmil'in Kal'atü'l-Cebel'i ve buradaki sarayların inşaatını tamalayıp saltanat merkezini buraya taşıması üzerine, Eyyûbî hânedanına mensup diğer meliklere ve elçilere tahsis edilmiştir¹⁰⁴².

Dârü'l-Vizâre, el-Kâmil döneminden itibâren nâip ve veliahtların da oturduğu, devletin ikinci önemli sarayı olarak kullanılmıştır. Nitekim el-Melikü's-Sâlih, babası el-Kâmil tarafından 625/1128'de Mısır nâibi ve veliahd olarak tayin edildikten sonra kendisi için düzenlenen bir merasimle Dârü'l-Vizâre'ye (Vezirlik Sarayı) inmiş ve veliahtlığı süresince burada ikâmet etmiştir¹⁰⁴³. Bu uygulama el-Melikü's-Sâlih'in hâkimiyeti döneminde de devam etmiştir. es-Sâlih, 644/1247'de Şâm seyahatine çıkmadan önce Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Kahire ve Mısır nâibi olarak seçtikten sonra Dârü'l-Vizâre'ye yerleştirmiştir¹⁰⁴⁴.

¹⁰⁴¹ Makrîzî, Fâtımî halîfelerinin Kahire ve civarında kendilerine has Kasru'l-Kebîr, Kasru's-Sağîr, Kasru'l-Yafî'î, Kasru'z-Zeheb, Kasru'l-Akyâl, Kasru'z-Zafer, Kasru's-Şecer, Kasru's-Şevk, Kasru'z-Zümrüd, Kasru'n-Nesîm, Kasru'l-Harîm ve Kaksru'l-Bahr adında saraylar yaptırdıklarını, bunların en önemlisinin Fâtımî halîfelerinin son günlerine kadar dârü'l-hilâfet olarak kullandıkları Kasru'l-Kebîr olduğunu söyler. Makrîzî'ye göre Salâhaddîn, Fâtımî devletini yıktıktan sonra Kasru'l-Kebîr sâkinlerini tasfiye ederek, buraya emirlerini yerleştirmiş, Kasru's-Sağîr'i kardeşi el-Melikü'l-Âdil'e vermiş, daha sonra da bu sarayları tek tek yıkmaya başlamıştır. (Makrîzî, *el-Hitat*, II, 106-107.) Salâhaddîn, Fâtımî saraylarına iltifât etmediği gibi, sarayların âit olduğu Şii-Fâtımî kültürünü tasvip etmediğinden bunları ya yıkarak yerlerine medrese, câmi ve hânkâh yaptırmış, ya da kendi yakın adamlarına vermiştir. Salâhaddîn'in daha önce Fâtımî vezirlerinin oturduğu Dârü Sa'îdü's-Su'adâ' sarayını fakirlere ve sûfilere vakfettiği ve burayı hânkâh yaptığı da bilinmektedir. Bkz. İbn Abdüzzâhîr, *er-Ravzatü'l-Behiyyetü'l-Zâhire fî Hutatü'l-Mu'izziyetü'l-Kâhire*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Kitâb, Kahire 1996, 49-50.

¹⁰⁴² İbn Abdüzzâhîr, *er-Ravza*, 50-51; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 229-230.

¹⁰⁴³ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 225-226; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 96.

¹⁰⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 373.

Kahire, Nil ve Mısır'a hâkim bir konumda bulunan Kal'atül-cebel¹⁰⁴⁵, el-Mukattam dağıyla bitişik bir noktada yapılmıştır. Kal'atül-cebel'de saltanat merkezi olarak kullanılacak bir saray yapımına Sultan Salâhaddîn zamanında başlanmıştır. Salâhaddîn, gerekli fizibilite çalışmalarını yaptırdıktan sonra el-Mukattam'ın güvenlik ve hijyenik açılardan elverişli bir noktada olduğunu görmüş¹⁰⁴⁶ ve emir Bahâeddîn Karakuş el-Esedî'ye Kal'atü'l-Cebel'in inşasını emretmiştir. Bahâeddîn Karakuş 572/1176 yılında Kahire surlarının tamiri ile kale yapımına başlamış, ne var ki Salâhaddîn kale inşaatının tamamlandığını göremeden vefat etmiştir. Sultanın ölümü üzerine kalenin yapımına ara verilmiştir. Kale ve içindeki saraylar ancak el-Kâmil tarafından tamamlanabilmiştir. el-Kâmil kaleyi ve içindeki sarayları bitirdikten sonra, saltanat sarayını Dârü'l-Vizâre'den buraya taşımıştır¹⁰⁴⁷.

el-Melikü's-Sâlih Eyyûbî devletinin başına geçtikten sonra Kal'atü'l-Cebel'deki saraya geçerek saltanat tahtına oturmuştur. es-Sâlih, saltanat süresi boyunca Kahire'de bulunduğu süre zarfında sırf bu sarayı kullanmayıp bütün açılardan Nil Nehri'ne bakan Ravza kalesini yaptırmış ve burada yaptırdığı saraylardan birine geçmiştir. İbn Vâsıl ve Makrîzî'nin bildirdiğine göre el-Melikü's-Sâlih, babası döneminde sadece dinlenme yeri olarak kullanılan bir sarayın bulunduğu Ravza Adası'nda (el-Cezîre ve Mikyas adaları olarak da bilinir) büyük bir kale yaparak surlarını güçlendirmiş ve çok sayıda görkemli bina yaptırmıştır. es-Sâlih, 638/1241'de başladığı el-Cezîre'deki yapıları 641/1243'te bitirdikten sonra ailesi, haremî ve Memlûkleriyle beraber Kal'atül-cebel'den ayrılarak buraya yerleşmiştir¹⁰⁴⁸. Suyûtî, el-Melikü's-Sâlih'in yapımını tamamladıktan sonra Ravza Kalesi'ni saltanat merkezi olarak kullanmaya başladığını belirtir¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁵ Kal'atül-cebel, 12. Ve 15. yüzyıllar arasında, Eyyûbî ve Memlûk siyasî tarihinde önemli bir yeri olan stratejik bir kaledir. Kale kurulduğu yer itibâriyle Kahire ve Mısır'ın savunması için önemli bir işlev görmüştür. Kalenin stratejik değeri için bkz. Nasser O. Rabbat, *The Citadel of Cairo: A New Interpretation of Royal Mamluk Architecture*, E. J. Brill, Leiden 1995, 9-13.

¹⁰⁴⁶ Makrîzî, Salâhaddîn'in el-Mukattam Dağında Kal'atü'l-Cebel'i yaptırtmasının sebebi olarak ilginç bir hadiseyi rivayet etmektedir. Buna göre Salâhaddîn, Kahire'de astırdığı bir parça etin bir gün bir gece sonra; el-Mukattam'da astırdığı et parçasının ise iki gün iki gece sonra bozulduğunu görmüş, el-Mukattam'ın havasının mutedil olduğunu anlayınca burada saltanat merkezinin de içinde olduğu bir kale yapmaya karar vermiştir. Bkz. Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 40.

¹⁰⁴⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Thk. Kâmil Selman el-Cubûrî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2010, III, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 280; Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 34, 40, 41.

¹⁰⁴⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 266, 278; Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 299-301; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405.

¹⁰⁴⁹ Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 381.

el-Melikü's-Sâlih, hâkimiyeti döneminde nadiren bulunduğu Dımaşk'ta ise Salâhaddîn'den itibâren hem askerî bir üs hem de hükümet merkezi olarak kullanılan Dımaşk Kalesi'ndeki¹⁰⁵⁰ sarayda ikâmet etmiştir. es-Sâlih, 636 yılında Dımaşk'a davet edilip Dımaşk'ın hâkimiyeti kendisine verilince Dımaşk sâhibi el-Melikü'l-Cevâd Dımaşk kalesindeki saraydan ayrılmış ve es-Sâlih onun yerine yerleşmiştir¹⁰⁵¹. Keza 646/Ağustos 1248'de Halep Eyyûbîlerinin Hıms'ı ilhâk etmeleri üzerine Şam seferine çıkan el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk'a vardığında Dımaşk kalesindeki sarayında ikâmet etmiştir¹⁰⁵². Ne var ki bu sarayların herhangi bir isminin olup olmadığını tesbit edemedik.

2.2.7. Saray Görevlileri

Geniş ve karmaşık bir yapıya sâhip olan saray, gerek teşrifat, usul ve kaidelerinin çokluğu gerekse devlet ve hükümet merkezi olması hasebiyle, bünyesinde çok sayıda kişinin hizmet verdiği kompleks bir kurumdur. Her biri sultanın veya sarayın bir işini yürütmekle vazifedar olan bu görevliler, saraydaki işlerin kusursuz bir şekilde yürütülmesinden sorumluydu¹⁰⁵³.

2.2.7.1. Üstâdüddâr

“İsteddâr, siteddâr, üstaddâr”, gibi farklı formlarda yazılan üstâdüddâr Kalkaşandî'ye göre Farsça “istez” ve “dâr” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Kalkaşandî, “dârende” ile eş anlamlı olan “dâr” kelimesinin birçok hatta bütün müellifler tarafından -yanlış olarak- “mahalle” (yer, bölge, ev) anlamında zannedildiğini, oysa “mümsik” (tutan, kavrayan, sâhip, mâlik) anlamına geldiğini,

¹⁰⁵⁰ Dımaşk kalesi, Salâhaddîn'den itibâren iki önemli görev üstlenmiş, stratejik değeri yüksek bir kaleydi. Kale bir yandan hânedan mansubu sultan ve emirlerin oturduğu çok amaçlı bir yönetim üssü olarak değerlendirilmiş, diğer taraftan saldırı ve savunma için bir askerî üs olarak kullanılmıştır. Eyyûbîler döneminde Dımaşk Kalesi'nin fonksiyonu için bakz. Paul Edward Chevedden, *The Citadel of Damascus: Syria, Fortifications, Siege Warfare, Crusades*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Philosophy in History, Los Angeles 1986, 48-85.

¹⁰⁵¹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 158.

¹⁰⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434.

¹⁰⁵³ Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 176.

“istez” kelimesinin¹⁰⁵⁴ ise almak manasında olduğunu, iki kelimenin birleşmesinden meydana gelen “isteddâr”ın da “el-mütevellâ li'l-ahz” (alım sorumlusu) manasına geldiğini belirtmektedir. Kalkaşandî'nin verdiği ıstılâhî mânâyâ göre üstâdüddâr, sultanın veya emirin malının toplanmasından, tahsil edilmesinden ve harcanmasından sorumlu olan kişiye denilmektedir¹⁰⁵⁵. Üstâdüddâr kelimesinin kökeni ile ilgili öne sürülen ikinci iddia ise kelimenin Farsça “ustâz” ve Arapça “dâr” kelimelerinden oluştuğu, dolayısıyla kelimenin aslının üstâzü'd-dâr olduğu yönündedir¹⁰⁵⁶.

Anlaşıldığı kadarıyla Kalkaşandî kelimenin lügat anlamından yola koyularak üstâdüddâr'ın ıstılâhî manasını sınırlandırarak vermiştir. Kalkaşandî'den önce yaşayan Ömerî ise (öl. 749/1349) tablhâne emirleri arasında saydığı üstâdüddârı sultanın sarayının bütün işlerinden sorumlu olan, görkemli bir vazifeyi deruhte etmiş kişi olarak tanıtmaktadır. Ömerî'ye göre saray mutfağının, şarabhânesinin, tefrişatının ve saraydaki hizmetçilerin sorumluluğu gibi vazifeler üstâdüddârın uhdesinde idi. Seferde ve hizada sultanın her türlü emrini yerine getirmekle yükümlü olan üstâdüddâr, saraya girip çıkanlardan ve câşnigîrlük işlerinin tanziminden de sorumlu idi¹⁰⁵⁷.

Sultan Salâhaddîn'den itibâren hemen bütün Eyyûbî sultanları itimad ettikleri emirler arasından kendileri için birer üstâdüddâr seçmişlerdi. Salâhaddîn'in Kahire'deki üstâdüddârı emîr Bahâeddîn Karakuş el-Esedî idi. Salâhaddîn'in vezirliği sırasında Fatımî devletinin son üstâdüddârı olan Sanî'atü'l-Mülk Cevher, Frenklerle işbirliği yaparak Salâhaddîn'e komplo kurmak istemiş, komployu öğrenen Salâhaddîn, Cevher'i 564/1169 yılında öldürerek, üstâdüddârlığa Bahâeddîn'i getirmiştir¹⁰⁵⁸.

Üstâdüddârlık sarayla ilgi bir vazife olduğundan Eyyûbî devletinde sultanın dışındaki üst düzey hânedan mensuplarının da üstâdüddârları olmuştur. İbn Hallikân, Yemen'deki ikâmeti esnasında Salâhaddîn'in kardeşi Tûrânşâh'ın üstâdüddârından

¹⁰⁵⁴ Yaptığımız araştırmada Farsça'da “istez” kelimesinin kullanıldığına dâir bir malumata rastlamadık. Bu kelime, “gıriften”le eş anlamlı olarak kullanılan ve almak mânâsına gelen “standen” veya “istanden”in muharref hâli olabilir.

¹⁰⁵⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 457.

¹⁰⁵⁶ Üstâzüddâr kelimesinin kökeni ile ilgili tartışmalar için bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, 49-53; Saim Yılmaz, “Abbâsîler'de Üstâdüddârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21, 2009, 3-9.

¹⁰⁵⁷ el-Ömerî, *Mesâlik*, III, 308; el-Ömerî, *et-Ta'rif*, 103-104.

¹⁰⁵⁸ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 18-19; Şeşen, *Salâhaddîn*, 45, 242.

bahsetmektedir¹⁰⁵⁹. el-Melikü's-Sâlih henüz sultan olmadan önce Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi üstâdüddârı olarak görevlendirmiştir. el-Melikü's-Sâlih döneminin siyasî ve askerî tarihinde önemli bir rol oynayan Hüsâmeddîn, önceleri hizmetinde bulunduğu Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer Mahmud'tan 626/1228'de ayrılarak o sırada el-Melikü'l-Kâmil'in Mısır nâipliğini yapan el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine girmiş, ve onun üstâdüddârı olmuştur. O tarihten itibaren başlayan ilişkileri giderek güçlenmiş, Hüsâmeddîn, es-Sâlih'in Hasankeyf nâibi ve oğlu Tûrânşâh'ın atabeyliğini de yapmıştır. es-Sâlih, 636/1239'da Dimaşk'ta iken o sırada Amid'de ikâmet eden oğlunun atabeyliğini yapan Hüsâmeddîn'i Dimaşk'a çağırması ve hizmetine almıştır. Hüsâmeddîn, üstâdüddârlık yanında es-Sâlih'in danışmanlığını, ordu komutanlığını, Dimaşk ve Kahire nâipliğini de yapmıştır¹⁰⁶⁰. Nâiplik, atabeylik üstâdüddârlık, danışmanlık ve ordu komutanlığı gibi birçok önemli görevi deruhte eden Hüsâmeddîn, fazîlet ve edep sahibi bir devlet adamı olarak, ihtiraslardan uzak durmuş ve efendisine sadakatle hizmet etmiştir.

Kaynaklarda, el-Melikü's-Sâlih'in et-Tavâşî Şihâbeddîn Reşîd adlı bir üstâdüddârından daha bahsedilmektedir. el-Melikü's-Sâlih 642/1244 yılında veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh öncülüğünde giriştiği Dimaşk kuşatmasında, Müînüddîn'e sultan adına hareket etme yetkisi vermiş, üst düzey bazı emirleriyle birlikte üstâdüddârı et-Tavâşî Şihâbeddîn'i de onun hizmetine vermiştir¹⁰⁶¹. Dimaşk'ın fethinden sonra Müînüddîn, Dimaşk yönetimiyle ilgili yaptığı değişiklikler kapsamında Şihâbeddîn'i Dimaşk Kalesi'ne vali olarak (vâli'l-kal'a) atamıştır¹⁰⁶².

Eyyûbîler döneminde saray teşkilâtı içinde yer alan üst düzey görevlerden biri olan üstâdüddârlık, Eyyûbîler kanalıyla Memlükler Devletinin saray teşkilâtına da intikâl etmiştir. Eyyûbîlerin son zamanlarında daha çok önem kazanan bu kurum, bvenzer fonksiyonlarla ve önemini koruyarak Memlük saray teşkilâtındaki yerini almıştır¹⁰⁶³.

¹⁰⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 308;

¹⁰⁶⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 259; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 189, 208; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, 66; el-Yûnînî, *Zeyl*, II, 77-83; Zehebî, *Târih*, XLVIII, 378.

¹⁰⁶¹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420-421;

¹⁰⁶² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423.

¹⁰⁶³ Ayaz, *Türk Memlükler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık*, 46.

2.2.7.2. Hâcib

Sözlükte “örtmek, gizlemek veya birinin bir yere girmesini engellemek” anlamına gelen “hacebe” fiilinin ism-i fâili olan hâcib, “kapıcı” veya “bir yere girmeyi engelleyen kişi” anlamına gelir¹⁰⁶⁴.

Başlangıçta saray teşkilâtındaki mâbeyinci mânasında kullanılan, ancak daha sonra çeşitli bölgelerde ve dönemlerde farklı anlamlar kazanan hâcib, esasında reayanın ve devlet görevlilerinin haberlerini sultana ulaştıran ve sultanla görüşmek istediklerinde onlar adına sultandan randevu alan görevlidir¹⁰⁶⁵.

Câhiliye döneminde Beytü'l-Atîk'e hizmet etmek ve Kabe'nin anahtarlarının taşınması anlamında kullanılan hicâbe, Kureyş nezdinde liderlik sembolü olarak kabul edilen görevlerden addedilmiştir. İslâm tarihinde Emeviler döneminde ihdâs edilen bir kurum olarak üst düzey idari vazifelerden biri olarak tebârüz etmiş, hâcibin bilgisi veya onayı olmadan birinin halîfe ile görüşmesi mümkün olmamıştır¹⁰⁶⁶. Endülüs Emevîlerinde doğudaki İslam devletlerinden oldukça farklı bir anlamda, devlet işlerinde hükümdarın vekili olarak, hükümdardan sonra gelen kişiyi ifade eden hâcib, Fâtımîlerde sultanın kapısından sorumlu olan (sâhibü'l-bâb) görevlidir. Memlûkler döneminde ise halkın taleplerini sultana ulaştırma görevini de deruhte eden hâcib, sultanın önünde elinde bir asa taşıyarak ilerler ve sultanla konuşmak isteyenleri tesbit ederek, onların taleplerini sultana bildirirdi. Bu dönemde tekâmül ederek kendi içinde farklı kısımlara ayrılan hâciblik kurumunda en yüksel vazifeli, hâcibü'l-hüccâb idi¹⁰⁶⁷. Hâcibül-hüccâc emirler arasındaki anlaşmazlıkları veya emirlerle askerler arasındaki sorunları çözmede hakemlik veya yargıçlık görevini üstlenlenmişti¹⁰⁶⁸.

Eyyübîler döneminde sultanların veya hânedana mensup diğer emirlerin kapısında bekleyen hâcib, bir yandan onların emniyetini temin ederken diğer yandan görüşmek isteyenlerin taleplerini onlara bildirirdi. Hâcibler güvenilir emirler arasından seçilmekteydi ve görevlerine binâen hâcib ünvanı isimlerinin başında zikredilirdi.

¹⁰⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, I, 298; el-Hatîb, *Mu'cemü 'l-Mustalahât*, 133.

¹⁰⁶⁵ Aydın Taneri, “Hâcib” *DİA*, XIV, 508; Hallâk-Sabâğ, *el-Mu'cemü 'l-Câmi*, 72.

¹⁰⁶⁶ el-Hatîb, *Mu'cemü 'l-Mustalahât*, 133.

¹⁰⁶⁷ Hallâk-Sabâğ, *el-Mu'cemü 'l-Câmi*, 72.

¹⁰⁶⁸ Joseph Drory, “Some Remarks Concerning Safed and The Organization of The Region in The Mamluk Period”, (Ed. M. Winter- A. Levanoni), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Brill, Leiden-Boston 2004, 177.

İbnü'l-Esîr 585/1189 yılında Akka önünde Frenklerle yapılan savaşta Salâhaddîn'in emirlerinden el-Hâcib Halîl el-Hakkârî adında bir hâcibin şehîd düştüğünü belirtir¹⁰⁶⁹.

Salâhaddîn'den sonra da hâciblik müessesesi devam etmiştir. el-Melikü'l-Eşref Musa'nın Ahlât valiliğini, Hâcib Hüsâmeddîn Ali b. Hammâd el-Mavsîlî yapmıştır¹⁰⁷⁰. Hâcib Hüsâmeddîn döneminde Eyyûbîler Ahlat bölgesindeki en parlak dönemini yaşamıştır¹⁰⁷¹. Erbil sâhibi Muzaffereddîn Kökburi'nin hâciblerinden biri olan Emîr Salâhaddîn b. Şa'ban el-Erbilî, Kökburi ile aralarının açılması üzerine Şam'a giderek el-Melikü'l-Müġis Fetheddîn Ömer b. el-Melikü'l-Âdil'in hizmetine girmiş onun vefatı üzerine Mısır'a giderek el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetine girmiştir. el-Kâmil'in nezdinde büyük bir itibârı olan Erbilî, sultan tarafından 626/1228'de Alman İmparatoru Frederick'e elçi olarak gönderilmiştir¹⁰⁷².

el-Melikü's-Sâlih döneminde de hâciblik kurumu varlığını sürdürmüştür. Nüveyrî'nin bildirdiğine göre el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk kuşatması için görevlendirdiği veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh'un emrine saltanat otağının, üstâdüddârının ve emîr-i candârının yanında hâciblerini de vererek ona sultan adına hareket etme yetkisi tanımıştır¹⁰⁷³. Buna göre es-Sâlih'in birden çok hâcibi vardır. Makrîzî ise, Emîr Sadeddîn Mesûd b. Bedreddîn Henes'in el-Melikü's-Sâlih döneminin has hâciblerinden biri olduğunu söylemektedir. Emir Sa'deddîn, 647/1249 yılında hayvanların su içmesi için kendi adına nisbetle anılan (Havz-ı İbn Henes) bir havuz vakfetmiş, havuzun üst tarafında da bir mescid inşâ etmiştir. Sa'deddîn 10 Şevvâl 647/16 Ocak 1250'de vefat ederek yaptırdığı havuzun yakınına defnedilmiştir¹⁰⁷⁴.

2.2.7.3. Silahdâr

“Nâzir-u Hazâini's-Silâh” ve “Emîr-i Silâh” da denilen silahdar, merasimlerde veya savaş esnasında sultanın silahlarını taşımakla vazifeli olan kişidir. Emîr-i Silâh'ı

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 187; Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, 73.

¹⁰⁷⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 307.

¹⁰⁷¹ Musul kökenli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hüsâmeddîn, önceleri işçilik yaparak hayatını kazanmış, daha sonra Dımaşk'ta Salâhaddîn'in büyük kardeşi Tuġdikin'in hizmetine girmiştir. Bir müddet sonra da el-Eşref Musa'nın dikkatini çekerek büyük emirleri arasına girmiş ve hâcibi olmuştur. (Sibt, *Mir'ât*, XXII, 307.) Hâcib Hüsâmeddîn Alî'nin Ahlât valiliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Demir, *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, 84-109.

¹⁰⁷² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 164-166.

¹⁰⁷³ Nüveyrî, *Nihâyet*, XXIX, 201.

¹⁰⁷⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 676.

görevi itibâriyle silâhdardan farklı olarak kabul edenler, onu sultanın solunda oturan ve silâhhânenen sorumlu olan büyük emirlerden biri olarak kabul ederken, silâhdarı ise emîr-i silâhın liderliğinde, savaş esnasından sultana has harb aletlerini taşımakla görevli olan kişi olarak tanımlamaktadırlar¹⁰⁷⁵. Kalkaşandî, emîr-i silâhı sultanın silahlarından sorumlu emîr; silâhdârı ise sultanın silahlarını taşıma işinden veya zeredhânedeki silahların bakımı ve muhafazasından sorumlu kişi olarak tanıtmaktadır¹⁰⁷⁶.

Diğer bir ismi “silâhhâne” olan “zeredhâne” zerdin “zırh” manasından yola çıkılarak zırhhâne olarak da adlandırılmıştır. Zırh, kılıç, ok, mızrak, vb. savaş aletlerinin toplandığı ve saklandığı bir silah deposu olarak zeredhâne¹⁰⁷⁷, askerlerin donatılması için gerekli ekipmanı barındırmasından dolayı özel bir öneme sâhip idi. Yedinci Haçlı Seferi öncesinde el-Melikü’s-Sâlih, Haçlılar’ın Dimyat’a geniş çaplı bir saldırıda bulunacağını istihbaratını almıştı. Bu yüzden Uşmûm Tennah’taki ordugâhına varır varmaz Dimyat’a çok sayıda erzak, cephanelik ve harb aletleri göndererek şehrin savunması için önemli hazırlıklar yapmış ve bu bağlamda Dimyat’ta topladığı harb âletlerini bir zeredhâne toplamıştı¹⁰⁷⁸.

el-Melikü’s-Sâlih’in silâhdârıyla ilgili bir bilgiye rastlamadık. Fakat Makrîzî’nin rivayet ettiği bir bilgiye göre Salâhaddîn’in yeğeni Takiyeddîn Ömer’in silâhdârı Emîr Nasireddîn İbrahim, Karakuş et-Takavî ile birlikte Bilâd-ı Mağrib’e sefer düzenlemiştir¹⁰⁷⁹. Salâhaddîn’in yeğenin silâhdârı olduğuna göre, Salâhaddîn’in ve ondan sonraki Eyyûbî sultanlarının silâhdarlarının bulunması pek tabiidir. el-Melikü’s-Sâlih döneminde Dimyat’ta yapılan zeredhâne ve zeredhânenin sorumluluğunun silâhdâra ait olduğunu düşündüğümüzde el-Melikü’s-Sâlih döneminde silâhdârlık müessesesinin olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁷⁵ İbn Kennân, *Hadâikü’l-Yasemîn fî Zikri Kavânini’l-Hulefâ ve’s-Selâtîn*, Thk. Abbas Sabbâğ, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 1991, 109, 115; Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü’s-Selâcika*, Müessesetü İkra’, Kahire 2006, 238.

¹⁰⁷⁶ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, V, 456, 462.

¹⁰⁷⁷ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, IV, 11.

¹⁰⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 72.

¹⁰⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 176.

2.2.7.4. Emîr-i Âhûr

Emîr-i Âhûr, “sultana ait özel ahır veya diğer bir tabirle ıstabl-ı sultânîye nezaret eden, ıstabl-daki at, deve ve diğer hayvanların bakımını üstlenen kişiye” denilirdi. Arapça “emîr” ve Farsça “âhûr” kelimelerinden mürekkep olan emîr-i âhûr yerine emîri- ma‘lef de denilirdi¹⁰⁸⁰. Emîr-i Âhûr, emîr (bey) kelimesinin Farsçalaşmış şekli olan “mîr” ile Farsça “âhûr” (ahır) birleşmesinden meydana gelen “mîrâhûr” şekliyle de kullanılmıştır¹⁰⁸¹.

Sultan Salâhaddîn döneminde geçen bir olayda Emîr-i Âhûr Eslem’den bahsedilmektedir. 588/1192 yılı Receb ayında İngiltere Kralı Richard ve beraberindeki Haçlıların, Mısır’dan çıkarak Salâhaddîn’e yardım götüren kervanı vurması üzerine Salâhaddîn’in, Emîr-i Âhûr Şemseddîn Eslem’in de aralarında bulunduğu birkaç emiri kervanın durumunu araştırmak maksadıyla gönderdiği belirtilmektedir¹⁰⁸².

Kaynaklarımızda bu olay dışında Eyyûbîler döneminde emîri-i âhûrdan bahseden herhangi bir kayda rastlamasak da emîr-i âhûrluğun Salâhaddîn’den sonra da devam ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü sultanın her an ihtiyaç duyacağı at ve deve gibi hayvanların ve bu hayvanların barındığı bir ahırın varlığı, bu ahırdan sorumlu bir kişinin varlığını da zorunlu kılmaktadır. Memlûkler döneminde kurumsal bir kimlik kazanarak gelişen ve kendi içinde farklı sınıflara ayrılan emîr-i âhûrluğun daha sade haliyle Eyyûbîlerden Memlûklere intikal ettiğini de belirtmemiz gerekir¹⁰⁸³.

2.2.7.5. Emîr-i Candâr

Eyyûbî dönemi ile ilgili kaynaklarda sıklıkla bahsedilen görevlilerden biri emîr-i candârdır. Farsça “cân” ve “dâr sözcüklerinden mürekkep olan bu kavram, cân sözcüğünün “ruh” ve “silah” anlamlarından dolayı hem “ruh sâhibi” ve “muktedir” anlamlarında hem de “silahdâr” anlamında kullanılmıştır¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 461; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 37.

¹⁰⁸¹ Abbas Sabbağ, “Mîrâhûr”, *DİA*, XXX, 141.

¹⁰⁸² el-İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî*, 309; İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 383

¹⁰⁸³ Târihî ıstılahlar ve lakaplar sözlüğünün müellifi Mustafa Abdülkerîm el-Hatîb, Âhûr sözcüğünün Eyyûbîlerin ilk döneminden itibaren Arap bölgelerine girdiğini ve Memlûkler dönemi boyunca kullanılmaya devam ettiğini söyler. Bkz. el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât*, 9.

¹⁰⁸⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 461; Dihhudâ, *Lügatnâme*, V, 7433.

Büyük Selçuklularda ve müteakip hânedanlıklarda olduğu gibi Eyyûbîler döneminde de emîr-i candâr sultanın güvenliğinden sorumlu olup saraya kabul edilecekleri belirleme ve arama yetkisine sâhip idi. Diğer emirlerin sultanın huzuruna kabul edilmesiyle ilgili protokolü belirleme ve sultana gelen postaları devâdâr ve sır kâtipleriyle birlikte sultana sunma da emîr-i candârın görevleri arasındaydı. Eyyûbîler döneminde üst düzey bir vazife olan candârlık, Memlûkler döneminde de önemini korumuş ve yüksek rütbeli memuriyetlerden biri haline gelmiştir. Memlûkler döneminde emîr-i candâr asıl görevi olan sultanın muhafazasına ilaveten siyasî suçluları yakalayıp zeredhâne denilen yerde hapsedmek ve idam mahkûmlarının cezalarını infaz etmek gibi görevleri de üstlenmiştir¹⁰⁸⁵.

Eyyûbîlerde Salâhaddîn'den itibâren emîr-i candârlığın mevcut olduğunu biliyoruz. Salâhaddîn döneminin önemli simalarından biri olan Tuğrul el-Candâr, emîr-i candâr idi. Candâriyye denilen yaya birliğin önemli komutanlarından biri olan Tuğrul el-Candâr birinci Halep muhasarasında, Azâz'ın zaptında, Ba'lebek kuşatmasında, Kudüs Krallığı topraklarının ve Antakya topraklarının fethi sırasında önemli yararlıklar göstermiştir. Birinci Halep istilâsı sırasında Haleplilerin yardıma çağırdığı haşhâşî fedâilerden birinin Salâhaddîn'e yaptığı saldırı Tuğrul el-Candâr tarafından püskürtülmüştür¹⁰⁸⁶.

el-Melikü's-Sâlih'in emîr-i candârı, döneminin büyük devlet adamlarından biri olarak kabul edilen emîr Zeyneddîn es-Sâlihî'dir. el-Melikü's-Sâlih, saltanat tahtına oturmak için Mısır seferine hazırlık yaptığı bir sırada amcası İmâdeddîn İsmâil ile Hıms sâhibi el-Mucahid Şîrkûh 27 Safer 637/28 Eylül 1239'da Dımaşk'ı işgal etmiş, bunun üzerine parlak bir istikbal ve zafer ümidiyle es-Sâlih'in ordusuna katılan askerler onu terketmişlerdir. Bu esnada el-Melikü's-Sâlih'i terk etmeyip yanında kalan beş altı emirden biri de emîr-i candârı Zeyneddîn'dir¹⁰⁸⁷. es-Sâlih, 642/1244'te Dımaşk'ı

¹⁰⁸⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 20; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât*, 43; İbn Kennân, *Hadâik*, 130; Hallâk-Sabâğ, *el-Mu'cemü'l-Câmi'*, 23; İbrahim es-Sâmirâî, *el-Mecmû'u'l-Laîf: Mu'cem fi'l-Mevaddi'l-Lüğaviyyeti't-Târihiyyeti'l-Hadariyye*, Dâru Ammâr, Amman 1987, 99; Aydın Taneri, "Candar", *DİA*, VII, 145; Ed. "Djândâr", *EI*, II, 444.

¹⁰⁸⁶ el-İsfahânî, *el-Berk*, III, 139; Bundârî, *Sena'l-Berk*, 99-100, 195; Şeşen, *Salâhaddîn*, 287.

¹⁰⁸⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 234; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397.

fethetmekle görevlendirdiği veziri Müfînüddîn'i sultanın yetkileriyle donatırken, emîr-i candârını da onun hizmetine vermiştir¹⁰⁸⁸.

el-Melikü's-Sâlih'in candârlığını sadakatle yapan Zeyneddîn'in etkinliği sultanın vefatından sonra da devam etmiştir. Yedinci Haçlı Seferi esnasında el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın yaptığı hazırlıklardan korkuya kapılan Haçlılar, ateşkes talebinde bulunmuş, Haçlılarla yapılacak müzakerelerde Eyyûbî devleti'ni temsil etmek üzere Kâdîkudât Bedreddîn el-Sincârî ile birlikte emîr Zeyneddîn görevlendirilmiştir¹⁰⁸⁹. Bu olay Zeyneddîn'in emîr-i candârlık yanında diplomasiye de vâkıf olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra tahta geçen oğlu Tûrânşâh, Mısır'a geldikten sonra Hasankeyf'ten getirdiği Sabîh el-Muzzamî'yi emîr-i candârı olarak atamıştır¹⁰⁹⁰. Mevcut kadroların tasfiyesi bağlamında yapılan bu atama, Mısır'daki statüko tarafından hazmedilememiş ve sultanın ölümüne sebebiyet veren atamalardan biri olarak tarihe geçmiştir.

2.2.7.6. Hazînedâr

“Sultanın, ileri gelen emirlerin veya diğer zenginlerin hazinesinin nezâret, himaye ve muhafazasından sorumlu olan görevliye” “hazînedar” denir. Sultanın hazînedârı, sultana ait özel hazineden yapılan masrafları, yapılacak bahşîşleri ve hil'at giydirilecek kişilerin listesini düzenlerdi¹⁰⁹¹.

Eyyûbî sultanları, Haçlılarla savaşmak için ihtiyaç duyulan askerleri toplamada ve askerlerin ihtiyaçlarını gidermede önem arz eden hazînenin dolu olmasına ve korunmasına ehemmiyet vermiş, sorumluluğuna getirdikleri kişilerin güvenilir olmasına dikkat etmişlerdir. Salâhaddîn'in hazînedarlığını önceleri babası Necmeddîn Eyyûb, onun vefatından sonra da öteden beri yakın adamlarından biri olan es-Safiyy b. el-Kâbız yapmıştır. Salâhaddîn'in Dımaşk nâipliğini de yapan es-Safiyy 587/1191'de vefat etmiştir¹⁰⁹². el-Uleymî, Salâhaddîn'in Fârisüddîn Ebû Saîd Meymûn b. Abdullah el-

¹⁰⁸⁸ Nüveyrî, *Nihâyet*, XXIX, 201.

¹⁰⁸⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 122.

¹⁰⁹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 124-125; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 457.

¹⁰⁹¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 462; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 220.

¹⁰⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 362, 400; Şeşen, *Salâhaddîn*, 245.

Kasrî adında bir hazînedârından daha bahsetmektedir. Salâhaddîn'in emirlerinden olan Fârisüddîn, Kudüs'te Bâbü's-Sâhire'nin yanında bulunan bir kiliseyi 593/1196 yılında medreseye dönüştürerek ilim ehline vakfetmiştir¹⁰⁹³.

Devlet malının tasarrufunda titizliğiyle bilinen el-Melikü's-Sâlih, Mısır'da saltanat tahtına oturduğunda ilk iş olarak hazineyi denetlemiştir. Hazinesinin kendisinden önceki Eyyûbî sultanı, kardeşi el-Âdil tarafından emirlere peşkeş çekildiğini öğrenince, kadıllardan aldığı fetvayla, emirlerin hazineden aldıklarını geri getirmelerini istemiştir. Bunun üzerine emirler hazineden aldıkları 785.000 dinar ile 2.300.000 dirhemi geri getirmişlerdir¹⁰⁹⁴.

Hazînenin muhafazasına önem veren es-Sâlih, sorumluluğuna getirdiği kişilerin de güvenilir olmasını esas almıştır. Bu itibarla döneminin önemli devlet adamlarından ve yakın arkadaşlarından biri olan, nâzirü'l-ceyş ve vezirlik görevlerini de deruhte eden Cemâleddîn İbn Matrûh, 639/1241 yılında es-Sâlih tarafından nâzirü'l-hizâne (hazine sorumlusu) olarak atanmıştır¹⁰⁹⁵. 644/1246'daki el-Melikü's-Sâlih'in Şam seyahatinden önce vezir yetkileriyle donatılarak Dimaşk'a nâib olarak atanan İbn Matrûh'tan boşalan hazinedarlık görevine Mücâhidüddîn İbrahim ve İzzeddîn Aybek el-Efrem'den biri atanmıştır. Bu iki emirin hangi tarihlerde hazinedarlık yaptıkları bilinmemektedir. İbn Matrûh ise Mısır'a geldikten hemen sonra hazinedar olarak görevlendirilmiş 644/1246 yılına kadar bu görevi yürütmüştür¹⁰⁹⁶.

Zeyneddîn es-Sâlihî'yi emîr-i candârı olarak görevlendiren es-Sâlih, kardeşi Mücâhidüddîn İbrahim'i de hazinedarı olarak tayin etmiştir. el-Melikü's-Sâlih'in Dimaşk nâipliğini de yapan Mücâhidüddîn faziletli biri olup, Dimaşk'ta sûfiler için kendi adıyla bir hânkâh yaptırmış ve 656/1258 yılında vefat etmiştir¹⁰⁹⁷. Makrîzî'de geçen bir bilgiye göre es-Sâlih'in hazinedarlarından biri de Emîr İzzeddîn Aybek el-Efrem es-Sâlihî'dir. Döneminin zengin emirlerinden olan İzzeddîn Aybek 663/1264

¹⁰⁹³ el-'Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Thk. Adnan Yunus, Mektebetü Dendis, Amman ts., II, 48; Amal H. Zayan, "The Role of Endowments in the Scientific Prosperity of Maqdis in Ayyubid Age", *International Research Journal of Social Sciences*, 1 (1), September 2012, 44.

¹⁰⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403; el-Karamânî, *Ahbâr*, II, 261-262.

¹⁰⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259.

¹⁰⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259.

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 35; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428; Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 132.

yılında Mısır'ın en nezîh ribatlarından biri olarak bilinen Ribâtü'l-Efrem'i inşâ etmiştir¹⁰⁹⁸.

Eyyûbîler döneminde sultana âit özel bir hazîne olduğu gibi, herhangi bir bölgenin idaresini yürüten prenslerin de hazîneleri vardı. Kaynaklarımızda Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmâil'in ve Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un zengin hazînelerinden bahsedilmektedir.

2.2.7.7. Emîr-i Çâşnigîr

Farsça “çâşnî” (lezzet) ve “gîr” (tutan) kelimelerinden oluşan çâşnigîr, tadını öğrenmek maksadıyla yemeklerin ve meşrubatların tadına bakan kişi” anlamına gelir¹⁰⁹⁹. Çâşnigîr sultanın sofrasına nezaret edip, sultandan önce yemeğin tadını kontrol etmek veya yemekte zehir olup olmadığını teşhis etmekle görevli olan kimseydi. Üstâdüddârla birlikte sultanın sofrasının (es-simâtü's-sultâniyye) her türlü işinden sorumlu olan çâşnigîr, sultan sofraya oturmadan önce eksikliklerin tamamlanmasından da sorumluydu¹¹⁰⁰.

Salâhaddîn döneminde Sincar hâkimi İmâdeddîn Zengî'nin Sultan Salâhaddîn'e ilhâk etmesi münasebetiyle sultanın verdiği ziyafette çâşnigîrlerin de bulunduğu bilinmekteyse de¹¹⁰¹ çâşnigîrliğin kurumsal bir kimlik kazandığı dönem el-Melikü's-Sâlih dönemidir.

el-Melikü's-Sâlih'in çâşnigîri, Bahrî Memlûklerin emirlerinden olan el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'ti. Babası el-Kâmil döneminde satın aldığı el-Melikü'l-Mu'izz'i babasının nâibi olarak gittiği Bilâd-i Şark'a götüren es-Sâlih, onu çâşnigîri olarak görevlendirmiştir. el-Melikü's-Sâlih'in itimad ettiği emirlerden biri olan el-Melikü'l-Mu'izz Aybek, sultanın hizmetinde yükselerek Bahrî Memlûklerin liderleri arasına girmiştir. es-Sâlih'in vefatına kadar çâşnigîri olarak hizmet eden Aybek, el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh'ın vefatından sonra tahta geçen Şeceretüddürr'ün atabekü'l-asâkiri

¹⁰⁹⁸ Safedî, *el-Vâfi*, IX, 268; Makrîzî, *el-Hutat*, III, 608.

¹⁰⁹⁹ Dihhudâ, *Lüğatnâme*, V, 7998.

¹¹⁰⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 460.

¹¹⁰¹ Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 427.

olarak görev yapmış, Şeceretüddürr'ün baskılar sonucu saltanattan feragat etmesi üzerine, Memlûk emirlerin tercihiyle sultan olmuştur¹¹⁰².

el-Melikü's-Sâlih, İzzeddîn Aybek'i çaşnîgîri olarak görevlendirdiğinde ona honca¹¹⁰³ sûreti şeklinde bir "renk"¹¹⁰⁴ vermiştir¹¹⁰⁵. es-Sâlih döneminde çaşnîgîr için verilen bu görev nişânesi Memlûkler döneminde diğer saray görevlileri için de verilmeye başlanmıştır.

2.2.7.8. Diğer Saray Görevlileri

Yukarıda ele aldığımız saray görevlileri es-Sâlih döneminde mevcut olan, kaynaklarımızda zikredilip es-Sâlih dönemi veya ondan önceki Eyyûbîler dönemi için örnekler bulabildiğimiz saray görevlileri idi. Bu görevlilerin dışında emîr-i meclis, devâdâr (divitdâr), el-mükebbis, taştâr, emîr-i alem ve câmedâr gibi görevlilerin de Eyyûbî saray teşkilatında yer aldığı söylenebilir. Ne var ki kaynaklarımızda el-Melikü's-Sâlih dönemi için bu görevlilere dâir her hangi bir malumata rastlamadık¹¹⁰⁶.

2.2.8. Dîvânü'l-İnşâ

Eyyûbî devleti, diğer ortaçağ İslâm devletlerinde olduğu gibi resmî işlerin görüşülüp karara bağlandığı meclisler ve bunlara bağlı devlet daireleri şeklinde teşekkül etmiş divanlar aracılığıyla yönetilmekteydi. Fâtımî devletinin sonuna kadar Fâtımî saltanat sarayında faaliyetlerini yürüten dîvânlar, saltanat merkezinin 567/1171 yılında Salâhaddîn tarafından Dârü'l-Vizâre'ye taşınması üzerine burada faaliyetlerini

¹¹⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 463; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 4.

¹¹⁰³ Honca veya hançe Farsça bir kelime olup, sofrâ, küçük masa, yemek tabağı veya düğünlerde hazırlanıp düğün merasiminde bulunamayanlara gönderilen yemek anlamına gelir. Bkz. Dihhudâ, *Lûgatnâme*, VII, 10149.

¹¹⁰⁴ Eyyûbîlerde ve Memlûklerde "renk" muayyen bir göreve atanan emîrlere sultan tarafından verilen görev sembolüdür. Bu sembol emirlerin yapacakları görevin mâhiyetini yansıtan bir resim şeklinde olup elbise kumaşının veya at eğrinin üzerine işlenirdi. Renk, emirler tarafından hem bir iftihâr nişânesi hem de görevinin ayırt edici bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Silâhdârın renki kılıç, emîr-i âhûrunki at nalı, çaşnîgîrin renki ise honca idi. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 4; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Mustalahât*, 213.

¹¹⁰⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 4;

¹¹⁰⁶ Bu görevliler hakkında detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Salâhaddîn*, 243-246; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 224-225, 233-234, 237-244.

sürdürmüş, daha sonra el-Kâmil tarafından yapımı tamamlanan Cebel kalesindeki saltanat sarayına nakledilmiştir¹¹⁰⁷.

Eyyûbîler döneminde devlet idaresinde aktif birer kurum olarak işleyen dört temel dîvân bulunmaktaydı. Bunlar Dîvânü'l-inşâ, Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-mâl ve Dîvânü'l-'adl idi. Bu dîvânların en önemlisi devlet yönetiminde bürokrasinin merkezi konumunda bulunan Dîvânü'l-inşâ idi. Hükümetin ülke içindeki birimlerle ve yabancı devletlerle kurduğu her türlü siyasî ve diplomatik bağlantı Dîvânü'l-inşâ'da şekillenir, iç ve dış yazışmalar, tayin, azil ve nakil kararları burada alınırdı¹¹⁰⁸.

Eyyûbîlerdeki Dîvânü'l-inşânın yapısı ve işleyişi büyük ölçüde Fâtımî devletinden miras alınmıştı. Fâtımî dîvânları ise Abbâsî dîvânlarından etkilenmişti. Abbâsîlerdeki Dîvânü'r-resâil Fâtımîlerde Dîvânü'l-inşâ adını almıştı. Fâtımî Halîfeleri Dîvânü'l-inşâyı maddi ve manevi otoritelerini güçlendirmenin etkili bir yolu olarak kullanmışlardı. Fâtımî inşâ dîvânından sorumlu kişiye "Sâhib-u Dîvânü'l-inşâ" veya "kâtibü'd-desti's-şerîf" denilir ve kendisine şeyhü'l-ecel diye hitâb edilirdi. Dîvânü'l-inşâ başkanının emrinde, her biri farklı işlerden sorumlu çok sayıda kâtip bulunuyordu¹¹⁰⁹. Halîfenin en yakın adamlarından biri olan kâtibü'd-dest aynı zamanda danışmanı konumundaydı. Bu dönemde Dîvânü'l-inşâ'da yazılan risale ve mektupların, edebî değeri oldukça yüksek bir uslûbu vardı. Bu uslûb daha sonraki Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde de etkisini sürdürmüştür. Öyle ki Zengî sultanı Nûreddîn'in Dîvânü'l-inşâ başkanlığını yapan İmâdeddîn el-İsfahânî bile Irak'taki üslûpçulardan çok Fâtımîler döneminde Dîvânü'l-inşâ'da çalışmış ve Salâhaddîn'in de dîvânü'l-inşâ başkanlığını yapmış Kâdî el-Fâzıl'ın uslûbunu benimsemiştir¹¹¹⁰.

Fâtımîler döneminde Dîvânü'l-inşâ başkanına verilen kâtibü'd-dest ünvanı Memlûklerin ilk dönemlerine kadar devam etmiş, bazen de kâtibü'd-derc ünvanı kullanılmıştır. Mansûr Kalavun döneminde ise Dîvânü'l-inşâ başkanlarına kâtibü's-sır

¹¹⁰⁷ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 146.

¹¹⁰⁸ Muhammed Nağş, "er-Resâilü'l-Harbiyye fî 'Asri'd-Devleti'l-Eyyûbiyye", *Mecelletü'l-Câmi'atü'l-İslâmiyye*, 55-56, 1402, 186.

¹¹⁰⁹ Fâtımîlerde Dîvânü'l-Inşâ'nın yapısı ve işleyişi hakkında bkz. İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1990.

¹¹¹⁰ İbnü's-Sayrafî, *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil*, 6-10. Ahmed Ahmed Bedevî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî 'Asri'l-Hurûbi's-Salîbiyye bi-Mısır ve's-Şâm*, Dâru Nehdati Mısır, Kahire ts., 332; Şeşen, *Salâhaddîn*, 250.

denilmeye başlanmış, kâtibü’-d-dest ve kâtibü’-d-derc ünvânları ise sayıları birden çok olan ve kâtibü’-s-sır’ın maiyeti altında çalışan kâtipler için kullanılmaya başlanmıştır¹¹¹¹.

Memlükler döneminde Dîvânü’l-inşânın başında bulunan kâtibü’-s-sır üstlendiği görevler itibâriyle Eyyûbîler dönemindeki Sâhib-u Dîvânü’l-inşâ veya Nâzir-u Dîvânü’l-Inşâ’ya tekâbül etmektedir. Bu nedenle Makrîzî’nin kâtibü’-s-sırın görevleri hakkında verdiği bilgiler Eyyûbîler dönemindeki Dîvânü’l-inşâ başkanının görevlerini anlamak açısından önemlidir. Makrîzî’ye göre kâtibü’-s-sır, sultana içerden ve dışarıdan gelen her türlü yazıyı okumak, bunlara verilen cevapları yazmak veya kâtibü’-d-dest ile kâtibü’-d-derce yazdırmak, sultanın alâmetini yazılan mektupların üzerine vurmak, sultanın katıldığı merasimleri idare etmek, Dârü’l-‘adl’de kurulan mahkemede sultanın önünde oturup yapılan şikâyetleri okumak, istişare esnasında sultanın meclisinde bulunup gerektiği yerde sultanı bilgilendirmek, sultanla emirler arasında çıkan ihtilaflarda ara buluculuk yapmak, Mısır ve Şâm’a atanan kadıların ve müderrislerin her türlü işiyle ilgilenmek gibi görevleri üstlenmişti¹¹¹².

Dîvânü’l-inşâ başkanlığını yürütecek kişinin yukarıda zikredilen görevleri yapabilmesi için seçkin vasıflara sâhib olması gerekmektedir. Kalkaşandî, sultanın konuşan dili olarak tasvir ettiği kâtibin kitâbet sanatının en küçük inceliklerine vâkıf, fesahat ve belağat sâhibi, muknî deliller ileri sürebilen, gerektiği zaman itnâba ve îcâza başvurabilen donanımlı biri olmasının zaruri olduğunu belirtir¹¹¹³. Eyyûbîler döneminde bu özelliklere ilaveten kâtiplerin kendini her türlü kötülükten koruyan fazilet sahibi kişiler olması ve halkın arasına çok karışmamaları da önemseniyordu. el-Melikü’s-Sâlih döneminde kâtibü’-d-derc olarak dîvânül-inşâda çalışan Zeyneddîn Yakub b. Zübeyr’in müzikle ilgilendiğinin duyulması üzerine es-Sâlih “Bu dîvân bu tür sorumsuzlukları kaldıramaz” diyerek Zeyneddîn’in görevine son vermiştir¹¹¹⁴.

Eyyûbîlerde Dîvânü’l-inşâ’da çalışan kâtiplerin Cuma günü işe gelmemeleri âdet hâline gelmişti. el-Melikü’s-Sâlih Cuma günleri kâtibleri ilgilendiren önemli işlerin ortaya çıkması üzerine kâtipleri sormuş, kendisine Cuma gününün tatil günleri olduğu bildirilmişti. Bunun üzerine es-Sâlih, Cuma günleri çalıştırılmak üzere Nasrânî bir

¹¹¹¹ Bedevî, *el-Hayâtü’l-Edebiyye*, 332.

¹¹¹² Makrîzî, *el-Hitat*, III, 96.

¹¹¹³ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, I, 130.

¹¹¹⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 98.

kâtibin görevlendirilmesini emretmişti. el-Emced b. el-Assâl bu şekilde istihdâm edilen Nasrânî kâtiplerden biriydi¹¹¹⁵.

İnşâ dîvânının ve kâtibinin görevlerini uzun uzadıya anlatan Kalkaşandî, Dîvânü'l-inşâ'da tutulan kayıtların kapsamını ve önemini “ Önemli olayların kaydedildiği inşâ defterlerinden ikisi toplansa, kapsamlı bir tarih kitabı olur.” sözüyle ifade etmektedir¹¹¹⁶.

el-Melikü's-Sâlih döneminin en önemli inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr'di. Nazm, nesir ve hat sanatında usta olan Bahâeddîn, Salâhaddîn'in meşhur kâtibi Kâdî el-Fâzıl'dan sonra Eyyûbî devletindeki en önemli Dîvânü'l-inşâ başkanı olarak kabul edilmektedir¹¹¹⁷.

Döneminin en iyi şairlerinden biri olan Bahâeddîn'in el-Melikü's-Sâlih'e atfettiği şiir divanı günümüze kadar gelmiştir. Dîvânü'l-inşâ başkanı olarak görev yaptığı sırada Yedinci Haçlı Seferi komutanı ve Fransa Kralı IX. Louis'in el-Melikü's-Sâlih'e gönderdiği mektuba edebî değeri yüksek bir mektupla cevap yazan Bahâeddîn, şiir ve nesirde kendine has tarzıyla dikkat çekmiştir. Kahire'de Bahâeddîn'le görüşen İbn Hallikân, onu, asrının en iyi şair ve hattatlarından biri olarak tanıtmaktadır¹¹¹⁸.

el-Melikü's-Sâlih'in döneminin inşâ kâiplerinden biri de Fahreddîn İbrahim b. Lokman el-İs'irdî'dir. 612/1215 yılında Siirt'te doğup büyüyen Fahreddîn eğitimi tamamladıktan sonra Amid'e göç ederek Amid nâzırının maiyetinde kâtiplik yapmaya başladı. 629/1232 yılında babası el-Kâmil'e birlikte Amid'e gelen es-Sâlih, beraberinde Bahâeddîn Züheyr'i de götürmüştü. Bahâeddîn, Fahreddîn'in hattını ve ibâresini beğenince, onu el-Melikü's-Sâlih'e takdim etmiş ve yardımcılığına getirmişti. Bahâeddîn'le birlikte Mısır'a giden Fahreddîn burada da Dîvânü'l-inşâ'da onun yardımcısı olarak kâtiplik yapmıştır. Daha sonra el-Melikü's-Sâlih'in vefatına yakın bir zamanda görevinden azledilen Bahâeddîn'in yerine sâhib-ü Dîvânü'l-inşâ olarak görevlendirilmiştir. Memlûkler döneminde hem vezirlik hem Dîvânü'l-inşâ başkanlığı yapan İbn Lokman, 677/1278 yılında el-Melikü's-Saîd Muhammed tarafından vezirliğe atanmış, 4 ay sonra görevinden azledilmiştir. 678/1279 yılında tahta geçen el-Melikü'l-

¹¹¹⁵ Makrîzî, *el-Hitât*, III, 98.

¹¹¹⁶ Kalkaşandî, *Subhu'l-A 'şâ*, I, 135.

¹¹¹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 239.

¹¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 332.

Mansûr Kalavun tarafından yeniden vezirliğe atanan İbn Lokman sekiz ay sonra vezaretten ayrılarak Dîvânü'l-inşâdaki işine geri dönmüştür. 693/1293 yılında Kahire'de vefat etmiştir¹¹¹⁹.

Mansûra savaşıdan sonra dağılmaya başlayan Haçlı ordusunun komutanı, Fransız kral Louis esir alındığında Fahreddîn b. Lokman'ın Mansûra'daki evine nakledilmiş ve burada gözetim altında tutulmuştur. Dâr-u İbn Lokman olarak şöhret bulan bu ev, Fransız kralının esaretine ve Yedinci Haçlı Seferine tanıklık yapmasından dolayı özel bir ihtimamla korunmuş ve günümüze kadar gelmiştir¹¹²⁰. el-Melikü's-Sâlih'in İbn Vâsıl'ı, 10 Receb 644/21 Kasım 1246'da Kahire'deki el-Akmer camisine müderris olarak atadığı tevki' de İbn Lokman'ın inşasıyla yazılmıştır.¹¹²¹

el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra, Şeceretüddürr ölümünü gizli tutarak sultanın alâmetini (imzasını) taşıyan mektuplar yazmaya devam etmiştir. Sultanın alâmetini, Süheylî adında, hattı sultanın hattına çok benzeyen bir kâtip yazmıştır. el-Melikü's-Sâlih'in hâdimlerinden biri olan bu kâtip hakkındati tek malumatımız, sultanın el yazısını mükemmel bir şekilde taklit edebildiğine dairdir. İbn Vâsıl, Süheylî'nin hattının sultanın hattına aşırı benzirliğinde dolayı, kimsenin sultanın imzasını taşıyan mektuplardan şüphelenmediğini bildirir¹¹²².

2.3. ADLÎ TEŞKİLÂT

İslam dini, insanlığa sunduğu en güçlü mefhumlardan biri olan adaleti insanın insafına terk etmemiş, adaletin birey ve toplum hayatında yaşatılması için önemli kaideler vaz' etmiş, bu kaidelerin icrâ ve tatbik edilmesi için mahkemeler aracılığıyla işleyen bir adalet mekanizmasını esas almıştır.

Hz. Peygamberden itibâren kurulan İslam devletlerinde adliye teşkilâtı devlet teşkilâtının mühim kurumlarından biri olarak, her türlü siyasî ve askerî baskıdan bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Dîvânü'l- adl veya dîvânü'l-kazâ denilen dîvânlar aracılığıyla işleyişini sürdüren bu teşkilat, ihtiyaçlar dikkate alınarak üç kısma

¹¹¹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 90; Kütübî, *Fevât*, I, 43-44; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, VIII, 42-43; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâft ve'l-Müstevfâ ba'de'l-Vâft*, Thk. Muhammed Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Amme li'l-Kitâb, Kahire 1984, I, 136-137; Zîrîklî, *el-A'lâm*, I, 58.

¹¹²⁰ Dâr-u İbn Lokman bugün müze olarak ziyaretçilere hizmet vermektedir. Bkz. Ek-6

¹¹²¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 90.

¹¹²² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 102; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444.

ayrılmıştır: İlki kâdılkudât (başkadı) başkanlığında işleyen sivil adliye; ikincisi, kâdiu'l-askerîn başkanı olduğu askerî adliye; üçüncüsü ise önemli davaların görüldüğü ve şikâyetlerin dinlendiği mezâlim mahkemeleri.

2.3.1. Dârü'l-'adl ve Mezâlim Mahkemesi

Mezâlim, sözlükte “zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne, kişinin kendisinden zulmen alındığından şikâyetçi olduğu şey, mazlum hakkı” gibi anlamlara gelen “mazlime” kelimesinin çoğuludur. İslâm devletlerindeki en yüksek idârî-adlî yargı ve denetleme kurumu olarak mezâlim mahkemelerinin kökeni Mâverdî, Ferrâ ve Nüveyrî gibi klasik müellifler tarafından İslâm öncesinde Mekke’de haksızlığa uğrayanlara yardımcı olmak için oluşturulan, Hz. Muhammed’in (sav) de faaliyetlerine katıldığı, İslâm’ı tebliğe başladıktan sonra da uygulamalarını tasvip ettiği Hilfû'l-fudûl teşkilâtına kadar götürülür¹¹²³. Kimi tarihçiler ise mezâlim kurumunu Sâsâniler döneminde hükümdarların zulme uğrayan kişilerin şikâyetlerini dinlediği ve adaleti sağladıkları özel oturumlara dayandırmaktadırlar¹¹²⁴.

İslâm devletlerinin hemen tamamında devlet teşkilâtının önemli bir organı olarak görev yapan mezâlim mahkemeleri Mısır’da kurulan devletlerde de önemli gelişmeler sağlamıştır. Makrîzî Mısır’da mezâlim oturumu düzenleyen ilk hükümdârın Ahmed b. Tolon olduğunu söyler¹¹²⁵. Tolonoğullarından sonra İhşîdîler döneminde de devam eden bu gelenek Fâtımîler döneminde özel bir önem görmüştür. Fâtımîlerde vezirlerin düzenlediği mezâlim oturumları için uyulması zorunlu protokol kuralları oluşturulmuştur¹¹²⁶.

Günümüzdeki temyiz mahkemelerini (mahkemetü'l-İsti'nâf) andıran mezâlim mahkemesi normal mahkemelerin veya kadıların halledemediği veya davacının, kadının adaletle hüküm vermediğine inandığı davasını taşıdığı bir üst mahkeme mesâbesindeydi. Mezâlim oturumlarını tertip etmek için kurulmuş divana “dîvânü'l-mezâlim”, bu divanın başkanına da “sâhibü'l-mezâlim” denilirdi. Sâhibü'l-mezâlimin otoritesi kadının otoritesinin üstündeydi. Mâverdî’nin “nâzirü'l-mezâlim” dediği

¹¹²³ Celal Yeniçeri, “Mezâlim”, *DİA*, XXIX, 515-516.

¹¹²⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, VI, 225; Hamdî Abdülmün'im, *Dîvânü'l-Mezâlim*, Dârü's-Şürûk, Beyrut 1983, 38-39.

¹¹²⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 50.

¹¹²⁶ Abdülmün'im, *Dîvânü'l-Mezâlim*, 177.

fevkalâde yetkilere sâhip bu hâkimlerin kudretli, davalara derinden nüfuz eden, heybetli, tamahkâr olmayan, verâ‘ sâhibi kişiler olması gerekmektedir¹¹²⁷.

Halîfe hükümdar, vezir veya bunların nâiblerinin başkanlığında düzenlenen mezâlim oturumları Nûreddîn Mahmûd b. Zengî’ye kadar haftada bir veya iki gün mescitlerde düzenlenirdi¹¹²⁸. Nûreddîn, İslâm tarihinde mezâlim mahkemelerinin görülmesi için müstakil bir adalet sarayı olan “Dârü’l-‘adl”i kuran ilk kişidir. Nûreddîn, mezâlim mahkemeleri için Dârü’l-‘adl’i kurmakla yetinmeyip, bu mahkemenin işlevini yeniden tanımlayıp haftada iki kez oturumlara başkanlık etmiştir. Dımaşk kalesinde inşa edilen bu Dârü’l-‘adl, dönemin başkadısı Kemâleddîn eş-Şehrezûrî’nin nüfuzlu devlet adamlarını yargılamaktan aciz kalması üzerine inşa edilmişti. Dârü’l-‘adl’in faaliyete başlamasının başlı başına caydırıcı etkisi olmuştur. Nûreddîn haftanın iki günü kadı ve fakihler eşliğinde burada düzenlenen oturumlara başkanlık etmiş, bunun üzerine korkuya kapılan devlet ricâli kimseye haksızlık yapmaya cesaret edememişlerdir. Nûreddîn adaletinden dolayı “münsifü’l-mazlûmîn mine’z-zâlimîn” (mazlumların hakkını zalimlerden alan) ünvanını almıştır¹¹²⁹.

Zengî sultanı Nûreddîn’le başlayan Dârü’l-‘adl’de mezâlim davalarına başkanlık etme geleneği Eyyûbî sultanları tarafından devam ettirilmiştir. Sultan Salâhaddîn Mısır’da bulunduğu süre zarfında Pazartesi ve Perşembe günleri Dârü’l-‘adl’de oturumlar düzenleyerek halkın şikâyetlerini dinlemiş, adaleti tesis etmeye çalışmıştır¹¹³⁰. Salâhaddîn Dımaşk’ta ikâmet ettiği zamanlarda da Nûreddîn’in inşa ettiği Dârü’l-‘adl’de mezâlim oturumları tertîp etmiştir. Eyyûbî hânedanına mensup diğer hükümdarlar da bu kutlu geleneği sürdürmüş, 1189 yılında ez-Zâhir Gâzî tarafında Halep’te; 1207 yılında el-Kâmil Muhammed tarafından Kahire Kalesi’nde birer Dârü’l-‘adl inşa edilerek mezâlim oturumları tertip edilmiştir¹¹³¹.

¹¹²⁷ Mâverdî, *el-Ahkâm*, 156.

¹¹²⁸ Hasan, *Târihü’l-İslâm*, IV, 364-365.

¹¹²⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 268; Makrîzî, *el-Hitat*, III, 51-52; Nasser O. Rabbat, “The Ideological Significance of the Dar al- Adl in the Medieval Islamic Orient”, *International Journal of Middle East Studies*, 27 (1), 1995, 3; Yasser al-Tabba, *The Architectural Patronage of Nur Al-Din 1146-1174*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), New York University, Newyork 1982, 219.

¹¹³⁰ İbn Şâhinşâh el-Eyyûbî, *Mizmârü’l-Hakâik ve Sırrü’l-Halâik*, Thk. Hasan Habeşî, ‘Âlemü’l-Kutüb, Kahire 1401, 53; Makrîzî, *el-Hitat*, III, 52.

¹¹³¹ Rabbat, “The Ideological Significance of the Dar al- Adl”, 3.

el-Melikü's-Sâlih döneminde de mezâlim oturumlarının düzenlenmesine devam edilmiştir. Nüveyrî'de geçen bir rivayete göre es-Sâlih, Kahire'de Dârü'l-'adl'de¹¹³² tertîb edilen mezâlim oturumlarının işleyişi ile ilgili Rebûlâhîr 638/Ekim 1240 yeni bir düzenlemeye gitmiş, mezâlim oturumlarına başkanlık etmesi için İftihârüddîn Yâkut el-Cemmâlî'yi nâibi olarak seçmiştir. İftihâreddîn'in yanında güvenilir iki şâhid ile kazasker eş-Şerîf Şemseddîn el-Urmevî, Kadı Fahreddîn b. es-Sukkerî ve fakih İzzeddîn'in de aralarında bulunduğu bir grup fakih görevlendirmiştir¹¹³³.

Nüveyrî es-Sâlih'in mezâlim mahkemelerine bizzatihi başkanlık yapmamasını onun aşırı utangaçlığına ve bundan dolayı insanlarla karşılaşmaktan uzak durmasına bağlamaktadır¹¹³⁴. el-Melikü's-Sâlih'in insanlarla ve birkaç alim dışında alimlerle pek fazla teşrîk-i mesâide bulunmadığı diğer kaynaklarımız tarafından da teyid edilmektedir¹¹³⁵. Bu bağlamda sultanın haftanın iki günü tertîb edilen mezâlim oturumlarına başkanlık etmemesini onun kişiliğinden kaynaklanan nedenlere bağlayabiliriz. Ancak kendisinden önceki Eyyûbî sultanlarının riyâsetinde gerçekleştirilen bu oturumlara katılmamasında, hükümdarlık süresi boyunca süren iç ve dış savaşların ve bundan kaynaklanan sorunların da etkisi olmalıdır.

el-Melikü's-Sâlih, Dârü'l-'adl nâipliğine atadığı kadılarda liyâkatın yanında sadakat ve vefaya da önem vermiştir. Kerek'te en-Nâsır Dâvûd'a sığındığı zaman kendisine arkadaşlık eden Şihâbeddîn ve Necmeddîn b. Şeyhü'l-İslâm'ı unutmamış, bu iki kardeş Mısır'a geldiklerinde onurlandırmıştır. Sultan onlara Mısır'ın münbit noktalarında iktâlar vermiş, kardeşlerden iyi bir asker ve faziletli bir fakih olan Şihâbeddîn'i Dârü'l-'adl'de nâibi olarak görevlendirmiştir¹¹³⁶.

Eyyûbîlerden sonra Memlûkler döneminde de mezâlim mahkemeleri kurulmuştur. Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun 1315 yılında Kahire'de yapımına

¹¹³² Nüveyrî oturumların hangi dârü'l-'adl'de yapıldığına dair bilgi vermez. es-Sâlih'in Kahire'deki mezâlim oturumlarını babası el-Kâmil'in inşa ettiği dârü'l-'adl'de yapması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Rabbat, "The Ideological Significance of the Dar al- Adl", 11.

¹¹³³ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 179.

¹¹³⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 179.

¹¹³⁵ İbn Vâsıl, el-Melikü's-Sâlih'in önemli bir iş olmadığı sürece saltanat sofrası hâric âlimler ve devlet ricâli ile bir araya gelmediğini, devlet işleriyle uğraştığı vaktin dışındaki zamanın çoğunda uzlete çekildiğini belirtir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 97.

¹¹³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 241-242.

başladığı Dârü'l-'adl'i 1334 yılında yeniden inşâ etmiş, burada düzenlidiği mezâlim oturumlarına başkanlık yapmıştır¹¹³⁷.

Dârü'l-'adl kazâu'l-mezâlim alanında kurulmuş son derece seçkin bir kurum olmanın yanısıra Haçlı seferlerinin yoğun olarak yaşandığı olağanüstü bir dönemde eşitlik, hak ve adalet gibi İslâm'ın temel değerlerini bütün dünyaya ilan eden orijinal bir müessese idi. Öte yandan bu kurum, hükümdarlara, adaleti sağlama ve bu vesileyle İslâma bağlılıklarını gösterme fırsatı vermiş ki bu da hâkimiyetlerinin halk nezdinde meşruiyet görmesi için önemli bir işlev görmüştür.

2.3.2. Kâdılkudât

İslâm devletlerinde kazâ sisteminin başında bulunan kâdılkudât ve onun temsil ettiği kâdılkudâtlık, Abbâsî halîfesi Hârûnurreşîd döneminde Bağdat'ta kurulmuştur. Bazı tarihçi ve şarkiyatçılar, “kadılar kadısı” veya “baş kadı” anlamına gelen kâdılkudât'ın Sâsânilerde aynı işlevi gören ve benzer anlama gelen “mobed-i mobedân” veya dâdver-i dâdverân” dan alındığını iddia etmişlerdir¹¹³⁸.

Eyyûbîler döneminde en yüksek dînî unvana sahip olan kâdılkudât aynı zamanda Dârü'l-'adl'de sultanın meclisinde hazır bulunan en yetkili kadı idi. Kalkaşandî 'ye göre kâdılkudâtın görevi, şerî hükümlerle ilgili görüşünü bildirmek, hükmün uygulanmasını sağlamak, yapılan işlerin şeriate uygunluğunu denetlemek, hasımlar arasında ara buluculuk yapmak ve kendisine dağrudan ulaşamayanların hukukî sorunlarınılarıyla ilgilenmesi için nâipler atamaktır¹¹³⁹.

İslâm dünyasının ilk kâdılkudâtı olan Ebû Yûsuf Ensârî, Abbâsî hilâfetine resmî mezhebi olan ve o dönemdeki kadıların büyük kısmının mensubu olduğu Hanefî mezhebinden olup Ebû Hanîfe'nin talebesi idi. Bir müddet sonra Mısır'da kurulan Fâtımî devleti de bu müesseseyi Abbâsîlerden devralmıştır. Fâtımî devletinde kâdılkudâtlar devletin resmî mezhebi olan Şii-İsmâîlî mezhebine mensup kadılardan

¹¹³⁷ Rabbat, “The Ideological Significance of the Dar al- Adl”, 3.

¹¹³⁸ Muhammed Hüseyin Sâkit, “Sâzman-ı Kâdiu'l-Kudât der Cihân-ı İslâm”, *Mutâle'ât-i İslâmî*, 37-38, 1376, 51.

¹¹³⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 34-35.

seçilimekteydi ¹¹⁴⁰ . Fâtımî devletinde kâdilkudât'ın dışında, İsmâîlî da'vânın başkanlığını yapan dâiu'd-duât adında bir görevli daha bulunmaktaydı ki bunun asıl görevi İsmâîliye mezhebinin propagandasını yapmaktı. Hiyerarşide Kâdilkudât'tan hemen sonra gelen dâiu'd-duât'ın, ehli beytin bütün mezheplerine vâkîf olması gerekiyordu. Dâiu'd-duât ve on iki nâibinin karargâhı, İsmâîlî ve Bâtınî görüşlerin öğretim ve propaganda merkezi olan Dârü'l-İlim idi ¹¹⁴¹ .

Sultan Salâhaddîn henüz Fâtımî veziri iken şîî düşüncenin etkisinde, ehli sünnet ve'l-cemâat düşüncesine aykırı olarak şekillenmiş kurumları ortadan kaldırmıştı. Ezanın şiiiler tarzında okunmasını yasaklaması, el-Ezher Camii'ndeki Fatîmî propaganda merkezini ve Dârü'l-İlimleri kapatması ve Fatîmî devletinin Şîî mezhebine mensup başkadısını görevden azl ederek yerine Şafîî başkadı ataması bu alanda zaman kaybetmeksizin yaptığı uygulamalar arasında yer almaktadır. Bu meyanda 566/1170 yılında Şafîî fakih Sadreddîn Abdulmelik b. Dirbas'ı Mısır kâdilkudâtı olarak görevlendirdi ¹¹⁴² . Böylece İsmâîliye mezhebine bağlı kâdilkudâtlık müessesesi uzun bir aradan sonra yeniden sünnî bir mezhebin idaresine geçmiştir.

el-Melikü's-Sâlih selefleri gibi Mısır ve Dımaşk'ın baş kadılarını Şafîî mezhebinden seçmiştir. es-Sâlih, tahta geçtiği sırada Mısır baş kadısı, el-Kâmil zamanından beri bu görevde bulunan Şerefeddîn b. Aynu'd-Devle el-İskenderî idi. Şerefeddîn, Mâlikî mezhebine mensup bir fakih olduğu halde daha sonra tanıştığı Sadreddîn Abdulmelik b. Dirbas gibi dönemin ünlü Şafîî fakihlerinden etkilenecek Şafîî mezhebine geçmiş ve Şafîî mezhebine göre kadılık yapmıştır. el-Melikü's-Sâlih, nâpliği döneminden tanıdığı yetenekli diplomat ve eski Sincar kadısı Bedreddîn Yûsuf b. el-Hasan ez-Zerzârî'nin 638 yılında Mısır'a gelmesi üzerine yeni bir düzenlemeye düzenlemeye gitmiş ¹¹⁴³ , Şerefeddîn'i Fustat ve Güney Mısır'ın (el-Vechûlkıblî)

¹¹⁴⁰ Assam Muhammed Sebâru, *Kâdiu'l-Kudât fi'l-İslâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1992, 32-34; Sâkit, "Sâzman-ı Kâdiu'l-Kudât, 51.

¹¹⁴¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklateyn* s. 110.

¹¹⁴² Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 118; Nüveyrî, *Nihâye*, XXVIII, 241-242; Zehebî, *Târîh*, XXXIX, 30.

¹¹⁴³ Nüveyrî, Mısır'ın kazâî sisteminin iki ayrı bölgeye ayrılmasını el-Melikü'l-Âdil dönemine dayandırmaktadır. Buna göre el-Âdil, 613 yılının Muharrem ayında (Nisan 1216) Mısır baş kadısı İmâdeddîn Abdurrahman es-Sukkerî'yi görevden azlettikten sonra Şeyhe's-Şuyûh Sadreddîn b. Hammûye'nin teklifi üzerine Mısır'ı Kıblî ve Bahrî olmak üzere iki ayrı kazâî bölgeye ayırmış, kadı Şerefeddîn b. Aynu'd-Devle'yi Bahrî bölgesinin, Dimyat kadısı Tâceddîn b. el-Harrât'ı da Kıblî bölgenisinin başkadısı olarak tayin etmiştir. Daha sonra el-Melikü'l-Kâmil, 617/1220 yılında Tâceddîn b. el-Harrât'ı Kıblî bölgesinin baş kadılığından azlederek buranın sorumluluğunu da Şerefeddîn b. Aynu'd-Devle'ye vermiş, böylece Şerefeddîn bütün Mısır'ın başkadısı olarak

başkadılığından azlederek yerine kadı Bedreddîn'i atadı. Şerefeddîn'i ise Kahire ve aşağı Mısır'ın başkadısı (el-el-Vechûlbahrî) olarak görevlendirdi ¹¹⁴⁴. es-Sâlih, Şerefeddîn'i Kahire kadısı olarak görevlendirirken ona gönderdiği mektupta bu kararının altında yatan nedeni Kahire'nin stratejik önemine dayandırarak:

“Güvenilir şehir Kahire ülkenin başkenti olduğu, devlet adamları ve askerler orada ikâmet ettiği ve oranın kadısı Dârü'l-'adlin düzenlenmesinden sorumlu olduğu için seni Kahire ve civarının kadısı olarak görevlendirdik¹¹⁴⁵.” demiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla sultan, Şerefeddîn'i Mısır baş kadılığından alıp Kahire'de görevlendirirken rencide olmasını istemediği için nâzik bir uslûpla kararını bildirmiş, ne var ki Şerefeddîn bu karardan dolayı üzülen hastalanmış ve 639/1241'de vefat etmiştir. el-Melikü's-Sâlih, vefatından sonra yeni bir kâdılkudât seçilinceye kadar kadı Muhyiddîn Osman b. Yusuf hâriç Şerefeddîn'in nâibi ve yardımcıları pozisyonundaki kadıların görevlerine devam etmesini emretmiştir¹¹⁴⁶.

Şerefeddîn'in vefatından kısa bir süre sonra Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail'in Frenklerle yaptığı anlaşmaya sert bir tepki gösteren meşhur müfessir ve Dımaşk Camii hatibi İzzeddîn b. Abdusselâm Dımaşk'tan ihrâc edilince Kudüs'e oradan da Mısır'a geldi. es-Sâlih, “sultânu'l-ulemâ” lakaplı Şafii fakihine büyük ikramlarda bulunup, Mısır'daki Amr b. 'As camisinin imam-hatibi olarak atadı. Sonra da kadı Şerefeddîn'den boşalan Kahire ve vechu'l-bahrî bölgesinin baş kadılığına kadı Bedreddîn'i, Bedreddîn'den boşalan el-Vechûlkıblî bölgesine de İzzeddîn b. Abdusselâm'ı atadı¹¹⁴⁷.

İzzeddîn'in baş kadı olduktan sonra yaptığı uygulamalar kâdılkudâtın yetkilerine ışık tutması açısından önemlidir. İzzeddîn'in gerçekleştirdiği ilk icraât kadı Sadreddîn Ebî Mansûr Mevhûb'u nâibi olarak ataması oldu. Kâdılkudâtlık makamına oturduğu ilk gün sorumluluklarının gerektirdiği nitelikleri taşımayan iki 'udûlun¹¹⁴⁸ görevine son

görevlendirilmiştir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 46-47, 68. Bu durumda el-Melikü's-Sâlih, dedesi el-Âdil tarafından başlatılan bir geleneğe uyarak Mısır'ı iki ayrı kazâi bölgeye ayırmıştır.

¹¹⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297-298; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 185.

¹¹⁴⁵ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 184.

¹¹⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 184, 190.

¹¹⁴⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297, 303.

¹¹⁴⁸ 'Udûl, kazâi işlerde kâdiu'l-kudâta yardım eden, onun meclisinde oturan, her biri farklı bir görev üstlenmiş, adalet vasfına sâhip olması gereken görevlilere denir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 192-193; Kalkaşandî, *Subhu'l-A 'şâ*, III, 486-487.

verdi. İzzeddîn b. Abdusselâm'ın diğer icraatı da Menâzilu'l-‘İzz medresesinin müderrisi kadı Fahreddîn b. Kâdılkudât İmâdeddîn b. Es-Sukkerî'yi görevden almak oldu. İzzeddîn'in bunun gerekçesi olarak ileri sürdüğü neden, Fahreddîn'in medresede ders veren bir müderriste bulunması gereken temel şartlardan olan Usûlu'd-Dîn ve Usûl'ul-Fıkh'a vukûfiyetten mahrum olmasıdır¹¹⁴⁹.

Bu şekilde, Kadı Şerefeddîn döneminde görevlendirilenlerin çoğunu adalet vasfını yitirdikleri gerekçesiyle görevden alan İzzeddîn, el-Melikü's-Sâlih'in veziri Müînüddîn b. Şeyhüşşüyûh ile de ihtilafa düştü. el-Melikü's-Sâlih, Mısır ve Kahire'deki câmilerin îmar işlerini de İzzeddîn'in sorumluluğuna vermişti. Müînüddîn Mısır'daki bir mescidin üzerinde tablhâne yaptırınca İzzeddîn o binayı derhal yıkmasını istemiş, Müînüddîn ise bundan ictinâb etmişti. Bunun üzerine İzzeddîn yanına aldığı birkaç kişi ile gidip tablhâneyi yıktı. İzzeddîn, duruma tepki gösteren Müînüddîn'in da adalet vasfını yitirdiğini ilan ettikten sonra kendisini de kâdılkudâtlıktan azletmiştir. İbn Abdüsselâm'ın Müînüddîn'in adaletini iskât etmesi İslâm âleminde büyük bir yankı uyandırdı. Abbâsî Halîfesi, Müînüddîn'in elçisi aracılığıyla gönderdiği mesajı, İbn Abdüsselâm'ın onun adaletini iskât etmesini gerekçe göstererek reddetmiştir¹¹⁵⁰.

Nüveyrî, kendini azlettikten sonra el-Melikü's-Sâlih'in, faziletine binâen yeniden kaza teşkilatının başına getirmek istediği İzzeddîn'in bunu kabul etmediğini belirtir. İbn Vâsıl ise İzzeddîn'den beklemediği tavırlarla karşılaşan el-Melikü's-Sâlih'in daha önce Dımaşk camisinin minberinde İmâdeddîn İsmail'i ayıplayan İzzeddîn'in kendisini de ayıplamasından çekinerek onu hatiplik görevinden azlettiğini belirtir¹¹⁵¹.

el-Melikü's-Sâlih, 640 yılında İzzeddîn'den boşalan el-Vechûlkıblî bölgesinin kadılığına nâibi Sadreddîn Ebî Mansûr Mevhûb el-Cezerî eş-Şafîî'yi atadı. Sadreddîn kâdılkudât olduktan sonra İzzeddîn b. Abdusselâm'ın görevden aldığı bazı kişileri görevine iade etti. Sadreddîn bu görevde yaklaşık bir sene kaldıktan sonra 641 yılında azledildi¹¹⁵².

¹¹⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 192-194.

¹¹⁵⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 194; Abdüllah b. İbrahim el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm Hayâtuhu ve Âsâruhu ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, el-Matabaatü's-Selefiyye, Mısır 1982, 65.

¹¹⁵¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 304; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 194.

¹¹⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 194.

es-Sâlih, Sadreddîn'den boşalan göreve mantık ve hikemî ilimlerde uzman olan Efdaleddîn el-Hûnecî'yi tayin etti. Yaklaşık beş yıl Mısır'ın kiblî bölgesinin kâdılıkudatlığını ve Sâlihiyye Medresesi'nin müderrisliğini yapan Efdaleddîn'in 646 yılındaki vefatından sonra bu makama kadı İmâdeddîn b. el-Kutb tâyin edilmiştir. el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra tahta geçen Tûrânşâh ise hem Mısır kadısı İmâdeddîn'i hem de Kahire baş kadısı Bedreddîn'i azlederek ikisinin de görevini Hasankeyf'ten gelirken yanında getirdiği Hasankeyf kadısı Şemseddîn Kütübî'ye vermiştir. Böylece Mısır'ın kazaî sistemi yeniden bir kâdılıkudâta bağlanmıştır¹¹⁵³.

Eyyûbî devletinde Kahire kâdılıkudatlığıyla eş zamanlı olarak Dımaşk'ta da kâdılıkudatlar görevlendiriliyordu. el-Melikü's-Sâlih Mısır'da saltanat tahtına oturmadan üç ay önce, Dımaşk baş kadısı Şemseddîn el-Hûyî eş-Şâfiî vefat etmişti¹¹⁵⁴. Şemseddîn'in vefatından sonra Refüddîn Abdülazîz el-Cîlî eş-Şâfiî Dımaşk kadısı olmuştur. Refüddîn, Ba'lebek'te kadı olarak çalışırken İmâdeddîn'in veziri Emînü'd-Devle es-Sâmîrî ile yakın arkadaşlık kurmuş, İmâdeddîn Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra Emînü'd-Devle'nin tavsiyesi üzerine 638 yılında baş kadı olarak atanmıştır. Refüddîn, Emînü'd-Devle ile işbirliğine giderek haksız kazanç elde etmekle itham edilmiştir. Emînü'd-Devle'nin kurduğu bir komplo sonucunda 641 yılında Ba'lebek yakınlarında öldürülmüştür¹¹⁵⁵. Onun ölümünden sonra Kemâleddîn et-Tiflîsi, ondan sonra da Muhyiddîn b. Zekî Dımaşk baş kadısı olarak görev yapmıştır. el-Melikü's-Sâlih'in veziri Müînüddîn 643 yılında Dımaşk'ı ele geçirince İmâdeddîn Sâlih'in izlerini silmek amacıyla üst kademelerdeki kadroyu değiştirme ihtiyacı hissetmiş ve bu bağlamda Muhyiddîn b. Zekî'yi azlederek yerine Sadreddîn b. Seniyyü'd-Devle'yi atamıştır¹¹⁵⁶.

2.3.3. Kazasker

Eyyûbîler döneminde askerî davalara bakmakla sorumlu olan, ordu mensupları arasında çıkan ihtilaflara bakan ve askerlerin işlediği suçlarla ilgilenen kadılara kazasker (kâdılasker) denirdi. Kalkaşandî, kazaskerîn görevini diğer kadılarla birlikte Dârü'l-

¹¹⁵³ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 280; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 160-162, 335; VI, 125.

¹¹⁵⁴ İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, II, 734-736; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 367.

¹¹⁵⁵ İbn Ebû Usaybi'a, *Uyûn*, 647; Kütübî, *Fevât*, II, 352-354; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 22.

¹¹⁵⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 388; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202-203.

‘adldeki oturumalara katılmak ve sefer esnâsında sultana eşlik etmek şeklinde ifade etmektedir¹¹⁵⁷.

Dârü’l-‘adl’de sultanın meclisinde temsil hakkı verilen üst düzey görevlerden biri olan kazaskerlik, Eyyûbîlerde Salâhaddîn’den itibâren süregelen bir kurum olmuştur. Sultan Salâhaddîn döneminin ilk zamanlarında kazasker, Zengî hükümdârı Nûreddîn’in de kazaskerliğini yapan Şemseddîn b. el-Ferrâş iken son döneminde Bahâeddîn b. Şeddâd kazasker olarak tâyin edilmiştir¹¹⁵⁸.

Salâhaddîn’den sonraki Eyyûbî sultanları döneminde de kazaskerlik müessesesi varlığını devâm ettirmiştir. Kaynaklarımızda el-Melikü’s-Sâlih döneminin kazaskerî olarak eş-Şerîf Şemseddîn el-Urmevî el-Hanefî’den bahsedilmektedir. el-Kâmil döneminde kazasker olarak tâyin edilen Şemseddîn el-Urmevî, usûlu’d-dîn ve usûl’ul-fıkıh alanlarında uzman bir kadı olup Salâhaddîn’in Mısır’da kurduğu ilk medrese olan Nâsırıyye Medresesi’nin¹¹⁵⁹ de müderrisleri arasındadır. Aynı zamanda iyi bir diplomat olan Şemseddîn, Alman İmparatoru Frederick ile el-Melikü’l-Kâmil arasında gerçekleşen barış görüşmelerine gönderilen heyetin içinde de yer almıştır. el-Melikü’s-Sâlih Mısır’da sultan olduktan sonra da Şemseddîn kazaskerlik görevini yürütmüş, Dârü’l-‘adl’de görevlendirilen kadılardan biri olarak mezâlim oturumlarına katılmıştır¹¹⁶⁰.

2.3.4. Muhtesib

Emri bi’l-ma’rûf ve nehyi ‘ani’l-münker ilkesine göre genel ahlâkı denetleme-koruma ve insanlar arasında ıslâhı temin etme gibi görevleri üstlenmiş kuruma hisbe, bu kurumdaki görevlilere muhtesib denilmektedir¹¹⁶¹.

Kurumsal kimliğinin ne zaman teşekkül ettiği kessin olarak tesbit edilemeyen hisbe teşkilatının ilk örneklerine Hz. Peygamber döneminde rastlanmaktadır. Hz.

¹¹⁵⁷ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, IV, 36.

¹¹⁵⁸ İbn Şâhinşâh, *Mizmâr*, 212; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 89; Kalkaşandî, *Subhu’l-A’şâ*, IV, 36.

¹¹⁵⁹ eş-Şerîf Şemseddîn el-Urmevî’nin müderrisliği döneminde ve ondan sonra Nâsırıyye medresesi, Şerîfiyye ismiyle anılmaya başlanmıştır Nâsırıyye medresesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Makrîzî, *el-Hitât*, III, 438-439.

¹¹⁶⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 169, 242; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 179; Mustafa Selim el-Etrûşî, *el-Kazâ fî Mısır ve’ş-Şâm fî’l-Ahdi’l-Eyyûbî*, Dârü Dicle, Amman 2007, 219.

¹¹⁶¹ Abdurrahmân eş-Şeyzerî, *Nihâyetü’r-Rütbe fî Talebi’l-Hisbe*, Nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî, Lecnetü’t-Te’lîf ve’t-Tercüme ve’n-Neşr, Kahire 1946, 6; Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, 133.

Peygamber'in, ya bizzat veya görevlendirdiği kişiler aracılığıyla pazar denetimlerine çıktığı bilinmektedir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de Halîfeler bizzat Pazar denetiminde bulunmuş, Medine ve Mekke çarşısındaki işleyişi kontrol etmek amacıyla görevli tayin etmişlerdir¹¹⁶². Kalkaşandî, hisbe işini yapan ilk kişinin Hz. Ömer olduğunu belirtmektedir¹¹⁶³. Emevîler döneminde sâhibü's-sûk sıfatıyla görevlendirilen bazı kişiler Pazar denetimini sürdürmüşlerdir. Abbasiler döneminde ise hisbe kaza ve mezâlimle birlikte adlî teşkilâtın önemli bir unsurunu teşkil etmiştir¹¹⁶⁴. Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, 157 yılında Bağdat ve çarşılarındaki hisbe işini yürütmek üzere Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdüllâh adında birini atamış, daha sonra bu kişinin görevini istismar etmesi üzerine onu idam etmiştir¹¹⁶⁵.

Fâtımîler döneminde halîfeye bağlı iki hisbe merkezi bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kahire ve el-Vechûlbahrî bölgesinden sorumlu Kahire muhtesibi, diğeri ise Fustat ve el-Vechûlkıblî'ye bakan Fustat muhtesibi idi. İskenderiye'nin ise ayrı bir muhtesibi vardı¹¹⁶⁶.

Eyyûbîler döneminde hisbe teşkilâtı varlığını sürdürmüştür. Abbasi Halîfesi, Salâhaddîn'in Mısır, Suriye ve Yemen üzerindeki hâkimiyetini onayladığına dâir gönderdiği ahidnâmede, hisbe vazifesini yürütenleri iffetli, dindar, itikadî sağlam ve ahkâm'ı şerîyeyi bilen kişilerden seçmesini tavsiye etmiştir¹¹⁶⁷.

Doğu İslâm dünyasında Hisbe teşkilâtıyla ilgili kaleme alınmış ilk müstakil kitab olarak kabul edilen *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe* adlı eser Salâhaddîn döneminde telif edilmiştir¹¹⁶⁸. Eserin müellifi Abdurrahmân eş-Şeyzer(ö. 589/1193), Salâhaddîn döneminde Taberiyye kadılığı ve muhtesiblik yapmıştır¹¹⁶⁹. 40 bölüme ayırdığı eserinde müellif, hisbe teşkilatı ve muhtesibin taşıması gereken hususlarla ilgili bilgi verdikten sonra, o dönemde revaçta olan her meslek dalı ile ilgili muhtesibin bilmesi gereken teknik ayrıntılar vermektedir. Şeyzerî'ye göre muhtesibte bulunması gereken başlıca

¹¹⁶² Abdülaziz b. Muhammed b. Mürşid, *Nizâmü'l-Hisbe fî'l-İslâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Riyad, 1393, 29.

¹¹⁶³ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, V, 452.

¹¹⁶⁴ Kallek, "Hisbe", XVIII, 136.

¹¹⁶⁵ Abdülaziz, *Nizâmü'l-Hisbe*, 30.

¹¹⁶⁶ Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 396.

¹¹⁶⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, X, 150.

¹¹⁶⁸ Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe*, Neşredinin Girişi, I.

¹¹⁶⁹ Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe*, Neşredinin Girişi, V.

özellik, fıkıh ve ahkâm-ı şerîate vukûfiyettir. Ona göre muhtesib, aklî mülâhazalara girişmeden mesleğini icrâ etmelidir. Zira, iyiyi ve kötüyü ancak kitab ve sünnete başvurarak tefrik edebilir¹¹⁷⁰.

Eyyûbîler döneminde muhtesib, her biri kendine has pazarlarda icrâ edilen sanatların işleyişini, fiyatları, ölçü ve tartı standartlarını, gayri müslimlerin giymek zorunda oldukları muayyen kıyafetleri giyip giymediklerini, mesitlerde yapılan hizmetleri denetleme görevlerini yürütüyordu. Ayrıca kamu adabına riayeti sağlama; namazda, dinlenme alanlarında ve yollarda kadınları ve erkekleri ihtilâttan menetme gibi görevler de muhtesibin sorumluluğu altındaydı.¹¹⁷¹

Hisbe teşkilâtı, el-Melikü's-Sâlih döneminde de fonksiyonunu korumuştur. Emri bi'l-ma'rûf, nehyi 'ani'l-münker ilkesine bağlılıkla nâm salmış İzzeddîn b. Abdüsselâm 639 yılında Mısır'a geldiğinde el-Melikü's-Sâlih'inin huzuruna çıkarak "Cenâb-ı Hak, Mısır mülkünü sana verdim, sen ise şarabı helal kıldın derse ona ne cevap vereceksin." diye sorduğunda es-Sâlih, "Böyle bir iş mi vuku buldu?" diye sormuş, bunun üzerine İbn Abdüsselâm, "Evet, falan kişinin evinde şarap ve diğer çirkin şeyler satılmaktadır" demiştir. Bu olaya binâen es-Sâlih, muhtesibe o evi kilitlemesini ve içindekilere el koymasını emretmiştir¹¹⁷².

Hisbe teşkilâtı Eyyûbî devletinin kuruluşundan itibâren varlığını sürdürdüğü halde bu dönemde görev yapmış muhtesiplerle ilgili detaylı bilgi mevcut değildir. Kaynaklarda ismi zikredilen muhtesipler ise daha çok Eyyûbîlerin son döneminde görev yapan kişilerdir¹¹⁷³. Kaynakların verdiği bilgiye göre el-Melikü's-Sâlih döneminde Kahire ve Dımaşk muhtesibliği aktif bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Makrîzî, el-Melikü's-Sâlih'in 638 yılında Kahire muhtesibi kadı Abdülmüheymin'i görevinden azlederek yerine Kale'nin hatîbi kadı Şerefüddîn Muhammed b. el-Fakîh'i

¹¹⁷⁰ Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe*, 6.

¹¹⁷¹ Sihâm Mustafa Ebû Zeyd, *el-Hisbe fî Mısri'l-İslâmî mine'l-Fethi'l-Arabî ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Memlûkî*, el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1986, 80-82.

¹¹⁷² Abdülaziz, *Nizâmü'l-Hisbe*, 43.

¹¹⁷³ Eyyûbî devletinde muhtesib olarak çalışan görevlilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Ghabin, *Hisba, Art and Craft in Islam*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2009, 70-71.

görevlendirdiğini belirtmektedir¹¹⁷⁴. Muhammed b. ‘Akîl b. Kerevves (ö. 641/1243) ise es-Sâlih döneminde Dımaşk muhtesibliği yapmış ve burada vefat etmiştir¹¹⁷⁵.

Eyyûbîler döneminde aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Hisbe teşkilâtının Frenkleri etkilediği ve Kudüs Haçlı Krallığı’nın yargı sisteminde “mathessep” denilen görevlilerin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Seyyid el-Bâz el-Arînî, hisbe kurumunun müslümanlardan Kudüs’teki Frenkler’e intikali ile ilgili Fransızca bazı metinleri Arapça’ya çevirmiş, bu metinleri *Nihâyetü’r-Rütbe*’nin sonuna eklemiştir¹¹⁷⁶. Bu metinlere göre yönetimden sorumlu üst düzey bir meclisin (De la court des Borgois/Meclisü’l-Hüküm) üyesi olan mathessep’in ilim ve marifet sâhibi olması, kanunlara saygılı olcağına, krallığın ve meclisin hukukunu muhafaza edeceğine dâir yemin etmesi gerekmektedir. Mathessep’in asıl görevi ise çarşıdaki değişimleri denetlemek ve ihlalleri önlemektir. Mathessep, bu görevinin yanı sıra suç işleyen veya kuralları ihlâl edenleri hapse atma yetkisine de sâhip idi¹¹⁷⁷.

2.4. ASKERÎ TEŞKİLÂT

el-Kâmil’in vafatından sonra ortaya çıkan siyasî dağınıklık ve Eyyûbî hânedanına mensup emirler arasında çıkan dâhilî savaşlarda tarafların sahip olduğu askerî güç, olayların yönünü belirlemede başlı başına bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyyûbî tarihinde iç savaş dönemi olarak adlandırılan ve el-Kâmil’in 635’teki vafatından Dımaşk’ın es-Sâlih tarafından 1245’de fethine kadar devam eden süreçte, es-Sâlih’in giderek güçlenmesinin temel nedenini de onun uyguladığı askerî stratejide aramak gerekmektedir.

Hâkimiyetin tesisi için güçlü bir ordunun önemine inanan el-Melikü’s-Sâlih, henüz 22 yaşında babasının Mısır nâibi iken, 1000 Memlûk askerî satın alarak kafasında planladığı orduyu kurmak için ilk adımı atmıştır. Ne var ki -üvey annesinin de kışkırtmasıyla- bu çabası el-Kâmil tarafından sert bir tepkiyle karşılanan es-Sâlih, babasının veliahtlığını ve Mısır nâipliğini kardeşi II. el-Âdil’e kaptırmıştır¹¹⁷⁸.

¹¹⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 08.

¹¹⁷⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 630; Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 379.

¹¹⁷⁶ Metinler için bkz. Şeyzerî, *Nihâyetü’r-Rütbe*, Ek-3, 125-129.

¹¹⁷⁷ Şeyzerî, *Nihâyetü’r-Rütbe*, Ek-3, 127-128.

¹¹⁷⁸ İbnü’l-‘Amîd, *Ahbâr*, 26; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 278; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 360.

Savaşçı bir ordu kurma düşüncesinden vaz geçmeyen es-Sâlih, hayalindeki orduyu kurma fırsatını babasının el-Cezîre nâipliği döneminde yakalamıştır. Celâleddîn Harzemşâh'ın 1230'da vefatından sonra dağılan Hârizmliler, Anadolu Selçuklu hükümdârı Gıyâseddîn Keyhüsrev ile yaşadıkları sorunlardan dolayı 635/1237'de Doğu'ya gelerek bu sırada Hasankeyf'te ikâmet eden el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine girmek istediler. Sayıları on beş bini geçen Hârizmlilerin askerî kabiliyetlerinin farkında olan el-Melikü's-Sâlih, babasının da onayıyla onları hizmetine aldı. Böylece, te'sirleri ileride fazlasıyla hissedilecek, gerek Haçlılarla gerekse dâhilî rakipleriyle mücadelelerinde kendisine üstünlük sağlayacak dinamik bir güçten yararlanma imkânı buldu.

el-Melikü's-Sâlih'in uzun süren bir mücadele döneminden sonra Dımaşk'ı fethederek siyasî birliği sağlamasında ve hânedana mensup hükümdarlara üstünlüğünü kabul ettirmesinde emrindeki savaşçı birliklerin yanı sıra Dîvânü'l-Ceyş'in, bu dönemde izlenen askerî politikaların, kara ve deniz gücünün ve iktâ sisteminin önemli bir etkisi olmuştur.

2.4.1. Dîvânü'l-ceyş

Dîvânü'l-ceyş, ordunun maaş ve levâzımatı, askerlerin ve atların savaşa hazırlanması, askerlerin giyeceği zırh ve elbiseler ile atların cinsinin tesbiti, orduya katılan ve vefat eden askerlerin sayısı ve bunların kayıt altına alınması gibi ordu ile ilgili her türlü işten sorumlu olan dîvân idi. Reisü Dîvânü'l-ceyş, Nâzirü Dîvânü'l-ceyş veya Sâhibü Dîvânü'l-ceyş denilen Dîvânü'l-ceyş başkanının mutlaka müslüman olması gerekiyordu. Dîvânü'l-ceyş başkanının emri altında çalışan bir hacip, askerlerin ve atların hazırlanmasından sorumlu idi. Yine bu dîvânda çalışan ve emirlerden seçilen nakipler ise hayatta olan, vefat eden, orduda hazır bulunan veya orduya katılmamış askerleri dîvân başkanına bildirmekle sorumlu idi¹¹⁷⁹.

Dîvânü'l-ceyş'in yürüttüğü diğer işler arasında iktâların emirlere dağıtılması, aileleriyle haberleşmelerini temin etmek dâhil esîrlerle ilgili işler, hac farızasını yerine getirecek askerleri tesbit etmek ve hacca gidecek askerî kâfileye mahsus bir nafaka

¹¹⁷⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 492; Muhsin Muhammed Hüseyin, *el-Ceyşü'l-Eyyûbî fî 'Ahdi Salâhaddîn*, Dâru Ârâs, Erbil, 2003.

temin etmek de vardı. Yine sultanla istiṣâre ederek askerlerin ailelerine ve iktâlarına dönmeleri için onlara izin tahsis etmek, kış ve hasılat mevsimlerinde askerlere izin vermek, savaş veya ihtiyaç durumunda askerleri ordugâha çağırarak, izinden dönmeyen veya orduya katılmayan askerlere karşılık yeni askerler ayarlamak ve sefer esnasında sultanı düşmanın ani baskınlarından koruyacak özel birliği hazırlamak da Dîvânü'l-ceyş'in görevleri arasında yer almaktadır¹¹⁸⁰.

Dîvânü'l-iktâ' ve Dîvânü'r-Revâtıb da bu dîvâna bağlı birer şube olarak çalışmışlardır. Dîvânü'r-Revâtıb, orduda maaşlı olarak çalışan askerlerin masraflarından ve ihtiyaçlarından sorumlu iken, Dîvânü'l-iktâ' askerî iktâların dağıtımını ve kontrolünden sorumlu idi¹¹⁸¹. Bu yüzden Eyyûbîler döneminde Dîvânü'l-iktâ' ve Dîvânü'r-Revâtıb'ın maiyetinde olan işleri, çoğu zaman Dîvânü'l-ceyş üstlenmiş ya da bu iki dîvânın ismi zikredilmeden, yürüttükleri işler Dîvânü'l-ceyş başlığı altında ele alınmıştır.

Diğer yandan Dîvânü'l-ceyş'in mâlî idâre ile de doğrudan ilişkisi vardı. Dîvânü'l-ceyş'te birisine iktâ tahsis edileceği vakit Dîvânü'l-mâl'dan bu iktâ için resmî bir kararnâme ile izin alınması gerekiyordu. Bu kararnâmenin bir nüshası Dîvânü'l-mâl'da saklanırken diğer nüshası Dîvânü'l-ceyş'te muhafaza ediliyordu. Dîvânü'l-ceyş askerî iktâların dağıtımından sorumlu iken Dîvânü'l-mâl iktâlardan elde edilen gelirlerden sorumlu idi¹¹⁸².

Askerî iktâları tahsis eden Dîvânü'l-ceyş, aynı zamanda sultanın emriyle emirlere verilen iktâların sicillerini de tutuyordu. Bu yüzden Dîvânü'l-ceyş, kendisine iktâ verilen emirler (iktâîyyûn) nezdinde özel bir konumda bulunuyordu. Askerleri hazırlamakla sorumlu olan ve dîvân başkanının emri altında çalışan bir kişi (el-‘âriz), ihtiyaç anında dîvân sicillerine kayıtlı askerlerin isimlerini sultana bildirmekle sorumluydu. Nitekim Halep sâhibi el-Melikü'z-Zâhir'in, dîvân sicillerini isteyerek, kayıtlı askerleri isim isim kontrol ettiği rivayet edilmiştir¹¹⁸³.

¹¹⁸⁰ Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm fi'l-Asri'l-Eyyûbî*, 171.

¹¹⁸¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklatayn*, 82-83; Şeşen, *Salâhaddîn*, 295; Nağş, "er-Resâilü'l-Harbiyye fi 'Asri'd-Devleti'l-Eyyûbiyye", 187.

¹¹⁸² Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm*, 169-170.

¹¹⁸³ Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm*, 170-171.

Sultanlar, askerî ve siyasî başarıların büyük oranda güçlü ve düzenli bir orduya bağlı olduğunu bildiğinden, bu işi üstlenmiş Dîvânü'l-ceyş'e özel bir ihtimam gösterir, dîvânın sorumluluğuna getirdikleri kişileri kendilerine yakın, güvenilir ve titiz kimselerden seçerlerdi. Salâhaddîn'in selefi Nûreddîn Mahmûd'dan miras aldığı Dîvânü'l-ceyş'in Mısır ve Şâm'da iki şubesi vardı. Salâhaddîn döneminde Bilâdü's-Şâm'da Dîvânü'l-ceyş başkanlığını yapanlar arasında Ziyâeddîn b. Ebü'l-Haccâc, Alemeddîn İsmail b. Abdülcebbâr ve Avneddîn Süleyman b. Abdülmecîd bulunmaktadır. Mısır'daki Dîvânü'l-ceyş'in başkanlığını ise Fâtımîlerin son döneminde Salâhaddîn'in ise ilk zamanlarında el-Muhezzib b. Ebü'l-Melîh Memâtî yapmıştır. el-Muhezzîb'in 1181 yılında vefatından sonra bu görevi oğlu ve *Kavâninü'd-Devâvîn*'in müellifi olan Es'ed b. Memâtî yapmıştır¹¹⁸⁴.

Salâhaddîn'den sonra da devam eden bu müessesenin sorumluları hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgiye rastlarsak da el-Melikü's-Sâlih döneminin Dîvânü'l-ceyş başkanlığını yürütenlerden birinin Cemâleddîn b. Matrûh olduğunu biliyoruz. Saltanata giden yolun her aşamasında es-Sâlih'in en yakınında yer almış isimlerden biri olmayı başaran Cemâleddîn, veliahdlığı döneminden itibaren es-Sâlih'in güvendiği isimlerden biri olmuş, onunla birlikte Bilâd-i Şark'a gitmiş ve burada nâipliği boyunca ona refaket etmiştir. es-Sâlih, 636/1238'de Dimaşk'ı el-Cevâd'tan teslim aldıktan sonra da onun Dîvânü'l-ceyş başkanı (nâzirü'l-ceyş) olmuştur. Bürokraside Nâzirü'l-Ceyş'liğin yanında başka görevler de üstlenen Cemâleddîn, nâzirü'l-hizâne (hazine sorumlusu) olarak atanmıştır. Yaklaşık yedi yıl bu görevi sürdüren Cemâleddîn, 644/1246 yılında es-Sâlih'in Dimaşk nâibi olarak atanmıştır¹¹⁸⁵. Cemâleddîn'in nâzirü'l-ceyşlik görevini ne zamana kadar sürdürdüğü, nâzirü'l-hizâne iken bu görevi de yürütüp yürütmediği veya ondan sonra bu görevi kimin üstlendiği hakkında kaynaklarda herhangi bir malumata rastlamadık. Memlûkler döneminde ise bu kurum gelişerek devam etmiştir.

¹¹⁸⁴ İbn Mamâtî, *Kavâninü'd-Devâvîn*, 9-11; Hüseyin, *el-Ceyşü'l-Eyyûbî*, 76-77; Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm*, 172.

¹¹⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 209,219; VI, 95-96.

2.4.2. İktâ' Sistemi

İktâ¹¹⁸⁶ Ortaçağ İslam devletlerinde sultan veya sultanın görevlendirdiği kişi yahut kurumlar tarafından arazi gibi gayrı menkul malların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (istiğlâl) hakkının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun görülen kişi veya topluluklara verilmesini ifade eder¹¹⁸⁷.

İktâ sistemini büyük oranda Zengîler aracılığıyla Selçuklulardan mîras alan Eyyûbîlerde idârî ve askerî iktâ olmak üzere iki tür iktâ bulunmaktaydı. İdârî iktâ, Eyyûbî hânedanına mensup emirlere veya dönemin önemli devlet adamlarına verilen iktâ idi. Bu iktâ türündeki öcelikli iktâlar iktâu'l-hass denilen özel iktâlardı. Önemli bir bölümü hânedana mensup emirlerden meydana gelen iktâu'l-hass sâhipleri Mısır, Şâm ve el-Cezîre nâiplerinden sonra en yetkili kişiler olup doğrudan sultan tarafından tâyin ediliyorlardı. İktâu'l-hass sâhipleri kendi iktâlarının savunması, arazinin işlenmesi, vergilerin toplanması, ellerindeki yerlerin imarı ve surların güçlendirilmesinden sorumluydular. Has iktâlar ve Eyyûbîler dönemindeki diğer iktâların büyük bölümü iktâu'l-istiğlâl cinsinden olup, arazinin veya bölgenin faydalanma imtiyazı iktâ sahibine (muktâ' leh) verilmekle beraber temlik hakkı sultana ait idi. İktâ sahibinin sorumlulukları ve kendisine verilen iktâ üzerindeki tasarruf şartları sultan tarafından kendisine verilen menşûrda belirtilirdi ve bu şartlara riayet edilmediği zaman sultanın iktâ geri alma hakkı vardı. Menşûrdaki şartlara uyulduğu sürece rızası olmadan iktâ kendisinden alınamazdı ve vefatından sonra da faydalanma hakkı çocuklarına geçerdi¹¹⁸⁸.

Bu dönemde iktânın değeri “‘ibre” denilen ve ortalama geliri ifade eden mâlî bir değer ölçüsüyle ifade edilirdi¹¹⁸⁹. İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan ‘ibre uygulamasını Hârizmî gelir açısından en iyi yıl ile en kötü yılın gelirlerinin toplamının

¹¹⁸⁶ el-Melikü's-Sâlih dönemini de ele alan kimi tarihçiler “‘iktâ” kavramıyla eş anlamlı olarak bazı yerlerde “hubz/ahbâz” sözcüğünü kullanmışlardır. İbn-i Vâsıl, es-Sâlih'in 638/1240 yılında Mısır'da kendisine sadakatle hizmet eden Memlüklerine birer parça “hubz” tahsis ettiğini söylerken (İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277.) aynı olayı aktaran İbnü'l-'Amîd, es-Sâlih'in Memlüklerine “‘iktâlar” verdiğini belirtir. (İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 30.) Hubz-iktâ ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Felicitia Tramontana, "Khubz as Iqtâ' in Four Authors from the Ayyubid and Early Mamluk Periods" *Mamluk Studies Review*, 16, 2007, 103-122.

¹¹⁸⁷ Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA*, XXII, 43; Fevzî Halid et-Tavhih, “el-İktâu'l-Askerî (el-Harbî) fi Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Eyyûbî”, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-Târih ve'l-Âsâr*, 6 (3), 1.

¹¹⁸⁸ Şeşen, *Salâhaddîn*, 254; Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm*, 129.

¹¹⁸⁹ Claude Cahen, “Le régime des impôts dans le Fayyûm Ayyûbide”, *Arabica*, 3 (1), 1956, 19; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 47.

ikiye bölünmesinden elde edilen ortalama değer olarak ifade etmektedir¹¹⁹⁰. Eyyûbîlerde ‘ibrenin hesaplanma birimi olarak “ceyşî dinar” kullanılmaktaydı. Bu dinar, normal dinardan farklıydı. Kalkaşandî, ceyşî dinarın farklı iktâlara ait ‘ibrelerin değerlendirilmesi işinde Dîvânü’l-ceyş görevlileri tarafından kullanılan bir dinar çeşidi olduğunu belirtir¹¹⁹¹. İbn Memâtî’ye göre ceyşî dinarın değeri askerî birliklerin mensup oldukları kavim veya bölgelere göre farklılık arz ediyordu. Türk, Kürt ve Türkmen birliklerin (el-ecnâdül- Etrâk ve’l-Ekrâd ve’t-Türkmân) iktâî dinarları tam bir cündî dînar iken Kinânî ve Asâkilî (Askalanlı) askerlerin iktâî dinarları yarım dinar değerindeydi¹¹⁹². Kalkaşandî örf-i nâsa göre 1 ceyşî dinarın 13+1/3 dirhem değerinde olduğunu belirtir¹¹⁹³.

Eyyûbîler dönemindeki askerî iktâ sistemi, temelleri Büveyhîler tarafından atılan ve daha sonra Selçuklular ve Zengîler tarafından geliştirilen iktâ sistemine dayanmaktaydı. Bu sistem, devletin üzerindeki finansal yükü hafifleterek güçlü bir ordunun masraflarını karşılamak ve askerînin maaşını düzenli bir şekilde ödemek için yararlanılan idârî ve askerî bir aygıt idi. Fâtımîlerde de oturmuş bir iktâ sistemi vardı fakat bu sistem vergi toplamanın kolaylaştırılması temeline dayanan ve daha çok iktâ’l-vazîfe usulünde idarî görevlilere, kadılara ve büyük emîrlere maaşlarına karşılık verilen iktâ sistemine dayanıyordu¹¹⁹⁴. Daha sonra Bedr el-Cemâlî’nin Mısır’da iktidara gelmesiyle askerlerin haraç toplama işinde kâtip sınıfının yerini alması, askerî iktâyâ geçişte bir dönüm noktası teşkil etse de Makrîzî, Mısır’da asıl askerî iktânın Salâhaddîn’le başladığına dikkat çekmektedir. Makrîzî’ye göre Sultan Salâhaddîn’den itibâren Mısır toprakları sultana, emirlerine ve askerlerine iktâ olarak tahsis edilmiştir¹¹⁹⁵.

Salâhaddîn’in başarılı bir şekilde uyguladığı askerî iktâ sistemi, Mısır’da iktidarını güçlendirmesindeki temel unsurların başında gelmektedir. Salâhaddîn’in Şam ve el-Cezîre’den getirdiği birliklerine bereketli Nil vadisi boyunca verdiği iktâlar hem oatoritesini güçlendirmiş hem de Haçlılarla savaşta ihtiyaç duyduğu askerî gücü beslemede önemli bir rol oynamıştır. Nil nehri ile beslenen münbit Mısır

¹¹⁹⁰ Hârizmî, *Mefâtihü’l-‘Ulûm*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1989, 87.

¹¹⁹¹ Kalkaşandî, *Subhu’l-A ‘şâ*, III, 442.

¹¹⁹² İbn Mamâtî, *Kavâninü’d-Devâvîn*, 369.

¹¹⁹³ Kalkaşandî, *Subhu’l-A ‘şâ*, III, 442.

¹¹⁹⁴ Demirci, “İktâ”, XXII, 45.

¹¹⁹⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, I, 279; et-Tavhih, “el-İktâ’l-Askerî fî Bilâdi’s-Şâm fi’l-Asri’l-Eyyûbî”, 3;

topraklarındaki küçük bir iktâ bile Salâhaddîn'in emri altındaki askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir avantaj sağlamıştır.¹¹⁹⁶

Mısır'da uyguladığı askerî iktâ sistemini Bilâd-ı Şâm'da da uygulayan Salâhaddîn'den sonra gelen Eyyûbî sultanları da bu uygulamayı devam ettirmişlerdir. el-Melikü's-Sâlih döneminde askerî iktânın giderek yaygınlaştığını görüyoruz. es-Sâlih bir taraftan Hârizmli ve Memlüklu gibi askerî birliklerin gücünden etkili bir şekilde yararlanmak için bu gruplara; diğer yandan hâkimiyetini te'sis etmede yararlandığı emirlere uygun iktâlar vermiştir.

es-Sâlih, güvendiği emirlerine geniş ölçekli iktâlar vermekten kaçınmamıştır. Mısır'da hâkimiyetini sağladıktan sonra Üstâdüddâr'ı nâibi ve ordu komutanı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Nil kıyısında yapılmış, Fâtımîlerden kalma görkemli saraylardan biri olan Dârü'l-Mülk'e yerleştirmiş ve kendisine Mısır'ın en güzel yerlerinden birini iktâ olarak vermiştir¹¹⁹⁷. Önemli emirlerinden bir diğeri olan, Dîvânü'l-ceyş başkanı Cemâleddîn İbn Matrûh'u nâibi olarak Dımaşk'a gönderdiğinde kendisine 70 atlıdan oluşan bir iktâ vermiştir¹¹⁹⁸.

el-Melikü's-Sâlih'in iktâ politikasının diğer bir ayağını da kendisinden önce iktâ olarak verilen stratejik yerleri, bu yerlerin sahiplerine başka iktâlar vererek hâkimiyeti altına alması oluşturmaktadır. es-Sâlih, Şâm bölgesinde hâkimiyeti dışında kalan Sarhad, Banyas ve Kerek'i sâhiplerine farklı bölgelereden yeni iktâlar vererek egemenliği altına almış ve nüfuzunu güçlendirmiştir. 644 yılında çıktığı Şâm seferinde Dımaşk'ın güvenliğini tehdit eden bir noktada bulunan Sarhad'ı, karşılığında Karkisya, Mecdel ve Habur'u iktâ olarak verdiğine dâir yazdığı bir menşurla İzzeddîn Aybek'ten teslim almıştır¹¹⁹⁹. Dımaşk güvenliği için diğer önemli bir merkez olan Banyas'ı da aynı yöntemle alan es-Sâlih, Banyas sahibi el-Melikü's-Saîd b. el-Azîz'e Banyas karşılığında Mısır'dan 150 süvarilik bir ikta, 100.000 dirhem ve 500 parça kumaş vermiştir¹²⁰⁰. Keza, Ürdün'ün kontrolü açısından stratejik bir noktada olma Kerek'i hâkimiyeti altına alması da bu yolla gerçekleşmiştir. Öteden beri Kerek'i almayı çok amaçlayan es-Sâlih, Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un Kerek'i teslim etme karşılığında Şevbek ve Mısır'dan

¹¹⁹⁶ Humphreys, *From Saladin*, 42, 371.

¹¹⁹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 334.

¹¹⁹⁸ İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 35; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 428.

¹¹⁹⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 398; en-Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 210.

¹²⁰⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 401; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 276; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

bir iktâ verilmesi teklifini düşünmeksizin kabul etmiştir. en-Nâsır'ın Kerek'i teslim etmekten vazgeçmesi ve Halep sahibi en-Nâsır Yusuf'a sığınması üzerine, oğulları Emced Hasan ve ez-Zâhir Şâdî, 647/1249'da es-Sâlih'e başvurarak Mısır'dan kendilerine uygun iktâlar verilmesi karşılığında Kerek'i teslim etmişlerdir¹²⁰¹.

Öte yandan Nâblusî, es-Sâlih döneminde Feyyûm'a bağlı kimi bölgelerden askerlere tahsis edilen iktâlarla ilgi bazı önemli bilgiler vermektedir. Buna göre üzüm bağları ve hurma ağaçlarıyla meşhur orta ölçekli Bebîc Enkâş beldesi Şihâbeddîn Hıdır, Hüsâmeddîn İbn Ebû 'Alî el-Hezbânî, Rükneddîn Hass et-Türk, 'Alemüddîn Sencer eş-Şerîfî, Fârisüddîn Aktây, Seyfeddîn el-Hamîdî ve Cemâleddîn Akkuş adlı emirlerin askerlerine ve emir İmâdeddîn b. Tayy'a iktâ olarak verilmiştir¹²⁰². Daha büyük ölçekli olan Minyetü'l-Bets ise Hüsâmeddîn İbn Ebû 'Alî, Rükneddîn Baybars, İftihârüddîn Yâkût el-Yemenî'ye, sultanın özel brîği ecnâdü'l-halkatü'l-mansûraya ve diğer bazı emirlerin askerlerine iktâ olarak verilmiştir¹²⁰³.

2.4.2.1. Hârizmliler

es-Sâlih'in Hârizmlilerle ilişkisinin seyrini belirleyen, onlarla ittifak kurmasına veya ihtilafa düşmesine sebep olan etkenlerin başında Hârizmlilere tahsis edilen iktâlar gelmektedir. 635/1237'de Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyâseddîn Keyhüsrev'le ihtilafa düşen Hârizmliler Doğu'ya yönelerek bu sırada babasının el-Cezîre nâipliğini yapan el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine girmek istediler. es-Sâlih, babasının da onayını alarak sayıları onbeş bini bulan bu savaşçı topluluğun teklifini kabul etmiş ve onlara el-Cezîre bölgesinden bazı iktâlar vermiştir¹²⁰⁴. Ne var ki el-Kâmil'in vefatından sonra isyan eden Hârizmliler bu esnada Rahbe'yi kuşatmakla meşgul olan es-Sâlih'in hazinelerini ve diğer değerli eşyalarını bırakarak Sincar'a sığınmasına neden olmuşlardır. İbn Vâsıl bu isyanın nedenini el-Kâmil'in vefat haberini alan Hârizmlilerin es-Sâlih'in elindeki topraklara tamah etmesi olarak zikretmektedir¹²⁰⁵. Bu durumda Hârizmliler'in, es-Sâlih'in kendilerine daha önceden tahsis ettiği iktâları yeterli bulmadıklarından el-Kâmil'in vefatıyla korunmasız kalan es-Sâlih'in elindeki toprakları

¹²⁰¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 67-68, 77-79; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 434-435.

¹²⁰² Nâblusî, *Târihü'l-Feyyûm*, 76.

¹²⁰³ Nâblusî, *Târihü'l-Feyyûm*, 164.

¹²⁰⁴ İbnü'l-'Adîm, *Zübde*, III, 232; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 135.

¹²⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 178.

almak için isyan ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim daha sonra Sincar Kadısı Bedreddîn Yusuf'un arabulucuk yapmasıyla es-Sâlih'in hizmetine geri dönen Hârizmliler, Harran ve Ruha'nın kendilerine iktâ olarak verilmesi şartıyla antlaşmaya yanaşmışlardır¹²⁰⁶.

Hârizmlilerin Harran ve Ruha'yı antlaşma koşulu olarak ileri sürmeleri ittifak ve ihtilaf motivasyonlarının kendilerine tahsis edilen iktâlar olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hârizmlilerin el-Melikü's-Sâlih'e ikinci kez isyan etme gerekçeleri de aynı sâikle olmuştur. es-Sâlih'in 1245'te Dımaşk'ı fethetmesinde önemli bir rol oynayan Hârizmlilerin sultandan beklentileri artmış ve kendilerine Mısır ve Şam'dan geniş iktâlar verileceğini ummuşlardı. Ne var ki es-Sâlih bu beklentilerini karşılamayıp kendilerine sâhil bölgesinden bazı iktâlar verince Hârizmliler hayal kırıklığına uğramış ve yeniden isyan etmişlerdir¹²⁰⁷. Dımaşk'ı kuşatan Hârizmlilerin saldırısına el-Melikü's-Sâlih bu sefer Hıms ve Halep Eyyûbîlerinin de dâhil olduğu güçlü bir koalisyon kurarak cevap vermiş ve tarihe el-Kassab Savaşı adıyla geçen savaşla birlikte Hârizmliler yenilgiye uğrayarak Suriye'nin siyasî hayatında politik ve askerî bir güç olmaktan tamamen çıkmışlardır.

2.4.2.2. Memlükler

el-Melikü's-Sâlih'in saltanat tahtına otururken ve sonrasında hâkimiyetini pekiştirirken yararlandığı diğer önemli grup Memlükler idi. Sultan Salâhaddîn'den itibâren Eyyûbî ordusunun etkili bir unsuru olan Memlüklerin siyasî ve askerî alanda niceliksel ve niteliksel bir güç olarak en fazla artış sağladığı dönem el-Melikü's-Sâlih dönemidir. Memlüklerin savaşçı özelliğini genç yaşlarda keşfeden es-Sâlih, babası el-Kâmil tarafından Mısır nâibi ve saltanat veliahdı olarak görevlendirildiğinde kardeşi II. el-Âdil'e karşı pozisyonunu güçlendirmek için Memlüklerden müteşekkil bir birlik kurmuştu. es-Sâlih'in bu hamlesi el-Âdil'in annesi Sittü's-Sevdâ tarafından tahtı ele geçirmeye yönelik bir girişim olarak el-Kâmil'e bildirilmiş, bunun üzerine el-Kâmil onu veliahtlıktan azl etmiş ve el-Cezîre nâibi olarak Doğu'ya göndermiştir. Babasının nâibi olarak Hasankeyf'te ikâmet etmeye başlayan es-Sâlih burada da güçlü bir ordu kurma

¹²⁰⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 198; İbn Haldun, *Târih*, V, 411.

¹²⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349-350; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211.

girişimlerine devam etmiş, ordusuna katılan Kürt ve Hârizmli askerlerin yanısıra çok sayıda Memlük satın alarak ordusunu takviye etmiştir¹²⁰⁸.

Memlükler, saltanata giden yolda ve saltanatı esnasında da es-Sâlih'e sadakatle hizmet etmeye devam etmişlerdir. 636'da Dimaşk'ı el-Cevâd'tan teslim alan es-Sâlih, bu sırada Eyyûbî tahtında oturan kardeşi II. el-Âdil'i devirmek ve Mısır'ı ele geçirmek amacıyla Mısır seferine hazırlanırken umulmadık bir şekilde Dimaşk'ı amcası İmâdeddîn'e kaptırmış ve bütün planları bozulmuştur. Bu esnada es-Sâlih'in ordusunda bulunan 5000 süvarinin tamamına yakın bir kısmı dağılmış ve es-Sâlih'in yanında üstâdüddârı Hüsâmeddîn, inşâ kâtibi Bahâeddîn Züheyr ve emir-i candarı Zeyneddîn'in dâhil olduğu az sayıda emir ve 70 kişilik bir Memlük grubu kalmıştı. es-Sâlih en-Nâsir Dâvûd'a rehin olarak Kerek'e götürülünce de onunla birlikte giden iki kişi, Şeceretüddürr ve Rukneddîn Baybars es-Sâlihî, Memlük kökenli idiler. es-Sâlih serbest kalıp Nâblus'ta adına hutbe okutulduktan sonra da Memlükleri onu yalnız bırakmamışlardır¹²⁰⁹.

es-Sâlih kardeşi el-Âdil'i devirip Mısır tahtına oturduktan sonra da eskiden beri tanıdığı Memlüklere güvenmeye devam etti. Daha önce kardeşi el-Âdil'den yana tavır takınan ve Dimaşk sahibi İmâdeddîn'i destekleyen Eşrefî Memlükleri ve kendisine muhalefet eden babasının Memlüklerinden bazı emirleri tutuklatarak tasfiye etti ve onların yerine kendisine sadakatle bağlı olan bir Memlük birliği oluşturdu¹²¹⁰. es-Sâlih'in satın aldığı bu Memlükler Moğollar tarafından işga edilmiş Kıpçak ülkelerinin halkından olup esir tüccarları tarafından Mısır'a getiriliyorlardı. es-Sâlih satın aldığı bu Memlükleri önce iyi bir eğitime tabi tutuyor¹²¹¹, okuma-yazma ve gerekli dînî bilgiler öğretildikten sonra askerî eğitime tabi tutulan Memlükler Nil Nehr'i'nin üzerinde bulunan Ravza adasına inşâ edilmiş kalelere yerleştiriliyordu¹²¹². el-Melikü's-Sâlih tarafından kurulan bu Memlük birliği sultanın ismine atfen "el-Memâlîkü's-Sâlihiyye" veya Ravza adasının nehir suları tarafından çevrilmesinden dolayı "el-Memâlîkü'l-

¹²⁰⁸ Yiğit, *Memlükler*, 15; Amalia Levanoni, "The Mamluks' Ascent to Power in Egypt", *Studia Islamica*, 72, 1990, 122.

¹²⁰⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 364; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 233-234; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 397-401.

¹²¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 274-277.

¹²¹¹ "Memlük Sistemi" ve Memlüklerin eğitim süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayaz, *Memlükler*, 20-25.

¹²¹² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443; Makrîzî, *el-Hutat*, III, 122; Yiğit, *Memlükler*, 15-16; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 148-150.

Bahrîyye” adıyla anılmıştır. Kaynaklarımız es-Sâlih’e nisbet edilen Memlûklerin isimlendirmesinde farklı malumatlar verse de da bunların Sâlihî Memlûkler olduğu konusunda hemfikirdirler. İbn Aybek ed-Devâdârî, Mansûra savaşı esnasında müslümanların Frenkler’e karşı düştüğü ağır durumdan bahsederken Cenâb-ı Hakk’ın Bahrî isimli Salihî Memlûkler ile müslümanlara yardım ettiğini belirtir¹²¹³. İbn Vâsıl ise es-Sâlih’in Mısır’da çok sayıda Türk kökenli Memlûk satın aldığını, onları yakınında tuttuğunu ve sefer esnasında çadırının çevresine onları yerleştirdiğini belirttikten sonra, bu Memlûklerin Bahrî Memlûkler olarak adlandırıldığını söyler¹²¹⁴. Kalkaşandî de Bahrî Memlûklerin el-Melikü’s-Sâlih tarafından kurulan bir birlik olduğunu ve görevlerinin sefer esnasında sultanın otağını korumak olduğunu belirtir¹²¹⁵.

Kaynaklarımızda el-Melikü’s-Sâlih’in çok sayıda Memlûk satın aldığıyla ilgili rivayetler varsa da bunların sayısı hakkında net bir bilgi yoktur. Yalnız İbn Vâsıl, Eyyûbî hânedanına mensup hiçbir hükümdarın es-Sâlih kadar Memlûk satın almadığını, es-Sâlih’in ordusunun büyük kısmının Memlûklerden müteşekkil olduğunu belirtmektedir¹²¹⁶. Makrîzî ise Ravza kalesine yerleştirilen ve rivayetlere göre sayıları 750 ile 800 arasında değişen Memlûklerin 1000 kişiden az olduğunu belirtir¹²¹⁷.

es-Sâlih Mısır’da hâkimiyeti ele geçirdikten sonra kendisine muhalif Eşrefî ve Kâmilî Memlûkleri tasfiye ettiğinde onların elinde bulunan iktâları kendi Memlûklerine vermiştir. Ayrıca iktâ verdiği Memlûklerine emir ünvanı da vererek kendisine olan bağlılıklarını arttırmıştır¹²¹⁸. es-Sâlih, iktâ sahibi Memlûklerinden biri vefat ettiği zaman onun iktâını geride bıraktığı çocuğuna; şayet çocuğu yoksa hoşdaşına¹²¹⁹ veriyordu. Daha sonra kurulan Memlûk Devleti bu geleneği el-Melikü’s-Sâlih’den devralarak sürdürmüştür¹²²⁰.

¹²¹³ İbn Aybek, *Kenzü’l-Dürrer*, VII, 376.

¹²¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tadmürî), 82.

¹²¹⁵ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’sâ*, IV, 16.

¹²¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tadmürî), 82.

¹²¹⁷ Makrîzî, *el-Hutat*, III, 122.

¹²¹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 441.

¹²¹⁹ Çocukluğundan beri aynı kışlada, aynı ustanın nezareti altında birlikte eğitim gören ve resmî varisleri olmadığı zaman birbirine varis olacak derecede yakın arkadaş olan Memlûklere hoşdaş, hoşdaşlık kurumuna da hoşdaşıyye denirdi. el-Hatîb, *Mu’cemü’l-Mustalahât*, 162; Cengiz Tomar, “Tabaka”, *DİA*, XXXIX, 288.

¹²²⁰ İbn Aybek, *Kenzü’l-Dürrer*, VII, 370-371.

es-Sâlih'in Mısır'da Salâhaddîn'in kurduğu iktâ sisteminde önemli bir değişiklik yapmasa da diğer emirler karşısında Memlûk emirlerin pozisyonunu güçlendirici şekilde onlara iktâlar vermesi, Memlûklerin giderek güçlenmesine neden olmuştur. es-Sâlih, Memlûklere sağladığı avantajlarla Mısır'daki Eyyûbîlerin yıkılmasın da zemin hazırlamıştır. es-Sâlih'in vefatından sonra Mansûra savaşında Haçlıları yenilgiye uğratmada oynadıkları kritik rol, Mısır siyasî hayatında daha aktif bir güç olarak ortaya çıkmalarına sebep olmuştur. el-Melikü's-Sâlih'in oğlu Turanşâh Eyyûbîlerin yeni sultanı olduğunda, es-Sâlih döneminde elde ettikleri avantajları koruyamayacaklarını anlayan Memlûkler, darbe yaparak Tûrânşâh'ı öldürmüş ve yerine Şeceretüddür'ü sultan yapmışlardır. Yaklaşık üç ay sonra Şeceretüddür'ü azlederek yerine İzzeddîn Aybek'i atayan Memlûkler böylece fiilî olarak Mısır'daki hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Eyyûbî Hânedânın Mısır'daki son sultanı el-Melikü'l-Eşref Musa'nın azledilmesi üzerine de Mısır'da Bahrî Memlûkleri dönemi resmen başlamıştır.

2.4.3. Dîvânü'l-ustûl ve Donanma

İslâm dünyasında Haçlı saldırılarının doğurduğu önemli sonuçlardan biri de Akdeniz bölgesindeki deniz yapılanmasında ve deniz gücünde ortaya çıkan yeni gelişmeler oldu. Bu bölgede Haçlı istilasından en çok etkilenen yer ise Mısır oldu. Haçlı seferlerinden önce Mısır, Bizans imparatorluğuyla birlikte Akdeniz'deki en güçlü donanmaya sahip olan ülkelerden biri idi. Haçlı seferleri, Mısır'ın Akdeniz sularındaki hegomonik üstünlük yarışına son verdi¹²²¹. Haçlılar Askalan, Sûr ve Akka gibi Şam'daki deniz üslerini işgal ettikleri gibi Mısır'daki İskenderiye, Dimyat, Tinis ve Raşid gibi liman kentlerine de saldırılar düzenlediler¹²²². Bu durum Salâhaddîn'in donanmayı yeniden inşâ edip başarılı bir deniz harp stratejisi ile Akdeniz'deki Haçlı gemilerine saldırı pozisyonuna geçtiği döneme kadar devam etti¹²²³.

Haçlılara karşı başarı elde etmede ve Mısır'ın güvenliğini sağlamada meydan muharebelerinin yeterli olmadığını gören Salâhaddîn, güçlü bir donanma kurmak ve

¹²²¹ A. S. Ehrenkreutz, "The Place of Saladin in the Naval History of the Mediterranean Sea in the Middle Ages", *Journal of the American Oriental Society*, 75 (2), 1955, 100

¹²²² A. Muhtar el-Abbâdî- S. Abdülazîz Sâlim, *Târîhü'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fî Mısır ve 'ş-Şâm*, Câmi'atü Beyrut el-Arabiyye, Beyrut 1972, 272.

¹²²³ Jan Vandeburie, "Saladin's Strategy Against the Kingdom of Jerusalem (1171-1187), [Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı'na Karşı Uyguladığı Askeri Strateji], (Çev.: Bedrettin Basuğuy), *BÜİFD*, 1 (1), 147.

masraflarını karşılamak amacıyla Dîvânü'l-ustûl'u kurdu. Dîvânın başına getirdiği kişiye özel bir iktâ verdi¹²²⁴. Donanmanın ağır mali yükünü karşılamak için Feyyûm bölgesinin gelirini, 8.000 dinar tutarındaki Natrûn'un gelirlerini, 50. 000 dinardan fazla tutan Dîvânü'l-zekât'ın gelirini ve Mısır'ın münbit noktalarından gelen gelirin önemli bir kısmını Dîvânü'l-ustûl'un emrine verdi. 587/1191 yılında dîvânın başına kardeşi el-Âdil'i atadı. Gemi yapımında kullanılmak üzere gerekli olan sert ve dayanıklı ahşabın elde edildiği ağaçlar Lübnan dağlarından getirildi¹²²⁵. Gemi yapımında kullanılan demir, Beyrut yakınındaki dağlardan çıkarılarak işlendi. Bununla yetinmeyen Salâhaddîn, gemi yapımında kullanılan malzemenin nakliyesi konusunda İtalyan şehir devletlerinden Pisa ile anlaşma yapmıştır. Salâhaddîn'in büyük emekler vererek inşâ ettiği Mısır filosu daha 1179'da 80 gemiye ulaşmış, bunların 50'si Mısır limanlarını korurken diğer 30'u Akdeniz'e, Suriye ve Filistin sahillerindeki Frenk gemilerine saldırılar düzenlemiştir¹²²⁶.

el-Melikü's-Sâlih döneminde Dîvânü'l-ustûl'un işleyişi ile ilgili herhangi bir malumata rastlamasak da bu dönemde düzenlenen bazı seferlerde ve Haçlılarla yapılan savaşlarda donanmadan aktif olarak yararlanıldığını görüyoruz. el-Melikü's-Sâlih tahta geçtikten sonra, Yemen'e düzenlenmesi planlanan seferin bir parçası olarak 637 yılında Fustat'taki tersânede bulunan 40 gemi, buradan develerle Kızıldeniz'e taşınmıştır¹²²⁷. Yine 640 yılında el-Melikü's-Sâlih, hem Nil üzerinde kullanılan gemilerin hem de savaş gemilerinin bulunduğu Fustat'taki tersanenin Nil'in batı tarafında bulunan Cîze'ye taşınmasını emretmiştir¹²²⁸. es-Sâlih, tersaneyi Cîze'ye taşıyarak 638 yılında yapımına başladığı Ravza Kalesi'nin savunmasını güçlendirmek istemiş olabilir fakat bu transferin gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili herhangi bir kanıt yoktur.

Gerek Taberiyye ve Askalan'ın fethinde gerekse Yedinci Haçlı Seferi esnasında, Eyyûbî ordusunun Frenklerle savaşta deniz desteğine başvurduğu kaynaklarımızda zikredilmektedir. Taberiye'nin, 1247 yılında es-Sâlih'in veziri Fahreddîn b.

¹²²⁴ Süleymân, *İdâretü Bilâdü's-Şâm*, 168; Ehrenkreutz, "The Place of Saladin in the Naval History", 108.

¹²²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 186; el-Abbâdî-Sâlim, *Târîhü'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 273; Nağş, "er-Resâilü'l-Harbiyye fi 'Asri'd-Devleti'l-Eyyûbiyye", 188-189.

¹²²⁶ Vandeburie, "Saladin's Strategy Against the Kingdom of Jerusalem", 154.

¹²²⁷ Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 138.

¹²²⁸ Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 139.

Şeyhüşşüyûh komutasında kuşatılması ve Haçlıların gemilerle Taberiye'ye çıkarma yapmaları üzerine Eyyûbî filosu bu gemilerin yolunu kesmiş, iki taraf arasında çıkan deniz savaşında çok kişi ölmüş, Haçlı filosu büyük zayıatlar verdikten sonra geri çekilmiş ve Taberîye Haçlılardan temizlenmiştir¹²²⁹. Taberiye'nin fethinin hemen akabinde Askalan'a yönelen Müslüman ordusu burada Kıbrıs Haçlı Krallığı'ndan ardi ardına gönderilen 12 ve 7 gemilik güçlü bir filoyla savaşmak zorunda kalmıştır. Haçlı filosunu püskürterek sâhili kontrol altına almayı başaran Eyyûbî filosu, beklenmedik bir şekilde çıkan şiddetli bir fırtınayla karaya vurup kullanılamaz hale geldi. Bunun üzerine Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh pratik bir kararla parçalanmış gemilerin kerestelerinden on dört adet mancınık yaptırarak Askalan kalesini bombardmana tutmuş ve Askalan'ı fethetmiştir¹²³⁰.

Yedinci Haçlı Seferi esnasında Eyyûbî donanması, hem Haçlı askerlerine gelen lojistik desteği kesmede hem de Haçlı filosuna yönelik saldırılarda önemli bir rol üstlenmiştir. Haçlıların Dimyat'ı kuşatmalarından hemen önce, Uşmûm Tennah'ta savaş hazırlıklarını organize eden el-Melikü's-Sâlih'in, Kahire'deki nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye savaş gemilerini (eş-Şevânî) hazırlaması doğrultusunda verdiği talimattan, donanmanın tersanede hazır olarak bekletildiğini öğreniyoruz. es-Sâlih, tersanede gemilerin eksikliklerinin giderilmesini, kullanılmaz halde olan gemilerin ustalar tarafından tamir edilmesini ve birbiri ardınca Dimyat'a gönderilmesini emretmiş, Hüsâmeddîn zaman kaybetmeden çalışmalara başlamış, gemileri hazırlayarak Dimyat'a yönlendirmiştir¹²³¹.

el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra tahta geçen oğlu Tûrânşâh döneminde de Haçlılarla yapılan deniz savaşlarında önemli başarılar elde edilmiştir. Tûrânşâh, Haçlı ordusuna erzak ve mühimmat sevkiyatını engellemek amacıyla çok sayıda gemi yaptırmış, sonra da bu gemileri develerle taşıtarak Dimyat'tan Haçlılar'a erzak getiren gemilerin rotasında bulunan el-Mahalle kanalına yerleştirmiştir. el-Mahalle'de pusuda bekleyenve askerlerin konuşlandığı Eyyûbî filosu, Dimyat'tan erzak ve ekipman getiren Haçlı filosunun etrafını çevirmiş ve 52 Haçlı gemisini ele geçirmiştir. Yaklaşık 1000 Haçlının öldürüldüğü veya esir alındığı bu ani baskından sonra Haçlı ordusunda kıtlık

¹²²⁹ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 32.

¹²³⁰ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 33-34; Hill, *A History of Cyprus*, II, 139.

¹²³¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 72-73.

ve hastalık baş göstermeye başlamıştır¹²³². Bu baskın Haçlıların çözümlerine ve nihai yenilgiye uğramalarına zemin hazırlaması açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Ayrıca Tûrânşâh'ın tahta çıktıktan hemen sonra, kısa süre içinde bir filo yaptırması, Mısır'daki tersanelerin çalışma kapasitesini göstermesi açısından dikkate değerdir.

2.5. MÂLÎ TEŞKİLÂT

Eyyûbî devletinde sultan, teorik anlamda mâlî sitemin başı idi fakat pratikte bu yetkisini ancak başkent Kahire'de ikâmet ettiği zaman ve zaruret hâsıl olunca kullanıyordu. Mesela el-Melikü'l-Kâmil, daha önce veziri İbn Şükr'ün denetlediği mâlî hesapları vezirinin ölümünden sonra bizzat kendisi denetlemiş ve ondan sonra vezir atamamıştır¹²³³. el-Melikü's-Sâlih'in saltanat tahtına oturduktan sonra yaptığı ilk iş, kardeşi el-Âdil'le birlikte hazineyi kontrol etmek olmuştur¹²³⁴.

Eyyûbîlerde mâlî dîvânlar da dâhil olmak üzere dîvânların denetimi ve sorumluluğu vezirlerin uhdesinde idi. Sultan Salâhaddîn veziri Kâdî el-Fâzıl'a diğer divanlar üzerinde kontrol yetkisi vermişti. el-Melikü'l-Kâmil, babasının da vezirliğini yapan İbn Şükr'a mâlî teşkilatı kontrol etme yetkisi vermişti. el-Melikü's-Sâlih ise Münüddîn el-Hasen b. Şeyhüşşüyûh'u vezirliğe getirdiğinde ordu işleriyle birlikte dîvânları denetleme sorumluluğunu ona yüklemişti¹²³⁵.

2.5.1. Mâlî Dîvânlar

Eyyûbîler döneminde aktif olarak işleyen mâlî dîvânları kesin sınırlarla birbirinden ayırd etmek güçtür. Herhangi bir kaynağın müstakil olarak tanıttığı bir dîvânı, diğer bir kaynak başka bir dîvânın bir şubesi olarak sunabilmektedir¹²³⁶. Bunun muhtemel nedenlerinden biri kendi içinde farklı pek çok kollara ayrılmış Fâtımî mâlî dîvânlarını devralan Eyyûbîlerin bu dîvânlardan bir kısmını ilğâ ederken diğer bir kısmının görevlerini birleştirip bir dîvânın çatısı altında toplamasıdır. Diğer bir neden de

¹²³² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 120-121; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 450

¹²³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 157; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 343.

¹²³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403; el-Karamânî, *Ahbâr*, II, 261-262.

¹²³⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 404.

¹²³⁶ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 144.

dîvânlar arasındaki sıkı işbirliğinden ve Dîvânü'l-mâla bağlı olarak çalışan pek çok divandan dolayı teorik düzeyde bir ayrışma görünse de pratikte bu dîvânları birbirinden ayırt etmenin zorluğudur.

Eyyûbîlerdeki mâlî dîvanların işleyişini anlamak bakımından Fâtımî dîvânlarının ana hatlarıyla bilinmesinde fayda vardır. Fâtımîlerin son döneminde mâlî teşkilatı denetleme görevinin verildiği Dîvânü'l-meclis, Dîvânü'n-nazar ve Dîvânü't-tahkîk içinde en yetkili olanı Dîvânü'l-meclis idi. Merkezî karar alma bürosu konumunda bulunan Dîvânü'l-meclis, mâlî yönetimin merkezi idi. Nâblusî, zekat işleri ve maaşların hesaplanmasının yanısıra Dîvânü'l-harac, Dîvânü'l-mevâris ve Dîvânü'l-natrûn gibi dîvânların hesaplarının kontrolünün de bu divanın yetkisinde olduğunu belirtir¹²³⁷. Bütün dîvânların esası olarak Dîvânü'l-meclisi merkeze koyan İbn't-Tuveyr ise iktâ işleriyle de bu dîvânın uğraştığını belirtir¹²³⁸.

Dîvânü'n-nazar veya Nazarü'd-devâvîn'in görevi diğer mâlî dîvânların hesaplarını kontrol etmek ve tamamlanmamış ya da eksik hesaplanmış kayıtları tesbit etmektir. Mâlî dîvânlar arasında özel bir yeri bulunan Dîvânü'n-nazar, muayyen vakitlerde elindeki kayıtları halîfeye veya vezire sunmakla yükümlüydü¹²³⁹. Fâtımîlerin son dönemine kadar yürürlükte olan bu dîvân Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde de varlığını devam ettirmiştir.

Fâtımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî tarafından kurulan Dîvânü't-tahkîk ise gerektiğinde diğer divanların hesaplarını soruşturma ve mali divanları organize etme görevini üstlenmişti. Fâtımîlerin sonuna kadar devam eden ve Salâhaddîn tarafından ortadan kaldırılan bu dîvân, el-Melikü'l-Kâmil tarafından 624/1226'da yeniden inşa edilmiştir. Yaklaşık iki sene faaliyet gösterdikten sonra 626/1228'de tekrar lağv edilen Dîvânü't-tahkîk, bu tarihten sonra yeniden kurulmamıştır. İlk Memlûk sultanı İzzeddîn Aybek döneminde malî divanları teftiş etmeye yönelik faaliyet gösteren "istîfâ"nın da bu divanın bir şubesi olduğu rivayet edilmektedir¹²⁴⁰.

Eyyûbîler döneminde mâlî dîvânların da dâhil olduğu dîvânların tamamı sultan tarafından saltanat merkezi olarak kullanılan sarayda toplanmıştır. Fâtımîler döneminde

¹²³⁷ Nâblusî, *Lüma'*, 36.

¹²³⁸ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklateyn*, 74-75.

¹²³⁹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklateyn*, 79.

¹²⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXVIII, 177; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 145.

dîvânlar Fâtımî sarayında toplanmıştı. Sultan Salâhaddîn, 567/1171 yılında Fâtımî devletini ortadan kaldırdıktan sonra, dîvânları Fâtımî veziri Bedrû'l-Cemâlî tarafından yaptırılan ve el-Melikü'l-Kâmil döneminde kadar saltanat merkezi olarak kullanılan dârü'l-vizâretü'l-kübrâ adlı saraya taşımıştır el-Kâmil, Cebel Kalesinde yaptırdığı saraya dîvânları da nakletmiş, el-Melikü's-Sâlih döneminde ise Kal'atül-cebel'in yanı sıra Ravza adasındaki saraylar da saltanat merkezi olarak kullanılmıştır¹²⁴¹.

2.5.3. Nazarü'd-Devâvîn

Dîvânü'n-nazar, Dîvânü'n-nazarü'd-devâvîn veya Dîvânü'n-nazarü'd-devâvînü'l-ma'mûre olarak da adlandırılan Nazarü'd-devâvîn, diğer dîvânlar üzerindeki kontrol ve denetleme yetkisini Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde devam ettirmiştir. Mâlî dîvanları kontrol etme yetkisine sâhip olan bu dîvânın başkanı Nâzirü'd-devâvîn denilmekteydi. Sultan Salâhaddîn Fâtımî devletine son verdikten sonra bu devletin mâlî divanları içindeki en yetkili divanı olan Dîvânü'n-nazar'ı kaldırmamış, bu divanın başına İbn Memâtî'yi atamıştır¹²⁴². Bir müddet Dîvânü'l-ceyş başkanlığı da yapmış olan İbn Memâtî'nin Nâzirü'd-Devâvîn görevine getirilmesinde dîvânların çalışma sistemi ile ilgi yazdığı *Kavânînu'd-Devâvîn* adlı eserinin sultan tarafından beğenilmesinin etkili olduğu tahmin edilmektedir¹²⁴³.

Kaynaklarımızda el-Melikü's-Sâlih döneminde Nâzirü'd-Devâvîn olarak çalışan iki kişinin ismi zikredilmektedir. Bunlardan birincisi, es-Sâlih'in vezirliğini de yapan Münüddîn b. Şeyhüşşüyûh'tur. Nüveyrî, es-Sâlih'in Mısır'da saltanat tahtına oturduktan hemen sonra Münüddîn'i veziri olarak seçtiğini ve Nazarü'd-Devâvîn başkanlığına getirdiğini belirtir.¹²⁴⁴ Diğerisi ise el-Es'ad Şerefüddîn Ebü'l-Kâsım el-Fârîsî'dir. Saîd bölgesinin Hristiyanlarından olan el-Es'ad, el-Melikü'l-Kâmil döneminde Kahire'ye gelerek müslüman olmuş ve el-Melikü'l-Fâiz'in hizmetine girmiştir. Makrîzî, el-Es'ad'ın, el-Melikü's-Sâlih döneminde kısa bir süre Nâzirü'd-

¹²⁴¹ İbn Abdüzzâhîr, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 50-51; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 229-230; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 266, 278.

¹²⁴² Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 81.

¹²⁴³ Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 81.

¹²⁴⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174.

dîvân olarak çalıştığını, daha sonra Mısır'ın muhtelif bölgelerinde görevler aldığını belirtmektedir¹²⁴⁵.

es-Sâlih döneminde Nâzirü'd-devâvîn olarak çalışması muhtemel kişilerden biri de matematik ve astronomi âlimi 'Alemüddîn Kayser'dir. İbn Vâsıl, el-Melikü's-Sâlih'in vefatından yaklaşık üç ay sonra saltanat tahtına geçen Tûrânşâh'ın Mansûra'ya geldiği tarihte (21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250) Nâzirü'd-Devâvîn görevini riyâziyyât ve hendese âlimi 'Alemeddîn Kayser'in yürüttüğünü söyler. İbn Vâsıl'a göre Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin 'Alemeddîn'le arası bozulunca onu Tûrânşâh'a şikâyet etmiş, Tûrânşâh da Mansûra'ya gelişinin hemen akabinde 'Alemeddîn'i görevinden azlederek yerine İbn bintü'l-A'azz'ı atamıştır. Ne var ki İbn Vâsıl, 'Alemeddîn'in el-Melikü's-Sâlih döneminde mi yoksa onun vefatından sonraki ara dönemde mi bu göreve getirildiği hakkında herhangi bir malumat vermemektedir¹²⁴⁶.

Zîriklî, es-Sâlih döneminde bu görevi yürüten diğer bir ismin Nâblusî olduğunu ifade ediyorsa da¹²⁴⁷ Nâblusî, el-Kâmil döneminde Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un tavsiyesiyle bu göreve atanmıştır¹²⁴⁸. Nâblusî, es-Sâlih tahta geçtikten sonra Feyyûm'daki divanların nâzirliğine getirilmiştir. Feyyûm'da kaldığı iki yıl boyunca bölgenin finansal sistemini detaylı bir şekilde araştıran Nâblusî, araştırma sonuçlarını *Târîhü'l-Feyyûm* adlı kitabında toplayarak el-Melikü's-Sâlih'e ithaf etmiştir.¹²⁴⁹

2.5.2. Meclisü Ashâbi'd-Devâvîn

Sultan Salâhaddîn, devletini kurduktan sonra Fâtımîlerin Dîvânü'l-meclisi yerine bu dîvânın yetkilerini de devralan ve bir üst kurul olarak görev yapan Meclisü ashâbi'd-devâvîn adlı kurumu inşâ etmiştir. Meclisü ashâbi'd-devâvîn, Dîvânü'l-mâl ve diğer mali divanların sorumlusu olan Nâzirü'd-devâvîni seçme ve mâlî dîvânları kontrol etme yetkisine sâhipti. Bu dîvânın iki oturumundan bahseden Makrîzî, ilkinin 580/1184 yılında Sultan Salâhaddîn döneminde gerçekleştiğini belirtir. İbn Şükr ve İbn Osman'dan hangisinin Nâzirü'd-devâvîn olarak seçilmesi gerektiği üzerine tartışmaların yapıldığı bu oturumun sonunda İbn Osman, Nâzirü'd-devâvîn olarak seçilmiştir.

¹²⁴⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 567.

¹²⁴⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139.

¹²⁴⁷ Zîriklî, *el-A'lâm*, IV, 202.

¹²⁴⁸ Nâblusî, *Lüma'*, 4.

¹²⁴⁹ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 16.

590/1193 yılında el-Melikü'l-Azîz'in başkanlığında gerçekleşen diğer oturum ise mâlî dîvânda ortaya çıkan düzensizliği gidermek amacıyla toplanmıştır¹²⁵⁰.

2.5.3.1. Şâddü'd-Devâvîn

Dîvânü'n-nazar'da çalışan üst düzey görevlilerden biri de Şâddü'd-devâvîn (Müşiddü'd-devâvîn) idi. Askerî sınıftan olan Şâdd'ın görev tanımı kaynaklarımızda net bir biçimde yapılmamıştır. Fakat Makrîzî'nin Fâtımî Halîfesi el-Hâfız'ın vergi toplama yöntemine dâir verdiği bazı malumatlardan yola çıkarak Şâdd'ın vergi toplama ekibinin içinde yer alan bir asker olduğunu ve vergi kaçakçılarına karşı caydırıcı önlemler aldığını anlıyoruz¹²⁵¹. Kalkaşandî, Erbâbü's-Suyûf'tan saydığı Şâddü'd-Devâvîn'in gelirlerin toplanmasında vezire yardımcı olduğunu belirtir¹²⁵².

Mâlî kanunlara uymayanları cezalandırmada önemli bir fonksiyonu olan Şâddü'd-Devâvîn kurumunun Salâhaddînden itibaren Eyyûbîler döneminde ve daha sonra Memlûkler döneminde de devam ettiğini görüyoruz. el-Kâmil, daha sonra el-Melikü's-Sâlih ve Tûrânşâh döneminde nâplik de yapan Cemâleddîn b. Yağmur'u Müşiddü'd-Devâvîn olarak görevlendirmişti¹²⁵³. el-Melikü's-Sâlih döneminin ilk yıllarında ise bu görevi 'Alemüddîn Kurcî ile Hüsâmeddîn Lü'lü' adlı emirler deruhte etmiştir. es-Sâlih, Rebûlâhir 638'de 'Alemüddîn'i Şâddü'd-Devâvîn görevinden azlederek yerine Hüsâmeddîn Lü'lü'yü atamıştır¹²⁵⁴.

2.5.4. Dîvânü'l-mâl ve Görevlileri

Eyyûbî devletinde faaliyet gösteren ve her biri farklı bir alandaki gelir giderleri kontrol eden mâlî divanların tamamı Beytûlmâl¹²⁵⁵ olarak da bilinen Dîvânü'l-mâlın

¹²⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 201, 234; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 146; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 268.

¹²⁵¹ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 157.

¹²⁵² Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 22.

¹²⁵³ Nâblusî, *Lüma*, 14; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 226; Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâlîyye*, 82.

¹²⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 180; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 152.

¹²⁵⁵ İslam Tarihi kaynaklarında Devlet hazinesi, devlete ait mal varlığının tamamı ve bununla ilgilenen malî bir müessese olarak "Beytûlmâl" (Merhmet Erkal, "Beytûlmâl", *DİA*, VI, 90.) teriminin kullanımı "Dîvânü'l-mâl"ın kullanımına göre çok daha yaygındır. Söz gelimi Nüveyrî, 33 ciltlik *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* kitabında 127 yerde Beytûlmâl kavramını kullanırken, Dîvânü'l-mâl kavramını hiç kullanmamıştır. Makrîzî ise *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr* adlı eserinde 88 yerde Beytûlmâl kullanımını tercih ederken 3 yerde Dîvânü'l-mâl'den bahsetmektedir. el-Melikü's-Sâlih döneminin ünlü ekonomisti Nâblusî ise *Lümaü'l-Kavânîn* adlı eserinde Dîvânü'l-

otoritesi altında çalışıyordu. Dîvânü'l-mâl, mâlî işlerle uğraşan diğer bütün divanların merkezi konumunda idi. Nâblusî, Dîvânü'l-mâlın, Dîvânü'l-mâl bi'l-a'mâl ve Dîvânü'l-mâl bi'l-bâb olmak üzere iki şubesinin bulunduğunu ifade eder. Buna göre Nâzirü dîvânü'l-mâl bi'l-a'mâl, arazi vergileri, sulama ve taşrada yapılan tarımsal faaliyetlerle ilgileniyordu. Dîvânü'l-mâl bi'l-bâb da kendi içinde iki şubeye ayrılmaktaydı. Bu şubelerden biri hazineye tahsis edilen vergileri ve gelir kaynaklarını kontrol ederken diğeri umumi kontrol ve denetleme (nazarü'l-âmm) işini görüyordu¹²⁵⁶. Ne var ki Nâblusî'nin yaptığı bu tasnifin daha çok teorik bir tasnif olduğu anlaşıyor. Zira ne Eyyûbîler dönemi için ne de Memlûk dönemi için Dîvânü'l-mâlın bu yönde bir tasnife tabi tutulduğuna dair bir kayıt yoktur. Nâblusî'nin farklı birimler altında zikrettiği hizmetlerin tamamı Dîvânü'l-mâl ya da beytûlmâlın görevleri arasındadır.

Kaynaklarımızda Beytûlmâl ya da Dîvânü'l-mâl başkanı için, “Nâzirü Beytûlmâl”, “Sâhibü Beytûlmâl”, Nâzirü'd-Devâvîn” “Sâhibü Dîvânî'l-mâl” ve “Nâzirü'l-Hizâne” gibi ünvanlar kullanılmaktadır¹²⁵⁷. Nâzirü Beytûlmâl, mâliye teşkilatının başındaki görevli olup, bütün mâlî dîvânlar üzerinde kontrol ve denetleme hakkına sahipti. Keza diğer divanların arta kalan gelirlerini almak ve gerekli yerlere dağıtmak da Nâzirü Beytûlmâl'ın sorumluluğu altındaydı. Sultanın onayıyla görevini yapan Sâhibü Dîvânü'l-mâl'ın, mâlî işlere vakıf, hesap işinde uzman, sabırlı ve güvenilir olması gerekmektedir¹²⁵⁸.

Beytûlmâl'e nezaret görevini muteber bir vazife olarak addeden Makrîzî, Nâzirü Beytûlmâl'ın, Mısır ve Şam'da toplanan malların Cebel Kalesindeki Beytûlmâl'e taşınmasından, bu malların tartılmaya müsait olanlarının ölçüyle, diğerlerinin ise kalemlerle sarfedilecek yerlere harcanmasından sorumlu olduğunu ifade etmektedir. Makrîzî, Nâzirü Beytûlmâl'ın, “Şâhid”, “Vekîl”, “Sayrafi” (Cehbed/Cihbiz) ve Kâtibü Beytûlmâl” statüsü ile çalışan yardımcılarıyla birlikte her gün Kal'atül-cebel'e tırmanarak Beytûlmâl'de oturumlar düzenlediğini, yardımcılarıyla beraber Beytûlmâl'e

mâl'den müstakil bir dîvân olarak bahsetmektedir. Bkz. Nâblusî, *Lüma'*, 28.) Bu araştırmada Dîvânü'l-mâl teriminin tercih edilmesinden maksat, Beytûlmâlın mâlî bir teşkilat olarak işleyişinin dîvânların işleyiş tarzıyla aynı olması ve başlıklar arasındaki bütünlüğün korunmasıdır.

¹²⁵⁶ Nâblusî, *Lüma'*, 28-30.

¹²⁵⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklateyn*, 84, 154, 172, 173; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 274; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 311; Makrîzî, *el-Hitât*, III, 93.

¹²⁵⁸ İbn Şîr el-Kuraşî, *Me'âlimü'l-Kitâbe ve Meğânimü'l-İsâbe*, Thk. Kostantîn el-Bâşâ, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Beyrut 1913, 26-27;

gelen malların denetimini ve Beytûlmâl'den devlet görevlilerinin maaşları için sarfedilecek malların tesbîtinin kararlaştırdıklarını da belirtir¹²⁵⁹.

Dîvânü'l-mâl'ın işleyişine önem veren el-Melikü's-Sâlih, döneminin önemli devlet adamlarından ve yakın arkadaşlarından biri olan, nâzirü'l-ceyş ve vezirlik görevlerini de deruhten eden Cemâleddîn İbn Matrûh'u Nâzirü Beytûlmâl olarak atamıştır.¹²⁶⁰ 639/1241 yılında bu göreve atanan Cemâleddîn, 644/1246 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Cemâleddîn'den sonra, Mücâhideddîn İbrahim ve İzzeddîn Aybek el-Efrem'in bu görevi üstlendikleri rivayet edilmektedir¹²⁶¹.

Nüveyrî, el-Kâmil döneminde şâhidü Beytûlmâl olarak çalışan Tâceddîn İbn bintü'l-A'azz'ın, el-Melikü's-Sâlih döneminde "Nazarü Beytûlmâl" sorumluluğuna getirildiğini, oğlu Tûrânşâh döneminde ise "Nazarü'd-Devâvîn" başkanlığını yaptığını belirtir¹²⁶². Tâceddîn, Eyyûbî devletinin üç farklı döneminde mâlî teşkilatın alt kademelerinden başlayarak "Nazarü'd-Devâvîn" başkanlığına kadar yükselmiş ender şahsiyetlerden biridir. Onun bu serüveni, Eyyûbî sultanlarının mâlî teşkilâtta sürekliliği esas aldıklarını ve tecrübeye değer verdiklerini göstermesi açısından önemlidir.

"Vekîlü Beytûlmâl", Beytûlmâl'e ait menkul ve gayri menkullerin her türlü alım satım işleriyle uğraşan üst düzey bir görevli idi. Alış veriş gibi hassas bir görevi üstlendiği için ilim ve diyânet sâhibi olması şarttı¹²⁶³. es-Sâlih döneminde vekâletü Beytûlmâlın görevine Zâfir b. Nasr atanmıştır. İbn Tağrıberdi, es-Sâlih'in, liyakatinden dolayı Zâfir'i kendisinden sonra tahta geçen oğlu Tûrânşâh'a da tavsiye ettiğini, Zâfir'in Vekîlü Beytûlmâl olarak görevine devam etmesini istediğini bildirir¹²⁶⁴.

"Şâhid", "ta'likü'l-muyâvama" veya "rûznâme" denilen günlük gelir kalemlerinin kaydedildiği günlükleri tutmakla yükümlü olan kişi idi. Günlükteki bilgilerin doğruluğu onun sorumluluğundaydı¹²⁶⁵. Şâhidü Beytûlmâl, ihtiyaç anında Sâhibü Dîvânü'n-nazar'a gerekli bilgileri vermekle yükümlüydü. Ayrıca Beytûlmâlden verilecek maaşların hesaplarının tutulduğu, Beytûlmâl'e giren ve Beytûlmâlden çıkan malların

¹²⁵⁹ Makrîzî, *el-Hutat*, III, 93.

¹²⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 274.

¹²⁶¹ Safedî, *el-Vâfi*, IX, 268; Makrîzî, *el-Hutat*, III, 608; Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 132.

¹²⁶² Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 91.

¹²⁶³ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, XI, 216.

¹²⁶⁴ İbn Tağrıberdi, *el-Menhel*, VII, 45.

¹²⁶⁵ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 304; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 416; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 159.

detaylarıyla kaydedildiği bir “cerîde” tutmak da onun görevleri arasındaydı¹²⁶⁶. Nüveyrî'nin yukarıda zikrettiğimiz rivâyetinden anlaşıldığı kadarıyla Tâceddîn İbn bintü'l-A‘azz'ın es-Sâlih döneminde bir müddet Şâhidü Beytûlmâl olarak çalıştıktan sonra Nazrû'l-Beytûlmâl görevine atanması muhtemeldir.

“Cehbed”¹²⁶⁷ Eyyûbî dîvânlarında çalışan yüksek rütbeli görevlilerden biriydi. Cehbed Dîvânü'l-mâl'deki malların kabz ve istihracından sorumlu idi. Nakit ödemeleri kabul etme görevini de üstlenmiş Cehbed'in Memlûklerdeki karşılığı Sayrafi idi¹²⁶⁸.

“Kâtibü Beytûlmâl”, Eyyûbî dîvânlarının diğer önemli bir ismi olan ve Beytûlmâl'in hesaplarını detaylı bir şekilde kaydetme görevini üstlenmiş “âmil”in emri altında çalışan ve âmil bulunmadığı zamanlarda onun görevini üstlenen görevliydi¹²⁶⁹. Kalkaşandî, önceleri Kâtibü'l-İnşâ için kullanılan kâtib teriminin daha sonra örf-i ‘amm’de Kâtibü'l-mâl için kullanılmaya başlandığını belirtir¹²⁷⁰.

Bu dîvân görevlileri, Makrîzî'nin yukarıda zikredilen rivayetinden yol çıkılarak ele alındı. Dîvânda çalışan görevliler bunlardan ibaret değildi. İbn Memâtî, kalem sahiplerinden (hamalatü'l-aklâm) saydığı fakat hangi dîvânlarda çalıştığını belirtmediği 17 divan görevlisinin isimlerini ve görevlerini zikretmektedir. Bunlar sırasıyla Nâzır, Mütevellî, Müstevfî, Mü‘în, Nâsih, Meşârif, ‘Âmil, Kâtib, Cehbed, Şâhid, Nâib, Emîn, Mâsih, Delîl, Hâiz, Hâzin ve Hâşir'dir¹²⁷¹. Nüveyrî ise Nâzır, Müşid (Mütevellî), Müstevfî, Meşârif, ‘Âmil ve Şâhid'e ilaveten İbn Memâtî'nin bahsetmediği iki görevliden daha bahsetmektedir ki bunlar Sâhibü'd-Dîvân ve Mükâbilü'l-İstîfâ'dır¹²⁷². Gerek İbn Mamâtî gerekse Nüveyrî bu görevlerin işleyişi hakkında bilgi vermiş fakat bu görevleri deruhte eden kişiler hakkında bilgi vermemişlerdir¹²⁷³.

¹²⁶⁶ İbn Şît, *Me‘âlimü'l-Kitâbe*, 28.

¹²⁶⁷ Farsça “gehbed” teriminin muarrebî olan cehbed, hükümdarların altın ve gümüşlerini kendisine emanet ettiği veya hükümdarın hazinesinden sorumlu olan kişi olarak tarif edilmektedir. Sâsânî mâlî teşkilâtından alınması kuvvetle muhtemel olan cehbed Abbâsî Devleti'nde sikke sarraflığı görevini yapmıştır. Fâtımî hilâfetinden önce de Mısır'da bilinen bu görevli Eyyûbîlerden önce Fâtımî dîvânlarında da çalışmıştır. Bkz. Dihhudâ, *Lüğatnâme*, IX, 13555; W. J. Fischel, “Djahbadh”, *EI*, II, 382-383.

¹²⁶⁸ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 304; İbn Şît, *Me‘âlimü'l-Kitâbe*, 31; Kalkaşandî, *Subhu'l-A‘şâ*, V, 466; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 159.

¹²⁶⁹ İbn Memâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 303.

¹²⁷⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A‘şâ*, V, 452.

¹²⁷¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 297-306.

¹²⁷² Nüveyrî, *Nihâye*, VIII, 213-219.

¹²⁷³ Dîvânlarda çalışan görevlilerin görev tanımlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Rabie, *The Financial System of Egypt*, 153-161; Şeşen, *Salâhaddîn*, 313-316; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 273-277.

2.6. VERGİLER VE DİĞER GELİR KAYNAKLARI

2.6.1. Harâc

Eyyûbî devletinde ve el-Melikü's-Sâlih döneminde devletin mühim gelir kaynaklarından biri olan harâc, ekili alan üzerinden alınan bir vergi çeşidini ifade eder. Nüveyrî harâc'ı, ziraat, üzüm bağı, bostan, hurma, susam ve muhtelif meyvelere tahsis edilmiş araziden alınan yıllık vergi olarak tarif etmektedir¹²⁷⁴. Makrîzî ise kendi zamanında Mısır'ın gelir kaynaklarını teşkil eden mallardan biri olarak gösterdiği harâcî malı; hubûbât, hurma, üzüm ve meyve yetiştirilen arazilerden alınan yıllık vergilerle çiftçilerden alınan, küçük baş ve kümes hayvanı gibi hediyeler olarak ifade etmektedir¹²⁷⁵.

Fâtımî ve Eyyûbî dîvanlarında çalışan, *Kitâbü'l-Minhâc fî 'İlmi' Harâc-i Mısır* adlı eserin müellifi Mahzûmî, harâcî harâcü'z-zirâ'a ve harâcü'l-besâtîn olmak üzere iki kısma ayırır. Harâcü'z-zirâ'a ağaçlar hariç, zirâî mahsullerden aynî veya nakdî olarak feddân¹²⁷⁶ başına alınan vergidir. Harâcü'l-besâtîn ise ekili arazideki meyve ağaçlarından veya üzüm bağlarından nakdî olarak alınan vergidir¹²⁷⁷.

İbn Memâtî'nin verdiği bilgilere göre Eyyûbîler döneminde bazı zirâî mahsullerden nakdî ve aynî olarak alınan harâc oranları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.¹²⁷⁸

¹²⁷⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, VIII, 180.

¹²⁷⁵ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 296.

¹²⁷⁶ Eyyûbîler döneminde Mısır halkı, arazilerini kasba denilen ve 5 neccârî zirâ'ı (1 neccârî zirâ 46.2 cm'ye tekâbül etmektedir. Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, 411.) uzunluğunda olan bir aletle ölçerdi. 400 kasbalık alan ise 1 feddâna tekâbül ediyordu. Bkz. İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 279.

¹²⁷⁷ Fevzî Halid et-Tavhih, "ed-Darâib fî Mısır fî'l-Asri'l-Eyyûbî", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-Târîh ve'l-Âsâr*, 2 (2), 2008, 82, 84.

¹²⁷⁸ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 261-270.

Nakdî Vergiler	
Ürün ismi	Feddân başına alınan harâc miktarı
Keten ¹²⁷⁹ , şeker kamışı	5 dinar
Pamuk, yonca, kimyon, turp, susam, şalgam	1 dinar
Fasulye, patlıcan, indigo (nîla)	3 dinar
Marul, lahana, sarımsak, soğan	2 dinar
Taro	4 dinar
Karpuz, kavun	1-2 dinar
Acı bakla	1,25 dinar

Aynî Vergiler	
Ürün İsmi	Feddân başına “irdeb”le ¹²⁸⁰ alınan harâc miktarı
Buğday	567/1171’den önce 3 irdeb, 572/1176’daki “revk”ten ¹²⁸¹ sonra 2,5 irdeb
Arpa	567’den önce 3 irdeb, 572’den sonra 2,5 irdeb
Fasulye	2,5 veya 3 irdeb
Nohut, bezelye, mercimek	2,5 irdeb

¹²⁷⁹ Keten’den alınan harâc miktârı bölgelere göre farklılık arz ediyordu. Dîvân’da kararlaştırılan miktar 3 dinar idi. Bu oran Dalâs’ta 13 dinara kadar çıkarken Yukarı Mısır’da (es-Saîd bölgesi) 5 dinar idi. Bkz. İbn Mamâtî, *Kavânînü’l-Devâvîn*, 262.

¹²⁸⁰ İrdeb (erdebe) hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsüdür. 1 Kahire irdebi yaklaşık 70,99 kg. olarak hesaplanmıştır. Bkz. Cengiz Kallek, “İrdeb”, *DİA*, XXII, 440-441.

¹²⁸¹ Etimolojik olarak Kıptice’deki “rōsh” kelimesinden gelen “revk”, uzunluğu standart olan bir halat aracılığıyla yapılan toprak ölçümü anlamına gelir. İktâların dağıtımında önemli bir yeri olan “revk” Mısır’daki ekilebilir arazinin tesbiti ve kaydı anlamında bir çeşit kadastro ölçümü olarak da değerlendirilebilir. Belli aralıklarla yapılan revk, ekilebilir arazinin artış veya azalış oranını tesbit etmeye yarayan bir sistem olarak vergilerin düzenli ve âdil bir şekilde ayarlanmasında da özel bir öneme sahipti. Sultan Salâhaddîn iktâ verilebilir yeni arazileri tesbit etmek amacıyla 572/1176 yılında yeni bir revk yaptırmış, Salâhaddîn’den sonraki dönemlerde de bu revk esas alınarak iktâlar verilmiş ve vergiler ayarlanmıştır. Bkz. İbn Mamâtî, *Kavânînü’l-Devâvîn*, 455; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 49-51.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Salâhaddîn'den itibaren bazı mahsüllerden aynı olarak alınan harâc vergisinin Fâtımîler dönemine göre hafiflediğini görüyoruz. Fâtımîlerin son döneminde buğday ve arpadan feddân başına 3 irdeb alınırken, Salâhaddîn'in 572'de yaptırdığı arazi ölçümünden sonra bu oran 2 irdebe düşürülmüştür.

Meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından nakdî olarak alınan harâcû'l-besâtîn veya harâcû'r-râtıb ise harâc vergisinin diğer kısmını teşkil ediyordu. İbn Memâtî'nin verdiği bilgilere göre ağaçlardan ve üzüm bağlarından alınan bu vergi meyve ağaçlarının yaşına göre farklılık arz ediyordu. İlk yıl feddân başına 0,25 dinar alınırken, dördüncü yıl ve sonraki yıllarda 3 dinar alınıyordu¹²⁸².

Nâblusî, Feyyûm'un tarihî, coğrafî ve iktisadî yapısını ele aldığı ve el-Melikü's-Sâlih'e ithâf ettiği *Târihü'l-Feyyûm* adlı eserinde es-Sâlih döneminde alınan vergilerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Feyyûm'a bağlı Udve, Kuberâ, Bebîc Anşû, Sinnevis ve Fânû gibi münbit beldelerde üzüm bağlarından feddân başına 5, 33 dinar harâc alınıyordu. Udve, Kuberâ ve Babîc Anşû'daki ağaçlardan feddân başına 2 dinar alınıyordu. Sinnevis ve Kuberâ'daki üzüm bağları hariç meyve ağaçlarından alınan harâc iki kısma ayrılmıştı. "Kâmil" (olgunlaşmış) ağaçlardan feddân başına 2 dinar alınırken "Ġersu 'âmeyn" (iki yaşındaki fidanlar) için 1 dinar alınmaktaydı¹²⁸³.

İbn Memâtî'nin ve Nâblusî'nin verdiği rakamları karşılaştırdığımızda şöyle bir sonuç elde ediyoruz. Mısır'daki Eyyûbîlerin ilk dönemlerinde 1 yaşındaki bir ağaç için feddân başına 0,25 dinar vergi alınırken son döneminde 2 yaşındaki bir ağaç için bu oran 4 katına yükselerek 1 dinara çıkmış, yine ilk dönemlerde 4 yaş ve üzeri bir ağaç için 3 dinar alınırken, son dönemlerde iki yaşındaki bir ağaç için bu oran 1 dinara düşmüştür.

2.6.2. Merâ'î (Otlatma)

Eyyûbîler döneminde yıllık olarak alınan vergilerden biri de merâ'î (otlatma) vergisiydi. Bu vergi ilk kez hicrî 250'den sonra harâc işlerinden sorumlu Ahmed b.

¹²⁸² İbn Mamâtî, *Kavânînu'd-Devâvîn*, 276.

¹²⁸³ Nâblusî, *Târihü'l-Feyyûm*, 32, 40-41, 73, 108, 134-135; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 78.

Muhammed b. Müdebbir¹²⁸⁴ tarafından Mısır'daki mâlî dîvânın gelir kaynakları arasına sokulmuştur.¹²⁸⁵ Hicrî III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'daki meralardan alınmaya başlanan bu vergi Eyyûbîler dönemi boyunca da alınmaya devam etmiştir. Nâblusî'nin *Târihü'l-Feyyûm*'unu referans alarak Eyyûbîler döneminde Feyyûm'deki vergi sistemi üzerine bir araştırma yapan Fransız Tarihçi Cahen, merâ'î verginin hem meralar için hem de bu meralarda otlayan hayvanlar için ayrı ayrı alındığını belirtir. Sırf meralar için ne kadar vergi alındığından bahsetmeyen Cahen'e göre bazı köylerde kümes hayvanları için 100 hayvan başına 20, 30, 50, 70 ve 100 dirhem; hayvancılıkla uğraşan daha büyük bölgelerde ise otlatıldığı hayvan başına 2,25 dirhem merâ'î vergisi alınmaktaydı¹²⁸⁶.

İlk dönem Memlûk tarihçisi Nüveyrî, merâ'î vergisinin iki şekilde alındığını belirtir. Ya önceden belirlenmiş sabit bir oranda (darîbetün mukarrar) ve yılın belirli aylarında taksitlerle alınırdı ya da Nil sularının indiği ve otların sararmaya başladığı sırada otlaklardan istifade eden hayvanların sayısına göre alınırdı. Hayvanların sayısına göre alınan vergi, sayının azalıp artmasıyla doğru orantılı olarak her sene değişkenlik arz ediyordu¹²⁸⁷.

Makrîzî, meraların Cenâb-ı Hak'ın insanlara hayvanlarını otlatması için bitirdiği mübah otlar olduğunu belirttikten sonra Saîd bölgesindeki meralarda hayvanlarını otlatan emirlerden her sene hayvan başına belli bir mal alındığını zikreder. Yine, merâ'î vergisini toplamak için divanda çalışan müşid, kâtip ve şâhitlerin görevlendirilmesinin

¹²⁸⁴ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ubeydüllâh b. el-Müdebbir, Ahmed b. Tolun'dan önce Abbasi Halifesi tarafından Mısır'daki harac idaresinin başına getirildi. Bu görevi esnasında yeni vergiler ihdâs eden İbnü'l-Müdebbir, otlaklar için "merâî", deniz ürünleri için "mesâid" adını verdiği vergiler koymuştur. Natrûn madeninin devlet tekeline alınıp divana bağlanması da onun döneminde denk gelmektedir. Görevi sırasında büyük bir servet biriktiren İbnü'l-Müdebbir, 254/868 yılında Fustat'a giren Ahmed b. Tolun'un gözüne girmek için çok çabaladıysa da tutuklanmaktan kurtulamamıştır. 257/871 yılında Dımaşk'taki harâc idaresinin başına getirilen İbnü'l-Müdebbir, Ahmed b. Tolun'un Suriye ve Filistin'i ele geçirmesi üzerine yeniden tutuklanarak Mısır'a gönderilmiş ve burada hapiste iken 270/883'te vefat etmiştir. Bkz. Makrîzî, *el-Hutat*, I, 297, 309, 314; İbn İyâs, *Neşketün min Neşku'l-Ezhâr fî 'Acâibi'l-Aktâr*, Haz. Louis Mathieu Langlès, Imprimerie Impériale, Paris 1807, 32-33; Mustafa Zeki Terzi, "İbnü'l-Müdebbir", *DİA*, XXI, 149-150.

¹²⁸⁵ Makrîzî, *el-Hutat*, I, 309; İbn İyâs, *Neşku'l-Ezhâr*, 32-33.

¹²⁸⁶ Claude Cahen, "Le régime des impôts dans le Fayyûm Ayyûbide", 19; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 78.

¹²⁸⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VIII, 190.

kadîm bir adet olduğu, bu görevlilerin hayvan sâhiplerinden hayvan başına vergi aldıkları da Makrîzî'nin ifâdeleri arasında yer almaktadır¹²⁸⁸.

Eyyûbîlerin ilk dönemlerinde alınan vergiler için ayrıntılı bilgiler veren İbn Mamâtî merâ'î vergisinden bahsetmemektedir. Bu durum Salâhaddîn döneminde bu verginin alınmama ihtimalinin bulunduğunu akla getirmektedir. Ayrıca, merâî vergisi ile ilgili Nâblusî, Nüveyrî ve Makrîzî'nin verdiği malumat incelendiğinde bu verginin otlaklardan yararlanan hayvan başına alınan bir vergi olduğu, hayvanların faydalanmadığı meralardan vergi alınmasının hukukî ve örfî dayanağının bulunmadığı anlaşılmaktadır.

2.6.3. Zekât

Fâtımîler döneminde zekât devlet tarafından toplanmıyordu. Buna mukabil, yıllık geliri 100.000 dinarlık bir yekûn tutan meks vergisi¹²⁸⁹ toplanıyordu. Sultan Salâhaddîn, Fâtımî devletinin yıktıktan sonra, halka ağır gelen mükûs vergisini kaldırarak bunun yerine zekât toplamaya başlamıştır¹²⁹⁰. Bu dönemde zekât altın, gümüş ve para gibi nakitlerden ('uyûn), ticaret mallarından, büyük ve küçük baş hayvanlardan, bazı sebzelerden ve hurmadan alınmıştır¹²⁹¹.

Salâhaddîn'den önceki dönemlerde zekât zenginler tarafından direk muhtaçlara veriliyordu fakat denetimden yoksun bu uygulama bu müessesenin hakkıyla işlemesine mani oluyordu. Bu yüzden Salâhaddîn devletini kurduktan sonra zekât toplama işini devletin uhdesine almıştı. Muhtemelen bu yüzden Makrîzî, Mısır'da zekât toplayan ilk kişinin Sultan Salâhaddîn olduğunu belirtir¹²⁹². Makrîzî'nin Kâdî el-Fâzıl'dan naklen verdiği bilgilere göre bu dönemde toplanan zekât gelirinin bir bölümü fakirlere, miskinlere, yolda kalmışlara ve borçlulara verildikten sonra geriye kalan dört hisse,

¹²⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, I, 309.

¹²⁸⁹ Geniş anlamda kesenek, kesinti, vergi / resim anlamına gelen meks/mükûs, dar anlamda bir ülkedeki yönetimin kendi bölgesine giren ticaret mallarından rıhtımlardan, sınır gümrüklerinden, şehir kapılarından, köprübaşlarından, derbendlerden, kapanlardan veya pazarlardan aldığı vergilerdir. Fâtımîler döneminde ticarî mallardan alınan her türlü küçük ücret ve diğer vergileri kapsayan bir vergi çeşidi olarak meks, insanlar tarafından haksız bir kazanç ve adalatsızlık olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-584; W. Bjorkman, "Maks", *EI*, VI, 195.

¹²⁹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, I, 298, 311;

¹²⁹¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 310-313; Şeşen, *Salâhaddîn*, 326.

¹²⁹² Makrîzî, *el-Hitat*, I, 311.

zekât toplama memurlarına, müellefe-i kulûba, kölelikten kurtulmak isteyenlere ve Allah yolunda olanlara verilmek üzere Beytümâl'e kaldırılırdı¹²⁹³.

Salâhaddîn'den sonra da zekât sultanın görevlendirdiği memurlar tarafından toplanmaya devam etmiştir. el-Kâmil'in, zekâtın devlet müdahalesi olmaksızın sahipleri tarafından gönüllü olarak verilmesine taraftar olduğu, belli bir kısmının doğrudan muhtaçlara, kadılara ve din görevlilerine dağıtılmasına müsâde ettiği belirtilmektedir. Muhtemelen bu yüzden bu dönemde zekât gelirlerinde bir düşüş yaşanmıştır. el-Kâmil zekat işlerini düzene sokmak için Dîvânü'l-Zekât'ın başına kadı Es'ad b. Mühezzeb b. Memâtî'yi getirmişse de İbn Memâtî'nin yaptığı reformlar yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine zekât toplama işi iltizama verilmiştir. İltizâmın ilk zamanlarında zekat gelirlerinde bir artış sağlanmışsa da mültezimlerin giderek keyfi davranışlara başvurması halkı rahatsız etmiş ve bu sistemden de arzu edilen verim sağlanamamıştır¹²⁹⁴.

el-Melikü's-Sâlih döneminde zekâtla ilgili bilgi veren yegâne kaynağımız Nâblusî'nin *Târihü'l-Feyyûm* adlı kitabıdır. Feyyûm'a bağlı yerlerden elde edilen yıllık zekât gelirinin 1795 dinar olduğunu belirten Nâblusî bu zekâtın küçük esnafa ait ticarî mallardan, köle ticaretinden, gayrimenkullerden, üzüm, zeytin, un, küçük ve büyük baş hayvanlardan alındığını belirtir. Nâblusî, Feyyûm ve bağlı bölgelerde bazı ticari mallardan toplanan bazı zekât çeşitlerinden de bahsetmektedir. Buna gör Feyyûm'da ihrâc edilen mallardan zekâtü's-sâdır, yine Feyyûm ve Feyyûm'a bağlı Ebû Kesâ, Bemûye, Zâtü's-Sefâ ve Sinnevis'teki yerel esnaftan zekâtü'l-devlebe adında bir zekât toplanmıştır¹²⁹⁵.

2.6.4. Hums

İbn Memâtî'nin belirttiğine göre hums, Akdeniz sâhilinde bulunan İskenderiye, Dimyât ve Tinnîs limanlarına ithalatta bulunan Piza, Cenova, Venedik ve Bizanslı Rûm tüccarlarından alınırdı. Yabancı tüccarlarla yapılan ticari ilişkilerin seyrini belirleyen

¹²⁹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 311.

¹²⁹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 312; Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 55; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 96; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 296.

¹²⁹⁵ Nâblusî, *Târihü'l-Feyyûm*, 23-24, 29, 47,70, 105-106,109; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 99.

hums, genellikle ikili anlaşmalarla tesbit edilir ve cinsine göre malın %35'i veya %20'si oranında alınırdı¹²⁹⁶.

Hums'un total geliri ile ilgili detaylı bir malumat yoktur. Yalnız Makrîzî'nin Kâdî el-Fâzıl'dan naklen belirttiğine göre 587/1191 yılında İskenderiye'den elde edilen hums geliri 28.113 dolar tutarındaydı¹²⁹⁷. Humstan elde edilen gelir, ordu ve donanma için gerekli kereste, demir malzemeleri, zift, yün kumaş ve değirmen taşlarını satın almak amacıyla İskenderiye'de bulunan el-Metcerü's-sultânî (ticaret ofisi) adındaki divana aktarılırdı. Metcer görevlileri, yabancı tüccarlar tarafından getirilen bu malları hums gelirleriyle satın alırlardı. Şâyet hums geliri bu malların bedelini karşılamazsa kalan kısmın 2/3'ü şâp, 1/3'ü de altın verilerek karşılanırdı¹²⁹⁸.

2.6.5. Cevâlî (Cizye)

Câliye kelimesinin çoğulu olan Cevâlî "iclâ edilen (sürülen) göçmenler" anlamına gelmektedir. Cevâlî önceleri Hz. Ömer'in Hayber ve civarındaki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları Arabistan'dan çıkarması üzerine, sürülen göçmenler anlamında bu iki kesim için kullanılmışken daha sonra idarî bir terim olarak cizye veren "ehl-i zimme"yi kapsayan bir anlam kazanmıştır¹²⁹⁹. Cevâlî terimini vergi teşkilâtı bağlamında ilk kullananlardan biri olan İbn Memâtî, cevâlînin bulûğ çağına ermiş hür zımmîlerden alınan cizye vergisi olduğunu, kadınlardan, çocuklardan, rahiplerden, kölelerden ve delilerden alınmadığını belirtir¹³⁰⁰.

İbn Memâtî, kendi döneminde cevâlî vergisinin zenginlerden, orta hallilerden ve fakirlerden farklı oranlarda alındığını belirtir. Buna göre zenginlerden 4+1/6 dinar, orta hallilerden 2 dinar 2 kırat, yoksullardan ise 1+5/9 dinar cizye vergisi alınırdı¹³⁰¹. Bu rakamlar Eyyûbîlerin ilk döneminde toplanan cizye vergisinin oranlarını göstermektedir. Nâblusî'nin Feyyûm ve bağlı bölgelerde toplanan cevâlî vergisi ile ilgili verdiği total rakamlardan, es-Sâlih döneminde, en azından Feyyûm bölgesinde yaşayan

¹²⁹⁶ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 326; Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 51.

¹²⁹⁷ Makrîzî, *el-Hutat*, I, 313.

¹²⁹⁸ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 327; Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 51.

¹²⁹⁹ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *DİA*, VII, 436; Cladue Cahen, Djawâlî, *EI*, II, 490; Cahen, "Le régime des impôts dans le Fayyûm Ayyûbide", 21.

¹³⁰⁰ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 318.

¹³⁰¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 318.

zımmîlerden fert başına 2 dinar toplandığı anlaşılmaktadır. Nâblusî'ye göre Feyyûm'da ikâmet eden veya belli bir süreliğine orada bulunan 343 zımmîden toplamda 686 dinar alınıyordu. Bunlardan Feyyûm'da meskûn olan 269 kişiden toplam 538 dinar, daîmi meskûn olmayan 74 kişiden ise 148 dinar toplanıyordu. Halkının çoğu Hristiyan olan Bâce'de yaşayan 102 kişiden 204 dinar cizye alınıyordu. Yine Feyyûm'a iki saat mesafede bulunan Bemûye'deki 160 zımmîden 320 dinar cevâlî alınıyordu ¹³⁰². Nâblusî'nin totalde verdiği bu rakamları fert başına düşecek şekilde hesapladığımızda, kişi başına 2 dinar cizye vergisi alındığı görülmektedir ki bu değer Eyyûbîlerin ilk döneminde orta halli zımmîlerden alınan cevâlî miktarına yakın bir değerdir.

el-Melikü's-Sâlih döneminde bereketli toraklara sahip Feyyûm'daki her zımmîden 2 dinar cevâlî vergisi alınması iki ihtimale bağlanabilir. İlki, İbn Memâtî'nin Eyyûbîlerin ilk döneminde "Gelir seviyesine göre cevâlî vergisi alınırdı." Prensibinden yola çıkılarak ve Feyyûm'da yaşayan bütün zımmîlerin gelir seviyesinin eşit olduğu varsayılarak bütün zımmîlerden 2 dinar cevâlî vergisi toplandığı. İkincisi ise, es-Sâlih dönemi vergi politikasının bir sonucu olarak gelir durumuna ve yaşadığı yere bakılmaksızın her zımmîden eşit miktarda cizye alınmasının bir sonucu olarak 2 dinar alınması. Ne var ki Geniza arşivinden elde edilen yayımlanmamış bir belgeye göre Eyyûbîlerin son döneminde, İskenderiye, Şarkıyye ve Garbiyye'den Kahire ve Fustat'a gelen gayr-ı müslimlerden 2 dinar cevâlî vergisi alınmıştır ¹³⁰³. Bu bilgi, Nâblusî'nin verdiği rakamları doğruladığı gibi Eyyûbîlerin son dönemlerinde ülkenin her yerinden aynı oranda cevâlî vergisinin toplanmış olabileceğinedâir güçlü bir kanıt olarak kabul edilebilir.

2.6.6. Me'âdîn (Madenler)

Eyyûbîler döneminde bir gelir kaynağı olarak, şâp ve natrûn başta olmak üzere zümrüt, az miktarda altın ve tuz madeninden yararlanıldığını görüyoruz. İbn Mamâtî Mısır'da altın ve zümrüt madenlerinin bulunduğunu, zümrüt madeninin dünyada Mısır

¹³⁰² Nâblusî, *Târîhü'l-Feyyûm*, 29, 63-64, 70-71.

¹³⁰³ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 109-110; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 388.

hâricinde bir yerde bulunmadığını söylemektedir¹³⁰⁴. el-Melikü's-Sâlih döneminde devlet hazinesine katkısı olan madenlerin başında şâp ve natrûn gelmektedir.

2.6.6.1. Şâp

Mısır'da çok eski zamanlardan beri kullanılan şâp madeninin Eyyûbîler döneminde de önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Şâp, sırf Mısır'ın keçe ve boya üretiminde kullanılan bir metâ olmasından dolayı değil, aynı zamanda dokuma ve deri imalatında kullanılmak üzere Avrupa'ya ihrâc edilen bir mal olmasından dolayı da kıymetliydi. Yukarı Mısır'ın çorak bölgelerinde çıkartılıp oradan Nil kıyısında bulunan Kûs, Ehmîm, Suyût ve Behnsâ'ya, bu bölgelerden de İskenderiye'ye sevk edilen şâp, kantarı 30 dirheme kadar tarafından satın alınırdı. Divanda toplanan şâp belli bir yekûna ulaştıktan sonra taleplere göre kantarı 5 dinar ile 5, 25 dinara satılıyordu. İbn Memâtî, 588/1192'deki divân başkanlığı sırasında 13.000 kantar şâp satıldığını belirtmektedir. Yine bir seferinde Bizans veya Avrupa kökenli Rum tacirlerine 12.000 kantar şâp satılmıştı¹³⁰⁵.

İhrâc edilen bir maden olarak devletin önemli bir gelir kaynağını oluşturan şâpın alım ve satım hakkı divana aitti. Bu yüzden kişilerin divanın onayı olmaksızın şâp alıp satması yasaklanmıştı¹³⁰⁶.

Şâpın Eyyûbî ekonomisine katkısı el-Melikü's-Sâlih döneminde de devam etmiştir. el-Kâmil ve el-Melikü's-Sâlih döneminde şâpın çıkarıldığı bölgelerdeki muktâların, her sene belli bir miktar şâpı Kahire'ye getirmeleri kararlaştırılmıştı. Bu konuyla ilgili Makrîzî şöyle demektedir.

“Udfû yakınındaki el-Vâhât vadisinde beyaz şâp çıkarılıyordu. el-Kâmil ve oğlu es-Sâlih Necmeddîn döneminde, el-Vâhât'taki iktâ sahiplerine her yıl Kahire'ye 1000 kantar beyaz şâp getirme sorumluluğu yüklenmişti. Bunun karşılığında da muktâlara oradaki cevâlî vergisini toplama hakkı verilmişti¹³⁰⁷.”

¹³⁰⁴ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 81.

¹³⁰⁵ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 328-329; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 314; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 83; Şeşen, *Salâhaddîn*, 336; eş-Şarkâvî, *el-'Alâkâtü'l-İktisâdiyye ve't-Ticâriyye*, 44-45.

¹³⁰⁶ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 329.

¹³⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 656.

Devletin şap karşılığında cevâlî vergisini toplama hakkını muktâlara devretmesi şapın ticari değerinden kaynaklanıyordu. Avrupa'ya ihraç edilen bir maden olarak şapın ekonomiye önemli bir katkısı olmuştur.

2.6.6.2. Natrûn

Sodyum karbonat ve sodyum bikarbonatın bileşiminden oluşan doğal bir maden olan Natrûn, antik Mısır'dan beri ağız temizliği başta olmak üzere temizlik ve arıtma işlemlerinde, tütüsü, cam ve cila yapımında, keten ağartmasında, yemeklerde ve ilaç yapımında kullanılan kristal bir madendi¹³⁰⁸. Natrûn, seyreltilerek bir çeşit soda elde edilirdi.

Daha önce alım-satımı kısıtlanmamış natrûnun devlet tekeline alınması tıpkı meralardan vergi alınmaya başlanması gibi Ahmed b. Müdebbir dönemine denk gelmektedir¹³⁰⁹. Ahmed b. Müdebbir'in divana bağladığı natrûn için Fâtımîler döneminde Dîvânü'n-nazar'a bağlı olarak çalışan müstakil bir divan kurulmuştur¹³¹⁰.

Nâtrûn madeni Eyyûbîler döneminde de mâlî değerini korumuştur. İbn Memâtî'nin bildirdiğine göre natrûn Buhayra'ya bağlı Terrâne bölgesinde¹³¹¹ ve Şarkiyye'ye bağlı Fâkûsiyye'de çıkarılıyordu. Tarrâne'de çıkarılan natrûn kırmızı ve yeşil olmak üzere iki kısım olup Fâkûsiyye'de çıkarılardan daha kaliteli idi. Daha çok ihtiyaç duyulan kısmı ise yeşil natrûn idi. Maliyeti kantar başına 2 dirhem olan natrûn, Kahire ve İskenderiye gibi rağbet gördüğü pazarlarda 70 dirheme satılmaktaydı. Dîvânü'l-mâl, bedevî Arapların kantarı ile divanın kantarı arasındaki farktan dolayı da natrûnun alım satımından iyi bir kâr elde ediyordu. Bedevîlere 10.000 kantarlık natrûn ücreti veren dîvân, aslında 15.000 kantarlık yük alıyordu. Böylece 5.000 kantarlık natrûnu bedavaya getirmiş oluyordu¹³¹².

¹³⁰⁸ A. Lucas- J. R. Harris, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, Dover Publications, Newyork 1999, 263, 267.

¹³⁰⁹ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 314; İbn İyâs, *Neşku'l-Ezhâr*, 32.

¹³¹⁰ Nâblusî, *Lümaü'l-Kavânîn*, 36.

¹³¹¹ İbn Mamâtî 'nin bahsettiği bu bölge Kalkaşandî'de Birketü'n-Natrûn olarak geçmektedir. Bu bölge zengin natrûn yataklarını barındırdığından dolayı Vâdiyü'n-Natrûn adıyla da anılmıştır. Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 277; el-Emîr Ömer Tosun, *Vâdiyü'n-Natrûn*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2012, 15-16.

¹³¹² İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 334; Tosun, *Vâdiyü'n-Natrûn*, 15

Kullanım alanlarının çeşitliliğinden dolayı natrûn çok satılan bir madendi. Yıllık talep miktarı 30.000 kantârı bulan natrûn, devlet için önemli bir gelir kaynağı teşkil ediyordu. Sultan Salâhaddîn 577/1181’de donanmayı takviye etmek için yıllık kazancı 8.000 dinarı bulan natrûnun gelirlerini de Dîvânü’l-ustûl’a tahsis etmişti. Kâdî el-Fâzıl’ın ifadesine göre 585/1190 yılında devletin ilitizam usûluyle natrûndan elde ettiği gelir 15.500 dinara ulaşmıştı¹³¹³.

Natrûn, bir gelir kaynağı olarak değerini el-Melikü’s-Sâlih döneminde de sürdürmüştür. es-Sâlih döneminin ekonomisti Nâblusî, natrûn madeni ile ilgili işlemleri takip etmesi için Dîvânü’l-mâlin bünyesinde özel bir birim kurulduğunu belirtir¹³¹⁴. Sonraki dönemlerde de çıkarılıp işletilen natrûn günümüzde değerini koruyan bir maden olarak işletilmeye devam etmektedir¹³¹⁵.

2.6.7. Balıkçılık

Mısır’da balıkçıların vergi mükellefi olarak vergilendirilmeleri Ahmed b. Müdebbir döneminde gerçekleşmiştir. İbn Müdebbir, divana bağladığı balıkçılık faaliyetlerinden, “ harâcü medâribü’l-evtâr ve meğârisü’ş-şibâk” (balık ağları ve fileleri vergisi) adını verdiği bir vergi almış, o günden sonra bu vergi yürürlükte kalarak Eyyûbîler dönemine kadar gelmiştir¹³¹⁶.

Eyyûbîler döneminde balıkçılıktan elde edilen gelir önemli bir yekûna ulaşmıştı. Salâhaddîn döneminde Burullus gölü ile Akdeniz arasında bulunan Nesterûh Gölü’ndeki balıklardan elde edilen kazanç 17.500 dinara ulaşmıştı. Salâhaddîn burdan elde edilen geliri yetim ve dullara vakfetmişti¹³¹⁷. Daha sonra bu vakıf tasfiye edilmiş ve balık avı iltizama verilmişti. el-Melikü’s-Sâlih döneminde Mısır’daki diğer göllerin geliri 7.000 dinar iken sadece Nesterûh gölünün geliri 25.000 Mısır dinarını bulmuştu¹³¹⁸. Kalkaşandî bu gölün balık avından yılda 20.000 Mısır dinarının üzerinde

¹³¹³ İbn Mamâtî, *Kavânînu’l-Devâvîn*, 335; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 186; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 314; Şarkâvî, *el-‘Alâkâtü’l-İktisâdiyye ve’t-Ticâriyye*, 43.

¹³¹⁴ Nâblusî, *Lümaü’l-Kavânîn*, 29.

¹³¹⁵ Tosun, *Vâdiyü’n-Natrûn*, 16-21.

¹³¹⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 309.

¹³¹⁷ İbn Dokmak, *el-İntisâr li-Vâsitati ‘Akdi’l-Emsâr fî Târîh-i Mısır ve Coğrafiyyetihâ*, el-Mektebü’t-Ticârî, Beyrut ts., II, 114.

¹³¹⁸ Rabî‘, *en-Nüzümü’l-Mâliyye*, 52.

gelir elde edildiğini ve diğer hiçbir gölün gelirinin bu rakama ulaşmadığını söyler¹³¹⁹. Şayet bu rakamlar doğru ise es-Sâlih döneminde balıkçılık gelirlerinin devlet hazinesine katkısı önemli bir meblağa erişmiştir.

2.6.8. Diğer Vergiler

Yukarıda saydığımız ve el-Melikü's-Sâlih döneminde örneklediğimiz vergilerin dışında Salâhaddîn döneminde toplanan, bu dönemde de alınması muhtemel diğer vergiler şunlar idi:

1.Rüsûmü'l-Vilâye veya Rüsûmü'l-Vülât: Valîlerin ve emrinde çalışan diğer üst düzey yetkililerin maaşlarını ödemek ve kamu hizmetlerinin düzenli bir şekilde görülmesine yardım etmek için ihtiyaç duyulduğunda toplanan bir vergi idi¹³²⁰.

2.Mukarrerü'l-Cüsûr: Köprü ve su bentlerinin yapımına veya restorasyonuna ihtiyaç duyulan yerlerde bunların yapımında kullanılmak üzere toplanan vergi idi¹³²¹.

3.Mukarrerü'l- Câmus ve'l-Bakar ve'l-Eğnâm: Zekâtın dışında, manda sığır ve koyunlardan toplanan vergi idi¹³²².

4.Muvazzafü'l-Etbân: Samandan alınan vergi idi. İbn Memâtî, Mısır'daki samanın üç kısma ayrıldığını; bir kısmının dîvâna, bir kısmının iktâ sahibine, diğer bir kısmının ise çiftçiye ait olduğunu belirtir. Devlet kendisine ait samanın tamamını aynı olarak toplamaz, her 100 yük samana karşılık çiftçiden 4+1/6 dinar vergi alırdı. Bu vergi sürekli toplanan bir vergi olmayıp ekonomik kriz dönemlerinde toplanırdı¹³²³.

2.6.9. Düzensiz ve Geçici Gelirler

2.6.9.1. Müsâdere

Hazineye aktarılmak veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması tasarrufu anlamına gelen müsâdere özellikle kamu

¹³¹⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 308.

¹³²⁰ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 146; Şeşen, *Salâhaddîn*, 334; Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, 305-306.

¹³²¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 342-343.

¹³²² İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 350-352; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 317.

¹³²³ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 344; et-Tavhih, “ed-Darâib fî Mısır fî'l-Asri'l-Eyyûbî”, 96.

görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkın tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder¹³²⁴.

Fâtımîler döneminde devlet ricâlinin yanı sıra halkın da maruz kaldığı müsâdere¹³²⁵, Eyyûbîler döneminde Fâtımîler dönemine nisbeten azalsa da varlığını korumuştur. Fâtımî Halîfesi el-Adîd'in 567/1171 yılındaki ölümünden sonra Salâhaddîn, halîfenin geride bıraktığı hazinelerine ve mallarına el koymuştur. Bu malların kendine yarayan az bir kısmını aldıktan sonra geriye kalanlarını aile üyelerine, has Memlûklerine, önde gelen emirlerine ve yakın arkadaşlarına dağıtmıştır. Yine Fâtımîler döneminden kalan ve 125.000 cildi aşkın kitap barındıran kütüphane (hizânetü'l-kütüb) de müsâdere edilmiş, bu kitaplardan bir kısmı Dımaşk'a gönderilmiş, bir kısmı satılmış, geriye kalanı ise bu kitaplardan istifade eden ilgili âlimlere verilmiştir¹³²⁶.

Müsâdere, Salâhaddîn'in vefatından sonra özellikle de ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde önemli bir gelir kaynağı olarak varlığını korumuştur. el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil'in vezirliğini yapan ve müsâdere metoduna hâkimiyetiyle bilinen İbn Şükr, 615 yılında Haçlılarla yapılan savaş sırasında, zenginlerin, tüccârların ve ileri gelen bazı kişilerin mallarını müsâdere etmiştir¹³²⁷.

el-Melikü's-Sâlih saltanat tahtına oturduktan sonra haksız kazanç elde ettiklerini düşündüğü emirlerin mallarına el koymuştur. es-Sâlih hâkimiyetini pekiştirdikten sonra, kardeşi el-Âdil'e karşı kendisini destekleyen ve el-Âdil'in tutuklanmasında rol alan emirlerin bir kısmını tutuklatmış, bir kısmını öldürmüş ve mallarını müsâdere etmiştir. Keza daha önce veliahtlıktan azledilmesine neden olan üvey annesi Sittü's-Sevdâ'nın parasına ve mücevherlerine de el koymuştur¹³²⁸. İbnü'l-Cevzî, el-Melikü's-Sâlih'in 639/1241 yılında başladığı el-Cezîre kalesinin ve Beyne'l-Kasreyn'deki medresesinin imarı için insanlara ait bazı emlâkları müsâdere ettiğini belirtir¹³²⁹. el-Aynî ise, Dımaşk

¹³²⁴ Cengiz Tomar, "Müsâdere", *DİA*, XXXII, 65.

¹³²⁵ Fâtımîler ve Memlûkler döneminde müsâdere edilen mallarla ilgili geniş bilgi için bkz. el-Beyyûmî İsmail eş-Şirbînî, *Müsâderetü'l-Emlâk fi'd-Devleti'l-İslâmiyye: Asru Selâtini'l-Memâlik*, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1997, I, 44-47.

¹³²⁶ İbn Vâsıl, *et-Târihü's-Sâlihî*, Thk. Ömer Abduselâm Tedmurî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2010, II, 213; İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 203; eş-Şirbînî, *Müsâderetü'l-Emlâk*, 47-48.

¹³²⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 59-60; Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 54.

¹³²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405, 442; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 180.

¹³²⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 374.

sahibi İmâdeddîn İsmail'in, hapse attığı el-Melikü'l-Müğîs Ömer'e yemek verdiği için Erguvan Hatun'a ait 400 sandıklık malı müsâdere ettiğini belirtir¹³³⁰.

2.6.9.2. el-Mevârisü'l-Haşriyye

el-Melikü's-Sâlih döneminde devletin gelir kaynaklarından biri de el-Mevârisü'l-haşriyye olarak adlandırılan, mirasçısı bulunmayan mallar idi. el-Mevârisü'l-haşriyyenin işleyişi şu şekilde gerçekleşiyordu. Bir kişi öldükten sonra, bıraktığı maldan defin işlemleri, borçları ve vasiyetleri için gerekli miktar ayrıldıktan sonra geriye kalan kısmı varisleri arasında taksim edilirdi. Ölenin mirasçısı yoksa mirası olduğu gibi Beytûlmâl'e aktarılırdı. Şayet ölen kişi arkasından mirasçı bırakmış fakat mirasçısı mirasın tamamını almaya hak sâhibi değilse, mirasçı kendi payını alır, malın geriye kalan kısmı Beytûlmâl'e aktarılırdı¹³³¹.

Makrîzî el-mevârisü'l-haşriyyenin, mezheplerinin ruhsat vermemesi nedeniyle Fâtımîler döneminde toplanmadığını, Fâtımîlerin yıkılmasından sonra gelen Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde Beytûlmâl'in gelir kaynakları arasına girdiğini belirtir¹³³².

el-Melikü's-Sâlih döneminde el-mevârisü'l-haşriyyenin yıllık toplam geliri hakkında kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur. Fakat Nâblusî Feyyûm şehrinin gelirlerini zikrederken, 641/1243 yılında Feyyûm'dan elde edilen el-mevârisü'l-haşriyye gelirinin 434 dinara yükseldiğini belirtir¹³³³.

2.6.9.3. el-Emvâlü'l-Hilâliyye

Hilâlî mallar (el-emvâlü'l-hilâliyye) işyeri, dükkân, değirmen, hamam, fırın, mesken, kapalı çarşı vb. yerlerden elde edilen kira veya ruhsat gelirleriydi. Bu gelirler hilâlî aya göre aylık olarak tahsil edildiğinden” el-mâlû'l-hilâlî” olarak adlandırılmıştı¹³³⁴. İbn Mamâtî “er-ribâ” dediği bu yapıların vaktiyle Dîvân-ı sultânî'nin parasından yapılmış devlete ait emlâklar olduğunu belirtir¹³³⁵. Bu yapılar,

¹³³⁰ el-Aynî, *İkdü'l-Cümân: 'Asru Salâtini'l-Memâlik*, I, 50.

¹³³¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 319; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 464.

¹³³² Makrîzî, *el-Hitât*, I, 318.

¹³³³ Nâblusî, *Târîhü'l-Feyyûm*, 29.

¹³³⁴ Nüveyrî, *Nihâye*, VIII, 168-169.

¹³³⁵ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 341.

daha önce Fâtımî ve Eyyûbî sultanları tarafından yapılmış husûsî meskenler olup, zamanla zanâat ve sanat erbabına kiraya verilmiştir¹³³⁶.

Ortaçağ'da Mısır'ın ticarî politikasını inceleyen Subhi Labib, hilâlî malları, şehir ticaretinden veya cinsine göre çarşıda satılıp üretilen mallardan alınan bir dizi vergi olarak değerlendirmiştir¹³³⁷. Ne var ki gerek Nüveyrî, gerekse Makrîzî hilâlî malın, işletmecilerin işlettikleri işyerlerinden aylık olarak alınan bir ücret olduğunu belirtir¹³³⁸. Bu durumda hilâlî maldan elde edilen gelirin düzenli alınan vergiler kapsamında ele alınması yanlıştır.

Nâblusî, el-Melikü's-Sâlih döneminde Feyyûm'dan elde edilen hilâlî malların geliriyle ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Buna göre Feyyûm'dan toplanan toplam 1723 dinarlık hilâlî gelirin 1100 dinarı iktâ sahibi emirlere, geriye kalan 623 dinarı ise devlet hazinesine gidiyordu. Nâblusî, bu gelirin nerelerden sağlandığı ile ilgi ayrıntılı bilgiler de vermektedir. Buna göre halka açık dîvânî hamamdan 170 dinar, piliç-yumurta fabrikasından 347+ ½ dinar, tabakhane ve elek fabrikasından 205 dinar, tütsü gibi parfümeri malzemesinin satıldığı mağazalardan 174+ ¼ dinar, mum ve ipek fabrikalarından 33+ 5/6 dinar ücret alınıyordu. Feyyûm'a bağlı büyük beldelerden biri olan Sinnevris'te ise mâlû'l-hilâlîden elde edilen yıllık gelir 341+ 7/12 dinar idi¹³³⁹.

Eyyûbî devletinin sonlarına doğru, hilâlî ücretlerin toplanma hakkının iltizama verildiği görülmektedir. Nüveyrî, Şeceretüddürr'ün, 8 Rebûlevvel 648/ 10 Haziran 1250 tarihli bir menşurda, Feyyûm'un farklı bölgelerinden elde edilen ve iktâ sahipleri tarafından toplanan hilâlî gelirin 2/3'ünün İbn bintü'l-A'azz'a verilmesini emrettiğini belirtir¹³⁴⁰.

el-Emvâlû'l-hilâlî çerçevesinde değerlendirebileceğimiz bir diğer gelir çeşidi de vakıf arazilerinin, üzerinde bina yapmak veya bahçe kurmak amacıyla uzun süreliğine kiraya verilmesinden elde edilen ücretlerdi. Bu şekilde kiralanan yerlere ve mukarrer

¹³³⁶ Rabî', *en-Nüzümü'l-Mâliyye*, 48.

¹³³⁷ Subhi Labib, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford University Press, London 1970, 74-75.

¹³³⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, VIII, 168; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 307.

¹³³⁹ Nâblusî, *Târîhü'l-Feyyûm*, 27-28, 107-108.

¹³⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 92;

olan bu ücretlere hikr (çoğulu ahkâr) denilmekteydi¹³⁴¹. Makrîzî, el-Melikü's-Sâlih dönemine denk gelen 645 yılında, Kahire'deki Kâfûrî bostanının insanlar tarafından kiralandığını (hikr edildiğini) ve burada binalar yapıldığını belirtir¹³⁴².

¹³⁴¹ İbn Mamâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, 341; Mehmet İpşirli, "Hikr", *DİA*, XVII, 525.

¹³⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 431.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH DÖNEMİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. SOSYAL HAYAT

3.1.1. Etnik Unsurlar

el-Melikü's-Sâlih döneminde Eyyûbî devleti çok sayıda etnik, dînî ve sosyal grubu barındırıyordu. Türkler, Kürtler ve Araplar toplumun üç temel etnik unsurunu meydana getiriyordu. es-Sâlih döneminde Türk kökenli Memlûklerin sayısının önceki dönemlere nazaran büyük bir artış sağlaması Türklerin siyasî ve sosyal hayattaki rolünü de arttırmıştı¹³⁴³. el-Melikü's-Sâlih dönemi, Memlûk askerlerin siyasî ve askerî alanda niceliksel ve niteliksel bir güç olarak en fazla artış sağladığı dönemi teşkil etmektedir. İbn Vâsıl, es-Sâlih'in Mısır'da çok sayıda Türk Memlûk satın alarak yakın çevresine yerleştirdiğini, saltanat çadırının güvenliğini bu askerlerle sağladığını belirtmektedir¹³⁴⁴. Sayıları gittikçe artan ve el-Melikü's-Sâlih'e nisbetle el-Memâlîku's-Sâlihiyye olarak adlandırılan bu grup daha sonra son derece cesur ve savaşçı bir orduya dönüşmüş, Yedinci Haçlı Seferinde Frenkler'e ağır bir hezimet yaşatılmasında tarihi bir rol oynamıştır¹³⁴⁵. es-Sâlih, satın aldığı Memlûkleri önce iyi bir eğitime tabi tutuyordu. Okuma-yazma ve gerekli dînî bilgiler öğretildikten sonra askerî eğitime tabi tutulan Memlûkler Nil Nehr'i'nin üzerinde bulunan Ravza adasına inşâ edilmiş kalelere yerleştiriliyordu¹³⁴⁶.

es-Sâlih dönemi devlet teşkilatı ve bürokrasisinde hemen her türlü etnik yapıdan insanlar çalışıyordu. el-Kâmil ve es-Sâlih dönemlerinde vezirlik ve Şeyhüşşuyûhluk dâhil üst düzey görevlerde çalışan Evlâdü's-şeyh, Horasan kökenli bir aileye mensup idi. es-Sâlih'in nâibi ve ordu komutanı Hüsâmeddîn b. Ebî Alî, Eyyûbî hânedanın da mensup olduğu Hezbânî aşiretine mensup idi. Yine dönemin etkili devlet adamlarından

¹³⁴³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 82.

¹³⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 82.

¹³⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 82.

¹³⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443; Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 122; Yiğit, *Memlûkler*, 15-16; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 148-150.

biri olan, es-Sâlih'in Mısır ve Dimaşk nâibi Cemâleddîn Musa b. Yağmur ise Yârûkî Türkmenlerinden idi¹³⁴⁷.

3.1.2. Dînî Gruplar

Birbirinden farklı dînî grupların yaşadığı bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğunu müslümanlar meydana getiriyordu. Mısır ve Şâm ve el-Cezîre'de yaygın sünnî mezheb Şafîlik idi. Hanefî mezhebine mensup olan el-Melikü'l-Muazzam İsa hâriç Eyyûbî meliklerinin tamamının Şafîî olması, Şafîî mezhebini devletin âdetâ resmî mezhebi hâline getirmişti¹³⁴⁸. Şafîî mezhebinin yaygınlığı ve etkinliği, eğitim-öğretim kurumlarında ve kaza teşkilâtında belirgin bir biçimde görülmekteydi. el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşayan âlimlerinin büyük çoğunluğunun Şafîî olması, Mısır ve Şam baş kadılarının Şafîî âlimlerden seçilmesi bu yaygınlığın ve etkinliğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Şafîî fıkhiyla beraber Kahire'de Mâlikî fıkhi, Dimaşk'ta Hanefî veya Hanbelî fikhının yoğunluklu olarak okutulması¹³⁴⁹, bu fıkıh ekollerine bağlı insanların sayısı ve talepleriyle doğru orantılı idi. es-Sâlih döneminde dört mezhep fikhının birlikte okutulduğu Sâlihiyye medresesinin kurulmasıyla fıkıh ekollerinin ilişkilerinde yeni bir döneme girilmişti. Mezhepler arası iletişimin seyrini olumlu etkileyen Sâlihiyye medresesi daha sonra Memlûkler döneminde hayata geçirilen her mezhepten bir baş kadı tayin edilmesi uygulamasına fikrî ve kurumsal bir zemin hazırlamıştır¹³⁵⁰.

Fâtımîlerin iktidara gelişiyle Mısır'da Şiilerin lehine önemli değişiklikler meydana gelmişti. Sünnî mezheplerin faaliyetleri bastırılmış, Şiilik teşvik edilmişti. Şiîliği resmî mezhep olarak benimseyen ve Şiî ideolojiyi yaymak için yoğun çabalar sarf eden Fâtımî devletinin bütün baskılarına rağmen Mısır halkının büyük çoğunluğu Sünnî olarak kalmayı başarmıştı¹³⁵¹. Bu durum daha sonra hâkimiyeti ele geçiren Salâhaddîn'in gerçekleştirdiği sünnî restorasyonun oldukça kısa sayılabilecek bir süre zarfında başarılı olmasında önemli bir etken olmuştur. Salâhaddîn'den itibaren Mısır'daki varlıklarını kaybeden Şiiler, el-Melikü's-Sâlih döneminde yok denecek kadar

¹³⁴⁷ Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 462.

¹³⁴⁸ Ömer Musa Başa, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şâm*, 79.

¹³⁴⁹ el-Etrûşî, *el-Kazâ fî Mısır ve's-Şâm*, 233; el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır*, 158.

¹³⁵⁰ Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire", 529-530.

¹³⁵¹ Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 89-90.

azalmışlardı. Şâm'da ise durum daha farklı idi. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Bilâdü's-Şâm'da yayılmaya başlayan Şîlik, bekâsını muhafaza etmek için Sünnî mezheplerle mücadeleye girişmişti. Bölgede günden güne güçlenen Şîlik Hamdânîlerin hâkimiyeti döneminde (293-395/905-1004/) Haleb, Dımaşk, Musul ve civar bölgelerde hâkim mezhep hâline gelmişti¹³⁵². Endülüslü seyyâh İbn Cübeyr'in (ö.614/1217) 580/1184 yılında Şâm bölgesine gerçekleştirdiği seyahat sırasındaki gözlemleri, Şîliğin Eyyûbîler döneminde de varlıklarını koruduğunu göstermektedir. İbn Cübeyr, Şîlilerin bu bölgelerde Sünnîlerden daha fazla olduğunu, yaşadıkları yerleri kendi mezheplerine göre imar ettiklerini, Rafizî, İmâmî, Zeydî, İsmâilî, Nusayrî ve Gurâbî gibi fırkalara ayrıldıklarını belirtmektedir¹³⁵³. Ancak Ehl-i sünnet taraftarı olan Eyyûbîler döneminde toplum içinde serbest hareket etme alanı kısıtlanan Şîiler şehir merkezlerinden ziyâde korunaklı kalelerde ve sarp bölgelerde gizli teşkilatlanma yoluna gitmişlerdir.

Salâhaddîn döneminden itibaren devlet tarafından desteklenen sûfî akımlar ve tarikatlar el-Melikü's-Sâlih döneminde de faaliyetlerini sürdürdüler. Sûfîler bir yandan Şîi-batınî propagandanın tahribatlarına karşı toplumun maneviyatını koruma görevi üstlenirken diğer yandan hayır ve bereket umulan, ilim ve keramet sahibi insanlar olarak güçlü bir câzibeye sâhip idiler. Makrîzî, Sa'îdüssu'adâ hankahında ikâmet eden sûfîlerin câzibesinden bahsederken Mısır'ın muhtelif bölgelerinden insanların Kahire'ye onları ziyaret etmeye geldiğini, Cuma namazını kılmak için Hankah'tan ayrıldıklarında insanların hayır ve bereket kazanmak arzusuyla onları seyre daldıklarını belirtir¹³⁵⁴. Eyyûbî devletinin sonuna doğru sırf Dımaşk'ta yirmi dokuz hankah, yirmi bir ribat ve on dokuz zaviyenin aktif olarak faaliyetlerini sürdürdüğünü¹³⁵⁵ nazara alırsak, tasavvufî akımların toplumsal tabanının ne denli güçlü olduğunu daha iyi anlayabiliriz. Keza Mısır da devrin büyük sûfîlerinin toplandığı önemli bir tasavvûf merkezi hâline gelmişti. Eyyûbîler döneminde sırf Kahire'de bir hankah, üç ribat ve üç zâviye inşa edilmişti¹³⁵⁶. Özellikle Sa'îdüssu'adâ hankahı, Mısır dışından gelen yüzlerce sûfîye ev

¹³⁵² Başa, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şâm*, 87.

¹³⁵³ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Dâru Sadr, Beyrut 1980, 252.

¹³⁵⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 571.

¹³⁵⁵ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk*, II, 322.

¹³⁵⁶ Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 281.

sahipliği yapmış, 806/1403 yılına kadar kurumsal kimliğini ve toplumsal önemini korumuş son derece önemli bir tasavvufî merkez idi¹³⁵⁷.

el-Melikü's-Sâlih dönemi, tasavvufun, Şâzeliyye tarikatının yayılmasında görüldüğü gibi devletin onayıyla varlığını devam ettirdiği bir sürece tekâbül etmektedir. Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasen el-Şâzelî, el-Melikü's-Sâlih'in rızası ve onayıyla İskenderiye'deki burçlardan birine yerleşmiş, çok sayıda talebe ve mürit yetiştirmiştir¹³⁵⁸.

Bu dönemde toplumun önemli bir kesimini de ehlü'z-zimme olarak adlandırılan gayri müslim tebaa oluşturuyordu. Mısır, Şam ve el-Cezîre'nin hemen her yerinde Hristiyan ve Yahudi gruplar yaşıyordu. Zimmî hukuna tabi olan bu grupların can ve mal güvenliklerini koruma karşılığında onlardan cizye alınıyordu. Fâtımîler dönemi, bürokraside görev alan gayri müslim azınlıklar açısından altın dönem olarak adlandırılır¹³⁵⁹. Eyyûbîler dönemi, bu parlaklıkta olmasa da gayri Müslimlerin devlet dairelerinde hizmet etmeye devam ettiği bir dönem olmuştur. Yahudi ve Hristiyanlar, Eyyûbî hendantına mensup hükümdarlar tarafından ihtiyaç anında devlet dairelerinde çalıştırıldıkları gibi ticaret, zanaât ve tarımla da uğraşabiliyorlardı. İç işleri, onlardan seçilen ve sultan tarafından menşurla tayin edilen liderleri tarafından kontrol ediliyordu¹³⁶⁰.

Eyyûbîler döneminde sayısal üstünlük ve güç bakımından Yahudiler, Hristiyanların oldukça gerisinde olmasına rağmen etkili noktalarda çalıştırılan Yahudi sayısı az değildi. Ortaçağ boyunca Avrupa'da zulme uğrayan Yahudiler, Mısır'ın da içinde bulunduğu doğu ülkelerine kitleler hâlinde göç etmişlerdi. Bu kitlelerin içinde İbn Meymûn (Maimanides) gibi Yahudi din adamı ve bilginleri de yer almaktaydı. Bu şekilde Mısır'a gelen Yahudiler, Fâtımî ve Eyyûbî dönemlerinde komşularıyla yaptıkları her türlü alış veriş ve ticari faaliyetlerle topluma entegre olmuşlardı. Özellikle Fâtımîler döneminde Mısır, Yahudilerin önemli merkezlerinden biri haline geldi. Çok

¹³⁵⁷ Makrîzî, *el-Hitât*, III, 571.

¹³⁵⁸ Hofer, *Sufism, State and Society*, 101.

¹³⁵⁹ Hawary, "Muslim-Jewish Relations in Ayyubid Egypt", 68.

¹³⁶⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, XII, 424-428; Şeşen, *Salâhaddîn*, 585; Yaacov Lev, "Saladin in Egypt", (Ed. M. Whitby-P. Magdalino-D. Abulafia-B. Arbel), *The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures 400-1453*, Brill 1999, XXI, 190.

sayıda Yahudi Fâtımî bükrasinde çalışma imkânı yakaladı¹³⁶¹. Mısırlı bir şair, Yahudilerin Fâtımîler dönemindeki etkin ve müreffeh pozisyonuna işaret eden bir şiirinde, Yahudilerin özlemini duydukları hayata, servet ve itibâra kavuştuklarını, müsteşarların ve meliklerin onlardan seçildiğini ifade etmiş ve “Ey Mısır halkı size Yahudi olmayı tavsiye ederim, zira feleğin kendisi de Yahudi oldu¹³⁶².” diyerek o günkü durumlarını iğneleyici bir ülüpla tasvir etmiştir. Eyyûbîler dönemi ise Mısır’da muhtelif zamanlarda meydana gelen doğal felaketlerden dolayı Yahudî nüfusunun azaldığı bir döneme denk gelmektedir. 1201, 1217 ve 1235 yıllarında vuku bulan kıtlık ve veba gibi salgın hastalıklar, Yahudî cemaatinin nüfusunda önemli bir düşüşe neden oldu. Geniza arşivinden elde edilen bazı mektuplarda bu felaketlerin boyutlarıyla ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır¹³⁶³. 1217 tarihli bir mektupta yer alan “Tanrı, İsrail halkını vebadan korusun!” sözü, Fustat’ı kırıp geçiren bir vebadan hemen sonra söylenmiştir¹³⁶⁴.

Yahudi ve Hristiyanlar Eyyûbîler döneminde de bürokraside çalışmaya devam ettiler fakat Fâtımîler dönemine göre daha az sayıda ve daha basit mevkilerde görev bulabildiler. Salâhaddîn, Müslümanların acil ihtiyacı olan siyasî birliği sağlamak ve korumak adına Yahudi ve Hristiyanlarla ilişkilerinde son derece dikkatli davranmış, onlarla ilişkilerini İslam hukukunun zimmîlere tanıdığı haklar çerçevesinde yürütmüştür¹³⁶⁵. Haçlılarla yoğun savaşların yaşandığı bir dönemde gayri müslimlerin Haçlılarla işbirliği yapma veya onlar adına casusluk yapma potansiyelini de nazara aldığımızda Salâhaddîn’in bu politikasının isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Bu politikanın ana hatlarıyla el-Melikü’s-Sâlih dönemi de dâhil sonraki dönemlerde de devam ettiğini görüyoruz. Yine de Eyyûbîler dönemindeki gayri müslimler, bürokraside çalışma imkânları nisbeten zayıflasa da vergilerini ödedikleri sürece dînî hayatlarını, örf ve âdetlerini yaşamada herhangi bir baskıya maruz kalmamışlardır.

¹³⁶¹ Stillman, “The non-Muslim Communities: The Jewish Community”, 201.

¹³⁶² Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, II, 201; Hawary, “Muslim-Jewish Relations in Ayyubid Egypt”, 68.

¹³⁶³ Bu mektupların bir kısmı Cambridge Üniversitesinin dijital kütüphanesindeki Taylor-Schechter Collection ve Mosseri Collection adı altında erişime açıktır. (Mektuplar için bkz. (<http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00013-J-00027-00015/1>), (<http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00018-J-00002-00011/1>). Cambridge Üniversitesinin Cairo Genizah arşiv vesikalarına erişmek için bkz. (<http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/genizah>))

¹³⁶⁴ Stillman, “The non-Muslim Communities: The Jewish Community”, 208.

¹³⁶⁵ Stillman, “The non-Muslim Communities: The Jewish Community”, 207; Anne-Marie Eddé, “Ayyubids”, *EI Three*, 199-200.

el-Melikü's-Sâlih döneminde gayri müslimlerin tıp mesleğinde ve divanlarda çalıştığına dair sınırlı sayıda örnek vardır. es-Sâlih'in hizmetinde çalışan doktorlardan Reşîduddîn Ebû Sa'îd ve özel doktorluğunu yapan er-Reşîd Ebû Hâlife Hristiyan idiler¹³⁶⁶. Yine Cuma günleri, Dîvânü'l-inşâ'da çalışan müslüman kâtiplerin tatil günleri olduğu için el-Melikü's-Sâlih Cuma günleri çalıştırılmak üzere Nasrânî bir kâtibin görevlendirilmesini emretmişti. el-Emced b. el-Assâl bu şekilde istihdâm edilen Nasrânî kâtiplerden biridir¹³⁶⁷.

Mısır'da, devlet Yahudi ve Hristiyanlara karşı ılımlı bir politika izliyordu. Genel olarak iyi giden ilişkilerin seyri Frenklerle savaş dönemlerinde bozulabiliyordu. Haçlı savaşlarının tahripkâr etkisi, bu savaşlarda yerli Hristiyanların dindaşlarına yardım ve yataklık yapmaları müslüman toplumun haklı tepkisine maruz kalıyordu. Eyyûbîler dönemi, Kıptî kiliselerinin imarı ve faaliyetleri adına en canlı dönemlerden biri olduğu¹³⁶⁸ halde Yedinci Haçlı Seferi esnasında Kıptîlerin Haçlılarla yaptığı iş birliği Müslümanlar için ciddi sorunlara yol açmıştır. XI. Louis öncülüğündeki Haçlıların Dimyat'ı ele geçirmesinden memnun kalan yerli Hristiyan ve Kıpti kesimler, Frenk askerlerini himaye edip karşılığında Louis'ten can ve mal güvenliklerine dair garanti almışlardır¹³⁶⁹. Yine bu sefer esnasında müslüman ordunun saldırıları karşısında bunalan Haçlıların imdadına Salamunlu bir Kıptî yetişmişti. Bu Kıptî'nin gösterdiği güzergâhtan müslüman ordugâhına beklenmedik bir saldırı düzenleyen Haçlılar, ordu komutanı Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh'un da aralarında bulunduğu çok sayıda askerî şehid etmişlerdir¹³⁷⁰.

Stillman, Eyyûbîlerin zimmîlerle muamelerini Hz. Ömer tarafından zimmîler hakkında konulan şartlara (eş-Şürûtü'l-Ömeriyye/ Pact of Umar) göre belirlediğini belirtir. Bu bağlamda Eyyûbî iktidarının sonuna kadar Yahudilerin çoğunun ayırt edici bir alâmet olarak sarıklarının veya cübbelerinin üzerinde ruk'a; hristiyanların büyük bölümünün ise yine gayri müslimlerin takmakla yükümlü olduğu özel bir kemer olan zünnârı giydiklerini, fakat üst sınıflara mensup zimmîlerin bu tür aşağılama (zül) ve

¹³⁶⁶ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 599-600; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 100.

¹³⁶⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 98.

¹³⁶⁸ Cahen "Ayyûbids", *EF*², I, 803.

¹³⁶⁹ Runciman, *A History of the Crusades*, III, 263.

¹³⁷⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 111; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 447.

ayrıştırma (gıyar) alâmetlerini taşımaktan kaçmayı başardığını söyler¹³⁷¹. Goitein ise gayri müslimlere karşı en bâriz ayrımcılığın onlara dayatılan müslümanlardan farklı giyinme zorunluluğu noktasında yaşandığını belirttikten sonra, Geniza arşivinden elde edilen belgelerin Fatımîler ve Eyyûbîlerin ilk dönemlerinde pratikteki uygulamaların büyük ölçüde teoriden farklı olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Goitein, belki de hiçbir konunun o dönemde giyilen elbiseler kadar işlenmediği bu vesikaların hiçbir yerinde Yahudilerin kendilerine dayatılan spesifik bir kıyafet giydiğine dâir bir imâ ile karşılaşmadığını, tam tersine bu tür özel kıyafetlerin olmadığına dâir çok sayıda dolaylı kanıt olduğunu söyler¹³⁷². İbnü'l-Vâsıtî'nin aktardığı, el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşanan bir olay da en azından el-Melikü's-Sâlih dönemine kadar gayri müslimlerin müslümanlardan farklı şekilde giyinmeye mutlak bir biçimde zorlanmadıkları noktasında ipuçları barındırmaktadır. Buna göre tâcirler çarşısında bir malın mülkiyetinin aidiyeti ile ilgili tanıklığa ihtiyaç duyulması üzerine müslüman tanıkların ('udûlü'l-müslimîn) taktığı sarığı (bakyâr) takan ve onlar gibi geniş elbiseler giyinen iki kişinin şehâdetlerine başvurulmuştur. Müslümanlarla alay ederek tanıklık eden bu iki şahsın hrisitiyan oldukları anlaşılınca durum el-Melikü's-Sâlih'e bildirilmiş, bu olay üzerine es-Sâlih, hristiyanların püsküllerini ('azebe) kaldırmalarını, zünnârlarını sıkı sıkaya bağlamalarını, gıyârlarını giymelerini ve Müslümanlara benzemekten men edilmelerini emretmiştir¹³⁷³. Bu olay es-Sâlih öncesi dönemlerde gayri müslimlerin kıyafetlerinde muayyen bazı işaretler taşıma zorunlulukları olsa bile buna her zaman riayet etmedikleri, el-Melikü's-Sâlih'in hukûkî bir soruna yol açan bu istismardan dolayı bu zorunluluğu yeniden tesis etme ihtiyacı hissettiğini göstermektedir. Kahire Geniza arşivinden el-Melikü's-Sâlih dönemine ait karşılaştığımız bir mektup¹³⁷⁴ İbnü'l-Vâsıtî'nin rivayet ettiği bu olayın doğru olabileceğini akla getirmektedir. 1240-1249 arasındaki bir tarihte yazılan bu mektupta mektubun yazarı, ebeveynine hitâben, Hristiyan ve Yahudilerin hayatın tehditlerine karşı ve mülkiyetlerini kaybetmemek için ayırıcı bir alâmet giymekle emrolunduklarını yazmaktadır.¹³⁷⁵ Bu mektup Stillman ve Goitein'in, zimmîlerin giydiği muayyen kıyafetleri onlara yönelik bir aşağılama veya

¹³⁷¹ Stillman, "The non-Muslim Communities: The Jewish Community", 208.

¹³⁷² S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, University of California Press, Berkely 1967, II, 286.

¹³⁷³ İbnü'l-Vâsıtî, *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme*, 62.

¹³⁷⁴ Bkz. Ek-4.

¹³⁷⁵ <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00006-J-00007-00003/2>

ayrımcılık uygulaması gibi gösteren ifadeleriyle tezat teşkil etmektedir. Ayrıca mektup, “Zimmîlerin kendi kıyafetlerini kullanmaları, bir anlamda İslâm toplumu içinde varlık ve kültürlerini korumaları açısından onların lehine bir sonuç doğurmuştur.¹³⁷⁶” tesbitini de doğrulamaktadır. Kaldı ki gayri müslim cemaat reislerinin de kendilerine has kıyafetlerin korunması ve kendi cemaatlerinin müslümanlara benzememesi yönünde çaba sarfettiklerini¹³⁷⁷ de unutmamak gerekir.

3.1.3. İktisadî Yapı

Bu dönemde toplum iktisadi açıdan farklı kategorilere ayrılıyordu. Makrîzî’nin Mısır’daki insanları yedi grupta değerlendirdiği tasnif biçimi ana hatlarıyla es-Sâlih dönemi toplumunun da iktisadi yapısını göstermektedir. Bu tasnife göre ilk grupta devlet görevlileri, ikinci grupta zengin tâcirler ve servet sahipleri, üçüncü grupta kumaş tâcirleri (ashâbü’l-bez) olarak da adlandırılan orta halli tüccârlar ve çarşı esnafı, dördüncü grupta kırsal alan ve köylerde yaşayıp ekin ve ziraatle uğraşan çiftçiler, beşinci grupta fakihlerin büyük çoğunluğundan, ilim talebelerinden ve ecnâdü’l-halka denilen askerî birliğin kâhir ekseriyetinden oluşan fakirler, altıncı grupta sanatkârlar ve bir ücret karşılığında çalışan meslek sâhibi kişiler, yedinci grupta insanların yardımıyla geçinen dilenciler ve yoksullar yer almaktadır¹³⁷⁸.

Toplumun iktisadi durumunun bir portresini sunan bu tasniften, kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış bir sosyal tabakalaşma veya hiyerarşik bir yapılanma olduğu algısına kapılmamak gerekir. Zira bu gruplar sabit veya statik olmayıp, gruplar arası geçiş mümkün idi. Kaldı ki aynı aileden tüccâr, âlim, esnaf, sanaâtkar gibi farklı mesleklerle uğraşan bireyler çıkabiliyordu. Ayrıca vakıflarla desteklenen bu dönemdeki eğitim öğretim kurumlarının hayırsever yapısı, ait olduğu sosyal çevreye bakılmaksızın her insana iyi bir eğitim alma ve âlim olma imkânı tanıyordu. Yine devlet dairelerinde çalışma avantajı yakalayamayan insanlar, zanaât veya ticaret mesleğiyle uğraşabiliyordu¹³⁷⁹.

¹³⁷⁶ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, 431.

¹³⁷⁷ Fayda, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, 431.

¹³⁷⁸ Makrîzî, *İğâsetü’l-Ümme*, 147.

¹³⁷⁹ Nezar Alsayyad, *Cairo: Histories of a City*, Harvard University Press, Cambridge 2011, 131.

3.1.4. Ticarî Faâliyetler

Eyyûbî sultanları, önceki sultanlar gibi ticareti ciddi bir gelir kaynağı ve stratejik malzemelerin temini için zorunlu bir faaliyet alanı olarak görmüşlerdir. Mısır ve Suriye’de Eyyûbîler, kendilerinden önce Fatımî ve Zengîlerin takip ettiği ticari ilişkileri geliştirme ve genişletme politikasını sürdürmüşlerdir.

Bu dönemde gerçekleşen yoğun Haçlı seferleri, Eyyûbîlerin Latin ülkelerle sürdürdüğü ekonomik ilişkileri durduramamıştır. Özellikle de önemli ölçüde gelişmiş Venedik, Cenova ve Pisa gibi İtalyan şehir-devletleriyle ticari ilişkiler geliştirilmiş, gemi yapımında ve savaş aletlerinde kullanılmak üzere, kereste ve gemi malzemesi gibi hammaddeler, bu şehir devletlerinden satın alınmıştır. Yine para basımında ve silah imalatında kullanmak üzere ihtiyaç duyulan demir, bakır ve gümüş gibi metaller de kısmen Avrupa’dan temin edilmiştir. İtalya, daha sonraları Provence/Provençal ve Katalan gibi şehir devletleri ise baharat, parfüm, ipek, fildişi ve mücevher gibi lüks ürünleri Eyyûbîlerin de aralarında bulunduğu Doğu ülkelerinden satın almışlardır. Yine eksikliğini hissettikleri pamuk, boya, şap ve şeker gibi kimi hammaddeleri de bu ülkelerden satın almışlardır¹³⁸⁰.

Eyyûbîler döneminde birkaç kez yenilenen ticarî antlaşmalar; ticari vergiler, mal, hizmet ve nakliyat güvenliği konusunda Avrupalı tüccarlara önemli imkânlar sunmuştur. Bu antlaşmalarla ticarî kabilelerin güvenliği ve hukukî statüleri güvence altına alınmıştır. İskenderiye, Dimyat ve Kahire, Avrupalı tüccarların öncelikli varış yerleri olmakla beraber 13. yüzyılda Halep ve Dımaşk Eyyûbîleri de bu tüccarlarla çeşitli ticari antlaşmalar imzaladılar¹³⁸¹.

Eyyûbîler döneminde Mısır’daki ticari faaliyetler genel olarak Kahire merkez, Amr b. As Camii çevresi ve Fustat’ın kıyı kesimlerinde yoğunlaşmıştı. Fustat’taki çarşı ve pazarların önemli bir kısmı Fâtımîler döneminde kurulmuş, bu dönemde de faaliyetlerini sürdürmüştür. Fustat’taki pazarlarda sırf yerli mallar satılmaz, Akdeniz ve Kızıldeniz’den ithâl edilen malların önemli bir kısmı da burada satışa sunulurdu. es-Sâlih döneminde Fustat’ta, Mısır’ın diğer bölgelerinde bulunmayan sabun fabrikaları,

¹³⁸⁰ Şeşen, *Salâhaddîn*, 351.

¹³⁸¹ Eddé “Ayyubids”, *EI*, Three, 198.

cam fabrikası, çelik-bakır dökümhanesi ve kâğıt fabrikaları faaliyetlerini sürdürmekteydi¹³⁸².

el-Melikü's-Sâlih'in saltanatının ilk yıllarında Mısır'a gelen Endülüslü seyyâh İbn Said el-Mağribî, Kahire ve Fustat'ı mukayese ettiği bölümde dönemin ekonomik ve ticari hayatıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir:

“Fustât Nil'e yakın olduğu için, fiyatlar Kahire'ye göre daha ucuz, gıda maddeleri daha çoktur. Mal taşıyan gemiler, yüklerini Fustat'ta boşaltır, getirdikleri malları buraya yakın noktalarda satarlar. Kahire, kıyıdan uzakta olduğu için aynı işleyiş burada yoktur. Buna rağmen Kahire, Fustat'tan daha saygın ve ihtişamlıdır. Zira en güzel medreseler, en görkemli hanlar, emirlerin oturduğu en güzel evler Kahire'de bulunmaktadır. Kahire, (saltanat merkezi olarak kullanılan) Kal'atül-cebel'e yakınlığından dolayı özel bir konuma sâhiptir. Saltanat işlerinin tamamı orada daha kolay yürütülür. Orada kadınlar ve erkeklerin süslendiği elbisler (tırâz) ve diğer süs eşyaları bulunur. Fakat şimdiki sultan (el-Melikü's-Sâlih), Fustat'ın karşısında el-Cezîre kalesini yapmaya kendini adanmış ve saltanat tahtını oraya gönderdiği için Fustat'ta imar faaliyetleri büyümeye başladı, emirlerin çoğu oraya taşındı ve çarşıları genişledi. Ravza köprüsünün önünde sultan için büyük bir kapalı çarşı (kaysâriyye) inşâ edildi. Kürk, çuha vb. malların satıldığı Kahire'deki askerler çarşısı (sûkü'l-ecnâd) bu çarşıya taşındı”¹³⁸³.

İbn Saîd'in gözlemleri sonucunda verdiği bu bilgilerden, el-Melikü's-Sâlih döneminde Mısır'ın ticarî faaliyetlerinin Fustat'ta yoğunlaştığı, es-Sâlih'in saltanat merkezini Kal'atül-cebel'den el-Cezîre kalesine taşımasının Fustat'ın kalkınmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Buna göre hükümet merkezi olarak kullanılan kale, yakınında kurulduğu şehrin gelişimini doğrudan etkilemiştir. es-Sâlih'ten önce Eyyûbî devletinin yönetim merkezi olarak kullanılan Kal'atül-cebel, yakınında bulunduğu Kahire'nin kalkınmasına ve imarına doğrudan etki ederken, es-Sâlih döneminde hükümet merkezi olarak kullanılan el-Cezîre kalesi, karşısında bulunan Fustat'ı kalkındırmıştır.

es-Sâlih döneminde ticarî değeri yüksek olan madenlerin başında Şap ve Natrûn gelmektedir. Şap, sırf Mısır'ın keçe ve boya üretiminde kullanılan bir metâ olmasından

¹³⁸² Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 93, 357,

¹³⁸³ İbn Saîd, *en-Nücûm*, 27.

dolayı değerli olmayıp aynı zamanda dokuma ve deri imalatında kullanılmak üzere Avrupa'ya ihrâc edilen bir mal olarak da kıymetliydi ¹³⁸⁴. Natrûn ise kullanım alanlarının çeşitliliğinden dolayı çok satılan bir madendi. Temizlik, arıtma işlemleri, tütüsü, cam ve cila yapımı, keten ağartması, yemeklerde ve ilaç yapımında kullanılan Natrûn'a talep oldukça fazlaydı. Maliyeti kantar başına 2 dirhem olan natrûn, Kahire ve İskenderiye gibi rağbet gördüğü pazarlarda 70 dirheme satılmaktaydı ¹³⁸⁵.

el-Melikü's-Sâlih döneminde, ekonomik değeri yüksek olan keten ve şekerin Mısır'dan Şâm'a götürülmesi yasaktı. Bu da keten ve şekerden geçimini sağlayan tüccârları zor duruma sokmuştu. es-Sâlih'in vefatından sonra Şeceretüddürr'ün atebeyi olarak devlet işlerini yürütmeye başlayan Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un ilk icraatlarından biri tâcirlerin Şâm'a keten ve şeker götürme yasağını kaldırmak olmuştur ¹³⁸⁶.

es-Sâlih döneminde, özellikle Dimaşk'ta Frenklerle canlı bir ticari ilişki vardı. Dimaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail, el-Melikü's-Sâlih'e karşı Frenklerle kurduğu ittifakla, onlara serbestçe Dimaşk'a girip ticaret yapma ve kendilerine lazım olan harp âletlerini satın alma izni vermişti. Bu ittifak zor durumda olan Haçlıları güçlendirirken müslüman toplumun tepkisine yol açmıştır. İttifaka en sert tepkiyi gösteren İzzeddîn b. Abdüsselâm, Frenkler'e silah satmanın haram olduğuna dâir fetva vermiştir ¹³⁸⁷. Haçlılar ise elde ettikleri bu ayrıcalıktan daha iyi yararlanmak için İmâdeddîn İsmâil adına basılan sikkeleri taklîd etmişler, ticari faaliyetlerini bu paralarla yürütmüşlerdir ¹³⁸⁸.

Ülke sınırları içinde bulunmayan veya az bulunan, ordunun ihtiyaç duyduğu malları tedarik etme görevi üstlenen Metcerü's-Sultânî, Fâtımîlerden devralınan bir kurum olarak Eyyûbîler döneminde önemini korumuştur. Nâblusî'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak metcerin el-Melikü's-Sâlih döneminde fonksiyonlarını korumakla beraber ihmâl edildiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde kereste, demir ve kurşun gibi deniz aşırı ülkelerden ithal edilen malları satın almaya devam eden metcer, bu malları yerel tüccarlara az bir karla satmıştır. Ne var ki filo yapımında veya savaş ekipmanında kullanılacak bu ithal malzemelere yeniden ihtiyaç duyulduğunda, daha

¹³⁸⁴ eş-Şarkâvî, *el- 'Alâkâtü 'l-İktisâdiyye ve 't-Ticâriyye*, 44-45.

¹³⁸⁵ İbn Mamâtî, *Kavânînu 'd-Devâvîn*, 334; Tosun, *Vâdiyü 'n-Natrûn*, 15

¹³⁸⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 445.

¹³⁸⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407.

¹³⁸⁸ Muhammed, "en-Nükûdu's-Salîbiyye", 287.

yüksek bir fiyatla satın alınmıştır¹³⁸⁹. Ordu için ihtiyaç duyulan temel malzemelerin stoklanmayarak satılması, ihtiyaç duyulduğunda daha yüksek fiyatlarla alınması bu dönemde devletin ekonomik sorunlar yaşadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

3.2. İLMÎ HAYAT

3.2.1.el-Melikü's-Sâlih ve Ulemâ

Sultan Salâhaddîn dönemi ilmî sahadaki canlılık bakımından Eyyûbî devletinin en parlak dönemini teşkil etmektedir. Salâhaddîn'in siyasî birliği sağlayarak Haçlılara karşı büyük başarılar elde etmesi, siyasî istikrarı sağlaması, ilmi ve âlimleri himâye etmesi, Mısır, Şam ve el-Cezîre bölgelerini âlimler açısından bir cazibe merkezi haline getirmişti. Salâhaddînle başlayan ilmi ve âlimleri himâye geleneği, sonraki Eyyûbî sultanları döneminde de siyasî ve ekonomik istikrarın devamına paralel olarak varlığını korumuştur.

el-Melikü's-Sâlih'in 10 yıllık saltanatı dönemindeki ilmî faaliyetlerin kendisinden önceki dönemlere nisbeten daha az gelişme gösterdiğini görüyoruz. Bunda sürekli devam eden savaşlardan dolayı siyasî istikrarın geç sağlanması, sultanın sert mizacı ve inzivaya olan düşkünlüğü gibi nedenler etkili olmuştur. İbn Vâsıl, el-Melikü's-Sâlih'in ilim ve âlimlerle ilişkisini şöyle ifade etmektedir:

“Sultan, sağlam itikatlı ve iyi niyetliydi. Bununla beraber, kitapları ve ilimleri mütalaa etmeye meyli yoktu. Fakat, fazilet sahibi, dindar âlimleri sever, elbiselerini ve maaşlarını verir, onlara iyi davranırdı. Ne var ki uzleti ve yalnız kalmayı sevdiğinden, âlimlerle ve diğer insanlarla daha az vakit geçiriyordu¹³⁹⁰.”

İbn Vâsıl, diğer bir bölümde el-Melikü's-Sâlih döneminde çok sayıda âlimin Mısır'a geldiğini, sultanın yanına gelen âlimlere ikrâm ve ihsanda bulunduğu halde onlarla pek bir araya gelmediğini belirtir. Bunun nedenini de el-Melikü's-Sâlih'in babasının aksine ilim meclislerine katılmamasına ve insanlarla zorunlu olmadığı sürece

¹³⁸⁹ Nâblusî, *Lümaü'l-Kavânîn*, 45-46; Rabie, *The Financial System of Egypt*, 94.

¹³⁹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 84.

görüşmemesine bağlamaktadır¹³⁹¹. Buna göre sultan âlimleri himâye etmiş, ihtiyaçlarını karşılamış, fakat uzleti ve yalnız kalmayı sevdiğinden dolayı onlarla ilim meclisleri tertip etmemiştir.

el-Melikü's-Sâlih, alimlerle mesafeli bir ilişki kurmasına rağmen onların toplumda, siyasette ve bürokrasideki etkilerinin farkındaydı. Bu yüzden onlarla çok fazla teşrik-i mesai etmese de onları gücendirecek veya kendisine muhalif kılacak davranışlardan uzak durmuştur. es-Sâlih, 637/1240 tarihinde saltanat tahtına oturur oturmaz hâkimiyetini tesis etmede ve otoritesini güçlendirmede âlimlerin gücünden yararlanmıştır. es-Sâlih'in tahta oturduktan hemen sonra hazineyi teftişi ve paranın kardeşi el-Âdil tarafından kendisini tutuklayan emirlere verildiğini öğrenmesi üzerine başvurduğu yöntem bu bağlamda ilginç bir örnek teşkil etmektedir. es-Sâlih, hazinedeki parayı alan emirleri huzuruna çağırdıktan sonra yanında bulunan kadılar eşliğinde onlara sultanlarını (el-Âdil) neden tutukladıklarını sormuş, emirler de el-Âdil'i sefih olduğu gerekçesiyle tutukladıklarını söylemiştir. Bunun üzerine yanındaki kadılara dönerek bir sefihın müslümanların malından tasarrufta bulunmasının caiz olup olmadığını sormuş, kadılar da caiz olmadığını belirtmişlerdir. Kadılardan aldığı bu fetvayla emirlere yaptıklarının yanlışlığını gösteren es-Sâlih, emirlerin el-Âdil'den aldığı 785.000 dinar ile 2.300.000 dirhemi hazineye geri kazandırmıştır¹³⁹².

es-Sâlih'in, Dârü'l-'adl'de tertip edilen mezalim mahkemelerine başkanlık yapmamasını onun aşırı utangaçlığına ve bu yüzden insanlarla karşılaşmaktan uzak durmasına bağlayan Nuveyrî, onun bu görevi nâibi olarak seçtiği alimler vasıtasıyla gerçekleştirdiğini belirtir¹³⁹³. es-Sâlih'in mezalim mahkemesine nâibi olarak atadığı alimlerde liyakatin yanında sadakat ve vefaya da önem verdiğini görüyoruz. Nitekim Kerek'te en-Nâsır Dâvûd'a rehin iken kendisine arkadaşlık yapan Şihâbeddîn ve Necmeddîn b. Şeyhü'l-İslâm adlı kardeşler, daha sonra Mısır'a geldiklerinde sultanın ikramlarına mazhar olmuşlardır. el-Melikü's-Sâlih, kardeşlerden iyi bir asker ve faziletli bir fakih olan Şihâbeddîn'i, Dârü'l-'adl'de nâibi olarak görevlendirmiştir¹³⁹⁴.

¹³⁹¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 88.

¹³⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 403; el-Karamânî, *Ahbâr*, II, 261-262.

¹³⁹³ Nuveyrî, *Nihâye*, XXIX, 179.

¹³⁹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 241-242.

el-Melikü's-Sâlih'in, aynı zamanda yetenekli bir diplomat olan eski Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf ez-Zerzârî'yi Fustat ve Güney Mısır'ın baş kadısı olarak atamasında da aynı hassasiyetle hareket ettiğini söyleyebiliriz. Bedreddîn Yusuf, Musul sâhibi Bedreddîn Lü'lü'nün es-Sâlih'i Sincar'da kuşattığı bir sırada, daha önce isyan ederek ayrılmış Hârizmlileri es-Sâlih'e yardım etmeye iknâ etmiş, Sincar kuşatmasının kaldırılmasında önemli bir rol oynamıştır. el-Melikü's-Sâlih, kadı Bedreddîn'in yaptığı bu hizmetleri unutmamış, Bedreddîn, 638/1241'de Mısır'a geldiğinde onu baş kadı olarak görevlendirmek için Mısır'ın kazaî sisteminde değişikliğe gitmiştir. es-Sâlih, babası el-Kâmil'in döneminden itibâren Fustat ve el-Vechülkablî'nin kadılığını yapan Şerefeddîn b. Aynu'd-Devle'yi nazik bir üslupla görevinden alarak yerine Bedreddîn'i atamıştır. Şerefeddîn'i ise Kahire ve el-el-Vechûlbahrî'nin baş kadısı olarak görevlendirmiştir¹³⁹⁵.

el-Melikü's-Sâlih'in Bedreddîn Yusuf'a karşı hissettiği minnet duygusu, Bedreddîn'den hoşlanmayan ve onu sultana şikâyet eden veziri Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'a verdiği cevaptan da anlaşılmaktadır. Buna göre es-Sâlih, Mısır dışında bulunduğu bir sırada veziri Fahreddîn ona bir mektup göndererek baş kadı Bedreddîn'i, nâiplerinden ve mahkemelere atadığı tanıklardan rüşvet almakla itham etmiştir. el-Melikü's-Sâlih, Fahreddîn'e gönderdiği cevabî mektupta "Kardeşim Fahreddîn! Bedreddîn'in üzerimde, karşılığında layıkıyla teşekkür edemeyeceğim kadar çok hakkı var. Onu atadığımız görev (baş kadılık görevi) bu hakkın ancak az bir kısmını ödemeye yeter¹³⁹⁶" diyerek Bedreddîn'e karşı duyduğu vefa borcunu dile getirmiştir. es-Sâlih'ten gelen bu mektup üzerine vezir Fahreddîn konuyu kapatarak Bedreddîn'i sultana şikâyet etmekten vazgeçmiştir¹³⁹⁷.

el-Melikü's-Sâlih'in, dönemin ünlü alimi İzzeddîn b. Abdusselam'la ilişkisi ise konumuz açısından önemli ayrıntılar barındırmaktadır. Şam Emeviyye camisinin hatibi İbn Abdusselam, Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in 638/1240'de Frenklerle anlaşma

¹³⁹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297-298; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 184-185.

¹³⁹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 87-88; Yûnîni, *Zeyl*, II, 335; Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 81; Zehebî, *Târih*, XLIX, 163.

¹³⁹⁷ el-Melikü's-Sâlih'in gönderdiği bu mektup, Fahreddîn'in Mansûra'da Zilkade 647/8 Şubat 1250'de Frenklerce şehit edilmesi üzerine, geride bıraktığı evrakları arasında bulunmuş ve Dîvânü'l-eytâm görevlileri tarafından kadı Bedreddîn'e getirilmiştir. el-Melikü's-Sâlih'in kendisi hakkında yazdığı ifadeleri gören Bedreddîn, sultanın kendisine ne denli değer verdiğini gösteren bu mektubu kendisini ziyaret edenlere göstermekten çekinmemiştir. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 87-88.

yapmasına karşı çıkararak Frenkler'e silah satmanın haram olduğuna dair fetva vermiş, hutbede İmâdeddîn'e dua etmeyi kesmiştir. Bunun üzerine bir süre göz altına alınan İbn Abdüsselâm serbest bırakıldıktan sonra Mısır'a gitmiştir. Bu sırada hem Frenklerle savaşıyor hem de kendisine muhalif İmâdeddîn'le uğraşan el-Melikü's-Sâlih, İbn Abdüsselâm'ı büyük bir saygıyla karşılayarak kendisini Amr b. As camisinin hatibi olarak atadı. Sonra da 641/1243 yılında açılan Sâlihiyye medresesinin Şafii bölümüne baş müderris olarak atadı. es-Sâlih, Şerefeddîn'in kısa bir süre sonra vefatı üzerine boşalan Kahire ve vechu'l-bahrî bölgesine kadı Bedreddîn'i, Bedreddîn'den boşalan el-Vechülkıblî bölgesine de İbn Abdüsselâm'ı baş kadı olarak atamıştır¹³⁹⁸.

Hayatı boyunca hakikatin korkusuz bir savunucusu olarak ününü muhafaza eden İbn Abdüsselâm, baş kadı olarak görevlendirildikten sonra kaza sisteminde yaptığı radikal değişikliklerle yargıdaki statükoyu dağıtmış ve sultanı endişeye sevk etmiştir. Adalet vasfını yitirdikleri gerekçesiyle çok sayıda görevliyi azleden İbn Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih'in veziriyle ihtilafa düşüp onun da adalet vasfını yitirdiğini ilan ettikten sonra önce veziri azletmiş, sonra da kendisini kâdıkudâtlıktan azletmiştir. Nuveyrî, el-Melikü's-Sâlih'in, kendini azleden İbn Abdüsselâm'ı faziletine binâen yeniden kaza teşkilatının başına getirmek istediğini, fakat onun bu teklifi kabul etmediğini belirtir¹³⁹⁹. İbn Vâsıl ise İbn Abdüsselâm'ın Müînüddîn'i azletmesi üzerine insanların el-Melikü's-Sâlih'e gelerek onu hatiplikten azletmemesi hâlinde daha önce minberden İmâdeddîn'i ayıpladığı gibi kendisini de ayıplayabileceğini, bundan çekinen es-Sâlih'in de onu hatiplikten azlettiğini belirtir¹⁴⁰⁰.

el-Melikü's-Sâlih, İzzeddîn b. Abdüsselâm'a karşı saygıda kusur etmemiştir. İbn Abdüsselâm'ın fazilet ve cesaretinin farkında olan es-Sâlih onu kaza sisteminin başına getirmekte tereddüt etmemiş, kaza sisteminde yaptığı köklü değişikliklere ve tasarruflarına müdahale etmemiştir. İbn Vâsıl, el-Melikü's-Sâlih'in İbn Abdüsselâm'a duyduğu saygıyı onun Dımaşk sâhibi ve es-Sâlih'in muhalifi İmâdeddîn İsmâil'e karşı takındığı sert tavra bağlamaktadır¹⁴⁰¹. Ne var ki bu yorum bu saygının nedenini bütünüyle izah etmekten uzaktır. İbn Abdüsselâm'ın, amansız rakibi İmâdeddîn'e sert

¹³⁹⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 370; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297, 303; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 406.

¹³⁹⁹ Nuveyrî, *Nihâye*, XXIX, 194.

¹⁴⁰⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 303, 304;

¹⁴⁰¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 304.

bir tepki göstermesi sultanın hoşuna gidebilir fakat onu sultanın nezdinde değerli, mevcut statükoyu değiştirmeye yönelik icraatlarını tolere edilebilir kılan, İbn Abdüsselâm'ın ilmi, cesareti, ciddiyeti ve fazileti idi. Şayet bu saygının nedenini İbn Abdüsselâm'ın sultanın rakibine muhalif düşmesine bağlarsak, vezirini azlettiği zaman sultanın ona oldukça sert bir tepki vermesi gerekmekteydi. Fakat sultan onu cezalandırmayı düşünmediği gibi faziletine binaen kendi kendini azleden İbn Abdüsselâm'ı yeniden kaza teşkilatının başına geçirmeyi istemiştir. Sultanın İbn Abdüsselâm'ı önce hatip, sonra müderris ve nihayet başkadı olarak görevlendirmesini de onu tanıdıkça ona olan itimadının artmasında aramak gerekir. Sultan ondaki meziyetleri görünce onu daha üst görevlere tayin etmekte tereddüt etmemiştir. Sultanın onu hatiplikten alması ise tedbir amaçlı olup otoritesine hâlel gelmesi korkusundan kaynaklanmıştır. Bunda da muhtemelen onu çekemeyen kişilerin sultanın korku damarından istifade etmesi etkili olmuştur. İbn Abdüsselâm, hatiplikten azledildikten sonra Kahire'de kendisine tahsis edilen evde ilimle uğraşmaya ve insanları irşada devam etmiştir.

3.2.2. Sâlihiyye Medresesinin Önemi ve Müderrisleri

Eyyûbî devletinin kurucusu Sultan Salâhaddîn'den itibâren Eyyûbî sultanları Mısır, Şâm ve el-Cezîre'de çok sayıda medrese inşâ etmiştir. İlim ve irfânın yayılmasında önemli bir rol üstlenen bu medreseler, Şii propagandaya karşı Sünnî İslâm'ın güçlenmesinde, devlet teşkilâtında görev alacak nitelikli kadronun yetiştirilmesinde, siyasî birliği sağlamada ve Haçlılara karşı geniş kitlelerin desteğini almada önemli işlevler görmüştür. Dört mezhep fıkına göre eğitim yapan bu medreseler güçlü vakıflar ve zengin kütüphanelerle desteklenmiştir.

el-Melikü's-Sâlih döneminde, selefleri zamanından kalan çok sayıda medrese, cami, hankâh ve kütüphane gibi eğitim öğretim kurumlarında ilmi faaliyetler yapılmaya devam etmiştir¹⁴⁰². Kaynaklarımızda el-Melikü's-Sâlih döneminde yaptırılmış eğitim-öğretim kurumlarına örnek olarak Sâlihiyye medresesinin dışında herhangi bir kurumdan bahsedilmez. Bu dönemde yeni eğitim kurumlarının yapılmamasında, daha

¹⁴⁰² Salâhaddîn döneminde Mısır ve Şâm bölgesinde kurulan medreseler için bkz. Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faâliyetler*, 29-49. Eyyûbîlerin Mısır'daki eğitim öğretim kurumları ve faaliyetleri hakkında bkz. Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*.

önce yapılmış kurumların yeterli görülmesi, siyasî birliği sağlamaya yönelik uzun süren savaşlar ve sultanın eğitim sisteminden çok askerî sisteme odaklanması gibi nedenler zikredilebilir.

Sâlihiyye medresesi, Eyyûbîler döneminde Mısır'da dört mezhep fikhının tedrisâtı için kurulan ilk medrese olması hasebiyle önemli bir medresedir. el-Melikü's-Sâlih döneminden önce Mısır'da kurulan medreselerin Fâdiliyye medresesi hariç tamamı, tek mezhep fikhının tedrîsine tahsis edilmişlerdi. Fâdiliyye Medresesi Selâhaddîn'in veziri Kâdiü'l-Fâzıl tarafından 570/1174 yılında, Şafîî ve Mâlikî mezheplerinin birlikte tedrisi için inşâ edilmiştir¹⁴⁰³. Dört mezhep fikhının aynı medresede okutulmasını bir ihtiyaç olarak gören el-Melikü's-Sâlih'in bu projeyi gerçekleştirme kararının altında yatan nedenler kaynaklarımızda zikredilmez. Ancak dört mezhep fikhının okutulması açısından Bağdat'ta Abbâsî Halîfesi Müstansır Billâh tarafından 631/1233 yılında yaptırılan Müstansiriyye medresesine benzemesi, Sâlihiyye medresesinin bu medreseden esinlenerek yaptırılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ne var ki Sâlihiyye, gerek mimari özellikleri gerekse her mezhep mensubu için ayrı olarak tahsis edilmiş dört eyvanıyla Müstansiriyye'den ayrılmaktadır¹⁴⁰⁴.

Sâlihiyye medresesi, dört mezhep fikhının aynı imkânlarla, aynı mekânda okutulması bağlamında dört fıkıh ekolu arasında yeni bir ilişkinin başlangıcını teşkil etmesi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Sâlihiyye medresesine kadar Mısır'da ağırlıklı olarak Şafîî ve Mâlikîler için medreseler inşâ edildiği dikkate alındığında, bu medrese ile birlikte dört mezhep müntesibi arasında kademeli de olsa bir denge oluşmaya başladığı söylenebilir. Kâdilkudâtılık müessesesinin Memlûkler döneminde uğradığı değişimi ele alan Escovitz, bu dönemde her mezhepten ayrı ayrı baş kadı atanması uygulamasını Sâlihiyye medresesindeki bu eğitim tarzına dayandırmaktadır¹⁴⁰⁵. Buna göre 661/1263 yılına girildiğinde dört mezhep arasındaki dengeler açısından yeni bir safha başlamıştır. Bu tarihte Sultan Baybars, Mısır'ın Şafîî baş kadısı İbn bintü'l-A'zz'a diğer üç mezhebi temsil etmek üzere onlardan dört nâib seçmesini emretmiştir. Nâib olarak atanacak Hanbelî fakih bulamayan İbn bintü'l-A'zz da daha önce Sâlihiyye medresesinde birlikte çalıştıkları üç müderrisi baş kadı nâibi

¹⁴⁰³ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 66-68.

¹⁴⁰⁴ Selam, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 123.

¹⁴⁰⁵ Joseph H. Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, 529.

olarak seçmiştir¹⁴⁰⁶. Bu yönüyle Sâlihiyye medresesi, Memlükler döneminde tatbik edilen “her mezhepten bir baş kadı” uygulaması için ihtiyaç duyulan kadronun sağlandığı bir odak olarak Mısır kaza sisteminde önemli bir rol oynamıştır.

Sâlihiyye medresesi açıldığı günden sonra Mısır’ın en prestijli medresesi olmuş, dönemin önde gelen âlimleri burada ders vermiştir. Bu medresede müderrislik yapan İzzeddîn b. Abdüsselâm ve Efdaleddîn el-Hûnecî gibi âlimler aynı zamanda Mısır’ın baş kadılık görevini de yürütmüşlerdir. İbn Vâsıl, her mezhep için ayrı bir müderris atanan Sâlihiyye medresesinde ders veren Şafiî müderrislerden İzzeddîn b. Abdüsselâm, Efdaleddîn el-Hûnecî, Bahâeddîn b. el-Cümmeyzî ve Bedreddîn es-Sincârî’nin ismini vermektedir¹⁴⁰⁷. Bu âlimler burada ders veren ilk Şafiî müderrisler olarak göze çarpmaktadır. Sâlihiyye medresesinde müderrislik yapan İbn Abdüsselam için kaynaklar¹⁴⁰⁸ Mısır’da derslerini tefsir ağırlıklı olarak işleyen ilk kişinin o olduğunu belirtirler¹⁴⁰⁹.

Sâlihiyye medresesinin Mâlikî bölümünde ders veren ilk Mâlikî müderris olarak Şerefeddîn Ebü’l-Hafs Ömer b. Abdüllah b. Sâlih es-Sübki’nin ismi zikredilmektedir. el-Kâmil döneminde Kahire’de muhtesiplik, Memlükler döneminde Mâlikîlerin baş kadılığı vazifelerini de yürütmüş es-Sübki, Sâlihiyye medresesinde hadis ve fıkıh okutmuştur¹⁴¹⁰. Şerefeddîn’in 682/1283 yılında vefatından sonra Şihâbeddîn Ahmed b. İdris el-Karâfî bu göreve getirilmiştir¹⁴¹¹.

Sâlihiyye’nin Hanefî bölümünde müderrislik yapan ilk âlimlerden biri olarak Memlükler döneminde Mısır ve Şam’da kâdilkudâtlık da yapmış Sadreddîn Süleyman b. Ebü’l-‘İzz b. Vüheyb’in ismi zikredilmektedir. Sultan Baybars 661/1263 yılında her

¹⁴⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 562; Escovitz, “The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire”, 529-530.

¹⁴⁰⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tadmürî), 70, 87, 119.

¹⁴⁰⁸ İbnü’l-‘Îmâd ve el-İsnevî’den daha farklı bir iddiada bulunan Suyûtî, Mısır’da tefsir dersleri veren ilk kişinin İbn Abdüsselâm olduğunu belirtir. (Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, I, 315.) Fakat tefsirin Eyyûbî medrese müfredatında Salâhaddîn döneminden itibaren yer alan ve okutulan bir ders olduğunu dikkate aldığımızda (bkz. Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmi Faâliyetler*, 53-56) İbnü’l-‘Îmâd ve el-İsnevî’nin iddiaları gerçeğe daha yakın durmaktadır.

¹⁴⁰⁹ el-İsnevî, *Tabakât*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 85; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerât*, VII, 524.

¹⁴¹⁰ Yûnînî, *Zeyl*, II, 461; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 429-430.

¹⁴¹¹ Safedî, *el-Vâfi*, VI, 146.

mezhepten bir baş kadı seçtiğinde Sadreddîn'i Hanefî mezhebinin baş kadısı olarak seçmiştir. Mısır'da kazasker olarak da çalışan Sadreddîn 677/1278'de vefat etmiştir¹⁴¹².

Sâlihiyye medresesinin ilk Hanbelî müderrisi ise Kâdîlkudât Şemseddîn Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Abdülvâhid b. Ali b. Surûr el-Makdisî'dir¹⁴¹³. Sâlihiyye medresesi Memlûk öncesi dönemde Mısır'da eğitim veren ilk Hanbelî medresesi olduğundan Şemseddîn el-Makdisî Mısır'da müderrislik yapmış ilk Hanbelî âlim olarak kabul edilmektedir¹⁴¹⁴. 603/1206'da Dımaşk'ta doğup ilk eğitimin burada alan Şemseddîn, daha sonra Bağdat'a oradan da 640 yılında Mısır'a geçmiştir. Mısır'da kısa süre içinde büyük bir üne kavuşan Şemseddîn, el-Melikü's-Sâlih tarafından Sâlihiyye medresesinin Hanbelî müderrisi olarak atanmıştır. Baybars döneminde bir müddet Sa'îdü's-Sü'adâ Hankâhı'nın şeyhliğini de yapan Şemseddîn, aynı zamanda Memlûkler döneminin ilk Hanbelî kâdîlkudâtı olarak atanmıştır. 676/1277 yılındaki vefatına kadar fıkıh, hadîs ve kıraât dersleri vermeye devam etmiştir¹⁴¹⁵.

Sâlihiyye medresesi, Memlûkler döneminde aktif bir eğitim-öğretim kurumu olarak önemini koruduğu gibi mezâlim mahkemelerinin görüldüğü bir merkez hüviyetine de bürünmüştür. el-Melikü'l-Muizz İzzeddîn Aybek, 23 Şevval 648/18 Ocak 1251 tarihinde Emir Alaeddîn Aytekin el-Bundukdari'yi saltanat nâibi olarak atadıktan sonra Sâlihiyye medresinde gerçekleştirilen mezâlim mahkemelerine başkanlık yapmakla görevlendirmiştir. el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın oğlu el-Melikü's-Saîd ise medresenin karşısında bulunan kuyumcular çarşısını, Kahire ve el-Mahalletü'l-Ğarbiyye'de bulunan bazı yerleri medreseye vakfetmiş, Cîze ve Etfihiyye'ye bağlı bölgelerden bazı yerleri de medresenin dört müderrisine iktâ olarak vermiştir¹⁴¹⁶.

Sâlihiyye medresesinin, 648 yılından itibaren mahkeme amacıyla kullanılması geleneğinin Memlûkler ve Osmanlılar döneminde devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı hâkimiyeti döneminde 943/1527'den itibaren Sâlihiyye medresesinde görülen

¹⁴¹² Safedî, *el-Vâfi*, XV, 247; el-Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dârü Hicr, Cize 1993, II, 237; III, 164; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 466.

¹⁴¹³ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 465.

¹⁴¹⁴ Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 358.

¹⁴¹⁵ Yûnînî, *Zeyl*, III, 279-280; Zehebî, *Târîh*, L, 240-241; Safedî, *el-Vâfi*, II, 10; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Thk. Abdürrahman b. Süleymân el-Usaymin, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 2005, IV, 142-148.

¹⁴¹⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 465.

mahkemelere ait kayıtların bir kısmı *Annales Islamologiques* dergisinde yayımlanmıştır¹⁴¹⁷.

3.2.3. Dönemin Rağbet Gören Âlimleri ve Önde Gelen Âlimler

Eyyûbî hânedanı, Sultan Salâhaddîn'den itibâren ilmî ve âlimleri himâye etmiş, özellikle dînî ilimlerle uğraşan âlimlere önemli yardımlarda bulunmuştur. Salâhaddîn'in Şii Fatımî hilafetine son vererek siyasî birliği sağlaması ve Haçlılara karşı önemli başarılar elde etmesi ilmî sahada da önemli gelişmelere neden oldu. Bu dönemde Mısır, Şâm ve el-Cezîre âlimlerin ilmî faaliyetlerini rahatlıkla sürdürebilecekleri önemli birer câzibe merkezi hâline geldiler. Salâhaddîn'in âlimleri himâye etmesi sonucunda oluşan olumlu atmosferin etkisiyle din, düşünce ve edebiyat sahalarında çağını aşan önemli ilim adamları yetişti. İlmî hayattaki bu canlılık Salâhaddîn'den sonraki dönemlerde de varlığını korudu. Salâhaddîn'den sonra tahta geçen Eyyûbî sultanları el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil, hem âlimleri himâye ettiler hem de dînî ilimlere, dil-edebiyat ve tasavvufa rağbet göstermeye devam ettiler. Bu gelenek büyük oranda el-Melikü's-Sâlih döneminde de varlığını korudu.

el-Melikü's-Sâlih, saltanat döneminin ilk yarısında babası el-Kâmil'in vefatından sonra dağılan siyasî birliği sağlamak için büyük bir çaba gösterdi. Yaklaşık on yıl süren saltanat süresinin ilk beş yılı, Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmâil'in güçlü muhalefetiyle ve Frenklerle uğraşmakla geçti. es-Sâlih, ancak 1245 yılında Dımaşk'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra otoritesini tahkim edebildi. Siyasî birliği sağlamanın uzun süre alması ve hânedan mensupları arasındaki mücadeleler, ilmî faâliyetlerin gelişmesini de olumsuz etkiledi. Fakat Mısır, Şâm ve el-Cezîre'de eskiden beri ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü merkezlerin varlığı, bu merkezlerde güçlü bir ilim geleneğini oluşturmuş, bu gelenek olumsuzluklara rağmen varlığını sürdürmeyi başarabilmişti. Bu bağlamda el-Melikü's-Sâlih'in nisbeten kısa sayılabilecek saltanat dönemi, ilmî hayatta önceki dönemlere oranla daha az gelişmenin yaşandığı bir dönem olsa da bu dönemde yaşayan âlim sayısı ve bu âlimlerin sosyal-siyasal olaylardaki etkisi bakımından önceki dönemlerden pek bir farklılık arz etmemektedir.

¹⁴¹⁷ Salwâ Ali İbrahim Mîlâd, "Registres judiciaires du tribunal de la Salihiyya Nagmiyya," *Annales Islamologiques*, XII, 1975, 161-243.

Bu dönemde rağbet gören ilimlerin başında fıkıh, hadis, tefsir ve kıraat gibi İslâmî ilimler gelmekteydi. İslam dini tarafından teşvik edilen ve insanlara faydası olan tıp bilimi de dönemin revaçta olan ilimleri arasında yer almaktaydı. Dînî ilimlerin anlaşılması ve yorumlanmasında anahtar görevi gören lûgat ilimleri de dönemin rağbet gören ve medreselerde okutulan ilimleri arasında yer almaktaydı. Bu dönemde Mısır, Şam ve Kudüs'te faâliyet gösteren hânkahlar, tasavvuf terbiyesinin teorik ve pratik eğitimine imkân tanımış, tasavvuf alanında önemli simalar yetişmiştir¹⁴¹⁸.

Bu dönemde yaşayan âlimlerin büyük çoğunluğu birden çok dînî ilimde uzmanlaştığından dolayı onları muayyen bir ilim başlığı altında ele almak oldukça zor oldu. Araştırmanın planı gereği herhangi bir başlık altında ele aldığımız âlimin diğer ilimlerle ilgisine ve varsa telif ettiği eserlere de aynı başlık altında değinerek bu zorluğun üstesinden gelmeye çalıştık.

3.2.3.1. Kıraat ve Tefsir

Kur'an lafızlarını hata, tağyir ve tahriften korumayı amaç edinen kıraat ilmi, Kur'an kelimelerinin okunuş keyfiyetini, bu kelimelerin farklı okunuşlarını râvilerine dayandırmak suretiyle konu edinen ilim dalıdır. Kıraat âlimine ise mukrî denir¹⁴¹⁹.

Eyyûbîler dönemi, kıraât ilminde çok sayıda âlimin yetiştiği verimli bir dönemdir. Kıraat ilminde temel bir umde olarak kabul edilen eş-Şâtıbî (590/1193), eş-Şerîşî (629/1232), es-Sehâvî (643/1245) ve es-Safravî (636/1238) bu dönemde yetişmiş ünlü kıraat âlimleridir. Bu dönemde Kur'an ilimlerinin tedrisatı medrese ve mescit halkalarıyla sınırlı kalmamış, Kur'anı ve kıraat ilimlerini öğrenmeye tahsis edilmiş Dârü'l-Kur'ânlar da bu alanda önemli hizmetler görmüştür. Özellikle Dımaşk'ta faâliyet gösteren er-Reşâiyye, ez-Zencâriyye, ez-Zevîzânîyye, el-Eşrefiyye ve es-Sâlihiyye adındaki dârü'l-Kur'ân'lar, ulûmu'l-Kur'ân'ın tedrisâtında önemli rol oynamışlardır.¹⁴²⁰

Tefsîr öğrenimi Kur'an'ı yorumlama, mânasını, ayetlerin nüzul sebebini idrâk etme ve ayetlerden hüküm çıkarmayı kapsadığından bu ilimle uğraşanların lûgat, sarf,

¹⁴¹⁸ el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır*, 115.

¹⁴¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn veMürşidü't-Tâlibîn*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999, 49.

¹⁴²⁰ Nâsır Muhammed Ali el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk*, I, 228-235.

meânî, beyan, bedî‘ ve kıraât gibi ilimleri bilmesi gerekiyordu. Ayrıca usûlu’l-fikh ve hadîs ilimleri de tefsir biliminin yardımcı ilimleri olarak öğrenilmesi gereken ilimler arasında yer almaktaydı¹⁴²¹. Tefsîr ilmi, bu dönemde rağbet gören ve medreselerde okutulan bir ilim olduğu halde diğer ilimlere nisbeten te’lifâtı az olan bir ilim dalı olmuştur. Tefsirle uğraşan âlimler kıraât, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde de yetkin olduğundan biyografi kitaplarında daha çok bu alanlarda yazdıkları eserlerle tanıtılmışlardır.

Tesbit ettiğimiz kadarıyla bu dönemde yaşamış ve tefsirle ilgili eser yazmış âlimler şunlardır: Her biri başka ilimlerde de uzman olan Ahmed b. Halîl el-Bermekî el-Hûyî’nin (ö.637/1239) *Tetimmatü Tefsîri’l-Kur’ân li-İbn Hatîb er-Rey’i*¹⁴²², es-Sehâvî’nin (ö.643/1245) dört ciltlik *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm’i* (*Tefsîrû’s-Sehâvî*)¹⁴²³, Muntecib b. Ebû’l-‘İzz’in (ö.643/1245) *İ’râbü’l-Kur’âni’l-Azîm’i*¹⁴²⁴, Abdülvâhid b. Abdülkerîm el-Ensârî ez-Zemelkânî’nin (öl.651/1253) *et-Tibyân fî ‘İlmi’l-Beyân* (Irak 1964.) ile *el-Burhânü’l-Kâşif ‘an İ’câzi’l-Kur’ân* (Irak 1974.) adlı eserleri¹⁴²⁵, Abdürrezâk b. Rizküllâh el-Hanbelî’nin (öl.661/1262) *Rumûzü’l-Künûz*¹⁴²⁶ adlı dört ciltlik tefsiri, bu dönemde yaşamış âlimlerin tefsirle ilgili te’lif ettiği eserler arasında yer almaktadır.

es-Sehâvî: el-Melikü’s-Sâlih döneminde yaşamış büyük mukrîlerin başında Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sehâvî gelmektedir. 558/1163 yılında Mısır’ın Sehâ şehrinde doğan Sehâvî, 643/1245 yılında Dımaşk’ta vefat etmiştir¹⁴²⁷.

Salâhaddîn döneminde yetişip el-Melikü’s-Sâlih döneminde vefat eden Sehâvî’nin kıraattaki en önemli eserleri hocası Şâtıbî’nin eserlerine yaptığı şerhlerdir. *el-Vesîle ilâ Keşfi’l-‘Akîle* hocası Şâtıbî’nin *‘Akiletü Etrâbi’l-Kasâid fî Esne’l-Makasid* adlı 298 beyitlik manzumesine dâir yapılmış ilk şerhtir. Bu eser Muhammed el-İdrîsî et-

¹⁴²¹ Selam, *el-Medârisü’l-İslâmiyye fî Mısır fî l-‘Asri’l-Eyyübî*, 189.

¹⁴²² İbn Ebû Usaybi‘a, *Uyûnu’l-Enbâ*, 647.

¹⁴²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, Thk. M. Şerefettin Yaltkaya-Rifat Bilge el-Kilîsî, Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut ts., I, 448.

¹⁴²⁴ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, III, 1266.

¹⁴²⁵ Zirikli, *el-A‘lâm*, IV, 176.

¹⁴²⁶ Suyûtî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü’l-Vehbe, Kahire 1976, 66; el-Hâzmî, *el-Hayâtü’l-İlmiyye fî Dımaşk*, II, 359.

¹⁴²⁷ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, Nşr. Gotthelf Bergstraesser, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan 2006, I, 502, 504; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, I, 429, 432.

Tâhirî'nin tahkikiyle basılmıştır. (Riyad 2002). *el-Fethü'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd* adlı eseri de Şâtıbî'nin *Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* adlı yedi kırâata dâir yazdığı ve eş-Şâtıbiyye olarak meşhûr olan manzûm eserine dâir yapılmış ilk şerhtir. İbnü'l-Cezerî, Şâtıbî'nin bu şerhle meşhur olduğunu ifade etmektedir¹⁴²⁸. Bu şerh de et-Tahirî'nin tahkikiyle basılmıştır. (Riyad 2002). Sehâvî'nin bir diğer önemli eseri ise Kehf sûresine kadar yazdığı Kur'an tefsiridir. İbnü'l-Cezerî bu eser için, Sehâvî'nin ilminin seviyesini gösteren nadide bir eser olduğunu, onda bulunan nükte, incelik ve latîfelerin başka eserlerde bulunmadığını belirtir.¹⁴²⁹ Aynı zamanda iyi bir dil âlimi olan Sehâvî'nin Zemahşerî'nin *el-Mufasssal fî Sînâ'ati'l-İ'râb* eserine yazdığı iki şerh ve *el-Ehâci'n-Nahviyye* adlı eserine yazdığı bir şerh bulunmaktadır¹⁴³⁰.

İbnü'l-Hâcib: Bu dönemde Nısır ve Şâm'da yaşamış diğer önemli bir kurrâ, Cemâleddîn Ebû 'Amr Osman b. Ömer b. Ebîbekr ed-Düvenî el-Kürdî'dir. Cemâleddîn, 570 veya 571(1174-1175) yılında Mısır'ın es-Sa'îd bölgesinde dünyaya geldi. Babası, emir İzzeddîn Mûsek es-Salâhî'nin hâcibi olduğundan İbnü'l-Hâcib lakabıyla anılmıştır. Küçük yaşlarda eğitimine Kahire'de başlayan İbnü'l-Hâcib burada Kur'an'ı ezberledikten sonra Şâtıbî, Ebü'l-Fazl el-Gaznevî ve Ebü'l-Cûd el-Lahmî'den kıraat dersleri almaya başladı. Şâtıbî'den yedi kıraata dâir yazılmış *Kitâbü't-Teysîr'i* okudu. Ebü'l-Mansûr el-Ebyârî'den Malikî fikhını tedris etti. Mısır'da eğitimini tamamladıktan sonra Dımaşk'a gitti. Emeviyye Câmisindeki Malikî zaviyesinde ders vermeye başladı. İlmi ve faziletiyle adından bahsettiren İbnü'l-Hâcib, kısa süre içinde halkın teveccühünü kazandı¹⁴³¹.

Müttakî bir âlim olan İbnü'l-Hâcib, İzzeddîn b. Abdüsselâm'la birlikte Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail'in Frenklerle anlaşmasına tepki gösteren iki âlimden biridir. Gösterdiği tepki üzerine İmâdeddîn tarafından ev hapsine tabi tutulan İbnü'l-Hâcib, serbest kaldıktan sonra Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd'un yanına gitti. Bir müddet sonra

¹⁴²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 503.

¹⁴²⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 503.

¹⁴³⁰ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk*, II, 401.

¹⁴³¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 248-249; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ala't-Tabakât ve'l-A'sâr*, Thk. Tayyar Altıkulaç, Merekezü Buhûsi'l-İslâmiyye, İstanbul 1995, III, 1287-1288.

oradan da ayrılarak Kahire'ye gitti¹⁴³². Hayatının sonlarına doğru İskenderiye'ye giden İbnü'l-Hâcib, 646/1248 yılında burada vefat etti¹⁴³³.

Kıraât-ı seb'anın yanı sıra birçok ilimde mütebahhir bir âlim olan İbnü'l-Hâcib nahivle ilgi veciz bir mukaddime ve fıkıh usûlu ile ilgili bir eser telif etti. Kendisiyle Mısır'da birkaç defa görüşen İbn Hallikân, İbn Hâcib'in eserlerinin içerik ve ifade bakımından son derece güzel olduğunu, kendisine Arap dilinin müşkülleriyle ilgili sorduğu sorulara mukni cevaplar aldığını söyler¹⁴³⁴.

Bu dönemde Mısır'da yaşamış diğer önemli kurrâlar şunlardır:

Abdüzzâhir b. Nişvân: Reşîdüddîn Abdüzzâhir b. Nişvân el-Cüzâmî el-Mısırî dönemin muhakkik âlimlerinden biri olup çok sayıda seçkin öğrenci yetiştirmiştir. 649/1251 yılında Kahire'de vefat eden Reşîdüddîn devrinin en büyük mukrîlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İbnü'l-Cezerî, Reşîdüddîn'in vefatıyla kıraat ilmindeki riyasetin son bulduğunu belirtmektedir¹⁴³⁵.

Ahmed b. Ali el-Endülüsî: Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Endülüsî, el-Melikü's-Sâlih döneminde Mısır'a gelerek Feyyûm'da yaşamış mukrîlerden biridir. Kıraat ilminde dönemin önemli alimlerinden biri olan el-Endülüsî'nin, Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî'nin *et-Teysîr fi'l-Kıraâtî's-Seb'a* adlı eserine yaptığı bir ihtisar ve Şâtîbî'nin *Hırzu'l-Emânî*'sine yazdığı bir şerh vardır. el-Endülüsî 640/1242 civarında vefat etmiştir¹⁴³⁶.

Mansûr b. Serâr el-İskenderî: Mansûr b. Serâr b. Îsâ el-Ensârî el-İskenderî 570/1174 yılında İskenderiye'de doğdu. Aynı zamanda iyi bir edebiyatçı olan Mansûr, kıraat ilminde uzmandı. *Ercûze fi'l-Kıraât* adında manzum bir eseri olan Mansûr, 651 yılında seksen yaşında vefat etti¹⁴³⁷.

Muntecib b. Ebü'l-İzz: el-Melikü's-Sâlih döneminde Dımaşk'ta da önemli kurrâlar yaşamıştır. Bunların başında Muntecib b. Ebü'l-İzz b. Reşîd gelmektedir. Dımaşk'a gelerek Zencîlîyye medresesinde kıraât dersleri veren Muntecib, kısa süre

¹⁴³² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 370; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 303.

¹⁴³³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 250.

¹⁴³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 249-250.

¹⁴³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 352-353.

¹⁴³⁶ Zehebî, *Târih*, XLVI, 426; Safedî, *el-Vâfî*, VII, 156; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 82.

¹⁴³⁷ Zehebî, *Târih*, XLVIII, 111-112; el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fi Mısır*, 124.

içinde bu alandaki hâkimiyetini göstererek Zencîlîyye medresesinin baş kurrâsı oldu. Kırâât ve Arap Dili'nde büyük bir alim olan Müntecib aynı zamanda mütevazî bir sûfî idi. Ebü'l-Cûd ve Sehâvî gibi alimlerden ders alan Müntecib'in Şâtıbî'nin *Hırzu'l-Emânî*'sine yazdığı *Şerhü's-Şâtıbiyye* ve İbn Ya'îş'in Mufasssal adlı kitabına yazdığı *Şerhü'l-Mufasssal* adlı iki eseri vardır. Müntecib, 643/1245 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir¹⁴³⁸.

Abdüsselâm ez-Zevâvî: el-Melikü's-Sâlih döneminde Şâm'daki kurrâların başkanlığını yapmış kurrâlardan biri de Abdüsselâm b. Ali b. Ömer ez-Zevâvî'dir. 589/1193 yılında Mağrib'in Bâce şehrinde dünyaya gelen ez-Zevâvî, 614/1217 yılı civarında Mısır'a gelerek tahsiline başladı. İskenderiye'de Ebü'l-Kâsım b. İsa'dan kırâât dersleri aldı. 617/1220'de Dımaşk'a geldi. Meşhur kurrâ Es-Sehâvî'den kırâât-ı seb'a okudu. Diğer yandan hadis ve fıkıh alanında kendisini yetiştirdi. Kısa zamanda Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden biri olan ez-Zevâvî, Sâlihiyye türbesinde kırâât dersleri vermeye başladı. Dımaşk'ta her mezheb için ayrı bir kâdıkudât atanması bağlamında 664/1265 yılında buradaki Mâlikîlerin ilk kadısı olarak seçildi. Dokuz yıl boyunca bu görevi sürdüren ez-Zevâvî, yakın arkadaşı ve Hanefî kadısı İbn 'Ata'nın vefatı üzerine kadılık görevinden istifa etti¹⁴³⁹.

Kadılıktan istifa ettikten sonra Sâlihiyye türbesinde ve Emeviyye Camii'nde ders vermeye ve öğrenci yetiştirmeye devam eden ez-Zevâvî'nin bilinen en önemli eserleri kaynaklarda *et-Tenbîhât 'alâ Ma'rifeti mâ Yahfâ mine'l-Vukûfât*¹⁴⁴⁰, *Ğarîbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ*¹⁴⁴¹ veya *el-Vakf ve'l-İbtidâ fi'l-Kırâât*¹⁴⁴² adıyla zikredilen kitaplarıdır.

681/1282 yılında Dımaşk'ta vefat eden ez-Zevâvî vera' ve zühd sâhibi bir alim olarak halkın itibârını kazanmış, cenâzesi büyük bir kalabalık eşliğinde Bâbü's-sağır kabristanına defnedilmiştir¹⁴⁴³.

İbn Abdüsselâm: Bu dönemde tefsirle uğraşan ve derslerini tefsir ağırlıklı işlemekle Mısır'da bir ilki gerçekleştiren âlim, İzzeddîn b. Abdüsselâm'dır¹⁴⁴⁴.

¹⁴³⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1265-1266; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 219-220; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 271.

¹⁴³⁹ Zehebî, *Târîh*, LI, 78-80; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1350-1351; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 348.

¹⁴⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 348.

¹⁴⁴¹ Zehebî, *Târîh*, LI, 79.

¹⁴⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1350.

¹⁴⁴³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1351-1352.

577/1181 veya 578/1182’de Dimaşk’ta doğan İzzeddîn Abdülaziz b. Abdüsselâm b. Ebû’l-Kâsım es-Sülemî, çağdaşı âlimler tarafından el-İzz, öğrencisi İbn Dakîkû’l’îd tarafından “sultânulülemâ” ve “şeyhülislâm” lakaplarıyla anılmıştır¹⁴⁴⁵.

İbn Abdüsselâm, Fahreddîn b. ‘Asâkir’den fıkıh, Seyfeddîn el-Âmidî’den usul, el-Hâfız Ebû Muhammed b. el-Hâfız ve Ömer b. Muhammed b. Taberzâd gibi dönemin ünlü muhaddislerinden hadis okudu. Kısa bir süreliğine Bağdat’ta da bulunan İzzeddîn b. Abdüsselâm eğitimini Dimaşk’ta tamamladı¹⁴⁴⁶.

Fıkıh, fıkıh usûlu, hadis, tefsir, tasavvuf ve lügat ilimlerinde döneminin mümtaz âlimlerinden biri olarak kabul edilen İbn Abdüsselâm, Dimaşk’ta Azîziyye Medresesi’nde müderrislik yapmış, 635/1238’den sonra Emeviyye Camii’nin ez-Zâviyetü’l-Gazzâliyye köşesinde ders vermiştir. 637/1240 yılında ise Dimaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail tarafından Emeviyye Camii imam-hatipliğine getirilmiştir¹⁴⁴⁷.

İbn Abdüsselâm, İmâdeddîn’in Frenklerle ittifak yapması üzerine Frenkler’e silah satmanın haram olduğuna dâir fetva vererek hutbede İmâdeddîn’e dua etmeyi kesti ve onu ayıpladı. Bunun üzerine bir süre ev hapsine tâbi tutulan İbn Abdüsselâm serbest kaldıktan sonra Mısır’a gitti. Mısır’da el-Melikü’s-Sâlih tarafından büyük bir saygıyla karşılanan İbn Abdüsselâm, vechü’l-kıblî bölgesinin kâdılkudâtı olarak atandı¹⁴⁴⁸. 641/1243 yılında açılan Sâlihiyye medresesinin Şafîî bölümünde ders vermeye başlayan İzzeddîn b. Abdüsselâm çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında Şeyhü’l-İslâm İbn Dakîkû’l’îd, el-Karâfî, Celâleddîn ed-Deşnâvî, Ahmed b. Ferah el-İşbîlî, Şerefeddîn Ebu Muhammed ed-Dimyâtî, Şihâbeddîn Ebû Şâme, Sadreddîn İbn bintü’l-A‘azz ve Ebû Ahmed b. Zeytûn gibi devrinin önemli âlimleri bulunmaktadır¹⁴⁴⁹.

İbn Abdüsselâm Mısır’a geldikten sonra buradaki alimlerin teveccühünü kazanmıştır. Mısır’a girdiğinde onu saygıyla karşılayan Kâmilîyye medresesinin müderrisi ve ünlü hadis hafızı Zekiyüddîn el-Münzirî, İbn Abdüsselâm Mısır’da

¹⁴⁴⁴ el-İsnevî, *Tabakât*, II, 85; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerât*, VII, 523.

¹⁴⁴⁵ İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerât*, VII, 522; Muhammed es-Sallâbî, *Sultânü’l-‘Ulemâ ve Bâi’u’l-Ümerâ İzzeddîn b. Abdüsselâm*, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut ts., 11.

¹⁴⁴⁶ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed Tanahi, Hicr li’t-Tabâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Kahire 1413, VIII, 209.

¹⁴⁴⁷ el-İsnevî, *Tabakât*, II, 84; es-Sallâbî, *Sultânü’l-‘Ulemâ*, 56-57; H. Yunus Apaydın, “İbn Abdüsselâm”, *DİA*, XIX, 284.

¹⁴⁴⁸ Sibt, *Mir’ât*, XXII, 370; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297, 303; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 192; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407.

¹⁴⁴⁹ el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 107-112.

bulunduğu sürece fetvâ vermekten çekinmiş ve bunun nedenini soranlara “Biz ondan önce fetva veriyorduk, onun gelişinden sonra fetvâ makamı ona hastır” demiştir¹⁴⁵⁰.

Fıkıhta zamanının otoritesi olarak kabul edilen İbn Abdüsselâm’dan fetvâ almak için muhtelif bölgelerden insanlar Kahire’ye akın etmiştir. İbn Abdüsselâm, Şafii mezhebinin büyük bir fakihi iken hayatının sonlarına doğru kendi icthadiyla hareket etmiştir. Kaynaklar bunun nedenini onun icthad derecesine ulaşmasına ve dîni ilimlerdeki derinliğine bağlamaktadırlar¹⁴⁵¹.

Hayatını ele alan hemen bütün kaynaklar İbn Abdüsselâm’ın emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker ilkesine titizlikle bağlı, takvâ ve zühd sâhibi büyük bir alim olduğunu, hakkın hatırını her şeyden üstün tuttuğunu belirtirler¹⁴⁵². İlmi ve faziletiyle kısa sürede adından söz ettiren İbn Abdüsselâm, Haçlılara karşı verdiği mücadele ve cesaretiyle de hafızalarda yer edinmiştir. Haçlılara karşı kazanılan Mansûra zaferinde yakın arkadaşı, Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebü’l-Hasen eş-Şâzelî ile birlikte fiili olarak savaşmış ve ordunun maneviyatını takviye etmiştir¹⁴⁵³.

Cemâziyelevvel 660/Mart 1262’de Kahire’de vefât eden İbn Abdüsselâm’ın cenaze namazı, Sultan Baybars’ın da aralarında bulunduğu kalabalık bir cemaat tarafından kılındı. İzzeddîn b. Abdüsselâm’ın vefat haberi Şâm’da da büyük bir üzüntüye neden olmuş, Dımaşk Emeviyye camii ve Şam bölgesinin diğer camilerinde merhum için cenaze namazı kılınmıştır¹⁴⁵⁴.

İslâmî ilimlerdeki vukûfiyetini eserleriye taçlandıran İbn Abdüsselâm’ın tefsir, hadîs, akaid, fıkıh, fıkıh usûlu ve tasavvuf alanında bir kısmı matbu, diğer kısmı mahtût olmak üzere 40’a yakın eseri vardır.

Tefsîr alanında yazdığı iki önemli eserden birisi Mâverdî’nin *Tefsîri’n-Nüket ve’l-Uyûn* tefsirine yazdığı ihtisar olan *İhtisârü Tefsîri’n-Nüket ve’l-Uyûn* adlı kitabıdır. Bu eser Abdullah b. İbrahim el-Vehîbî’nin tahkikiyle basılmıştır. (Suudi Arabistan, 1996). Müellif bu kitapta Kur’ân isimleri, sûre, âyet ve hurûf-u seb’anın manalarını ele aldığı

¹⁴⁵⁰ el-İsnevî, *Tabakât*, II, 85; Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, I, 315.

¹⁴⁵¹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye*, Thk. el-Hâfiz Abdülalîm Han, Dâiretü’l-Maarifi’l-Osmaniyye, Haydarabad 1979, II, 137; İbn Hacer el-Askalânî, *Ref’u’l-İsr’an Kudâti Mısır*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire 1998, 239-240.

¹⁴⁵² el-İsnevî, *Tabakât*, II, 84; Suyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, I, 315; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerât*, VII, 523.

¹⁴⁵³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 119; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 216.

¹⁴⁵⁴ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 330; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye*, VIII, 245.

özlü bir mukaddimeden sonra, Fâtiha'dan Nâs sûresine kadar Kur'ân'ı sûre sûre tefsir etmektedir¹⁴⁵⁵. Diğer önemli tefsir kitabı ise *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm* adlı Kur'an'ın baştan sona yapılmış tefsiridir. Bu tefsirin Fâtiha sûresinden Tevbe sûresinin sonuna kadar olan kısmı bir doktora tezi kapsamında çalışılmıştır¹⁴⁵⁶. Tefsîrin diğer kısmı da Bedr es-Samî't tarafından çalışılmıştır¹⁴⁵⁷. Müellifin, bu iki eserin dışında tefsir ve tefsir ilimleriyle ilgili *Fevâid fî Müşkili'l-Kur'ân* (Nşr. Seyyid Rıdvân Ali, Kuveyt 1967), *el-Îşâre ile'l-Îcâz fî Ba'zi Envâ'i'l-Mecâz* (Nşr. Remzi Sade Dimaşkiyye, Beyrut 1987) ve *Emâlî*¹⁴⁵⁸ adlı üç eseri daha vardır¹⁴⁵⁹.

İbn Abdüsselâm'ın diğer ilimlerle ilgili telif ettiği eserler şunlardır. *Kavâ'idü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm* (*el-Kavâ'idü'l-Kübrâ*) kavâid literatürüyle ilgili günümüze ulaşmış ilk örneklerden biri olan bu eser ibadet, muamelat ve ahlakla ilgili mesâlihi ele almıştır¹⁴⁶⁰. İbn Abdüsselâm'ın en önemli eserlerinden biri olan kabul bu kitapta seksen civarında başlık (fâsil) altında mesâlih ve mefâsid kavramının mahiyeti, dereceleri, çeşitli fıkıh kavramlarıyla ilişkisi açıklanmış, bu bağlamda yapılan her ayırım ve tesbitin fûrû-i fıkıhtan örnekleri verilerek âdeta fûrû-i fıkıhın söz konusu ilke açısından genel bir tanıtımı yapılmıştır¹⁴⁶¹. Fıkıh Usûlüne dâir *el-Îmâm fî Beyâni Edilleti'l-Ahkâm*, cihad ve faziletleriyle ilgili *Ahkâmü'l-Cihâd ve Fezâilüh*, Mısır'da verdiği fetvalardan müteşekkil *Kitâbü'l-Fetâvâ* ve muhtelif alanlarda yazdığı birçok risale daha bulunmaktadır¹⁴⁶².

¹⁴⁵⁵ el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 117.

¹⁴⁵⁶ Yusuf Muhammed Rahme eş-Şâmsî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm li-İzzeddîn Abdüsselâm es-Sülemi min evveli Sûreti'l-Fâtiha ilâ Âhiri Sûreti't-Tevbe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1998.

¹⁴⁵⁷ eş-Şâmsî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 68. İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde Abdullah b. Muhammed el-Vehîbî danışmanlığında hazırlanan bu doktora çalışmasıyla ilgili bibliyografik bilgiye ulaşamadık.

¹⁴⁵⁸ Bu eserin, bir nüshası Köprülü kütüphânesinde olmak üzere 5 mahtut nüshası bulunmaktadır. (el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 120). Köprülü kütüphânesinde bulunan nüshası *Emâlî 'alâ Kur'âni'l-'Azîm* ismiyle, 34Fa44 Arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bkz. [www. Yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=175611](http://www.Yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=175611)

¹⁴⁵⁹ el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 119-128.

¹⁴⁶⁰ İbn Abdüsselâm, *el-Kavâ'idü'l-Kübrâ*, Thk. Nüzeyr Kemâl-Osman Cuma, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 2000, I, Mukaddime, 36.

¹⁴⁶¹ Apaydın, "İbn Abdüsselâm", *DİA*, XIX, 286.

¹⁴⁶² Apaydın, "İbn Abdüsselâm", *DİA*, XIX, 286; el-Vehîbî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 115-117.

3.2.3.2. Hadis

Eyyûbîler döneminde hadis ilmi altın çağlarından birini yaşamıştır. Salâhaddîn'den itibaren Eyyûbî sultanları, hadis öğrenimine özel bir önem atfetmişlerdir. Bu dönemde, Dımaşk ve Kahire'de hadis öğrenimine tahsis edilmiş müstakil birer medrese hüviyetinde olan çok sayıda dârü'l-hadis inşâ edilmiştir. Cömert bağışlar ve vakıflarla desteklenen dârü'l-hadisler bu bölgeleri hadis tedrisi açısından birer cazibe merkezi haline getirmiş, muhtelif yerlerden hadisle ilgilenen çok sayıda alim ve talebe bu bölgelere gelmiştir.

Kahire'de el-Kâmil'in yaptırdığı el-Kâmilîyye dârü'l-hadisi ile Dımaşk'taki en-Nûriyye, el-Eşrefiyye, el-Kursiyye, ez-Ziyâiyye, el-‘Âlime ve en-Nâsiriyye dârü'l-hadisleri el-Melikü's-Sâlih döneminde hadis tedrisatının aktif olarak yapıldığı kurumlardı¹⁴⁶³.

Dârü'l-hadîsin başında bulunan şeyhü'd-dâr, dönemin ünlü muhaddisleri arasından tayin edilirdi. Nitekim Dımaşk'taki dârü'l-hadisler içinde ayrı bir yeri olan el-Eşrefiyye dârü'l-hadîsinin şeyhü'd-dârı İbnü's-Salâh ile Kahire'deki Kâmilîyye dârü'l-hadîsinin şeyhi el-Münzirî, dönemlerinin büyük hadisçilerinden kabul edilmektedir.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî: el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşamış önde gelen hadis âlimlerinden biri İbnü's-Salâh'tır. Takiyyeddîn Ebû ‘Amr Osmân b. Salâhaddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî eş-Şerehânî, 577/1181'de Erbil'e bağlı Şehrezûr'un Şerehân köyünde doğdu. Babası Salâhaddîn Abdurrahmân'a¹⁴⁶⁴ nisbetle İbnü's-Salâh olarak tanınan eş-Şehrezûrî, ilk fıkıh derslerini babasından aldıktan sonra Musul'a gitti. Musul'da Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzebe fi'l-Furû'*unu defalarca okuyan İbnü's-Salâh, akranları arasından sıyrılarak şehrin önde gelen Şafii fakihî İmâdeddîn Ebû Hâmid İbn Yûnus'un mu'idliğine (yardımcılığına) yükseldi. Musul'dan Horasan'e giderek burada Hadis ilmini öğrendi. İlmî seyhatlerinde devam eden İbnü's-Salâh, Bağdatt'a İbn Sükeyne ve Ömer b. Taberzâd'dan, Hemedan'da Ebû'l-Fazl b. el-Muazzim'den, Nişabur'da Mansûr b. Abdülmün'im el-Furâvî'den, Merv'de Ebû'l-

¹⁴⁶³ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dımaşk*, I, 244-250; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 361.

¹⁴⁶⁴ Salâhaddîn Abdurrahmân, takriben 539'da doğmuş, 618/1222'de Halep'te vefat etmiştir. Dönemin önemli Şafii fakihlerinden biri olan Salâhaddîn, Halep'te Esededdîn Şîrkûh'a nisbet edilen Esediyye medresesinin müderrisliğini yapmıştır. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 244-245.

Muzaffer b. es-Sem‘ânî’den, Haleb’te Ebu Muhammed b. ‘Ulvân’dan, Dımaşk’ta Cemâleddîn b. Abdüssamed, Muvaffakeddîn İbn Kudâme ve Fahreddîn b. Asâkir’den hadis dinledi¹⁴⁶⁵.

Tefsîr, hadis, fıkıh, ricâlü’l-hadîs ve lûgat ilimlerinde döneminin faziletli alimlerinden biri olarak kabul edilen İbnü’s-Salâh, Kudüs’te Sultan Salâhaddîn tarafından yaptırılan Salâhiyye medresesinde bir süre müderrislik yaptıktan sonra 616/1219’da Dımaşk’a geldi. Dımaşk’ta İbn Revâha adlı bir tüccar tarafından inşa edilmiş Revâhiyye medresesinde müderrislik yaptı. el-Melikü’l-Eşref, kendi adına nisbetle anılan el-Eşrefiyye dârü’l-hadîsini yaptırınca İbnü’s-Salâh’ı buranın başına getirdi. Burada vefatına kadar hadis dersleri veren İbnü’s-Salâh, bu görevin yanı sıra Eyyûb b. Şâdî’nin kızı Sittü’s-Şâm Zümrüd hatun tarafından yaptırılan Sittü’s-Şâm medresesinde de müderrislik yaptı¹⁴⁶⁶.

İbnü’s-Salâh, Dımaşk el-Melikü’s-Sâlih’in ordusu tarafından kuşatıldığı bir sırada, 25 Rebîulâhîr 643/19 Ekim 1245’te vefat etti. Cenâzesi Bâbü’n-nasr’ın karşısında bulunan Makâbirü’s-Sûfiyye’ye defnedildi¹⁴⁶⁷.

Devrinin en etkili müderris, müftü ve müelliflerinden biri olan İbnü’s-Salâh, İslâm dünyasının dört bir yanından gelen çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Şâm, el-Cezîre ve Mısır’dan gelen öğrencileri arasında İbn Hallikân, Ebû Şâme el-Makdisî, Kemâleddin İshak b. Ahmed el-Maarrî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Nûh el-Makdisî, Sellâr b. Ömer el-Erbîlî, Muhammed b. Hüseyin b. Rezîn el-Hamevî, Ebü’l-Yümn İbn Asâkir ve Ali b. Muhammed Yûnînî gibi fıkıh ve hadis alanında otorite olarak kabul edilen âlimler bulunmaktadır¹⁴⁶⁸.

Kaynaklarda vakar, heybet sâhibive fesâhet sâhibi bir âlim olarak tanıtılan İbnü’s-Salâh, selefî çizgide bir âlim olarak Kur’an ve hadisleri te’vil etmeyi uygun görmemiş

¹⁴⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 243-244; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 140-142; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü ‘Ulemâi’l-Hadîs*, Thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1996, IV, 214-215.

¹⁴⁶⁶ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-Hadîs*, Thk. Nûreddîn ‘İtr, Dârü’l-Fıkr, Dımaşk 1986, Mukaddime, 7-12; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 244.

¹⁴⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 244; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâiretü’l-Maârifü’l-Osmâniyye, Haydarabad 1374, VI, 1431.

¹⁴⁶⁸ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, IV, 1431; M. Yaşar Kandemir, “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî”, *DİA*, XXI, 198.

ve münakaşalı konulara girmemiştir¹⁴⁶⁹. Zehebî, İbnü's-Salâh'ın felsefe ve mantığa bakışıyla ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Zehebî'ye göre felsefe ve mantıkla uğraşmaktan sakındıran İbnü's-Salâh, felsefeyi sefahet ve çözümlenin temeli, şaşkınlık ve sapkınlığın aracı, hakikatten ayrılmanın ve zındıkanın sebebi olarak göstermektedir. İbnü's-Salâh'a göre felsefenin etkisinde kalanlar, burhanlarla desteklenmiş şeriatın güzelliklerine karşı körelirler. İbnü's-Salâh, mantık ıstılahlarını ahkâm-ı şer'îyye ile ilgili konularda kullanmayı ise çirkin bir münker ve bid'a olarak kabul etmektedir. Mantığı, Cenâb-ı Hakk'ın saf zihinleri sakındırdığı boş bir gürültü olarak adlandıran İbnü's-Salâh, ahkâm-ı şer'îyyenin kesinlikle mantığa ihtiyacı olmadığını belirtmektedir. Mantık ve felsefeyle uğraşanlara karşı filî bir müeyyide uygulanması gereğine de inanan İbnü's-Salâh, müslümanları uğursuz olarak nitelediği bu kesimlerin şerrinden korumayı, onları medreselerden ihrâc edip uzaklaştırmayı da sultanın görevleri arasında zikretmektedir¹⁴⁷⁰. İbn Kâdi Şühbe'nin, onun zamanında Dımaşk'ta kimsenin felsefe ve mantıkla uğraşmaya cesaret edemediği, bu konudaki tavrının dönemin Eyyûbî melikleri tarafından desteklendiği¹⁴⁷¹ iddiası da Zehebî'nin İbnü's-Salâh'la iliği rivayet ettiği bu bilgiyi desteklemektedir.

Başta hadis ve fıkıh olmak üzere birçok alanda eser te'lif eden İbnü's-Salâh'ın ilim camiasında tanınmasını sağlayan eserleri hadisle ilgili yazdığı eserlerdir. Bu eserlerin başında da *'Ulûmü'l-Hadîs* gelmektedir. *Mukaddimetü İbn's-Salâh* ve *Aksa'l-Emel ve's-Şevk fî 'Ulûmi Hadîsi'r-Resûl* adlarıyla da tanınan bu kitap hadis usûlünde dönüm noktası teşkil eden eserlerden biridir. İbnü's-Salâh, hem kendinden önceki eserlerde görülen dağınıklığı gidermek için hem de usûl konusundaki belirsizlikleri ortadan kaldıracak bir ders kitabı olarak hazırladığı bu eseri, medresedeki dersleri esnasında tasnif etmiştir¹⁴⁷². Kendisinden sonra usûle dair yazılan eserler üzerinde derin etkiler bırakan, üzerinde büyük bir kısmı şerh ve ihtisar olmak üzere çok sayıda çalışmanın yapıldığı *'Ulûmü'l-Hadîs*'in birçok baskısı yapılmıştır¹⁴⁷³. Müellifin diğer önemli bir eseri *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-İhlâli (haleli) ve'l-Galat ve Himâyetühû*

¹⁴⁶⁹ İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, IV, 216; Sübkî, *Tabakâtü's-Sâfi'îyye*, VIII, 216; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakât*, II, 145.

¹⁴⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 143.

¹⁴⁷¹ İbn Kâdi Şühbe, *Tabakât*, II, 144.

¹⁴⁷² Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri *'Ulûmü'l-Hadis*", *Sakarya Ünivresitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, 68.

¹⁴⁷³ Eserin muhtelif baskıları için bkz. Kandemir, "İbnü's-Salâh", XXI, 199.

Mine'l-İşkâti ve's-Sakat adlı kitabıdır. *Sahîhi Müslim*'i savunmaya yönelik yazılan bu eserde, *Sahîhi Müslim* hakkında umumi bilgiler verilmiş, ona yöneltilen bir takım eleştiriler yanıtlanmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki tek nüshası (Ayasofya, nr. 475) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir tarafından yayımlanmıştır. (Beyrut 1984).

Fıkıh alanında da bir çok eser telif eden İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ ve Mesâilü İbn's-Salâh fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs ve'l-Usûl ve'l-Fıkıh* (Kahire 1929), *Şerhu Müşkili'l-Vasît* (Kahire 1997), *Edebü'l-Müftî ve'l-Müsteftî* (Beyrut 1986) adlı eserleri yayımlanmış eserlerinden bir kaçıdır.

Abdülazîm el-Münzirî: el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşamış meşhur hadis hâfızlarından biri de Zekiyyüddîn Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdüllâh el-Münzirî eş-Şâmî el-Mısırî'dir. 58/11851 yılında Fustat'ta doğan Münzirî'nin eş-Şâmî nisbesi kendisi ve babası Mısır'da doğdukları halde atalarının Şâm kökenli olmasından kaynaklanmaktadır¹⁴⁷⁴. 591/1195 yılında babasının teşvikiyle dönemin hadis âlimlerinden hadis dersleri alan Münzirî İskenderiyye, Dımaşk, Kudüs, Halep, Harran, Gazze ve Ruha'ya ilmî seyahatler düzenleyerek buradaki âlimlerden hadis dinledi. İskenderiye'de Abdullah b. Abdülvâhid ve Abdülkerim b. Atik'ten, Dımaşk'ta İbrahim b. Abdülvahid el-Makdisî'den, Halep'te Yâkût er-Rûmî'den hadis dersleri aldı. 606/1209'da hem hac farızasını yerine getirmek hem de hadis dinlemek için Mekke ve Medine'ye gitti¹⁴⁷⁵.

Münzirî, ilmî seyahatleri dışında kalan zamanının büyük çoğunluğunu Kahire ve Fustat'ta geçirdi. Hadis okuduğu hocalarının önemli bir kısmıyla bu şehirlerde tanıştı. Bunlar arasında kadîlkudât Sadreddîn b. Dirbâs, Şeyhüşşüyûh Muhammed b. Hammûye, en-Nâsırıyye müderrisi İbnü'l-Varânî gibi döneminin önemli âlimleri bulunmaktadır¹⁴⁷⁶.

Münzirî'nin hayatında önemli bir yeri olan muhaddislerden biri de Ebü'l-Hasan Ali b. el-Müfaddal el-Makdisî'dir¹⁴⁷⁷. (ö. 611/1214) Ebü'l-Hasan'ın yanında uzun bir müddet hadis okuyan ve ondan icâzet alan Münzirî, Ebü'l-Hasan'ın referansıylâ vezir

¹⁴⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 319-320;

¹⁴⁷⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, Neşredenin Girişi, I, 19; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, VI, 1437; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 368-369.

¹⁴⁷⁶ Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 369.

¹⁴⁷⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. el-Müfaddal el-Makdisî'nin biyografisi için bkz. Münzirî, *et-Tekmile*, II, 306-307.

Safiyüddîn b. Şükür tarafından Sâhibiyye medresesinin imamlığına tayin edildi¹⁴⁷⁸. Hanbelî mezhebine mensup olan Münzirî'nin Şafîî mezhebine geçme kararı almasında da hocası Makdisî'nin tavsiye ve teşvikinin etkili olduğu belirtilmektedir¹⁴⁷⁹. Bu kararın sebepleri kaynaklarda zikredilmez fakat kendileri de Şafîî olan Eyyûbî sultanlarının bu mezhebe verdikleri ihtimam ve ilmî makamlara tayin edilmede Şafîî âlimlerin nisbeten daha çok tercih edilmesi, Münzirî'nin bu kararı almasında etkili olmuş olabilir. Hatırlanacağı üzere Eyyûbîler döneminde Şafîî fıkına göre eğitim veren medreseler yoğun olarak açılırken el-Melikü's-Sâlih'in dört mezheb müntesibi için inşâ ettiği Sâlihiyye medresesi hâriç, Hanbelîlere tahsis edilmiş herhangi bir medrese açılmamıştır. Bu durum doğal olarak Şafîî âlimlerin özellikle müderris olarak daha fazla atanmalarına zemin hazırlamıştır.

Münzirî, Sâhibiyye medresesinde bir süre imamlık yaptıktan sonra Kahire'deki ez-Zâfirî camisine müderris olarak atandı. Ebû Amr İbn Dihye el-Kelbî'nin 634/1237 yılındaki vefatından sonra el-Melikü'l-Kâmil tarafından Kâmilîyye dârü'l-hadîsinin meşîhatına getirildi¹⁴⁸⁰. Vefatına kadar bu görevi sürdüren Münzirî, burada bir yandan talebe yetiştirirken diğer yandan eserlerini telif etti. 4 Zilkade 656/2 Kasım 1258 yılında vefat eden Münzirî, Kâmilîyye dârü'l-hadîsindeki cenaze namazından sonra el-Mukattam dağının eteklerindeki mezarlığa defnedildi¹⁴⁸¹.

Yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hafızı olarak kabul edilen Münzirî¹⁴⁸², sahîh ve mevzu hadisleri birbirinden ayırmada, hadislerdeki illetleri ve müşkilleri tespit etmede, hadislerin ahkâmını, manalarını, irâbını ve ihtilaflı lafızlarını bilmede mütebbahir bir âlim ve güvenilir bir imam olarak kabul edilmektedir¹⁴⁸³.

Münzirî, hadis ilmindeki vukûfiyetinin yanı sıra zühd ve takvâsıyla da emsallerinden ayrılmaktadır. Münzirî'den hadis dersleri alan önemli âlimlerden biri olan

¹⁴⁷⁸ Münzirî, *et-Tekmile*, I, 19.

¹⁴⁷⁹ Şevket Ârif el-Etrûşî, "Kitâbü't-Tekmile li'l-Münzirî Masdaren li't-Târîhi'l-Kürd fi'l-'Asri'l-Eyyûbî", *Mecelletü Câmi'atü Kerkûk*, 4 (2), 2009, 98.

¹⁴⁸⁰ Makrîzî, *el-Hitât*, III, 468; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, IV, 222.

¹⁴⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 249; Yûnînî, *Zeyl*, I, 250; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 319.

¹⁴⁸² Münzirî, *et-Tekmile*, I, 22; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, VIII, 259; M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA*, XXXII, 35.

¹⁴⁸³ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 322; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, IV, 222; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, VIII, 259.

İbn Dakîkûl'îd, hocası Münzirî'nin zühd ve takvâsına işaretle kendisinin ondan daha âlim olduğunu, fakat onun kendisinden daha dindâr olduğunu belirtir¹⁴⁸⁴.

Hadis ilmindeki derinliği ve şahsiyetiyle, hadis öğrenmek isteyen çok sayıda âlim ve talebenin dikkatini çeken Münzirî'den hadis dinleyenler arasında islâmî ilimlerde otorite olarak kabul edilen ve yaşça ondan daha büyük olan İbnü'l-Kussâr (ö. 613/1216), İbn Nukta (ö. 629/1231), Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 636/1238) gibi âlimler bulunmaktadır. Münzirî'nin kendisine büyük bir saygı duyduğu İzzeddîn b. Abdüsselâm da onun hadis meclisine gelerek ondan hadis dinleyen âlimler arasında yer almaktadır. Ayrıca aralarında İzzeddîn el-Hüseynî (ö. 695/1295), Şerefeddîn ed-Dimyâtî (ö. 705/1305) ve kâdîlkudât Takiyyeddîn İbn Dakîkûl'îd'in (ö. 702/1302) de bulunduğu çok sayıda talebe de ondan icâzet alan kişiler arasında yer almaktadır¹⁴⁸⁵.

Hadis, fıkıh ve tarih sahalarında çok sayıda eser te'lif eden Münzirî'nin en çok rağbet gören hadis kitaplarının başında *et-Terğîb ve't-Terhîb* adlı eseri gelmektedir. Alanında yazılmış en kapsamlı ve faydalı eserlerden biri olarak kabul edilen bu eser ilim, namaz, alışveriş, muamelât, edeb, ahlâk, zühd, cennetlik ve cehennemlik sıfatlar vb. konularda güvenilir hadis kaynaklarına müracaatla yazılmış, 5472 hadisi içeren kapsamlı bir hadis kitabıdır. Önemine binâen çok sayıda şerhi ve ihtisârı yapılan kitap Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî ve Meşhûr b. Hasan Âli Selmân'ın tahkikiyle basılmıştır. (Riyad 1424.)

Münzirî'nin hadis alanında yazdığı, yöntemi ve üslûbuyla emsallerinden ayrılan diğer meşhur bir eseri de *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı kitabıdır. Münzirî kitabın mukaddimesinde bu muhtasarı *Sahîhi Müslim*'in daha kolay ezberlenmesi ve daha iyi anlaşılması için yazdığını, herhangi bir konuda *Sahîh*'e müracaât edenin istediğini daha hızlı elde edebileceği şekilde *Muhtasar*'ı tertip ettiğini belirtmektedir¹⁴⁸⁶. Müellifin de belirttiği gibi bu eserin tertîb tarzı gerek kitapları gerekse babları açısından Sahîhi Müslim'in tertibinden farklıdır. Örnek olarak Müslim'in *Sahîhi*'nde yer alan "kitâbü't-tahâre" Münzirî'nin *Muhtasari*'nda "kitâbü'l-vudû'" ve "kitâbü'l-gusl" diye iki ayrı

¹⁴⁸⁴ Münzirî, *et-Tekmile*, I, 22.

¹⁴⁸⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, I, 22; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 321-322.

¹⁴⁸⁶ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, Thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1987, 5.

kitab olarak tertîb edilmiştir¹⁴⁸⁷. Münzirî'nin *Muhtasarı Süneni Ebî Dâvûd, Cevâbü'l-Hâfız Ebî Muhammed 'Abdil'azîm el-Münzirî el-Mısırî 'an Esile fi'l-cerh ve't-Ta'dîl, Erba'ûne Hadîsen fi'stinâ'i'l-Ma'rûf Beyne'l-Müslimîne ve Kazâi Havâicihim ve Şerhu'l-Erba'în* adlı eserleri de hadis alanında yazdığı eserler arasında yer almaktadır¹⁴⁸⁸.

Münzirî'nin tarih sahasında yazdığı kitapların başında, hocası Ebû'l-Hasan el-Makdisî'nin 581 yılına kadar olan vefeyâtı ele aldığı *Vefeyâtü'n-Nukelâ* adlı eserine yazdığı zeyl olan *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nakala* adındaki biyografi kitabı gelir. 581 ile 642 yılları arasındaki vefeyâtı kapsayan ve 60 cüzden oluşan bu kitabın ilk cüzü hâriç diğerleri günümüze kadar ulaşmış ve Beşşâr Avvâd Marûf'un tahkikiyle basılmıştır. (Beyrut 1984). Gün, ay ve yıl esasına göre titizlikle tertîb edilen ve 3100 kişinin biyografisinin işlendiği bu geniş kapsamlı eser, el-Melikü's-Sâlih dönemi de dâhil Eyyûbi kültür tarihi için başlıca kaynaklar arasında kabul edilmektedir. *et-Tekmile* önemine binâen Eyyûbî tarihini yazan İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), Zehebî (ö. 748/1348), el-İsnevî (ö. 772/1370) ve es-Sübki (ö. 771/1370) gibi tarihçiler tarafından sıkça başvurulmuş bir referans kitabı olmuştur¹⁴⁸⁹.

Ziyâeddîn el-Makdisî: Bu dönemde yaşamış önemli hadis âlimlerinden biri de Ziyâeddîn Ebû Abdüllâh Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed es-Sa'dî el-Makdisî es-Sâlihî ed-Dımaşkî'dir. Ziyâeddîn, 569/1174 yılında Dımaşk'taki Kâsiyûn dağının yamacındaki Sâlihiyye'de doğdu¹⁴⁹⁰. Babasının yanında Kur'an'ı hıfzettikten sonra akrabası ve hadis hâfızı Abdülğânî el-Makdisî' el-Cemmâ'îlî'den¹⁴⁹¹ hadis, fıkıh, tefsir

¹⁴⁸⁷ Münzirî, *Muhtasarı Sahîhi Müslim*, Neşredenin Girişi, 9.

¹⁴⁸⁸ Kandemir, "Münzirî", XXXII, 36.

¹⁴⁸⁹ Münzirî, *et-Tekmile*, Mukaddime, I, 24.

¹⁴⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 126; İbn Receb, *ez-Zeyl*, III, 515.

¹⁴⁹¹ Filistin topraklarında yer alan Nâblus dağının eteğinde kurulmuş Cemmâ'îl köyüne (Yâkût, *Mu'cem*, II, 159-160.) nisbetle Cemmâ'îl nisbesiyle de anılan Makdisî ailesi 551/1156 yılında Cemmâ'îl'in Frenkler tarafından işgal edilmesi üzerine Dımaşk'a hicret etmişlerdir. Hanbelî mezhebine mensup olan Makdisîler, Dımaşk'taki Kasiyûn dağı eteklerinde Sâlihiyye diye anılan bir mahalle kurarak oraya yerleşmişlerdir. Salâhaddîn döneminin ünlü hadis hafızı Takîyüddîn Abdülğânî ve önde gelen Hanbelî fakihleri Makdisîler (Ebû Ömer İbn Kudâme, İmâdeddîn İbrahim b. Abdülvâhid ve Muvaffakeddîn İbn Kudâme) bu aileye mensuptur. Makdisîlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ferhat Koca, "Kudâme Ailesi", *DİA*, XXVI, 310-311; Basuguy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmi Faâliyetler*, 84, 117-125.

ve lügât dersleri aldı. Ondan icâzet aldıktan sonra ilim merkezlerinde bulunan dönemin hadis şeyhlerinden hadis dinlemeye yöneldi¹⁴⁹².

Dımaşk'ta Ebü'l-Meâlî b. Sâbir, Ebü'l-Mecd el-Banyâsî, Ahmed b. el-Mevâzînî ve Ömer b. Ali el-Cüveynî gibi hadis âlimlerinden hadis dinledi. Aynı amaçla Halep, Harran ve Musul'a seyahat etti. Daha sonra geniş kapsamlı bir seyahate çıkan Ziyâeddîn 595/1198 yılında Mısır'a gitti. Burada Ebü'l-Kâsım el-Busayrî'den hadis dersleri aldıktan sonra Bağdat'a gitti. Bağdat'ta İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Ma'tûş'tan hadis dinleyen Ziyâeddîn Bağdat'tan Hemedan'a oradan da hicrî 600'dan sonra Dımaşk'a döndü¹⁴⁹³.

Dımaşk'ta bir müddet ders okuttuktan sonra 605/1208 yılında yeni bir ilmi seyahate başladı. Bu seyahatin ilk durağı olan İsfahan, Ziyâeddîn'in ilim yolculuğundaki en verimli merkez oldu. Tahsilinin önemli bir kısmını burada gerçekleştiren Ziyâeddîn, aralarında Ebû Cafer es-Seydelânî'nin de bulunduğu çok sayıda hadis râvisinden hadis dinledi. İsfahan'dan sonra sırasıyla Nişabur, Merv, Herat ve Hicaz'a giden Ziyâeddîn'in, bu seyahatleri esnasında yaklaşık 500 hadis şeyhinden hadis dinlediği rivayet edilmektedir¹⁴⁹⁴.

612/1215 yılında Dımaşk'a dönen Ziyâeddîn, bütün himmetini yoğun seyahatleri sonucunda elde ettiği ilmi öğretmeye sarf etti. Dımaşk'ta, el-Muzafferî Camisi'nin doğusunda, muhaddisler ve Dımaşk'a gelen kimsesizler için daha sonra kendi adıyla anılacak bir dârülhadisin inşasına başladı. Kendisi de fakir bir zat olan Ziyâeddîn, bu dârülhadisi hayırsever insanların yardımı ve kendi emeğiyle uzun bir zaman diliminde bitirebildi. Dârülhadisi bitirdikten sonra kitaplarının tamamını buraya bağışladı¹⁴⁹⁵. Dımaşk'ta hadis öğrenimine tahsis edilmiş en güzel dârülhadislerden biri olan Ziyâiyye dârülhadîsi, zengin kütüphanesi ve özellikle çocuklara hadis derslerinin verildiği bir medrese olması hasebiyle emsallerinden ayrılır¹⁴⁹⁶.

¹⁴⁹² Ziyâüddîn el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, Thk. Abdülmelik b. Abdüllah b. Dehîş, Dâru Hıdr, Beyrut 2001, Neşredenin Girişi, I, 9.

¹⁴⁹³ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 127; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 71.

¹⁴⁹⁴ Makdisî, *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, I, 10; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 72.

¹⁴⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 255; İbn Receb, *ez-Zeyl*, III, 517-518.

¹⁴⁹⁶ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk*, I, 248.

Vefatına kadar kendi kurduğu dârülhadişte ilmî faaliyetlerini sürdüren Ziyâeddîn 18 Cemâziyelâhir 643/ 20 Kasım 1245'te Dımaşk'ta vefat etti. Cenazesi Kâsiyûn dağındaki kabristana defnedildi¹⁴⁹⁷.

Çok sayıda öğrenci yetiştiren Ziyâeddîn'den büyük bir âlimler topluluğu hadis rivâyet etmiştir. Bunlar arasında İbn Nukta, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ömer İbnü'l-Hâcib, Seyfeddîn İbnü'l-Mecd, Zekiyüddîn el-Birzâlî, Şerefeddîn ibnü'n-Nâblusî, Ebü'l-Abbas ibnü'z-Zâhirî gibi âlimler bulunmaktadır¹⁴⁹⁸.

Hadis ilimleri ve ricâli alanında devrinin büyük bir âlimi olan Ziyâeddîn, ahlâkı ve şahsiyetiyle de âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. Talebelerinden ve arkadaşlarından biri olan İbnü'n-Neccâr, hocası Ziyâeddîn'in, itkân sâhibi bir hadis hâfızı, hadis ve ahvâl-ı ricâl konusunda güvenilir bir âlim, helal yemeye özen gösteren zühd sâhibi bir âbid ve Allâh yolunda cihad eden bir mücâhid olduğunu ifade ederek hayatı boyunca onun gibi nezih ve iffetli birini görmediğini belirtir¹⁴⁹⁹. Hadis hâfızı Mizzî ise Ziyâeddîn'i överken onun hadis ve ricâl ilminde hâfız Abdülğânî'den daha âlim olduğunu, yaşadığı dönemde onun misli kimsenin olmadığını belirtir¹⁵⁰⁰.

Ku'an, hadis, hadis ricâli, siyer ve tarih alanında çok sayıda eser telif eden Ziyâeddîn'in en önemli ve hacimli eseri *el-Ehâdisü'l-Muhtâre mimma lem Yuhrichü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ* adlı eseridir. Ziyâeddîn, bu eserinde hadis tahsili boyunca tahammül ettiği ve Sahîhayn'da geçmeyen sahih hadisleri toplamıştır. Seçtiği hadislerdeki hassasiyeti dolayısıyla bu eser Ziyâeddîn'den sonra gelen ve hadis kitaplarını mertebelere ayıran uzmanlar tarafından sahih hadis kitaplarından sayılmıştır. Nitekim Sehâvî, Suyûtî ve Zehebî gibi âlimler *el-Muhtâre*'yi sahih hadis kitaplarından addetmişlerdir¹⁵⁰¹. İbn Kesir ise bu kitab için “Şayet bitseydi Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek*'inden daha iyi olacaktı¹⁵⁰²” diyerek kitabın değerini ifade etmiştir. Ziyâeddîn, Müsned tarzında tertîb ettiği kitabın telifine 635/1237 civarında başlamıştır. Müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamayan kitabın yazımı biten bölümü 86 cüzden

¹⁴⁹⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl*, III, 521.

¹⁴⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 129.

¹⁴⁹⁹ Makdisî, *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, I, 12; İbn Abdülhâdî, *Tabakât*, IV, 189.

¹⁵⁰⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl*, III, 517.

¹⁵⁰¹ Makdisî, *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, I, 18.

¹⁵⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 255.

meydana gelmektedir¹⁵⁰³. Eserin tesbit edilen cüzlerinin tamamı Abdülmelik b. Abdüllah b. Dehiş'in tahkikiyle on üç cilt hâlinde neşredilmiştir. (Beyrut 2001)

Kur'an'ı öğrenmenin ve öğretmenin sevabı, doğru ve güzel okumanın önemi, bazı sûrelerin fazileti gibi konuları işlediği *Fezâilü'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Nşr. Salâh b. Âyid eş-Şellâhî, Beyrut 1421/2000) ve Hz. Peygamber'in hayatını ve diğer peygamberlere üstünlüğünü konu alan *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eseri Ziyâeddîn el-Makdisî'nin diğer önemli eserleri arasında yer almaktadır¹⁵⁰⁴.

3.2.3.3. Fıkıh

Eyyûbîler dönemi, İslâm tarihinde fıkıhın ve fakihlerin büyük bir itibâr gördüğü dönemlerden biridir. Sultan Salâhaddîn, Fâtımî devletini yıktıktan sonra ilk iş olarak Fâtımîlerin ilmî-ideolojik kurumları olan dârü'l-ilimleri kaldırmış, bunların yerine ehli sünnet düşüncesini esas alan medreseler kurmuştur. Müslümanların karşılaştıkları dînî, ictimâî ve iktisadî problemlere çözüm üreten fıkıh ilmi, hadisle birlikte medreselerde en çok rağbet gören ilimler arasında yer almaktaydı. Bu dönemde toplum İslam hukukuna göre yönetildiği, devlet adamları Şii-Bâtınî düşüncelere karşı fakihlerden destek aldıkları, siyasî birliği sağlamada onların nüfuzundan faydalandıkları için fakihlerin dînî, ictimâî ve siyasî alanlarda oldukça etkili oldukları görülmektedir¹⁵⁰⁵.

Eyyûbî hânedanının Şafiî mezhebinden olması, Mısır, Şâm v el-Cezîre'nin ağırlıklı olarak Şafiî mezhebine mensup olması gibi etkenlerden dolayı Şafiî fıkıhı ve ulemâsı Eyyûbî devletinin sonuna kadar daha etkili olmuştur. el-Melikü's-Sâlih de dâhil Eyyûbî sultanlarının tamamının Kahire ve Dımaşk baş kadılarını Şafiî mezhebinden seçmeleri bunun somut bir göstergesidir. Şafiî fıkıhıyla beraber Kahire'de Mâlikî fıkıhı, Dımaşk'ta Hanefî veya Hanbelî fıkıhı yoğunluklu olarak okutulmaktaydı¹⁵⁰⁶. el-Melikü's-Sâlih'in dört mezhep fıkıhının birlikte okutulduğu Sâlihiyye medresesini kurmasıyla fıkıh ekollerinin ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir. Mezhepler arası

¹⁵⁰³ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstetrafe*, Thk. Muhammed el-Müntesir el-Kettânî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1993, 24; Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddîn el-Makdisî", *DİA*, XLIV, 492.

¹⁵⁰⁴ el-Makdisî'nin eserleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Efendioğlu, "Ziyâeddîn el-Makdisî", XLIV, 492-495;

¹⁵⁰⁵ el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır*, 156. Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faâliyetler*, 49.

¹⁵⁰⁶ el-Etrûşî, *el-Kazâ fî Mısır ve's-Şâm*, 233; el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır*, 158.

iletişimin seyrini olumlu etkileyen Sâlihiyye medresesi daha sonra Memlûkler döneminde hayata geçirilen her mezhepten bir baş kadı tayin edilmesi uygulamasına da zemin hazırlamıştır.

el-Melikü's-Sâlih döneminde hem ilmî teşkilatta hem de idari teşkilatta görev almış değerli fakihler yaşamıştır. Bunlar arasında göze çarpan ve bu dönemde kadı ve müderris olarak aktif olarak rol oynayanlar arasında İbn 'Aynü'd-Devle, İbnü'l-Cümmezzî, Bedreddîn es-Sincârî, İbn Bintü'l-A'azz, Ömer b. Abdullâh es-Sübkî, Sadreddîn Süleyman b. Ebü'l-İz ve Muhammed b. İbrahim el-Makdisî gibi fakihler yer almaktadır.

İbn 'Aynü'd-Devle: İbn 'Aynü'd-Devle lakabıyla tanınan kâdilkudât Şerefeddîn Ebü'l-Mekârim Muhammed b. Reşîd el-İskenderânî 551/1156 yılında İskenderiye'de doğdu¹⁵⁰⁷. Babası kadı Reşîd, Fâtımîler döneminin saygın âlimlerinden biri olan İbn Aynü'd-Devle, önceleri Mâlikî mezhebine mensup iken 573/1177 yılında Mısır'a geldikten sonra tanıştığı kadı el-Mürtaza İbnü'l-Kastallânî ve kâdilkudât Sadreddîn b. Dirbâs el-Hezbânî'nin etkisiyle Şafî mezhebine geçti¹⁵⁰⁸.

Kadı Sadreddîn b. Dirbâs'ın kardeşi Ziyâeddîn Osman b. Dirbâs ve Ebû İshâk İbrâhim b. Mansûr el-İrâkî'den fıkıh dersleri alan İbn Aynü'd-Devle, kâdilkudât Ebü'l-Kâsım Abdülmelik b. İsâ el-Mârânî ve Ebî Tahir Muhammed b. Muhammed'ten hadis ve şiir dinledi¹⁵⁰⁹.

573/1177 yılında kâdiyü'l-kudât Sadreddîn'in kâtibi olarak kaza teşkilâtında çalışmaya başlayan İbn Aynü'd-Devle, 584/118 yılında onun nâibi olarak görev yapmaya başladı. Kâdilkudât İbn Ebû Asrûn, Zeyneddîn Alî b. Yusuf ed-Dımaşkî ve İmâdeddîn Abdürrahman İbn's-Sukerî'ye de nâiplik yapan İbn Aynü'd-Devle, 613/1216 yılında el-Melikü'l-Âdil tarafından Kahire ve el-Vechûlbahrî bölgesinin kâdilkudâtı olarak atandı. Daha sonra el-Kâmil tarafından 617/1220 yılında bütün Mısır'ın baş kadısı olarak atandı¹⁵¹⁰. el-Melikü's-Sâlih, eskiden beri tanıdığı Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf'un 638'de Hama'dan Mısır'a gelmesi üzerine İbn Aynü'd-Devle'yi Mısır baş kadılığından alarak yeniden Kahire ve el-Vechûlbahrî bölgesinin baş kadılığına

¹⁵⁰⁷ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 591.

¹⁵⁰⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 184-185.

¹⁵⁰⁹ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 591.

¹⁵¹⁰ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 591; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 186; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 412.

getirmiş, ondan boşalan Vechü'l-Kıbl'inin baş kadılığına da Bedreddîn'i atamıştır¹⁵¹¹. Nüveyrî, İbn Aynü'd-Devle'nin bu atamadan dolayı üzülen hastalandığını ve 639/1241'de vefat ettiğini belirtir¹⁵¹². 88 yaşında Kahire'de vefat eden İbn Aynü'd-Devle'nin cenazesi Mukattam dağının eteklerindeki mezarlığa defnedildi¹⁵¹³.

Eyyübî devletinde yaklaşık 25 yıl gibi bir süreyle, en uzun süreli baş kadılık yapan âlimlerden biri olan İbn Aynü'd-Devle fıkıh, edebiyat ve şürût ilminde¹⁵¹⁴ uzman idi¹⁵¹⁵. Şiir ve edebiyat bilgisi ise üst düzeydeydi. İbn Vâsıl, İbn Aynü'd-Devle'nin şiir ve edebiyat hafızasının çok güçlü olduğunu, Mısırlıların ondan önemli miktarda, ender bulunan nükte ve fıkra naklettiğini rivayet eder¹⁵¹⁶. Dönemin ünlü hadis hâfızı Münzirî, ahkâmın en müphem konularında uzman, güzel hat sâhibi ve zengin bir şiir kültürüne sâhip büyük bir âlim olarak tanıttığı İbn Aynü'd-Devle'yle yaptığı müzâkerelerden çok faydalandığını belirtir¹⁵¹⁷. Nüveyrî ise zühd ve takvâ sâhibi olarak tanıttığı İbn Aynü'd-Devle'nin dünyâ malına rağbet etmediğini, dünya malı adına sâhip olduğu eşyaların, yün ve deriden mamul iki seccade, tarak, tesbih, makas ve bastondan ibâret olduğunu belirtir¹⁵¹⁸.

Bahâeddîn b. el-Cümmeyzî: İbnü'l-Cümmeyzî¹⁵¹⁹ nisbesiyle tanınan Bahâeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Hibbetillâh b. Selâme b. el-Müslim el-Lahmî 559/1164 yılında Mısır'da doğdu¹⁵²⁰.

10 yaşına kadar Kur'an'ı ezberleyen İbnü'l-Cümmeyzî, İyi bir âlim olmasını isteyen babası eşliğinde ilmî seyahatlere başladı. 568 yılında babasıyla birlikte gittiği

¹⁵¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297-298.

¹⁵¹² Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 184.

¹⁵¹³ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 591.

¹⁵¹⁴ Taşköprizâde, ilmü's-şürûtu lafzı itibâriyle inşâ ilminin, konusu itibâriyle fıkıh ilminin bir dalı olarak kabul etmektedir. Ona göre şer'î hükümlerle ilgili ifade ve terimlerin yazılmasını inceleyen bu ilim dalı, ilkelerini inşâ ve fıkıh ilminden almakla beraber örften de yararlanmaktadır. Kadının ihtiyaç duyduğu taktirde başvurduğu sabit hükümlerin tesbit yöntemini ele alan bu ilmin amacı, muamelelerin yazılı olarak tesbiti sırasında dikkat edilmesi gereken kaideleri öğretmek, usûl ve esas bakımından uygulama birliğini sağlayacak örnek belgeleri hazırlamaktır. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, 249; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1045.

¹⁵¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 298.

¹⁵¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 298.

¹⁵¹⁷ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 591.

¹⁵¹⁸ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 189.

¹⁵¹⁹ el-Cümmeyz, meyvesi incir ağacının meyvesine benzemekle beraber farklılığından dolayı Firavun inciri adını alan ve Mısır'da bolca bulunan bir ağaç türüdür. Bkz. İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, thk Mustafa Cevâd, Matba'atü Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdat 1957, 298.

¹⁵²⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 420; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 253.

Dımaşk'ta İbn 'Asâkir'den *Sahîhi Buhârî*'yi dinledi. Burada dönemin meşhur âlimi İbn Ebû 'Asrûn'dan (ö.585/1189)¹⁵²¹ Kur'ân ve fıkıh dersleri aldı. Dımaşk'ta bir müddet kaldıktan sonra babasıyla Bağdat'a gitti. Bağdat'ta meşhur kıraat alimi Ebû'l-Hasen Ali b. Asakir el-Betâihî'den (ö. 572/1177)¹⁵²² kıraât-ı aşereyi okuduktan sonra¹⁵²³ aralarında Bağdatlı kadın muhaddis Fahrü'n-Nisâ Şühde el-Kâtibe (ö. 574/1178)¹⁵²⁴, Abdülhak el-Yûsufî, Ebû Şâkir Yahya es-Seklâtûnî' gibi alimlerin de bulunduğu çok sayıda alimden hadis dinledi. Mısır'a döndükten sonra hadis tedrisatına devam etti. İskenderiye'de es-Silefî ve İbn 'Avf'tan, Fustat'ta İbn Berrî ve eş-Şâtîbî gibi Salâhaddîn döneminin ünlü âlimlerinden hadis dinledi. Yine Fustat'ta Amr b. Âs Camiinin imamı Ebû İshak İbrâhim b. Mansûr el-İrâkî'den ve Şihâbeddîn et-Tûsî'den fıkıh dersleri aldı¹⁵²⁵.

Eğitimi tamamlandıktan sonra Menâzilü'l-İzz müderrisi Şihâbeddîn et-Tûsî'nin mu'îdi olarak çalışmaya başlayan İbnü'l-Cümmeyzî, 613 yılında el-Âdil tarafından Kahire'deki el-Hâkim Camiinin hatîbi olarak atandı. Bir süre Amr b. Âs Camiindeki Şafii zaviyesinde fıkıh dersleri de veren İbnü'l-Cümmeyzî, el-Kâmil'in itibârını kazanarak onun elçiliğini yaptı. el-Kâmil tarafından el-Melikü'l-Eşref'e ve Bağdat'a elçi olarak gönderildi¹⁵²⁶.

İbnü'l-Cümmeyzî, el-Melikü's-Sâlih döneminde de tedris faaliyetlerine devam etmiştir. İbn Vâsıl, İbnü'l-Cümmeyzî'nin Sâliyye medresesinde Efdaleddîn el-Hûnecî ve İbn Abdüsselâm'la birlikte müderrislik yapan üç Şafîî fakihten biri olduğunu belirtir¹⁵²⁷.

Aynı zamanda devrinin önemli hadis âlimlerinden biri olan İbnü'l-Cümmeyzî'den Dımaşk, Mısır ve Mekke halkından aralarında el-Münizirî, el-Birzâlî, İbnü'n-Neccâr,

¹⁵²¹ Zehebî, *Târîh*, XLI, 217-220.

¹⁵²² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 492.

¹⁵²³ Zehebî, İbnü'l-Cümmeyzî'nin el-Betâihî'den kıraât okuyan son kişi olduğunu söyler. (Zehebî, *Târîh*, XLVII, 426.) Buna göre İbnü'l-Cümmeyzî'in, hocasının vefat tarihi olan 1177 tarihine yakın bir tarihte ondan ders almış olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁵²⁴ İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 84.

¹⁵²⁵ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 420; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 298-301; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 426-427.

¹⁵²⁶ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 420; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 287; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 119, 169; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 46.

¹⁵²⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 119.

İbn Dakîkû'l-îd ve Yûnînî gibi âlimlerin bulunduğu çok sayıda âlim hadis rivâyet etmiştir¹⁵²⁸.

İbnü'l-Cevzî ve İbn Tağrîberdî, faziletli ve irfan sahibi bir âlim olarak tanıttıkları İbnü'l-Cümmeyzî'nin, hükümdarlarla oturup kalktığını, hacc vazifesini ifa ettiği bir sırada Yemen sahibinin kendisine sunduğu hediye kabul ettiğini ve bundan hoşlanmayan el-Melikü's-Sâlih'in İbnü'l-Cümmeyzî'den yüz çevirdiğini¹⁵²⁹ belirtir¹⁵³⁰. Daha önce Mısır baş kadısı Bedreddîn Yûsuf'un kaza teşkilatına atadığı görevlilerden hediye almasını hoş gören es-Sâlih'in, İbnü'l-Cümmeyzî'nin bu hediye almasına rıza göstermemesi, kendi hâkimiyet sınırları içinde yaşayan bir âlimin başka bir hükümdardan hediye almasını hazmedememesine bağlanabilir. es-Sâlih, alimlerle oturup kalkmasa da onların maaşlarını ödediğini ve her türlü ihtiyacını giderdiğini düşündüğünden¹⁵³¹ bu olaydan dolayı mahcubiyet duygusu hissetmiş olmalıdır.

Hadis, fıkıh ve kıraât ilminde döneminin önemli âlimlerinden biri olan İbnü'l-Cümmeyzî, yaklaşık 90 senelik bereketli bir ömür yaşadıktan sonra 649/1251'de Kahire'de vefat etmiş ve Karâfe Kabristanı'na defnedilmiştir¹⁵³². Başta İbn Vâsıl ve İbn Cevzî olmak üzere kaynaklarımız İbnü'l-Cümmeyzî'nin ilminin derinliği ve fazileti hakkında hemfikirdirler. İbn Vâsıl, el-Kâmil ve oğulları el-Âdil ile es-Sâlih nezdinde büyük bir itibârı bulunan İbnü'l-Cümmeyzî'nin, fıkıh ve mezhepler ilminde, yaşadığı dönemin en büyük âlimlerinden biri olarak Mısır diyarının fetvâ makamı olduğunu belirtir¹⁵³³. Mısır'da İbnü'l-Cümmeyzî ile görüşen İbnü'l-Cevzî ise onu Şafii mezhebinde uzman, faziletli, yumuşak huylu, cömert ve dindar bir âlim olarak takdim etmektedir¹⁵³⁴. Zehebî, "Mısır diyarının müsnidi"¹⁵³⁵ olarak tanıttığı İbnü'l-Cümmeyzî'nin, el-Betâihî ve Ebû Sa'd gibi devrinin büyük âlimlerinden ders alan son

¹⁵²⁸ Zehebî, *Târih*, XLVII, 427-428.

¹⁵²⁹ İbn Vâsıl, İbnü'l-Cümmeyzî'nin hacc yaptığı tarih olarak hicrî 648 yılını vermektedir. Şâyet bu tarihten önce hacca gitmemişse, bu olayın yaşanmış olması imkânsızdır. Zira el-Melikü's-Sâlih, bu tarihten bir yıl önce, 647 yılında vefat etmişti.

¹⁵³⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 420; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 21.

¹⁵³¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 84.

¹⁵³² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 420.

¹⁵³³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 119, 169.

¹⁵³⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 420.

¹⁵³⁵ Genellikle hadis rivayet etmeye yeni başlayanları ifade etmek için kullanılan müsni kelimesi burada İbnü'l-Cümmeyzî'nin Mısır'daki şöhretini ve ilmî otoritesini ifade etmek için kullanılmıştır. Müsnid teriminin anlamları için bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Müsnid", *DİA*, XXXII, 108.

âlim olduğunu belirtmiş ve kıraât ilmiyle uğraşanların ondan yeteri kadar istifade etmemesini hayretle karşılamıştır¹⁵³⁶.

İbn Bintü'l-A'azz: Tâceddîn Abdülvehhâb b. Halef b. Mahmûd b. Bedrû'l-'Alâmî 604/1207 yılında Kahire'de doğdu. Mâlikî fakih ve el-Âdil'in veziri olan annesinin dedesi el-A'azz Fahreddîn b. Şükür'a nisbetle İbn Bintü'l-A'azz olarak tanındı. 612/1215 yılında babasını kayeden İbn Bintü'l-A'azz, dedesi el-A'azz'ın himâyesinde eğitimini sürdürdü¹⁵³⁷.

Son derece zeki ve kuvvetli bir hafızaya sahip olan İbn Bintü'l-A'azz, uzun bir müddet İbn Zeynü't-Tüccâr medresesinde¹⁵³⁸ ilim tahsîl etti. Mısır'da Şerefeddîn İbnü'l-Lebîb, Ziyâ İbnü'l-Varrâk, İbnü's-Sükerî, Efdaleddîn el-Hûnecî ve İbn Dakîkû'l-îd gibi dönemin fazliletli âlimlerinden fıkıh dersleri aldı. Fıkıh eğitimini bitirdikten sonra kendisine fetvâ ve ders verme izni verildi. Fıkıhın yanı sıra hadis ile de ilgilenen İbn Bintü'l-A'azz, Cafer b. Ali el-Hemedânî, İbn Abdüsselâm, İbnü'l-Cümmeyzî, Münzirî, ve Şemseddîn el-Urmevî'den hadis dersleri aldı. Eğitimini tamamladıktan sonra Nâsırıyye medresesinin müderrisi Şemseddîn el-Urmevî'nin mu'îdi olarak ders vermeye başladı¹⁵³⁹. İsekenderiye'ye dedesini ziyarete giden İbn Bintü'l-A'azz, burada kaldığı süre içinde kitâbet sanatı ve matematik bilimiyle ilgilendi. Matematik zekası güçlü olduğundan hesap ilminde uzmanlaştı¹⁵⁴⁰.

el-Kâmil döneminde (615-635/1218-1237) Nâsırıyye medresesinin müderrisi ve mütevellisi (nâzırı) olan Şemseddîn el-Urmevî, sultan tarafından elçi olarak Mısır dışına gönderilince, medresenin müderrisliğini ve mütevelliliğini yardımcısı İbn Bintü'l-A'azz'a devretmişti. Bu fırsatı iyi değerlendiren İbn Bintü'l-A'azz, medresenin ve vakfın eksikliklerini gidererek iyi bir yönetim sergiledi. Dönüşünde bıraktığından daha iyi bir medrese ve vakıfla karşılaşan Şemseddîn, İbn Bintü'l-A'azz'dan el-Kâmil'e övgüyle bashsetti. Bunun üzerine sultan, İbn Bintü'l-A'azz'ı “Şâhidü beytül-mâl” olarak

¹⁵³⁶ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 426-427.

¹⁵³⁷ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 258; Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 91.

¹⁵³⁸ İlk müderrisi, Şafîî fakih İbn Zeynü't-Tüccâr'a nisbetle” İbn Zeynü't-Tüccâr”, es-Sâlih döneminin kazaskeri Şemseddîn el-Urmevî'nin müderrisliği devrinde ve sonraki dönemlerde “Şerîfiyye” adıyla anılan bu medrese, 566/1170 yılında Sultan Salâhaddîn tarafından yaptırılmıştır. Kurucusu en-Nâsir Salâhaddîn'e nisbetle “Nâsırıyye medresesi” olarak şöhret bulan bu medrese Şafîîler'e tahsis edilmiştir. Bkz. Makrîzî, *el-Hitât*, III, 438-439.

¹⁵³⁹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 555-556.

¹⁵⁴⁰ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 258.

atadı¹⁵⁴¹. Bu görev İbn Bintü'l-A'azz'ın divan teşkilatında atandığı ilk görev olması hasebiyle önemlidir. Şâhidü beytül-mâl olarak beytül-mâlın gelir ve giderlerini son derece titiz bir şekilde kaydeden İbn Bintü'l-A'azz'ın yükselişi el-Melikü's-Sâlih ve oğlu Tûrânşâh döneminde de devam etti.¹⁵⁴²

İbn Bintü'l-A'azz, el-Melikü's-Sâlih döneminde terfî ederek “Nâzirü beytül-mâl” göreviyle görevlendirildi¹⁵⁴³. Bu görevi esnasında el-Melikü's-Sâlih'in nâibi ve üstâdüddârı Hüsâmeddîn el-Hezbânî'nin güvenini kazanan İbn Bintü'l-A'azz, es-Sâlih'in vefatından sonra Hüsâmeddîn tarafından Mansûra'ya gelen yeni sultan Tûrânşâh'a tavsiye edildi. Tûrânşâh da Hüsâmeddîn'in tavsiyesine uyarak, 647/1250'de İbn Bintü'l-A'azz'ı diğer bütün divanlar üzerinde kontrol ve denetleme yetkisi bulunan “Nazarü'd-devâvîn”in başına getirdi¹⁵⁴⁴.

Eyyûbîler döneminde mâli teşkilâtta verilen sorumlulukları yerine getirmede başarılı olan İbn Bintü'l-A'azz, Memlûkler döneminin de saygın bürokratlarından biri oldu. Tûrânşâh'ın öldürülmesinden sonra tahta geçen İzzeddîn Aybek et-Türkmânî tarafından 648/1250 yılında vezirliğe getirildi. Vezirliğe getirilen İbn Bintü'l-A'azz'ın ilk icraâtı o sırada Kahire ve bağlı bölgelerin baş kadısı olan Bedreddîn Yûsuf'u görevden aldirmek oldu¹⁵⁴⁵. Bu tarihten itibaren baş kadılık, devlet ricâli nezdinde ve Mısır'ın kaza sisteminde önemli bir ağırlığı bulunan Bedreddîn Yûsuf'la İbn Bintü'l-A'azz arasında birkaç kez el değişti¹⁵⁴⁶.

İbn Bintü'l-A'azz, kariyerinin en yoğun günlerini Bahrî Memlûklerin sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) döneminde yaşadı. 659/1261 yılında Baybars tarafından Mısır'ın tamamının baş kadılığına atandı. İbn Abdüsselâm'ın vefatından sonra 660 yılında Sâlihiyye medresesinin müderrisi olarak atandı. Yine aynı

¹⁵⁴¹ İbn Hacer, el-Kâmil'in'in matematik bilimine vakıf, akıllı ve güvenilir bir kişi sorması üzerine kendisine İbn Bintü'l-A'azz'ın tavsiye edildiğini, sultanın İbn Bintü'l-A'azz'ı tanıdıktan sonra onu “Şâhidü beytül-mâl” olarak atadığını belirtir. Bkz. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 258.

¹⁵⁴² Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 91.

¹⁵⁴³ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 91.

¹⁵⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139;

¹⁵⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139.

¹⁵⁴⁶ Tahta geçen Memlûk sultanlarının inisiyatifine bağlı olarak gerçekleşen bu değişikliklerle ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139-140, 189-190, 199; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 164-165.

yıl Baybars'ın imzasıyla Dîvânü'l-evkâf'ın başına getirildi. 661 yılında ise eş-Şafîî medresesinin baş müderrisi olarak atandı¹⁵⁴⁷.

İbn Bintü'l-A'azz, 661 yılında Baybars'ın emriyle diğer üç mezhebi temsil etmek üzere onlardan üç nâib seçmiştir¹⁵⁴⁸. 663/1265 yılında Baybars Mısır'ın kaza sisteminde reforma giderek sırf Şafîî mezhebinden baş kadı seçilmesi uygulamasını kaldırmış ve her mezhepten bir baş kadı olmak üzere dört baş kadı atamıştır. Baybars'ın aldığı bu karar üzerinde İbn Bintü'l-A'azz'ın verdiği kararları ve atadığı nâipleri beğenmeyen emir Cemâleddîn Aydoğdu'nun etkili olduğu belirtilmektedir. Sultanın kararından sonra İbn Bintü'l-A'azz, bütün mezhepleri temsil eden baş kadılık görevinden alınarak sırf Şafîîlerin kadısı olarak atanmış, bu atamanın hemen akabinde de Mısır'daki yetimlerin mallarından ve vakıflardan sorumlu divanın başına getirilmiş ve vefatına kadar bu görevde kalmıştır¹⁵⁴⁹. İbn Bintü'l-A'azz, 27 Receb 665 yılında Kahire'de vefat etmiştir¹⁵⁵⁰.

İlim öğrenmeyi çok seven ve bunu ciddiyetle yapan İbn Bintü'l-A'azz, akranları gibi bir çocukluk yaşamamıştır. Birlikte okuduğu ders arkadaşları derslerini okuduktan sonra oyun ve eğlenceyle zaman geçirirken o, onlara katılmaz, arkadaşları onu görünce onun bu ciddiyetinden etkilenir ve susarlardı¹⁵⁵¹.

Fıkıh, usûl ve matematik ilminde faziletli bir âlim olan İbn Bintü'l-A'azz, üstlendiği görevler nedeniyle döneminin çalkantılı siyasetiyle iç içe olduğu halde güvenilir ve dürüst bir âlim olarak tarihe geçmiştir. Başta Baybars olmak üzere sultanlar nezdinde saygın bir yeri olan İbn Bintü'l-A'azz, bir hâkim olarak evâmîr-i şeriyyeye göre hüküm verir, kınayıcının kınamasından korkmaz ve kimsenin aracılığına iltifat etmezdi¹⁵⁵². Sübkî, insanların adaleti ve fazileti hakkında ittifak ettikleri İbn Bintü'l-

¹⁵⁴⁷ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 91.

¹⁵⁴⁸ Makrîzî, Baybars'ın emri üzerine Şafîî, Hanefî ve Mâlikî mezhebinden birer nâip atandığını, Hanbelî mezhebinden ise İbn Bintü'l-A'azz'a nâib olarak atanacak kimsenin bulunamadığını belirtir. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 562. İbnü'l-Hacer ise İbn Bintü'l-A'azz'ın dört mezhepten dört naibinin bulunduğunu, bu nâiplerin sultanın izniyle İbn Bintü'l-A'azz tarafından seçildiğini belirtir. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 262. Muhtemelen her mezhepten ayrı bir nâibin seçilmesi emrini sultan vermiş, seçilecek nâiblerle ilgili karar ise İbn Bintü'l-A'azz'a bırakılmıştır.

¹⁵⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 76-77, 93-94; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VII, 381.

¹⁵⁵⁰ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 330;

¹⁵⁵¹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 258.

¹⁵⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 411-412.

A‘azz’ın adil kadılarının sonuncusu olduğuna dâir rivâyeti aktarır¹⁵⁵³. İbn Hacer ise İbn Dakîkû’l-îd’den naklen “İbn Bintü’l-A‘azz bütün vaktini ilimle geçirseydi İbn Abdüsselâm’dan daha büyük bir âlim olurdu” demektedir¹⁵⁵⁴.

Bedreddîn es-Sincârî: Bedreddîn Ebü’l-Mehâsin Yusuf b. el-Hasen b. Ali b. el-Hıdır ez-Zerzârî es-Sincârî eş-Şâfi‘î 14 Rebiülevvel 578’de Erbil’de doğdu¹⁵⁵⁵. Şark bölgelerinde ve Bağdat’ta fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra 617-618 tarihinde Sincar’da bulunan el-Melikü’l- Eşref’in yanına geldi. el-Eşref 625 yılında Dımaşk meliki olunca Bedreddîn’i Ba‘lebek kadısı olarak atadı. el-Eşref’in 635 yılında vefat etmesi üzerine Bedreddîn, bu sırada babasının Şark nâibi olan el-Melikü’s-Sâlih’in yanına geldi¹⁵⁵⁶.

el-Kâmil’in 21 Receb 635/10 Mart 1238’deki vefatından cesaret alan emrindeki Hârizmlilerin isyanı üzerine Sincar’a sığınan ve burada Musul sahibi Bedreddîn Lü’lû tarafından kuşatılan es-Sâlih’in kurtulmasında oynadığı rol, es-Sâlih’in’in hayatı boyunca Bedreddîn’e karşı minnet duymasına neden oldu. Aynı zamanda iyi bir diplomat olan Bedreddîn, Hârizmlileri el-Melikü’s-Sâlih’e yardım etmeye ikna ederek, Sincar kuşatmasının kırılmasında kilit rol oynamıştır. es-Sâlih’in 27 Safer 637/28 Eylül 1239’da Dımaşk’ı İmâdeddîn İsmâil’e kaptırması ve Kerek sahibi en-Nâsır Dâvûd’a sığınması sürecinde es-Sâlih’den izin alarak Dımaşk’a gelen kadı Bedreddîn, Dımaşk sâhibi İmâdeddîn’in iltifatlarına mazhar oldu. Dımaşk sâhibi tarafından Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev’e elçi olarak gönderilen Bedreddîn, gönderiliş amacının aksine hareket ederek Selçuklu sultanını eski efendisi es-Sâlih’in yanına çekti. Dönüşte İmâdeddîn İsmâil’den korktuğu için Dımaşk’a gidemeyen Bedreddîn, İsmâilîlerin liderine¹⁵⁵⁷ sığındı. Sığınma talebini kabul eden İsmâilîler, İmâdeddîn İsmail’in onu infaz etmelerine yönelik teklifini de geri çevirdi. Kısa bir süre İsmâilîlerle birlikte kaldıktan sonra, Hama’ya, el-Melikü’s-Sâlih’in müttefiki el-Melikü’l-Muzaffer’in

¹⁵⁵³ Sübkî, *Tabakât*, VIII, 318.

¹⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Ref‘u’l-İsr*, 259.

¹⁵⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 80; Zehebî, *Târîh*, XLIX, 164.

¹⁵⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187-188.

¹⁵⁵⁷ İbn Vâsıl, Tâceddîn ismindeki bu İsmâilî liderin Acem kökenli olup Alamut’tan geldiğini, kendisiyle görüştüğünü ve aralarında bir dostluk olduğunu belirtir. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 251.

yanına gitti. es-Sâlih Mısır'da saltanatını ilan edince 638'de Hama'dan ayrılarak sahil yoluyla Mısır'a gitti¹⁵⁵⁸.

Kadı Bedreddîn'e büyük ikramlarda bulunan es-Sâlih, onun için Mısır kaza sisteminde değişikliğe giderek dönemin Mısır baş kadısı İbn Aynü'd-Devle'yi Kahire ve el-Vechülbahrî bölgesine kaydırırken, Bedreddîn'i Mısır ve Vechü'l-Kıblî bölgesinin baş kadısı olarak atadı. 639'da İbn Aynü'd-Devle'nin vefatı üzerine ondan boşalan Kahire ve el-Vechülbahrî bölgesinin baş kadılığına getirdi¹⁵⁵⁹.

İlimle uğraşan ve çok sayıda fakih yetiştiren bir aileye mensup olan Bedreddîn, Vechü'l-Kıblî bölgesine baş kadı olarak atandıktan sonra amcasının oğlu ve *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı meşhur biyografi kitabının müellifi İbn Hallikân'ı¹⁵⁶⁰ nikâh işlerinden sorumlu nâibi olarak seçti ve Kahire yakınındaki Cîze kadılığına getirdi. 639'da Kahire ve el-Vechülbahrî bölgesinin baş kadılığına getirilince de İbn Hallikân'ı Kahire nâibi olarak atadı¹⁵⁶¹.

el-Melikü's-Sâlih kendisini Musul sahibinin istilasından kurtaran Bedreddîn'e büyük bir değer vermiş, kâdılkudâtlığın yanında onu Sâlihiyye medresesinin müderrisi olarak atamıştır¹⁵⁶². Bedreddîn'i, atadığı nâiplerden para almakla suçlayan veziri Fahreddîn'in ithamlarına aldırış etmeyen es-Sâlih "Bedreddîn'in üstümde, karşılığında hakkıyla teşekkür edemeyeceğim kadar çok emeği var. Ona verdiğimiz görev (baş kadılık görevi) hak ettiğinin ancak az bir kısmına kifayet edebilir¹⁵⁶³" diyerek Bedreddîn'e duyduğu vefa duygusunu dile getirmiş ve onu himâyesi altına almıştır. İbn Vâsıl, kadı Bedreddîn'in vezir Müînüddîn b. Şeyhüşşuyûh'la birlikte el-Melikü's-

¹⁵⁵⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187-188, 249-251, 297; Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 80; Zehebî, *Târih*, XLIX, 162-163; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384.

¹⁵⁵⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 297-298; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 190.

¹⁵⁶⁰ Kadı Bedreddîn ile İbn Hallikân'ın amca çocukları olduğu ifadesi Nüveyrî'ye aittir. İbn Hallikân, Kadı Bedreddîn'in nâipliğini yaptığını zikreder fakat aralarında herhangi bir akrabalık bağı olup olmadığına dair bilgi vermez. İbn Hallikân'ın oğlu Musa ise babasının biyografisi hakkında bilgi verirken, babasının kendisine, ez-Zerzârî aşiretine mensup olduğunu söylediğini belirtir. (İbn Hallikân, *Vefeyât*, Neşredenin Girişi, IV, 8.) Kadı Bedreddîn'in de Zerzari aşiretine mensub olduğunu dikkate aldığımızda İbn Hallikân'la akraba olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁵⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 262; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 190.

¹⁵⁶² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 70; Yûnînî, *Zeyl*, II, 335.

¹⁵⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 87-88; Yûnînî, *Zeyl*, II, 335; Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 81; Zehebî, *Târih*, XLIX, 163.

Sâlih'in yanında saygın bir yeri olduğunu, sultanın danıştığı birkaç kişiden biri olduğunu belirtir¹⁵⁶⁴.

es-Sâlih'in vefatından sonra da itibârını koruyan Bedreddîn, Mansûra'daki yenilgiden ve deniz savaşlarında elde ettikleri başarısız sonuçlardan sonra müslümanlara ateşkes talebinde bulunan Haçlılarla müzâkerelerde bulunan iki kişiden biridir¹⁵⁶⁵. Eyyûbîlerden sonra Memlûkler döneminde de etkinliğini koruyan Bedreddîn'in bu dönemdeki en güçlü rakibi İbn Bintü'l-A'azz'dır. 648/1250'de İzzeddîn Aybek'in veziri olarak atadığı kadı İbn Bintü'l-A'azz, Aybek'i ikna ederek öteden beri hoşlanmadığı Bedreddîn'i görevden almasını sağlamıştır. Bu tarihten itibâren sürekli değişen siyasî şartlar nedeniyle birkaç kez daha baş kadı olarak atanıp sonra azl edilen Bedreddîn, 655/1258 yılında tahta geçen el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn tarafından hem vezirliğe hem de Kahire ve civarının baş kadılığına getirildi. Aynı yıl içinde vezirlik ve kadılık görevinden alınan Bedreddîn, Baybars'ın saltanatı döneminde 659 yılında bir müddet gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılmış ve vefatına kadar herhangi bir görev almamıştır¹⁵⁶⁶. Kadı Bedreddîn, 14 Recep 663/2 Mayıs 1265 Cumartesi günü Kahire'de vefat ettikten sonra Karafe'de bulunan medresesinin yakınındaki bir türbeye defnedilmiştir¹⁵⁶⁷.

Sâhip olduğu geniş imkânlar ve mal varlığıyla büyük emirlere yaraşır bir hayat yaşayan kadı Bedreddîn, son derece cömert idi. Sıkıntılara karşı dayanıklı, güzel geçimli, hata yapanların özrünü kabul eden, kendisine yapılan kötülüğe iyilikle mukabele eden, cömertliği ve ihsanıyla düşmanlarının kalbini yumuşatan hikmet sâhibi bir âlim idi. Fakihlerin ve fazilet sâhibi âlimlerin hukukuna riayet eder, onlara karşı cömert davranırdı¹⁵⁶⁸. Ancak bu vasıflara sahip olan kadı Bedreddîn, atadığı nâiplerden hediye kabul etmesiyle şöhret bulmuştur. Hatta atadığı nâibten atandığı bölgenin büyüklüğüne göre para aldığı ve bu yüzden onun döneminde liyakat sahibi olmayan yargı mensuplarının sayısının arttığı rivayet edilmiştir. İbn Bintü'l-A'azz, baş kadı olarak atandıktan sonra Bedreddîn döneminde atanan görevlilerin çoğunun görevine son

¹⁵⁶⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 97.

¹⁵⁶⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 451.

¹⁵⁶⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 200, 202.

¹⁵⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 266; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 475.

¹⁵⁶⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187; Yûnînî, *Zeyl*, II, 335; Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 81; Zehebî, *Târîh*, XLIX, 163.

vermiştir. Ne var ki kadı Bedreddîn'le ilgili bu rivayetleri aktaran Nüveyrî, Bedreddîn'in atadığı görevlilerden bazılarıyla karşılaştığını ve bunların adalet vasfına sahip seçkin ve değerli kişiler olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemektedir¹⁵⁶⁹.

Ömer b. Abdullâh es-Sübkî: Şerefeddîn Ebû Hafs Ömer b. Abdullâh b. Sâlih b. Îsâ es-Sübkî el-Mâlikî, 585/1190 yılında Kahire yakınlarında bulunan Kalyûbiye'ye bağlı Sâlihiyye köyünde doğdu¹⁵⁷⁰. Mısır'da Mâlikiyye medresesinin müderrisi ed-Der'î'den fıkıh dersleri aldıktan sonra Khire'deki Sâhibiyye medresinde Salâhaddîn döneminin meşhur Mâlikî fakihî ve muahaddis İbnü'l-Mufaddal el-Makdisî'den (ö.611/1214) fıkıh ve hadis dersleri aldı. Vefatına kadar İbnü'l-Mufaddal'ın yanında kalan Şerefeddîn, tahsil hayatının büyük bir bölümünü yanında geçirdiği İbnü'l-Mufaddal'ın vefatından sonra kadı Abdüllâh b. Muhammed el-Mahallî'den hadis dersleri aldı¹⁵⁷¹.

Döneminin önde gelen Mâlikî fakihlerinden biri olan Şerefeddîn, el-Kâmil döneminde Kahire'de bir müddet muhtesib olarak görev yaptıktan sonra nikâh akitlerinden sorumlu kadı olarak çalıştı¹⁵⁷². Kaynaklardan edindiğimiz intibaa göre el-Melikü's-Sâlih tarafından kurulan Sâlihiyye medresesinin ilk Mâlikî müderrisi olarak göze çarpan Şerefeddîn'in ne zaman bu göreve başladığı belli olmasa da muhtemelen medresenin açılış tarihi olan 641/1243 tarihinden hemen sonradır. Zira Sâlihiyye medresesi dört mezheb fikhının eğitimine eş zamanlı olarak başlamıştır. Memlûkler döneminde de etkinliğini koruyan Şerefeddîn, uzun bir süre Sâlihiyye medresesinde müderrislik yaptıktan sonra sultan Baybars'ın 663/1265'te hayata geçirdiği her mezhepten bir baş kadı uygulaması çerçevesinde Mâlikîlerin ilk baş kadısı olarak atandı. İbn Kesîr, ilmi ve dindarlığıyla meşhur olan Şerefeddîn'in önceleri baş kadılık görevini almaktan imtinâ ettiğini, yapacağı görev karşılığında kendisine herhangi bir ücret (câmekiyye) verilmemesi şartıyla bu görevi kabul ettiğini belirtir¹⁵⁷³.

Sâlihiyye medresesinde fıkıh ve hadis dersleri veren Şerefeddîn, yaşadığı dönemde Mâlikîlerin fetvâ makamı olarak da ün salmıştır. ed-Dimyâtî, kâdîlkudât

¹⁵⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, XXX, 81.

¹⁵⁷⁰ Yûnînî, *Zeyl*, II, 461; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 233.

¹⁵⁷¹ İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 233; Birzâlî, *Meşyehatü Kâdiü'l-Kudât İbn Cemâ'a*, Thk. Muvaffak b. Abdullah, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988, 437; İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, 291.

¹⁵⁷² Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, 437.

¹⁵⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 430.

Bedreddîn İbn Cemâ'a ve 'Alemeddîn ed-Devâdârî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda alim kendisinden hadis rivâyet etmiştir¹⁵⁷⁴. 669 yılında Kahire'de vefat eden Şerefeddîn, Bâbünnasr kabristana defnedilmiştir¹⁵⁷⁵.

Sadreddîn Süleyman b. Ebü'l-İz: Ebü'r-Rabî' Sadreddîn Süleyman b. Ebü'l-İz b. Vüheyb b. 'Atâ' el-Hanefî el-Ezra'î, 594 yılında Dımaşk ile Amman arasında bulunan Ezriât'ta doğdu¹⁵⁷⁶.

Dımaşk'ta Hanefî fakihî Cemâleddîn el-Hasîrî'den (ö. 636/1238) fıkıh dersleri aldı. Eğitimini tamamladıktan sonra Dımaşk'taki el-'Azraviyye medresesinde¹⁵⁷⁷ ders ve fetva verdi. el-'Azraviyye'de bir müddet müderrislik yaptıktan sonra yerine oğlu Şemseddîn Muhammed'i nâibi olarak seçtikten sonra Kahire'ye gitti¹⁵⁷⁸. Kahire'de Sâlihiyye medresesinin Hanefî bölümünde müderrislik yapmaya başladı. Sâlihiyye medresesinin ilk Hanefî müderrisi olan Sadreddîn, Memlûk sultanı Baybars'ın en çok değer verdiği âlimlerden biri oldu. 663/1265'te kaza teşkilatında yapılan reform üzerine Baybars tarafından Mısır'daki Hanefîlerin ilk baş kadısı olarak atandı. Baybars, seferlerinde yanında ayırmadığı Sadreddîn'i beraberinde hacca götürdü. Buna rağmen bir müddet sonra istifa etmesini istediği Sadreddîn, görevinden ayrılarak Dımaşk'a döndü¹⁵⁷⁹.

Kadı Sadreddîn, Dımaşk'ta uzun bir müddet Şafîî ve Hanefîlerin birlikte ders okuduğu ez-Zâhiriyyetü'l-Civâniyye medresesinde müderrislik yaptı. Kendisinden üç ay önce vefat eden Dımaşk baş kadısı Mecdüddîn İbnü'l-'Adîm'in yerine baş kadı olarak atandı. 6 Şaban 677/23 Aralık 1278'de vefat eden Sadreddîn, el-Efrem Camii yanındaki türbesine defnedildi¹⁵⁸⁰.

Yaşadığı dönemin en tanınmış Hanefî fakihlerinden biri olan Sadreddîn'in şöhreti Doğu'dan Batı'ya bütün Hanefîler arasında yayılmıştı. Mütebahhir bir âlim olan

¹⁵⁷⁴ Zehebî, *Târih*, XLIX, 292.

¹⁵⁷⁵ Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, 438.

¹⁵⁷⁶ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 418; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 358.

¹⁵⁷⁷ Şâhinşâh b. Eyyûb'un kızı Sittü Azra Hatun'un 580/1184 yılında yaptırdığı el-'Azraviyye medresesi Dımaşk'ın Bâbünnasr bölgesinde inşâ edilmiş, Şafîî ve Hanefîlere vakfedilmiştir. Bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 422; Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dımaşk*, II, 310.

¹⁵⁷⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 422.

¹⁵⁷⁹ Zehebî, *Târih*, L, 266-267; Safedî, *el-Vâfi*, XV, 247; el-Kuraşî, *el-Cevâhir*, II, 237; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 418.

¹⁵⁸⁰ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 418.

Sadreddîn, Hanefî mezhebinin ayrıntılarına ve en muğlak meselelerine vâkıf idi¹⁵⁸¹. Sadreddîn'in, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) “zâhirü'r-rivâye” kapsamında değerlendirilen ve Hanefî hukuk öğretisinin temel metinlerini barındıran *ez-Ziyâdat* adlı eserini yeniden inşâ etmeyi amaçlayan bir eseri günümüze kadar gelmiştir. Müellifin kaydına göre bu eser, *ez-Ziyâdat*'ın orijinal metnini inşâ etmeyi hedefleyen bir çalışmanın ürünüdür ve bugün mevcut tek *ez-Ziyâdat* metnidir. Aynı eser, *ez-Ziyâdat*, *Şerhu'z-Ziyâdat*, *Muhtasaru Şerhi'z-Ziyâdat* ve *Müntehabü Şerhi'z-Ziyâdat* adlı nüshalarıyla Süleymaniye Yazma Eser kütüphanesinde mevcuttur¹⁵⁸².

Muhammed b. İbrahim el-Makdisî: Şemseddîn Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Abdülvâhid b. Ali b. Surûr el-Makdisî el-Hanbelî 603/1206 yılında Dımaşk'ta doğdu¹⁵⁸³. Eyyûbîler döneminde çok sayıda âlimin yetiştiği el-Makdisî (el-Cemmâ'îlî) ailesine mensup olan Muhammed'in babası İbrahim, Dımaşk'ın saygın âlimlerindendi¹⁵⁸⁴.

İlk eğitimini babasının yanında alan Muhammed, Dımaşk'ta İbn Taberzâd, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbnü'l-Harestânî, İbn Mülâ'ib'den hadis dersleri aldı. Makdisî ailesinin en meşhur üyesi ve akrabası Muvaffakeddîn ibn Kudâme'den hadis ve fıkıh dersleri aldı. İbn Kudâme'nin 620/1223'teki vefatından sonra Bağdat'a giden Muhammed, burada Ebü'l-Feth b. Abdüsselâm, ed-Dâhirî, Şihâbeddîn es-Suhreverdi ve İbn Rûzbe'nin de aralarında bulunduğu bir grup âlimden hadis ve fıkıh dersleri aldı. Bağdat'ta bir müddet kalıp burada evlenen Muhammed 640 yılından sonra, vefatına değin yaşayacağı Mısır'a gitti¹⁵⁸⁵. İlmi ve takvasıyla kendini hemen farketiren Muhammed, Mısır'daki Hanbelîler tarafından büyük bir saygı gördü. Kısa süre içinde

¹⁵⁸¹ Zehebî, *Târih*, L, 266; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 418.

¹⁵⁸² Murtaza Bedir, “ez-Ziyâdat”, *DİA*, XLIV, 483-484.

¹⁵⁸³ İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 142-143.

¹⁵⁸⁴ Hicrî 543/1148 yılında Nâblus yakınlarındaki Cemmâ'îl köyünde doğan İmâdeddîn İbrahim b. Abdülvâhid, Frenklerin Filistin'i istilasına üzerine ailesiyle birlikte 551/1156 yılında Dımaşk'a gelerek vefatına kadar ilimle uğraşmıştır. Zühdü ve takvasıyla tanınan İbrahim, ünlü hadis hafızı Takiyüddîn Abdülğânî'nin (el-Cemmâ'îlî) kardeşi, meşhur Hanbelî fakihî Muvaffakeddîn b. Kudâme'nin yeğenidir. Kıraât, nahiv, ferâiz ve hadis ilimlerinde devrinin önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilen İbrahim 614/1218 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Hal tercümesi için bkz. Zehebî, *Târih*, XLIV, 182-191; İbn Receb, *ez-Zeyl*, III, 198-217.

¹⁵⁸⁵ Zehebî, *Târih*, L, 240-241; İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 143.

Mısır'daki Hanbelî mezhebinin şeyhi konumuna yükselen Muhammed, el-Melikü's-Sâlih tarafından Sâlihiyye medresesindeki Hanbelî bölümün müderrisi olarak atandı¹⁵⁸⁶.

Sâlihiyye medresesinin ilk Hanbelî müderrisi olan Muhammed, Memlûkler döneminde de itibârını korudu. Baybars döneminde Sa'îdüssu'adâ (Salâhiyye) Hankahı'nın Şeyhüşşuyûhluğuna getirildi. Baybars'ın 663/1265'te her mezhepten bir baş kadı seçmesi üzerine Hanbelîlerin ilk baş kadısı olarak atanan Muhammed, 670 yılında görevinden alınarak hapse atıldı. Kaynaklardan, Muhammed'in görevden alınması sebebinin kendisine karşı kurulan bir komplo olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Muhammed almaya zorlandığı hediyeleri kabul etmeyince, hediyeler gizlice evine konulmuş, sonra da ansızın yapılan bir baskın sonucunda evinden alınarak hapse atılmıştır¹⁵⁸⁷. Rüşvet almaya yanaşmayan ve adaletle hüküm veren Muhammed'in bu tutumu dönemin muktedirleri tarafından hoş karşılanmamış olacak ki kendisini rüşvet almakla suçlayarak görevinden uzaklaştırmışlardır. İki yıl tutuklu kaldıktan sonra serbest kalan Muhammed, 672'den itibaren evine çekilerek ilmî faaliyetlerine evinde devam etmiştir. Öte yandan el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın zühd ve takvâsıyla ön plana çıkan Muhammed'e saygı duyduğu bilinmektedir. İbn Hannâ olarak meşhur olmuş veziri Bahâeddîn Ali b. Muhammed, Baybars'ı Muhammed'e karşı kışkırtmaya çalışmışsa da Baybars vezirinin sözlerine iltifat etmemiş ve onu dinlememiştir¹⁵⁸⁸. Bu durumda Baybars'ın iradesi dışında Muhammed'e karşı komplo kurulduğu söylenebilir.

Usûl, fıkıh ve hadis ilimlerinde döneminin otoritelerinden biri olarak kabul edilen Şemseddîn Muhammed'ten ed-Dimyâtî, kadı Sa'deddîn el-Hârisî, Kutbeddîn Abdülkerîm ve Ubeyd el-İs'irdî gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. 676/1227'de Kahire'de vefat eden Muhammed Karafe kabristanında amcası Hâfız Abdülğani'nin yanına defnedilmiştir¹⁵⁸⁹.

Zâhidâne bir hayat yaşayan Şemseddîn Muhammed, dünya malına iltifat etmemiş, keşif ve kerâmet sâhibi bir âlim olarak tanıtılmaktadır. Bu bağlamda dönemin âlim

¹⁵⁸⁶ el-Yûnînî, *Zeyl*, III, 279-280.

¹⁵⁸⁷ Birzâlî, *el-Muktefâ 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2006, I, 393; İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 144.

¹⁵⁸⁸ İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 144-145.

¹⁵⁸⁹ Zehebî, *Târih*, L, 241; İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 147.

sûfilerinden biri olarak da değerlendirilebilir. Muhtemelen bu özelliklerinden dolayı Baybars tarafından Salâhiyye Hankahı'nın Şeyhüşşuyûhu olarak görevlendirilmiştir¹⁵⁹⁰.

3.2.3.4. Tasavvuf

İslâm'ın ruh hayatı ve İslâm peygamberinin şahsında temsil ettiği manevi otoritenin kurumsallaşıp yagınlaşarak varlığını sürdürmüş şekli olan tasavvuf ve tarikatlar¹⁵⁹¹, Salâhaddîn'den itibaren Eyyûbîler döneminde ya doğrudan devlet tarafından desteklenmiş veya devletin izniyle faaliyetlerini sürdürmüştür.

Salâhaddîn dönemi sünnî sûfilerin doğrudan devlet tarafından desteklendiği bir dönemdir. Salâhaddîn, hem şii-batınî propagandanın yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak hem de erdemli bir topluluk olan sûfilerin manevî gücünden istifade etmek için Mısır, Şâm ve Kudüs'te sûfiler için çok sayıda hankah yaptırmıştır. Eyyûbîlerin ilk döneminde sadece Dimaşk'ta on dokuz hankah, on dokuz ribat ve beş zaviyede tassavvuf terbiyesi yapılmaktaydı. Eyyûbî devletinin sonuna doğru bu sayı daha da artmış, yirmi dokuz hankah, yirmi bir ribat ve on dokuz zaviye faaliyetlerini sürdürmüştür¹⁵⁹². Mısır da devrin büyük sûfilerinin toplandığı önemli bir tasavvûfî merkez hâline gelmişti. Eyyûbîler döneminde sırf Kahire'de bir hankah, üç ribat ve üç zâviye inşa edilmişti¹⁵⁹³.

el-Melikü's-Sâlih dönemi, tasavvufun, Şâzeliyye tarikatının yayılmasında görüldüğü gibi devletin onayıyla varlığını devam ettirdiği bir sürece tekâbül etmektedir¹⁵⁹⁴. Kaynaklarımız, Ebü'l-Hayr zâviyesi¹⁵⁹⁵ hâric es-Sâlih tarafından yaptırılmış herhangi bir tasavvufî kurumdan bahsetmemekle beraber bu dönemde Sa'îdüssu'adâ hankahının önemini koruduğunu biliyoruz. Sa'îdüssu'adâ hankahını konumuz açısından önemli kılan diğer bir husus es-Sâlih döneminin etkili ailelerinden biri olan İran asıllı Evlâdü's-Şeyhişşuyûh ailesine mensup Münüddîn ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un bu kurumun şeyhliğini yapmasıdır.

Sa'îdüssu'adâ Hankahı: Salâhaddîn, henüz Fâtımî Halîfesinin veziri iken, şii-batınî düşüncenin etkilerini ortadan kaldıracak sünnî, tasavvufî düşüncenin yayılması

¹⁵⁹⁰ Yûnînî, *Zeyl*, III, 280; Birzâlî, *el-Muktefâ*, I, 393; Zehebî, *Târîh*, L, 241; İbn Receb, *ez-Zeyl*, IV, 144.

¹⁵⁹¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, 17.

¹⁵⁹² el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dimaşk*, II, 322.

¹⁵⁹³ Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 281.

¹⁵⁹⁴ Nathan C. Hofer, *Sufism, State and Society*, 101.

¹⁵⁹⁵ İbn Dokmak, *el-İntisâr*, I, 103; Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 280, 282.

çalışmalarına başlamıştı¹⁵⁹⁶. Bu bağlamda sûfiler için yaptırdığı Sa'îdüssu'adâ hankahı, hem kurumsal kimliği hem de Salâhaddîn ve sonraki dönemlerde oynadığı rol itibâriyle irdelenmeye değer bir kurumdur.

Fâtımîler döneminin önemli saraylarından biri olan Dârü Sa'îdüssu'adâ, Fâtımî Halîfesi el-Müstansır'ın (1036-194) saray ağası (üstâzü'l-huddâm) Sa'îdüssu'adâ (ö. 544/1149) adına yaptırılmıştır. Sultan Salâhaddîn, Mısır'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Dârü'l-vezâre'nin karşısında bulunan bu sarayı, 569/1173 yılında yabancı ülkelerden gelen sûfiler için hankah olarak tahsis etmiş, ve başına da bir şeyh atamıştır¹⁵⁹⁷.

Mısır'da kurulan ilk ve en önemli hankah olan Sa'îdüssu'adâ hankahı, daha sonra Salâhaddîn'in adına nisbetle Salâhiyye hankahı olarak anılmış, hankahın şeyhine de Şeyhüşşuyûh denilmiştir. Şeyhüşşuyûh, hem hankahın yönetiminden ve günlük işlerinin tanziminden hem de hankahtaki sûfilerin manevi rehberliğinden sorumluydu¹⁵⁹⁸. Salâhaddîn, hankahtaki sûfilerin ihtiyaçlarını gidermek için Kahire'nin dışındaki Birketü'l-Fîl civarında yer alan Bustânü'l-Habânîye'nin gelirini ve Kaysireyyetü's-Şarab adında birkaç dükkandan oluşan kapalı bir pazarın gelirini bu hankaha vakfetmiştir. Keza sûfilerin günlük erzakını (yemek, et ve ekmek) karşılamış ve hankahın hemen yanında onlar için bir hamam yaptırmıştır¹⁵⁹⁹.

Mısır dışından gelen yüzlerce sûfiye ev sahipliğini yapan ve masrafları devlet tarafından karşılanan bu hankah Salâhaddîn'den sonraki dönemlerde de etkinliğini sürdürmüştür. Makrîzî, Salâhaddîn tarafından kurulan Sa'îdüssu'adâ hankahının 806/1403 yılına kadar aynı statüyle kurumsal kimliğini ve önemini koruduğunu, 806'dan itibâren hankahın önemini yitirmeye başladığını belirtmektedir¹⁶⁰⁰.

Hankahta ikamet edenler, kendilerinden hayır ve bereket umulan, ilim ve liyakat sahibi sûfilerdi. Cûma günleri Mısır'ın muhtelif bölgelerinden insanlar, Kahire'ye Sa'îdüssu'adâ hankahındaki sûfileri görmeye gelirlerdi. Sûfiler, Hâkim camiinde Cuma

¹⁵⁹⁶ Bahâeddîn ibn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1375, 81; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 152.

¹⁵⁹⁷ İbn Abdüzzâhîr, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 49; Makrîzî, *el-Hitât*, III, 570.

¹⁵⁹⁸ Şeyhüşşuyûhluk müessesesinin kökeni ve Eyyûbîler döneminde Mısır'daki gelişimi için bkz. Nathan Hofer, "The Origins and Development of the Office of the "Chief Sufi" in Egypt, 1173–1325", *Journal of Sufi Studies*, 3, 2014, 1-37.

¹⁵⁹⁹ İbn Abdüzzâhîr, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 49; Makrîzî, *el-Hitât*, III, 570.

¹⁶⁰⁰ Makrîzî, *el-Hitât*, III, 570.

namazı kılmak için dışarı çıkarken bu insanlar hayır ve bereket kazanmak ümidiyle onları izelemeye koyululardı¹⁶⁰¹. Büyük çoğunluğu İran'dan olmak üzere Mısır dışından gelen¹⁶⁰² ve bu hankahta ikâmet eden sûfiler arasında Şihâbeddîn et-Tûsî (ö. 596/1199), Mecdüddîn el-Kazvînî (ö. 622/1225) ve Şemseddîn Muhammed el-Makdisî (ö. 676/1277) gibi ünlü sûfiler de bulunmaktadır¹⁶⁰³.

el-Melikü's-Sâlih döneminde Sa'îdüssu'adâ hankahı, statüsü Salâhaddîn tarafından tayin edildiği şekliyle faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde Mısır dışından gelen sûfilerin ilk uğrak yerlerinden biri olan hankahın sorumluluğunu Şeyhüşşuyûh ailesine mensup Mü'nüddîn ve Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh üstlenmişlerdir. Hem Sa'îdüssu'adâ hankahının şeyhliğini yürüten, hem de el-Melikü's-Sâlih dönemi Mısır ve Suriye'sinin dînî ve siyasî hayatında önemli bir rol üstlenen "Evlâdü's-Şeyhüşşuyûh" ailesinin mensupları, sûfî birer şahsiyet olarak devlet idaresinde üstlendikleri üst düzey görevler bağlamında dikkat çekici bir profil arz etmektedirler.

Evlâdü's-Şeyhişşuyûh: Nişabur kökenli, sûfî ve fukahâ aliesi Benî Hameviyye'nin¹⁶⁰⁴ en tanınmış kolu olan Evlâdü's-Şeyhişşuyûh, el-Kâmil ve el-Melikü's-Sâlih döneminin en etkili ailelerinden biridir. Şeyhüşşuyûh Sadreddin Muhammed'in dört çocuğunu ifade etmek için kullanılan evlâdü's-Şeyhüşşuyûh, el-Melikü's-Sâlih dönemi Mısır ve Suriye'sinin dînî ve siyasî hayatında önemli bir rol oynamıştır.

¹⁶⁰¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 571.

¹⁶⁰² Makrîzî, Salâhaddîn'in Sa'îdüssu'adâ hankahını yurt dışından gelenlere tahsis ettiğini belirtirken (Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 570.) İbn Battûta, hankah olarak adlandırılan Mısır'daki zâviyelerin her birinin ayrı bir "fukara" grubuna tahsis edildiğini ve bunların büyük çoğunluğunu İranlıların teşkil ettiğini belirtir. Bkz. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, Thk. Muhammed Abdülmün'im el-'Uryân, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1987, 56.

¹⁶⁰³ Nathan C. Hofer, *Sufism, State and Society*, 55-56.

¹⁶⁰⁴ Benî Hameviyye'nin atası olarak kabul edilen Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hamevî el-Cüveynî (ö. 530/1135) meşhur Eş'arî kelamcısı ve Şafîî fakihî İmamü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âlî el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) talebelerinden biri olarak Şafîî-Eş'arî çizgisinde yetişmiş, devrinin önemli bir fakihî ve sûfîsi idi. Gazzâlî'nin de İmamü'l-Haremeyn'in talebelerinden biri olduğunu dikkate aldığımızda Ebû Abdullah'ın Gazzâlî'yle irtibat kurması ve ondan etkilenmiş olması muhtemeldir. Eş'arî/Şafîî/Gazzâlî entelektüel arka planına sahip bir tasavvufî çizgide yetişen Benî Hameviyye ve Evlâdü's-Şeyhişşuyûh mensupları bu özellikleri önemseyen Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Şeyheşşuyuhluk makamının en güçlü namzedleri olmuşlardır. Bkz. Hofer, *Sufism, State and Society*, 64.

Evlâdü’ş-Şeyhişşüyûh’un nisbet edildiği Şeyhüşşüyûh Ebü’l-Hasan Sadreddin Muhammed b. İmâdeddîn Ömer b. Ali b. Muhammed b. Hameviyye el-Cüveynî eş-Şâfiî 543/1148 yılında Cüveyn’de doğdu¹⁶⁰⁵.

Genç yaşlarda babasıyla¹⁶⁰⁶ birlikte Dimaşk’a gelen Sadreddîn, babasının 577/1181 yılında vefat etmesi üzerine Salâhaddîn tarafından babasının halefi olarak Şeyhüşşuyûhluk makamına atandı. Dimaşk camiinde Kutbeddîn en-Nisâburî’nin nâibi olarak ders okutan Sadreddîn, Cârûh medresesinde de müderrislik yaptı. Bir müddet sonra Mısır’a giden Sadreddîn, Eyyûbî sultan el-Melikü’l-Âdil tarafından Kubbetü’ş-Şâfiî ve Meşhedü’l-Hüseyn’e müderris olarak atandı. Daha sonra el-Adil tarafından Sa’îdüssu‘adâ hankahının Şeyhüşşuyûhu olarak atanan Sadreddîn babasından devraldığı bu görevi vefatından sonra da çocuklarına miras bırakmıştır¹⁶⁰⁷.

Meşhur Dimaşk kadısı İbn Ebû Asrûn’un (ö. 585/1189) kızıyla evlenen Sadreddîn’in bu evlilikten Evlâdü’ş-Şeyhişşüyûh olarak şöhret bulan ve el-Melikü’s-Sâlih dönemi de dâhil Eyyûbî tarihinde önemli izler bırakan İmâdeddîn Ömer, Fahreddîn Yusuf, Kemâleddîn Ahmed ve Müînüddîn Hasan olmak üzere dört çocuğu dünyaya gelmiştir¹⁶⁰⁸.

el-Melikü’l-Âdil ve el-Kâmil nezdinde büyük bir saygınlığı olan Sadreddîn, Haçlıların Dimyat’ı istila etmesi üzerine el-Kâmil tarafından Abbâsî Halîfesi Nâsır-Lidînillâh’a elçi olarak gönderilmiş, ne var ki Bağdat’a ulaşmadan 617/1220’de Musul’da vefat etmiştir¹⁶⁰⁹.

Sadreddîn’in vefatından sonra Sa’îdüssu‘adâ hankahının şeyheşşuyuhluğunu devralan çocukları (evlâdü’ş-şeyh) Eyyûbî sultanı el-Kâmil’in sütkardeşleri olarak onunla birlikte büyüdüler. Bu sütkardeşliğinin de etkisiyle el-Kâmil döneminde hızla yükselen kardeşler onun en yakın adamları arasına girdiler¹⁶¹⁰. el-Kâmil’in vefatından

¹⁶⁰⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, I, 15-16.

¹⁶⁰⁶ Sadreddîn’in babası İmâdeddîn Ebü’l-Feth Ömer b. Ali b. Muhammed b. Hameviyye (ö. 577/1181) ilmi ve zühdüyle Dimaşk’ın ileri gelen alimleri arasında girdi. İmâdeddîn, kendisine büyük bir saygı duyan dönemin Zengi hükümdarı Nûreddîn (541-569/1146-1174) tarafından 563/1167’de Dimaşk, Hama, Hims, Ba’lebek ve Şâm’ın diğer bölgelerinde yer alan tasavvufi kurumlardan (Hankah, Ribat, Zaviye) sorumlu Şeyhüşşuyûh olarak atanmıştır. Bkz. Münzirî, *et-Tekmile*, I, 16; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 189; H.L. Gottschalk, “Awlâd al- Shaykh”, *EI*, I, 765.

¹⁶⁰⁷ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 190; Zehebî, *Târîh*, XLIV, 377.

¹⁶⁰⁸ Zehebî, *Târîh*, XLIV, 377.

¹⁶⁰⁹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 190.

¹⁶¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 169; VI, 113.

sonra saltanat tahtına oturan el-Melikü's-Sâlih de ataları Salâhaddîn ve el-Melikü'l-Âdil'in de değer verip üst düzey görevler verdiği Şeyhüşşuyûh ailesine büyük iktalar vermiş, onlara hem devlet yönetiminde hem de ilmî bürokraside önemli görevler vermiştir. İbn Vâsıl, her biri farklı bir alanda fazilet sahibi olan evlâdü's-şeyhin el-Kâmil'e hizmet eden en has kişiler olduğunu, kendilerine çok sayıda iktâ ve şer'î makamlar verildiğini, Sa'îdüssu'adâ hankahı şeyhliği, Karafe'deki eş-Şâfi'î medresesi ve Kahire'deki Meşhed-i Hüseyin'in bitişiğindeki medresenin müderrisliğinin bu makamlardan bazıları olduğunu belirtir¹⁶¹¹.

Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh: Evlâdü's-Şeyhişşuyûh'un politik alanda en etkili üyesi olan Fahreddîn Yusuf, 580/1184 yılında Dımaşk'ta doğdu. Diğer üç kardeşin aksine Şeyhüşşuyûhluk ve müderrislik yapmayan Fahreddîn, eğitimi bitirdikten sonra bürokrasiye girmiş, süt kardeşi el-Kâmil'in elçiliğini ve ordu komutanlığı görevini yapmıştır¹⁶¹². 614/1217 yılında el-Kâmil'in elçisi olarak Abbâsî Halîfesi Nâsır Lidînillâh'a giden Fahreddîn, diplomasideki asıl ününü Hohenstaufen imparatoru II. Frederick ile yaptığı barış müzakerelerinde elde etti. 18 Şubat 1229 yılında imzalanan Yafa antlaşmasına kadar el-Kâmil'in temsilcisi olarak II. Frederick ile müzakereleri yürüten Fahreddîn, bu süreç boyunca hemen her konuda imparatorla tartışmış ve imparatorun saygısını kazanmıştır. Fahreddîn'in bilgi birikiminden ve kültüründen etkilenen İmparator İtalya'ya döndükten sonra ilişkisini devam ettirerek Fahreddîn'e iki mektup göndermiştir¹⁶¹³.

el-Kâmil döneminde üst düzey bir devlet adamı olarak çok sayıda görev üstlenen Fahreddîn, el-Kâmil'in 635/1238'de vefat etmesi üzerine yeni sultanı seçmek için Dımaşk'ta toplanan emirler heyetinin de içinde yer almıştır¹⁶¹⁴. Heyet, Kahire'de ikamet eden el-Melikü's-Sâlih'in kardeşi II. el-Âdil'e biat edilmesine karar verince Fahreddîn Mısır'a gitti. Mısır'da emîrû'l-ümerâ sıfatıyla diğer bütün emirlere üstünlük sağlayan Fahreddîn, Nâblus'ta bulunan el-Melikü's-Sâlih'i Mısır'a davet edince 637/1240'ta II. el-Âdil tarafından tutuklandı. Karizmatik bir devlet adamı olan Fahreddîn, cömertliği ve güzel ahlâkından dolayı halk tarafından çok seviliyordu. el-Melikü's-Sâlih Mısır'a girip

¹⁶¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 169-170; VI, 115.

¹⁶¹² Hofer, *Sufism, State and Society*, 69.

¹⁶¹³ İbn Nazîf, *et-Târih*, 73, 75, 176; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 206, 242, 251; Gottschalk, "Awlâd al-Shaykh", I, 765.

¹⁶¹⁴ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 348; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 171.

saltanatını ilan edince kardeşi el-Âdil tarafından hapse atılan Fahreddîn'i serbest bırakmış, fakat halkın ona olan teveccühünü görünce korkuya kapılarak onu ev hapsine tabi tutmuştur. 643/1246 yılına kadar ev hapsinde tutulan Fahreddîn, o sırada el-Melikü's-Sâlih'in vezirliğini yapan kardeşi Müînüddîn Hasan'ın vefat etmesi üzerine es-Sâlih tarafından hapisten çıkarılarak vezirliğe getirildi¹⁶¹⁵.

Fahreddîn Yusuf kariyerinin en parlak günlerini el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşadı. es-Sâlih'in veziri ve ordu komutanı olarak büyük başarılarla imza atan Fahreddîn, 644/1246 yılında ordu komutanı olarak çıktığı Şam seferinde büyük başarılar elde etti. Bu sefer sonucunda el-Melikü's-Sâlih, en-Nâsır Dâvûd'un sahibi olduğu Kerek, İzzeddîn Aybeg el-Muazzamî'nin elinde bulunan Sarhad ve el-Melikü's-Said Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osman'ın elinde kalan Banyas hâriç Suriye'nin hemen tamamını ele geçirdi¹⁶¹⁶. 645/1247 yılının başlarında Frenklerin Müslümanlara karşı lojistik bir üss olarak kullandıkları Taberiye ve Askalan'ı fethederek Frenkler'e büyük bir darbe vurdu¹⁶¹⁷. 646/1248 yılında Hıms kuşatmasına çıkarken el-Melikü's-Sâlih saltanat otağını onun hizmetine verdi¹⁶¹⁸.

el-Melikü's-Sâlih döneminde vaz geçilmez bir komutan ve devlet adamı olarak önemli başarılar elde eden Fahreddîn kariyerinin en büyük hatasını da bu dönemde yaptı. Haçlıların 647/1249'da Dimyat'ı istila etmesi üzerine, ordusuyla birlikte savaşmadan geri çekilmesi Dimyat'ın düşüşüne neden oldu¹⁶¹⁹. Bu olaydan dolayı el-Melikü's-Sâlih'in hışımına ve birçok eleştiriye maruz kalan Fahreddîn, es-Sâlih'in vefatından sonra da etkinliğini korumuştur.

el-Melikü's-Sâlih'in 14 Şaban 647/22 Kasım 1249'da vefat etmesi üzerine eşi Şeceretüddür, Haçlı ordusuyla savaşıran ordunun moralini bozmamak için sultanın ölüm haberini gizili tuttu. Bu zor süreçte ülkenin idaresini Şeceretüddür'ün himâyesi altında Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh üstlendi. Bu süreç zarfında önemli icraatlarda bulunan Fahreddîn, es-Sâlih döneminde hapse atılan önemli şahsiyetleri serbest bırakmış, Dımaşk nâipliğinden azl edilen Cemâleddîn b. Matrûh'un gönlünü almış, inşâ kâtipliğinden el çektirilen Bahâeddîn Zühher'i görevine iade etmiştir. Ülke malları

¹⁶¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 174, 276, 352.

¹⁶¹⁶ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 35; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 363-364.

¹⁶¹⁷ Zehebî, *Târih*, XLVII, 32-34.

¹⁶¹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 66.

¹⁶¹⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 74-75; Zehebî, *Târih*, XLVII, 42.

üzerinde tasarruf yetkisini de eline alan Fahreddîn bir sultan gibi hareket ederek tüccarların Şam'a şeker ve keten götürme yasağını da kaldırmıştır¹⁶²⁰. Diğer taraftan Haçlılarla başarılı savaşlar yapan Fahreddîn, Mansûra savaşında Salamonlu bir Kıptî'nin rehberliğinde ansızın saldırıya geçen bir Frenk birliği tarafından 647/1250'de şehid edildi¹⁶²¹.

Yedinci Haçlı Seferinde Frenklerin hezimete uğratılmasında, Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un önemli katkıları olmuştur. Savaş esnasında el-Melikü's-Sâlih'in ölmesi sonrasında gösterdiği soğukkanlı yönetim biçimiyle müslüman ordusunda çıkması muhtemel bir kaosu engelleyerek ordunun maneviyatının bozulmasının önüne geçmiştir. İbn Vâsıl, âlim, edip ve faziletli bir insan olarak bahsettiği Fahreddîn'in, İbn Şeyhüşşuyûh kardeşlerin en büyüğü ve en bilgisi olduğunu, önceleri sarıklı (mu'ammim) bir âlim iken daha sonra sultanın arzusu üzerine sarığını çıkardığını ve serpuş (eş-Şerebûş) takarak onun nedimi olduğunu belirtir¹⁶²².

İmâdeddîn b. Şeyhüşşuyûh: Evlâdü'ş-Şeyhişşuyûh'un yaşça ikinci üyesi olan İmâdeddîn Ömer, ağabeyi Fahreddîn'in aksine hem ilmî hem de siyasî alanda önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. 581/1185 yılında Dımaşk'ta doğan İmâdeddîn erken yaşlarda babasıyla birlikte Mısır'a gitti. Eğitimine Mısır'da başlayan İmâdeddîn, el-Esîr Ebû Tâhir b. Bünân ve Ebû'l-Fazl Muhammed b. Yusuf'tan hadis dersleri aldı. Bağdad'ın ve Şam'ın önde gelen âlimlerinden icazet aldı¹⁶²³.

Şeyhüşşuyûh Sadreddîn'in 617/1220'de vefat etmesi üzerine el-Kâmil ondan boşalan görevlerin tamamını oğlu Müînüddîne devretti. Babasının ölümünden sonra Şeyhüşşuyûh ünvanıyla Sa'îdüssu'adâ hankahının başına ve Eyyûbîler dönemi Mısır'ının en prestijli medresesi olarak kabul edilen Salâhiyye medresesinin¹⁶²⁴ müderrisliğine getirildi¹⁶²⁵.

¹⁶²⁰ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 101, 104; İbn Haldûn, *Târih*, V, 416; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444-445.

¹⁶²¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 111; Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 410-411.

¹⁶²² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), V, 169; VI, 113-114.

¹⁶²³ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 507; Zehebî, *Târih*, XLVI, 300.

¹⁶²⁴ Sultan Salâhaddîn tarafından 572/1176 yılında yapımına başlanan Salâhiyye medresesi İmam Şafîi türbesi civarında inşâ edilmiştir. en-Nâsiriyye ve eş-Şafîiyye adlarıyla da anılan Salâhiyye medresesi Eyyûbîler döneminin en ünlü medresesidir. Medrese bu prestijini İmam Şafîi türbesine yakın olmasından kaynaklanan konumuna ve medresede görev yapan müderrislere ödenen büyük meblağlardaki maaşlara borçludur. Mısır'ın önemli dînî sembollerinden biri olarak kabul edilen İmam Şafîi türbesi sünîler ve bir kısım şiiler tarafından bir ziyaretgah olarak kabul edilmiştir. Rivâyete göre Nizâmülmülk 457/1064 yılında Nizâmîyye medresesini inşâ ettiğinde, İmam Şafîi türbesini Mısır'dan

İlmî yönünün yanında siyasî zekasıyla da ön plana çıkan İmâdeddîn, süt kardeşi el-Kâmil'in yakın çalışma arkadaşlarından biri oldu. Sultanın verdiği birçok önemli görevi başarıyla yerine getirdi. 625/1228 yılında el-Kâmil'in elçisi olarak bir mektup ve bir hil'at la Dimaşk'a, en-Nâsır Dâvûd'un yanına gitti¹⁶²⁶. Ertesi yıl el-Kâmil ile en-Nâsır Dâvûd arasında yaşanan mücadelede Mısır ordusunun başında en-Nâsır'ın ordusuyla savaştı. 629/1231 yılında, el-Kâmil'in Amid'deki Artuklular üzerine düzenlemek istediği sefer için halîfenin iznini alma misyonu ile bir heyetin başında Abbâsî Halîfesine elçi olarak gitti¹⁶²⁷. 633/1235 yılın el-Kâmil tarafından kendisine verilen "riyâsetü'l-ilm ve'l-kalem" payesiyle vezir yetkileriyle donatılan İmâdeddîn aynı zamanda Mısır'daki bütün eğitim öğretim kurumlarının sorumluluğuna getirildi. Makrîzî onun döneminde bu yetkilerin tamamının kendisinde toplandığı başka bir kimse olmadığını belirtir¹⁶²⁸.

İmâdeddîn, el-Kâmil'in 635/1238'de vefat etmesi oluşan belirsizliğe son vermek ve yeni sultanı seçmek için Dimaşk'ta toplanan dönemin ileri gelen devlet adamlarından oluşan heyetin en belirleyici üyesi olmuştur. Heyet Mısır'da ikamet eden II. el-Âdil'e, Eyyûbî devletinin yeni sultanı olarak biat edilmesine, el-Melikü'l-Cevâd Yunus'un da el-Âdil'in Dimaşk nâbi olarak atanmasına karar verdi¹⁶²⁹.

İbnü'l-Cevzî, Dimaşk'ın el-Cevâd'a verilmesi kararının İmâdeddîn'e ait olduğunu, Mısır'a gittiğinde el-Âdil'in bundan dolayı kendisini ağır bir şekilde tenkid ettiğini belirtir¹⁶³⁰. el-Âdil'in tenkitleri üzerine İmâdeddîn, Rebiülevvel 636/Ekim 1238'de Dimaşk'a gelerek el-Cevâd'ı Mısır'a götürmek için ikna etmeye çalıştı. el-Cevâd, Dimaşk karşılığında kendisine teklif edilen İskenderiye önerisini kabul etmediği

Bağdat'a taşıyarak yapacağı medreseye entegre etmek istemiştir. Bu amaçla Fatimî veziri Bedrû'l-Cemâlî'ye pahalı hediyeler gönderen Nizâmülmülk, Mısır halkı karşı çıktığı halde veziri ikna etmeyi başarmıştır. Halîfenin yardımıyla halkın tepkisini bastıran Bedrû'l-Cemâlî, nakl-i kubur için kazı faaliyetlerine başlamış, fakat kazı çalışmaları esnasında çıkan tatlı bir koku kazı yapanları bayıltarak kendinden geçirmiştir. Yaklaşık bir saat sonra ayılan çalışanlar bunu ilahi bir ikaz olarak değerlendirdiklerinden mezarı yeniden kazmayı reddetmişlerdir. Bu olayın duyulmasından sonra İmam Şafî'nin ünü her tarafa yayılmış, Nizâmülmülk ise çok arzuladığı projesini gerçekleştirememiştir. Bkz. Makrîzî, *el-Hitât*, III, 533, 692-693; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 225-226.

¹⁶²⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 507.

¹⁶²⁶ Yûnînî, *Zeyl*, I, 128; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 253.

¹⁶²⁷ İbn Nazîf, *et-Târîh*, 235; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 438; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 253.

¹⁶²⁸ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 438.

¹⁶²⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 348; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 172.

¹⁶³⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 348, 360.

gibi Dımaşk'ı el-Melikü's-Sâlih'e teslim etmekle İmâdeddîn'i tehdit etti. Fakat İmâdeddîn bu tehdidi umursamadı. O sırada Dımaşk'ta bulunan ve el-Cevâd'ın Dımaşk'ı es-Sâlih'e teslim etmesini kendisi için bir tehdit olarak algılayan Hıms sâhibi el-Mucahid Şirkoh, el-Cevâd'la ortaklaşa düzenledikleri bir komplo sonucunda Cemâziyelevvel 636 /Haziran 1239'da İmâdeddîn'i öldürdüler¹⁶³¹.

el-Melikü'l-Cevâd, İmâdeddîn'i öldürdükten sonra amcası Tâceddîn'e haber göndererek cenazeyi hazırlamalarını ve defnetmelerini istedi. Dımaşk camiinde cenaze namazı kılındıktan sonra İmâdeddîn, Şeyh Sa'deddîn zaviyesine defnedildi. İbnü'l-Cevzî, İmâdeddîn'in mazlum olarak öldürülmesine tepki gösteren büyük bir kitlenin cenaze törenine iştirak ettiğini belirtir¹⁶³². İbn Vâsıl ise, fakih, sûfî ve diğer kesimlerden oluşan büyük bir kalabalığın İmâdeddîn'in cenazesine akın ettiğini belirtir ve bu denli bir kalabalığın toplanmasına merhumun akıl, fazilet ve kerem sâhibi lider bir âlim olarak tebârüz etmesini neden gösterir¹⁶³³.

İbn Vâsıl, İmâddîn Dımaşk'taki dârü'l-meserreğe yerleştikten sonra kendisiyle 636/1238 yılı içinde defalarca bir araya gelerek usûl ve diğer alanlarda ilmi müzakerelerde bulunduğunu, İmâdeddîn'in döneminin eşsiz bir âlimi olduğunu belirtir¹⁶³⁴. Münzirî, kendisinden hadis dinlediği İmâdeddîn'in ilim, tasavvuf ve hadisle uğraşan faziletli bir aileye mensup olduğunu belirtir¹⁶³⁵. Ebû Şâme ise İmâdeddîn'in mutaassıb Eş'arîlerin önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söyler¹⁶³⁶.

Kemâleddîn b. Şeyhüşşuyûh: 584/1189 yılında Dımaşk'ta doğan Kemâleddîn Ahmed b. Şeyhüşşuyûh Sadreddîn, Şâm'ın önde gelen âlimlerinden ders aldı. Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşû'î ve Bağdat'lı âlim Ebû'l-Ferec Abdürrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî'den icâzet aldı. Dımaşk ve Mısır'da çok sayıda âlimden hadis dinledi¹⁶³⁷.

Diğer üç kardeşi gibi el-Kâmil'in saygın adamlarından biri olarak onun yanında yükselen Kemâleddîn, bir müddet el-Kâmil'in Harran ve el-Cezîre nâipliğini yaptı. Mısır'a döndükten sonra el-Kâmil tarafından en-Nâsırıyye medresesinin yanısıra

¹⁶³¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 360; Humphreys, *From Saladin*, 246-247.

¹⁶³² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 362.

¹⁶³³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 201.

¹⁶³⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 202.

¹⁶³⁵ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 507.

¹⁶³⁶ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 257.

¹⁶³⁷ Münzirî, *et-Tekmile*, III, 598.

Karafe'deki Şafiilerin müderrisliğine ve Sa'îdüssu'adâ hankahının şeyheşşuyuhluğuna getirildi. Makrîzî'nin tarih belirtmeden verdiği bilgilerden Kemâleddîn'in bu üç görevi aynı anda icra ettiği anlaşılmaktadır¹⁶³⁸. İbn Vâsıl'ın belirttiği kadarıyla Kemâleddîn bu görevleri el-Melikü's-Sâlih döneminde de sürdürdürmüştür. Buna göre es-Sâlih 638/1240 yılında Evlâdü'ş-şeyhten Müînüddîn'i kendisine vezir olarak seçerken kardeşi Kemâleddîn'in el-Kâmil döneminde elde ettiği pozisyonlara karışmamıştır¹⁶³⁹.

el-Kâmil ve oğlu es-Sâlih, evlâdü'ş-şeyh'in diğer üyeleri gibi iyi bir diplomat ve devlet adamı olan Kemâleddîn'i üst düzey görevlerde değerlendirmişlerdir. el-Kâmil, II. Frederick'le Kudüs'ün statüsü hakkında yapacağı müzakereler hakkında Suriye'deki Eyyûbî prenslerini bilgilendirmek üzere Kemâleddîn'i 624/1227 yılında kardeşi Müînüddîn'le birlikte Şâm'a gönderdi. Müînüddîn buradan ayrılarak aynı amaçla Bağdat'a Abbâsî Halîfesi'ne giderken Kemâleddîn Musul'a geçti¹⁶⁴⁰. 627/1230 yılında el-Kâmil'in el-Cezîre nâipliğini yapan Kemâleddîn, yaklaşık iki yıl sonra Kahire'ye dönerek el-Kâmil'in yanına geldi. el-Kâmil 629/1232 yılında Amid seferine çıkarken Kemâleddîn'i beraberinde götürdü¹⁶⁴¹.

el-Kâmil'in 635/1238'deki vefatından el-Melikü's-Sâlih'in tahta geçtiği 637/1240 tarihine kadar hakkında herhangi bir malumata rastlamadığımız Kemâleddîn, es-Sâlih döneminde yeniden etkili bir komutan ve diplomat olarak ortaya çıkmıştır. el-Melikü's-Sâlih, 637/1240 yılında Kemâleddîn'i daha önce kendisine karşı Dımaşk sahibi İmâdeddîn İsmail ve Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr İbrahim ile ittifak kuran Frenklerle anlaşma zemini kurmak için Frenkler'e gönderdi¹⁶⁴². es-Sâlih, 639/1241 yılında kendisine karşı Dımaşk sahibi ile ittifak kuran en-Nâsır Dâvûd'a karşı hazırladığı bir ordunun başında Kemâleddîn'i gönderdi. en-Nâsır'ın güçlü ordusuyla Kudüs dağında karşılaşan Mısır ordusu hezimete uğradı ve Kemâleddîn esir düştü. Kemâleddîn bir müddet sonra serbest kaldı ve Mısır'a geri döndü¹⁶⁴³. es-Sâlih, 640/1242 yılında bu kez Dımaşk sahibi İmâdeddîn'i kuşatmak üzere Kemâleddîn'i bir ordunun başında Dımaşk'a gönderdi. Fakat Gazze civarında aniden hastalanan

¹⁶³⁸ Makrîzî, *el-Hutat*, II, 439.

¹⁶³⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 277.

¹⁶⁴⁰ İbn Nazîf, *et-Târîh*, 146-148; Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 196-197.

¹⁶⁴¹ Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 197.

¹⁶⁴² Gottschalk, "Awlâd al- Shaykh", I, 765.

¹⁶⁴³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 300-301.

Kemâleddîn 640/1242 yılında Gazze’de vefat etti. 56 yaşında vefat eden Kemâleddîn için kardeşi Müînüddîn kabrinin üzerine bir kubbe yaptırdı¹⁶⁴⁴.

Müînüddîn b. Şeyhüşşuyûh: Evlâdü’ş-Şeyh’in en genç üyesi olan Müînüddîn Hasan 588/1192 yılında Dımaşk’ta doğdu¹⁶⁴⁵. el-Kâmil döneminde yükselmeye başlayan Müînüddîn asıl ününü es-Sâlih döneminde elde etti. el-Kâmil’in vezir yardımcısı (nâibü’l-vizâre) olarak görevlendirdiği Müînüddîn es-Sâlih döneminde vezirliğe yükseldi. es-Sâlih, 637/1240 yılında Mısır’da saltanatını ilan edince Müînüddîn’i veziri olarak atadı ve memleket işlerinin sorumluluğunu ona yükledi¹⁶⁴⁶.

Müînüddîn’in tarih sahnesinde oynadığı en belirgin rol, Dımaşk’ın fethi münasebetiyle gerçekleşmiştir. el-Melikü’s-Sâlih, hâkimiyetinin önündeki en büyük engel olan Dımaşk sahibi ve amcası İmâdeddîn İsmail’e öteden beri kızgındı. İmâdeddîn’in elinde tutsak olarak bulunan oğlu el-Melikü’l-Müğîs’in 22 Rebiülahir 642 (27 Eylül 1244’te vefat etmesinden derin üzüntü duyan es-Sâlih, oğlunun ölümünden sorumlu tuttuğu amcasına karşı büyük bir sefer hazırlığına başladı. Bu münasebetle hazırladığı ordunun başına getirdiği veziri Müînüddîn’e sultan adına hareket etme yetkisini ve saltanat otağını (ed-dehlîzü’s-sultânî) verdi. Saltanat sofrasının (es-simât) başına oturttuğu Müînüddîn’in hizmetine hazinesini, üstâduddârı et-Tavâşî Şihâbeddîn’i, emîr-i candârını ve haciblerini verdi¹⁶⁴⁷.

el-Melikü’s-Sâlih tarafından olağanüstü yetkilerle donatılan Müînüddîn, 642 yılının sonlarında (Mayıs 1245) başladığı Dımaşk kuşatmasını, altı ay sonra İmâdeddîn’in şehri amanla teslim etmesi üzerine sona erdirdi. 8 Cemâzielevvel 643/1 Ekim 1245 günü muzaffer bir komutan olarak Dımaşk’a giren Müînüddîn, el-Melikü’s-Sâlih’in nâibi olarak şehrin yeni siyasî statüsünün gerekli kıldığı bazı idari düzenlemeler yaptı. İlk olarak Dımaşk Camiinde el-Melikü’s-Sâlih adına hutbe okuttu. Daha sonra Dımaşk yönetimiyle ilgili bazı değişiklikler yaptı. Kalenin yönetimine Şihâbeddîn Reşîdü’l-Kebîr’i getirdi. Dımaşk’ın yönetimine de Cemâleddîn Harun İbnü’ş-Şeyh’i

¹⁶⁴⁴ Sıbt, *Mir’ât*, XXII, 375; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 427.

¹⁶⁴⁵ Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 273; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 160.

¹⁶⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 404.

¹⁶⁴⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 201; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 420-421.

atadı. Dimaşk baş kadısı Muhyiddîn b. Zekîyeddîn'i azlederek yerine Sadreddîn b. Seniyyü'd-Devle'yi atadı¹⁶⁴⁸.

Dimaşk'ın fethinden sonra el-Melikü's-Sâlih, Nâblus'ta bulunan Hüsâmeddîn b. Ebî Ali'yi şehrin yönetimini üstlenmesi için Dimaşk'a göndermiş, Hüsâmeddîn'in gelişinden kısa bir süre sonra aniden hastalanan Münüddîn, 22 Ramazan 643/10 Şubat 1246 Pazar gecesi vefat etmiştir. Dimaşk camiinde cenaze namazı kılındıktan sonra Kâsiyûn dağında kardeşi İmâdeddîn'in yanına defnedilmiştir¹⁶⁴⁹.

Çok yönlü bir âlim ve devlet adamı olan Münüddîn, vezirliğin yanı sıra es-Sâlih döneminde diğer bütün divanlar üzerinde kontrol yetkisine sahip Nâzirü'd-Devâvîn olarak da çalışmıştır¹⁶⁵⁰.

Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî: Şâzeliyye tarikatının kurucusu olan Ebü'l-Hasen Ali b. Abdüllâh b. Abdülcebbâr eş-Şâzelî, 593/1196 yılında Mağrib'in kuzeybatısında yer alan Gumâra'da doğdu. Gumara'daki mürşidi Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Meşîş'in yönlendirmesiyle gittiği Tunus yakınlarındaki Şâzile beldesine nisbetle eş-Şâzelî olarak tanınan Ebü'l-Hasen'in soyu, babası aracılığıyla Hz. Hasan'a dayanmaktadır¹⁶⁵¹.

Genç yaşlarda eğitime başlayan Şâzelî, klasik islami ilimleri ('ulûmu'z-zâhire) tahsil ettikten sonra bir ara Kimya'ya merak saldıysa da kendisini cezbe eden tasavvuf yoluna girdi¹⁶⁵². Büyük bir mürşidin terbiyesine girmek ve zamanın kutbunu bulmak amacıyla 615/1218'de Doğu'ya seyahat etti¹⁶⁵³. Bu arayış, Rifâî tarikatının önde gelen halîfelerinden biri olan Ebü'l-Feth el-Vâsîfî (ö. 632/1234) ile tanıştığı Irak'ta farklı bir boyut kazandı. Ebü'l-Feth, Şâzelî'ye, zamanın kutbunu bulmak istiyorsa Mağrib'e geri dönmesi gerektiğini söyledi. Şâzelî, Mağrib'e döndükten sonra Mağrib'li sûfî Abdurrahman el-Medenî'nin müritlerinden biri olan Abdüsselâm b. Meşîş (ö. 625/1227) ile tanıştı. İbn Meşîş'i zamanın kutbu olarak gören Şâzelî ona intisab etti ve uzun bir

¹⁶⁴⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349; Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 202-203; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 423-423.

¹⁶⁴⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 391; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 273; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 349.

¹⁶⁵⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 174.

¹⁶⁵¹ İbn İyâd eş-Şâfiî, *el-Mefâhirü'l-'Aliyye fî'l-Meâsiri's-Şâzeliyye*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2004, 11; İbn Atâullah, *Letâifü'l-Minen*, Nşr. Abdülhalîm Mahmûd, Dârü'l-Maârif, Kahire 1999, 75; Elmer H. Douglas, *The Mystical Teachings of al-Shadhili*, SUNY Press, Albany 1993, 15-16.

¹⁶⁵² İbn İyâd, *el-Mefâhirü'l-'Aliyye*, 15.

¹⁶⁵³ İbnü's-Sabbâğ, *Dürretü'l-Esrâr ve Tuhfetü'l-Ebrâr*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2001, 22; İbn Atâullah, *Letâifü'l-Minen*, 75.

müddet onun yanında kaldı. İbn Meşîş, vefatından kısa bir süre önce Şâzelî'yi İfrîkiye'deki (Günümüzdeki Modern Tunus) Şâzile beldesine gönderdi. Şâzelî, Şâzile'de nefsinin terbiye etmek ve Hakk'a ermek maksadıyla Zağvan dağındaki bir mağarada inzivaya girdi. Aldığı manevi bir işaret üzerine inzivadan ayrılarak Tunus'a giden Şâzelî burada halkın ve âlimlerin büyük teveccühünü kazandı. Kısa sürede ünü ve etkisi Tunus'un dışına yayıldı¹⁶⁵⁴.

Şâzelî'nin mazhar olduğu büyük ilgi, aralarında kâdılcemâa (baş kadı) İbnü'l-Berrâ'nın da bulunduğu Kayrevan'daki âlimlerin hoşuna gitmedi. Mehdî olduğunu iddia ettiği gerekçesiyle hakkında başlatılan karalama kampanyası nedeniyle Tunus'tan ayrılmak zorunda kalan Şâzelî, bu sırada sûfiler için câzip bir ilim ve irfan merkezi olan Eyyûbî hâkimiyetindeki İskenderiye'ye yöneldi. 642/1244 yılında gittiği İskenderiye'de halk ve yöneticiler tarafından karşılanan Şâzelî, o sırada tahtta bulunan Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih'in izniyle İskenderiye'deki irşâd faaliyetlerine başladı¹⁶⁵⁵.

el-Melikü's-Sâlih tarafından ailesiyle birlikte İskenderiye'deki burçlardan birine yerleştirilen Şâzelî, Mısır'da hırka giymiş ve Ebü'l-Haccâc Yusuf al-Uksurî'den (ö. 642/1244) kutbiyet makamını miras almıştır¹⁶⁵⁶. Bir kutub ve saygın bir Mağribli sûfi olarak Şâzelî her yıl İskenderiye'den Mekke'ye hac seyahatleri tertip etmiş, onun düzenlediği irşâd faaliyetlerine ve sohbetlere İzzeddin b. Abdüsselâm, el-Münzirî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve İbnü'l-Hâcib gibi döneminin önde gelen âlimleri katılmışlardır¹⁶⁵⁷.

Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî, 647/1249'da başlayan Yedinci Haçlı Seferi esnasında Mansûra'da İzz. b. Abdüsselâm, Muhyiddîn b. Sürâka, Mecdüddîn Ali b. Vehb el-Kuşayrî gibi dönemin meşhur alim ve sûfileriyle birlikte Haçlılara karşı cihada katılmıştır. Savaş esnasında vaktinin tamamını Mansûra'da geçiren Şâzelî, İslam ordusunun maneviyatını yükselterek savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır¹⁶⁵⁸.

¹⁶⁵⁴ İbnü's-Sabbâğ, *Dürretü'l-Esrâr*, 23, 27.

¹⁶⁵⁵ İbnü's-Sabbâğ, *Dürretü'l-Esrâr*, 31; Hofer, *Sufism, State and Society*, 101.

¹⁶⁵⁶ Hofer, *Sufism, State and Society*, 101; P. Lory, "al-Shadhilî", *EL*, IX, 171.

¹⁶⁵⁷ Ahmet Murat Özel, "Şâzelî", *DİA*, XXXVIII, 386.

¹⁶⁵⁸ es-Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'da Salâhaddîn*, 372.

Frenklerin bozguna uğratılmasından sonra İskenderiye'ye dönen Şâzelî, 656/1258'de mürtilleriyle birlikte Hacc'a giderken Kızıldeniz sahilindeki Ayzâb mevkiindeki Hümeysêrâ'da vefat etti. Vefatından önce mürtitlerini toplayıp yerine Ebü'l-Abbas el-Mürsî'yi (ö. 686/1287) Halîfe olarak tayin ettiğini ilan eden Şâzelî için vefat ettiği noktada bir türbe yapıldı¹⁶⁵⁹. Tasavvufta büyük bir makam sahibi olarak kabul edilen Şâzelî için İbn Dakîkûl'î'd Cenâb-ı Hakk'ı ondan daha iyi tanıyan kimseyi görmedim demektedir¹⁶⁶⁰.

Şâzelî'nin kurucusu olduğu Şâzeliyye tarikatı önceleri İskenderiye, Kahire ve Tunus gibi yerlerde görünürken sonra mürtilleri vasıtasıyla Mısır ve Mağrib bölgesinin kırsal alanlarında yayılmıştır. Zamanla giderek yaygın bir tarikat olarak Şâzeliyye, Suriye başta olmak üzere Arap dünyasında, Hint alt kıtasında, Malezya, Endonezya, Afrika, Anadolu, Balkanlar, Amerika ve birçok Avrupa ülkesinde yayılmıştır¹⁶⁶¹.

3.2.3.5. Dil ve Edebiyat

Eyyûbîler dönemi, sarf, nahiv, lügât, muhararât, şiir, aruz, inşâ, ma'ânî, beyân, imlâ' ve edebiyat tenkitçiliğinden müteşekkil dil ve edebiyat ilimleri ve bu ilimlerde yetişmiş âlimler bakımından verimli bir dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemde dil ve edebiyat ilimlerine verilen önemin başlıca sebebi Kur'an ve hadîs ilimleri gibi dînî ilimlerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasında bu ilimlerin anahtar görevini görmesi gelmektedir. Eyyûbî sultanlarının, dil ve edebiyatla ilgili ilimlerin gelişmesine sağladığı katkılar, kendilerinin de bu ilimlere rağbet göstermesi ve çocuklarına bu ilimleri öğretme çabaları, dönemin ünlü dilcilerini Eyyûbî bölgelerine cezb etmiştir. Bu meyanda Merv bölgesinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Pencdîhî (ö. 584/1188), Musul'dan Ebü'l-Feth Osman b. İsa (ö.599/1202), Mağrib'ten Zeyneddîn Yahya ez-Zevâvî ve Cemâleddîn Abdullah b. İbrahim el-Mağribî (ö. 645/1247), Endülüs'ten Muhammed b. Mâlik en-Nahvî (ö. 672/1273) Mısır'a gelip ilim ve talimle uğraşan ünlü dil ve edebiyat âlimleridir¹⁶⁶². Yine Endülüs kökenli Muhammed b. Mâlik

¹⁶⁵⁹ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih-Tevfik Alî Vehbe, Mektebetü's-Sekâfeti's-Dîniyye, Kahire 2005, II, 9; Hofer, *Sufism, State and Society*, 100-101; Lory, "al-Shadhilî", 171.

¹⁶⁶⁰ el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, II, 127.

¹⁶⁶¹ Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *DİA*, XXXVIII, 387.

¹⁶⁶² el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır*, 193-195.

en-Nahvî ve Yahya b. Mu'tî en-Nahvî Dimaşk'a gelerek buradaki dil ve edebiyat çalışmalarına değerli katkılarda bulunmuşlardır¹⁶⁶³.

Sultan Salâhaddîn, çocukları el-Efdal Ali ve el-Aziz Osman ile el-Melikü's-Sâlih'in babası el-Kâmil gibi Eyyûbî hükümdarları, dönemin ünlü dil âlimi İbn Berri'den (ö. 582/1187) bizzat dil dersleri almışlardır¹⁶⁶⁴. Dimaşk sahibi el-Melikü'l-Muazzam İsa dil ilimlerine olan ilgisi bağlamında Eyyûbî hükümdarları arasında özel bir yere sahiptir. Dimaşk'ın meşhur dil âlimi Ebû'l-Yümn el-Kindî'den (ö. 613/1217) Sîbeveyh'in el-*Kitâb* adlı meşhur nahiv eseri ile Ebû Alî el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Îzâh fi'n-Nahv* adlı eserini okuyan el-Muazzam, öğrencileri de bu ilimlerle uğraşmaya teşvik etmiş, Ebû Alî'nin *el-Îzâh* adlı eserini ezberleyenlere 100 dinar vereceğini bildirmiştir¹⁶⁶⁵. Bununla yetinmeyen el-Muazzam İsa, el-Âdiliyyetü'l-Kübrâ medresesini yeniden tanzim ederek Arap dili eğitiminin yapıldığı bir merkeze dönüştürmüştür¹⁶⁶⁶.

Batı'dan İslam dünyasına yönelen yoğun Haçlı saldırıları karşısında usta şairlerin cihad meydanındaki müslüman askerleri savaşa teşvik etmede oynadıkları rol bu dönemde şiir ve edebiyata gösterilen ilginin diğer bir nedenini teşkil etmektedir. el-Melikü's-Sâlih döneminin önemli devlet adamı ve devrinin ünlü şairi İbn Matrûh, Yedinci Haçlı Seferi esnasında yazdığı hamasî şiirlerle askerlerin maneviyatını yükselttiği gibi Haçlılara karşı zafer elde eden Eyyûbî hükümdarlarına yazdığı medhiyelerle onların iltifatına mazhar olmayı ummuştur.¹⁶⁶⁷

Genel anlamda ilimlere mesafeli olmayı yeğleyen el-Melikü's-Sâlih, bu mesafeli duruşunu dil ve edebiyat ilimlerine karşı da korumuştur. Ancak devlet yönetiminde üst düzey görevlere getirdiği Bahâeddîn Züheyr ve İbn Matrûh'un dil ve edebiyat alanında dönemin mümtaz âlimleri olması, es-Sâlih'in bu ilimlere atfettiği önemin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. es-Sâlih, Dîvânü'l-inşâ başkanı olarak Bahâeddîn Züheyr'i görevlendirirken nâziru'l-ceyş, nâziru'l-hizâne ve Dimaşk nâipliği gibi üst düzey görevlere de İbn Matrûh'u atamıştı.

¹⁶⁶³ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dimaşk*, II, 396.

¹⁶⁶⁴ el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fi Mısır*, 193-194;

¹⁶⁶⁵ Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 91.

¹⁶⁶⁶ el-Hâzmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dimaşk*, II, 395.

¹⁶⁶⁷ İbn Matrûh, *Dîvân*, Thk. Hüseyin Nesâr, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2004, 48-49.

Bahâeddîn Züheyr: Ebü'l-Fazl Bahâeddîn Züheyr b. Muhammed b. Ali b. Yahya el-Mühellebî el- 'Atekî 581/1185 yılında Mekke yakınındaki Nahle vadisinde doğdu. Çocukluğunun ilk yıllarını Mekke'de geçiren Bahâeddîn daha sonra ailesiyle birlikte memleketi Kus'a döndü¹⁶⁶⁸.

Kus'ta eğitimini tamamlayan Bahâeddîn, gelecekte yakın arakadaşlık kuracağı İbn Matrûh'la burada tanıştı. Dönemin Kûs valisi Mecdüddîn b. İsmâil'e yazdığı şiirlerin beğenilmesi üzerine valinin kâtibi olarak atandı. Yaklaşık on yıl bu görevde kalan Bahâeddîn 625/1227 veya 626/1228'de Kahire'ye gelerek o sırada babasının Mısır nâipliğini yapan el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine girdi. el-Kâmil'in 629/1232'de çıktığı şark seferine el-Melikü's-Sâlih'le birlikte katılan Bahâeddîn, es-Sâlih'in Bilâdü's-Şark nâipliği boyunca yanında kaldı. es-Sâlih tarafından Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü'ye elçi olarak gönderildi. es-Sâlih, 636/1238'de Dımaşk'ı el-Melikü'l-Cevâd'dan teslim almak üzere Hasankeyf'ten ayrıldığında Bahâeddîn'i yanında götürdü. Mısır seferine çıkmaya hazırlanan es-Sâlih'in 637/1239'da Dımaşk'ı amcası İmâdeddîn'e kaptırması ve askerlerinin onu terketmesi olayında es-Sâlih'in yanından ayrılmayarak ona olan sadakatini gösterdi. es-Sâlih, yaklaşık 7 ay en-Nâsır Dâvûd'un elinde rehin iken de onu yalnız bırakmadı¹⁶⁶⁹.

el-Melikü's-Sâlih, Zikade 637/ Haziran 1240'ta Mısır'da saltanat tahtına oturunca daha önce kendisine sadakatle hizmet eden Bahâeddîn'i onurlandırarak Dîvânü'l-inşâ başkanlığına getirdi. Bahâeddîn, 645/1247 yılında İmâdeddîn İsmail'i Mısır'a getirme misyonuyla Haleb sahibi en-Nâsır Salâhaddîn'e elçi olarak gönderildi. Yedinci Haçlı Seferi başında Fransa kralı IX. Louis'in yazdığı mektuba el-Melikü's-Sâlih adına edebî değeri yüksek bir mektupla cevap verdi¹⁶⁷⁰. Uzun bir müddet el-Melikü's-Sâlih'in Dîvânü'l-inşâ başkanlığını yapan Bahâeddîn, 647'de, sultanın vefatından kısa bir süre önce, görevinden alındı. Bunun üzerine Haleb'e giden Bahâeddîn Haleb sâhibi en-Nâsır Salâhaddîn'in hizmetine girdi. es-Sâlih'in vefatından sonra tekrar Kahire'ye döndü. Bu sırada devlet işlerini kontrolü altına alan Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh tarafından Mansûra'ya davet edilerek yeniden Dîvânü'l-inşânın başına getirildi. Ne var ki bu görevde uzun süre kalamadı. Tûrânşâh'ın 21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250'de Mansûra'ya

¹⁶⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 337; Abdülfettâh Şilbî, *el-Bahâ' Züheyr*, Dârü'l-Ma'arif, Mısır 1119, 20.

¹⁶⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 332-338; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 234, 258; VI, 91-95, 238-244; Şilbî, *el-Bahâ' Züheyr*, 20, 24, 29-30.

¹⁶⁷⁰ İbnü'l-Furât, *Târîh*, 16.

gelişinden sonra görevinden uzaklaştırılan Bahâeddîn, hayatının son dönemlerini evinde münzevi bir halde yaşadı. Mısır'da baş gösteren bir veba salgını¹⁶⁷¹ sonucu hastalanan Bahâeddîn, 4 Zilade 656/2 Kasım 1258'de vefat etti¹⁶⁷².

Bahâeddîn Züheyr nesir, nazım ve hat sanatında yaşadığı dönemin en kudretli kalemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. O dönemde Kahire'de ikâmet eden İbn Hallikân, hakkında çok şey duyduğu Bahâeddîn'le tanışmayı çok arzuladığını, Kahire'ye geldikten hemen sonra kendisiyle bir araya geldiğini, onu kendisine bahsedilenden daha üstün bir insan ve asil bir ahlak sahibi olarak gördüğünü belirtir¹⁶⁷³. Kendisiyle defalarca görüşen İbn Vâsıl ise, Kâdî el-Fâzıl'dan sonra hükümdarların arkadaşları içinde Bahâeddîn Züheyr ve İbn Matrûh'tan daha ideal kimseyi bilmediğini belirtir¹⁶⁷⁴.

Bahâeddîn'in şiirleri hafifliği, saflığı, zarafeti ve nükteli olması ile benzerlerinden ayrılır¹⁶⁷⁵. Bahâeddîn'den divanını rivayet etme izni alan İbn Hallikân onun, şiirlerini sehli mümteni' tarzında yazdığını, son derece latîf olan şiirlerinin halk tarafından çok sevildiğini ve elden ele dolaştırıldığını belirtir¹⁶⁷⁶. Muhammed Tâhir el-Cüblâvî ve Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim henüz yaşadığı devirde büyük bir ilgiye mazhar olan ve çok sayıda yazma nüshası bulunan divanın muhtelif nüshalarından yararlanarak yeni bir neşrini yapmışlardır. (Kahire 1977, 2009).

İbn Matrûh: Ebü'l-Hasen Cemâleddîn Yahya b. İsa b. İbrahim b. Matrûh 592/1196 yılında Mısır'ın Saîd bölgesine (Yukarı Mısır) bağlı Asyût şehrinde doğdu¹⁶⁷⁷.

Gençlik döneminde dönemin önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Kus'a gitti. Burada eğitime devam eden İbn Matrûh, o sırada Kus valisi Mecdüddîn b. İsmâil'in kâtipliğini yapan Bahâeddîn Züheyr'le tanıştı. Bahâeddîn'in referansıylâ divanda çalışmaya başladı¹⁶⁷⁸. 625/1227 veya 626/1228'de muhtemelen Bahâeddîn Züheyr'le birlikte Kahire'ye gelerek o esnada babasının Mısır nâibi olan el-Melikü's-

¹⁶⁷¹ İbn Vâsıl bu salgının nedenini, Bağdat'ta Moğolların yaptığı katliam sonucu cesetlerden yayılan ağır kokunun Mısır havasını bozmasına dayandırmaktadır. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 238.

¹⁶⁷² İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 338; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 91, 238-239; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 444.

¹⁶⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 332.

¹⁶⁷⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 239.

¹⁶⁷⁵ Corci Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyya*, Dârü'l-Hilâl, Kahire ts. III, 18.

¹⁶⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 336.

¹⁶⁷⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 170; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 266.

¹⁶⁷⁸ İbn Matrûh, *Dîvân*, 7.

Sâlih'in hizmetine girdi. el-Kâmil'in 629/1232'de düzenlediği şark seferine es-Sâlih'le birlikte katılan İbn Matrûh, Bilâdü's-Şark nâipliği boyunca es-Sâlih'in hizmetinde bulundu. el-Melikü's-Sâlih, 636/1238'de Dimaşk'ı el-Cevâd'tan teslim aldıktan sonra da onun nâzirü'l-ceyşi olarak görev yaptı. İbn Matrûh, el-Kâmil'in vefatından sonra ortaya çıkan belirsizliğe son vermek ve yeni bir iç savaşı önlemek amacıyla Eyyûbî melikleri arasında arabuluculuk yapan Abbâsî Halîfesi el-Mustansır'ın elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'ye el-Melikü's-Sâlih'in temsilcisi sıfatıyla eşlik etti. es-Sâlih, Dimaşk'ı amcasına kaptırınca Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer'in yanına geldi. el-Muzaffer'le el-Melikü's-Sâlih'e yardım etme yollarını arayan İbn Matrûh, Hama'dan ayrılarak Doğu'ya Hârizmlilerin lideri Hüsâmeddîn Berkehan'ın yanına gitti ve el-Melikü's-Sâlih'e yardım etmesini istedi. Misyonunu tamamladıktan sonra Hama'ya geri döndü¹⁶⁷⁹.

es-Sâlih'in Mısır'da saltanatını ilan etmesi üzerine 639/1241'de Mısır'a giden İbn Matrûh, sultan tarafından nâzirü'l-hizâne olarak görevlendirildi. Bir müddet bu görevi deruhte eden İbn Matrûh, sultanın 644/1247'deki Şâm seyahatinden önce vezir yetkileriyle donatılmış nâibi olarak Dimaşk'a atandı. 646/1248 yılında Hıms'ın Haleb beyliği tarafından kuşatılması üzerine hasta yatağında Dimaşk'a gelen es-Sâlih, İbn Matrûh'u görevinden azletti ve hazırladığı orduyla birlikte Hıms'a gönderdi. Diğer kaynaklarımızın bilgi vermediği bu azlin sebebi hakkında İbnü'l-Cevzî, sultanın, İbn Matrûh'un kendisine yakışmayan askerî kıyafetleri giymesine kızmasına dayandırmaktadır¹⁶⁸⁰. Bu sırada Haçlıların Mısır'a saldırmak üzere Kıbrıs adasına çıkartma yaptıkları öğrenilince Hıms kuşatması kaldırıldı ve İbn Matrûh'un da aralarında bulunduğu es-Sâlih'in ordusu Mısır'a döndü. İbn Matrûh, Haçlıların 23 Safer 647/7 Haziran 1249'da Dimyat'ı ele geçirmesi üzerine el-Melikü's-Sâlih'le birlikte Mansûra'ya geçti. es-Sâlih'in 14 Şaban 647/22 Kasım 1249'da Mansûra'da vefat etmesi üzerine, ordunun başına geçen Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh, İbn Matrûh'un gönlünü alarak onu yakın adamları arasına aldı. Fahreddîn'in Haçlılar tarafından öldürülmesi üzerine Mısır'a dönen İbn Matrûh, vefatına kadar Nil nehrine bakan evinde ikamet etti.

¹⁶⁷⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 423; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 95.

¹⁶⁸⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 423.

Vefatından önce ağır bir göz hastalığına tutulan İbn Matrûh, 1 Şaban 649/19 Ekim 1251'de vefat etti ve el-Mukattam dağının eteklerindeki mezarlığa defnedildi¹⁶⁸¹.

Bahâüddîn Züheyr'le yakın arkadaş olan İbn Matrûh, Züheyr gibi el-Melikü's-Sâlih'in en yakın adamlardan biri olmuş, önemli görevlere getirilmiştir. Ne var ki Züheyr gibi, son dönemlerinde el-Melikü's-Sâlih'in öfkesine hedef olmaktan da kurtulamamıştır. Gerek İbn Vâsıl gerekse İbn Hallikân yakın arkadaşları Züheyr ve İbn Matrûh'un sultanın öfkesine hedef olmasının nedenleri hakkında suskun kalmayı tercih etmişlerdir. İbn Vâsıl, İbn Matrûh ve Bahâeddîn'in mürüvvetleri ve arkadaşlarına gösterdikleri ilgi bakımından mükemmel iki insan olduğunu, el-Melikü's-Sâlih'in devletinin bu iki arkadaşla parladığını belirtir¹⁶⁸². İbn Hallikân ise İbn Matrûh'un Bahâeddîn'le çocukluk dönemine uzanan yakın bir arkadaşlığı bulunduğunu, ikisinin kardeş gibi olduğunu, dünya işlerinde aralarında bir fark olmadığını, duygularını ve yaşadıkları maceraları birbirilerine şiirle ifade ettiklerini, zor dönemlerinden birbirinin yardımına koştuklarını belirtir¹⁶⁸³.

Birçok konuda Bahâeddîn'le aynı düşünen İbn Matrûh'un şiirleri, eğlendirici konulara ve hoş nüktelere yer veren Bahâeddîn'in şiirlerinden üslûb ve tema bakımından farklılık arz etmektedir. Ağırlıklı olarak siyasî konuları ele alan İbn Matrûh, şiirlerinde Eyyûbî melik ve emirleri arasındaki kimi problemleri, hizmetine girdiği Eyyûbî hükümdarlarını, müslüman askerlerin yaptığı savaşları ve Haçlılara karşı elde ettikleri başarıları yoğun bir şekilde işlemiştir¹⁶⁸⁴. İbn Matrûh'un günümüze ulaşan tek eseri olan ve birkaç baskısı bulunan dîvanı son olarak Hüseyin Nessâr'ın tahkikiyle basılmıştır (Kahire 2004).

Seyfeddîn el-Müşidd: Ebü'l-Hasen Seyfeddîn el-Müşidd Ali b. Ömer b. Kızıl b. Celdek el-Yârûkî¹⁶⁸⁵ et-Türkmânî el-Mısırî, 602 yılında Mısır'da doğdu¹⁶⁸⁶.

¹⁶⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 95, 169-170; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 259-260, 266.

¹⁶⁸² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 209.

¹⁶⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 263.

¹⁶⁸⁴ Selâm, *el-Edeb fi'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 529, 538.

¹⁶⁸⁵ Yörük bir Türkmen ailesi olan Yârûkîlerden, Eyyûbîler döneminde önemli görevler üstlenmiş değerli devlet adamları yetişmiştir. Salâhaddîn dönemi komutanlarından Bedreddîn Dildirim (Doldurum/Yıldırım) el-Yârûkî, el-Kâmil'in'in üstâduddârı Osman b. Kızıl el-Yârûkî ve el-Melikü's-Sâlih'in Mısır ve Dimaşk nâibi Cemâleddîn Musa b. Yağmur bu aileye mensuptur. Bkz. İbn Saîd, *en-Nücûm*, 233; Humphreys, *From Saladin*, 30, 82, 99.

¹⁶⁸⁶ Kütübî, *Fevât*, III, 51; Ömer Ferrûh, *Târîhu Edebi'l-Arabî*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1989, III, 578.

Eğitimi Saîd bölgesinde tamamlayan Seyfeddîn, el-Melikü's-Sâlih'in nâibi ve dönemin önemli emirlerinden biri olan Cemâleddîn Musa b. Yağmur'un amcasının oğlu idi. İbn Yağmur'la akrabalığın verdiği imkânlardan yararlanan Seyfeddîn, onun meclisine gelen İbn Saîd el-Mağribî, Ahmed et-Tîfâşî ve İbnü'l-Adîm gibi âlimlerle arkadaşlık kurdu. İbn Yağmur ve el-Melikü's-Sâlih'le birlikte birçok sefere katılan Seyfeddîn, Tel el-Acull'de ve Gazze'ye gidişi esnasında el-Melikü's-Sâlih'e arkadaşlık etmiştir¹⁶⁸⁷.

Nucûm ve hesap ilimlerinde de uzman olan Seyfeddîn'in asıl uzmanlığı edebiyat alanındadır. Bu özellikleriyle el-Melikü's-Sâlih'in ilgisini çeken Seyfeddîn önceleri Mısır'a bağlı bölgelerde daha sonra Dimaşk'ta çeşitli görevlerde görevlendirilmiştir¹⁶⁸⁸. en-Nâsır Yusuf, 648/1250'de Dimaşk hâkimiyetini ele geçirdikten sonra Seyfeddîn'i Şâddü'd-Devâîn olarak görevlendirmiştir¹⁶⁸⁹. 656/1258 yılında Dimaşk'ta vefat Seyfeddîn, Kâsiyûn'daki mezarlığa defnedilmiştir¹⁶⁹⁰.

Seyfeddîn el-Müşidd'le Fustat ve Kahire'de görüşen ve ondan bazı şiirler nakleden İbn Saîd el-Mağribî, onun şiirde çağının mümtaz âlimlerinden biri olduğunu belirtir¹⁶⁹¹.

Şiirlerinde dönemin siyasî hayatını yansıtan unsurlara yer veren Seyfeddîn, tanıştığı veya arkadaşlık kurduğu âlimlere hitab eden şiirler de yazmıştır. Dönemin ünlü şairi İbn Matrûh'un yakın arkadaşısı olan Seyfeddîn, İbn Matrûh'a gönderdiği mektuplarda duygularını şiir yoluyla ifade etmiş, ona olan sevgisini ve ondan uzak kalmanın verdiği acıyı dile getirmiştir¹⁶⁹². Şiirlerini kolay anlaşılabilir bir dille yazan Seyfeddîn'in şiir divanı *Dîvânü'l-Müşidd*, Muhammed Zağlul Selâm (İskenderiye 1999) ve Abbas Hânî el-Cerâh'ın tahkikiyle (Irak 2000) basılmıştır.

İbn Ebü'l-İsba': Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdülvâhid b. Zâfir el- 'Advânî el-Mısırî, kaynakların çoğuna göre 585/1189 veya 589/1193 yılında

¹⁶⁸⁷ Selâm, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 477-478.

¹⁶⁸⁸ İbn Saîd, *en-Nücûm*, 233.

¹⁶⁸⁹ el-Ömerî, *Mesâlik*, XVIII, 174.

¹⁶⁹⁰ Kütübî, *Fevât*, III, 51; Ferrûh, *Târihu Ed-Arabî*, III, 578.

¹⁶⁹¹ İbn Saîd, *en-Nücûm*, 234.

¹⁶⁹² Selâm, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 479.

Mısır'da doğdu¹⁶⁹³. İbn Sâbûnî ise, doğum tarihini sorduğu İbn Ebü'l-İsba'nın, kendisine gönderdiği mektupta 595/1198'de doğduğunu belirttiğini rivayet eder¹⁶⁹⁴. İbn Sâid el-Mağribî, İbn Ebü'l-İsba'nın kendisine Câhiliye dönemi şairlerinden Zülisba' el-'Advânî'nin soyundan geldiğini söylediğini belirtir¹⁶⁹⁵. Buna göre el-'Advânî nisbesi buradan gelmektedir.

Çağdaşı çoğu âlimden farklı olarak münzevi bir hayat yaşayan İbn Ebü'l-İsba'nın hayatı hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Dönemin siyasî olaylarına karışmadan eser telif etmekle meşgul olan İbn Ebü'l-İsba', usta bir şair olduğu halde herhangi bir sultana atfen bir şiir yazmadığı gibi, sultanlardan bir makam veya görev de talep etmemiştir¹⁶⁹⁶. İbn Ebü'l-İsba', 654/1256 yılında Mısır'da vefat etmiştir¹⁶⁹⁷.

Hayatının büyük bir bölümünü Eyyûbîler dönemi Kahire'sinde yaşayan İbn Ebü'l-İsba', Mısır'ın tanınmış edebiyatçılarından biri olup, tarih, nazım, nesir ve bed'i ilimlerinde yetkin bir âlim idi. İbn Saîd onu "Mısır diyarının edîbi" olarak tanıtmaktadır¹⁶⁹⁸. Belağat ilminde de uzman olan İbn Ebü'l-İsba' belağat âlimleri tarafından Mısır'ın en büyük belağatçılarından biri olarak kabul edilmektedir. *Tahrîrû't-Tahbîr*, *Bedî'u'l-Kur'ân* (Thk. Hifnî Muhammed Şeref, Kahire 1977) ve *Havâturi's-Sevânih* (Thk. Hifnî Muhammed Şeref, Kahire 1960) belâğî değeri yüksek eserlerin başında gelmektedir¹⁶⁹⁹.

3.2.3.6. Tarih ve Coğrafya

Eyyûbîler dönemi, bu dönemde yetişen tarihçiler ve tarih yazımı bakımından ortaçağ İslam tarihinin parlak dönemlerinden birini teşkil eder. Eyyûbî devlet adamlarının katkılarıyla oluşan, ilim adamlarının çalışmalarına olanak sağlayan pozitif şartlar tarih ilminde de gelişmelere yol açmıştır. Gerek III. Haçlı seferinden itibaren bu dönemde cereyan eden Haçlı seferleri, gerekse dönemin siyasî ve askerî olayları hakkında sâhip olduğumuz zengin malumat, bu dönemde tarih biliminin kat ettiği

¹⁶⁹³ Yûnînî, *Zeyl*, I, 21; el-Ömerî, *Mesâlik*, VII, 248; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 34; M. Ali Lisânî Fişârekî, "İbn Ebü İsba'" *DMBİ*, II, 625.

¹⁶⁹⁴ İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 13-14.

¹⁶⁹⁵ İbn Saîd, *en-Nücûm*, 318.

¹⁶⁹⁶ İbn Ebü'l-İsba', *Tahrîrû't-Tahbîr fî Sınâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr ve Beyânî İ'câzi'l-Kur'ân*, Thk. Hifnî Muhammed Şeref, Kahire 1383, neşreden giriş, 4.

¹⁶⁹⁷ Kütübî, *Fevât*, II, 364.

¹⁶⁹⁸ İbn Saîd, *en-Nücûm*, 318.

¹⁶⁹⁹ İbn Ebü'l-İsba', *Tahrîrû't-Tahbîr*, 5-6.

mesafeyi göstermektedir. Bu dönemde telif edilen kronik ve biyografi türündeki eserler, tarih yazımı açısından klasik İslam tarihi yazımının bir devamı olarak varlığını sürdürmüştür. Bunların yanında tarih bilimine katkısı açısından son derece faydalı olan, dönemin kurumlarını ve kültür hayatını ele alan önemli eserler yazılmıştır¹⁷⁰⁰.

Eyyûbîler döneminde tarih alanında yazılan eserlerin üslup bakımından farklılık arz ettiği, bir kısmının sade ve kolay bir dille; diğer bir kısmının ise belâğatlı bir üslupla kaleme alındığı görülmektedir. Eyyûbî tarihinin ilk dönemleri için en önemli kaynaklardan biri olan İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târih* adlı eseri daha sade bir dille yazılmışken, Salâhaddîn'in özellikle vefatından sonraki dönem için en önemli kaynakların başında gelen İmâdeddîn Kâtîp el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201) eserleri edebî değeri yüksek bir dille yazılmıştır¹⁷⁰¹.

Salâhaddîn dönemindeki dinamik tarih yazıcılığı, sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Çok sayıda kronik ve biyografinin yazıldığı Salâhaddîn sonrası Eyyûbî tarihine dair kaynaklar içinde, çalıştığımız dönem için birinci dereceden kaynak teşkil eden İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân* adlı umûmî İslam tarihinin ilgili bölümü ile İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Beni Eyyûb* adlı Eyyûbî tarihi ayrı bir öneme sâhiptir. Bu iki eser, Salâhaddîn sonrası dönemin siyasî tarihini aydınlatma noktasında verdikleri bilgilerin yanı sıra, dönemin tarihini ele alan Zehebî ve Makrîzî gibi sonraki dönem tarihçilerinin yararlandıkları başlıca referans kitapları olmuştur. Salâhaddîn dönemi için İmâdeddîn el-İsfahânî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin eserlerinden yararlanan *Mir'âtü'z-Zamân*, müellifinin Bağdat'tan Şam'a geldiği tarih olan 600/1203 yılından sonraki Eyyûbî tarihi için orjinal bilgiler barındırmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'ât*'ından daha kapsamlı ve güvenilir olan *Müferricü'l-Kürûb* ise el-Kâmil'in vefatından (635/1238) sonraki dönem için, büyük oranda müellifinin gözlemlerine dayanmasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir.

İbn Vâsıl'ın da kaynakları arasında yer alan Kemâleddîn İbnü'l-'Adîm'in (ö. 660/1262) *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb* adlı geniş hacimli biyografi kitabı ve 641/1243 yılı olaylarıyla sona eren Halep tarihi ile ilgili Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb adlı kroniği es-Sâlih dönemi hakkında malumat veren diğer önemli iki eserdir.

¹⁷⁰⁰ Donald P. Little, "Historiography of the Ayyûbid and Mamlûk Epochs", (Ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, Newyork, 1998, I, 412.

¹⁷⁰¹ Şeşen, *Salâhaddîn*, 496; Humphreys, *From Saladin*, 397.

el-Melikü's-Sâlih döneminde yaşamış Münzirî ve İbn Hallikân'ın kitapları, biyografi alanında yazılmış başlıca iki eserdir. Münzirî'nin 581 ile 642 yılları arasındaki vefeyâtı kapsayan ve 60 cüzden oluşan *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-Nakala* adındaki biyografi kitabı el-Melikü's-Sâlih döneminin ilk yılları da dâhil Eyyûbi kültür tarihi için başlıca kaynaklar arasında kabul edilmektedir. İbn Hallikân'ın Kahire'de yazdığı *Vefeyâtü'l-A'yân ve En-bâü Ebnâi'z-Zamân* es-Sâlih döneminde yaşamış ve müellifin bizzat görüştüğü bazı şahsiyetlerin de hayatlarını içeren güvenilir bir biyografi kitabıdır.

el-Melikü's-Sâlih döneminde coğrafya alanında yazılmış en önemli eser Nâblusî'nin *Târîhü'l-Feyyûm* adlı bölgesel coğrafya kitabıdır. el-Melikü's-Sâlih'in emriyle yazılan bu kitap, Eyyûbîler dönemi Feyyûmu'nun coğrafyası, iklimi, halkı, köyleri, camileri, kiliseleri ve mâlî kaynakları hakkında ayrıntılı bilgiler içerir. 639/1241 yılında, el-Melikü's-Sâlih'in saltanatı döneminde Mısır'ı ziyaret eden İbn Saîd el-Mağribî'nin *Kitâbi'l-Muğrib fî Hıla'l-Mağrib* adlı kitabın Mısır'la ilgili kısmı, bu alanda yazılmış diğer önemli bir eserdir¹⁷⁰². Dönemin Mısır ekonomisi ve ticari hayatıyla ilgili önemli bilgiler barındıran bu kitapta Mısır'daki yerleşim merkezleri coğrafi bakımdan tanıtılmış, önemli devlet adamları, âlim, kadı, edip ve diğer meşhurların biyografisi işlenmiştir.

İbn Vâsıl: Ebû Abdullâh Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrullâh b. Sâlim b. Vâsıl el-Hamevî 604/1208 yılında Hama'da doğdu¹⁷⁰³. İlimle uğraşan bir aileye mensup olan İbn Vâsıl'ın babası Sâlim, Hama ve Maarretünnu'mân kadılığının yanısıra Kudüs'teki Nâsırıyye medresesinin müderrisliğini de yapmıştır¹⁷⁰⁴.

Eğitimine babasının gözetimi altında Hama'da başlayan İbn Vâsıl, 621/1224 yılında Dımaşk sâhibi el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın, babasını daveti üzerine babasıyla birlikte Dımaşk'a gitti. Dımaşk'ta bulunduğu süre zarfında buradaki ilim meclislerine katılan İbn Vâsıl, babasının Kudüs'teki Nâsırıyye medresesine müderris olarak atanması üzerine 622/1225 yılının başlarında Kudüs'e gitti. Kudüs'te el-Melikü'l-Muazzam'ın 624/1226 yılında inşâ ettiği bir kubbede Şemseddîn b. Rezîn el-Ba'lbekî'den tecvîd, kıraat ve nahiv dersleri aldı ve Ebû Alî el-Fârîsî'nin *el-Îzâh*'ını okudu. 624-625/1226-1227 yılları arasında babasının Hac vazifesi münasebetiyle Mekke'de bulunması

¹⁷⁰² Rabie, *The Financial System of Egypt*, 22.

¹⁷⁰³ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, 50; Zehebî, *Târîh*, LII, 338.

¹⁷⁰⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 118-119.

üzerine babasının yerine Nâsiriyye medresesinin müderrisliğini yürüttü. 626/1228 yılında Dımaşk'a giden İbn Vâsıl, Kudüs'un Haçlılara teslim edilmesinden rahatsız olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Şâm Emeviyye Câmiinde Kudüs'ün faziletleri hakkında yaptığı vaazını dinledi. 627/1229 yılının sonlarında Haleb'e, kadı Bahâeddîn b. Şeddâd'ın yanına giderek onun medresesinde ilimle meşgul oldu. Haleb'teki ikâmeti esnasında Necmeddin el-Habbâz'dan fıkıh ve usul, Ebü'l-Bekâ İbn Yaîş'den nahiv dersleri aldı. 629/1231 yılında en-Nâsır Dâvûd'un daveti üzerine Kerek'e giderek en-Nâsır'ın hizmetine giren İbn Vâsıl, burada Kemâleddîn b. Şeyhüşşuyûh, Şemseddîn el-Hüsrevşâhî ve kadı Şemseddîn gibi âlimlerle tanışıp onlardan istifade etti. 631/1233 yılının başlarında Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer Mahmûd'un hizmetine giren İbn Vâsıl, bir rasathane ve çeşitli astronomik aletlerin yapımında Mısırlı matematikçi ve mühendis Alemüddîn Kayser'e yardımcı oldu. 641/1243 yılında el-Melikü'l-Muzaffer'in elçisi sıfatıyla akrabası İbn Ebü'd-Dem'le birlikte çıktığı seyahatine Abbâsî Halîfesinin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'yle birlikte devam ederek Bağdat'a gitti. Dönüşünde Nusaybin'e uğrayarak Hârizmlilerin lideri Berkehan'la el-Melikü's-Sâlih'e yardım etmeleri hususunu konuştu. Nusaybin'den Haleb'e geçti. Burada, Mısır'a gitmek üzere hazırlanan fıkıh ve mantık âlimi Efdelüddîn el-Hûnecî ile tanıştı¹⁷⁰⁵.

641/1243 yılının sonlarına doğru Mısır'a gitmek üzere yola koyulan İbn Vâsıl, Kudüs üzerinden Gazze'ye, oradan Abbase'ye ve nihayet 642 yılının Muharrem ayında (Haziran 1244) Kahire'ye vardı. Kahire'de kendisiyle uzun süren bir dostluk kuracağı el-Melikü's-Sâlih'in nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî tarafından karşılandı¹⁷⁰⁶. 644/1246 yılında el-Melikü's-Sâlih tarafından el-Akmer Camii'ne¹⁷⁰⁷ müderris olarak atandı¹⁷⁰⁸. el-Melikü's-Sâlih'in 647'de vefat etmesinin akabinde Mısır'a gelen el-Melikü'l-Muazzam'ın ilgisini çekmeyi başararak onun tertip ettiği ilmî meclislere katıldı. Tûrânşâhla birlikte o sırada Haçlı saldırıları karşısında konuşlanan İslam ordusunun

¹⁷⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 141-142, 212, 245, 311; V, 15, 323-324; VI, Neşredenin Girişi, 7-13.

¹⁷⁰⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 333-334.

¹⁷⁰⁷ el-Akmer Camii, 519/1125 yılında Fâtımî halîfesi el-Âmir Biahkâmillâh tarafından yaptırıldı. Halîfe el-Âmir'in bizatihi hutbe okuduğu bu camii, Fâtımîlerin yıkılışında sonra Eyyûbîler döneminde de önemini korudu. Salâhaddîn, el-Akmer'e Fustat ve Kahire'den kıymetli vakıflar vakfederek camide ders verecek müderris ve fakihler atadı. el-Akmer'in önceki müderrislerinden biri olan Şemseddîn Osman, Vekîlü beytül mâl olarak çalışmış, mezhep ilminde âlim bir zattı. Şemseddîn'in vefatından sonra dönemin önemli âlimlerinden çok sayıda kişi bu caminin müderrisliğine tâlib olduysa da el-Melikü's-Sâlih tercihini İbn Vâsıl'dan yana kullandı. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 89-90.

¹⁷⁰⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 89-90.

bulunduğu Mansûra'ya geçti. Mansûra'da toplanan İbn Abdüsselâm, İbnü'l-Cümmeyzî, İmâdeddîn b.el-Kutb gibi dönemin ünlü âlimleriyle ilmî istişârelerde bulundu. 649/1251 yılında yakın arkadaşı Hüsâmeddîn el-Hezbânî ile Hacc'a gitti. Memlûk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın saltanatı döneminde el-Akmer'deki görevine ilâveten Şafîî Zâviyesi'nin müderrisliğini, el-Cîze ve İtfihiyye'nin kadılığını yaptı. 659 yılının Ramazan ayında (Temmuz 1261) Baybars tarafından Sicilya Kralı Manfred'e elçi olarak gönderildi. Manfred'le İtalya'nın güneyindeki Barletta'da defalarca görüşen İbn Vâsıl, Kral için *el-İnberûziyye (el-İmbarâtûriyye)* adında bir Mantık kitabı yazdı. 663/1264 yılında memleketi Hama'ya kâdilkudât olarak atanan İbn Vâsıl, burada Eyyûbî hânedanına mensup tarihçi Ebü'l-Fidâ ile görüştü. Ebü'l-Fidâ, Öklides'in kitabından anlamadığı noktalarda İbn Vâsıl'ın yardımına başvurmuş, müellifin İbn Hâcib'in Manzûmesine yaptığı şerhi bizzat ondan okumuştur. 690/1291 yılının başlarında Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer'le birlikte yeniden Mısır'a giden İbn Vâsıl, Allâme Esîrüddîn'e icâzet verdi. Tekrar Hama'ya dönen İbn Vâsıl, 697/1297 yılında Hama'da vefat etti¹⁷⁰⁹.

Zehebî'nin en zeki âlimlerden biri olarak tanıttığı İbn Vâsıl¹⁷¹⁰, mantık, astronomi, tıp, tarih, siyer, usul, şiir ve edebiyatla ilgili şerh, muhtasar ve te'lif olmak üzere yirmiye yakın eser telif etmiştir¹⁷¹¹. Mantık bilimiyle ilgili te'lif ettiği en önemli eser Sicilya Kralı Manfred'e takdim ettiği tek ciltlik *el-İnberûziyye* adlı kitaptır. Târihle ilgili günümüze kadar ulaşmış iki önemli eseri vardır. Bunların ilki Eyyûbî tarihinin başlıca kaynaklarından biri olarak kabul edilen ve bu araştırmada yoğun bir şekilde yararlandığımız *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Beni Eyyûb* adlı kitabıdır. İkincisi ise yaratılıştan 636 yılına kadarki olayları ele aldığı iki ciltlik *et-Târihü's-Sâlihî* adlı, muhtasar İslam tarihi çalışmasıdır. *et-Târihü's-Sâlihî*'yi (Beyrut 2010) 636 yılında Dımaşk'a gelen el-Melikü's-Sâlih'e takdim eden müellifin bu çalışmasının, günümüze ulaşmamış *et-Târihü'l-Kebîr* adlı geniş hacimli kitabının bir muhtasarı olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁷⁰⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 116-119; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, 50; Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'yânü'n-Nasr*, Thk. Ali Ebû Zeyd, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1998, IV, 447-448.

¹⁷¹⁰ Zehebî, *Târih*, LII, 338.

¹⁷¹¹ İbn Vâsıl'ın eserlerinin geniş bir listesi için bkz. İbn Vâsıl, *et-Târihü's-Sâlihî*, Neşredenin Girişi, I, 34-38; Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, 439-440.

Sıbt İbnü'l-Cevzî: Ebü'l-Muzaffer Şemseddîn Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah et-Türkî el-Avnî 581 yılında Bağdat'ta doğdu. Abbâsî veziri Avnüddîn Yahya b. Hubeyre'nin Türk Memlûkü olan babası Hüsâmeddîn Kızıoğlu'na nisbetle el-Avnî ve et-Türkî nisbeleriyle anılan Sıbt, daha çok ünlü Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) kızı olan annesine nisbetle Sıbt İbnü'l-Cevzî (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) nisbesiyle anılmıştır¹⁷¹².

Küçüklüğünde babasını kaybeden İbnü'l-Cevzî, dedesinin himâyesinde eğitimini sürdürdü. Bağdat'ta dedesi Ebü'l-Ferec, Abdülmünîm b. Küleyb, Abdüllâh b. Ebü'l-Mecd el-Harbî'den; Musul'da Ebû Tâhir Ahmed ve İbnü'l-Hatîb'ten; Dımaşk'ta İbn Taberzâd, Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Ebû Ömer b. Kudâme'den ders aldı. Dedesinin vefatından sonra yirmili yaşlarda iken Dımaşk'a gelen İbnü'l-Cevzî, buraya yerleşti ve fıkıh dersleri vermeye başladı. el-Melikü'l-Âdil'in çocukları tarafından beğenilerek Şibliyye ve Bedriyye medreselerine müderris olarak atandı. Önceleri Hanbelî mezhebine mensup olan İbnü'l-Cevzî, kendisi de Hanefî olan Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın teşvikiyle Hanefî mezhebine geçti ve *Menâsibu Ebî Hanîfe* adlı bir kitap yazdı. Vaaz ve hitâbet sanatında yaşadığı dönemin emsalsiz bir âlimi olarak kabul edilen İbnü'l-Cevzî, uzun bir süre Emevî Camii'nde vaizlik yaptı¹⁷¹³.

Etkileyici vaazlarına sadece halktan değil, ulemadan da büyük katılımlar oldu. Dönemin meşhur muhaddisi İbnü's-Salâh ondan etkilenecek vaaz vermek istediye de el-Melikü'l-Eşref, "Bunu yapma, sen İbnü'l-Cevzî gibi vaaz veremezsin, onun altında kalman da sana yakışmaz" diyerek İbnü's-Salâh'ı bu kararından vazgeçirmiştir¹⁷¹⁴. Haçlılara karşı verilen mücadeleye vaazlarıyla destek olan İbnü'l-Cevzî, halkın cihad azmini pekiştiren vaazlar verdi. 626/1229 yılında Kudüs'ün Haçlılara verilmesine karşı gelişen tepkinin sembol isimlerinden biri olan İbnü'l-Cevzî, en-Nâsır Dâvûd'un isteğiyle Dımaşk camiinde verdiği vaazda Kudüs'ün faziletlerini anlatan etkileyici bir vaaz yaparak halkı galeyana getirmiştir. O vaazı dinleyenlerden biri olan İbn Vâsıl, halkın nezdinde kabul gören bir vaiz olarak tanıttığı İbnü'l-Cevzî'nin, vaazıyla halkı gözyaşlarına boğduğu o günü tarihi bir gün olarak adlandırmaktadır¹⁷¹⁵. Yûnînî, vaaz sanatında zamanının en iyisi olarak tanıttığı İbnü'l-Cevzî'nin vaaz meclisinde yer

¹⁷¹² Yûnînî, *Zeyl*, I, 39-40; Zehebî, *Târih*, XLVIII, 183.

¹⁷¹³ Yûnînî, *Zeyl*, I, 40; Zehebî, *Târih*, XLVIII, 184-185.

¹⁷¹⁴ Zehebî, *Târih*, XLVIII, 185.

¹⁷¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 245-246.

bulmak için insanların geceyi Dımaşk camiinde geçirdiklerini, çok sayıda hükümdar, âlim ve emirin İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarına rağbet ettiğini belirtir¹⁷¹⁶.

Vaazlarıyla halkı Haçlılara karşı cihada teşvik eden İbnü'l-Cevzî'nin kendisi de Haçlılarla yapılan savaşlara katıldı. 607/1210 yılında el-Melikü'l-Muazzam'ın öncülüğünde Haçlılara karşı düzenlenen Nâblus seferine katılan İbnü'l-Cevzî, muzaffer olarak ayrıldıkları bu seferden bol miktarda ganimet elde etmiştir¹⁷¹⁷.

İbnü'l-Cevzî, Eyyûbî hükümdarları nezdinde elde ettiği itibârı, çağdaşı bazı âlimlere yardım etmekte kullanmaktan çekinmemiştir. Dönemin ünlü muhaddisi İbnü's-Salah, el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın kendisini müderris olarak tayin etmesi için İbnü'l-Cevzî'den aracı olmasını istemiş, o da el-Muazzam'la görüşerek onu ikna etmiş, el-Muazzam, İbnü's-Salah'ı medresesine müderris olarak görevlendirmiştir. Yine döneminin meşhur kelimcisi Seyfeddîn el-Âmidî'nin el-Muazzam tarafından Azîziyye medresesine müderris olarak tayin edilmesinde de İbnü'l-Cevzî'nin etkisi olmuştur¹⁷¹⁸.

Hadis, fıkıh, akîde, ahlâk ve tarih alanlarında çok sayıda eser telif eden İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinin çoğu günümüze intikal etmemiştir. İbnü'l-Cevzî'nin günümüze kadar ulaşan en önemli eseri *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân* adlı genel islam tarihidir. İbn Hallikân, müellife ait bir nüshasını gördüğü *Mir'âtü'z-Zamân*'ın 40 ciltlik büyük bir tarih kitabı olduğunu belirtir¹⁷¹⁹. Müellifin Bağdat'tan Şam'a geldiği tarih olan 600/1203 yılından sonraki Eyyûbî tarihi için orjinal bilgiler barındıran kitabın tamamı 23 cilt hâlinde basılmıştır. (Dımaşk, 2013-2014). Müellifin İslâm ahlâkıyla ilgili yazdığı *el-Celîsü's-Sâlih ve'l-Enîsü'n-Nâsîh* (Nşr. Fevvâz Sâlih Fevvâz, London 1989,) adlı eseri ile başta Hz. Ali olmak üzere diğer imamlarla ilgili menkıbeleri yazdığı *Tezkiretü Havâssi'l-Eimme bi-Zikri Hasâisi'l-Eimme* (Nşr. Muhammed Sâdık Bahrülulûm, Necef 1964; Beyrut 1426.) adlı eseri günümüze kadar ulaşan diğer önemli eserleri arasında yer almaktadır.

Ebû Şâme: Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim b. Osman b. Ebû Bekir el-Makdisî eş-Şafîî, 599/1203 yılında Dımaşk'ta doğdu¹⁷²⁰. Mütevazı bir aileye

¹⁷¹⁶ Yûnînî, *Zeyl*, I, 40.

¹⁷¹⁷ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 172-173.

¹⁷¹⁸ Sıbt, *Mir'ât*, Neşredenin Girişi, I, 17.

¹⁷¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 142.

¹⁷²⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1334; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 330;

mensup olan Ebû Şâme'nin ailesi Kudüs kökenli olup büyük dedesi Ebû Bekir b. Muhammed, Kubbetü's-Sahra camisinin imamıydı. Ebû Bekir'in 492/1099'daki vefatından sonra Dimaşk'a göç eden aile Bâbüşşark'a yakın mahallelere yerleştiler¹⁷²¹.

Küçük yaşlarda ilimle meşgul olmaya başlayan Ebû Şâme, on yaşına varmadan Kur'an'ı ezberledi. 616/1219 yılında es-Sehâvî'den kıraât dersleri alan Ebû Şâme, daha sonra kıraât-ı seb'a, arapça, fıkıh, hadis ve ricâl ilimlerinde derinlik kazanmaya başladı. Dimaşk'taki ilmî atmosferden en güzel şekilde yararlananarak Dimaşk camiinde Kur'an, Kubbetü'n-Nasr'da hadîs ve Takaviyye medresesinde fıkıh derslerine katıldı. Muhtelif âlimlerden istifade etmek amacıyla ilmî seyahatlere başladı. 621/1224 yılında Hacc farızasını yerine getirmek maksadıyla gittiği Mekke'de Huccetüddîn Ebû Tâlib'in ilmî sohbetlerine katıldı. 624/1226 yılında Kudüs'e gitti. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra döndüğü Dimaşk'ta İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın ders halkasına katıldı. 628/1230 yılında çıktığı Mısır seyahatinde Dimyat Kahire ve İskenderiye'deki meşhur âlimlerle bir araya geldi. İskenderiye'de dönemin ünlü kıraât ve dil âlimi eş-Şerîşî'den ders aldı. 629/1231 yılında Dimaşk'a dönerek ilmî faaliyetlerine devam etti¹⁷²².

Vefatında kadar Dimaşk'tan ayrılmayan Ebû Şâme, Dimaşk'ta şafiîlere tahsis edilen Âdiliyye ve Rükniyye medreselerinde müderrislik yaptı. 660/1261 yılına kadar Âdiliyye medresesinde ders verdiği anlaşılan Ebû Şâme, bu tarihten itibaren Rükniyye medresesinde müderrislik yapmaya başladı. Rükniyye medresesindeki ilk dersini kâdilkudât ve seçkin âlimlerden oluşan bir heyetin huzurunda Müzenî'nin *Muhtasar*'ından yaptı¹⁷²³. Daha sonra ziraatle uğraşmak için Rükniyye medresesinden ayrılan Ebû Şâme, İbnü'l-Harastânî'nin vefatından sonra bir müddet Eşrefiyye dârühadisinin şeyhliğini de yapmıştır¹⁷²⁴.

Kıraât, tefsir, hadîs, fıkıh ve tarih gibi muhtelif ilim dallarındaki uzmanlığından dolayı "zülfünün" olarak nitelendirilen Ebû Şâme¹⁷²⁵, tarih ilmine ilgisinin sebebini, bu alandaki en önemli eseri olarak kabul edilen *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn* adlı kitabının mukaddimesinde belirtmektedir. Buna göre müellif, ömrünün ve düşünsel

¹⁷²¹ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, Neşredenin Girişi, I, V.

¹⁷²² Ebû Şâme, *el-Muhakkik min 'İlmi'l-Usûl fîmâ Yata'allaku min Ef'âli'r-Resûl*, Thk. Mahmud Salih Cabir, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2010, Neşredenin Girişi, 29-34.

¹⁷²³ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 329.

¹⁷²⁴ Ebû Şâme, *el-Muhakkik*, 35-39.

¹⁷²⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, III, 1336; Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, 300; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 330.

mesaisinin büyük bir kısmını şerî ve edebî ilimlere harcadığını farkettikten sonra tarih ilmine yöneldiğini, böylece “ilmin sünnetini ve farzını” elde etmeyi ve başta İmam Şafîi¹⁷²⁶ olmak üzere kendisinden önce tarih ilmiyle uğraşan mümtaz âlimlerin yolundan gitmeyi umduğunu belirtir¹⁷²⁷. Tarih bilimiyle uğraşmanın faydalarını ayet ve hadislerle anlatan müellif, tarihi bilmeyenleri, önceki insanların başından geçen hadiseleri sonraki insanlara nisbet eden câhile ve ne söylediğini bilmeden hareket eden kör bir biniciye benzetmektedir. Tarih ilminde câhil olanların sahabî-tabîîn, haneffî-mâlikî-şafîî, halîfe-emir, sultan-vezir ayırımında bulunamayacaklarını ve Hz. Peygamberin siyerini bilemeyeceklerini iddia eden Ebû Şâme, şerî konularda hüküm veren âlimlerin tarih ilmine kayıtsız kalmalarının telafisi imkânsız hatalara neden olacağını iddia etmektedir. Ebû Şâme, aralarında zamanın kâdilkudâtının da yer aldığı on üç müderristen oluşan bir ilim meclisinde kimlere sadaka verilemeyeceği konusunda yapılan bir müzakarede, âlimlerin Benî Hâşim ile Benî Abdülmuttalib’e sadaka verilemeyeceğini ifade ettiklerini belirtir. Dönemin ileri gelen âlimlerinin Abdülmuttalib ile Muttalib’i tefrik edememelerinden dolayı hayrete düştüğünü belirten Ebû Şâme, usûl-ü şerâiatın asıllarından birine taallük eden bir ihmal olarak tanık olduğu bu hadisenin tarih ilmindeki cehaletten kaynaklandığını ifade etmiştir¹⁷²⁸.

Son derece zekî bir âlim olan Ebû Şâme, yaşadığı dönemin en donanımlı âlimlerinden biri olduğu halde mütevazı bir hayat sürmüş, yapmacık tavırlardan uzak durmuş, dünyevî makamlara iltifat etmemiştir¹⁷²⁹. İbnü’l-Kesîr, Ebû Şâme’nin ahlâkından övgüyle bahsederek, yaşadığı dönemde onun kadar dindar, iffetli ve güvenilir kimsenin olmadığını belirtir¹⁷³⁰.

İlmî faaliyetlerini medrese ve ilm meclislerinde ders vermekle sınırlamayan Ebû Şâme’nin ulûmü’l-Kur’ân, hadis, fıkıh, lügat, tarih ve akâid alanlarında yazdığı çok sayıda eseri vardır. Tarih alanında yazdığı *er-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn: en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye* Haçlı tarihini yazan tarihçiler tarafından en çok başvuru-

¹⁷²⁶ Ebû Şâme, tarih ilmine ilgi duymasında kendisini teşvik eden bir örnek olarak sunduğu İmam Şafîi’nin tarih ilminde ulaştığı seviyeyi belirtirken Musab b. Zübeyr b. Avvâm’ın “Eyyâmunnâs’ı Şafîi’den daha iyi bilen kimse görmedim.” sözüne atıfta bulunur. Müellifin, İmam Şafîiden aktardığı bir rivayete göre Şafîi, eyyâmunnâs ve edebiyat öğrenmek için yirmi yılını harcamış; bunu da fıkıh ilmini daha iyi öğrenmek maksadıyla yapmıştır. Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, I, 89-90.

¹⁷²⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, I, 89.

¹⁷²⁸ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, I, 91-92.

¹⁷²⁹ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, III, 1336.

¹⁷³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 413.

kaynaklar arasında yer almaktadır. Esrerin diğer önemli bir özelliği ise Salâhaddîn devri için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen ve günümüze ulaşmayan İbn Ebû Tayy'ın *Kenzü'l-Muvahhidîn fî Sîreti Salâhaddîn* adlı eserinden ve İmâdeddîn İsfahânî'nin *el-Berku's-Şâmî*'ye yazdığı zeyillerden içerdiği çok sayıda alıntıdır¹⁷³¹. Ebû Şâme'nin *er-Ravzateyn* kitabını tamamlayıcı mâhiyette olan *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn* adlı eseri ise hicrî 6. Ve 7. asırda yaşamış önemli kişilerin biyografilerini içeren, Salâhaddîn'den sonraki Eyyûbî tarihi için sağlam bilgiler veren temel bir kaynaktır. 590 ile 665 yılları arasını kapsayan kitapta verilen bilgilerin önemli bir kısmı müellifin gözlem ve tanıklığına dayanmaktadır. İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk* adlı eserine yaptığı on beş ve beş ciltlik iki muhtasar müellifin tarih sahasında yazdığı diğer önemli iki eserdir. Eserin ancak iki cüzü günümüze ulaşabilmiştir¹⁷³².

İbn Hallikân: Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekr b. Hallikân ez-Zerzari el-Bermeki el-Erbili 608/1211 yılında Erbil'de, babasının müderrislik yaptığı Muzafferîyye medresesinde doğdu. Büyük dedesi Hallikân'ın¹⁷³³ ismine nisbetle anılan İbn Hallikân'ın soyu Abbâsîlerin meşhur vezir ailesi Bermekîlere dayanmaktadır¹⁷³⁴.

İlimle uğraşan bir aileye mensup olan İbn Hallikân'ın babası Şihâbeddîn Muhammed (ö.610/1213), Bağdat'taki Nizâmiye medresesinde mudlik, Erbil'deki Muzafferîyye medresesinde müderrislik yapmış, döneminin önemli âlimlerinden biri idi. İlmî seyahatleri ve müderrisliği sırasında aralarında İbnü'l-Esîr kardeşler ve Bahâeddîn b. Şeddâd'n da bulunduğu çok sayıda âlimle arkadaşlık kuran Şihâbeddîn'in geniş ilmî çevresi, daha sonra oğlu İbn Hallikân'ın yetişmesine önemli bir katkı sağlamıştır¹⁷³⁵.

İki yaşında babasını kaybeden İbn Hallikân, babasının dostu olan Erbil sahibi Muzafferüddîn Kökböri'nin (ö. 630/1233) himayesi altında eğitimine başladı. Küçük yaşlarda Zeyneb bint eş-Şa'rî'den icazet aldı. Babasından sonra Muzafferîyye

¹⁷³¹ Şeşen, *Salâhaddîn*, 20.

¹⁷³² 'Azze bint Hâşim Muînî, *el-İmâm Ebû Şâme el-Makdisî ve Menhecühü fî Kitâbihi İbrâzi'l-Ma'âni*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atü'l-Medîneti'l-'Aleminiyye, Malezya 2014, 72.

¹⁷³³ Erbil'li tarihçi İbnü'l-Müstavfî (ö. 637/1239), İbn Hallikan'ın fakih amcası Ebû Hafs Ömer'in biyografisini yazarken Halikan'ın, ailenin dedesi Halikan'a nisbet edilen meşhur bir köy olduğunu belirtir. Bkz. İbnü'l-Müstavfî, *Târîhu Erbil*, Thk. Sâmî b. es-Seyyîd Hammâs es-Sakâr, Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, Irak 1980, I, 283.

¹⁷³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, Neşredenin Girişi, VII, 17; Safedî, *el-Vâfî*, VII, 201; Kütübî, *Fevât*, I, 110.

¹⁷³⁵ el-İsnevî, *Tabakât*, I, 238.

medresesinin müderrisi olarak atanan Şerafeddin el-Erbilî'nin derslerine katıldı. Daha sonra ünlü muhaddis ve tarihçi Ebü'l-Berekât İbnü'l-Müstevfî'nin ilim meclisine katıldı. Erbil'e gelen âlimlerin ilk uğrak yerlerinden biri olan İbnü'l-Mustavfî'nin meclisinde çok sayıda âlimle tanışan İbn Hallikân, 621/1224 yılında Ebu Ca'fer Muhammed b. Hibetullah el-Bağdâdî'den *Sahîh-i Buhari*'yi okudu. 625/1227 yılında Musul'dan Erbil'e gelerek dârülhadise yerleşen İbn Hallikân, *et-Ta'lika fî'l-Hilâf ve'z-Zîc* eserinin müellifi el-Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'den hilâf dersleri aldı¹⁷³⁶.

18 yaşına kadar Erbil'de yaşayan İbn Hallikân, 626/1228 yılının başında Musul, Harran ve Haleb'i kapsayan bir seyahate çıktı. Musul'da Kemâleddîn b. Yunus ve Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr gibi âlimlerle bir araya geldi. Aynı yılın şevval ayında gittiği Harran'da el-Melikü'l-Kâmil'le karşılaştı. Yaklaşık bir ay sonra Haleb'e gitti. Dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Haleb'te ikâmet ettiği yaklaşık 6 yıllık süre zarfında Bahâeddîn b. Şeddâd, Abdüllatif el-Bağdadî, İzzeddîn İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Bekâ b. Ya'îş ve Yâkût el-Hamevî gibi âlimlerle tanışıp onlardan istifade etti. 632/1234 yılında İbn Şeddâd'ın ölümünden sonra Dimaşk'a gitti. Dimaşk'ta meşhur muhaddis İbn Salah eş-Şehrezûrî'den hadis dersleri aldı. Dimaşk'ta bir yıl kaldıktan sonra Haleb'e dönen İbn Hallikân, 635/1237 veya 636/1238 yılında İskenderiye'ye, 637/1239 yılında Kahire'ye geçti¹⁷³⁷.

İbn Hallikân, Kahire'ye vardıktan kısa bir süre sonra el-Melikü's-Sâlih Kahire'ye girerek saltanatını ilan etmişti¹⁷³⁸. Kahire'de el-Melikü's-Sâlih'in yakın adamlarından olan İbn Matrûh ve Bahâeddîn Züheyr'le sık sık bir araya gelen İbn Hallikân, şiirlerine ve şahsiyetine hayran kaldığı Bahâeddîn'den divanını rivayet etme izni aldı¹⁷³⁹. 638/1240 yılında, Mısır'ın Vechü'l-Kıblî bölgesinin baş kadısı olarak atanan akrabası Bedreddîn Yusuf'un nikah işlerinden sorumlu nâibi olarak görev yaptı. Bir yıl sonra kadı Bedreddîn, Kahire ve el-Vechülbahrî bölgesine baş kadı olarak atanınca bu

¹⁷³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 23-28; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 201; el-İsnevî, *Tabakât*, I, 238.

¹⁷³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 29-35; Zehebî, *Târih*, LI, 66; Kütübî, *Fevât*, I, 110; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 201.

¹⁷³⁸ el-Melikü's-Sâlih Kahire'ye girdiğinde onu karşılayanlardan biri olan İbn Hallikân, sultanın, kardeşi el-Âdil'i hapse atıp hâkimiyetini tesis ettikten sonra reaya arasında adaleti yaygınlaştırdığını, insanlara iyi davrandığını, yoksullara sadaka dağıttığını ve mescitleri tamir ettiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 85.

¹⁷³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 336.

kez baş kadının Kahire nâibi olarak atandı¹⁷⁴⁰. 659/1260 yılına kadar Mısır'da kadılık yapan İbn Hallikân, bu tarihten sonra emir Cemâleddîn Aydoğdu'nun tavsiyesiyle Baybars tarafından Şâm baş kadısı olarak atandı¹⁷⁴¹. Bu görevle birlikte Şâm'daki bütün cami, hastane ve medreselerin yönetimi de ona verildi. Bütün bu kurumları nâipleri aracılığıyla yöneten İbn Hallikân, tedrisinden sorumlu olduğu Âdiliyye, Nâsiriyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye medreselerine muîdler atadı. 663 yılında Mısır'ın kaza siteminde reform yaparak her mezhepten bir baş kadı atayan Baybars, aynı uygulamayı bir yıl sonra Şâm'da da hayata geçirdi. Bu tarihten itibaren sırf Şafîilerin baş kadısı olarak görev yapan İbn Hallikân, 669/1270 yılında Dımaşk'a giren Baybars tarafından görevinden azledildi. Bunun üzerine Mısır'a geri dönerek Fahriyye medresesinde müderrislik yapmaya başladı. Baybars'ın vefatından sonra 676/1277'de yeniden Şâm baş kadısı olarak atanan İbn Hallikân, 677'de Dımaşk'a girişinde görkemli bir törenle karşılandı. Ne var ki üç yıl sonra, Sultan Kalavun'a başkaldırıp bağımsızlığını ilan eden Dımaşk nâibi Sunkur el-Eşkar'ı desteklediği iddiasıyla hapse atıldı ve görevinden azledildi. Yaklaşık üç hafta sonra umumî af ilan edilmesi üzerine serbest bırakılıp yeniden görevine iade edilen İbn Hallikân, 680/1281 yılında Dımaşk'a gelen Kalavun tarafından tekrar görevinden alındı. Hayatının son dönemlerini Emîniyye ve Necîbiyye medreselerinde ders vererek geçiren İbn Hallikân 681/1282 yılında Dımaşk'ta vefat etti ve Kasiyun dağı eteklerindeki mezarlığa defnedildi¹⁷⁴².

Keskin bir zakeya sâhip olan İbn Hallikân, fıkıh, lügat ve nahiv alanlarında uzman idi. Sâhip olduğu ilmî derinliğin yanında kültürü, hoş sohbeti ve espiyi yeteneğiyle de temâyüz etmişti. Şiir ve edebiyata olan düşkünlüğü, Bahâeddîn Züheyr ve İbn Matrûh gibi dönemin ünlü şairleriyle arkadaşlık kurmasına vesile olmuştu¹⁷⁴³.

Aynı zamanda iyi bir gözlemci olan İbn Hallikân, tarihî çalışmalardan da geri kalmamıştır. Herhangi bir alanda meşhur olmuş çok sayıda kişi hakkında materyal toplayan İbn Hallikân, daha sonra dünya çapında üne kavuşmasını sağlayan *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı biyografi kitabını yazarken topladığı bu notlardan ve gözlemlerinden

¹⁷⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 190.

¹⁷⁴¹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 314.

¹⁷⁴² İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 40; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, 25; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 201-203; el-İsnevî, *Tabakât*, I, 239.

¹⁷⁴³ Zehebî, *Târih*, LI, 66; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 201.

yararlanmıştır. *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı 654/1256 yılında Kahire'deki ikâmeti esnasında yazmaya başlayan müellif, 659/1260 yılında Dımaşk'a gidince yazmaya ara vermiş, 669/1270'te Mısır'a döndükten sonra yeniden başladığı çalışmasını 672/1273'te bitirebilmiştir. Yıllarca topladığı dokümanlarını titizlikle kontrol ettikten sonra yazdığı eserine sahâbe, bir kaç dışı dışında tabiîn ve halîfeleri dâhil etmeyen İbn Hallikân, bunun nedeni olarak bu kişiler hakkında daha önce yazılmış çok sayıda eserin varlığını göstermektedir. Müellif, kendisinden sonra gelecek nesillerin seleflerini tanıması amacıyla yazdığı kitabında, bizzat gördüğü, kendi zamanında yaşadığı halde görüşme imkânı bulamayıp hakkında malumat sahibi olduğu ve vefat tarihini bildiği meşhur kişilerin biyografilerini yazdığını belirtmektedir¹⁷⁴⁴.

Vefeyât, muhtevâsında barındırdığı çok sayıda şiir, eğitici ve eğlendirici anekdotla önemli bir edebî eser olma hüvviyetini de kazanmıştır¹⁷⁴⁵. 850 kişinin biyografisini içeren eser Eyyûbîler döneminde yaşayan çok sayıda sultan, melik, emir, âlim ve diğer meşhur kişiler hakkında detaylı bilgiler verdiğinden bu dönemin siyasî tarihi ve kültür hayatı için önemli bir kaynaktır. *Vefeyât*'ın çok sayıda yazma nüshası, muhtasarı ve zeyli bulunmaktadır. *Vefeyât*'ı alanında yazılmış en güzel kitaplardan biri olarak addeden İbn Şâkir el-Kütübî, İbn Hallikân'ın vefatından kendi zamanına kadar yaşamış faziletli şahsiyetleri ve *Vefeyât*'ta değinilmeyen halîfeleri içeren bir zeyil yazmıştır¹⁷⁴⁶. Tezimizde yaralandığımız *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-Zeyl 'aleyhâ* adındaki bu zeyil, Şâm'ın kültür hayatı için önemli bilgiler barındırmaktadır.

el-Mekin İbnü'l-'Amîd: el-Mekîn Cercîs (Abdullah) b. Ebü'l-Yâsir el-'Amîd b. Ebü'l-Mekârim es-Süryânî en-Nasrânî, 602/1206 yılında Kahire'de doğdu¹⁷⁴⁷.

Varlıklı bir aileye mensup olan İbnü'l-'Amîd'in büyük dedesi Tayyîb b. Yûsuf, Tikrit asıllı Süryânî bir tüccar idi. Fâtımî Halîfesi el-Âmir Biahkâmillâh (1101-1130)

¹⁷⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 20.

¹⁷⁴⁵ *Vefeyât*'ı şekil ve muhteva açısından kritize eden Hartmut E. Fahndrich, Ortaçağ'da yazılmış Arapça biyografi kitaplarını salt bir biyografik sözlük olarak ele alan geleneksel yaklaşımın bu kitapların edebî değerini yansıtmaktan uzak olduğunu belirtir. Biyografileri, muhtevâsındaki eğitici ve açıklayıcı anekdot ve edebî unsurlarla birlikte değerlendirmenin zorunluluğuna işaret eden Fahndrich, ancak bu yöntemle biyografisi yazılan kişilerin gerçek imajının ortaya çıkabileceğini iddia etmektedir. Bkz. Hartmut E. Fahndrich, "The Wafayât al-A'yân of Ibn Khallikân: A New Approach", *Journal of the American Oriental Society*, 7 (4), 1973, 445.

¹⁷⁴⁶ Kütübî, *Fevât*, I, 9-10.

¹⁷⁴⁷ İbnü'l-'Amîd, *Ahbâr*, 5; İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâb Vefeyâtü'l-A'yân*, Thk. J. Suble, el-Ma'hedü'l-Fransî, Dımaşk 1974, 110-111; Makrîzî, *el-Mukaffa*, III, 17.

döneminde Mısır'a gelen Tayyib, halîfenin ilgisine mazhar olmuş ve Mısır'a yerleşmiştir. Çocuklarına kitâbet ve hesap ilmini öğreten ve Mısır'daki Kıptîlerle güçlü ilişkiler kuran Tayyîb'in soyundan Dîvânü'l-Ceyş'te çalışan çok sayıda kâtip yetişmiştir. Fâtımîlerin yıkılışından sonra Eyyûbîler döneminde de önemini koruyan aile bireyleri, Dîvânü'l-ceyş'teki görevlerine devam ettiler. İbnü'l-'Amîd'in dedesi Ebü'l-Mekârim, Salâhaddîn Yûsuf döneminde; babası el-'Amîd Ebü'l-Yâsir ise el-Melikü'l-Âdil zamanında Dîvânü'l-Ceyş'in güvenilir görevlileri arasında yer aldılar. el-'Amîd kırk beş yıl divanda çalıştıktan sonra 636/1238 yılında vefat etti¹⁷⁴⁸.

İbnü'l-'Amîd de atalarının yolundan giderek, önce Kahire'de, ardından Şâm'da Dîvânü'l-ceyş'te kâtiplik yaptı. en-Nâsır Yusuf zamanında iyi bir konum elde eden İbnü'l-'Amîd'in asıl yükselişi ez-Zâhir Baybars dönemine denk gelmektedir. Baybars'ın Şâm nâibi Emîr Alâeddin Taybars el-Vezîrî nezdinde güçlü bir imaj elde etti. Baybars'ın emir Taybars'la arası bozulduktan sonra görevinden azledilen İbnü'l-'Amîd, Kahire'de iki yıl hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılarak Mısır Dîvânü'l-ceyş'inde çalışmaya başladı. Daha sonra Şâm'daki görevine yeniden iade edildi. Ne var ki çok geçmeden yeniden tutuklandı ve uzun bir süre hapiste yattı¹⁷⁴⁹. Bu tutukluluğun sebebi hakkında iki farklı rivâyet bulunmaktadır. İbnü's-Sukâî¹⁷⁵⁰, İbnü'l-'Amîd'in Dîvânü'l-ceyş'te çalışan bazı kâtiplerin kendisine kurduğu bir komplo sonucunda tutuklandığını belirtir. Buna göre İbnü'l-'Amîd'i kıskanan ve yerine geçmek isteyen kimi kâtipler, onun adına sahte bir mektup düzenleyerek "hüremdân"ına¹⁷⁵¹ koymuşlar ve daha sonra kendisini ihbâr ederek tutuklatmışlardır. İbnü's-Sukâî, mektubun İbnü'l-'Amîd'i tutuklamayı gerektiren sözler içerdiğini belirtir fakat bu sözlerin hangi konuyla alakalı olduğuna dâir bilgi vermez¹⁷⁵². İbnü'l-'Amîd'in tutuklanma sebebiyle ilgili bilgi veren

¹⁷⁴⁸ İbnü's-Sukâî, *Tâlî*, 110-111; Makrîzî, *el-Mukaffa*, III, 17-18.

¹⁷⁴⁹ İbnü's-Sukâî, *Tâlî*, 110-111.

¹⁷⁵⁰ 626/1229 yılında Dımaşk'ta doğan İbnü's-Sukâî, Memlûk Devleti'nin Dımaşk dîvânlarında çalışmış Hristiyan bir kâtip idi. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eserine *Tâlî Kitâb Vefeyâtü'l-A'yân* adlı bir zeyil yazar İbnü's-Sukâî, bu eseriyle Müslümanların geliştirdiği vefeyât türünde eser telif eden ilk Hristiyan müellif ünvanını kazanmıştır. Hayatının belli bir bölümünü İbnü'l-'Amîd'le aynı dönemde ve Dımaşk'ta yaşayan İbnü's-Sukâî'nin (ö. 726/1326) *Zeylû Târîhi'l-Mekîn b. el-'Amîd* adlı bir eserinin olduğu da rivâyet edilmektedir. İbnü's-Sukâî ile ilgili geniş bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "İbnü's-Sukâî", *DİA*, XXI, 211.

¹⁷⁵¹ Muarreb bir kelime olan "hüremdân" Farsça'daki "çermdân" sözcüğünden alınmadır. Değerli eşyaların saklandığı deri kese veya çanta anlamlarına gelmektedir. Bkz. Dihhudâ, *Lüğatnâme*, VI, 7433.

¹⁷⁵² İbnü's-Sukâî, *Tâlî*, 111.

Gâzî İbnü'l-Vâsıtî¹⁷⁵³ ise onun Hülagû Han (ö. 1265) adına casusluk yaptığı için tutuklandığını belirtir. Buna göre el-Mekîn İbnü'l- 'Amîd'in Mısır'daki askerlerin ve ordunun sayısını Hülagû'ye bildiren mektuplar yazdığını öğrenen Baybars, onu yakalamış ve öldürmek istemiştir. Ancak araya giren bazı Hristiyan emirlerin ricası üzerine onu öldürmekten vazgeçmiş ve hapse atmıştır. İbnü'l-'Amîd on bir yılı aşkın bir süre hapiste kaldıktan sonra bu emirlerin bir hilesiyle bir miktar para karşılığında hapisten çıkarılmıştır¹⁷⁵⁴. İbnü'l-Vâsıtî'nin verdiği bu bilgiden yola çıkarak İbnü's-Sukâî'nin içeriğinden bahsetmediği mektubun casusluk muhtevalı olduğu söylenebilir. Ne var ki bu mektubun İbnü'l-'Amîd tarafından mı yazıldığı; yoksa kendisine kurulan bir komplonun bir parçası olarak mı ona atfedildiği noktasında başka bir bilgiye sâhip değiliz. İbnü'l-'Amîd'in kısa bir biyografisini veren Makrîzî, onun yakalanıp haspse atıldığını belirtir fakat bunun nedeni hakkında bilgi vermez¹⁷⁵⁵. Safedî ise İbnü'l-'Amîd'in biyografisini İbnü's-Sukâî'den olduğu gibi rivâyet etmiştir¹⁷⁵⁶.

İbnü'l-'Amîd hapisten çıktıktan sonra divanda çalışmayı terketmiş ve 672/1273 yılında Dimaşk'ta vefat etmiştir¹⁷⁵⁷. Oldukça zeki olan İbnü'l-'Amîd, hayatı üzerinde araştırma yapan Batılı tarihçiler tarafından Kıptî olarak tanıtılmaktadır¹⁷⁵⁸. Oysa onunla ilgili bilgilerin dayandığı en eski kaynak olan *et-Tâlî*, İbnü'l-'Amîd'in Tikrit asıllı bir aileye mensup olduğunu; *el-Mukaffâ* ise Tikrit asıllı ve Süryânî olduğunu belirtmektedir. Sonradan Kıptî inancını benimsediğine dair herhangi bir bilgiye

¹⁷⁵³ Şihâbeddîn Gâzî b. Ahmed İbnü'l-Vâsıtî, 630/1232 yılından sonra Haleb'te doğdu. Hıms sâhibi el-Melikü'l-Eşref Musa'nın kâtipliğini yaptı. Bir ara Dîvânü'l-İstifâ'da nâib olarak çalıştıktan sonra Haleb'e giderek Dîvânü'l-Ceyş'te kâtiplik yaptı. Daha sonra Kahire'ye giderek çeşitli görevler üstlendi. Baybars döneminde Haleb'te müstevfî olarak çalıştı. Kalavun tarafından Nâzirü's-sohbe olarak görevlendirildi. 710/1310 yılında Dimaşk'ta Nâzirü'd-devâvîn olarak görev aldı. 712/1312 yılında Haleb'te vefat etti. Muhtelif divanlarda çalışması hasebiyle dîvanların işleyişine vakıf olan İbnü'l-Vâsıtî, Zimmîlerin devlet teşkilatında çalışmasına şiddetle karşı çıkmış ve bu bağlamda *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme* adlı eserini yazmıştır. Moğol ve Haçlı saldırılarının yoğunlaştığı bir dönemde yaşayan müellif, Zimmîlerin devlet teşkilatında çalışmasının zararlarını onlardan bir kısmının Moğol ve Haçlılarla kurduğu ilişkilerden örnekler vererek anlatmış ve idarecileri uyarmıştır. Müellifin İbn Sa'îdü'd-devle (ö. 709/1309) başta olmak üzere bazı Hristiyan kâtiplerle yaşadığı şahsî husumetlerin Zimmîlere karşı sert bir tavır geliştirmesinde etkisi olabilir. (İbnü'l-Vâsıtî, *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme ve men Tabî'ahüm*, Thk. Türkî b. Fahd Âl Suud, el-Cem'iyetü't-Târîhiyyeti's-Su'ûdiyye, Riyad 2010, Neşredenin Girişi, 17).

¹⁷⁵⁴ İbnü'l-Vâsıtî, *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme*, 76.

¹⁷⁵⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, III, 18.

¹⁷⁵⁶ Safedî, *el-Vâfî*, XVII, 356.

¹⁷⁵⁷ İbnü's-Sukâî, *Tâlî*, 111.

¹⁷⁵⁸ Cl. Cahen-R. G. Coquin, "al-Makîn b. al-'Amîd", *El*, VI, 143; Samuel Moawad, "Al-Makîn Jirjis ibn al-'Amîd (the elder)" (Ed. D. Thomas- A. Mallett), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden-Boston 2012, IV, 566.

rastlamadığımız İbnü'l-‘Amîd’in Mısır’daki Kıptî âlimlerle yakın ilişkiler kurduğu bilinmekteyse¹⁷⁵⁹ de bu durum onun Kıptî olduğu anlamına gelmemektedir.

İbnü'l-‘Amîd’in en önemli eseri *el-Mecmû‘u’l-Mübârek* adlı tarih kitabıdır. İki kısımdan meydana gelen eserin “Târîh” adlı, 166 bölümlük ilk cüzü, yaratılıştan 620/1223 yılına kadar meydana gelen olayları ele alır. Bu kısım İsrailoğullarına gönderilen peygamberler ile o dönemlerde yaşayan krallara ve ülkelere ayrılmış ve büyük oranda Eski Ahit’e dayandırılmıştır. Bu kısım yayımlanmamıştır¹⁷⁶⁰. “Târîhü’l-Müslimîn” olarak bilinen ikinci kısım ise İslâmiyet’in zuhurundan Memlûk sultanı Baybars’ın hâkimiyetinin (1260-1277) başlarına kadar olan olayları ele almaktadır. Müellifin kendisinin işaret ettiği üzere bu bölümün 920/1514 yılına kadar olan parçaları genellikle Tâberî’nin *Târîhü’r-Rûsûl ve’l-Mülûk* adlı eseri referans alınarak hazırlanmıştır¹⁷⁶¹. Bu bölümün İbn Vâsıl’ın *et-Târîhü’s-Sâlihî* adlı genel tarih kitabıyla olan yakın benzerliği ise el-Mekîn’in İbn Vâsıl’dan yoğun bir şekilde yararlandığını düşündürmektedir. 1625 yılında Arapça metniyle birlikte Latince’ye çevrilen bu bölüm (T. Erpenius, *Historia Saracenica*, Leiden 1625.) Arapça yazılıp Avrupa’da popüler olan ilk tarihi çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu bölümün Salâhaddîn sonrası Eyyûbî tarihinin temel kaynakları arasında yer alan ve şarkiyatçılar tarafından yoğunlukla kullanılan, 602/1205-658/1260 yıllarını kapsayan kısmı Claude Cahen tarafından yayımlanmıştır. (C. Cahen, “La Chronique des Ayyoubides da’l Makîn b. al-‘Amîd” (Ahbârü’l-Eyyûbiyyîn), *BEO*, 15, 1955-1957, 109-184.)

en-Nâblusî: Ebû ‘Amr Osman b. İbrahim en-Nâblusî 588/1192 yılında Mısır’da doğdu¹⁷⁶². Filistin kökenli bir aileye mensup olan Nâblusî’nin babası ‘Alemüddîn, Şafîî kadısı iken anne tarafından dedesi Zeyneddîn Ali b. İbrahim b. Necâ el-Ensârî ise Dımaşk kökenli bir fakih olup, Fâtımî veziri Talâî‘ b. Rûzzîk (1154-1161) döneminde Mısır’a gelmiş, daha sonra Salahaddîn nezdinde önemli bir konum elde etmiştir¹⁷⁶³.

İlimle uğraşan bir aileye mensup olan Nâblusî, eğitimini tamamladıktan sonra Mısır’da bir müddet kadılık yaptı. el-Melikü’l-Kâmil döneminde Nâzirü’devâvîn olarak

¹⁷⁵⁹ Cahen- Coquin, “al-Makîn b. al-‘Amîd”, VI, 143.

¹⁷⁶⁰ Moawad, “Al-Makîn Jirjis ibn al-‘Amîd”, 568.

¹⁷⁶¹ Moawad, “Al-Makîn Jirjis ibn al-‘Amîd”, 568.

¹⁷⁶² el-Hüseynî, *Sılatü’t-Tekmile li-Vefeyâtî’n-Nakale*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 2007, 470.

¹⁷⁶³ Zehebî, *Siyer*, XXI, 394-395; Luke Yarbrough, “al-Nâbulusî”, (Ed. D. Thomas- A. Mallett), *Christian-Muslim Relations*, IV, 310.

görevlendirildi¹⁷⁶⁴. Bu göreve getirilmesine aracılık yapan el-Kâmil'in veziri Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh'un tecrübelerinden yararlanarak divanların işleyişi hakkında uzmanlık kazandı. Yukarı ve Aşağı Mısır'daki divanlarda önemli görevlere atandı. 627/1229 yılında Kahire'deki divan teşkilatında çalışan üst düzey görevliler arasına girdi. 634/1236 yılında bir iftiraya maruz kalan Nâblusî görevinden uzaklaştırıldı. el-Melikü's-Sâlih tahta geçtikten sonra yeniden göreve getirildi. 641/1243 yılında el-Melikü's-Sâlih tarafından Feyyûm'daki divanların nâzırlığına getirildi. Feyyûm'da kaldığı iki yıl boyunca bölgenin finansal sistemini detaylı bir şekilde araştıran Nâblusî, araştırma sonuçlarını *Târîhü'l-Feyyûm* adlı kitabında toplayarak el-Melikü's-Sâlih'e ithaf etti¹⁷⁶⁵. Sonraki hayatı hakkında malumat sahibi olmadığımız Nâblusî 660/1262 yılında Mısır'da vefat etti¹⁷⁶⁶.

Hayatı hakkında detaylı bilgiye sâhip olmadığımız Nâblusî, önemli eserler te'lif etmiştir. Bunların başında el-Melikü's-Sâlih'e takdim ettiği *Târîhü'l-Feyyûm ve Bilâdiha* adlı eseri gelmektedir. On bölümden oluşan kitabın ilk sekiz bölümü Feyyûm'un coğrafi özellikleri, iklimi, sâkinleri, köyleri, camileri, manastırları ve kiliseleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Dokuzuncu bölüm Feyyûm'un total mâlî kaynaklarını ele almaktadır. Son bölüm ise Feyyûm ve bağlı bölgelerde bulunan değerli metalleri içermektedir. Mısır'ın mâlî sistemi üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılan bu eser Bernhard Moritz tarafından neşredilmiştir. (*Târîhü'l-Feyyûm ve Bilâdiha (Description du Faiyoum au VIIme siècle de l'Hégire, par Abou Osmân il Naboulsi il Safadi*), Kahire 1899; Beyrut 1974; Ed. F. Sezgin, *Islamic Geography*, LIV, Frankfurt 1992).

Müellifin, el-Melikü's-Sâlih'e sunduğu diğer önemli bir eseri ise *Lümaü'l-Kavânîni'l-Mâziyye fî Devâvîni'd-Diyâri'l-Mısriyye* adlı eseridir. Müellif bu eseri, uzun süre divanlarda çalışması hasebiyle tanık olduğu bir takım ihmaller ve sahtekârlıklar konusunda sultanı uyarmak amacıyla yazmıştır. Daha çok dışarıdan gelen malların satıldığı metcerlerin yönetimi, Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-ahbâs ve Dîvânü'l-mal ile bu divanlarda çalışan görevliler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Carl Heinrich Becker ve Claude Cahen tarafından yayımlanan eser ("Abû 'Amr 'Uthmân b. İbrâhîm

¹⁷⁶⁴ Nâblusî, *Lüma*, 4.

¹⁷⁶⁵ Rabie, *The Financial System of Egypt*, 16; Yarbrough, "al-Nâbulusî", 310.

¹⁷⁶⁶ Hüseyinî, *Sılatü't-Tekmile*, 470; Zehebî, *Târîh*, XLVIII, 421.

al-Nâblusî, Kitâb Luma' al-Qawânîn al-Mudiyya fî Dawâwîn al-Diyâr al-Mısıriyya", BEO, XVI, 1961, 121-129, Arapça metin, s. 1-67) daha sonra kitap olarak basılmıştır. (Port Said ts.).

Nâblusî'nin, araştırmacıların dikkatini çeken diğer önemli bir eseri *Tecrîdü's-Seyfi'l-Himme li-İstihrâci mâ fî Zimmeti'z-Zimme* adlı eseridir. el-Melikü's-Sâlih'e hitâben yazılan bu kitap, bürokrasinin gayri müslimlerden, özellikle Kıptîlerden temizlenmesi gerekliliğine sultanı ikna etmek amacıyla yazılmıştır. Kitap dört bölümden meydana gelmektedir. İlk bölüm, gayri müslimleri devlet dairelerinde istihdam etmenin yasaklanması gerektiğini ayetler ve hadisler ışığında ele almaktadır. İkinci bölüm, Fâtımîler dönemi ve önceki dönemlerde devlet dairelerinde çalışan Kıptîlerin vefasızlığına ve istismarına dair tarihsel örnekler içermektedir. Üçüncü bölümde, hat sanatı ve hatların niteliği işlenmiştir. Son bölümde ise kitâbet ve hat sanatında yetkinliği bulunmayıp bu sanatla uğraşan sahte uzmanlar hakkında bilgi verilmektedir¹⁷⁶⁷.

Tecrîdü's-Seyfi'l-Himme, bir sultanı gayri müslimlerin devlet dairelerinde çalıştırılmamasına dair ikna etmek amacıyla yazılmış, kendi türündeki en eski eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca daha sonra İbnü'l-Vâsıtî'nin yazdığı *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme* adlı benzer konuları işleyen esere de önemli oranda kaynaklık etmiştir. Luke Yarbrough'un Tunus, Londra ve İstanbul'daki nüshalarından yararlanarak üzerinde çalıştığı eser (edisyon kritik ve çeviri) yayına hazırlanmaktadır¹⁷⁶⁸.

3.2.3.7. Felsefe ve İlgili İlimler (Ulûmü'l-Evâil):

Müslüman müellifler tarafından felsefe başta olmak üzere astronomi, matematik, hendese, tıp ve kimya gibi önceki milletlerden alınan ilimler için Ulûmü'l-evâil veya Ulûmü'l-kadîme terimleri kullanılmıştır¹⁷⁶⁹. Emeviler döneminde başlayan tercüme hareketleri sonucunda eski medeniyetlerden miras alınan bu ilimler, zamanla İslâm

¹⁷⁶⁷ Yarbrough, "al-Nâbulusî", 313.

¹⁷⁶⁸ Yarbrough, "al-Nâbulusî", 314-315.

¹⁷⁶⁹ Muhammed Dayfullâh Batâyine, 'Ulûmü'l-Evâil ve Eserühâ fî'l-Müctema'i'l-İslâmî, Dârü'l-Furkân, Amman 2007, 9.

toplumu içinde yayılmaya başlamış, müslüman âlimlerin katkılarıyla bu ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmıştır¹⁷⁷⁰.

Eyyûbîler döneminde Ulûmü'l-evâil'in gelişimi dînî ilimlere nisbeten daha sınırlı bir gelişme göstermişse de bu ilimlerle doğrudan veya dolaylı olarak uğraşan çok sayıda âlim yetişmiştir. Eyyûbîlerin ilk dönemlerinde Şeyhü'l-İşrâk Sühreverdî (ö. 587/1191), İbn Matrân (ö. 587/1191), Fahreddîn el-Mardînî (ö. 594/1198), İbn Meymûn (ö. 601/1204), İbnü's-Sâ'âtî (ö. 618/1221), Mühezzibüddîn ed-Dahvâr (ö. 628/1230), Abdülatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), Seyfeddîn el-Âmidî (ö. 631/1233) ve İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) gibi çağını aşan büyük filozof ve tabîpler yetişmiştir.

Başta fakihler olmak üzere dînî ilimlerle uğraşan âlimlerin siyasî ve sosyal hayatta oldukça güçlü olduğu bu dönemde felsefe, dînî düşünce bağlamında değerlendirilmiş; bazen dînî düşünceye zarar veren muzır bir düşman olarak addedilmiş; kimi zaman da dînînin daha iyi anlaşılmasına katkı sunan bir bilge olarak saygı görmüştür. Eyyûbî devlet adamları selefeye uygun tarzdaki İslâmî ilimleri benimsediği için felsefî ilimleri hoş karşılamamışlardır. Ne var ki sapkınlığı açık bir şekilde işlemediği sürece felsefî bilginin yayılmasını engelleyecek herhangi bir yasaklama faaliyetine de girişmemişlerdir¹⁷⁷¹. Hatta bu ilimlerle uğraşan bazı âlimleri himâye etmişlerdir. Salâhaddîn ve veziri Kâdi el-Fâzıl'ın felsefeyle uğraşan ve birçok felsefî eser te'lif eden Abdülatîf el-Bağdâdî ve İbn Meymûn'u himâye ettiği bilinmektedir¹⁷⁷². Bu iki filozof aynı zamanda dönemlerinin iki büyük tabibi olarak da ilgi görmüşlerdir. Abdülatîf el-Bağdâdî, şeker hastalığının karaciğerle ilgili olduğunu tesbit eden ilk tabip olduğu gibi iskeletler üzerinde yaptığı araştırmalarla Galen'in altçene kemiğinin iki kemikten ibâret olduğu bulgusunu çürütmüş ve onun tek bir kemik olduğunu tesbît etmiştir. Salâhaddîn'in özel doktorluğunu yapan İbn Meymûn ise bir saray hekîmi olması hasebiyle koruyucu tıbbâ dâir risaleler yazmış ve bu risaleler daha sonraki tıbbî neşriyata örnek olmuştur¹⁷⁷³.

¹⁷⁷⁰ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, 100.

¹⁷⁷¹ Abdul Ali, *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later Medieval Times*, MD Publications, New Delhi 1996, 45.

¹⁷⁷² el-Kıftî, *İhbârü'l-'Ulemâ bi-Ehbâri'l-Hukemâ*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, 239-240; İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 688.

¹⁷⁷³ Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faâliyetler*, 220-221.

Eyyûbî sultanlarının filozoflara düşmanca tavır takındığına örnek olarak gösterilen Sühreverdî'nin öldürülmesi ve Seyfeddîn el-Âmidî'nin maruz kaldığı muamele ise kendilerini çekemeyen fakihlerin muhalefetinden kaynaklanmaktadır. Felsefî ve tasavvufî düşüncelerini pervasızca savunan Sühreverdî, sûfilere ve bilginlere duyduğu sevgiyle tanınan Halep sâhibi el-Melikü'z-Zâhir'in himâyesine ve özel ilgisine mazhar olunca, dönemin etkili fakihleri onu küfürle itham ederek öldürülmesini istemişlerdir. ez-Zâhir önceleri bu baskıya direnerek Sühreverdî'yi himâye etmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Salâhaddîn üzerinde baskı kuran fakihler, Sühreverdî'nin dîni fesâda verdiğine ve öldürülmesi gerektiğine dâir bir fetvâ çıkarmışlardır. Haçlı saldırılarına karşı siyâsî birliği sağlamada fakihlerin desteğine şiddetle ihtiyâcı olan Salâhaddîn, bu baskılara dayanamayarak oğlu ez-Zâhir'den Sühreverdî'yi idam etmesini istemiştir¹⁷⁷⁴. Kelâm, usûl-i fikh, felsefe ve mantık sahasındaki eserleriyle şöhret bulan Âmidî de kendisine çekemeyen âlimler tarafından sapkınlıkla itham edilmiş ve kanının helal olduğuna dair fetva hazırlanmıştır. Bunun üzerine Mısır'dan Hama'ya kaçan Âmidî, Eyyûbî hükümdârı el-Melikü'l-Müzaffer'in himâyesini görmüştür. Böylece hayatında yeni bir dönem açılan Âmidî, fikrî hayatının en mühim eserlerinden addedilen *Dekâikü'l-Hakâik* ve *Ebkârü'l-Efkâr* adlı eserlerini Hama'da el-Muzaffer'in himâyesi altında yazmıştır¹⁷⁷⁵.

el-Melikü's-Sâlih'in on yıllık saltanat döneminde Ulûmü'l-evâil'in gelişimi önceki dönemlere göre ciddi bir farklılık arzetmemektedir. Genel olarak âlimlerle mesafeli bir ilişkiyi yeğleyen el-Melikü's-Sâlih'in ilim meclislerine rağbet etmediğini¹⁷⁷⁶ dikkate aldığımızda ulûmü'l-evâil ile uğraşan âlimlerle de bir araya gelmediğini söyleyebiliriz. Fakat şerî ilimlerde uzmanlığıyla bilinen Efdleddîn el-Hûnecî gibi âlimler hikemî ilimlerle uğraştıkları halde sultanın herhangi bir tepkisine maruz kalmamış, aksine çeşitli devlet dairelerinde üst düzey görevlere getirilmiştir.

el-Melikü's-Sâlih dönemi ulûmü'l-evâilden en çok rağbet gören ilim tıp bilimi olmuştur. Efdleddîn el-Hûnecî, İbnü'l-Lebûdî, Reşîdüddîn Ebû Sa'îd, Reşîdüddîn Ebû Hüleyka ve Fethüddîn b. Ebû'l-Hevâfir gibi bu alanda temâyüz etmiş âlimler, tıp sanatının yanında diğer hikemî ilimlerle de uğraşmış ve bu alanlardada çok sayıda eser

¹⁷⁷⁴ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 642; Seyyed Hossein Nasr, *Three Muslim Sages (Avicenna, Suhrawardî, İbn Arabî)*, Harvard University Press, Cambridge 1964, 57.

¹⁷⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 293-294.

¹⁷⁷⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 88.

telif etmişlerdir. Tabipler muhtemelen kendilerine gösterilen güçlü ilginin ve hükümdarlar nezdindeki konumlarının sağladığı avantajla herhangi bir endişeye kapılmadan felsefeyle uğraşmış, bu alanda eser telif etmişlerdir. Bu dönemde doktorluk yapan Yahudi veya Hristiyan tabipler ise tabiplik yapmalarından kaynaklanan imtiyazların yanında zımmî hukunundan elde ettikleri haklarla da çalışmalarında özgür bırakılmışlardır.

Genel olarak âlimlerle bir araya gelmeyen es-Sâlih'in tabiplerle ilişkisi daha yoğundur. Bunda sultanın maruz kaldığı hastalıkların etkisi olduğu gibi Eyyûbî hükümdarlarının tıp bilimine attettikleri önemin de etkisi olmalıdır. Nitekim Salâhaddîn başta olmak üzere el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil, doktorlara büyük bir değer vermişler onları dolgun maaşlarla çalıştırmışlardır. el-Melikü'l-Âdil, daha sonra ünlü bir doktor olan oğlunu asker olarak yetiştirmek isteyen bir komutanına “Yanımızda asker çoktur, sen ona tıp eğitimi ver” diyerek tıba duyulan ihtiyacın önemini belirtmiştir¹⁷⁷⁷.

el-Melikü's-Sâlih'in tababete ilgisini farkedenden tabipler ona çok sayıda eser ithaf etmişlerdir. Reşîdüddîn Ebû Saîd'in es-Sâlih'e ithaf ettiği *'Uyûnu't-Tıbb*, İbn Ebû Usaybi'a'ya göre tıp bilminde yazılmış en güzel kitaplardan biridir¹⁷⁷⁸. İbnü'l-Baytar'ın (ö.646/1248) el-Melikü's-Sâlih için yazdığı *Kitâbü'l-Câmi' fi'l-Edviyeti'l-Müfred*e adlı basit (müfred) ilaçlar adlı eseri basit ilaçları, bu ilaçların hazırlanışını, etkilerini ve faydalarını ele alan, alanında yazılmış en güzel kitap olarak kabul edilmektedir¹⁷⁷⁹. Günümüze intikal eden bu eser şifalı bitkileri kapsayan en kapsamlı botanik kitaplarından biridir. Keza göz doktoru olan Müvafaküddîn Ebü'l-Hayr da göz tababeti ile ilgili yazdığı bir kitabı es-Sâlih'e sunmuştur¹⁷⁸⁰.

Bu dönemde felsefe, tıp ve riyaziyyat ilimleriyle uğraşan önemli ilim adamları yaşamıştır. Efdeleddîn el-Hûnecî, Alemüddîn Kayser, Necmeddîn el-Lebûdî, Reşîdüddîn Ebû Sa'îd, Reşîdüddîn Ebû Hülayka ve Fethüddîn b. Ebü'l-Hevâfir bu ilimlerle uğraşmış önde gelen âlimler arasında yer almaktadır.

¹⁷⁷⁷ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 591.

¹⁷⁷⁸ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 600.

¹⁷⁷⁹ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 602.

¹⁷⁸⁰ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 599.

Efdaleddîn el-Hûnecî: Ebû Abdüllâh Efdaladdîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdûlmelik el-Hûnecî, 590/1194 yılında Azerbaycan’da Merağa ile Zencan arasında bulunan Hûnec’de (Hûnâ) doğdu¹⁷⁸¹.

Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız mantık ve tıp âlimi Hûnecî, el-Melikü’l-Kâmil döneminde Mısır’a geldi. el-Kâmil’in tıp bilimiyle ilgili sorduğu iki soruya yanlış cevap vermesi ve yanlışının er-Reşîd b. Ebî Halîka tarafından düzeltilmesi üzerine mahcup oldu. Fakat insafî davranan el-Kâmil, faziletlerini bildiği Hûnecî’nin tıpla ilgili bütün meseleleri ihata etmesinin mümkün olmadığını bildiğinden onu mahcup edecek herhangi bir davranışta bulunmadı. Hûnecî’nin yanında kalmasını isteyerek ona yeni bir elbise takdim etti. Hûnecî’deki sağlam düşünce biçimini ve diploması yeteneğini keşfeden el-Kâmil bir müddet sonra onu Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev’e (1237-1246) elçi olarak gönderdi. Elçilik görevini yerine getirdikten sonra dönen Hûnecî, el-Kâmil’in vefat ettiğini öğrenince Anadolu’ya geri döndü ve burada kadılık yaptı. Anadolu’da baş gösteren Moğol saldırıları üzerine Haleb’e gitti¹⁷⁸².

Haleb’te bir müddet kalan Hûnecî, 641/1243 yılında Abbâsî Halîfesi’nin elçisiyle birlikte Mısır’a gitti. Halîfenin elçisi, daha önce Hûnecî’yi tanımayan el-Melikü’s-Sâlih’e Hûnecî’yi takdim ederken, onun babası nezdindeki itibârından, babası tarafından Selçuklu sultanına elçi olarak gönderildiğinden ve Anadolu’da kadılık yaptığından bahisle ona uygun bir görev verilmesini talep etti. Bunun üzerine el-Melikü’s-Sâlih, Hûnecî’yi daha önce İzzeddîn b. Abdüsselâm’ın deruhte ettiği Mısır’ın kıblî bölgesinin kâdilkudâtlığına tayin etti. Kâdilkudatlık görevini başarıyla yürüten Hûnecî sultan nezdindeki itibârını arttırdı¹⁷⁸³. Yaklaşık beş yıl bu bölgenin kâdilkudatlığını yapan Hûnecî, 646/1248 yılında Sâlihiyye medresesinin Şafî kısmına baş müderris olarak atandı¹⁷⁸⁴. Kısa bir süre burada müderris olarak görev yaptıktan sonra aynı yıl (646) Kahire’de vefat etti.¹⁷⁸⁵

632/1234 yılında Mısır’da Hûnecî ile bir araya gelen İbn Ebû Usaybi‘a, ondan İbn Sînâ’nın *el-Kânûn* adlı eserinin “Külliyât” bölümünü okuduğunu söylemektedir.

¹⁷⁸¹ Yâkût, *Mu’cem*, II, 407; el-Hüseynî, *Sılatü’t-Tekmile*, 200; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 228.

¹⁷⁸² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 160-162, 325.

¹⁷⁸³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 86-87.

¹⁷⁸⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 87.

¹⁷⁸⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 87; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, V, 280.

Ulemâ ve hükemânın seyyidi olarak tanıttığı Hûnecî'nin hikemî ve şerî ilimlerde mümtaz bir âlim olduğunu belirten İbn Ebû Usaybi'a, onu birçok ilimde geniş bir bilgi sahibi olarak gördüğünü de ilâve etmektedir¹⁷⁸⁶.

Kendisi de mantık bilimiyle uğraşan ve Hûnecî'nin *Kitâbü'l-Cümel* eserine bir şerh yazan İbn Vâsıl, mantık ilminde vaktinin imamı olarak nitelediği Hûnecî'nin zekâ ve idrâk bakımından zirvede olduğunu belirtir. Haleb ve Kahire'de Hûnecî ile bir araya gelen İbn Vâsıl, onun mantıkla ilgili telif ettiği *Keşfü'l-Esrâr* adlı kitabın emsalsiz olduğunu belirtmektedir¹⁷⁸⁷.

İbn Hâldûn, Hûnecî'yi önemli temsilcilerinden biri olarak addettiği mantık biliminin 13. yüzyıldaki gelişimi hakkında bilgi verirken bu dönemde mantık biliminin diğer ilimlerin anlaşılmasına yarayan bir âlet ilmi olarak değil, müstakil bir ilim dalı olarak ele alındığını, bu bakış açısının da mantık ilmini geliştirdiğini belirtir. İbn Hâldûn'a göre mantığı müstakil bir ilim dalı olarak ele alanların başında da Fahreddîn b. Hatîp'ten sonra Hûnecî gelmektedir. İbn Haldûn, kendi zamanında Şark dünyasında Hûnecî'nin mantıkla ilgili telif ettiği kitapların otorite olarak kabul edildiğini de ifade etmektedir¹⁷⁸⁸.

Hûnecî'nin mantığı üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan Esedüllâh Fellâhî, Hûnecî'yi, Farabi ve İbn Sînâ'dan sonra İslâm dünyasındaki üçüncü büyük mantıkçı olarak nitelemektedir. Fellâhî'ye göre Hûnecî'nin mantık bilimine kazandırdığı yenilikler o kadar çoktur ki, İbn Sînâ'nın mantığını Hûnecî'den önce ve Hûnecî'den sonra olmak üzere iki dönemde ele almak gerekir. Buna göre Hûnecî'den önceki dönemde, İslâm dünyasındaki mantıkçıların çoğu İbn Sînâ'nın sözlerini tekrar edip, öğretilerinin şerhini yaparken, Hûnecî'den sonraki dönemde Hûnecî'nin öğretileri şerhedilip tekrar edilmeye başlanmıştır¹⁷⁸⁹.

İbn Hâldûn, Hûnecî'nin mantık bilimiyle ilgili yazdığı üç eserden bahsetmektedir. Bunlardan mantığın temel ilkelerini ele alan *Muhstasarü'l-Cümel* (*Kitâbü'l-Cümel*), dört yaprak mikdarında olup İbn Haldûn zamanında medreselerde okutulmuş ve öğrenciler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Müellifin mantıkla ilgili diğer iki eseri ise

¹⁷⁸⁶ İbn Ebû Usaybi'a, *Uyûn*, 586.

¹⁷⁸⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 70.

¹⁷⁸⁸ İbn Haldun, *Târih*, I, 647.

¹⁷⁸⁹ Esedüllâh Fellâhî, *Mantık-i Hûnecî*, Müessese-i Pejûheşi Hikmet ve Felsefe-i İran, Tahran 1392, 3.

Keşfü'l-Esrâr 'an Ğawâmizi'l-Efkâr ve *Muhtasarü'l-Mûcez* adlı kitaplarıdır¹⁷⁹⁰. Hûnecî'nin mantık sahasında tanındığı asıl eseri *Keşfü'l-Esrâr*'dır. Öyle ki Hûnecî sonraki dönemlerde bu kitabına nisbetle, "Sâhibü'l-Keşf" olarak anılmıştır¹⁷⁹¹. Kitap, Khaled el-Rouayheb'in takdim ve tahkikiyle basılmıştır. (*Kashf al-asrar 'an ghawamid al-afkar*, Iranian Institute of Philosophy & Berlin Free University, 2010). *Muhtasarü'l-Mûcez* ise *Keşfü'l-Esrâr*'ın bir muhtasarı mâhiyetinde olup öğretim için ideal bir kitaptır¹⁷⁹².

Hûnecî tıp başta olmak üzere başka alanlarda da eser te'lif etmiştir. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıb*'ının "el-Külliyât" kitabına yazdığı şerh (Paris, Bibliotheque Nationale), Patoloji ile ilgili yazdığı *el-Mûcâz fi 'İlmi'l-Emrâd* (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, MS Şehid Ali Paşa 2000) ve Fahreddîn Râzî'nin metafizik ve teolojiyle ilgili *el-Metâlibü'l-Âliye* kitabına yazdığı muhtasar (Kahire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye) bunlar arasında yer almaktadır¹⁷⁹³.

‘Alemüddîn Kayser: ‘Alemüddîn Kayser b. Ebü'l-Kâsım b. Abdülğani b. Müsâfir el-Üsfûnî el-Hanefî, 574/1178 yılında Mısır'ın Saîd bölgesine bağlı Üsfûn'da doğdu¹⁷⁹⁴.

Te'âsîf ismiyle de tanınan ‘Alemüddîn, kıraât ve hanefî fikhî üzerinde eğitim aldı. Mısır ve Şam'da riyâziyyât ile ilgili araştırmalarda bulunan ‘Alemüddîn, Mısır'da Ebû Tâhir Muhammed el-Enbârî ve Ebü'l-Fazl Muhammed el-Ğaznevî'den; Haleb'te eş-Şerîf Ebû Hâşim el-Hâşimî'den ders aldı¹⁷⁹⁵. Mısır ve Dimaşk'ta riyâzî ilimlerde ihtisas kazandıktan sonra bu ilimlerdeki derinliğiyle tanınan Kemâleddîn b. Yûnus'tan (ö. 639/1242) istifâde etmek için Musul'a gitti. İbn Yûnus'un yanında, altı aylık gibi kısa bir süre zarfında mûsîkî ve diğer ilimlerle ilgili kırktan fazla kitap okudu¹⁷⁹⁶.

Yaşadığı dönemde matematik, hendese ve astronomi ilimlerindeki uzmanlığıyla nam salan ‘Alemüddîn, Eyyûbî hükümdarlarının ilgisine mazhar oldu. Eyyûbîlerin el-

¹⁷⁹⁰ İbn Haldun, *Târih*, I, 647.

¹⁷⁹¹ Khaled el-Rouayheb, "al-Khûnajî Afdal al-Dîn", *The EncyclopeDIA of Islam Three*, Leiden 2010, 149.

¹⁷⁹² İbn Haldun, *Târih*, I, 647.

¹⁷⁹³ el-Rouayheb, "al-Khûnajî", 149-150.

¹⁷⁹⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 225; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, 188.

¹⁷⁹⁵ Üdfüvî, *et-Tâli'u's-Sa'id*, Thk. Sa'd Muhammed Hasan, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, Kahire 1966, 469-470.

¹⁷⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 316.

Cezîre ve Dimaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Musa'ya (ö. 635/1237) yakın âlimlerden biri olan 'Alemüddîn, onun için Ra'sûlayn'da, Habur'a uzanan bir nehrin karşısında, sekizgen şeklinde muhteşem bir saray yaptı¹⁷⁹⁷.

Bir müddet sonra el-Melikü'l-Kâmil'in de dikkatini çeken 'Alemüddîn, pozitif bilimlere merakıyla bilinen sultanın matematik ve astronomi konularında itimat ettiği âlimler arasına girdi. İbn Vâsıl'ın belirttiğine göre, Alman İmparatoru II. Friedrich, el-Kâmil'le yürütülen müzâkereler esnasında (625-626/1228-1229)) el-Kâmil'i sınamak amacıyla felsefe, hendese ve matematikle ilgili en zor problemleri hâvi bir mektup göndermişti. el-Kâmil, mektuptaki matematikle ilgili problemleri bu alanın uzmanı olan 'Alemüddîn'e sunmuş, o da problemlerin tamamına cevap vermiştir¹⁷⁹⁸. İbn Nazîf el-Hamevî ise, Alman imparatorunun astronomi ilmini bilen birini talep etmesi üzerine el-Kâmil'in bu alanda uzman olan 'Alemüddîn'i gönderdiğini belirtmektedir¹⁷⁹⁹.

622/1225 yılında el-Kâmil'in emriyle yaptırdığı gök küre ise 13. yüzyıldan günümüze ulaşmış en eski ve en estetik kürelerden biridir. 48 takımyıldızı figürünün tamamının bakırla işlendiği bu kürede, değişik büyüklükteki yaklaşık 1025 yıldız, yıldızların parlaklığı esas alınarak 6 farklı boyutta gösterilmiştir. Bu gök kürede ayrıca ilk beş yıldızın kadir değerini (magnitude) belirten gümüş noktaların boyutlarını gösteren bir ölçek vardır. Kürenin üzerindeki yazılar, el-Kâmil döneminden itibâren sikkeler üzerinde de görülen nesih hattında yazılmıştır¹⁸⁰⁰. Bu küre¹⁸⁰¹ günümüzde İtalya'nın Napoli şehrindeki Nazionale di Capodimonte müzesinde korunmaktadır¹⁸⁰².

'Alemüddîn, Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer Mahmûd'un (ö. 642/1244) fazilet ve marifet sâhibi âlimleri himâye ettiğini duyunca onun yanına gelmiş ve onun iltifatlarına mazhar olmuştu. el-Muzaffer, çok yönlü bir âlim olan 'Alemüddîn'in Hanefî fikhına vukûfiyetini görünce onu Hama'da Hanefîler için kurulan en-Nûriyye medresesinin müderrisliğine tâyin etti. Hama'daki ikâmetî esnasında çok sayıda ilmî

¹⁷⁹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 145-146.

¹⁷⁹⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 242.

¹⁷⁹⁹ İbn Nazîf, *et-Târih*, 177.

¹⁸⁰⁰ Emilie Savage-Smith-Andrea Belloli, *Islamicate Celestial Globes: Their History, Construction, and Use*, Smithsonian Institution Press, Washington 1985, 26-27, 218.

¹⁸⁰¹ Bkz. Ek-2.

¹⁸⁰² 'Alemüddîn'in yaptığı bu kürenin teknik özellikleri ve detayları için bkz. Savage-Smith-Belloli, *Islamicate Celestial Globes*, 26-27, 76, 86, 107, 114, 116, 140, 144, 146, 160, 185, 189, 209, 213, 215-216.

çalışma yapan ‘Alemüddîn, Hama kalesinde her biri birer mühendislik harikası olan çok sayıda burç yaptı. Asi nehrinin üzerinde bir değirmen yaptı. Bu değirmenin üzerinde de o bölgeyi korumaya mâtuf büyük bir gözetleme kulesi inşâ etti¹⁸⁰³.

Astronomik ve matematiksel âletleri îcad etmede üstün bir yeteneği olan ‘Alemüddîn, el-Melikü’l-Muzaffer için gökyüzünde gözlemlenebilen bütün yıldızları çizdiği bir küre de yapmıştır¹⁸⁰⁴. el-Melikü’l-Muzaffer’in vefatından yaklaşık bir yıl önce (641/1243) yapılmaya başlanan bu gök kürenin yapımı esnasında Hama’da bulunan İbn Vâsıl, kürenin icadında kendisinin de ‘Alemüddîn Kayser’e yardım ettiğini belirtmektedir. İbn Vâsıl’ın bildirdiğine göre ahşaptan yapılan bu küre, Hama sâhibi el-Muzaffer’in huzurunda yapılmış, el-Muzaffer kürenin üstüne çizilen yıldızlarla ilgili dakik sorular sormuş, bu sorular ‘Alemüddîn ve İbn Vâsıl tarafından titizlikle yanıtlanmıştır¹⁸⁰⁵.

Muhtemelen el-Melikü’l-Muzaffer Mahmûd’un vefatından sonra Mısır’a giden ‘Alemüddîn, diğer dîvanlar üzerinde kontrol ve denetleme yetkisine sâhip Dîvânü’n-nazar’ın başkanlığına getirildi¹⁸⁰⁶. Ne var ki hesap kitap işlerine olan vukûfiyetinden dolayı getirildiği bu idari görevde ilmî hayattaki başarılarının aksine kötü bir yönetim sergilemiştir. Bir müddet bu görevi yaptıktan sonra el-Melikü’s-Sâlih’in nâibi ve ordu komutanı Hüsâmeddîn el-Hezbânî ile araları bozulmuştur.¹⁸⁰⁷ Hüsâmeddîn’in Mansûra’ya gelen yeni Eyyûbî sultanı Tûrânşâh’a şikâyet etmesi üzerine 647/1250 yılında Dîvânü’n-Nazar’ın başkanlığından azledilerek yerine Tâcüddîn ibn bintü’l-A’azz atanmıştır¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 343-344; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 210; Üdfüvî, *et-Tâli*, 470; Ahmed Teymur Paşa, *A ‘lâmü’l-Mühendisîn fi’l-İslâm*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2012.

¹⁸⁰⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 344.

¹⁸⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 344.

¹⁸⁰⁶ İbn Vâsıl, ‘Alemüddîn’in bu göreve ne zaman ve hangi sultan tarafından atandığına dâir net bir bilgi vermez. Fakat el-Melikü’l-Muazzam Tûrânşâh, babasının vefatından yaklaşık üç ay sonra (21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250) Mansûra’ya geldiğinde ‘Alemüddîn Kayser bu görevde idi. (İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139.) Bu durumda ‘Alemüddîn, el-Melikü’s-Sâlih döneminde veya onun vefatından sonraki ara dönemde atanmış olmalıdır.

¹⁸⁰⁷ İbn Vâsıl, yakın arkadaşı Hüsâmeddîn’in ‘Alemüddîn’i neden şikâyet ettiği hakkında bilgi vermemektedir. Fakat Zehebî, ‘Alemüddîn’in Dîvânü’n-Nazar başkanı olduktan sonra zâlimce davranışlarda bulunduğunu ve uygulamalarının beğenilmediğini belirtmektedir. (Zehebî, *Târîh*, XLVII, 429-430) Buna göre Hüsâmeddîn’in ‘Alemüddîn’i şikâyet etmesi onun hukuksuz uygulamalarıyla ilgi görülebilir.

¹⁸⁰⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 139.

Nâzirü'd-Devâîn görevinden azledildikten sonra Dimaşk'a döndüğü anlaşılan 'Alemüddîn, 649 yılının Recep ayında Dimaşk'ta vefat etmiştir¹⁸⁰⁹.

'Alemüddîn'in matematik, geometri ve astronomi ilimlerindeki otoritesi, hakkında malumat veren bütün tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. İbn Vâsıl, "riyâzi ilimlerdeki hocamız" diye nitelediği 'Alemüddîn'den matematik ve astronomi dersleri almış, astronomik aletleri icadında yardımcısı olarak onun yanında çalışmıştır¹⁸¹⁰. İbn Nazîf, son dönem âlimleri içinde astronomiyi en iyi bilen âlimin 'Alemüddîn Kayser olduğunu belirtmektedir¹⁸¹¹. Ebü'l-Fidâ, 'Alemüddîn'den riyâzî ilimlerde başarılı bir mühendis olarak bahsetmektedir¹⁸¹². İbn Ebû Usaybi'a ise amcası, meşhur tabip Reşîdüddîn Alî b. Halîfe'nin biyografisini yazdığı bölümde 'Alemüddîn Kayser'in riyâzî ilimlerde vaktinin allâmesi olduğunu, amcasının ondan astronomi dersleri aldığını ifade etmektedir¹⁸¹³.

İbnü'l-Lebûdî: Ebû Zekeriyâ Necmeddîn Yahya b. Muhammed b. el-Lebûdî 607/1210 yılında Haleb'te doğdu. Haleb'te el-Melikü'z-Zâhir'in hizmetinde çalışan ünlü doktor Şemseddîn Muhammed'in oğlu olan İbnü'l-Lebûdî, ez-Zâhir'in 613/1216'da vefat etmesi üzerine babasıyla birlikte Dimaşk'a geldi. İlk eğitimini, Dimaşk'ın en büyük hastanesi el-Bîmâristânü'n-Nûrî'de doktorluk yapan babasının yanında aldı. Tıp sanatındaki mahareti küçük yaşlarda belirmeye başlayan İbnü'l-Lebûdî, dönemin ünlü doktorlarında Mühezzebüddîn Abdürrahîm b. Alî'nin yanında uygulamalı tıp dersleri aldı¹⁸¹⁴.

İyi bir doktor oluncaya kadar tıpla ilgili araştırmalarına devam eden İbnü'l-Lebûdî, Hıms sâhibi el-Melikü'l-Mansûr İbrâhim'in hizmetine girdi. İbnü'l-Lebûdî'nin tıptaki bilgisine güvenen el-Melikü'l-Mansûr, bir müddet sonra onu devlet işlerinin yürütülmesinden sorumlu veziri olarak atadı. İbnü'l-Lebûdî, el-Mansûr'un 643/1245'te ölmesi üzerine Mısır'a, el-Melikü's-Sâlih'in yanına gitti. el-Melikü's-Sâlih, İbnü'l-Lebûdî'nin hem iyi bir doktor hem de bürokrasiden anlayan yetenekli bir devlet adamı olduğunu öğrenince ona ikramlarda bulunarak onu İskenderiye'deki dîvânların

¹⁸⁰⁹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 225.

¹⁸¹⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 344; VI, 28, 139.

¹⁸¹¹ İbn Nazîf, *et-Târîh*, 177.

¹⁸¹² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 210.

¹⁸¹³ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 740.

¹⁸¹⁴ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 662- 663; Zehebî, *Târîh*, XLIX, 321.

nâzırlığına getirdi. Aylık üç bin dirhem maaş bağladı. Bir müddet bu görevinde devam eden İbnü'l-Lebûdî daha sonra Dımaşk'a döndü. Dımaşk'a döndükten sonra Şâm dîvanlarının nâzırlığına getirildi¹⁸¹⁵. 664/1265 yılında Dımaşk'ta, Hamâmü'l-Felek'in yanında, el-Medresetü'l-Lebûdiyye adında bir tıp medresesi inşâ etti¹⁸¹⁶. el-Melikü'n-Nâsır Yusuf ve el-Melikü'z-Zâhir Baybars döneminde devlet dairelerinde çalışmaya devam eden İbnü'l-Lebûdî 670/1271 yılında Dımaşk'ta vefat etti¹⁸¹⁷.

Hikemî ilimlerde ve tıp ilminde zamanının seçkin âlimlerinden biri olan İbnü'l-Lebûdî, tıp başta olmak felsefe, hesap, cebir ve hilâf ilimleri ile ilgili çok sayıda eser yazmıştır. İbn Ebû Usaybi'a, 20'yi aşkın eserinin adını vermektedir. Bu eserlerin önemli bir kısmı İbn Sînâ, Hüneyyn b. İshâk, Fahreddîn Râzî ve Öklid'in kitaplarının muhtasarı mahiyetindedir. *Kitâbü'l-Leme'ât fî'l-Hikme, Kitâbü Âfâki'l-İşrâk fî'l-Hikme, Kitâbü'l-Menâhici'l-Kudsiyye fî'l-'Ulûmi'l-Hikemiyye, Kâfiyetü'l-Hüssâb fî 'İlmi'l-Hisâb, Tedkîkü'l-Mebâhisi't-Tıbbiyye fî Tahkîki'l-Mesâili'l-Hilâfiyye* ve *er-Risâletü'l-Kâmile fî 'İlmi'l-Cebir ve'l-Mukâbele* müellifin diğer eserleri arasında yer almaktadır¹⁸¹⁸. Aynı zamanda iyi bir şâir olan İbnü'l-Lebûdî'nin şiirlerinin bir kısmı İbn Ebû Usyabia kanalıyla günümüze ulaşmıştır¹⁸¹⁹.

Reşîdüddîn Ebû Sa'îd: Kudüs kökenli Hristiyan bir aileye mensup olan Reşîdüddîn Ebû Sa'îd b. Muvaffaküddîn Ya'kûb, uygulamalı ve teorik tıpta uzman idi. Dönemin önde gelen nahivcisi Takiyyüddîn Haz'al b. 'Asker b. Halîl'den Arap dili dersleri aldıktan sonra Dımaşk'ta, el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın doktorluğunu yapan Reşîdüddîn Alî b. Halîfe'nin (ö.617/1220) yanında tıp dersleri almaya başladı. Reşîdüddîn Alî'nin seçkin öğrencileri arasına girdi. Onun yanında tıp ilminin temel kaynaklarını ve ünlü Grek tabibi ve filozofu Câlînûs'un eserlerini okudu. Daha sonra Mühezzebüddîn ed-Dahvâr'ın (ö. 628/1230) yanında uygulamalı tıp dersleri aldı. 632/1234 yılında kendisine tahsis edilen dolgun bir maaşla Kahire'de el-Melikü'l-Kâmil'in doktorluğunu yapmaya başladı. el-Kâmil'in vefatından sonra el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine giren Ebû Sa'îd, vefatına kadar, yaklaşık dokuz yıl es-Sâlih'in doktorluğunu yaptı. Dımaşk'ta, kalçasında bir yara çıkan el-Melikü's-Sâlih'i tedavi

¹⁸¹⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 89; İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 663.

¹⁸¹⁶ Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 106.

¹⁸¹⁷ İbnü's-Sukâî, *Tâlî*, 110- 170.

¹⁸¹⁸ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 668; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 165.

¹⁸¹⁹ İbnü'l-Lebûdî'nin şiirleri için bkz. İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 664-668.

eden doktor Reşîdüddîn Ebû Hüleyka'yla, sultana yanlış tedavi uyguladığı gerekçesiyle tartışmaya girdi. Bu tartışma esnasında felç geçiren Ebû Saîd dört gün sonra, 20 Ramazan 646/6 Ocak 1249'da vefat etti¹⁸²⁰.

Reşîdüddîn Ebû Saîd'in tıp alanında iki eseri vardır. Bunlardan birincisi, el-Melikü's-Sâlih için yazdığı '*Uyûnu't-Tıbb* adlı kitabıdır. Bu kitab, hastalıklarla ilgili bazı özel tedavi yöntemlerini içermektedir. İbn Ebû Usaybi'a bu kitabı tıp alanında yazılmış en güzel eserlerden biri olarak nitelemektedir. Diğer eseri ise ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin Kitâbü'l-Hâvî'sine yazdığı ta'likâtlardan oluşan *Te'âlikü 'alâ Kitâbü'l-Hâvî* adlı eseridir¹⁸²¹.

Reşîdüddîn Ebû Hüleyka: Reşîdüddîn Ebû'l-Vahş b. el-Fâris Ebû'l-Hayr b. Ebî Süleyman Dâvûd b. Ebû'l-Münâ 591/1194 yılında Ca'ber kalesinde doğdu. Kulağına taktığı küçük küpeden dolayı Ebû Hüleyka künyesiyle meşhur oldu¹⁸²².

İlk eğitimini asker olan babasının gözetiminde Urfa'da alan Ebû Hüleyka, sekiz yaşlarındayken el-Melikü'l-Âdil'in dikkatini çekti. Babası el-Fâris oğlunu asker olarak yetiştirmek istediği halde el-Âdil, Ebû Hüleyka'nın zeki bir çocuk olduğunu, onu tıp eğitimi alması için Dımaşk'a, Hekîm Mühezzebüddîn Ebû Saîd'in yanına göndermesini tavsiye etti. Bunun üzerine Dımaşk'a giden Ebû Hüleyka, burada kaldığı bir yıl boyunca Ebukrât'ın (Hipokrat) *Kitâbü'l-Füsûl* ve *Takdimetü'l-Ma'rife* adlı eserlerini ezberledi. Amcası Ebû Saîd ve Mühezzebüddîn ed-Dahvar'dan tıp dersleri aldı. Daha sonra Kahire'ye giderek el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetinde doktorluk yapmaya başladı. el-Kâmil, özel doktoru olan amcası Müvaffaküddîn Ebû Şâkir'in vefatından sonra ona ait verimli bir iktâyı Ebû Hüleyka'ya verdi. el-Kâmil vefat edinceye kadar onun hizmetinde kaldı¹⁸²³.

el-Kâmil'in 635/1238'de vefat etmesi üzerine el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine giren Ebû Hüleyka, es-Sâlih'in 647'deki vefatına kadar yaklaşık on iki yıl boyunca onun hizmetinde çalıştı. es-Sâlih'in vefatından sonra oğlu Tûrânşâh'ın, onun

¹⁸²⁰ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 599-600; Zehebî, *Târih*, XLVII, 334; Safedî, *el-Vâfi*, XIV, 784.

¹⁸²¹ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 600; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 628; II, 1187.

¹⁸²² İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 590, 596; Bakır Emin el-Verd, *Mu'cemü Ulemâi'l-'Arab*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986, I, 118.

¹⁸²³ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 590-591; Zehebî, *Târih*, XLIX, 323; Zîrikî, *el-A'lâm*, III, 23.

öldürülmesinden sonra da Baybars'ın hizmetinde çalıştı¹⁸²⁴. 670/1272 yılında vefat etti¹⁸²⁵.

Tıp sanatında ve felsefî ilimlerde devrinin önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Hüleyka, hastalarına karşı şefkatli ve hayırsever, tedavi yöntemleri konusunda da uzman idi. Şerî emirlere titizlikle riayet eder, çokça ibadet yapardı. İbn Ebû Usaybi'a, birçok kez görüştüğü Ebû Hüleyka'yı hastalarıyla iletişimde ve tedavi yöntemlerinde başarılı bir doktor olarak gördüğünü belirtmektedir¹⁸²⁶.

Ebû Hüleyka tıbbî konularda çok sayıda eser te'lif etmiştir. Koruyucu hekimlikle ilgili yazdığı *Makâle fî Hıfzı's-Sıhha*, müfred ilaçlar hakkında yazdığı *el-Muhtâr fî'l-Elfi 'Ukkâr*, ölümün tıbbî nedenlerini irdelediği *Makâle fî Zarûreti Mevt* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca rûhânî lezzetlerin cismânî lezzetlerden üstün olduğuyula ilgili bir kitap daha yazan Ebû Hüleyka, manevi lezzetleri kemâlât ve kemâlâtı idrâk etme hâli olarak tasavvur ederken, cismani lezzetleri ise vücudun maddi acılardan arınması şeklinde tasvir etmektedir. Diğer bir eseri ise hastalıklar, bunların sebepleri, belirtileri, başarısı tecrübe edilmiş müfred ve mürekkep ilaçlarla tedavisi hakkındadır¹⁸²⁷.

Reşîdüddîn Ebû Hüleyka'nın çocukları da tıp eğitimi almış, her biri muhtelif bir alanda uzmanlaşmışlardı. Oğullarından Müvafaküddîn Ebû'l-Hayr göz doktoru olup bu alanda uzman idi. Ebû'l-Hayr 20 yaşına girmeden önce göz hastalıkları ve tedavi yöntemleri ile ilgili yazdığı kitabı el-Melikü's-Sâlih'e ithâf etmiştir. Keza diğer oğulları Mühezzebüddîn Ebû Saîd ve 'Alemüddîn Ebû Nasr da yaşadıkları dönemin saygın tabipleri arasında yer almışlardır¹⁸²⁸.

Fethüddîn b. Ebû'l-Havâfir: Dimaşk kökenli olan Fethüddîn b. Cemâleddîn b. Ebû'l-Havâfir, el-Melikü's-Sâlih döneminde Mısır'da reisü'l-etibba olarak çalışmış, dönemin etkili doktorlarından biridir¹⁸²⁹. Babası Cemâleddîn, el-Melikü'l-'Azîz ve el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetinde çalışmış ve Mısır'da başhekimlik yapmıştır¹⁸³⁰. Babasının mesleğini devam ettiren Fethüddîn, tıptaki yetkinliğinin yanı sıra güzel

¹⁸²⁴ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 591.

¹⁸²⁵ Zehebî, *Târîh*, XLIX, 323.

¹⁸²⁶ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 590.

¹⁸²⁷ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 597; el-Verd, *Mu'cemü Ulemâi'l-'Arab*, I, 118.

¹⁸²⁸ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 598-599.

¹⁸²⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tadmürî), 80-81.

¹⁸³⁰ Cemâleddîn b. Ebû'l-Havâfir hakkında bkz. İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 584-585.

ahlâkıyla da tanınmıştır. İlim, fazilet ve idrâk sâhibi olan Fethüddîn, hastalık tanı ve tedavileri konusunda uzman idi. Tedaviye girişmeden önce hastalığın sebepleri üzerinde iyice yoğunlaşır, hastalığa kesin tanı koyduktan sonra etkili ilaçlarla tedaviye başlardı. Hastalarına karşı cömertçe davranır, tedavi sürecinde her türlü tedbiri alırdı. el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetinde de çalışan Fethüddîn, onun vefatından sonra oğlu es-Sâlih'in hizmetinde çalışmaya başlamıştır¹⁸³¹. İbn Vâsıl, Mansûra'daki ordugâhta yatan el-Melikü's-Sâlih'in hastalığının giderek şiddetlenmesi üzerine es-Sâlih'i tedavi eden er-Reşîd Ebû Halîfe en-Nasrânî'nin, o sırada Kahire'de bulunan Hüsâmeddîn el-Hezbânî'ye mektup göndererek başhekim Fethüddîn b. Ebü'l-Havâfır'ı istediğini belirtir. Hüsâmeddîn, Fethüddîn'i zaman kaybetmeden Mansûra'ya göndermişse de sultanın hastalığı tedaviye cevap veremeyecek bir noktada olduğu için sultan, Fethüddîn'in gelişinden birkaç gün sonra vefat etmiştir¹⁸³². İbn Ebû Usaybi'a ve Zehebî, Fethüddîn'in es-Sâlih döneminde vefat ettiğini söylseler de¹⁸³³ İbn Vâsıl'ın "Fethüddîn sultanın ölümünden birkaç gün önce ona ulaştı¹⁸³⁴" ifadesinden doktorun es-Sâlih'ten sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Emînü'd-Devle es-Sâmirî: Emînü'd-Devle Ebü'l-Hasen b. Ğazzâl b. Ebû Saîd es-Sâmirî, Sâmirî iken müslüman olmuş ve Kemâleddîn lakabını almıştır¹⁸³⁵. Ba'lebek sahibi el-Melikü'l-Emced Behrâşşâh'ın (ö. 627/1230) veziri ve doktoru olan amcası Mühezzebüddîn Yusuf es-Sâmirî'nin yanında tıp tahsili yapan Emînü'd-Devle, amcasının 624/1226 yılında vefat etmesi üzerine onun yerine geçti. 635/1238 yılında Ba'lebek'in hâkimiyeti İmâdeddîn İsmail'e geçince onun hizmetine girdi. İmâdeddîn 637/1239 yılında Dımaşk'ı ele geçirdiğinde Emînü'd-Devle'yi de beraberinde getirerek veziri olarak atadı. Emînü'd-Devle'nin bilgisine ve tecrübesine güvenen İmâdeddîn, kadıların atanması da dâhil devlet işlerinin sorumluluğunu ona yükledi¹⁸³⁶. İmâdeddîn, râkibi el-Melikü's-Sâlih'e karşı Dımaşk'taki iktadârını korumak gibi zor bir problem üzerinde yoğunlaşırken Emînü'd-Devle otoritesini giderek güçlendirdi.

¹⁸³¹ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 585.

¹⁸³² İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 81.

¹⁸³³ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 585; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 464.

¹⁸³⁴ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 81.

¹⁸³⁵ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 723; Ömerî, *Mesâlik*, IX, 291.

¹⁸³⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 236-237; İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 723.

Emînü'd-Devle, kurduğu istihbarat ağı ve Dimaşk'ın zenginlerinden topladığı mallarla bir yandan büyük bir servet biriktirirken diğer yandan İmâdeddîn İsmail adına otoriter bir rejim inşâ etti. O, istihbarat toplama ve mal edinme işini doğrudan atadığı veya atanmasına yardımcı olduğu görevler aracılığıyla yapıyordu. Ünlü vaiz ve tarihçi İbnü'l-Cevzî'yi Dimaşk'tan sürgün ederken, Şibliyye medresesinin müderrisi ve muhbirlerinden Yusuf b. Yakub'tan aldığı istihbarî bilgiye dayanmıştı¹⁸³⁷. İhtiyaç hissettiği parasal kaynağı temin etmek için ise Dimaşk baş kadısı olarak atanmasına ön ayak olduğu Refüeddîn Abdülaziz el-Cîlî'nin otoritesinden yararlanıyordu. Emînü'd-Devle'nin, Refüeddîn el-Cîlî ile birlikte kurduğu düzen, hukukun hiçe sayıldığı keyfî uygulamalara dayanıyordu. Buna göre el-Cîlî, gözüne kestirdiği zenginlerin malına el koymak için önceden ayarladığı yalancı tanıkların tanıklıklarına başvuruyordu. Bu şekilde zenginlerden aldığı paranın bir kısmını yalancı tanıklara verdikten sonra geriye kalanını Emînü'd-Devle'ye gönderiyordu¹⁸³⁸.

Emînü'd-Devle, efendisi İmâdeddîn İsmail ile el-Melikü's-Sâlih arasında cereyan eden rekâbetin seyri üzerinde de önemli bir rol oynamıştır. İbnü'l-Cevzî, 641/1243 yılında el-Melikü's-Sâlih'le İmâdeddîn İsmail'in vardığı geniş çaplı antlaşmayı bozan kişi olarak Emînü'd-Devle'yi sorumlu tutmaktadır. Ona göre es-Sâmirî, el-Melikü's-Sâlih'in oğlu el-Melikü'l-Müğîs Ömer'i hapisten çıkararak Mısır'a göndermek üzere olan İmâdeddîn'i, kararından vazgeçirerek antlaşmayı akamete uğratmıştır¹⁸³⁹. el-Müğîs'in 642/1244 yılında zindanda ölmesinde de onun parmağı olduğu iddia edilmektedir¹⁸⁴⁰. Öte yandan es-Sâlih'in 643/1245 yılında giriştiği büyük Dimaşk kuşatmasının şiddeti artınca İmâdeddîn, Emînü'd-Devle'yi apar topar Abbasi Halîfesine göndermiş fakat arzuladığı yardımı alamamıştır¹⁸⁴¹. Dimaşk'ın amanla es-Sâlih'e teslim edilmesini, es-Sâlih'in veziri Müînüddîn b. Şeyheşşuyuh'la karara bağlayan da Emînü'd-Devle olmuştur¹⁸⁴².

el-Melikü's-Sâlih Dimaşk'ı fethettikten sonra Emînü'd-Devle yakalanarak Kahire'ye gönderilmiştir. İbn Ebû Usaybi'a, es-Sâlih'in Dimaşk nâibi Müînüddîn b.

¹⁸³⁷ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 371-372.

¹⁸³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 164-165; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 352-353.

¹⁸³⁹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 378.

¹⁸⁴⁰ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 387; Muhammed Ali Mevlevî, "Emînü'd-Devle-i Sâmirî", *DMBİ*, X, 291-292.

¹⁸⁴¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 421; Hamdânî, *el-Melikü's-Sâlih*, 118.

¹⁸⁴² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 388.

Şeyhüşşuyûh ve diğer ileri gelenlerin, Emînü'd-Devle'nin topladığı mallardan haberdar olduktan sonra onu mallarıyla birlikte ele geçirmek için bir plan yaptıklarını belirtir. Buna göre Emînüd-Devle'yi meclislerine davet ederek onu saygıyla karşıladılar. Kendisine isterse Dımaşk'ta kalabileceğini, isterse de Ba'lebek'e efendisi İmâdeddîn İsmail'in yanına gidebileceğini ifade ettiler. Kendisine kurulan tuzağın farkında olmayan Emînü'd-Devle, efendisinin yanına gitmeyi tercih ettiğini söyledi. Meclisten çıktıktan sonra Ba'lebek'e dönüş hazırlıklarına başladı. İçinde mobilya ve halılarının da bulunduğu bütün mal varlığını katırlara yükleyerek yola koyuldu. 2 Receb 643 Cuma günü, Dımaşk'ın dışına çıkar çıkmaz Müînüddîn'in adamları tarafından yakalanıp mallarına el konuldu¹⁸⁴³.

Emînü'd-Devle, 644/1246 yılında Dımaşk'a gelen es-Sâlih'in nâibi Hüsâmeddîn el-Hezbânî tarafından tutuklanarak Kahire'ye gönderildi ve Kal'atül-cebel'e hapsedildi¹⁸⁴⁴. Burada uzun bir müddet hapiste kaldıktan sonra, 24 Zilkade 648 yılında el-Melikü'l-Muizz İzzeddîn Aybek tarafından idam edildi¹⁸⁴⁵.

Liderlik vasfının yanında akıl ve fazilet sâhibi olan Emînü'd-Devle'nin¹⁸⁴⁶ önemli özelliklerinden biri kitap toplamaya olan düşkünlüğüydü. Muhtelif ilimlerde çok sayıda kıymetli kitap satın alıyordu. Kütüphânesinde 20.000'den fazla kitap olduğunu söylerdi¹⁸⁴⁷. Beğendiği kitapların daha güzel nüshalarını çıkarmak için yanında çok sayıda müstensih çalıştırıyordu. Bir defasında İbn Asâkir'in okunması zor bir hatla yazılmış *Târîhü Dımaşk* eserinin daha iyi bir nüshasını çıkarmak ve kütüphanesine kazandırmak istedi. Bir müstensihin 80 ciltlik bu eseri tek başına istinsah etmesi çok zaman alacağından, bu işi 10 nâsih arasında eşit bir şekilde paylaştırdı. Müstensihler yaklaşık iki yıl çalıştıktan sonra 80 cildi tamamlayabildiler¹⁸⁴⁸.

Emînü'd-Devle, kütüphânesinde bulunmayan değerli bir kitabın varlığından haber olduğu zaman onu mutlaka temin ediyordu. O, İbn Ebû Usaybi'a'nın meşhur tabiplerle ilgili yazdığı '*Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*' adlı eserden haberdar olunca babası aracılığıyla ondan kitabın bir nüshasını istemişti. O sırada Sarhad'ta İzzeddîn Aybek el-

¹⁸⁴³ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 723-724.

¹⁸⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 361-362; VI, 163.

¹⁸⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 164.

¹⁸⁴⁶ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 164.

¹⁸⁴⁷ Sibt, kütüphanesinde 10 bin cilt kitap olduğunu belirtir. Bkz. Sibt, *Mir'ât*, XXII, 419.

¹⁸⁴⁸ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 725.

Muazzamî'nin hizmetinde çalışan İbn Ebû Usaybi'a, babasının bildirmesi üzerine Dımaşk'a gelmiş, Dımaşk'ın meşhur müstensihlerinden Şemseddîn Muhammed el-Hüseynî'nin istinsâh ettiği bir nüshayı Dımaşk kadısı Refiüddîn el-Cîlî vasıtasıyla Emînü'd-Devle'ye ulaştırmıştır. Kitabı çok beğenen Emînü'd-Devle, bu kitabın karşılığında İbn Ebû Usaybi'a 'ya önemli miktarda para ve kıymetli elbiseler göndermiştir¹⁸⁴⁹.

Emînü'd-Devle'nin en önemli eseri, tıp bilimiyle ilgili yazdığı *en-Nehcü'l-Vâzih fi't-Tıbb* adlı külliyaatıdır. Tıp biliminin küllî ve cüzî kanunlarını ele alan bu eser beş kitaptan meydana gelmiştir. İlk kitap, tabiat meseleleri, bedenün üç hâli, hastalıkların türleri, nabız, idrar ve depresyon ile ilgili hususları ele almaktadır. İkinci kitap müfred ilaçlar ve etkileri hakkındadır. Üçüncü kitap mürekkep ilaçlar ve faydalarını konu edinir. Dördüncü kitap zahiri hastalıklar ve tedavisi, sıcak ve kuru havalarda alınacak tedbirler ve kıyafet seçimi ile ilgilidir. Beşinci kitap, bâtinî hastalıklar, sebepleri, belirtileri, tedavi yöntemleri ve bu hastalıklara yönelik cerrahi müdahalelerde ihtiyaç duyulan hususlarla alakalıdır¹⁸⁵⁰.

Teorik ve uygulamalı tıpta uzman olan Emînü'd-Devle'nin vezirliği sırasında yaptığı işler ve yönetim tarzı ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ona en sert eleştirileri ise sürgüne gönderdiği Sıbt İbnü'l-Cevzî yapmıştır. İbnü'l-Cevzî, onun ne müslüman olduğunu ne de Samirî olarak kalabildiğini, İslâm'ı bir maske olarak kullandığını, bütün gayretiyle Şerîat-ı Mustafa'yı yıkmaya çalıştığını belirtir. Yine o, Emînü'd-Devle'yi ziyaret eden Şeyh İsmail el-Gürânî'nin “ Keşke dininde kalsaydın. Bu senin için daha iyi olurdu. Böylece az çok dinine sadık kalırdın. Fakat şimdi arada bocalayıp duruyorsun. Ne onlarlasın ne de bunlarla.” diyerek ondaki nifak alametlerine atıfta bulunduğunu belirtir¹⁸⁵¹. Emînü'd-Devle'yle çağdaş olan diğer müellifimiz İbn Vâsıl ise, onun gençliğinde müslüman olduğunu belirtir fakat bunun samimiyetinden kuşku duyulacak bir rivayeti aktarmayı da ihmâl etmez. Buna göre Emînü'd-Devle müslüman olduğunda, el-Melikü'l-Emced'in veziri olan amcası, yeğeni Emînü'd-Devle'ye “Yavrucuğum, şayet müslüman olmaktan pişmanlık duyduysan seni bir Frenk ülkesine göndereyim. Orada yaşar ve dinine geri dönersin” demiş, buna karşılık Emînü'd-Devle

¹⁸⁴⁹ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 725.

¹⁸⁵⁰ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 725.

¹⁸⁵¹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 419.

“Hayır, ben samimi bir niyetle müslüman oldum ve İslâm’a inandım” cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine amcası ona dönerek “Eğer iş dediğin gibiyse o zaman iyi bir müslüman ol” diye tavsiyede bulunmuştur¹⁸⁵². İbn Vâsıl, Emînü’-d-Devle’nin liderlik, akıl ve yetenek sâhibi olduğunu ifade ettikten sonra onun ve arkadaşı Refiüddîn el-Cîlî’nin saptıkları yoldan dolayı bu nimetlerden yararlanamadığını, halka zulmettiklerini ve halkın malını zulümle gaspettiklerini belirtmektedir¹⁸⁵³.

Emînü’-d-Devle hakkında en olumlu eleştiriler, biyografisini detaylı bir şekilde yazan meslektaşı İbn Ebû Usaybi’a ’ya aittir. İbn Ebû Usaybi’a, onu mükemmel bir başkan, vezirlerin en üstünü, hekîmlerin efendisi ve âlimlerin imamı gibi sıfatlarla nitelemektedir. İbn Ebû Usaybi’a, Emînü’-d-Devle’nin servet edinmeyi sevdiğini, Dımaşk baş kadısı el-Cîlî ve nâipleri aracılığıyla efendisi İmâdeddîn için Dımaşk halkından büyük meblağlarda para topladığını söyler fakat bu paranın hangi yöntemlerle toplandığı hakkında bilgi vermez¹⁸⁵⁴.

Refiüddîn el-Cîlî: Ebû Hâmid Refiüddîn Abdülazîz b. Abdülvâhid b. İsmâil, İran’ın kuzeyinde yer alan Taberistân’ın arkasındaki dağlık bölge Cîlan’da (Gîlân) doğdu¹⁸⁵⁵. Tahsîlini İran’da tamamladıktan sonra Şâm’a gelen Refiüddîn, el-Melikü’l-Emced döneminde Ba’lebek’te kadılık yaptı. Burada Emînü’-d-Devle es-Sâmirî ile arkadaşlık kurdu. İmâdeddîn İsmail Dımaşk’ı ele geçirdikten sonra vefat eden Dımaşk baş kadısı Şemseddîn el-Hûyî’nin (ö. 637/1240) yerine baş kadı olarak atandı. Refiüddîn’i İmâmeddîn’e takdim eden ve baş kadı olarak atanmasını sağlayan vezir Emînü’-d-Devle bununla yetinmeyip onu Âdiliyye Şâmiyye, Azraviyye ve Emniyye medreselerine müderris olarak atadı¹⁸⁵⁶.

Emînü’-d-Devle’nin de yardımıyla konumunu ve etkisini giderek güçlendiren Refiüddîn, onun himâyesi altında birtakım hukuksuz işlere girişti. Kadılık görevini istismar ederek Dımaşk halkına zulmetmeye başladı. Kâdılkudât olması hasebiyle şehir halkını iyi tanıyan Refiüddîn, gözüne kestirdiği zenginlere sahte suçlar isnâd ederek onların malına el koydu. Bunu da daha önceden ayarladığı yalancı şâhitlerin tanıklığına

¹⁸⁵² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 236-237.

¹⁸⁵³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 164-165.

¹⁸⁵⁴ İbn Ebû Usaybi’a, *‘Uyûnu’l-Enbâ*, 723.

¹⁸⁵⁵ İbn Ebû Usaybi’a, *‘Uyûnu’l-Enbâ*, 647.

¹⁸⁵⁶ Sibt, *Mir’ât*, XXII, 381; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 237; İbn Ebû Usaybi’a, *‘Uyûn*, 647.

başvurmak suretiyle yaptı. Zenginlerden aldığı paranın bir kısmını yalancı tanıklara verdikten sonra geriye kalanını Emînü'd-Devle aracılığıyla hazineye aktardı¹⁸⁵⁷.

İbn Vâsıl, İmâdeddîn İsmail ve veziri Emînü'd-Devle'yi memnun etmek için halka zülmeden ve zâlimce hükümler veren Refiüddîn ile Emînü'd-Devle'nin arasının 641 yılında bozulduğunu söyler. İbn Vâsıl'a göre Refiüddîn, Emînü'd-Devle'ye ağır suçlamaların yöneltildiği bir rapor hazırlayarak İmâdeddîn'e sunmuş, İmâdeddîn, raporu Emînü'd-Devle'ye gösterince Emînü'd-Devle, kadının halka yaptığı zülümlerden ve diğer bazı kabahatlerinden örnekler vererek ona güvenmemesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine İmâdeddîn, onu Dımaşk baş kadılığından azletmiştir¹⁸⁵⁸. O sırada Dımaşk'ta yapılan bütün kötülüklerin nedeni olarak Emînü'd-Devle ve Refiüddîn'i gösteren İbnü'l-Cevzî ise bu raporun içeriği ve kadının azledilme nedeni hakkında önemli bir bilgi vermektedir. Buna göre Refiüddîn, İmâdeddîn'e gönderdiği raporda "İnsanların mallarından senin hazinene 1.000.000 dinar taşıdım" demiş, buna karşılık İmâdeddîn "Hayır, 1.000.000 dirhem gönderdin" diye cevap vermiştir. İmâdeddîn raporu Emînü'd-Devle'ye gösterince, Emînü'd-Devle " Bu Refi' ülkeleri yedi, suçlarını ise bize isnad ediyor. İnsanların bu işlerin sorumlusu olarak seni görmemesi için onu azletmen yararınadır." demiştir¹⁸⁵⁹. Kütübî'de geçen bir kayıt ise bu şer ittifakının nasıl bozulduğunu ve hazineye aktarılan rakamlar arasındaki farkın nedenini açıklayan malumatlar vermektedir. Buna göre "Haksızlığa uğrayan insanların şikâyeti artınca vezir hazineye taşınan paranın miktarının araştırılmasını emretti. Oysa vezir Refiüddîn'in kendisine gönderdiği miktarın az bir kısmını haziye gönderip, geriye kalanını kendisine alıyordu. Refiüddîn, gönderdiğim miktarın kayıtları yanımdadır deyince hakikatin ortaya çıkmasından korkan vezir, sultanı sonunun kötü olacağıyla korkutmuş ve Refiüddîn'i helak etmiştir"¹⁸⁶⁰. Biribirini tamamlayan bu üç rivayet kurulan yolsuzluk ağının üç ayağı olduğunu ve bunun hiyerarşik bir düzlemde yapıldığını açıkça göstermektedir. Buna göre hazinenin dolu olmasından başka bir kaygısı olmayan Dımaşk sahibi İmâdeddîn yapılan yolsuzluğa göz yumarak destek olmuş; dünya malına düşkünlüğüyle bilinen vezir, yolsuzluktan en çok pay alan kişi olmuş; bu ağın en alt tabakasında bulunan kadı Refiüddîn ise görevini kötüye

¹⁸⁵⁷ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 165; Kütübî, *Fevât*, II, 352-353.

¹⁸⁵⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 341-342

¹⁸⁵⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 380-381.

¹⁸⁶⁰ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 353.

kullanarak işlediği suçlardan dolayı en ağır bedeli ödemiştir. Refiüddîn'in yaşamasını kendisi ve serveti için bir tehdit olarak değerlendiren Emînü'd-Devle, onu bütün görevlerinden azlettirmekle kalmamış, 642/1244 yılında adamları aracılığıyla yüksek bir uçurumdan atmak suretiyle öldürmüştür¹⁸⁶¹.

Refiüddîn'i, Dimaşk baş kadılığı sırasında Emînü'd-Devle'yle birlikte yaptığı hukuksuzluklardan dolayı eleştiren İbnü'l-Cevzî ona ağır ithamlarda bulunmuştur. İbnü'l-Cevzî, tanıklıklarına güvendiği Dimaşk'ın ileri gelenlerine dayanarak onu, akidesi bozuk, dehrî, şerî emirleri umursamaz, cumaya sarhoş giden biri olarak tanıtmaktadır. Evini ise kadınlarla erkeklerin iç içe yaşadığı bir meyhaneye benzetmektedir¹⁸⁶². Onu halka zulmetmek ve reayanın malını haksız yere almakla suçlayan İbn Vâsıl ise yaptığı zulme mukabil Cenâb-ı Hakk'ın Emînü'd-Devle'yi Refiüddîn'e, İzzeddîn Aybek'i de Emînü'd-Devle'ye musallat ederek ikisini de halek ettiğini belirtir¹⁸⁶³.

Refiüddîn el-Cîlî'yi yakından tanıyan ve ondan İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserini okuyan İbn Ebû Usaybi'a, daha çok hocasının ilmî kişiliğine atıfta bulunur. Refiüddîn'in hikemî ilimler, tabiat ilimleri, usûlü'd-dîn, fıkıh ve tıp alanında dönemin seçkin âlimlerinden biri olduğunu, onun meclisinde tıp ve muhtelif ilimlerle uğraşan çok sayıda öğrenci bulunduğunu belirtir. Ayrıca onu, fasih bir lisan sahibi, keskin bir zekâ ve sürekli ilimle meşgul olan bir âlim olarak tanımlar¹⁸⁶⁴. İbn Ebû Usaybi'a, halkın onun zulmünden ve yaptıklarından şikâyetçi olduğunu, bu şikâyetler neticesinde yakalanıp öldürüldüğünü belirtse de onu doğrudan suçlayacak bir ifade kullanmaz¹⁸⁶⁵.

İbn Ebû Usaybi'a, Refiüddîn'in üç eserinden bahsetmektedir. Bunlar el-Melikü'l-Emced Behremşâh'ın oğlu Takiyüddîn ömer için yazdığı *Şerhü'l-İşârât ve't-Tenbihât*, İbn Sînâ'nın *el-Kânun fi't-Tıb* eserindeki "el-Külliyât" kitabına yazdığı *Muhtasarü'l-Külliyât* ve bir hadis mecmuasıdır¹⁸⁶⁶.

¹⁸⁶¹ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 386; İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 165; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 353.

¹⁸⁶² Sibt, *Mir'ât*, XXII, 385.

¹⁸⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmürî), 165.

¹⁸⁶⁴ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 647, 725.

¹⁸⁶⁵ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 647.

¹⁸⁶⁶ İbn Ebû Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, 648; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 22.

İbn Ebû Usaybi'a, Refiüddîn el-Cîlî ve Emînü'd-Devle'yle kurduğu yakın ilişkiler, onları yakından tanınması, ilmî otoritelerine bizzat tanıklık yapması onlarla meslektaş olması ve '*Uyûnü'l-Enbâ*'da takip ettiği üsûl gibi nedenlerden dolayı ikisini de suçlayıcı bir üsluptan kaçınmış daha çok tıp başta olmak üzere ilmî sahadaki başarılarını dile getirmiştir. Her iki âlimle çağdaş olan diğer iki müellifimiz İbnü'l-Cevzî ve İbn Vâsıl ise ağır tenkitlerde bulunmuşlardır. İbnü'l-Cevzî'nin eleştirilerinin arkasında, kendisini sürgüne gönderen Emînü'-Devle'ye ve onun en yakın adamı Refiüddîn'e karşı beslediği şahsî bir husumet olduğu düşünülse bile İbn Vâsıl için aynı durum söz konusu değildir.

İbn Ebû Usaybi'a: Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî 595/1198 veya 600/1203 yılında Dımaşk'ta doğdu. İbn Ebû Usaybi'a künyesini dedesi Halîfe b. Yunus b. Ebû Usaybi'a'ya nisbetle aldı¹⁸⁶⁷.

On ikinci ve on üçüncü yüzyıl Dımaşk ve Kahire'sinde bilinen bir tabip ailesine mensup olan İbn Ebû Usaybi'a'nın dedesi Halîfe b. Yunus, Salâhaddîn ve çocuklarının hizmetinde çalışmıştır. Mısır ve Suriye'de eğitimlerini tamamlayan babası Sa'düddîn Kâsım (ö. 649/1251) ve amcası Reşîdüddîn Ali, Salâhaddîn döneminin ünlü doktorları Abdüllatîf el-Bağdâdî ve İbn Meymûn'dan tıp ve felsefe dersleri aldılar. Göz hastalıkları alanında ihtisas yapan babası, el-Âdil ve el-Kâmil'in hizmetinde çalıştı. Kardeşine nisbeten daha iyi tanınan amcası Reşîdüddîn ise Kahire ve Dımaşk'ta tıp eğitimi tamamladıktan sonra Dımaşk sahibi el- Muazzam ve Ba'lebek sahibi el-Emced'in yanında doktorluk yaptı¹⁸⁶⁸.

İlk eğitimi, çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği Dımaşk'ta alan İbn Ebû Usaybi'a, babası ve amcasının nezdinde edebiyat ve tıbbın temel ilkelerini okuduktan sonra Nûreddîn Hastanesi'nde (el-Bîmaristânü'n-Nûrî) dönemin ünlü doktorları Radiyüddîn Rahbî (ö. 631/1233), İbn Baytâr (ö.646/1248) ve Mühezzebüddîn ed-Dahvâr'dan (ö. 628/1230) tıp eğitimi aldı¹⁸⁶⁹. İbn Baytâr ve ed-Dahvâr'la geçirdiği günleri hayatının en güzel dönemi olarak niteleyen İbn Ebû Usaybi'a, İbn Baytâr'la

¹⁸⁶⁷ Franak Hilloowala, *An Analysis of Ibn Abi Usaybi'ah's 'Uyun al-Anba' Fi Tabaqat al-Atibba'*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Arizona, Arizona 2000, 31; Zeydan, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyya*, III, 173.

¹⁸⁶⁸ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*', 736-740.

¹⁸⁶⁹ Muhammed Alî Mevlevî, "İbn Ebû Usaybi'a", *DMBİ*, II, 427.

birlikte Dımaşk bölgesindeki tıbbî bitkileri araştırdı ve ondan botanik dersleri aldı¹⁸⁷⁰. 633/1235 civarında Mısır'a gitti. Kahire'deki Salâhaddîn Hastanesi'nde (el-Bîmâristanü'n-Nâsirî) göz hekimliği alanında çalışmalar yaptı. Burada Sedîdüddîn b. Ebi'l-Beyân İsrâîlî'den farmakoloji dersleri aldı¹⁸⁷¹. 634 yılında Sarhad sahibi İzzeddîn Aybek el-Muazzamî'nin daveti üzerine Sarhad'a giderek onun hizmetine girdi. Vefatına kadar Dımaşk ve Sarhad'ta yaşadı¹⁸⁷².

Yûnînî ve İbn Tağrîberdî, İbn Ebû Usaybi'a'nın, 668/1270 yılında Sarhad'da vefat ettiğini belirtir¹⁸⁷³. '*Uyûnu'l-Enbâ*'da Yakub es-Sâmir'inin vefat tarihinin 681/1282; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Kuff'un ise 685/1286 olarak verildiği¹⁸⁷⁴ göz önünde alındığında İbn Ebû Usaybi'a'nın yukarıda zikredilen tarihten daha sonra vefat ettiği düşünülebilir. Ramazan Şeşen, bu çelişkinin müellifin vefatından sonra da eserine yapılan bazı ilaverden kaynaklandığını, eserin nüshaları arasında farklar olduğunu belirterek müellifin ölüm tarihi olarak 668/1270 yılını gösterir¹⁸⁷⁵.

İbn Ebû Usaybi'a, zekâsı ve çalışkanlığıyla küçük yaşlarda hocalarının ilgisini çekmeyi başardı. Hocası Abdülatîf el-Bağdâdî, babasına gönderdiği bir mektupta İbn Ebû Usaybi'a'yı öven ifadeler kullanarak başarılı ve asil bir öğrenci olduğunu ifade eder¹⁸⁷⁶. Hocalarına karşı saygıda kusur etmeyen İbn Ebû Usaybi'a, Dımaşk'ta görüştüğü tabip Şemseddîn Hüsrevşâhî'nin, hocası Fahreddîn Râzî'nin hattıyla yazılmış bir kitabı öpüp başına koyduğunu görünce ona olan hayranlığının ve saygısının arttığını belirtmektedir¹⁸⁷⁷. Tıp biliminde mâhir âlimlerle dostluk kurmaya ve onlardan istifade etmeye oldukça arzulu olan İbn Ebû Usaybi'a, görüştüğü âlimlerin inancına ve itikadî görüşlerine takılmadan onların ilmî ve meslekî başarıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Dönemin sünnî uleması tarafından çokça eleştirilen Emînü'd-Devle es-Sâmirî ve Refüddîn el-Cîlî ile kurduğu dostluk ilişkilerinin arkasında da bu tutum gözlemlenmektedir.

¹⁸⁷⁰ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 601; Ahmed İsa Beg, *Târîhü'l-Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Dârü'r-Râidî'l-Arabî, Beyrut 1981, 81.

¹⁸⁷¹ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 601; Mevlevî, "İbn Ebû Usaybi'a", 427.

¹⁸⁷² Hiloolwala, *An Analysis of Ibn Abi Usaybi'ah's 'Uyun al-Anba'* s. 33, 43; J. Vernet, "İbn Abi Usaybi'a", *EF*², III, 693.

¹⁸⁷³ Yûnînî, *Zeyl*, II, 437; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, VII, 200.

¹⁸⁷⁴ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 767-768.

¹⁸⁷⁵ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 395.

¹⁸⁷⁶ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 691.

¹⁸⁷⁷ İbn Ebû Usaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*, 649.

İbn Ebû Usaybi‘a’nın günümüze ulaşan yegâne eseri ‘*Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etibbâ* adlı kitabıdır. Sarhad’da İzzeddîn Aybek’in hizmetinde çalışırken yazımına başladığı bu kitabın ilk redaksiyonunu 640/1242 yılı civarında tamamlamıştır¹⁸⁷⁸. Meşhur tabiplerin biyografilerini ele alan ve alanında orijinal olan bu kitabın yazıldığını haber alan Dimaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail’in veziri Emînü’l-Devle es-Sâmîrî, “Kütüphanemde 20.000’i aşkın kitap var fakat bu alanda yazılmış bir kitap bulunmamakta” diyerek babası aracılığıyla kitabı İbn Ebû Usaybi‘a’dan istemiştir. Bunun üzerine Sarhad’dan Dimaşk’a gelen İbn Ebû Usaybi‘a, Dimaşk’ın ünlü müstensihlerinden Şemseddîn Muhammed el-Hüseynî’nin istinsâh ettiği bir nüshayı Dimaşk kadısı Refiüddîn el-Cîlî vasıtasıyla Emînü’l-Devle’ye takdim etmiştir¹⁸⁷⁹. Müellifin amcası Reşîdüddîn Alî b. Halîfe’nin biyografisi ile biten bu nüshadan sonra esere ilaveler yapılmıştır. Bu ilavelerin bir kısmı bizzat müellif tarafından diğer bir kısmı ise onun vefatından sonra yapılmıştır¹⁸⁸⁰.

‘Uyûnu’l-enbâ, Grek, Roma ve Hint tabipleri de dâhil, mitolojik çağlardan müellifin dönemine kadar yaşayan tabipleri, eserleri, fikirleri ve hayatlarıyla birlikte ele alan oldukça kapsamlı bir biyografi çalışmasıdır. Kitap, tıbbın tarihi süreç içerisinde gelişimini ve ele aldığı 400’ü aşkın tabibin tıbbî uygulamalarını, teşhis ve tedavi yöntemlerini ve kullandıkları ilaçları göstermesi bakımından büyük bir değere sahiptir. Bu özellikleriyle âdeta mukayeseli bir tıp tarihi kimliği kazanan eser, zengin kültürel ve ilmî içeriği ile medeniyet tarihi için son derece önemlidir. Müellifin kendisinin de doktor olması, tıbbî literatüre hâkim olması ve zengin kütüphanelerden yararlanma imkânına sahip olması eserin önemini arttırmaktadır. Müellif, kitabın başında tıbbın önemi, tıp biliminin ilimler arasındaki yeri ve tıp sanatının ortaya çıkışı hakkında malumat verdikten sonra Grek, Roma, Hint, Süryânî, Nasrânî, Yahudi ve Müslüman hekimlerin hayatlarını, eserlerini ve tıp ilmine katkılarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. İbn Ebû Usaybi‘a kitabını yazarken İbnü’n-Nedîm (ö. 438/1046), Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), İbnü’l-Matrân (587/1191), İbn Fâtik (ö. 589/1193), Übeydüllâh b. Cibrîl (ö. 450/1058) ve İbn Butlân (ö. 458/1066) gibi âlimlerin eserlerinden ve kendi

¹⁸⁷⁸ Hilloowala, *An Analysis of Ibn Abi Usaybi'ah's 'Uyun al-Anba'* s. 36-37.

¹⁸⁷⁹ İbn Ebû Usaybi‘a, ‘*Uyûnu’l-Enbâ*, 725.

¹⁸⁸⁰ Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, 389, 395.

gözlemlerinden yararlanmıştır¹⁸⁸¹. *'Uyûnü'l-Enbâ* ilk olarak August Müller tarafından iki cilt hâlinde neşredilmiştir. (Kahire 1299). Daha sonra Nizâr Rıza (Beyrut 1965) ve Kâsım Muhammed Vehb (Dımaşk 1997) tarafından yapılan baskıları da Müller'in neşrine dayanmaktadır. Son olarak Âmir el-Neccâr (Kahire 2001) tarafından yapılan baskısı da İstanbul ve Kahire'deki bazı nüshalarından yararlanmakla birlikte Müller neşrini esas almıştır.

et-Tecârib ve'l-Fevâid, İsâbâtü'l-Müneccimîn ve Hikâyetü'l-Etubbâ fî İlâcâtî'l-Edvâ, İbn Ebû Usaybi'a'nın günümüze intikâl etmeyen diğer eserleri arasında yer almaktadır¹⁸⁸².

3.3. İMAR FAÂLİYETLERİ

el-Melikü's-Sâlih dönemi, siyasî ve askerî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmasının yanı sıra imar faaliyetlerine de önem verilen bir dönem olmuştur. es-Sâlih'in imar faaliyetleri nâipliği döneminde başlamış, saltanatının özellikle ilk yılları boyunca gelişerek devam etmiştir. es-Sâlih Şark nâibi olarak Hasankeyf'te ikâmet etmeye başladıktan sonra babası el-Kâmil döneminde girilen Diyarbakır surlarını tahkim ve onarım işini bitirmiştir. es-Sâlih'in Diyarbakır surlarında tahkim ve tamir yaptırdığı, surların üzerinde bulunan kitâbelerden anlaşılmaktadır. Hindibaba kapısından Dağ Kapısı'na doğru uzanan surun 3. ve 4. burçları üzerinde el-Melikü's-Sâlih'e ait birer kitâbe mevcuttur¹⁸⁸³. Her ikisi de 634/1236-1237 tarihli olan kitabelerde el-Melikü's-Sâlih'e dua edildikten sonra binanın mimarının ve ressamın isimleri yazılmaktadır¹⁸⁸⁴.

Yaklaşık on yıl süren saltanat süresinin önemli bir bölümünü siyasî ve askerî faaliyetlerle geçiren el-Melikü's-Sâlih'in imar faaliyetleri açısından aktif olduğu dönem hâkimiyetinin ilk yılından sonra başlamış, sonraki üç yıl boyunca yoğun bir şekilde devam etmiştir. 637/1240 yılında Mısır'da saltanat tahtına oturan es-Sâlih, saltanatının ilk yılında Mısır'da kendisine karşı geliştirilen muhalefeti bastırdıktan sonra imar faaliyetlerine girişmiştir. İmar faaliyetlerine ve nezih meskenlere düşkünlüğüyle bilinen

¹⁸⁸¹ Hilloowala, *An Analysis of Ibn Abi Usaybi'ah's 'Uyun al-Anba'* s. 136.

¹⁸⁸² Zirikli, *el-A'lâm*, I, 197.

¹⁸⁸³ Kitâbelerin metni ve Türkçesi için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, 359-360.

¹⁸⁸⁴ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, 359-360.

es-Sâlih, Mısır'da otoritesini pekiştirdikten hemen sonra Ravza Kalesi'nde imar faaliyetlerine başlamıştır¹⁸⁸⁵.

Makrîzî el-Melikü's-Sâlih'in vefatını anlattığı bölümde onun imar faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“el-Melikü's-Sâlih imârı sever, binaların yapımıyla bizzat ilgilenirdi. Eyyûbî hânedanına mensup hükümdarlardan kimsenin yaptıramadığı imarı yaptı. Fustat şehrinin karşısında bulunan Ravza adasındaki kaleyi inşâ etti. Yapımı için büyük mallar harcadı. Ravza kalesi, sultanların yaptırdığı yapılar içinde en güzeli idi. O, yine Lûk bölgesinde Nil'e bakan son derece güzel saraylar inşâ etti. Çevgân (el-Küre) oynamaya düşkün olan es-Sâlih, Lûk meydanını çevgân oynayacağı bir alan olarak düzenledi. Kahire ile Mısır arasında yer alan İbn Tolon Camisinin civarındaki dağda, Kebş adını verdiği bir saray yaptı. Sâlih topraklarındaki 'Alâkime yakınında bir saray daha inşâ etti. Bu sarayın etrafında, içinde cami ve çarşıların bulunduğu Sâlihiyye ismiyle anılan ordugâh bir şehir kurdu¹⁸⁸⁶.”

el-Melikü's-Sâlih Kudüs'ün imarına özel bir ihtimam göstermiştir. 645/1247 yılında Dimaşk'tan Mısır'a dönerken Kudüs'e uğrayan sultan, surların tahrip olduğunu görünce tamirini emretmiştir. Yapılan ölçümler sonucunda 6.000 hâşimî zirâ'ı uzunluğunda olduğu tesbit edilen surların tahkîmi için Kudüs gelirlerinin sarf edilmesini emreden sultan, ihtiyaç duyulduğu takdirde Mısır'dan yardım göndereceğini vadetmiştir¹⁸⁸⁷.

el-Melikü's-Sâlih, Dimyat'ın Haçlıların eline düşmesinden sonra 25 Safer 647/9 Haziran 1247'de geldiği Mansûrâ'da ağır hastalığına rağmen imar faaliyetlerinden geri durmamıştır. es-Sâlih burada babasının inşâ ettiği saraya yerleştikten sonra, daha önce babası tarafından yaptırılan binaları restore etmiş, ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak çarşılar kurmuş ve Nil'in üzerinde kurulmuş su duvarını ıslah etmiştir¹⁸⁸⁸.

Makrîzî, el-Melikü's-Sâlih'in Mısır'da inşâ veya restore ettiği yapılarla ilgili diğer kaynaklarımızda bulunmayan detaylar vermektedir. Buna göre es-Sâlih'in Mısır'da gerçekleştirdiği imar çalışmalarını şu şekilde sıralayabiliriz.

¹⁸⁸⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 278.

¹⁸⁸⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 443.

¹⁸⁸⁷ Nüveyrî, *Nihâye*, XXIX, 210; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 32.

¹⁸⁸⁸ İbnü'l-Furât, *Târîhü'd-Düvel*, 20.

Sâlihî Meydânı: el-Melikü's-Sâlih, 643/1245 yılında¹⁸⁸⁹, emîr Hüsnüddîn Sa'leb el-Ca'ferî'ye ait 65 feddân genişliğinde olan bir bahçeyi 300 bin Mısır dinarına satın alarak geniş bir meydana çevirmiştir. Kahîre'deki Lûk arazisinde bulunan bu meydan, Tabbâh Camii'nden en-Nâsırî halicinin üzerindeki Kadâdâr köprüsüne kadar uzanmaktaydı. Meydanda dinlenme amacıyla Nil'e bakan köşkler inşâ eden es-Sâlih, boş vakitlerini bu meydanda ata binerek ve çevgân oynayarak değerlendirmiştir. Memlûkler döneminde de önemini koruyan Sâlihî Meydanı Nil sularının altında kalıncaya kadar sultanların eğlence ve dinlenme yeri olarak varlığını devam ettirmiştir¹⁸⁹⁰.

Bâbü'l-Hark Köprüsü: Kahire'deki büyük haliç üzerinde kurulu olan bu köprü, sâhilde yer almaktaydı. Fâtımî Halîfeleri zamanında su taşıyıcılarının güzargâh olarak kullandıkları noktada kurulan Bâbü'l-Hark köprüsü el-Melikü's-Sâlih tarafından inşâ edilmiştir. es-Sâlih, bu köprüyü Lûk arazisinde kurduğu Sâlihî meydanına ulaşımı sağlamak amacıyla yaptırmıştı¹⁸⁹¹.

Sedd Köprüsü: Kahire'deki büyük halicin ağzında, Nil sularının çekildiği alanda yapılmıştır. el-Melikü's-Sâlih, 640/1242 yılından sonra bu köprüyü yaptırmıştır. Halicin batısından Haşeb bahçesine erişimi sağlamak amacıyla yapılan Sedd köprüsü, iki kemerliydi¹⁸⁹².

Kebş Köşkü: Kahire'deki Yeşkûr dağı üzerinde bulunan bu köşk, 640/1242'li yıllarda el-Melikü's-Sâlih tarafından yaptırılmıştır. Yeşkûr dağının zirevesinde yapılan ve Mısır'ın en güzel saraylarından biri olan bu köşk, bulunduğu konum itibâriyle Kahire, Mısır, Ravza kalesi, Ravza adası ve Nil'i gören bir yerde inşâ edilmiştir¹⁸⁹³.

el-Melikü's-Sâlih'den sonra da önemini koruyan Kebş köşkü, Mısır Abbâsî halîfelerinden el-Hâkim Biemrillâh ve el-Müstekfî Billâh'ı ağırlamıştır. Sultan Baybars da burada bir müddet ikâmet ettikten sonra Kal'atül-cebel'e intikâl etmiştir. Yine,

¹⁸⁸⁹ Makrîzî, meydana erişimi sağlayan Bâbü'l-Hark köprüsünden bahsederken, el-Melikü's-Sâlih'in Lûk arazisindeki meydanını yaptıktan sonra 639/1241 yılında burada köşkler inşâ ettiğini söyler. (Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 710). Verilen tarihlerde bir hata yoksa es-Sâlih, Sâlihî meydanını 639/1241 veya daha önceki bir tarihte yapmış olmalıdır. Bu durumda 643/1245 yılı ise sultanın bahçeyi satın alarak meydana eklediği tarih olarak kabul edilebilir.

¹⁸⁹⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 26-27.

¹⁸⁹¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 710.

¹⁸⁹² Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 707.

¹⁸⁹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 676-677.

673/1274 yılında Mısır'a gelen Hama Eyyûbî melikleri burada ağırlandırlardır. Kebş köşkü, Memlûk sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından 723/1323 yılında yıkılmış ve yerine başka binalar yapılmıştır¹⁸⁹⁴.

Ebü'l-Hayr Zâviyesi: Fustat'ta, Nil boyunca uzanan Dârü'n-Nehhâs hattında, 'Alîme bahçesinin karşısında bulunan bu zâviye el-Melikü's-Sâlih tarafından Şeyh Ebü'l-Hayr için inşâ edilmiştir¹⁸⁹⁵. Yaşadığı dönemin önde gelen sûflerinden biri olan Ebü'l-Hayr vefat edinceye kadar burada ikâmet etmiş, ondan sonra zaviyenin yönetimini çocukları devralmıştır¹⁸⁹⁶.

es-Sâlih döneminde yapılmış, emsalleri arasından ayrılan iki önemli yapıt, Ravza kalesi ile Sâlihiyye medresesi olduğundan bu iki yapıyı daha detaylı bir şekilde ele alacağız.

3.3.1. Ravza Kalesi

el-Cezîre, Mikyâs ve es-Sâlihiyye isimleriyle de anılan Ravza kalesi, Fustat şehrinin karşısında, Nil nehrinin ortasında yer alan korunaklı bir yer olan Ravza adasında kurulmuştu¹⁸⁹⁷. Kalkaşandî, eski ismi Cezîretü's-Sina'a olan Ravza adasının Mısır'daki Bizans hâkimiyetinden itibâren bilinen kadim bir ada olduğunu, adanın üzerinde, surları ve burçlarıyla meşhur bir kalenin yer aldığını belirtir¹⁸⁹⁸. Adanın Fustat'la bağlantısını sağlayan ahşap köprü, Bağdat şehrinin iki yanını birbirine bağlayan Dicle üzerindeki köprüye benzemektedir¹⁸⁹⁹.

Amr b. As'ın Mısır'ı fethinden sonra kısmen yıkılan Ravza kalesi, Ahmed b. Tolon tarafından 263/876 yılında yeniden inşâ edilerek harem ve hazineye tahsis

¹⁸⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 677.

¹⁸⁹⁵ Makrîzî, Mısır'da yapılan zaviyelere geniş bir bölüm ayırdığı halde bu zaviyeden bahsetmez. Tespit ettiğimiz kadarıyla bu zaviyeyle ilgili bilgi veren yegâne kaynak, İbn Dokmak'ın *el-İntisâr* adlı eseridir. Kahire'de el-Hâkim Camii'ne ek (ziyâde) olarak yaptırılan Ebü'l-Hayr el-Kuleybâtî (ö. 912) zâviyesi ise Fâtımîler döneminde yapılmış olup günümüze kadar varlığını korumuştur. Ebü'l-Hayr el-Kuleybâtî'nin biyografisi ve türbesi için bkz. el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcimi's-Sâdeti's-Sûfiyye*, Thk. Abdülhamid Sâlih Hamdân, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire ts, IV, 27-29; Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 259.

¹⁸⁹⁶ İbn Dokmak, *el-İntisâr*, I, 103; Mackenzie, *A Topographical Study of Cairo*, 280, 282.

¹⁸⁹⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 799; Rabbat, *The Citadel of Cairo*, 86.

¹⁸⁹⁸ Kalkaşandî, *Subhu'l-A 'şâ*, III, 339.

¹⁸⁹⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-A 'şâ*, III, 339.

edilmiştir. Uzun süre tamir edilmeyen Ravza'daki yapılar zamanla Nil sularının aşındırıcı etkisiyle tahrip olmuştur¹⁹⁰⁰.

Ravza adası, Eyyûbîlerin ilk döneminde Salâhaddîn'in yeğeni Takîyüddîn Ömer tarafından Beytûlmal'den satın alınarak kendi adına nisbetle anılan Fustat'taki Takaviyye (Menâzilü'l-İzz) medresesine vakfedilmiştir¹⁹⁰¹. Suyûtî, Ravza adasıyla ilgili olarak İbnü'l-Mütevvec'den (ö. 730/1329) naklen şunları belirtmektedir:

“el-Melikü'l-Muzaffer Takîyüddîn Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, Ravza adıyla meşhur Mısır adasını Beytûlmâl'den satın aldı. Ravza adası, Sultan Salâhaddîn, oğlu el-Melikü'l-Azîz Osman'ı ve el-Melikü'l-Âdil'i Mısır'a gönderinceye kadar el-Melikü'l-Muzaffer'in mülkü olarak kaldı. Salâhaddîn, el-Muzaffer'e bir mektup göndererek adayı bu ikisine teslim etmesini istedi. Mısır'dan ayrılmak el-Muzaffer'e ağır geldi. Bir daha Mısır'a dönemeyeceğini düşünen el-Muzaffer, Ravza adasını kendi adına nisbetle anılan Takaviyye medresesine vakfetti.... Bu durum el-Melikü's-Sâlih saltanata geçinceye kadar devam etti. es-Sâlih, adayı Takaviyye medresesinin müderrisi kadı Fahreddîn Ebû Muhammed Abdülazîz b. Kâdılkudât İmâdeddîn Ebü'l-Kâsım'dan 60 yıllığına, her seferinde bir parça olmak üzere iki seferde kiraladı. İlk seferinde, Ayn Camii'nden el-Manzar'a uzanan ve kıyıda kıyıya genişleyen bölgeyi kiraladı. Sonra, adanın Nil suları tarafından kuşatılan geri kalan bölümünü kiraladı. es-Sâlih, kiraladıktan sonra adadaki hurma, çınar ve diğer ağaçlara el koydu. el-Cezîre (Ravza) kalesinin imarı esnasında yaptırdığı gözetleme kulelerinde bu hurma ağaçlarını kullandı¹⁹⁰².”

İbn Vâsıl Ravza adasının Nil nehrini her açıdan ihata eden nezih bir yer olduğunu, el-Melikü's-Sâlih'den önce babası el-Kâmil'in burada dinlenmek amacıyla bir sarayının bulunduğunu zikreder. es-Sâlih, babasının aksine burayı sırf dinlenme amacıyla kullanmamış, 638/1241 yılında başladığı inşa faaliyetleri sonucunda görkemli saraylar yaparak saltanat merkezini buraya taşımıştır¹⁹⁰³.

Makrîzî, el-Melikü's-Sâlih'in emriyle Ravza adıyla bilinen el-Cezîre Kalesi'nin temelini 5 Şaban 638/19 Şubat 1241 Çarşamba günü kazıldığını, burada daha önceden yapılmış evlerin ve sarayların yıkıldığını, sâkinlerinin başka yerlere taşındığını

¹⁹⁰⁰ Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 377; K.A.C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, 84.

¹⁹⁰¹ Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 380.

¹⁹⁰² Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 380-381.

¹⁹⁰³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 278.

belirtir¹⁹⁰⁴. Kalenin inşâsı esnâsında Ya‘kûbîlere ait bir kilise yıkılarak kalenin topraklarına ilave edilmiştir. el-Melikü’s-Sâlih, üç yıl süren çalışmalar neticesinde burada çok sayıda saray yaptırmış, 60 burç ilave ettiği kalenin surlarını güçlendirmiş ve bir cami yaptırmıştır. Binaların yapımında eski binalardan temin edilen sütunlar ile tuğla ve sıva kullanılmıştır. es-Sâlih, büyük meblağlarda para harcadığı adadaki imar işlemlerini 641 yılında bitirdikten sonra haremi ve Memlûkleriyle birlikte Kal’atül-cebel’de taşınarak buraya yerleşmiştir¹⁹⁰⁵.

Creswell, el-Melikü’s-Sâlih’in yönetim merkezi ve askerî bir üs olarak kullandığı Ravza kalesinin uzunluğuyla ilgili tahmini bilgiler vermektedir. es-Sâlih’in yaptırdığı 60 burçtan yola çıkan Creswell, burçların 50 veya 60 m. aralıklarla yapıldığını var sayarak kalenin uzunluğunun yaklaşık 3 km. civarında olduğunu ifade etmiştir. Buna göre adanın çevre uzunluğu 3 km. civarında, genişliği ise ortalama 500 m. civarında hesaplanmıştır¹⁹⁰⁶.

Ravza adasında inşâ edilen yapılardan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır. Ancak 18. yüzyılın başlarında Napolyon’la birlikte Mısır seferine katılan Fransız mühendis Jean-Joseph Marcel, el-Melikü’s-Sâlih sarayının kalıntılarından yola çıkarak bazı tanımlayıcı bilgiler vermektedir. Creswell, Marcel’den naklen el-Melikü’s-Sâlih’in sarayıyla ilgili şu tasviri yapmaktadır.

“Mikyâs’ın¹⁹⁰⁷ (Nilometre) doğusunda el-Melikü’s-Sâlih’in sarayının kalıntıları hâlâ görülebilmektedir... Bu harabeye iki şekilde giriş yapılır. Biri Mikyâs’ın sütünlü avlusuna direkt giriş sağlayan daha önce bahsettiğim giriş. Diğeri, ana saraya mahsus bölüme giriş yaptığımız kapının karşısındaki harici ve ön taraftaki sarayda yer alan giriştir. Henüz el-Melikü’s-Sâlih’in sarayından geriye kalan kalıntılarda herhangi bir kitabeye rastlamadım. Bu abideden geriye kalan dikkate değer tek şey, doğudan batıya 12.70 m., kuzeyden güneye yaklaşık 14.60 m. ebadındaki büyük bir dikdörtgen

¹⁹⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405.

¹⁹⁰⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 278; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 405; Makrîzî, *el-Hutat*, II, 799; Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, 84.

¹⁹⁰⁶ Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, 85.

¹⁹⁰⁷ Mikyâs veya Nilometre mevsimlere göre Nil nehrinin su seviyesini ölçmek için kurulan özel bir düzenek idi. Mısır’daki en eski nilometre, Mısır’ın fethinden sonra Ravza adasında kurulan nilometre idi. Nil sularının taşkınlik seviyesini aylara göre tesbit eden nilometre, vergilerin düzenli bir biçimde toplanmasında da önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, E.J. Brill, Leiden 1992, 50.

salondur. Salonun “oblong” formundaki merkez kubbesi, doğudan batıya yaklaşık 5.60 m., kuzeyden güneye takriben 6.80 m. ve dört köşesinin her biri üçgen tarzında tasarlanmış üç sütunla desteklenmektedir. Farklı boyutlarda birkaç oda ve muhtelif koridorlar bu salona açılır¹⁹⁰⁸.”

3.3.2. Sâlihiyye Medresesi

Mısır’da dört mezhep fıkhnın tedrisâtı için kurulan ilk medrese olan Sâlihiyye medresesi aynı zamanda Memlûkler öncesi dönemde inşâ edilip günümüze kadar kısmen de olsa ulaşabilen tek medresedir¹⁹⁰⁹.

Sâlihiyye medresesi Kahire’deki Beyne’l-Kasreyn bölgesinde, doğudaki Kasrû’l-Kebîri’in yerinde inşâ edilmiştir. el-Melikü’s-Sâlih, medreseyi yapmaya karar verdikten sonra, 13 Zilhicce 639/ 14 Haziran 1242 yılında Kasrû’l-Kebîr’in bir bölümünü yıkarak geniş bir alan hazırlamıştır. Temeli 14 Rebûlevvel 640/ 11 Eylül 1242 yılında atılan medrese, 641/1243 yılında dört mezhebin eğitiminin yapılacağı bölümler şeklinde düzenlenerek bitirilmiştir. Dört eyvanlı olan medresede her mezhep müntesibi için ayrı bir eyvân tahsis edilmiştir. Medreseye Kasrû’l-Kebîr’in kapısı olan ve Memlûkler döneminde Hanbelî fakihlerin kullandığı Zühûme kapısından giriş yapılmaktaydı¹⁹¹⁰.

Sâlihiyye medresesinin yapımında Frenk esirlerden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Makrîzî, 638/1241 yılının olaylarını yazdığı bölümde el-Melikü’s-Sâlih’in Frenklerle ittifak kuran İmâdeddîn İsmail’in ordusunu bozguna uğratarak çok sayıda Frenk’i esir aldığını ve bunları Ravza Kalesi ile Sâlihiyye medresesinin yapımında kullandığını belirtmektedir¹⁹¹¹.

Sâlihiyye medresesinin ön cephesinde bulunan, nesih hattıyla yazılı kitâbede medresenin bânîsi ve yapım tarihi belirtilmiştir. Kitâbenin metni:

¹⁹⁰⁸ Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, 85.

¹⁹⁰⁹ İbn Abduzzâhîr, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 85; Makrîzî, *el-Hitat*, III, 465; Gary La Viere Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 409.

¹⁹¹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, III, 465; Eymen Şahin Selam, *el-Medârisü’l-İslâmiyye fî Mısır fî’l-‘Asri’l-Eyyûbî*, 122.

¹⁹¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 407.

بسم الله الرحمن الرحيم امر بإنشاء هذه المدرسة المباركة مولانا السلطان الاعظم الملك الصالح نجم الدين و

الدنيا أبو الفتح ايوب خليل امير المومنون اعزه الله و نصره في سنة ٦٤١ 1912

Türkçesi: Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu mübarek medresenin yapılmasını efendimiz, en büyük sultan, el-Melikü's-Sâlih Necmü'd-dünya ve'd-dîn Ebü'l-Feth Eyyûb, emirü'l-mü'minînin dostu, (Allah onu güçlendirsın ve ona yardım etsin) 641 yılında emretti.

Kitâbenin metnini en erken yayımlayanlardan biri olan İsviçreli kitabe uzmanı ve tarihçi Max Van Berchem, kitabedeki 641 tarihinin –büyük bir ihtimalle- medresenin tamamlandığı seneye işaret ettiğini belirtmektedir. Bu görüşünü de Makrîzî'nin medresenin alanının hazırlanması (639/1242), temelinin atılması (640/1242) ve dört mezhep müntesipleri için eğitim öğretime hazır hale getirilmesi (641/1243) ile ilgili verdiği tarihlere dayandırmaktadır¹⁹¹³.

Makrîzî'nin Sâlihiyye medresesinden bahsederken aynı metinde tekil “el-medrese”, ikil “el-medreseteyn” ve çoğul “el-medâris” şeklinde üç farklı ibâre kullanması sanat tarihçilerini medresenin tek bir binadan müteşekkil olup olmadığı noktasında farklı tezler üretmeye sevk etmiştir. Medrese üzerinde çalışma yapan mimar ve sanat tarihçilerinin her biri Makrîzî'nin verdiği bu formlardan birine dayanarak medreseyi bölümlere ayırmada kendi versiyonunu üretmiştir. Berchem 1894 yılında, Sâlihiyye medresesinin bir caddeyle ikiye bölünmüş birbirine benzer iki farklı medreseden oluştuğunu iddia etmiştir¹⁹¹⁴. İngiliz mimar Ernest Richmond, 1926'da medresenin 4 eyvandan müteşekkil tek bir medrese olduğunu belirtmiştir¹⁹¹⁵. Nüveyser ise medresenin aslında her biri iki eyvandan oluşan iki farklı medrese şeklinde olduğunu belirtir¹⁹¹⁶. Sâlihiyye medresesi ile ilgi detaylı mimari çizimler ve geniş bir fotoğaf

¹⁹¹² Berchem, “Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum”, 104; Selam, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, 122-123; Haseni Muhammed Nüveyser, *el-'İmâretü'l-İslâmiyye fî Mısır*, 79-80.

¹⁹¹³ Berchem, “Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum”, 104.

¹⁹¹⁴ Berchem, “Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum”, 104.

¹⁹¹⁵ Nairy Heraz Karkour Hampikian, *Complex o f al-Salihiyya Transformations Through Time and a Proposal for the Future*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1997, 78-79.

¹⁹¹⁶ Nüveyser, *el-'İmâretü'l-İslâmiyye fî Mısır*, 78.

dokümantasyonu hazırlayan Creswell'in versiyonuna göre ise bu büyük medrese bir geçit (hâretü's-sâlihiyye) ile bölünen iki bloktan meydana gelmektedir¹⁹¹⁷.

İslâm tarihinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumların genel adı olan medrese, İslâm tarihçileri tarafından salt eğitim-öğretimin icrâ edildiği maddî mekanlar anlamında kullanılmamış, aynı zamanda tedrisatı yapılan mezheplere ve ilimlere atfen, soyut kurumsal bir kimliği çağrıştıran anlamlarda da kullanılmıştır. Makrîzî'nin Sâlihiyye medresesinden tekil ve çoğul formlarda (medrese, medâris) bahsetmesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. Sâlihiyye medresesinde dört mezhep fikhının birlikte öğretildiği dikkate alındığında, Makrîzî'nin "medâris" ifadesiyle, dört mezhep mensubuna ayrı ayrı tahsis edilmiş dört eyvanı veya öğretimi yapılan bu dört mezheb fikhını kastettiği söylenilebilir. Bu durumda "medâris"ten kasıt, dört eyvanlı fakat tek binadan oluşan tek bir medresedir. İki medreseye işaret eden "el-medreseteyn" ise Creswell'in iki bloktan müteşekkil tek bir medrese versiyonu çerçevesinde yorumlanabilir. Makrîzî, birbiriyle bağlantılı olan bu iki bloğun her birini farklı bir medrese olarak ifade etmişse de bloklar müstakil binalar halinde yapılmadığından Sâlihiyye medresesi tek yapı olarak değerlendirilebilir.¹⁹¹⁸

Sâlihiyye medresesinin yapımından yaklaşık 7 sene sonra medresenin hemen bitişiğinde el-Melikü's-Sâlih türbesi (Kubbetü's-Sâlih) inşâ edilmiştir¹⁹¹⁹. Bu türbe, el-Melikü's-Sâlih'in 647/1249'da Mansûra'da vefatı üzerine eşi Şeceretüddür tarafından inşâ edilmeye başlamıştır. el-Melikü's-Sâlih'in vefatını gizli tutan Şeceretüddür, sultanın naaşını gizli bir şekilde Mansûra'dan Ravza kalesine nakletmiştir. Bir müddet burada korunan el-Melikü's-Sâlih'in tabutu, Receb 648/Eylül 1250'de İzzeddîn Aybek'in öncülüğündeki büyük bir merasimle Ravza kalesinden alınarak türbeye nakledilmiştir¹⁹²⁰.

¹⁹¹⁷ Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, 94.

¹⁹¹⁸ Bkz. Ek-5.

¹⁹¹⁹ Bkz. Ek-5.

¹⁹²⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 465; Makrîzî, *el-Hıtat*, III, 466-467.

SONUÇ

el-Melikü'l-Kâmil'in 1238 yılındaki vefatından sonra Eyyûbî Devleti içten içe kaynamaya başlamış, hânedân mensupları arasındaki rekabet iyice alevlenmiştir. Birbirine üstünlük sağlamak için dâhilî ve hâricî ittifaklara başvuran hânedân üyeleri arasındaki mücadeleler özellikle Şam ve el-Cezîre bölgelerinde devletin gücünü giderek zayıflatmıştır. el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra tahta geçen el-Melikü'l- Âdil Seyfeddîn (II. el-Âdil), siyasî birliği sağlayamamış, babasının değer verdiği üst düzey emirleri küstürmüş, halkı ihmâl etmiştir. Babasının vefatı esnasında el-Cezîre'de bulunan el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb ise Hârizmlilerin ve II. el-Âdil'in uygulamalarından hoşnut olmayan Mısır'daki Memlûk emirlerin yardımıyla 1240 yılında Kahire'ye gelerek saltanatını ilan etmiştir.

Dımaşk'ı hâkimiyeti altına almadan siyasî birliği sağlamanın imkânsız olduğunu bilen el-Melikü's-Sâlih, otoritesini tanımak istemeyen Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail'le 1245 yılına kadar süren ağır ve yıpratıcı bir mücadeleye girişmiştir. el-Melikü's-Sâlih, başta amcası İmâdeddîn İsmail olmak üzere hânedân mensubu diğer hükümdarlarla giriştiği yıpratıcı iktidar mücâdeleleri ve bu süreçte yaşadığı hayal kırıklıkları nedeniyle Eyyûbî Devleti'nin dayandığı politik yapıyı değiştirerek merkeziyetçi bir devlet yapısı kurmaya çalışmıştır. Bu değişim, Eyyûbî politik sisteminin dayandığı, iktidar gücünün sultanın otoritesi altında ailenin bütün fertleri tarafından kolektif bir biçimde kullanıldığı politik yapıya aykırılık teşkil etmektedir. el-Melikü's-Sâlih'i böyle bir değişimi gerçekleştirmeye sevk eden nedenler arasında otoriter mizacı ve akrabalarına karşı hissettiği yabancılaşma duygusunun önemli bir payı vardır. Fakat bu değişiklik, sırf el-Melikü's-Sâlih'in kişiliğine dayalı nedenlerden kaynaklanmayıp o dönemdeki Eyyûbî ailesinin yapısı da bunda etkili olmuştur. Eyyûbî hânedânının dördüncü kuşağının yönetimde olduğu bu dönemde hânedân mensubu hükümdarların akrabalık ilişkilerinin zayıflaması, el-Melikü's-Sâlih'in kendisinin de diğer hükümdarların kuzeni veya yeğeni mesabesinde olması, akrabalığa dayalı konfederatif yapı yerine merkeziyetçi bir yapıyı benimsemesine neden olmuştur. Öte yandan el-Melikü's-Sâlih'in 1245'te Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra buraya atadığı yöneticileri hânedan dışından seçmesi, Sultan Salâhaddîn'in vefatından itibaren uygulanan "Dımaşk'ın sultana bağlılığını bildirmesi kaydıyla hânedan mensubu bir

hükümdar tarafından yönetilmesi” geleneğine son verdiği gibi, el-Melikü’s-Sâlih döneminde devletin merkezîleşmeye doğru gittiğinin güçlü bir kanıtı olarak da kabul edilebilir.

el-Melikü’s-Sâlih’in merkezîyetçi politikasının asıl etkisi ise onun vefatından sonra ortaya çıkmıştır. el-Melikü’s-Sâlih’in kurucusu olduğu Bahrî Memlûkler, onun vefatından yaklaşık sekiz ay sonra Mısır’da iktidarı ele geçirip, kendilerinden biri olan İzzeddîn Aybek et-Türkmânî’yi tahta geçirmiş, 1260 yılında Suriye’deki Eyyûbî hâkimiyetine son veren Moğolları Aynicâlût savaşında yenerek, Kahire’den yönetilen güçlü bir merkezî devlet kurmuşlardır. Memlûklerin kurduğu bu yeni devletin merkezîyetçi yapısı, el-Melikü’s-Sâlih döneminde edindikleri politik kültürle yakından ilişkilidir. Siyasî eğitimlerini ve tecrübelerinin önemli bir kısmını kurucuları el-Melikü’s-Sâlih’in otoritesi altında kazanan Bahrî Memlûkler, tek kişinin otoritesine itaât etme kültürüyle yetiştiklerinden kurdukları devletin politik yapısı da buna göre şekillenmiştir.

el-Melikü’s-Sâlih’in, babasının vefatından sonra oluşan siyasî dağınıklığı gidermesinde ve rakiplerine karşı üstünlük sağlamasında uyguladığı askerî stratejinin önemli bir yeri vardır. Hâkimiyetin tesisi için güçlü bir ordunun önemine inanan el-Melikü’s-Sâlih, henüz 22 yaşında babasının Mısır nâibi iken, 1000 Memlûk askerî satın alarak kafasında planladığı orduyu kurmak için ilk adımı atmıştır. el-Melikü’s-Sâlih dönemi Memlûklerin Eyyûbî ordusunda niteliksel ve niceliksel olarak en fazla artışı sağladığı dönem olmuştur. el-Melikü’s-Sâlih döneminde askerî teşkilatta ve bürokraside giderek güçlenen, el-Melikü’s-Sâlih’in kurucusu olduğu Bahrî Memlûkler, onun vefatından sonra da Mısır’daki statükonun en güçlü aktörü olmuşlardır. Memlûk emirler bu statükoyu yıkmak isteyen ve kendilerini tasfiye etmeye çalışan el-Melikü’l-Muazzam Tûrânşâh’ı öldürerek Mısır’daki iktidarlarını pekiştirmişlerdir.

el-Melikü’s-Sâlih’in, Kudüs’ün kurtarılması da dâhil Frenklerle ve rakipleriyle mücadelesinde büyük yararlılıklarını gördüğü Hârizmliler ise bu dönemin diğer önemli bir güç unsuru olarak el-Cezîre ve Sûriye’nin politik ve askerî hayatında önemli bir rol oynamışlardır. Dımaşk fethine kadar Hârizmlilerin askerî kabiliyetinden olabildiğince yararlanan el-Melikü’s-Sâlih, Dımaşk’ın fethinden sonra iktidarı için bir tehdit olarak

gördüğü Hârizmlileri 1246 yılındaki el-Kassab savaşında ağır bir yenilgiye uğratarak Suriye'nin siyasî hayatında politik ve askerî bir güç olmaktan çıkarmıştır.

el-Melikü's-Sâlih döneminde Haçlılara karşı önemli başarılar elde edilmiştir. 1244'te Gazze yakınındaki Hiribyâ'da ağır bir yenilgiye uğrayan Frenkler, güçlü bir ordu toplama kapasitesini ebediyyen yitirirken Kudüs Latin Krallığı bir daha eski gücüne kavuşamamıştır. Diğer yandan Frenklerin bu savaşta uğradıkları hezimet Avrupa'da infiale neden olmuş, Yedinci Haçlı Seferi için büyük hazırlıklar başlamıştır. Fransa kralı IX. Louis öncülüğünde gerçekleşen, asker sayısı ve teçhizat bakımından oldukça güçlü olan Yedinci Haçlı Seferi, Haçlılar açısından büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Mutaassıp bir hristiyan olan Louis, Kudüs'ü uzaktan dahi göremeden mağlup ve ümitsiz bir halde Fransa'ya dönerken, Avrupa'da Haçlı seferlerinin başarısına dâir inanç yerini ümitsizliğe terk etmiş, Doğu'daki Haçlı Krallıkları ise güç kaybı yaşamaya devam etmiştir.

el-Melikü's-Sâlih döneminde politik sistem merkezîleşmeye doğru evrildiği halde devlet teşkilâtında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemdeki idârî, adlî, mâlî ve askerî kurumlar, küçük bazı değişiklikler hâriç, devletin kurucusu Salâhaddîn döneminde görülen müesseselere benzerlik arz etmektedir. Salâhaddîn'in önemli bir kısmını Zengîler aracılığıyla Büyük Selçuklu Devleti'nden, diğer bir kısmını ise Fâtımîlerden tevârüs ettiği müesseseler, el-Melikü's-Sâlih'in vefatından sonra kurulan Memlûk Devleti'nde gelişerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu nedenle Eyyûbî tarihi ile Memlûk tarihi arasında bir geçiş dönemi olan el-Melikü's-Sâlih dönemindeki kurumsal işleyişin bilinmesi Memlûk Devlet teşkilâtının anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.

el-Melikü's-Sâlih döneminde kurumsal bağlamda meydana gelen önemli değişikliklerin başında saltanat sarayının Kahire yakınındaki Kal'atü'l-cebel'den Fustat'ın karşısında bulunan Ravza (el-Cezîre) kalesine taşınması gelmektedir. el-Melikü's-Sâlih'in büyük meblağlarda para harcayarak 1243 yılında bitirdiği Ravza kalesinin saltanat merkezi olarak kullanılması, Fustat'ın kalkınmasında önemli bir rol oynamış, Kahire karşısında Fustat'ın konumunu güçlendirmiştir. el-Melikü's-Sâlih'in haremi ve Memlûkleriyle birlikte Ravza kalesine taşınmasıyla birlikte Fustat'taki imâr

faâliyetleri ve çarşılar büyümeye başlamış, daha önce Kahire’de ikâmet eden emirlerin büyük bir kısmı Fustat’a taşınmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen diğer önemli bir kurumsal gelişme ise Sâlihiyye medresesinin kurulmasıdır. Mısır’da dört mezhep fıkhnın tedrisâtı için kurulan ilk medrese olması hasebiyle tarihî bir öneme sâhip olan Sâlihiyye medresesi, devrin önde gelen âlimlerinin ders verdiği prestijli bir medrese olmasının yanında dört mezhep ilişkilerinin normalleşmesine sağladığı katkı bakımından da önemli bir eğitim kurumudur. Medrese, Baybars döneminde tatbik edilen “her mezhepten bir baş kadı” uygulaması için ihtiyaç duyulan kadronun sağlandığı bir odak olarak Memlûkler dönemi Mısır kaza sisteminde de önemli bir rol oynamıştır.

el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûbî sultanları içinde ilim meclislerine ve âlimlere karşı mesafeli duruşuyla tanınmaktadır. Bunda sultanın sert mizacı ve inzivaya olan düşkünlüğünün yanında, sürekli devam eden savaşıardan dolayı siyasî istikrarın geç sağlanması ve sultanın askerî faâliyetler üzerinde yoğunlaşması gibi faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Fakat Mısır, Şam ve el-Cezîre’de eskiden beri ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü merkezlerin varlığı bu merkezlerde güçlü bir ilim geleneğini oluşturmuş, bu gelenek olumsuzluklara rağmen el-Melikü’s-Sâlih döneminde de varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bu bakımdan el-Melikü’s-Sâlih dönemi, ilmî hayatta önceki dönemlere oranla daha az gelişmenin yaşandığı bir dönem olsa da yetişen âlim sayısı ve bu âlimlerin etkinliği bakımından önceki dönemlerden pek bir farklılık arz etmemektedir.

Önemli âlimlerin yaşadığı el-Melikü’s-Sâlih döneminin en etkili âlimi ise ‘İzzeddîn b. Abdüsselâm’dır. Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ‘ani’l-münker ilkesine bağlılığıyla tanınan İbn Abdüsselâm fıkıh, fıkıh usûlu, hadis, tefsir, tasavvuf ve lûgat ilimlerinde döneminin mümtaz âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Siyasi otorite ile ilişkisi bağlamında da dikkat çekici bir konumda bulunan İbn Abdüsselâm, dönemin Dımaşk sâhibi İmâdeddîn İsmail’in Frenklerle ittifak kurmasını protesto ederek Frenklere silah satmanın haram olduğuna dair fetva vermiş, hutbede İmâdeddîn’e dua etmeyi keserek Kahire’ye gitmiştir. Burada el-Melikü’s-Sâlih tarafından saygıyla karşılanan İbn Abdüsselâm, kâdılkudât olarak atanmıştır. Baş kadı olarak görevlendirildikten sonra kaza sisteminde yaptığı radikal değişikliklerle

yargıdaki statükoyu dağıtan İbn Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih'in veziri Müînüddîn b. Şeyheşşüyûh ile ihtilafa düşüp onun da adalet vasfını yitirdiğini ilan ettikten sonra önce veziri azletmiş, sonra da kendisini kâdıkudâtlıktan azletmiştir. Bunun üzerine endişeye kapılan el-Melikü's-Sâlih, daha önce minberden İmâdeddîn'i ayıplayan İbn Abdüsselâm'ın kendisini de ayıplamasından çekinerek onu hatiplikten azletmiştir.

Salâhaddîn döneminden itibaren devlet tarafından desteklenen sûfî akımlar ve tarikatlar el-Melikü's-Sâlih döneminde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. el-Melikü's-Sâlih dönemi, tasavvufun, Şâzeliyye tarikatının yayılmasında görüldüğü gibi devletin onayıyla varlığını devam ettirdiği bir sürece tekâbül etmektedir. Bu dönemde sûfîler bir yandan Şîî-batınî propagandanın tahribatlarına karşı toplumun maneviyatını koruma görevi üstlenirken diğer yandan hayır ve bereket umulan, ilim ve keramet sahibi insanlar olarak güçlü bir câzibeye sâhip idiler. Salâhaddîn tarafından kurulan Mısır'daki Sa'îdüssu'adâ hankahı el-Melikü's-Sâlih döneminde de etkinliğin korumuştur. Mısır dışından gelen yüzlerce sûfiye ev sahipliğini yapan ve masrafları devlet tarafından karşılanan bu hankah Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi Mısır'ının manevi hayatında önemli bir rol oynamıştır.

Türkler, Kürtler ve Arapların toplumun üç temel etnik unsurunu meydana getirdiği bu dönemde İran kökenli Evlâdü's-Şeyh, Mısır ve Suriye'nin dînî ve siyasî hayatında etkinliğini sürdürmüştür. Nişabur kökenli, sûfî ve fukahâ aliesi Benî Hameviyye'nin en tanınmış kolu olan Evlâdü's-Şeyh, el-Melikü'l-Kâmil ve el-Melikü's-Sâlih döneminde Sa'îdüssu'adâ hankahı şeyhüşşüyûhluğu, müderrislik, muhtelif divanların başkanlığı, elçilik, ordu komutanlığı ve vezirlik gibi üst düzey görevleri deruhte etmişlerdir. el-Melikü's-Sâlih döneminde ordu komutanlığı ve vezirlik üstlenen Müînüddîn ve Fahreddîn b. Şeyhüşşüyûh, Dımaşk'ın fethi ve Haçlılara karşı kazanılan zaferlerde önemli bir rol oynamışlardır.

el-Melikü's-Sâlih dönemi, gayri müslimlerin bürokraside çalışma imkânlarının önceki dönemlere göre nisbeten zayıfladığı bir dönem olmuştur. Bunda, gayri müslimlerin devlet teşkilâtında çalışmasının sakıncaları üzerine yazılan eserler, Haçlılarla işbirliği veya onlar adına casusluk yapma potansiyelleri, müslüman bürokratların devlet dairelerinde çalışan gayri gûslimlerin pozisyonlarına talip olması gibi faktörler etkili olmuştur. el-Melikü's-Sâlih'ten önceki Eyyûbî sultanları döneminde

gayri müslimlerin müslümanlardan farklı şekilde giyinmelerine yönelik kural esnek bir şekilde uygulanırken, el-Melikü's-Sâlih bu kuralı daha katı bir şekilde uygulamıştır. Gayri müslimlerin muayyen kıyafetlerini giymemeleri hukukî bazı problemlere yol açınca el-Melikü's-Sâlih, hristiyanların püsküllerini ('azebe) kaldırmalarını, zünnârlarını sıkı sıkaya bağlamalarını, ğıyârlarını giymelerini ve müslümanlara benzemekten men edilmelerini emretmiştir.

el-Melikü's-Sâlih dönemi, saltanat merkezine yakınlığından dolayı Fustat'taki iktisadi faâliyetlerin arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Fustat'ta, Mısır'ın diğer bölgelerinde bulunmayan sabun fabrikaları, cam fabrikası, çelik-bakır dökümhanesi ve kâğıt fabrikaları faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde ticarî değeri yüksek olan madenlerin başında Şap ve Natrûn gelirken ekonomik değeri yüksek olan keten ve şekerin Mısır'dan Şâm'a götürülmesi yasaklanmıştır.

KRONOLOJİ

- 603/1207 el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un doğumu
- 625/1228 el-Melikü's-Sâlih'in, babası el-Kâmil tarafından veliahd ve Mısır nâibi olarak seçilmesi
- 627/1230 el-Melikü's-Sâlih'in veliahtlıktan azledilmesi
- 629/1232 el-Melikü's-Sâlih'in Şark nâibi olarak görevlendirilmesi
- 635/1237 el-Melikü's-Sâlih'in sayıları on beş bini geçen Hârizmlileri hizmetine alması
- 636/1238 el-Melikü's-Sâlih'in, amcasının oğlu el-Melikü'l-Cevâd'tan Dımaşk'ı teslim alması
- 637/1239 el-Melikü's-Sâlih'in, Dımaşk'ı amcası İmâdeddîn İsmâil'e kaptırması
- 637/1239 el-Melikü's-Sâlih'in, amcasının oğlu en-Nâsır Dâvud'a sığınması
- 637/1240 el-Melikü's-Sâlih'in yedi aylık bir esaretten sonra serbest kalması
- 637/1240 el-Melikü's-Sâlih'in Kahire'ye gelmesi ve sultan olması
- 637/1240 el-Melikü's-Sâlih'in Müfnüddîn b. Şeyhüşşuyûh'u veziri olarak ataması
- 638/1241 Anadolu Selçuklu kuvvetlerinin Amid'i kuşatması ve teslim alması
- 638/1241 Emîr Necmeddîn Ahmed b. et-Türkmânî ve Emîr Mübârizüddîn öncülüğündeki 300 kişilik bir birliğin Mekke seferi ve Mekke'nin güvenliğini sağlaması
- 641/1243 Sâlihiyye medresesinin dört mezheb fıhına göre eğitime başlaması
- 641/1243 Ravza kalesindeki imar işlerinin bitirilmesi ve saltanat merkezinin Kal'atül-cebel'den buraya taşınması
- 642/1244 Hârizmlilerin Kudüs'ü Frenklerden temizleyerek yeniden fethetmesi
- 642/1244 Hiribyâ (La Forbie) Savaşında Mısır-Hârizmli ordusunun Şâm-Frenk ittifak ordusuna karşı kesin zeferi ve Frenklerin ağır bir yenilgiye uğramaları.
- 643/1245 el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk'ı ele geçirmesi ve İmâdeddîn İsmail'in Ba'lebek'e gitmesi.

- 643/1246 el-Melikü's-Sâlih'in Fahreddîn b.Şeyhüşşuyûh'u veziri olarak ataması
- 643/1246 el-Melikü's-Sâlih'in saltanatının Abbâsî Halîfesi tarafından onaylanması
- 644/1246 Kassab savaşında el-Melikü'l-Mansur komutasındaki Halep, Hıms ve Mısır kuvvetlerinin Hârizmlileri yenmesi ve Hârizmli lideri Berkehan'ın öldürülmesi
- 644/1247 el-Melikü's-Sâlih'in Hüsâmeddîn el-Hezbânî'yi Mısır'a, Cemâleddîn ibn Matrûh'u Dımaşk'a nâibi olarak ataması
- 644/1247 el-Melikü's-Sâlih'in Şâm seferi
- 645/1247 Vezir Fahreddîn b. Şeyhüşşuyûh komutasındaki ordunun Tâberiyye ve Askalan'ı Frenklerden temizlenmesi
- 647/1249 Fransa Kralı IX. Louis komutasındaki Haçlı ordusunun Dimyat'ı kuşatması ve Dimyat'ın düşüşü
- 647/1249 el-Melikü's-Sâlih'in Mansûra'da ordugâhını kurması
- 647/1249 el-Melikü's-Sâlih'in Mansûra'da vefat etmesi
- 647/1249 Mansûra Savaşında Robert of Artois komutasındaki Haçlılardan 1500 kişilik seçkin şövalye birliğinin yok edilmesi
- 647/1250 el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ın tahta geçmesi ve Mansûra'ya gelmesi
- 648/1250 Haçlı ordusunun bozguna uğratılması ve Kral IX. Louis'in esir düşmesi
- 648/1250 el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ın Bahrî Memlûkler tarafından öldürülmesi
- 648/1250 Şeceretüddür'ün tahta geçmesi
- 648/1250 Haleb sâbibi en-Nâsır yusuf'un Dımaşk'ı ele geçirmesi
- 648/1250 el-Melikü'l-Muizz İzzeddîn Aybek'in saltanat tahtına oturması
- 648/1250 el-Melikü'l-Eşref Musa'nın tahta geçmesi ve İzzeddîn Aybek'in atabeyi olarak atanması
- 652/1254 el-Melikü'l-Eşref Musa'nın sultanlıktan azledilmesi ve İzzeddîn Aybek'in yeniden tahta geçmesi

BİBLİYOGRAFYA

- el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'n-Nehdati'l-
‘Arabiyya, Beyrut 1995.
- , *Kıyâmü Devleti'l-Memâliki'l-Ülâ fî Mısır ve's-Şâm*, Dârü'n-Nehdati'l-
Arabiyye, Beyrut 1986.
- el-Abbâdî-Sâlim, Muhtar-Abdülazîz, *Târîhü'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fî Mısır ve's-Şâm*,
Câmi‘atü Beyrut el-Arabiyye, Beyrut 1972.
- Abdûlmün‘im, Hamdî, *Dîvânü'l-Mezâlim*, Dârü's-Şurûk, Beyrut 1983.
- Abdürrezzâk, Mustafa, *Bahâ' Züheyr*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2013.
- Abulafia, David, *Frederick II: A Medieval Emperor*, Oxford University Press, London
1988.
- Abu-Munshar, Maher Y., “Sultan al-Kâmil, Emperor Frederick II and the Submission of
Jerusalem”, *International Journal of Social Science and Humanity*, 3 (5), 2013,
443-447.
- Aigle, Denise, “The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or
Christian Ventriloquism?”, *Journal of Inner Asia*, 7 (2), 2005, 143-162.
- Ali, Abdul, *Islamic Dynasties of the Arab East: State and Civilization During the Later
Medieval Times*, MD Publications, New Delhi 1996.
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 415-418.
- Alsayyad, Nezar, *Cairo: Histories of a City*, Harvard University Press, Cambridge
2011.
- ‘Âmir, Sâmiye, *es-Salîbiyyûn fî Filistîn*, ‘Ayn lid-Dirâsât ve'l-Buhûs’ul-İnsâniyye ve'l-
İctimâiyye, Mısır 2002.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Abdüsselâm”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 284-287.
- el-Arif, Arif, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Kudüs*, Nşr. Fevzî Yusuf, Matba‘atü'l-Ma‘ârif,
Kudüs 1999.
- el-‘Arînî, es-Seyyid el-Bâz, *eş-Şarkü'l-Ednâ fî ‘Usûri'l-Vüstâ: el-Eyyûbiyyûn*, Dârü'n-
Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1967.

-----, *el-Memâlik*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut ts.

Arpa, Abdulmuttalip, *İzz b. Abdusselâm ve el-İşâre ile'l-Îcâz fî Ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

Arslan, İhsan, "İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 51 (Bahar 2012), 73-92.

el-Askalânî, İzzeddîn Ahmed (ö. 876/1471), *Şifâü'l-Külûb fî Menâkibi Benî Eyyûb*, Thk. Nâzım Reşid, Bağdat 1978.

Âşûr, Said Abdülfettâh, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1996.

Avcı, Casim, "Kinâne", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 31-32.

-----, "Nâib", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 311-312.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.

-----, *Memlükler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

-----, *Türk Memlükler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

-----, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 79-82.

el-Aynî, Bedreddîn (ö. 855/1451), *'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman: el-'Asru'l-Eyyûbî*, Thk. Mahmûd Rızk Mahmûd, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010.

-----, *'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman: 'Asru Salâtîni'l-Memâlik*, Thk. Muhammed Muhammed Emîn, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010.

Azernyusha-Pîrî, Abbas Ali-Muhammed "Berresî Zemînehây-i Târîhî Ravâbit-i Moğolân bâ Mesîhiyyet ve Cihân-i Ğarb der Pertev-i Menâbi' ve Tahkîkat-ı Cedîd", *Mecelle-i Pejûheşhâ-yi Târîh-i Îrân ve İslâm*, 3, 1387, 7-36.

'Azzam, 'Abd al-Rahmân, *Saladin*, Pearson Longman, United Kingdom 2009.

- Bahâuddîn, Ebü'l-Fazl Züheyr (ö. 656/1258), *Dîvân*, Thk. M. Tahir el-Ceylâvî-M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Maârif, Kahire 2009.
- Balog, Paul, "History of the Dirhem in Egypt from the Fâtimid Conquest until the Collapse of the Mamlûk Empire", *Revue Numismatique*, 6 (3), 109-146.
- Basuguy, Bedrettin, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faâliyetler*, Hivda İletişim, İstanbul 2009.
- Başa, Ömer Musa, *el-Edeb fî Bilâdi's-Şâm; 'Usûrû'z-Zengiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, el-Mektebetü'l-'Abbâsiyye, Dımaşk 1391.
- el-Bâşâ, Hasan, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-Târîh ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*, ed-Dârü'l-Fenniyye, Kahire 1989.
- Batâyine, Muhammed Dayfullâh, *'Ulûmü'l-Evâil ve Eserühâ fî'l-Müctema'i'l-İslâmî*, Dârü'l-Furkân, Amman 2007.
- Baybars, Rükneddîn ed-Devâdâr el-Mansûrî (ö. 725/1324), *Muhtârü'l-Ahbâr: Târîhü'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devleti'l-Memâliki'l-Bahriyye*, Thk. Abdülhamid Salih Hamdan, ed-Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1993.
- Bedevî, Ahmed Ahmed *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî 'Asri'l-Hurûbi's-Salîbiyye bi-Mısr ve's-Şâm*, Dârü Nehdati Mısır, Kahire ts.
- Bedir, Murtaza, "ez-Ziyâdât", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 483-484.
- Bedrân, Abdülkadir, *Münâdemeti'l-Etlâl ve Müsâmereti'l-Hayâl*, Thk. Züheyr eş-Şavîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Beg, Ahmed Îsâ, *Târîhü'l-Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Dârü'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, E.J. Brill, Leiden 1992.
- Bekâr, M. Serdar, "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 68-70.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892-93), *Fütûhü'l-Büldân*, Thk. Abdullah-Ömer Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Ma'arif, Beyrut 1987.

- Berchem, Max Van, “*Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*” Ernest Leroux, (Ed.), *Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique française au Caire*, Paris 1894.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi: Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar*, DBB Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1997.
- Beyyumî, Ali, *Kuruluş Devrinde Eyyûbiler*, Çev. Abdülhadi Timurtaş, Kent Yayınları, İstanbul 2005.
- Bitlisî, Şerefhan (ö.1012/1603-1604), *Şerefnâme*, Nşr. Muhammed Zekî el-Kurdî, Kahire ts.
- Bjorkman, W. “Maks”, *EF*², Leiden 1991, VI, 194-195.
- el-Birzâlî, Alemüddîn Ebû Muhammed (ö. 739/1339), *Meşyehatü Kâdiü'l-Kudât İbn Cemâ'a*, Thk. Muvaffak b. Abdullah, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- , *el-Muktefâ 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2006.
- Bostan, İdris, “Ba'lebek”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 9-11.
- Bozkurt, Nebi “Tırâz”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 112-114.
- Bundârî, Kivâmüddîn (ö. 643/1245), *Sena'l-Berkî's-Şâmî: Muhtasaru Berkî's-Şâmî fî Sîreti's-Sultân Salâhaddîn li-Kâtibihi 'Îmâd el-İsfahânî*, Thk. Ramazan Şeşen, IRCICA, İstanbul 2004.
- Cahen, Claude, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, Çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- , “The Turkish Invasion: The Selchukids”, Marshall W. Baldwin (Ed.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969.
- , “Ayyûbids”, *EF*², Leiden 1986, I, 796-807.
- , “Le régime des impôts dans le Fayyûm Ayyûbide”, *Arabica*, 3 (1), 1956, 8-30.
- , “Djawâlî”, *EF*², Leiden 1991, II, 490.
- Cahen, Cl.-Coquin, R. G., “al-Makîn b. al-'Amîd”, *EF*², Leiden 1991, VI, 143-144.

- Cahen-Chabbouh, Claude-İbrahim, “Le testament d’al-Malik as-Sâlih Ayyûb” [el-Melikü’s-Sâlih Eyyûb’un Vasiyetnâmesi], *Bulletin d’études Orientales*, 29, 1977, 97-114.
- Cassidy-Welch, Megan, “O Damietta: War Memory and Crusade in Thirteenth-Century Egypt”, *Journal of Mediaval History*, 40 (3), 2014, 346-360.
- Chamberlain, Michael, “The Crusader Era and the Ayyûbid Dynasty”, (ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, New York, 1998.
- Chevedden, Paul Edward, *The Citadel of Damscus: Syria, Fortifications, Siege Warfare, Crusades*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Philosophy in History, Los Angeles 1986.
- Chrissis-Carr, Nikolaos G.-Mike, *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453: Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*, Ashgate Publishing, Surrey 1988.
- Creswell, K.A.C., *The Muslim Architecture of Egypt: Ayyûbids and Early Bahrîte Mamlûks*, Hacker Art Books, New York 1978.
- el-Cümeylî, Reşîd Abdullah, “Hıms fî Asri’l-Ümerâi’l-Eyyûbiyyîn 570-661”, *Mecelletü el-Müerrihü’l-Arabî*, 10, 1979, 176-200.
- Çelebi, Kâtib (ö. 1067/1657), *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, Thk. M. Şerefettin Yaltkaya-Rifat Bilge el-Kilîsî, Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut ts.
- Çubukçu, Asri, “İbnü’s-Sükâî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 211.
- ed-Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed (ö. 945/1539), *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, Dârül-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Dajani-Shakeel, Hadia Ragheb, *al-Qadi al-Fadil: His Life and Political Carier*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Michigan University Near Easter Languages and Literatures, Michigan 1972.
- Dihhudâ, Ali Ekber, *Lügatnâme-i Dihhudâ*, Müessese-i İntişârat ve Çap-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1998.
- Demir, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2008.

- , *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 43-47.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- , “Kudüs”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 329-332.
- , “Kıbrıs”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 371-374.
- Douglas, Elmer H., *The Mystical Teachings of al-Shadhili*, SUNY Press, Albany 1993.
- Douglas Patton, “Badr al-Dîn Lu'lu' and the Establishment of a Mamluk Government in Mosul”, *Studia Islamica*, 74, 1991, 79-103.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, E. J. Brill, Leyde 1881.
- Drory, Joseph, “Some Remarks Concerning Safed and The Organization of The Region in The Mamluk Period”, (ed. M. Winter- A. Levanoni), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Brill, Leiden-Boston 2004, 163-191.
- , “al-Nâsir Dâwûd: A Much Frustrated Ayyûbîd Prince”, *al-Masaq*, 15 (2), 2003, 161-187.
- Dündar, Mahmut, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.
- Ebkaryus, Yuhna Efendi, *Katfû'z-Zühûr fî Târîhi'd-Dühûr*, Beyrut 1885.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmail (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Dârü'l-Ma'ârif, Thk. Muhammed Z. Azb, Kahire 1119.
- , *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Tevârihi'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed Azb, Mektebetü's-Seqâfeti'd-Dîniyye, Kahire 1995.
- Ebü Şâme, el-Makdisî (ö. 665/1267), *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- , *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn (Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi')*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

- , *el-Muhakkik min 'İlmi'l-Usûl fîmâ Yata'allaku min Ef'âli'r-Resûl*, Thk. Mahmud Salih Cabir, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2010.
- Ebû Zeyd, Sihâm Mustafa, *el-Hisbe fî Mısri'l-İslâmî mine'l-Fethi'l-Arabî ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Memlûkî*, el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1986.
- Eddé, Anne-Marie, "Ayyubids", *EI Three*, Leiden-Boston 2007.
- Efendioğlu, Mehmet, "Ziyâeddîn el-Makdisî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 491-495.
- Ehrenkreutz, Andrew S., "The Place of Saladin in the Naval History of the Mediterranean Sea in the Middle Ages", *Journal of the American Oriental Society*, 75 (2), 1955, 100-116.
- (Ed. Lewis B.-Pellat Ch.-Schacht J.) "Djândâr", *EI²*, Leiden 1991, II, 444.
- Erkal, Mehmet "Arşın", *DİA*, İstanbul 1991, III, 411-413.
- Escovitz, Joseph H., "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, 529-531.
- el-Etrûşî, Mustafa Selim, *el-Kazâ fî Mısır ve's-Şâm fî'l-Ahdi'l-Eyyûbî*, Dârü Dicle, Amman 2007.
- el-Etrûşî, Şevket Arif Muhammed, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır Hilâli'l-Asri'l-Eyyûbî*, Dârü Dicle, Amman 2007.
- , "Kitâbü't-Tekmile li'l-Münzirî Masdaren li't-Târîhi'l-Kürd fî'l-'Asri'l-Eyyûbî", *Mecelletü Câmi'atü Kerkûk*, 4 (2), 2009, s. 98.
- Fayda, Mustafa, "Zimmî", İstanbul 2013, *DİA*, XLIV, 428-434.
- el-Fâhirî, Muhammed b. Ömer (ö. 1277/1860) *Târihü'l-Fâhirî*, Thk. Ö. Abdusselam Tedmurî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2010.
- Fellâhî, Esedüllâh, *Mantık-i Hûnecî*, Müessese-i Pejûheşî Hikmet ve Felsefe-i İran, Tahran 1392.
- Ferrûh, Ömer, *Târihu Edebi'l-Arabî*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1989.
- Fişârekî, M. Ali Lisânî, "İbn Ebi'l-İsba'" *DMBİ*, Tahran 1368, II, 625-627.
- Friedman-Figg, John Block-Kristen Mossler, *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages*, Routledge, New York 2000.

- Gabrieli, Francesco, *Arab Historians of the Crusades*, Trans: E. J. Costello, University of California Press, California 1978.
- Ganîm, İsmet, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye ve's-Salîbiyyûn*, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1990.
- Ghabin, Ahmed, *Hisba, Art and Craft in Islam*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2009.
- Gibb, H.A.R., "Al-Malik Al-Âdil Abû Bakr Muhammad b. Ayyûb", *ET*², Leiden 1986, I, 197-198.
- Goitein, Shelomo Dov, *A Metiterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, University of California Press, Berkely 1967.
- Gottschalk, H. L., "Awlâd al- Shaykh", *ET*², Leiden 1986, I, 765-766.
- , "al-Malik al-Kâmil", *ET*², Leiden 1997, IV, 520-521.
- Güner, Ahmet, "Melik", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 51-53.
- Gürbüz, Osman, *Selâhaddîn Eyyûbî: Hayatı ve Şahsiyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.
- , "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 48, 2005, 387-405.
- el-Hamevî, İbn Nazîf (ö. 651/1253), *et-Târîhü'l-Mansûrî*, Nşr. Ebü'l-Âd Dûdû, Dımaşk 1981.
- Halebî, Muhammed Râğıb, *İ'lâmü'n-Nübelâ bi-Târîhi Halebi's-Şehbâ'*, Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, Haleb 1988.
- el-Hâlidî, Velîd, *Key lâ Nensâ; Kurâ Filistîn elletî Demmerethâ İsrail Sene 1948 ve Esmâü Şühedâiha*, Müessesetü'l-Dirâsâtü'l-Flisitiniyye, Beyrut 2001.
- Hallâk-Sabbâğ, Hassan-Abbas, *el-Mu'cemü'l-Câmi' fi'l-Müstalahâti'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmaniyye*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1999.
- el-Hamdânî, Fatma Zebâr, *el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve İncâzâtühü's-Siyâsiyye ve'l-Askeriyye*, Dârü'z-Ziya, Ürdün 2007.

- el-Hamevî, Yâkût Ebû Abdullah Şihâbüddîn (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü Sadr, Beyrut 1977.
- Hampikian, Nairy Heraz Karkour, *Complex o f al-Salihiyya Transformations Through Time and a Proposal for the Future*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1997.
- el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf (ö. 387/997), *Mefâtihü'l-'Ulûm*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1989.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve 'd-Dînî ve 's-Sakâfî ve 'l-İctima 'î*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1996.
- Hathaway, Jane Myth, *Memory and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, SUNY Press, Albany 2003.
- el-Hatîb, Mustafa Abdülkerîm, *Mu'cemü'l-Mustalahâtü ve 'l-Elkâbü't-Târîhiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.
- Hatîbî, Ebû'l-Fazl, "el-Melikü'Sâlih", *DÎA*, İstanbul 2004, XXIX, 80.
- Hawary, Mohamed, "Muslim-Jewish Relations in Ayyubid Egypt", (ed. Moshe Maoz), *The Meeting of Civilizations: Muslim, Christian and Jewish*, Sussex Academic Press, East Sussex 2009.
- el-Hâyek, Münzir, *Memleketü Hıms fî'l-'Asri'l-Eyyûbî*, Dârü Tallas, Dimaşk 2000.
- el-Haznedârî, Karatay el-'İzzî (ö. 708/1308'den sonra), *Târîhü Mecnûi'n-Nevâdir Mimmâ Cerâ li'l-Evâil ve 'l-Evâhir*, Thk. Hurst Hayn-Muhammed el-Hüceyrî, Beyrut 2005.
- el-Hâzmî, Nâsır Muhammed Ali, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dimaşk fî'l-'Asri'l-Eyyûbî 569-659/1173-1260*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 2009.
- el-Hazrecî, Ali b. Hasan (ö. 812/1410), *el-'Ukûdü'l-Lü'lü'yye fî Târîh-i Devleti'r-Resûliyye*, Nşr. M. Besyûnî Asel, Matbaatü'l-Hilâl, Kahire 1911.
- el-Hesniyânî, Musa Mustafa "el-Harzemiyyetü 'Âmilun Kuvve em 'Unsûrun Zaîf beyne Bilâdi's-Şâm ve İklimi'l-Cezîre ve Mısır: 623-644/1226-1246", *el-Muhtâr lil 'Ulûmü'l-İnsâniyye*, 3, 2006, 682-716.

- , ‘Alâkâtü el-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi’l-Harezmiyye’, *Mecelletü’t-Terbiyye ve’l-İlim*, 14 (18), 2007, 1-16.
- Hill, George, *A History of Cyprus: The Frankish Period (1192-1432)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Hilloowala, Franak, *An Analysis of Ibn Abi Usaybi’ah’s ‘Uyun al-Anba’ Fi Tabaqat al-Atibba’*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Arizona, Arizona 2000.
- Hirschler, Konrad, “Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period”, *Al-Masaq*, 19 (1), 2007, 29-46.
- Hitti, Philip K., *Syria: A Short History*, The Macmillan Company, New York 1959.
- , *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İfav, İstanbul 2011.
- Hizmetli, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 510-514.
- Hofer, Nathan C., *Sufism, State and Society in Ayyubid and Early Mamluk Egypt, 1173-1309*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Emory University, Atlanta 2005.
- , “The Origins and Development of the Office of the “Chief Sufi” in Egypt, 1173–1325”, *Journal of Sufi Studies*, 3, 2014, 1-37.
- Holt, Peter M., “The Position and Power of the Mamlûk Sultan”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 38 (2), 1975, 237-249.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, State University of New York Press, Albany 1977.
- , “Zangids, Ayyubids and Seljuqs”, (ed. David Luscombe-Jonathan Riley-Smith), *The New Cambridge Medieval History*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- , “Eyyûbî Konfederasyonunun Kökenleri”, Abdullah Keskin (Ed.) *Selahaddin’in Mirası*, (Çev. Serdar Şengül-Bilal Öztunç), Avesta Yayınları, İstanbul 2000.
- Hüseyin, Muhsin Muhammed, *el-Ceyşü’l-Eyyûbî fî ‘Ahdi Salâhaddîn*, Dârü Ârâs, Erbil, 2003.

- Hüseyin, Hamdî Abdülmünim Muhammed, *Dirâsât fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, İskenderiyye 1996.
- el-Hüseynî, İzzeddîn Ahmed (ö. 695/1295), *Silatü't-Tekmile li-Vefeyâtî'n-Nakale*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2007.
- Hyun, Hüseyin Kâzım, "el-Harezmiyye fî Bilâdi's-Şâm ve'l-Cezîre", *Mecelletü Diyâlâ li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, 53, 2011, 166-198.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdüllâh Şemseddîn (ö. 744/1343), *Tabakâtü 'Ulemâi'l-Hadîs*, Thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.
- İbn Abdusselâm, İzzeddîn Abdülaziz (ö. 660/1262), *el-Kavâ'idü'l-Kübrâ*, Thk. Nüzeyr Kemâl-Osman Cuma, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 2000.
- İbn Abdüzzâhîr, Muhyiddîn Ebü'l-Fazl (ö. 692/1293), *er-Ravzatü'l-Behiyyetü'-Zâhire fî Hitati'l-Mu'izziyeti'l-Kâhire*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, ed-Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, Kahire 1996.
- İbnü'l-'Adîm, Kemâleddîn (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Thk. Sâmi ed-Dehhân, el-Ma'hedü'l-Fransî bi-Dimaşk, Dimaşk 1968.
- , *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut ts.
- İbnü'l-'Amîd, el-Mekîn Cercis (ö. 672/1273-74), *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Said ts.
- İbn 'Atâüllah el-İskenderî, Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 709/1309), *Letâifü'l-Minen*, Nşr. Abdülhalîm Mahmûd, Dârü'l-Maârif, Kahire 1999.
- İbn Aybek ed-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra), *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Ğurer*, Thk. Said Abdülfettah Âşûr, Merkezü Vudûdli'l-Mahtûtât, Kahire 1972.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemseddîn (ö. 770/1368-69), *Rihletü İbn Battûta*, Thk. Muhammed Abdülmün'im el-'Uryân, Dârü İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1987.
- İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed (ö. 684/1285'ten sonra), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umuri'l-'Alâ'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Dârü-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn (ö. 833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, Nşr. Gotthelf Bergstraesser, Dârü'l-Kütübu'l-İlmiyye, Lübnan 2006.
- , *Müncidü'l-Mukriîn veMürşidü't-Tâlibîn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hasen Muhammed (ö. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr (Tezkiretü bi'l-Ahbâr 'an İttifâkâti'l-Esfâr)*, Dârü Sadr, Beyrut 1980.
- İbn Dokmak, İbrâhîm b. Muhammed (ö. 809/1407), *Nüzhetü'l-Enâm fî Târihi'l-İslâm*, Thk. Semîr Tabbare, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999.
- , *el-İntisâr li-Vâsıtati 'Akdi'l-Emsâr fî Târih-i Mısır ve Coğrafiyyetihâ*, el-Mektebü't-Ticârî, Beyrut ts.
- İbn Ebü'l-İsba' (ö. 654/1256), *Tahrîrû't-Tahbîr fî Sînâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr ve Beyâni İ'câzi'l-Kur'ân*, Thk. Hıfînî Muhammed Şeref, Kahire 1383.
- İbn Ebû Usaybi'a, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1269), *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ'*, Thk. Nizar Rıza, Dârü Mektebü'l-Hayat, Beyrut ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzeddîn (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. M. Yusuf ed-Dekâke, Dârü'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Thk. Kâmil Selman el-Cubûrî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- , *et-Ta'rif bi'l-Müstalahi's-Şerîf*, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- İbnü'l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed (ö. 807/1405), *Târihü'd-Düvel ve'l-Mülûk*, Metin ve Çeviri: U. ve M. C. Lyons, W. Heffer and Sons Ltd. Cambridge 1971.
- İbnü'l-Füvâtî, Kemâleddîn Ebü'l-Fazl (ö. 723/1323) *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fî'l-Mitei's-Sâbi'a*, Thk. Mehdî en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbeddîn el-Askalânî (ö. 852/1449), *Ref'u'l-İsr 'an Kudâti Mısır*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998.

- İbn Haldun, Veliyyüddîn Abdurrahmân (ö. 808/1406), *Târîh-i İbni Haldûn (Dîvânü'l-mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-zevi's-Sultâni'l-Ekber)*, Thk. Halil Şahade, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn, (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Thk. İhsân Abbas, Dârü Sadr, Beyrut 1968.
- İbnü'l-'İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn (ö. 685/1286), *Târîhü Muhtasari'd-Düvel*, Dârü'r-Râidi'l-Lübnânî, Lübnan 1994.
- İbnü'l-'Îmâd, Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Thk. Abdülkadir-Mahmud Arnâut, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1991.
- İbn 'Îyâd eş-Şâfiî, Ahmed b. Muhammed, (ö. 1153/1740'tan sonra) *el-Mefâhirü'l-'Aliyye fî'l-Meâsiri's-Şâzeliyye*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2004.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (ö. 930/1524), *Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vekâi'u'd-Duhûr*, Metâbi'u's-Şa'b, Kahire 1960.
- , *Nebzetün min Neşku'l-Ezhâr fî 'Acâibi'l-Aktâr*, Haz. Louis Mathieu Langlès, Imprimerie Impériale, Paris 1807.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takiyyüddîn (ö. 851/1448), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Thk. el-Hâfız Abdülalîm Han, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1979.
- İbn Kennân, Muhammed b. İsa (ö. 1153/1740), *Hadâikü'l-Yasemîn fî Zikri Kavânini'l-Hulefâ ve's-Selâtîn*, Thk. Abbas Sabbâğ, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1991.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Riyad Abdülhamid-M. Hassan 'Ubeyd, Dârü İbni Kesir, Beyrut-Dımaşk 2010.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sadr, Beyrut ts.
- İbn Matrûh, Cemâlüddîn Yahyâ (ö. 649/1251), *Dîvân*, Thk. Hüseyin Nesâr, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2004.
- İbn Mamâtî, el-Es'ad (ö. 606/1209) *Kavânînü'd-Devâvîn*, Thk. Azîz Süryal Atiyye, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1991.

- İbnü'l-Müstevfî (ö. 637/1239), *Târîhü Erbil (Nebâhetü'l-Beledi'l-Hâmil bi-men Veredehü mine'l-Emâsil)*, Thk. Sâmî b. es-Seyyîd Hammâs es-Sakâr, Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, Irak 1980.
- İbn Muhammed b. Mürşid, Abdülaziz, *Nizâmü'l-Hisbe fi'l-İslâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Riyad, 1393.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn (ö. 795/1393) *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Thk. Abdürrahman b. Süleymân el-USaymin, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad 2005.
- İbnüs-Sabbâğ, Muhammed b. Ebü'l-Kâsım el-Himyerî, (ö. 724/1323 veya 733/1332) *Dürretü'l-Esrâr ve Tuhfetü'l-Ebrâr*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2001.
- İbnü's-Sâbûnî, Ebû Hâmid Cemâlüddîn (ö. 680/1282), *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, thk Mustafa Cevâd, Matba'atü Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdat 1957.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn (ö. 685/1286), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Hilâ Hazreti'l-Kâhire: el-Kismü'l-Hâs bi'l-Kâhire min Kitâbi'l-Mu'rib fî Hilâ'l-Mağrib*, Thk. Hüseyin Nessâr, Dârü'l-Kütüb, Kahire 1970.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn (ö. 643/1245), *'Ulûmü'l-Hadîs*, Thk. Nûreddîn 'İtr, Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1986.
- İbnü's-Sayraffî, Emînüddîn Alî (ö. 542/1147), *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1990.
- İbn Sibât, Hamza b. Ahmed (ö. 926/1520), *Târîhu İbni Sibât (Sıdkü'l-Ahbâr)*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Carrûs Press, Trablus 1993.
- İbnü's-Sukâî (ö. 726/1326), *Tâlî Kitâb Vefeyâti'l-A'yân*, Thk. J. Suble, el-Ma'hedü'l-Fransî, Dimaşk 1974.
- İbn Şâhinşâh, Muhammed b. Takıyyüddîn Ömer (ö. 617/1220), *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, Thk. Hasan Habeşî, 'Âlemü'l-Kutüb, Kahire 1401.
- İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsim Bahâeddîn (ö. 632/1234), *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1375.

- İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed (ö. 684/1285), *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Thk. Sâmî ed-Dehhân, Institut Français de Damas, Dımaşk 1963.
- İbn Şîr el-Kuraşî, Abdurrahim b. Ali (ö. 625/1228), *Me'âlimü'l-Kitâbe ve Meğânimü'l-İsâbe*, Thk. Kostantîn el-Bâşâ, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Beyrut 1913.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Haz. M. Huseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- , *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfâ ba'de'l-Vâfi*, Thk. Muhammed Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Amme li'l-Kitâb, Kahire 1984.
- İbnü't-Tuveyr, Abdüsselâm b. el-Hasen (ö. 617/1220), *Nüzhetü'l-Muklatayn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Thk. Eymen Fuad es-Seyyîd, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1992.
- İbn Vâsıl, Ebü Abdüllâh Cemâleddîn (ö. 697/1298), *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, (III. Cilt), Thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1960; (IV. Ve V. ciltler) Thk. Haseneyn Muhammed Rebi', Dârü'l-Kutüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 1972, 1977; a.e., Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2004.
- , *et-Târihü's-Sâlihî*, Thk. Ömer Abduselâm Tedmurî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2010.
- İbnü'l-Vâsitî, Şihâbeddîn Gâzî (ö. 712/1312) *Reddün 'alâ Ehli'z-Zimme ve men Tabi'ahüm*, Thk. Türkî b. Fahd Âl Suud, el-Cem'iyetü't-Târîhiyyeti's-Su'ûdiyye, Riyad 2010.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer (ö. 749/1349), *Târih (Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İpşirli, Mehmet, "Hikr", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 525-526.
- el-İsfahânî, İmâdeddîn (ö. 597/1201), *el-Berku's-Şâmî*, Thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamîd Şûman, Amman 1987.
- , *el-Fethü'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Dârü'l-Menâr, Kahire 2004.

- el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn (ö. 772/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İzzi, Wafiyyah, "An Ayyubid Basin of al-Salih Najm al-Din", *Studies in Islamic Art and Architecture in Honor of Professor K.A.C. Creswell*, Center for Arabic Studies, Kahire 1965.
- Jackson, Peter, *The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents*, Ashgate Publishing, Surrey 1999.
- , *The Mongols and the West*, Routledge, New York 2014.
- , "The Crusades Of 1239-41 And Their Aftermath", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 50 (1), 1987, 32-60.
- Joinville, Sire de (ö. 1317), *Saint Louis: King of France*, Trans. James Hutton, London 1870.
- Joinville-Maqrîzî, *Chronicles of the Crusades: Being Contemporary Narratives of the Crusade of Richard Coeur de Lion*, HG Bohn, London 1848.
- Jones, Sydney, *The Crusades: Biographies*, Thomsan Gale, USA 2005.
- al-Jomard, Jazeel Abduljabbar *A Critical Edition of 'al-Tarîkh al-İslâmî al-Mukhtasar' by al-Shihab al-Dîn Abû İshâk İbrâhim ibn Abdullah ibn Alî ibn Abî al-Dam al-Hamawî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of st. Andrews, Scotland 1984.
- Jones, Sydney, *The Crusades: Biographies*, Thomsan Gale, USA 2005.
- Kahle, Paul, *The Cairo Geniza*, Blackwell, 1959.
- el-Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Şihâbeddîn (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Dârü'l-Kütübi'l-Hidiviyye, Kahire 1914.
- Kallek, Cengiz, "İrdeb", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 440-442.
- , "Meks", *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 583-588.
- Kandemir, M. Yaşar, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 198-200.
- , "Münzirî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 35-37.

- el-Karamânî, Ahmed b. Yusuf (ö. 1019/1610), *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fî't-Târîh*, Thk. Fehmî Sa'd-Ahmed Hatîf, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1992.
- Kaya, Önder, *Selâhaddîn Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- , "el-Melikü'l-Eşref Mûsa", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 64-66.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fî 'Âlemi'l-'Arab ve'l-İslâm*, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 1959.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-Müstetrafe*, Thk. Muhammed el-Müntesir el-Kettânî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1993.
- el-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddîn (ö. (ö.646/1248) *İhbârü'l-'Ulemâ bi-Ehbâri'l-Hukemâ*, Thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Klein-Franke, Felix, "What was the Fatal Disease of al-Malik al-Salih Najm al-Din Ayyub", (Ed. Moše Šārôn), *Studies in Islamic History and Civilization: In Honour of Professor David Ayalon*, (ss. 153-157), Brill, Jerusalem 1986.
- Koca, Ferhat, "Kudâme Ailesi", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 310-311.
- Kök, Bahattin, "el-Melikü's-Sâlih" *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 80-82.
- Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- , "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, İstanbul 1977.
- el-Kuraşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dârü Hicr, Cize 1993.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devlet Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-Zeyl 'aleyhâ*, Thk. İhsan Abbas, Dârü Sadr, Beyrut 1974.

- Labib, Subhi "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford University Press, London 1970, 63-77.
- Lane-Poole, Stanley, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Charles Scribner's Son, New York 1901.
- , " The Coinage of Egypt under The Fatimee Khaleefehs, The Ayyoobees, The Memlook Sultans", Reginald Stuart Poole (ed.), *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1879.
- Leiser, Gary La Viere, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisûn (495-647/1101-1249)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania 1976.
- Lev, Yaacov, "Saladin in Egypt", (ed. M. Whitby-P. Magdalino-D. Abulafia-B. Arbel), *The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures 400-1453*, Brill 1999.
- Levanoni, Amalia, "The Mamluks' Ascent to Power in Egypt", *Studia Islamica*, 72, 1990, 121-144.
- Lewis, Bernard *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul 2014.
- Lock, Peter, *The Routledge Companion to the Crusades*, Taylor&Francis Group, New York 2006.
- Lory, P., "al-Shadhilî", *ET*², Leiden 1997, IX, 1710-172.
- Lotan, Shlomo, "The Battle of La Forbie (1244) and its Aftermath – Re-examination of the Military Orders' Involvement in the Latin Kingdom of Jerusalem in the mid-Thirteenth Century", *Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica*, XVII, 2012, 53-67.
- Lucas-Harris, A.-J. R., *Ancient Egyptian Materials and Industries*, Dover Publications, New York 1999.
- Mâcid, Abdülmün'im, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye fî Târîhi Mısri'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1997.

- Mackenzie, Neil D., *A Topographical Study of Cairo under The Ayyubids*, The University of Michigan, Michigan 1986.
- Madden, Thomas F., *The Concise History of the Crusades*, Rowman&Littlefield, Plymouth 2013.
- Mahmûd, Abdülhalîm, *el-Medresetü's-Şâzeliyyeti'l-Hadîse ve İmâmüha Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî*, Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, Kahire 1968.
- Mahmud, Kaşgarlı, *Dîvânü'l-Lüğâtî't-Türk*, Matbaay-ı Âmire, İstanbul 1333.
- el-Makdisî, Ebû Abdüllâh Ziyâüddîn (ö. 643/1245), *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, Thk. Abdülmelik b. Abdüllah b. Dehîş, Dârü Hıdır, Beyrut 2001.
- el-Makrîzî, Takîyyüddîn Ahmed (ö. 845/1442), *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Thk. M. Abdülkadir 'Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- , *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutati ve'l-Âsâr*, Thk. Muhammed Zeynühum-Medîhatü's-Şerkâvî, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1998.
- , *el-Mukaffa'l-Kebîr*, Thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.
- , *el-İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*, Thk. Kerem Hilmi Ferhat, Aynu'd-Dirâsât ve'l-Bühûsu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'îyye, Mısır 2007.
- Marshall, Robert, *Storm from the East from Genghis Khan to Khubilai Khan*, University of California Press, California 1993.
- el-Matvî, Muhammed el-Arûsî, *el-Hurûbus's-Salîbiyye fi'l-Maşrik ve'l-Mağrib*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994.
- Merçil, Erdoğan "Tevkî", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 35-36.
- Mevlevî, Muhammed Alî, "Emînü'd-Devle-i Sâmirî", *DMBİ*, Tahran 1380, X, 291-292.
- , "İbn Ebû Usaybi'a", *DMBİ*, Tahran 1368, II, 427-428.
- Mîlâd, Salwâ Ali İbrahim, "Registres judiciaires du tribunal de la Salihiyya Nagmiyya," *Annales Islamologiques*, XII, 1975, 161-243.

- Millwright, Marcus, *The Fortress of the Raven: Karak in the Middle İslamic Period (1100-1650)*, Leiden 2008.
- Minorsky, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Moawad, Samuel, “Al-Makîn Jirjis ibn al-‘Amîd (the elder)” (ed. D. Thomas- A. Mallett), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden-Boston 2012.
- Molin, Bengt Kristian, *The Role of Castles in the Political and Military History of the Crusader States and the Levant*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Leeds School of History, Leeds 1995.
- Muhammed, Abdurrahman Fehmî, “en-Nükûdu’s-Salîbiyye tahte Te’sîri’n-Nükûdi’l-İslâmiyye fî Şarki’l-Arab”, *Mecelletü Külliyyeti’ş-Şerî’a ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*, ts., 277-298.
- Muînî, Azze bint Hâşim, *el-İmâm Ebû Şâme el-Makdisî ve Menhecühü fî Kitâbihi İbrâzi’l-Ma’âni*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atü’l-Medîneti’l-‘Alemiyye, Malezya 2014.
- Müftehîrî, Hüseyin “Ulemâ-i İrânî ve Tesbît-i Tesennün der Mısır: ‘Ahd-i Eyyûbî”, *Târîh ve Temeddün-i İslâmî*, 13, 1390, 49-64.
- el-Münâvî, Abdürraûf (ö. 1031/1622), *el-Kevâkibü’d-Dürriyye fî Terâcimi’s-Sâdeti’s-Sûfiyye (Tabakâtü’l-Münâviyü’l-Kübrâ)*, Thk. Abdülhamid Sâlih Hamdân, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kahire ts.
- el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn (ö. 656/1258), *et-Tekmile li-Vefeyâti’n-Nukelâ*, Thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1984.
- , *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, Thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1987.
- en-Nâblusî, Osmân b. İbrâhîm (ö. 660/1262), *Târîhü’l-Feyyûm ve Bilâdiha*, Dârü’l-Cîl, Beyrut 1974.
- , *Lümaü’l-Kavânîni’l-Mâziyye fî Devâvîni’d-Diyâri’l-Mısriyye*, *Mektebetü’s-Sekâfetü’d-Dîniyye*, Port Said ts.

- Nağş, Muhammed, “er-Resâilü'l-Harbiyye fî 'Asrî'd-Devleti'l-Eyyûbiyye”, *Mecelletü'l-Câmi'atü'l-İslâmiyye*, 55-56, 1402, 186-201.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Three Muslim Sages (Avicenna, Suhrawardî, İbn Arabî)*, Harvard University Press, Cambridge 1964.
- Nefîsî, Said, “Ahvâl-i Bozorgân: Sa'deddîn-i Hammûye”, *Yadgâr*, 10, 1324, 35-50.
- Nomiku, H. A., *Haçlı Seferleri*, Çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Nizâmülmülk, Ebû Alî Kıvâmüddîn (ö. 485/1092), *Siyâsetnâme*, Thk. Muhammed İsti'lâmî, Müessese-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1390.
- Northrup, Linda S., “The Bahrî Mamlûk Sultanate: 1250-1390”, (ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, New York, 1998.
- en-Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn (ö. 927/1521), *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk. N. Mustafa Fevâz-Hikmet Fevâz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Nüveyser, Haseni Muhammed, *el-'İmâretü'l-İslâmiyye fî Mısır: 'Asrî'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Mektebetü Zehrâu's-Şark, Kahire 1996.
- O'neal, Michael J., *The Crusades Almanac*, Thomson Gale Publishing, USA 2005.
- Öngören, Reşat, “Sa'deddîn-i Hammûye”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 389-391.
- Özaydın, Abdülkerim, “Menşûr”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 148-149.
- Özbek, Süleyman, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri (1175-1250)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Özel, Ahmet Murat, “Şâzelî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 385-387.
- , “Şâzelîyye”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 387-389.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Sultan”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 496-497.
- Özşenel, Mehmet, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri 'Ulûmü'l-Hadis”, *Sakarya Ünivresitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, 55-68.

- Painter, Sidney, , “The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Cornwall” (Ed. Kenneth M. Setton-Robert Lee Wolff-Harry W. Hazard), *The Later Crusades, 1189-1311(A History of the Crusades)*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969.
- Palabıyık, M. Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- Paşa, Ahmed Teymur, *A’lâmü’l-Mühendisîn fi’l-İslâm*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2012.
- Perry, Frederick, *Saint Louis (Louis IX of France): The Most Chrisitian King*, G. P. Puntam’s Sons, New York 1900.
- Rabbat, Nasser O., “The Ideological Significance of the Dar al- Adl in the Medieval Islamic Orient”, *International Journal of Middle East Studies*, 27 (1), 1995, 3-28.
- , *The Citadel of Cairo: A New Interpretation of Royal Mamluk Architecture*, E. J. Brill, Leiden 1995.
- Rabie, Hassanein, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, Oxford University Press, London 1972.
- , *en-Nüzümü’l-Mâliyye fi Mısır Zamani’l-Eyyûbîyyîn*, Matabaatü’l-Câmiatü’l-Kâhire, Kahire 1964.
- Ramazan, Abdülazîm, *Târîhu’l-Medâris fi Mısri’l-İslâmî*, el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Amme li’l-Kitab, Kahire 1992.
- Richards, D.S., “al-Malik al-Sâlih”, *EI²*, Leiden 1995, VIII, 988-989.
- el-Rouayheb, Khaled, “al-Khûnajî Afdal al-Dîn”, *The Encyclopedia of Islam Three*, (2010/2) Leiden 2010, 149-152.
- Runciman, Steven, *A History of the Crusades: The Kingdom of Acre and The Later Crusades*, Cambridge University Press, New York 1995.
- es-Sâbî, Hilâl b. Muhassin, *Rûsümü Dâri’l-Hilâfe*, Thk. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1406/1986.

- es-Safedî, (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa, Dârü İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- , *A 'yânü'l- 'Asr ve A 'vânü'n-Nasr*, Thk. Ali Ebû Zeyd, Dârü'l-Fikr, Dimaşk 19998.
- Sâkit, Muhammed Huseyn, "Sâzman-ı Kâdilkudât der Cihân-ı İslâm", *Mutâle'ât-i İslâmî*, 37-38, 1376, 51-94.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *el-Eyyûbiyyûn ba'da Salâhaddîn*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2010.
- , *Devletü's-Selâcika*, Müessesetü İkra', Kahire 2006.
- , *Sultânü'l- 'Ulemâ ve Bâi 'u'l-Ümerâ İzzeddîn b. Abdüsselâm*, el-Mektebetü'l- 'Asriyye, Beyrut ts.
- es-Sâmîrâî, İbrahim *el-Mecmû'u'l-Lafîf: Mu'cem fî'l-Mevaddi'l-Lügaviyyeti't-Târihiyyeti'l-Hadariyye*, Dârü Ammâr, Amman 1987.
- Savage-Smith-Andrea, Emilie-Belloli, *Islamicate Celestial Globes: Their History, Construction, and Use*, Smithsonian Institution Press, Washington 1985.
- Savran, Ahmet "Meyyâfârikîn, *DÎA*, İstanbul 2004, XXIX, 511-512.
- Saydem, Ferîd Vahîd, *Cihâdü's-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve Cuhûduhu fî Tevhîd-i Mısır ve 'ş-Şâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Gazze 2010.
- Schultz, Warren C. "Ayyubid and Mamluk Coins Preserved in the Oriental Institute of the University of Chicago", [Şikago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde Muhafaza Edilen Eyyûbi ve Memlûk Sikkeleri], Çev. Ayşe Dudu Kuşçu, *Akademik Bakış*, 2 (4), 2009, 175-181.
- Sebâru, Assam Muhammed, *Kâdiu'l-Kudât fî'l-İslâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1992.
- Selam, Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l- 'Asri'l-Eyyûbî ve Dûruhâ fî Neşri'l-Mezhebi's-Sünnî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmî'atü Tantâ, Tanta 1999.

- Selâm, Muhammed Zağlûl, *el-Edeb fî'l- 'Asri'l-Eyyûbî*, Münşeâtü'l-Ma'ârif, İskenderiye 1990.
- Selim, Sabri *el-Etrâkü'l-Harezmiyyun fî 'ş-Şarki'l-Edna'l-İslâmî (628-644): el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şâm*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2000.
- Selim, Hassan Abdel-Wahab, "The Legal Status of the Truce Between al-Kâmil Mohamed and Frederick the Second" *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*: 23-25 Haziran- İstanbul, TTK, Ankara 1999, s. 133-150.
- es-Seyyîd, Eymen Fuad, "Fâtımîler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 228-237.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "Cevâlî", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 436-437.
- Slack, Corliss K., *Historical Dictionary of the Crusades*, The Scarecrow Press, Lanham 2003.
- Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1907.
- Stillman, Norman A., "The non-Muslim Communities: The Jewish Community", (ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge University Press, New York, 1998.
- , Norman A., "Khil'a", *EI*, Leiden 1986, V, 6-7.
- Strayer, J. R., "The Crusades of Louis IX", Wolff, R. L.-Hazard, H. W. (Ed.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969, II, 487-518.
- es-Suyûtî, Celâleddîn (ö. 911/1505), *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1967.
- , *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1976.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed Tanahi, Hicr li't-Tabâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 1413.
- Süleymân, Hâlid, *İdâretü Bilâdü's-Şâm fî'l-Asri'l-Eyyûbî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Ürdün 1997.

- eş-Şâmsî, Yusuf Muhammed Rahme, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm li-İzzeddîn Abdüsselâm es-Sülemi min evveli Sûreti'l-Fâtîha ilâ Âhiri Sûreti't-Tevbe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1998.
- eş-Şarkâvî, Medîha, *el-'Alâkâtü'l-İktisâdiyye ve't-Ticâriyye beyne'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlikü'l-Burciyye ve Evrubbâ*, ed-Dârü's-Sekâfiyye, Kahire 2007.
- Şeker, Mehmet, "Hil'at", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 22-25.
- eş-Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed (ö. 973/1565), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (Levâkîhu'l-Envârî'l-Kudsiyye fî Tabakâti'l-'Ulemâ' ve's-Sûfiyye)* Thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyih-Tevfik Alî Vehbe, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2005, II, 9.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler (1193-1260)*, İsar, İstanbul 2007.
- , *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- , *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983.
- , "Eyyûbîler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 20-31.
- , "el-Melikü'l-Âdil I", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 59-60.
- eş-Şeyh, Muhammed Muhammed Mursî, *Asrû'l-Hurûbi's-Salîbiyye fî's-Şark*, İskenderiye 2004.
- eş-Şeyzerî, Celâlüddîn Abdurrahmân (ö. 589/1193), *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, Nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî, Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire 1946.
- Şilbî, Mahmûd, *Hayâtü Şeceretüddür*, Dârül-Cîl, Beyrut 1987.
- Şilbî, Abdülfettâh, *el-Bahâ' Züheyr*, Dârü'l-Ma'arif, Mısır 1119.
- eş-Şirbînî, el-Beyyûmî İsmail, *Müsâderetü'l-Emlâk fî'd-Devleti'l-İslâmiyye: Asru Selâtîni'l-Memâlik*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1997.
- al-Tabba, Yasser, *The Architectural Patronage of Nur Al-Din 1146-1174*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), New York University, New York 1982.
- Taneri, Aydın, "Hâcib" *DİA*, İstanbul 1998, XIV, 508-511.

-----, “Candar”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 145-146.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

et-Tavhih, Fevzî Halid, “el-İktâ'u'l-Askerî (el-Harbî) fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Asri'l-Eyyûbî”, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-Târîh ve'l-Âsâr*, 6 (3), 2012, 1-31.

-----, “ed-Darâib fî Mısır fî'l-Asri'l-Eyyûbî”, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye li't-Târîh ve'l-Âsâr*, 2 (2), 2008, s. 82, 81-99.

Takkûş, Süheyl, *Târîhü'l-Eyyûbiyyîn fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1999.

Tomar, Cengiz “el-Melikü'n-Nâsır Yusuf”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 78-79.

-----, “Tabaka”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 288.

-----, “Müsâdere”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 65-67.

Tosun, el-Emîr Ömer, *Vâdiyü'n-Natrûn*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2012.

Tramontana, Felicita, "Khuzb as Iqtâ' in Four Authors from the Ayyubid and Early Mamluk Periods" *Mamluk Studies Review*, 16, 2007, 103-122.

el-'Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn (ö. 928/1522), *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Thk. Adnan Yunus, Mektebetü Dendis, Amman ts.

El-Üdfüvî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn (ö. 748/1347), *et-Tâli'u's-Sa'idü'l-Câmi' Esmâ'e Nucebâ'i's-Sa'id*, Thk. Sa'd Muhammed Hasan, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, Kahire 1966.

Usta, Aydın, “Taklîd”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 465-467.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Vandeburie, Jan, “Saladin's Strategy Against the Kingdom of Jerusalem (1171-1187), [Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı'na Karşı Uyguladığı Askeri Strateji], Çev. Bedrettin Basuğuy, *BÜİFD*, 1 (1), 147-158.

el-Vehîbî, Abdüllah b. İbrahim, *el-İzzeddîn b. Abdüsselâm Hayâtuhu ve Âsâruhu ve Menhecuhu fî't-Tefsîr*, el-Matabaatü's-Selefiyye, Mısır 1982.

- el-Verd, Bakır Emin, *Mu‘cemü Ulemâi’l-‘Arab*, Mektebetü’n-Nehdati’l-Arabiyye, Beyrut 1986.
- Vernet, J., “İbn Abî Usaybi‘a”, *EF*², Leiden 1986, III, 693-694.
- Watson, Peter, *A Brief Introduction to Egyptian Coins and Currency*, Authorhouse, Bloomington 2014.
- Werthmuller, Kurt J., *Coptic Identity and Ayyubid Politics in Egypt*, The American University of Cairo Press, Kahire 2010.
- Wesserman, James, *The Templars and the Assassins: The Militia of Heaven*, Inner Traditions, Vermont 2001.
- Wiet, Gaston, “Baybars I”, *EF*², Leiden 1986, I, 1124-1126.
- el-Yâfi‘i, Abdullâh b. Es‘ad (ö. 768/1367) *Mir‘atü’l-Cenân ve ‘İbratü’l-Yakzân fî Ma‘rifeti Havâdisi’z-Zamân*, Thk. Halîl el-Mansûr, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Yarbrough, Luke, “al-Nâbulusî”, (ed. D. Thomas- A. Mallett), *Christian-Muslim Relation: A Bibliographical History*, Brill, Leiden-Boston 2012.
- el-Yemânî, Tâceddîn Abdülbâkî (ö. 743/1343), *Târîhü’l-Yemen el-Müsemma Behcetü’z-Zemen fî Târîhi’l-Yemen*, Thk. Mustafa Hicâzî, Dârü’l-Kelime, Sana 1985.
- Yeniçeri, Celal, “Mezâlim”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 515-518.
- Yiğit, İsmail, *Memlükler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.
- Yılmaz, Saim “Abbâsîler’de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21, 2009, 1-24.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- Yusuf, Joseph Nasim, *al-‘Udvânu’s-Salîbî ‘alâ Mısır: Hezîmetü Luveysu’t-Tâsi‘ fî’l-Mansûra ve Fâriskûr*, Dârü’n-Nehdati’l-‘Arabiyya, Beyrut 1981.
- el-Yûnînî, Kutbeddîn Mûsâ (ö. 726/1326), *Zeylû Mir‘atü’z-Zamân*, Dâiretü’l-Ma‘ârifî’l-Osmanîyye, Haydarabad, 1954.

- Yürekli, Tülay, “Eyyûbî Kadınları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 2011, 329-342.
- Zayan, Amal H. “The Role of Endowments in the Scientific Prosperity of Maqdis in Ayyubid Age”, *International Research Journal of Social Sciences*, 1 (1), September 2012, 39-48.
- ez-Zehebî, Mansûr b. Ba‘ra, *Keşfü’l-Esrâri’l-İlmiyye bi-Dâri’d-Darbi’l-Mısriyye*, Thk. Abdurrahman Fehmi, Dârü’t-Tahrîr li’t-Tab‘ ve’n-Neşr, Kahire 1966.
- ez-Zehebî, Şemseddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Târîhü’l-İslâm*, Thk. Abdüsselam Tedmurî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1998.
- , *Siyerü A‘lâmi’n-Nübelâ*, Thk. B. Avvaâd Maruf- M. Hilal es-Serhân, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1985.
- , *Düvelü’l-İslâm*, Thk. H. İsmail Merve-Mahmûd Arnaût, Dârü’s-Sadr, Beyrut 1999.
- , *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- , *Ma‘rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr ‘ala’t-Tabakât ve’l-A‘sâr*, Thk. Tayyar Altıkulaç, Merekezü Buhûsi’l-İslâmiyye, İstanbul 1995.
- , *Tezkiretü’l-Huffâz*, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, Haydarabad 1374.
- Zeydân, Corci, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2013.
- , *Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-‘Arabiyya*, Dârü’l-Hilâl, Kahire ts.
- , *Şeceretüddür*, Müessesetü Hindâvî, Kahire 2011.
- Zîriklî, Hayreddîn, *el-A‘lâm (Kamûsü Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ min’el-‘Arab ve’l-Müsta‘rebîn ve’l-Müsteşrikîn)*, Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 2002.
- Ziyân, Hamid, *es-Sirâ‘u’s-Siyâsî ve’l-‘Askerî beyne’l-Kuvâ’l-İslâmiyye-Zamanu’l-Hurûbu’s-Sâlibiyye*, Dârü’s-Sekâfeti’n-Neşr ve’t-Tevzî, Kahire 1983.
- Yazar Meçhûl, *Târîhü’l-Meliki’l-Eşref Kayıtbay*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2003.

EKLER

EK 1. SİKKELER

Foto 1. el-Melikü'n-Nâsir Salâhaddin Adına Basılan Altın Para¹⁹²¹

Foto 2. Abbasi Halifesi el-Mansûr Adına Basılan Sikke¹⁹²²

¹⁹²¹ el-Melikü'n-Nâsir Salâhaddin adına basılan bu altın para 570 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu para hem yazı stili hem de eş merkezli halkaları bağlamında Fâtımî paralarına benzemektedir. Bkz. İslamic Coin Auction (14.11.2014) <https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=384&cid=10802>

¹⁹²² Hicrî 143 yılında Basra'da Abbasi Halifesi el-Mansûr adına basılan bu sikkenin ortasındaki yazılar kûfî hattıyla yazılmıştır. Bkz. Ancien Islamic/Arabic Coins for Sale: Umayyad and Abbasid Dynasties (14.11.2014) http://www.ancientresource.com/lots/islamic_arabic/islamicarabic_coins.html

Foto 3. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Adına Dımaşk'ta Basılan Gümüş Sikke¹⁹²³

Foto 4. el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Adına Basılan Gümüş Sikke¹⁹²⁴

¹⁹²³ el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb adına Dımaşk'ta basılan bu gümüş sikkenin üzerindeki yazılar nesih hattıyla yazılmıştır. Bkz. Oriental Coins Database/ Ayyubid/al-Salih Najm al-Din Ayyub, 636-647 (14.11.2014) <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=145318>

¹⁹²⁴ el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb adına basılan bu gümüş sikke 636 yılında Dımaşk'ta basılmıştır. Sikkenin bir yüzünde "el-Melikü's-Sâlih Necmü'd-dünya ve'd-Dîn Eyyûb b. Muhammed" yazılıyken diğer yüzünde "el-İmâm el-Müstansır Billah el-Mansûr Emîrû'l-Müminîn" yazılmaktadır. Bkz. Oriental Coins Database/ Ayyubid/al-Salih Najm al-Din Ayyub, 636-647 (16.11.2014) <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=145834>

Foto 5. 641 Yılında Kahire’de Basılan Dinar¹⁹²⁵

Foto 6. el-Melikü’n-Nâsır Salâhaddîn adına Meyyafarikin’de Basılan Gümüş Sikke¹⁹²⁶

¹⁹²⁵ 641 yılında Kahire’de basılan bu dinarın bir yüzünde Muhammed el-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb b. el-Melikü’l-Kâmil yazarken diğer yüzünde el-İmâm el-Müsta’sım Billâh Ebû Ahmed Abdullah Emîrû’l-Mü’minîn yazısı yazılmıştır. Bkz. Islamic Coins, Ayyubid of Egypt And Syria al-Salih Ayyub (637-647h), Gold Dinar, al-Qahira 641h, 4.23g (Balog 521; SICA 6:1108), (17.11.2014) <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=1875270&AucID=1752&Lot=492&Val=1cf688a0d6d82d8489f0ea435b08a039>

¹⁹²⁶ el-Melikü’n-Nâsır Salâhaddîn adına Meyyafarikin’de basılan bu gümüş sikke 586 tarihlidir. Bkz. Provenance: From the Warden Family Collection, one of the finest and most extensive collections of Turkoman style coins . (25.11.2014) <http://www.edgarlowen.com/islamic-coins.shtml>

EK 2. GÖK KÜRE

Foto 7. ‘Alemüddîn Kayser’ in, el-Melikü’l-Kâmil’in Emriyle Yaptığı Gök Küre (Astronomik Küre). (Naples, Museo Nazionale di Capodimonte, inv. A.M. 112091)¹⁹²⁷

¹⁹²⁷ <http://brunelleschi.imss.fi.it/galileopalazzostrozzi/object/AlamAlDinQaysarCelestialGlobe.html>

EK 3. LEĞEN

Foto 8. el-Melikü's-Sâlih Adına Yaptırılmış Leğen¹⁹²⁸

¹⁹²⁸ Dımaşk menşeli bu leğen el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb adına yaptırılmıştır. Dış yüzeyinde çevgân (polo) oyunun tasvir edildiği leğen Washington Freer Gallery of Art'ta muhafaza edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. <http://asia.si.edu/collections/singleObject.cfm?ObjectNumber=F1955.10>; <http://www.asia.si.edu/explore/teacherResources/ConnectionsITB.pdf>

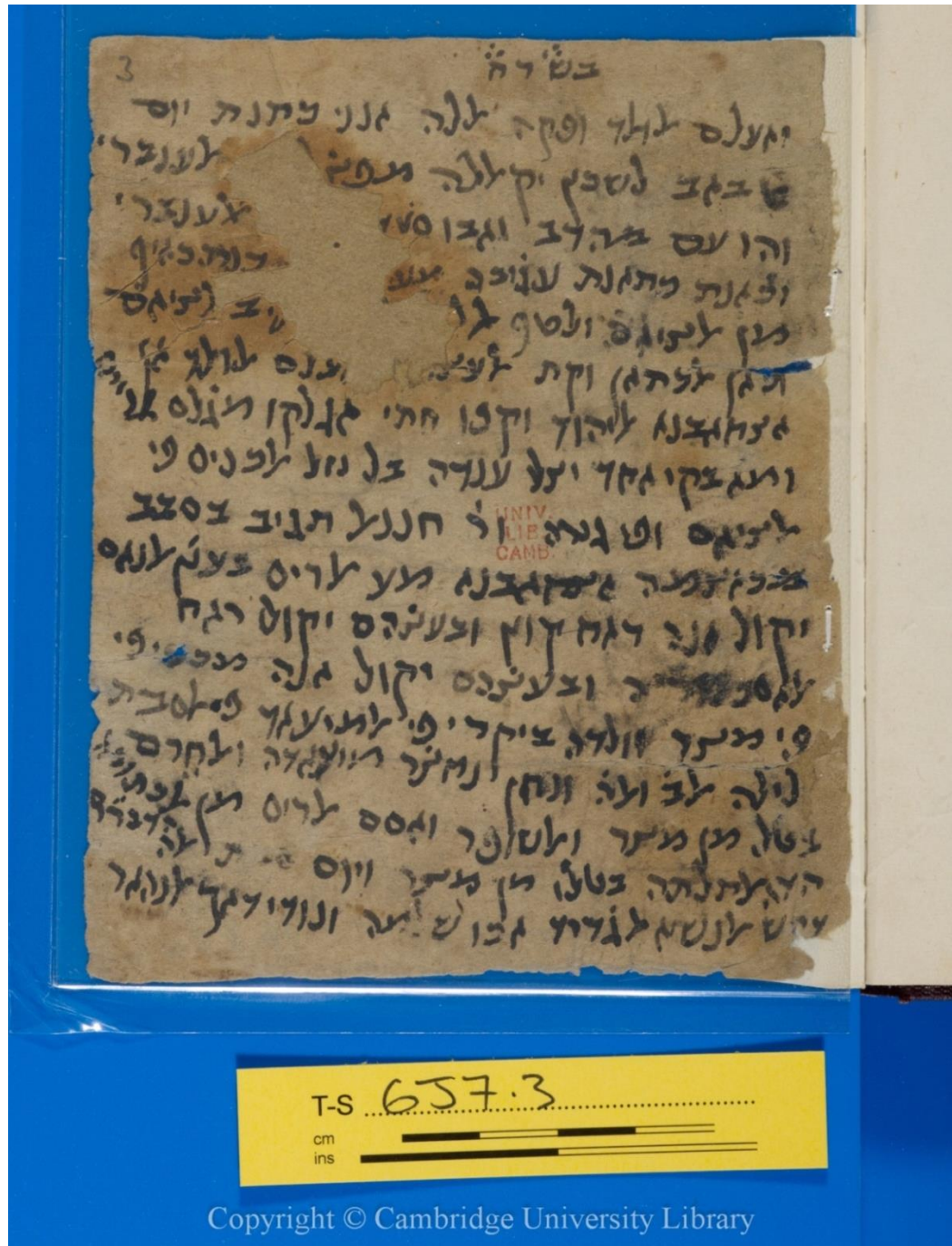
EK 4. ARŞİV VESİKASI¹⁹²⁹

Foto 9. Gayri müslimlerin giydiği muayyen kıfatlara dâir el-Melikü's-Sâlih döneminde yazılmış bir mektup

¹⁹²⁹ el-Melikü's-Sâlih döneminde, meçhul bir müellifin anne ve babasına hitaben Yahudi Arapçasıyla (Judeo-Arabic) yazdığı bu mektupta Hristiyan ve Yahudilerin hayatın tehditlerine karşı ve mülkiyetlerini kaybetmemek için ayırıcı bir alâmet giymekle emrolundukları yazılmaktadır. Mektubun teknik detayları ve içeriği hakkında bkz. <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00006-J-00007-00003/1>

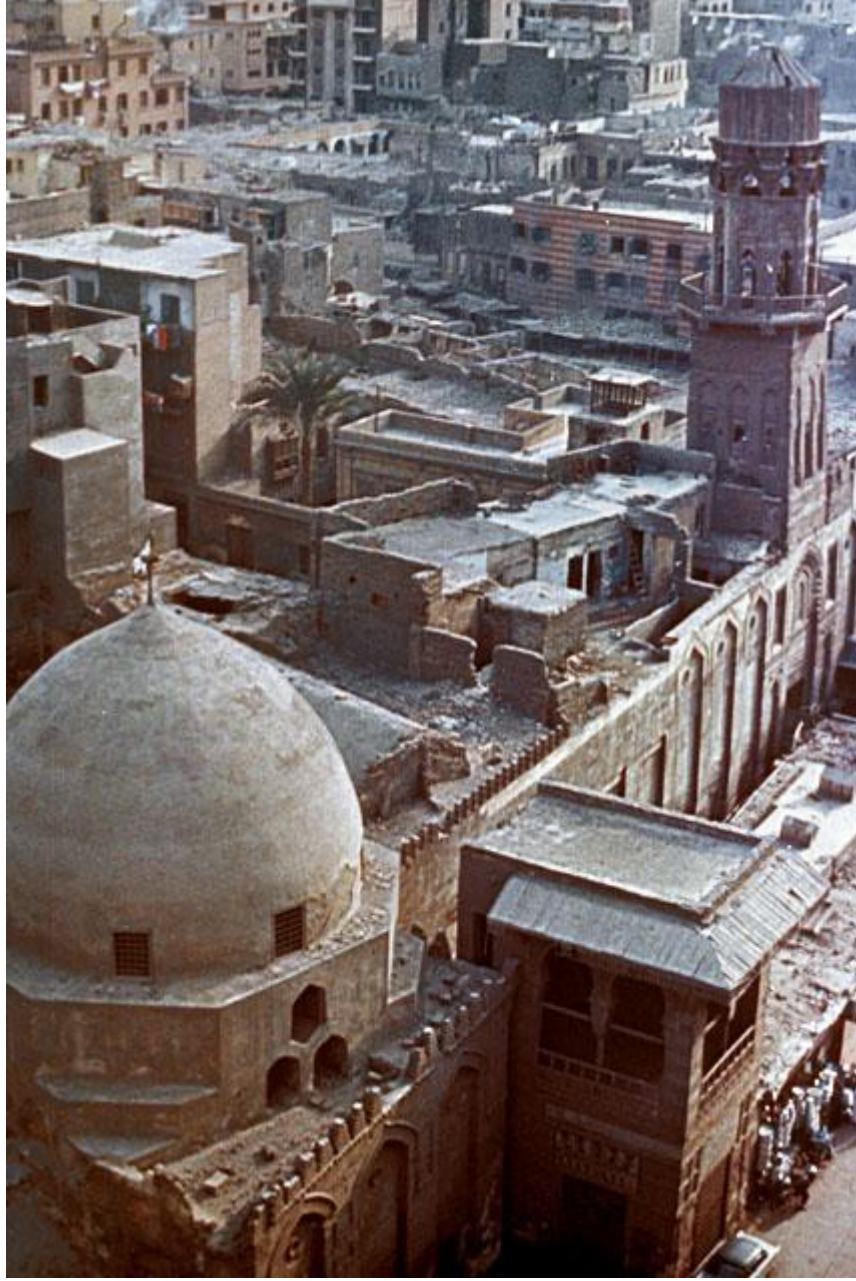
EK 5. SÂLİHİYYE MEDRESESİ VE KUBBETÜ’S-SÂLİH

Foto 10. Sâlihiyye Medresesi ve Kubbetü's-Sâlih'in Yüksekten Çekilmiş Bir Fotoğrafi¹⁹³⁰

¹⁹³⁰ (22.04.2015) http://archnet.org/sites/1539/meDIA_contents/6497.

EK 6. DÂRÜ İBN LOKMAN

Foto 11. Dârü Lokman Müzesinin Salonu¹⁹³¹

¹⁹³¹ Fransa Kralı ve VII. Haçlı seferi komutanı IX. Louis'in esir alındıktan sonra Mansûra'da tutulduğu yer olan, inşâ kâtibi Fahreddîn b. Lokman'ın evi günümüzde müze olarak hizmet vermektedir.(22.04.2015)http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Dar_Ibn_Luqman#/media/File:MansuraLuqmanHall.jpg

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Bedrettin BASUĞUY
Doğum Yeri ve Tarihi	Patnos, 15.04.1981
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, Farsça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
İletişim	
E-Posta Adresi	bedricanan@hotmail.com
Tarih	